

Петро САС

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

П. М. САС

**ХОТИНСЬКА ВІЙНА
1621 РОКУ**

Київ 2011

Сас П. М.

Хотинська війна 1621 року: Монографія — К.: Інститут історії України НАН України, 2011.— 520 с.

Темою цієї книги є грандіозний для XVII ст. воєнний конфлікт — Хотинська війна 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою. На основі історичних джерел окреслено політичні фактори, що спричинили Цецорську битву 1620 р., а також висвітлено її перебіг. Приділено увагу польсько-запорозьким відносинам у контексті підготовки до турецької війни. Розглянуто структуру та чисельність османської армії, польсько-литовських сил, а також війська запорозьких козаків. Встановлено дату початку Хотинської війни, докладно висвітлено як морську фазу цієї війни, так і її сухопутні воєнні дії, насамперед ті, що розгорнулися восени 1621 р. під Хотином. Вивчено особливості поля Хотинської битви, спорудження мостів через Дністер та способи виживання вояків в умовах облоги. Розглянуто питання воєнної тактики сил турецького султана Османа II, польсько-литовської армії під командуванням Я.-К. Ходкевича та С. Любомирського, запорожців на чолі з гетьманами Я. Бородавкою і П. Конашевичем-Сагайдачним. Детально висвітлено перебіг турецько-польських переговорів та укладення Хотинського миру.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

**РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ**

Підготовлено за підтримки

Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki i PKN
“ORLEN”, а також La Fondation Maison des sciences de L’Homme

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ I. На шляху до Цецорської битви 1620 р.	11
1. Польсько-турецькі відносини напередодні воєнного зіткнення під Цецорою. Козацьке питання	11
2. Цецорська битва	31
Розділ II. Плани польсько-турецької війни 1621 р. та сили противників ..	53
1. Зростання турецької загрози для Речі Посполитої та воєнні приготування Османської імперії	57
2. Стратегічні плани, дії та воєнні сили польсько-литовського командування напередодні Хотинської війни	71
3. Структура козацьких підрозділів. Історіографічні версії щодо чисельності запорозьких сил у Хотинській війні	87
4. Дані джерел про чисельність запорозького війська під Хотином ..	108
5. Польсько-запорозькі переговори 1621 р. та політичне рішення козаків взяти участь у війні з турками	131
Розділ III. Війна на Чорному морі 1621 р.	149
1. Висвітлення істориками бойових дій на Чорному морі 1621 р. ..	149
2. Коли розпочалася Хотинська війна?	160
3. Розгортання сил османського флоту на Чорному морі 1621 р. ...	164
4. Позиції запорожців щодо участі у морських походах 1621 р. проти турків	172
5. Початок морської війни. Удари запорожців по узбережжю Османської імперії	178
6. Запорозько-турецьке воєнне протистояння на морі у липні 1621 р.	187

7. Бойові дії запорозького і турецького флотів напередодні та під час Хотинської битви (серпень — початок жовтня 1621 р.)	202
8. Головні підсумки морської війни	214

Розділ IV. Наближення армії Османа II до Хотина.

Інженерна підготовка театру бойових дій	225
1. Осман II «біля воріт»: марш турецької армії під Хотин	225
2. Поле Хотинської битви: розташування та фортифікація військ . . .	232
3. Спорудження мостів через Дністер	262

Розділ V. Хотинська битва: від спалаху боїв до генерального турецького штурму 28 вересня 1621 р.

1. Дії запорожців після форсування Дністра	279
2. Підтягнення запорозького війська та сил королевича Владислава до Хотина	293
3. Перший період битви: широкомасштабна проба сил противників	302
4. Другий період битви: інтенсивні бої з короткими перепочинками	316
5. Уроки двотижневих боїв	324
6. Значення артилерії у Хотинській битві	336
7. Випробування голодом та хворобами: проблема продовольчого постачання військ	351
8. Третій період битви: між пасивною облогою та активними бойовими діями	358
9. Останні великі турецькі штурми	371

Розділ VI. Завершення бойових дій під Хотином та укладення миру . . .

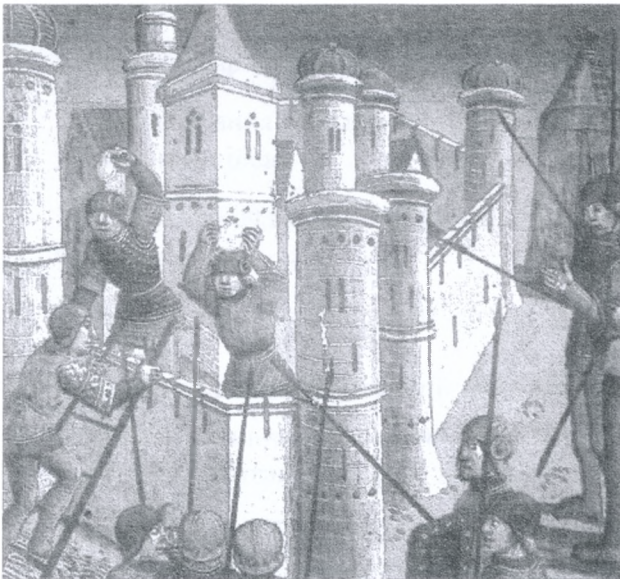
1. Фактор воєнних підкріплень, що йшли на допомогу захисникам Хотина	395
2. Продовження бойових дій. Мирні переговори	404
3. Статті турецько-польського договору 1621 р.	425

4. Залишення військами поля Хотинської битви	433
5. Козацька рада по завершенні війни	439
6. Грошова винагорода та політико-правові засади воєнної служби запорожців 1621 р.	443
Післямова	471
Список найважливіших умовних скорочень	482
Бібліографія	483
Показчик імен	493
Список ілюстрацій	504

ПЕРЕДМОВА

29 травня 1453 р. турки захопили Константинополь, перетворивши його на столицю Османської імперії — Стамбул. Розширюючи свої завоювання на Європейському континенті, вони утвердилися на Балканах і закріпили північний кордон імперії по Дунаю. Над християнськими країнами Європи нависла велика загроза, адже Османська імперія орієнтувалася на постулат безперервної Священної війни проти «невірних» християн, аж до встановлення царства ісламу в усьому світі. Ідучи шляхом завоювань, Османська держава вже у XVI ст. стала світовою імперією із територією від Центральної Європи до Індійського океану¹.

Успіхи османської зброї в Європі не останньою чергою пояснювалися політичною і конфесійною роз'єднаністю тамтешніх держав, а також гострим суперництвом деяких європейських володарів між собою. Йдеться насамперед про імператорів Священної Римської імперії — давніх противників Османської імперії, а також французьких королів — ситуативних союзників турків. Такими ж союзниками останніх у Європі були і протестанти. Утім, європейські країни вдавалися до спроб об'єднатися перед турецькою загрозою. У 1590-ті роки, коли турки воювали проти Австрії (Священної Римської імперії), ідею об'єднання християнських володарів задля відсічі агресії Османської імперії поділяли Папа Римський, німецький імператор та деякі інші європейські

Падіння Константинополя 1453 р.
Малюнок 1499 р.

володарі, у тому числі король Іспанії. Відтак у ті роки виникла антиосманська Священна ліга. Її засновники плекали надію залучити до неї також Наддунайські князівства — Трансильванію (Семиграддя), Волощину, Молдавію, а також українських козаків. Наприкінці 1593 р. з відповідною місією до останніх відбув папський посланець хорватський священник Александр Комуловіч (Комулео). І справді, козаки проявили себе як солдати Священної ліги, воюючи проти турків у складі австро-угорських військ².

Спроба згуртування європейських правителів перед лицем турецької загрози припала і на кінець другого десятиліття XVII ст. У цей час в Європі під гаслом хрестового походу проти «невірних», тобто мусульман-османців, виник рицарський орден, який дістав назву Ліга християнської міліції. Здавалося, що ідея такого хрестового походу почала об'єднувати християнську Європу. Принаймні для цього вимальовувалися певні передумови. У листопаді 1618 р. у столиці Моравії Оломоуці, розташованій на р. Мораві, на північний схід від м. Брно, відбулася установча асамблея зі створення рицарського ордену. На ній одному з чільних організаторів Ліги християнської міліції графу де Неверу (доводився кузеню французькому королю Генріху IV і вважав себе нащадком візантійських імператорів) вдалося зацікавити «орденом Святої міліції» низку впливових осіб, у тому числі із васальних щодо Османської імперії Наддунайських князівств — у церкві чернечого ордену капуцинів в Оломоуці, де проходила ця асамблея, були і волоський господар Раду Міхні та його зять Пелзаск, син волоського (мультянського) воєводи Михайла. Прибувши з Оломоуца до Відня, де Невер мав почесну аудієнцію в німецького імператора Матвія II, а також короля Угорщини та Богемії Фердинанда³. Граф ще раніше заручився обіцянкою французької королеви Марії Медичі надати 1 млн 200 тисяч ліврів для організації хрестового походу проти турків.

Карл Гонзага I
де Невер.

Художник невідомий

До Ліги християнської міліції, що організаційно постала упродовж 1618–1619 рр., записалися, зокрема, Папа Римський, німецький імператор разом із багатьма васальними князями Священної Римської імперії, королі Іспанії, Англії, Польщі, Франції⁴. Ідею війни з Османською імперією поділяли також запорозькі козаки, посол від яких Дмитро Отрохимович навесні 1618 р. у Варшаві документально підтвердив представникові де Невера готовність Війська Запорозького вступити у війну з турками, пообіцявши виставити разом зі своїми союзниками 60-тисячне військо⁵.

Організатори Ліги християнської міліції вже розробляли плани воєнних операцій проти турків і очікували, що німецький імператор пошле свої війська у Трансильванію та Волощину. Було висловлено пропозицію збудувати міст через Дунай, аби надійно забезпечити просування союзних військ. Нові «хрестоносці» розраховували також використати у війні проти турків іспанський та венеціанський флоти⁶.

Однак християнські володарі насправді переймалися насамперед власними інтересами, а не думали про те, як убезпечити Європейський континент від турецької експансії. Через це, приміром, польська влада відмовилася взяти участь у хрестовому поході проти турків, оскільки після укладення 23 вересня 1617 р. під Бушею польсько-турецького мирного договору польський король Сигізмунд III Ваза мав намір зосередитися на залагодженні власних династичних проблем — він сподівався здобути шведський трон, а свого сина Владислава хотів зробити московським царем.

Наприкінці другого десятиліття XVII ст., тобто у час утворення Ліги християнської міліції, християнські правителі фактично не мали шансів об'єднати свої сили для завдання удару по Османській імперії. Адже від 1618 р. у Європі почала набирати обертів Тридцятилітня війна⁷, яка ослабила європейські країни і дала можливість туркам вести власну гру на їхніх суперечностях. Ця війна розпочалася повстанням у Чехії проти Габсбургів. Ще 1609 р. імператор Рудольф II, який водночас був чеським королем, пішов на те, щоб гарантувати протестантам свободу віросповідання на території Чехії. Під впливом боротьби за чеську корону 1617 р. імператорська рада у Празі (за правління імператора Матвія) скасувала релігійні свободи протестантам, що спричинило заворушення. Натовп увірвався до замку на Градчанах і викинув із вікна декількох членів цієї ради. Їхній політ виявився не смертельним — падіння замортизували мішки з гноєм, що лежали у замковому рові. Тим часом запекла боротьба на релігійному ґрунті не припинилася, призвівши врешті-решт до глобальної європейської війни, яка палахкотіла упродовж 1618–1648 рр. Чехи відмовилися визнати своїм королем архієпископа Фердинанда, якого підтримувала Іспанія (1619 р. у Франкфурті його таки обрали імператором). Проти влади Габсбургів в Австрії виступили лютерани. Новообраному імператорові доводилося мати справу з повстаннями у різних регіонах імперії. Чехів підтримував кальвініст за віросповіданням, трансильванський (семиградський) князь Бетлен Габор, який вторгнувся в Угорщину і почав загрожувати Відню. Чехи ж обрали своїм королем кальвініста Фрідріха V (курфюрста Пфальцського), що підклало дров до вогню європейського конфлікту⁸.

Жахи війни. Повішені. Художник Ж. Калло. 1633 р.

Згодом у Європі виникли дві ворогуючі коаліції — католиків (австрійські та іспанські Габсбурги, Папа Римський і Священна католицька ліга німецьких князівств), а також протестантів (у різний час до цього табору приєдналися Голландія, Данія, німці-лютерани, Швеція, Англія, Франція). Османська імперія орієнтувалася на союз протестантських держав, хоча формально до нього не входила. Всупереч політичним настроям більшості шляхти польський король підтримував Габсбургів та католицький табір. За секретними статтями польсько-австрійського договору 1613 р. король та імператор зобов'язалися

надавати взаємну підтримку у придушенні повстань, а також дозволяти один одному вербувати на своїй території найманців. Отож, восени 1619 р. польське воєнне формування лісовчиків (ця назва походить від прізвища першого організатора зазначеного формування — полковника Олександра Лісовського (бл. 1580–1616)), рушили на допомогу Габсбургам до Угорщини, де в листопаді у битві при Гуменному завдали поразки турецькому васалові — Бетлену Габору, змусивши його зняти облогу Відня⁹.

Восени 1620 р. польська влада зрозуміла, що Річ Посполиту не омине війна з Османською імперією. Сигізмунд III послав свого представника до німецького імператора Фердинанда II, прохаючи його про допомогу. Однак найбільше, на що пішов імператор — дозволив на певних умовах вербувати найманців у Сілезії. Марними були сподівання офіційної Варшави дістати воєнну допомогу від Іспанії, Ватикану, Голландії. Англійський король Яків I також не бажав підставити плече Речі Посполитій, побоюючись за долю англійських купців у Туреччині. Щоправда, він дозволив вербувати найманців у своїй країні. Вельми несприятливою обставиною для Речі Посполитої стало і те, що польським дипломатам не вдалося схилити шведського короля Густава II Адольфа нормалізувати польсько-шведські відносини. 3 серпня 1621 р. його сильна армія, що налічувала 14700 піхотинців та 3125 кавалеристів, переправилася морським шляхом на 148 кораблях зі Швеції до Інфлянт (Лівонії) і розпочала там бойові дії. 15 вересня шведи захопили Ригу¹⁰.

Густав II Адольф.
Художник невідомий.
XIX ст.

Отже, християнські володарі Європи, серед яких були і ті, котрі не цуралися антиосманської риторики, на словах радо виступали за хрестовий похід проти турків і залюбки користувалися за слушної нагоди воєнними ресурсами Речі Посполитої, залишили останню сам на сам із наймогутнішою державою ісламського світу, що зросла на традиціях близькосхідної імперії. Це означало, що Річ Посполита мусила розраховувати на власні сили і захищати не лише себе, а й фактично обороняти цивілізаційні рубежі християнської Європи. Від того, чи вистоїть вона у цьому воєнному зіткненні з гігантом тогочасного світу — Османською імперією, великою мірою залежало те, як далеко по Європейському континенту пройдуть турки під прапором Священної війни проти «невірних» християн і яким стане світовий порядок.

Воєнний конфлікт між Османською імперією та Річчю Посполитою, що вибухнув 1621 р. і дістав в історіографії назву «Хотинська війна», є предметом нашого дослідження. У цій війні проти армії турецького султана Османа II, стягнутої з різних частин величезної імперії, військ його васалів (правителів Кримського ханства, Трансильванії (Семиграддя), Волощини та Молдавії) воювала сформована польською владою армія, набрана з коронних земель, у тому числі з руських територій (так у ті часи називали українські землі), а також із Великого князівства Литовського, тобто білоруських та литовських земель.

До складу цієї армії входив чималий контингент іноземних найманців, насамперед німців. Під час Хотинської війни проти турків боролися й українські козаки, які мешкали переважно на території Київського та Брацлавського воєводств і в соціально-становому, військовому та політичному плані були об'єднані в межах політичного інституту, що мав назву Військо Запорозьке. У цій монографії на широкому документальному матеріалі висвітлено найістотніші події, що передували Хотинській війні, а також розглянуто як її морську фазу, так і сухопутні бої — насамперед ті, які розгорнулися під Хотином, що на Дністрі. Аби раціоналізувати виклад, огляд джерельної бази дослідження та фахової літератури з цієї проблематики за потреби зроблено під час висвітлення тих чи тих конкретних питань.

Працюючи над книгою, автор звертався не лише до архівних та опублікованих документів, а й з'ясував для себе деякі важливі речі, вивчаючи місцевість, яка 1621 р. була полем Хотинської битви. Спілкування з місцевим населенням іноді спонукало глибше замислитися над буденними речами та обставинами, проектуючи їх на історичне минуле. Якщо це минуле і вдається певною мірою осягнути та пояснити раціонально, то відчутти його як живий зв'язок зі своїми предками вочевидь можна на рівні емоційного зв'язку з рідною землею.

Розділ I

НА ШЛЯХУ ДО ЦЕЦОРСЬКОЇ БИТВИ 1620 р.

Наприкінці другого десятиліття XVII ст. накопичився чималий конфліктний потенціал у відносинах між Османською імперією, яка сповідувала наступальну, релігійно забарвлену, ідеологію боротьби проти християнських країн Європи, а також Річчю Посполитою, у певних політичних колах якої, попри традиційну політику дотримання миру з Туреччиною, визрів план активної протидії туркам у сфері їхніх інтересів — у Наддунайських князівствах. Турецько-польські відносини затьмарювали також, зокрема, постійні морські напади запорозьких козаків на турецькі кораблі та володіння Османської імперії. Після вторгнення польських сил на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським 1620 р. у Молдавію відбулася Цецорська битва. Приблизно через рік по її завершенні розпочалися сухопутні воєнні дії польсько-турецької війни під Хотином, а ще раніше на Чорному морі вибухнула морська війна, яку вели запорозький та османський флоти.

1. Польсько-турецькі відносини напередодні воєнного зіткнення під Цецорою. Козацьке питання

З-поміж питань, пов'язаних із проблематикою Цецорської битви 1620 р., історики часто зверталися до пояснення того, що саме стало її причиною, яким був стан турецько-польських дипломатичних відносин напередодні битви. Пильну увагу у цьому плані вони приділяли також «козацькому питанню», через яке сіялася ворожнеча між Османською імперією та Річчю Посполитою. Певний інтерес для дослідників становила також позиція польської влади на молдавському зовнішньополітичному напрямі. Усі ці питання, залежно від того, який обрати дослідницький кут зору, а також залежно від повноти та коректного використання джерельної бази дають можливість пролити світло на реальні політичні, історичні та воєнні обставини, що неухильно спрямували турецько-польські відносини до Цецорської битви.

Історики про причини Цецорської битви 1620 р.

Чи стали події, пов'язані з Тридцятилітньою війною, детонатором Цецорської битви 1620 р., за якою настала і Хотинська війна 1621 р., або ж, можливо, були якісь інші фактори, що спричинили воєнний конфлікт між Османською імперією та Річчю Посполитою? Історики давно шукають відповідь на ці запитання. Платон Жукович, зокрема, доводив, що Цецорська битва саме була прямо пов'язана з початковим етапом Тридцятилітньої війни. Адже, наголошував він, після того, як польські лісовчики змусили Бетлена Габора зняти облогу Відня, цей правитель поскаржився на поляків султанові, що мало відповідні наслідки.

Лісовчики біля господи.
Художник Ю. Брандт

9-тисячне військо, війна між двома державами була неминучою (історик припускав, що у Цецорській битві полякам протистояло 80–100-тисячне військо противника). Тим часом морський похід улітку 1620 р. українських козаків на чолі із гетьманом Яковом Бородавкою проти Османської імперії не мав, зазначив П. Жукович, особливого значення у прийнятті турками рішення воювати з поляками¹¹.

Михайло Грушевський виходив із засновку, що вже до весни 1620 р. Туреччина оголосила війну Польщі. Причиною цього він називав поразку Бетлена Габора від лісовчиків, а також ту обставину, що турецький воєначальник Іскендер-паша повідомив у Стамбул про запланований запорожцями морський похід проти Османської імперії. На думку історика, остаточне рішення розпочати війну турецька влада прийняла після того, як у липні 1620 р. запорожці пішли у морський похід. Те, що поляки воювали під час Цецорської битви без запорозького війська проти не менш, аніж 60-тисячних турецько-татарських сил, М. Грушевський пояснював безініціативністю С. Жолкевського, його невмінням скористатися двовладдям, яке

начебто було в той час у Війську Запорозькому. Справді, писав історик, для коронного гетьмана не мали перспективи контакти з Я. Бородавкою, гетьманом «свавільних козаків». Однак помилкою С. Жолкевського було те, що він не захотів зблизитися з П. Сагайдачним, який, мовляв, міг надати йому значні підкріплення. М. Грушевський звернув увагу на таку загальну причину ухилення запорожців від участі в Хотинській битві, як жорстка антикозацька політика коронного гетьмана, що породила недовіру до нього запорожців. Утім, М. Грушевський припускав, що П. Сагайдачний таки послав коронному гетьманові невелике підкріплення — полк чисельністю 1600 козаків¹².

Ще одним істотним фактором, який призвів до переростання польсько-турецьких відносин у війну, була активізація зовнішньої політики Речі Посполитої на молдавському напрямі. За спостереженням П. Жуковича, по тому, як офіційна Варшава вирішила піти назустріч молдавському господареві Каспарові Граціані та приєднати Молдавське князівство до Польщі, а великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський повів туди своє

Бетлен Габор.
Художник невідомий.
XVII ст.

Привертає до себе увагу пояснювальна схема причин польсько-турецького воєнного конфлікту початку 1620-х років, якої дотримувався Мамедкесир Алекбер-заде Алекберлі, автор монографії «Хотинська війна (1621 р.)», що побачила світ 1957 р. На його думку, причиною «Цецорської війни» 1620 р. — початкового етапу Хотинської війни 1621 р. — стали антипольські настрої в османських колах, у тому числі серед яничарів, а також бажання Османа II «поквитатися з Польщею». Якщо М. Алекберлі чітко назвав чисельність війська під командуванням С. Жолкевського у Цецорській битві — 10 тисяч вояків, то, пишучи про сили його противника, на чолі яких були османський полководець Іскендер-паша та кримський хан Джанібек-Грей, він назвав декілька можливих варіантів їх чисельності (30, 67, 107 тисяч), не вказавши, який із них є найвірогідніший. Водночас, цей історик назвав точне число втрат турків у Цецорській битві — мовляв, воно становило 30 тисяч осіб*. Викликає також подив названа істориком величезна, як на той час, кількість артилерії, що її буцімто втратили у боях поляки — 120 гармат. М. Алекберлі писав про те, що запорожці не захотіли приєднатися до сил С. Жолкевського у цій битві, оскільки були невдоволені його антикозацькою політикою. Тим часом відсутність їхнього війська під Цецорою стала основною причиною поразки польського війська¹³.

Порівняно з іншими вітчизняними істориками, дещо більшу увагу Цецорській битві 1620 р. приділив Ной Рашба. Він виходив із того, що ця битва насправді була початковим етапом польсько-турецької війни 1620–1621 рр. Історик був проти того, щоб розглядати вторгнення у вересні 1620 р. в Молдавію польських сил на чолі зі С. Жолкевським як причину вибуху воєнного конфлікту між Османською імперією та Річчю Посполитою. У цьому вторгненні історик убачав хитромудру політичну комбінацію Сигізмунда III та його найближчого оточення, які вирішили у такий спосіб допомогти Габсбургам, водночас уникнувши протестів внутрішньої опозиції проти втягнення Польщі у Тридцятилітню війну. Мовляв, ті, хто послав у цей похід польське військо, мали на меті завадити туркам здійснювати їхню антигабсбурзьку політику. Відтак, відтворюючи версію Н. Белума, заангажованого придворного хроніста Фердинанда II Габсбурга, Н. Рашба писав, що польське військо, яке увійшло у Молдавію, начебто планувало йти у Волощину і Трансильванію, аби завадити Бетлену Габору надати допомогу Чехії та Моравії. У політичних колах, наближених до Сигізмунда III, щоб приховати ці плани, вирішили зобразити молдавський похід С. Жолкевського як такий, що спрямований на підтримку молдавського господаря Граціані¹⁴.

* Серед українських істориків немає єдності щодо питання про втрати турків і татар у Цецорській битві 1620 р. Одні з них наполягають на тому, що ці втрати становили 60 тисяч осіб (Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 86; Палий А. И. Гетман Сагайдачний. — Умань, 2001. — С. 82; Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачний. — К., 2002. — С. 143), інші твердять про 100 тисяч осіб (Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989. — С. 55). Порівняно реалістичнішою щодо цього видається дослідницька позиція В. Смоля та В. Степанкова, які дійшли висновку, що зазначені втрати ставили 15–19 тисяч осіб (Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — С. 50).

Загалом у вітчизняній історіографії Цецорську битву 1620 р. висвітлено явно недостатньо. Серед нечисленних дослідників, які зазвичай принагідно торкалися цієї теми і доволі суперечливо тлумачили деякі конкретні питання (причому, про чисельність збройних сил турків і татар, а також поляків, які воювали під Цецорою), популярними були питання про причини цього збройного конфлікту, а також ті його аспекти, що прямо проектувалися на українську історію. Йдеться, зокрема, про продемонстроване на практиці запорозькими козаками ставлення до Цецорської битви.

Різні аспекти вивчення Цецорської битви, в тому числі щодо встановлення її причин, здавна були предметом доволі жвавого зацікавлення польських істориків, що особливо стало помітно у XIX–XX ст.¹⁵ Наприкінці 80-х років XIX ст. — на початку 20-х років XX ст. згадану битву тією чи тією мірою досліджував Юзеф Третяк, перу якого належить монографія «Історії Хотинської війни (1621)». Автор цієї праці виходив із того, що причиною воєнного конфлікту, який спалахнув 1620 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою, стали, по-перше, морські походи запорожців проти турків, по-друге — та обставина, що султанський престол посів Осман II, запальний і нерозважливий юнак, який ненавидів козаків та мріяв стати визначним полководцем. Серед іншого, Ю. Третяк наголошував, що морський похід запорожців у серпні 1620 р. на Варну став набагато потужнішим каталізатором майбутнього польсько-турецького зіткнення у Цецорській битві, аніж підбурювання з боку Бетлена Габора султана проти поляків. Автор «Історії Хотинської війни (1621)» не був схильний перебільшувати роль подій, пов'язаних із втручанням польських магнатів у 1612 та 1615 рр. в боротьбу за молдавський трон, як фактора, що небезпечно загострив польсько-турецькі відносини. Ю. Третяк вважав, що похід С. Жолкевського у Молдавію став логічним кроком польської влади, яка ще у червні 1620 р. переконалася, що війни з турками не уникнути. Що ж до мотивів, якими керувався головнокомандувач польського війська, то, з-поміж іншого, він хотів довести безпідставність звинувачень своїх недоброзичливців у Польщі, які закидали йому безпорадність та боягузтво. Ю. Третяк розробив пояснювальну схему того, чому запорожці не взяли участь у Цецорській битві (пізніше нею скористався, зокрема, М. Грушевський). Згідно з нею, С. Жолкевський не міг правильно зорієнтуватися у питанні про залучення козацького війська у свій молдавський похід, оскільки на той час у Війську Запорозькому було, мовляв, два гетьмани — виразник інтересів старшини П. Сагайдачний, який дотримувався умов Роставицької угоди 1619 р., а також ватажок «черні» Я. Бородавка, котрий був проти цієї угоди. За твердженням Ю. Третяка, польське військо принаймні утрічі поступалося противнику за своєю чисельністю¹⁶.

Тему Цецорської битви розглянув Тадеуш Корзон у своїй монографії, що побачила світ 1912 р. Цей автор надав відповідному сюжету помітного емоційного забарвлення і не цурався розставляти риторичні акценти. Пишучи про причини Цецорської битви, він волів дотримуватися такої пояснювальної схеми: через дії польських лісовчиків, які прийшли на допомогу Фердинанду II, Бетлен

Габор налаштував турецького султана проти Польщі. Молдавський господар Каспар Граціані таємно повідомив про це у Варшаву, через що і постраждав, адже, дізнавшись про такі контакти Каспара Граціані з польською владою, султан позбавив його влади. Отож С. Жолкевському, людині честі, не залишалося нічого іншого, як стати на захист опального молдавського господаря. Т. Корзон виходив із того, що співвідношення сил противників у Цецорській битві було таке: польське військо — 8 тисяч осіб, турецькі сили — 7–8 тисяч осіб, татар — 25 тисяч осіб. Історик дійшов висновку, що С. Жолкевському як полководцеві не поталанило з його недисциплінованим військом, яке, до того ж, морально роз'їдало дезертирство¹⁷.

Темі Цецорської битви приділив увагу дослідник історичної постаті С. Жолкевського Антон Прохаска. Як і Т. Корзон, він схильний був виводити причини турецько-польського воєнного конфлікту 1620 р. з подій, пов'язаних із певним втягненням Польщі у Тридцятилітню війну. Історик наполягав на тому, що, рушивши з військом у Молдавію, С. Жолкевський поклав на себе величну місію захисника християнства та усїєї Європи від нападу армії Османа II — останнього підбурювали до такого кроку Бетлен Габор та протестантські князі. А. Прохаска пафосно вихваляв талант С. Жолкевського-полководця, військо якого, маючи не більше, ніж 8 тисяч осіб, билось проти противника, сили якого налічували 40 тисяч вояків. Нищівну ж поразку цього знаменитого полководця у Цецорській битві він волів пояснювати як підступами заздрісників коронного гетьмана, так і тим, що під його командуванням опинилися недостойні виконавці його волі, зрадники та дезертири¹⁸.

1630 р. побачила світ монографія Францішека Сувари «Причини та наслідки цецорської поразки 1620 р.», у якій зроблено спробу без зайвої риторики та з опорою на джерела підійти до вивчення проблематики Цецорської битви. На думку цього автора, війна між Османською імперією та Річчю Посполитою була неминучою через морські походи запорожців, з якими не могла змиритися турецька влада. Ф. Суvara вбачав одну з причин спалаху воєнного конфлікту між двома країнами також у зовнішньополітичному факторі. Він доводив, що турків провокував до війни з поляками голландський посол у Стамбулі. Такою ж підступною була діяльність грецького духовенства, яке усюди сіяло ворожі настрої щодо Польщі. Серед іншого, ударом по інтересах польської влади стало відновлення Єрусалимським патріархом Феофаном православної церковної ієрархії Київської митрополії, адже, мовляв, метою цієї акції було вивести запорозьких козаків із-під владних впливів офіційної Варшави, у чому мали зацікавленість турки в майбутній війні з Річчю Посполитою. Ф. Суvara дійшов

Станіслав Жолкевський.
Художник невідомий.
Перша половина XVII ст.

висновку, що С. Жолкевський розглядав реалізацію плану локальної, або так званої зачіпної, війни з турками, як найдієвіший засіб гарантування безпеки Польщі. Цей план полягав у зайнятті польськими військами території Молдавії та Волощини. Цьому повинні були посприяти прихильні до поляків тамтешні володарі — відповідно Каспар Граціані та Габрієл Могила. Тлумачачи факт відсутності запорожців під Цецорою восени 1620 р., історик спирався на значною мірою уявну схему відносин всередині козацтва, а також польсько-запорозьких контактів. Він писав, що напередодні Цецорської битви С. Жолкевський наказав гетьману П. Сагайдачному (насправді у той час гетьманом був Я. Бородавка) бути зі своїми силами наготові і не ходити на море. Ф. Суvara відзначив той факт, що Я. Бородавка влітку 1620 р. організував великий морський похід. Те, що коронний гетьман не взяв із собою запорожців ані П. Сагайдачного, ані Я. Бородавки, обмежившись лише «затягненням пари тисяч» козаків, дослідник пояснював побоюванням польського головнокомандувача їхньої чисельної переваги у війську. Адже, мовляв, через їхні грабежі молдавани могли б відвернутися від поляків. Утім, історик визнав, що коли перебіг Цецорської битви показав, що справа йде до поразки близько 11-тисячного польського війська від понад 30-тисячного війська Іскендера-паші, С. Жолкевський наказав козакам прийти йому на допомогу. Ф. Суvara вважав винними у цецорській поразці польського війська магнатів, які, мовляв, втекли з поля бою через політичні причини, оскільки не хотіли, щоб коронний гетьман посадив на престол у Молдавії Габрієла Могили, а у Волощині — Раду Сербана. Винним у цій поразці він називав Каспара Граціані, а також тих запорожців, які опинилися у війську С. Жолкевського — останніх через те, що вони грабували шляхтичів у польському таборі під час відступу з-під Цецори¹⁹.

Помітним внеском у вивчення причин, перебігу та результатів Цецорської битви 1620 р. стала написана на основі широкого кола джерел книга Р. Маєвського «Цецора. 1620 рік» (1970). Автор цієї праці дійшов висновку, що винуватцем збройного конфлікту 1620 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою була, за великим рахунком, польська влада, яка санкціонувала вторгнення польського війська на чолі зі С. Жолкевським у Молдавію. Описуючи загальну ситуацію, що передувала такому розвитку подій, Р. Маєвський звернув, зокрема, увагу на погіршення 1620 р. польсько-турецьких відносин через козацькі морські походи на володіння Османської імперії, а також наголосив на загостренні внутрішньополітичної ситуації у Речі Посполитій під впливом подій Тридцятилітньої війни.

Оскільки всередині країни активізувалися різновірці та шляхетська опозиція до короля, а також була реальна загроза поширення на Польщу колотнечі, спричиненої чеським повстанням, Сигізмунд III, на думку Р. Маєвського, не останньою чергою через це видав так звані перші і другі віці, тобто правові акти королівської влади, пов'язані із процедурою скликання посполитого рушення — шляхетського ополчення (утім, останнє на той час вже втратило своє значення як воєнна сила). Коронному війську було наказано зосередитися в Україні, запроваджено заборону вивозу з країни стратегічних товарів воєнного

призначення, зокрема сірки. Тим часом серед шляхти знайшлося багато таких, хто угледів у намірі Сигізмунда III скликати посполите рушення інструмент, яким він хоче скористатися, аби на шкоду шляхетству політично реформувати Річ Посполиту.

Остаточно упевнившись, що Османська імперія 1620 р. насправді не готова до війни з Польщею, Сигізмунд III та його близьке оточення розцінили це як зручний привід для здійснення акцій, спрямованих на те, щоб, з одного боку, підважити геополітичні позиції Османської імперії у Наддунайських князівствах, а з іншого — політично утвердитися у цьому регіоні Речі Посполитій. У Варшаві дійшли висновку, що для цього випала вельми слушна нагода, оскільки молдавський господар Каспар Граціані заявив про свій намір звільнитися від васальної підлеглості туркам та перейти під польський протекторат. Відтак уже 15 липня 1620 р. так званий малий сенат схвалив інтервенцію польського війська у Молдавію (пізніше її зобразили як оборонну акцію). Причому король та його близьке оточення не мали наміру розв'язувати повномасштабну війну проти Османської імперії. Зазначеною збройною акцією вони хотіли лише продемонструвати туркам свої м'язи і, закріпившись у Молдавії, запобігти у такий спосіб можливому нападу 1621 р. Туреччини на Річ Посполиту. На королівському дворі гадали, що швидкий успіх на молдавському напрямі дав би можливість зміцнити також внутрішньополітичну стабільність у державі, адже це вочевидь закрило б рота неприхильним до Сигізмунда III сеймовим «крикунам». Безпосередньо прийняти рішення про вторгнення у Молдавію було доручено С. Жолкевському. Відтак 72-літній коронний гетьман діставав можливість не лише втілити у життя давню свою політичну лінію щодо Наддунайських князівств, а й довести недоброзичливцям, що насправді він блискучий полководець і політик, а не безпорадний старець та боягуз.

Той факт, що запорожці не взяли участь у Цецорській битві, Р. Маєвський пояснював не відсутністю у них такого бажання, а певними стратегічними задумами коронного гетьмана, який заборонив їм самовільно приєднуватися до польського війська. Оцінюючи співвідношення сил противників у Цецорській битві, історик дійшов висновку, що коронне військо на чолі зі С. Жолкевським налічувало понад 10 тисяч осіб, тоді як під командуванням Іскендерапаші було 10–13 тисяч вояків. На думку Р. Маєвського, поразку поляків у цій битві спричинила, з одного боку, пасивність С. Жолкевського як головнокомандувача і, відповідно, втрата ним стратегічної ініціативи, а з іншого — реальні вади у бойовій підготовці коронного війська. Адже останнє вирізнялося слабкою маневреністю та невмінням протистояти динамічній татарській

Сигізмунд III.
Художник Я. Матейко

тактиці бою, мало слабку дисципліну та недостатню психологічну стійкість вояків. Негативні для коронного війська результати Цецорської битви були зумовлені також тим, що Річ Посполита не мала належного воєнно-стратегічного резерву²⁰.

Польські автори, які в подальшому тією чи тією мірою зверталися до теми Цецорської битви 1620 р., зазвичай спиралися на усталений у польській історіографії багаж ідей щодо цієї події, а також робили певні свої дослідницькі акценти. Приміром, у спільній монографії Л. Подгородецького та Н. Рашби «Хотинська війна 1621 року» питання про відсутність запорозького війська восени 1620 р. під Цецорою висвітлено з опорою на хибне уявлення про те, що на той час були лояльні до польської влади реєстрові козаки під командуванням П. Сагайдачного та нереєстрові на чолі з Я. Бородавкою, котрі хотіли ходити у морські походи. Названі вище історики гадали, що С. Жолкевський спочатку відмовився від допомоги козаків, оскільки бачив, що їхній статус є поза правом, а відтак вважав, що війна не може бути «хлопською» справою. Коронний гетьман змінив свою думку щодо участі запорозького війська у Цецорській битві лише після несприятливого для поляків розвитку подій під Цецорою²¹.

Я. Петжак у своїй монографії «Після Цецори та під час Хотинської війни: Сейм 1620 і 1621 років», серед іншого, висвітлив роль Я. Жолкевського як ідеолога та стратега, зусилля якого були спрямовані на встановлення контролю офіційної Варшави над Молдавією та на закріплення польських сил на Дунайському рубежі. На його думку, вихід поляків на цей оборонний рубіж дав би їм можливість успішно протистояти туркам у разі спалаху війни. Окрім того, це стало б також істотним аргументом для противника щодо якнайшвидшого укладення миру. Успіх у цій війні дуже потрібен був оточенню Сигізмунда III, адже було побоювання, що шляхетська опозиція, скориставшись скликанням у зв'язку із турецькою загрозою посполитим рушенням, спроможеться ще більше обмежити королівську владу²².

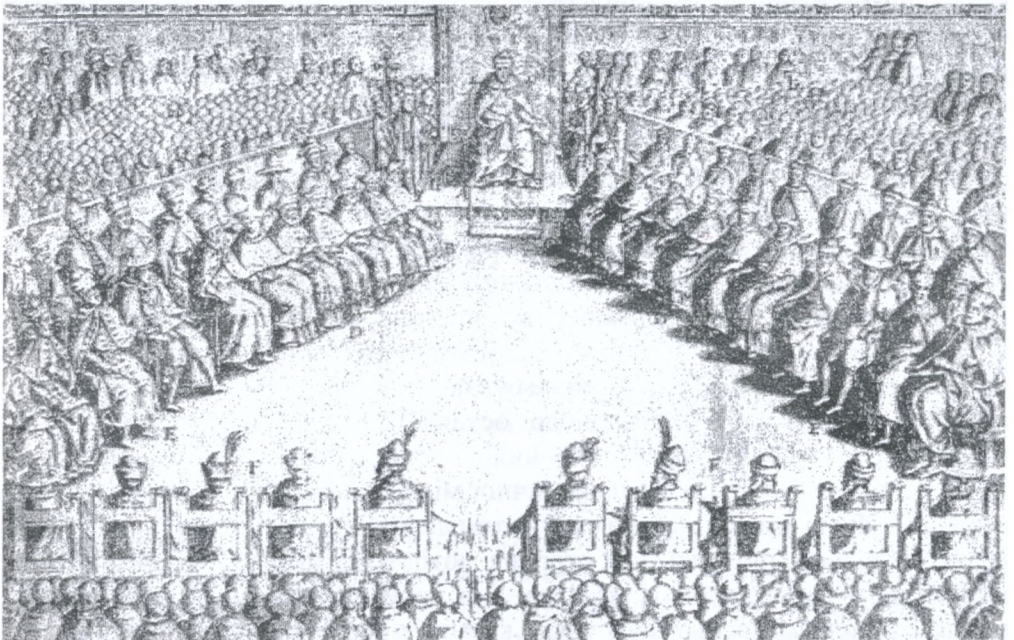
Отже, у польській історіографії, окрім іншого, приділено значну увагу встановленню причин Цецорської битви 1620 р. (дослідники шукали їх насамперед у морських походах козаків проти Османської імперії, а також у воєнному вторгненні війська С. Жолкевського у Молдавію), з'ясуванню того, які сили противників взяли у ній участь, а також поясненню причин невдачі польського війська у цій військовій кампанії. У працях польських істориків залишаються міцними деякі старі стереотипи, насамперед щодо питання про те, чому запорожці проігнорували Цецорську битву.

Козацьке питання у дипломатії Османської імперії та Речі Посполитої

У перші десятиліття XVII ст. турецько-польські відносини неабияк затьмарювали регулярні напади запорожців на територію Османської імперії та її васалів. Особливо значним подразником для турецької влади були морські походи запорожців, під час яких вони нападали на турецькі судна, а також спустошували багаті прибережні міста та села у володіннях Османської імперії. Польська влада змушена була через це виправдовуватися перед офіційним

Стамбулом та давати йому різні обіцянки, аби запобігти спалаху воєнного конфлікту між двома державами. Переймаючись цією проблемою, центральний уряд Речі Посполитої неодноразово робив спроби покласти край запорозьким морським походам. Особливо велику надію у цьому плані він покладав на створення підконтрольного собі козацького реєстрового війська (що яскраво проявилось під час проведення Вільшанської 1617 р. та Роставицької 1619 р. урядових комісій із запорожцями)²³. За задумом авторів ідеї створення кількатисячного козацького реєстрового війська, воно повинно було стати в руках польської влади інструментом упокорення всього українського козацтва, а також недопущення його антитурецьких акцій. Однак до кінця першої чверті XVII ст. офіційна Варшава так і не змогла сформувати реєстровий козацький контингент.

Потрібно зазначити, що ідея створення керованого козацького реєстрового війська, а також бажання центрального уряду Речі Посполитої припинити морські виправи запорожців не означали відмову деяких впливових польських політиків від того, щоб використати воєнну міць Війська Запорозька задля здійснення своїх планів воєнного тиску на Османську імперію. Йдеться насамперед про С. Жолкевського, який на сеймі 1619 р. (робота останнього тривала від 21 січня по 5 березня) обстоював план завдання випереджального воєнного удару по Османській імперії. Згідно з цим планом, 100-тисячне коронне військо у складі 30 тисяч гусарів, 15 тисяч аркебузирів, 15 тисяч козаків (польської легкої кавалерії по-козацьки) та 40 тисяч піхотинців повинне було зайняти територію Наддунайських князівств та закріпитися на Дунаї. Коронний гетьман розраховував також залучити до цієї воєнної операції сили запорозького флоту, спрямувавши їх на захоплення Білгорода, Тягині та Кілії²⁴.

Сейм Речі Посполитої. Гравюра Дж. Лаурі. 1622 р.

Однак С. Жолкевського чекало розчарування, оскільки сейм не лише не підтримав його войовничі задуми, а й прийняв рішення про проведення переговорів з Османською імперією щодо укладення польсько-турецького мирного договору. Відповідне завдання було покладено на теребовлянського старосту Петра Ожгу, який у статусі великого посла згодом таки підписав у Стамбулі мирний договір між двома країнами (8 червня 1619 р. цей документ затвердив султан). Згідно з ним, підтверджено попередні турецько-польські міждержавні угоди, в тому числі угоду, укладену у вересні 1617 р. в Буші, за якою польська сторона зобов'язувалася не допускати нападів запорожців на Османську імперію²⁵.

На початку червня 1619 р. коронний гетьман, якому належало запобігати воєнним акціям запорожців, що сильно дратували турецьку владу, відмовився спробувати принаймні частково залагодити це питання політичними методами. Йдеться про те, що він відкинув пропозицію молдавського господаря Каспара Граціані та волоського (мультянського) воеводи Габрієла Могили, згідно з якою ці Наддунайські князівства мали платити запорожцям певну данину за те, щоб вони не нападали на їхню територію. Для С. Жолкевського зазначений план виявився неприйнятним, оскільки коронний гетьман вочевидь побоювався зростання козацького сепаратизму та політичної суверенізації Війська Запорозького. Відтак С. Жолкевський заявив про свій намір гамувати козаків силою зброї. Водночас ця заява не завадила йому запевнити Каспара Граціані, що, в разі агресивних дій Іскендера-паші, коронне військо діятиме спільно із запорожцями²⁶.

У грудні 1619 р. із Варшави відправили до Стамбула нового посла — королівського посла Самуїла Ієроніма Отвіновського. На відміну від П. Ожги, який їздив до турецької столиці в статусі великого (повноважного) посла, ранг С. Отвіновський був нижчий — він був звичайним послом. Новий польський посол повинен був підтвердити вірність польської сторони статтям уже укладених із турками угод, у тому числі щодо недопущення нападів запорожців на Османську імперію. Водночас йому належало, зокрема, домогтися від султанської влади відкликати з прикордоння агресивного щодо Речі Посполитої польського сановника та воєначальника Іскендера-пашу. Одним із завдань С. Отвіновського було і те, аби дістати гарантії офіційного Стамбула щодо отримання Польщею воєнної допомоги від татар взамін сплати данини Кримському ханству — так званих упоминків. Деяко раніше до Криму відбув із посольською місією володимирський військний та королівський секретар Флоріан Олешко, який також повинен був порушити перед ханською владою це питання (відповідну статтю щодо останнього зафіксовано у польсько-турецькому договорі 1619 р.)²⁷.

Аби посприяти успіху дипломатичної місії польського посла С. Отвіновського, С. Жолкевський звернувся з листом до Мехмеда-паші, у якому запевнив великого візиря, що польська сторона дотримуватиметься умов договору, підписаного напередодні П. Ожгою. Він переконував свого адресата, що, мовляв, зусиллями польського уряду козацьке питання остаточно вирішено, запорозький флот знищено і віднині Османська імперія не знатиме, що таке

напади запорожців²⁸. Однак Мехмед-паша вочевидь так і не дізнався з листа С. Жолкевського про такі гарні перспективи, що відкрилися для його держави, оскільки вже 8 грудня 1619 р. замість нього великим візирем став Алі-паша²⁹. Тим часом козацьке питання продовжувало залишатися у полі зору політичних діячів та сановників обох країн. Гострий інтерес до нього мав Іскендер-паша, який надіслав до Стамбула депешу з повідомленням, що мовляв, 1620 р. запорожці готуються до безпрецедентного за своїм масштабом нападу на Османську імперію. Він запевняв, що вони спорядили до морського походу 300 човнів (на яких могли уміститися принаймні 15 тисяч козаків), за іншими даними — 400 човнів (близько 20 тисяч козаків)³⁰.

Здобута Іскендером-пашею розвідувальна інформація про антиосманські плани запорозьких козаків спричинила великі проблеми для польського посла С. Отвіновського, який у березні 1620 р. прибув до Туреччини. До того ж, напередодні, у січні або лютому цього року, запорожці вчинили напад на Кримське ханство, а по цьому, у березні — і на турецьку територію³¹. Демонструючи невдоволення тією обставиною, що офіційна Варшава не контролює козаків, турецька влада довгий час не надавала С. Отвіновському дозволу на в'їзд до Стамбула. До польської столиці доходили чутки, що, начебто, за наказом великого візиря Алі-паші, С. Отвіновського принизили, розмістивши його на постій у розташованій під столицею корчмі³². Витримавши чималу дипломатичну паузу, Алі-паша лише 25 квітня погодився зустрітися з польським послом. Причому, аби продемонструвати зневагу до нього, послав за ним чиновника із поліцейськими повноваженнями. Хоча С. Отвіновський готовий був радше позбутися голови, аніж їхати з таким проводжатим, однак уже під вечір цього дня він таки опинився у Стамбулі. Перед тим, як дати аудієнцію польському послу, Алі-паша змусив його кілька годин чекати під дверима. Зустрівшись із С. Отвіновським, великий візир накинувся на нього зі звинуваченнями за бездіяльність польської сторони щодо «присмиріння» запорожців, а також зробив закид про козацькі плани морської виправи у декілька сотень човнів проти турків. С. Отвіновський намагався виправдатися, розповідаючи про великі зусилля, яких докладає польська влада для приборкання козаків. Якщо ж запорожці справді рушать у морський похід, то винним буде, наголосив польський посол, їхній підбурювач — Іскендер-паша, який закликає їх вийти з-під влади польського короля, канцлера та коронного гетьмана*. Відтак С. Отвіновський передав Алі-паші листа Іскендера-паші до козаків відповідного змісту, а для звірки почерку — ще один лист цього османського сановника, адресований на цей раз польному гетьманові Станіславу Конецьпольському. Великий візир узяв ці листи, пообіцявши

* Те, що Іскендер-паша намагався перетягнути запорожців на турецький бік, підтверджує лист полоненого козака Семена Садири, написаний вочевидь під диктовку цього турецького воєначальника та сановника до П. Сагайдачного (С. Садира до П. Сагайдачного, близько 15.VII 1619 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 237–238). Однак такі зусилля Іскендера-паші виявилися марні.

розібратися з Іскендером-пашею, однак кинув С. Отвіновському, що султан не терпить безчинства козаків й особисто піде їх ліквідувати³³.

Алі-паша вдруге зустрівся зі С. Отвіновським 17 червня 1620 р. Під час цієї аудієнції він напустився на польську сторону з різними погрозами та ультиматумами. Серед іншого, великий візир наполягав на знищенні упродовж чотирьох місяців як козаків, так і усіх «українних» міст (розташованих насамперед на землях Київського та Брацлавського воєводств). Він дав польському послу зрозуміти, що турецька влада не утримуватиме кримського хана від нападів на Річ Посполиту. Попри зауваження Алі-паші, що 1620 р. Османська імперія не воюватиме із Річчю Посполитою, оскільки ще не проведено мобілізацію воєнних сил, настраханий С. Отвіновський вирішив, що турки вже оголосили війну³⁴. Як видається, польський посол зробив такий висновок не останньою чергою і під відповідним навіюванням австрійського посла у Стамбулі Молларта. Останній, побоюючись, що турецько-польське зближення може зашкодити інтересам його держави, всіляко переконував С. Отвіновського, що Туреччина начебто готова негайно розпочати війну проти Польщі. Польський посол почав посилати до Варшави панічні депеші на кшталт того, що султан, мовляв, уже виступив зі Стамбула до Адріанополя, ставши на стежку війни з поляками. Тим часом до турецької столиці дійшли чутки про велику морську виправу запорожців. Нерви в Отвіновського не витримали, і в другій половині липня він таємно сів на венеціанський корабель й утік зі Стамбула³⁵.

Порівняно зі С. Отвіновським, польський посол у Криму Ф. Олешко не схильний був панікувати й у темних барвах оцінювати перспективи відносин Речі Посполитої з її мусульманськими сусідами. Привертає увагу запропонований ним план захоплення Кримського ханства силами запорожців. За спостереженням Ф. Олешка, для цього склалася вельми сприятлива обстановка. Адже після залучення татарських сил до війни з Персією вони перебувають у плачевному стані. Щонайбільше татари можуть виставити 30-тисячне військо. Польський посол був переконаний, що перемога буде за козаками, якщо вони рухомим табором вторгнуться через Перекоп у Крим, де їх готові підтримати принаймні 90 тисяч християнських бранців³⁶.

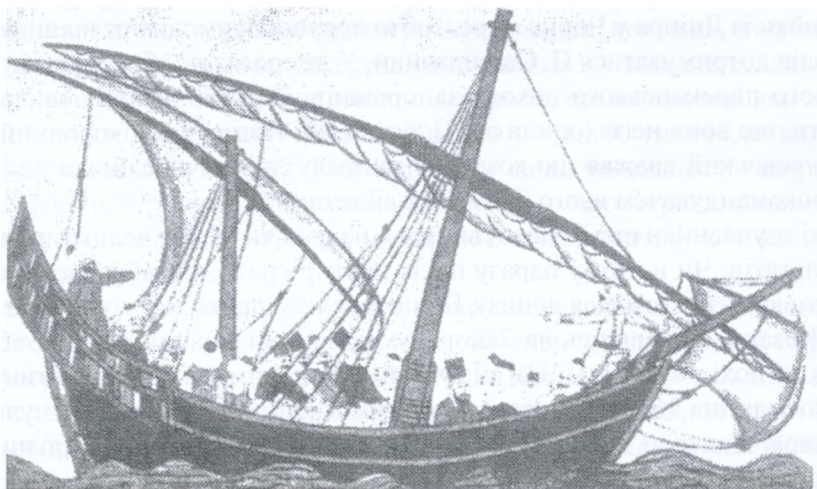
Козацькі чайки на Чорному морі навесні — влітку 1620 р.

1620 р. польська влада, спираючись на лояльного до неї запорозького гетьмана П. Сагайдачного, намагалася не допустити морських походів запорожців проти Османської імперії, адже це могло спричинити вибух турецько-польської війни. Утім, така політична лінія зовнішньої політики офіційної Варшави не завадила С. Жолкевському розпорядитися, щоб козаки готували до походу свої човни — чайки. Адже коронний гетьман мав намір використати запорозький флот у своїх геополітичних задумах, спрямованих проти Османської імперії. Що ж до П. Сагайдачного, то його співпраця з «морського питання» із центральним урядом Речі Посполитої не додавала йому авторитету серед козаків. Уж в травні до Варшави доходили чутки, що запорожці виявляли

гостре невдоволення антикозацькою спрямованістю Роставицької угоди 1619 р. та політичною лінією П. Сагайдачного на дотримання її умов. Вони бунтували проти свого гетьмана і ладналися на море³⁷.

Навесні 1620 р. козацькі чайки діяли, зокрема, неподалік узбережжя Криму, а також нападали на прибережні кримські поселення³⁸. Близько середини квітня козаки, зібравшись на Запорозькій Січі, вирішили виступити у морський похід. Однак на заваді їм став військовий контингент на чолі з Остапом Сомом, посланий на Запорожжя П. Сагайдачним із завданням не допускати жодних морських виправ. Збунтувавшись, охочі до морської виправи запорожці втопили цього намісника запорозького гетьмана та декількох осіб із його оточення, після чого вийшли в море на десяти чайках. Цей інцидент вельми занепокоїв чільних польських політиків, які боялися спалаху турецько-польського воєнного конфлікту³⁹. Наприкінці квітня С. Отвіновському довелося у Стамбулі давати пояснення щодо шкоди, що її запорожці завдали османським суднам на морі. Гнів турецької влади викликало, серед іншого, і те, що учасники козацької морської виправи вбили посланця Іскендера-паші, який прямував до Стамбула.

За деякими даними, у другій половині травня 1620 р. козацька флотилія чисельністю у кілька десятків човнів розгромила на Чорному морі чимало османських суден. Турки послали проти них вісім своїх галер⁴⁰. Напевно зазначені дії стали справою рук тих козаків, котрі під час своєї морської виправи спустошили прибережні османські міста⁴¹. У цей самий час на Чорному морі діяли і невеликі козацькі ватаги. Підтвердженням цього є наявна у джерелах інформація про три козацькі чайки, які захопили три османські торговельні кораблі. Козаки не лише оволоділи різними купецькими товарами, які знайшли на них, полонили близько двох десятків турків, а й визволили багатьох християнських бранців, яких турецькі кораблі доправляли до Стамбула для продажу на нсвільницькому ринку. За чутками, ці самі козаки захопили на Чорному морі також кілька грецьких суден⁴².

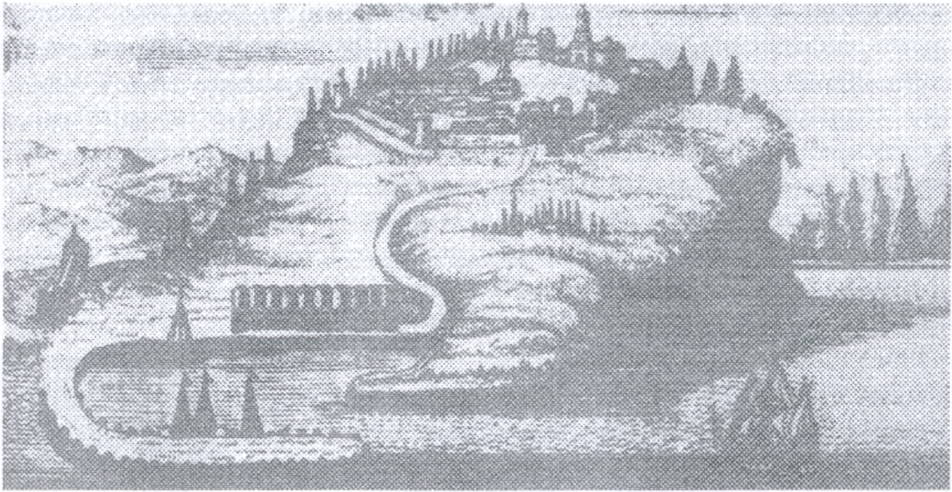
Плавання на турецькому кораблі

Запеклі бої запорозьких чайок із військовим флотом турків не завжди, звісно, були успішні для козаків. На це вказує той факт, що під час перебування С. Отвіновського у Стамбулі туди доставили кілька десятків полонених запорожців, котрих противник захопив ціною великих втрат. Козаків піддали жорстоким тортурам, аби вирвати зізнання про підбурення їх до морського походу польським королем. Однак полонені стояли на тому, що такого наказу від короля не діставали і діяли самостійно⁴³.

1620 р. запорожці на своїх човнах плавали поблизу Криму зазвичай невеликими силами. Однак їхня присутність під кримськими берегами навіювала неабиякий страх на татар. Як повідомляв польський посол у Криму Ф. Олешко, 10 червня 1620 р. при ханському дворі стало відомо, що в районі Балаклави дві козацькі чайки захопили велике османське судно з вантажем меду. Якийсь Мурзабек-ага з Бахчисарая зазначив щодо цього: «А що то за дивина, що дві чайки захопили корабель. Якщо б тут, у Бахчисарай, вночі з'явилися зі сто козаків, я б і сам утікав»⁴⁴. Можливо Ф. Олешко, який обстоював план захоплення Кримського півострова запорожцями, навмисно перебільшив страх перед ними місцевого населення. Однак навряд чи можна сумніватися, що принаймні мешканці прибережних поселень не могли почуватися у безпеці перед козацьким флотом. Тим часом християнські бранці з нетерпінням чекали на запорожців, убачаючи у них своїх визволителів.

Як уже зазначено, серед запорожців міцніли бунтівні настрої проти П. Сагайдачного через його угодовську політику щодо польської влади. Звісно, що це не могло залишати запорозького гетьмана байдужим. Як видається, він вирішив повернути втрачений авторитет у Війську Запорозькому воєнним походом на Перекоп. Із деяких московських джерел випливає, що бойова операція, у якій взяли участь доволі значні сили, а саме — близько 17 тисяч запорожців, розпочалася у 20-х числах червня 1620 р. Половина війська прямувала до Перскопу на човнах⁴⁵. Із наведених даних, які вочевидь перебільшені, випливає, що у складі запорозького флоту могло бути до 170 чайок. Цьому флоту потрібно було вийти із Дніпра у Чорне море, тобто порушити умови Роставицької угоди, якої волів дотримуватися П. Сагайдачний. У джерелах не збереглося подробиць згаданого перекопського походу запорожців. Однак можна впевнено стверджувати, що вони не захопили ані Перекоп, ані Крим. Утім, коронний гетьман С. Жолкевський вважав цю козацьку виправу доволі щасливою для війська, головнокомандувачем якого був П. Сагайдачний⁴⁶.

Самі ж учасники цієї бойової виправи навряд чи були у великому захваті від її результатів. Чи не тому одразу після неї кар'єра П. Сагайдачного у Війську Запорозькому покотилася донизу. Безпосереднім приводом до цього стали такі події. Козаки, зібравшись на Запорозькій Січі, висловилися за те, аби піти у морський похід. Однак П. Сагайдачний не підтримав їхню ініціативу. Відтак близько 9 липня 1620 р. обурені запорожці схопили його та потягнули топити до Дніпра. Напевно за П. Сагайдачного заступилися його прихильники, отож він був урятований, хоча і позбувся гетьманської булави. Новим гетьман став Я. Бородавка. Він одразу розпорядився готуватися до великого морського

Перекоп. Гравер Г. Боденер. Друга половина XVIII ст.

походу. Зокрема, за його наказом із Запорозжя до українських міст вирушили осавули із гетьманськими універсалами, у яких ішлося про постачання Війську Запорозькому в кредит полотна на вітрила. У зв'язку із небезпекою ворожого нападу мешканцям міст наказано зміцнювати оборону⁴⁷.

Новообраному гетьману вочевидь не довелося розпочинати створення свого флоту з нуля. Адже цілком очевидно, що під його командування перейшли чайки, які напередодні повернулися із перекопського походу. Напевно їх було не понад півтори сотні, як це впливає з розглянутого вище повідомлення московських джерел, а менше сотні. Щоправда, деякі тогочасні документи опосередковано вказують на вельми значну чисельність козацького флоту, який мали запорожці у час, коли готували, а також здійснювали свою виправу на Перекоп. Приміром, у середині червня 1620 р. підканцлер Анджей Ліпський стверджував, що козаки, мовляв, напередодні «мало не усі пішли на море». Проте щодо правдивості цього повідомлення є сумніви, оскільки, з одного боку, його не підтверджують інші джерела, а з іншого — зазначена інформація подана разом із несправдивим повідомленням про те, що козаки вийшли на море, лишень отримавши платню (так званий жолд) у сумі 40 тисяч злотих, передбачену Роставицькою угодою⁴⁸. Конкретнішим щодо чисельності запорозького флоту влітку 1620 р. був С. Жолкевський. Пишучи про морські плани нового запорозького гетьмана — Якова Бородавки, він зазначив, що козаки вже виготовили до 200 чайок⁴⁹.

Як видається, названа коронним гетьманом чисельність запорозьких суден неабияк перебільшена. Про це промовисто свідчить той факт, що Я. Бородавка повів запорожців на море, залучивши лише близько сотні чайок. Про це дізнаємося з листа добре поінформованого шляхтича В. М'яковського. За його даними, зібраними у Корсуні, Стеблеві та Черкасах, 26 липня 1620 р. під командуванням Я. Бородавки у морський похід виступила зазначена вище кількість козацьких човнів⁵⁰.

Орієнтовно на початку серпня запорожці почали спустошувати причорноморські поселення Османської імперії, у тому числі неподалік Стамбула. Звістка про це не найкращим чином вплинула на турецьких вояків, через що їхнім командирам довелося палицями заганяти своїх підлеглих на галери, аби виступити проти запорозького флоту⁵¹. Тим часом у середині серпня козацькі човни вже були під Варною. Це було доволі велике та багате місто. Французький посол у Стамбулі де Сезі нарахував у ньому 15–16 тисяч мешканців. Що ж до запорозького флоту, то де Сезі визначив його чисельність у 150 човнів (як уже зазначено, насправді козаки мали близько 100 човнів). Ударивши на Варну, козаки здобули її, спустошили та пограбували⁵².

Якщо турецьку владу неабияк драгували морські виправи порівняно невеликих козацьких флотилій, у чому на особистому досвіді переконався польський посол у Стамбулі С. Отвіновський, то масштабні нищення та збитки, яких завдав османським володінням вельми великий козацький флот (як вважали у султанській столиці, він складався аж із 150 човнів), вочевидь зміцнили у турецькій владній верхівці «партію війни» проти Речі Посполитої.

Варна. Руїни античних часів. Сучасне фото

Той факт, що Османську імперію потужно атакував запорозький флот, якому не змогли протистояти турки, продемонструвавши, отже, свою безпорадність перед козаками, напевно утвердив С. Жолкевського у його намірі вторгнутися з коронним військом у Молдавію. Хоч би там як, а коронний гетьман, як буде показано нижче, хотів залучити козацькі сили, у тому числі флот, до замисленої ним «зачіпної» війни з турками.

Ставка польської влади на запорожців у «зачіпній» війні з турками

С. Жолкевський, плани якого «зачіпної» війни проти Османської імперії не дістали підтримки на сеймі 1619 р., приховано продовжував діяльність, спрямовану на втілення свого задуму у життя. Як і раніше, доволі важливу роль у майбутній війні з турками він відводив запорожцям. У червні 1620 р. коронний гетьман надіслав королю пропозицію, згідно з якою козацький флот повинен був завдати удару по Османській імперії. Однак Сигізмунд III остудив запал С. Жолкевського, повідомивши йому у своєму листі від 21 червня 1621 р., що близьке оточення короля проти такої виправи. Адже вона може спровокувати турецько-польську війну, а розпочинати цю війну без згоди сенату ніхто не буде⁵³.

Через кілька днів по цьому, 30 червня 1620 р., С. Жолкевський написав Сигізмундові III листа, в якому, серед іншого, наголосив, що польсько-турецькі відносини рано чи пізно такі переростуть у війну. Відтак, аби запобігти поразці, Польща мусить об'єднатися з християнськими государями, а також скористатися допомогою перського шаха. Засуджуючи у загальному плані свавільних козаків, через дії яких може спалахнути турецько-польська війна, коронний гетьман, однак, запропонував королю не перешкоджати їхнім походам проти Османської імперії. Власне, автор листа мав на увазі те, щоб польська влада дала запорожцям щодо цього повну свободу, фактично заохочуючи такі їхні напади («дати їм добро, чого вони бажають, щоб завдали туркам найбільше зла і шкоди») ⁵⁴.

1620 р. коронний гетьман не лише виступав теоретиком концепції силового тиску на Туреччину, а й удавався до цілком конкретних практичних кроків, аби підготувати для цього відповідні військові сили та засоби. Як випливає з листа запорозького гетьмана Я. Бородавки до Сигізмунда III від 7 березня (напевно за н. ст.) 1621 р., ще 1620 р., очевидно за гетьманства П. Сагайдачного, козакам вручили у Києві наказ С. Жолкевського, згідно з яким їм потрібно було стягнути свої сили на Запорожжя, готувати човни для морського походу, а також чекати наказів польського командування ⁵⁵.

Однак запорозький гетьман вочевидь не дістав наказ С. Жолкевського послати козацький флот проти Туреччини. Це підтверджує розглянутий вище факт скинення 9 липня 1620 р. П. Сагайдачного з гетьманства через його спробу перешкодити морському походу козаків. Невдовзі після позбавлення П. Сагайдачного гетьманської булави, король спільно з так званим малим сенатом фактично дав С. Жолкевському дозвіл на вторгнення польського війська у Молдавію (рішення про це було прийнято 15 липня, причому польська влада воліла його не афішувати). Хоча відтепер коронному гетьманові розв'язали руки щодо Молдавії, однак його шанси скористатися у молдавському поході допомогою козацького війська загалом були невеликі. Адже замість лояльного П. Сагайдачного запорозьким гетьманом став бунтівний Я. Бородавка. Очевидно саме через це коронний гетьман вважав марною справою залучати козаків цього гетьмана до свого війська.

Утім, С. Жолкевський напевно знав, як підштовхнути запорожців до морського походу проти турків, аби їхніми руками завдати по Османській імперії випереджувального удару. Чи не тому він послав на Запорожжя коронного підкоморія із завданням жорстко наполягати на виконанні козаками цілком неприйнятних для них умов Роставицької угоди — мовляв, лише в такому випадку польська влада погодиться виплатити їм передбачений цією угодою жолд. Тобто, таким жорстким кроком С. Жолкевський фактично провокував козаків, позбавлених засобів до існування, піти у морський похід. Недаремно він писав Т. Замойському, що з відправкою ним на Запорожжя коронного підскарб'я напевне не вдасться утримати козаків від морського походу. Мовляв, із бунтівним Я. Бородавкою вони підуть на море незалежно від того, дати їм, чи не дати жолд ⁵⁶. Як засвідчив подальший розвиток подій, явний розрахунок

С. Жолкевського на те, що така політика щодо запорожців підштовхне їх до морського походу, цілком виправдався. Підтвердженням цього стала велика морська виправа, яка відбулася улітку 1620 р. під командуванням Я. Бородавки.

Щодо залучення сухопутних сил запорожців до воєнної експедиції польського війська у Молдавію, то С. Жолкевський вочевидь убачав у цьому для себе проблему, оскільки не мав великого бажання співробітничати з Я. Бородавкою. За таких обставин вихід із цієї ситуації він знайшов у тому, щоб завербувати для молдавського походу певну кількість козаків на волості, оминувши владу Війська Запорозького. Інформація про це є у листі Сигізмунда III до Я. Бородавки (на Запорозжжі його отримали 28 лютого 1621 р.), а також у відповіді запорозького гетьмана на цей королівський лист. Із неї випливає, що 1620 р. запорозька влада заборонила козакам приєднуватися до польського війська. Я. Бородавка пояснював це тим, що запорозьке керівництво прагнуло не допустити сформування свавільними козаками полків, адже це могло, мовляв, спричинити немилість короля до усього Війська Запорозького. Виправдавши у такий спосіб фактичний саботаж запорожцями мобілізаційних заходів польської влади, Я. Бородавка доводив, що після того, як від коронного гетьмана надійшов наказ будувати для морського походу човни, козаки, які персбували на Запорозжжі, начебто аж до глибокої осені нічого не знали про молдавський похід С. Жолкевського та Цецорську битву. Хоч би там як, а на той час запорожці і справді не дістали від короля та коронного гетьмана якихось розпоряджень щодо їхньої участі у молдавській виправі С. Жолкевського. Ніхто не видав їм також жолд, передбачений Роставицькою угодою 1619 р.⁵⁷

Попри заборону влади Війська Запорозького здійснювати мобілізацію козаків до польського війська, яке вирушало у Молдавію, вона не могла ефективно контролювати волосне козацтво. Отож С. Жолкевському вдалося сформувати на волості полк, що налічував 1600 «пеняжних», тобто найнятих за гроші козаків («Kozaków piniężnych 1600»)⁵⁸. Більше того, С. Жолкевський за бажання міг би набрати на волості і більше козаків, однак із тих чи тих міркувань він обмежився вже «затягненим» контингентом. Як випливає з листа Станіслава Замойського до Томаша Замойського від 21 вересня 1620 р., «багато козаків із міст свавільно виїхали за військом (С. Жолкевського. — П. С.), яких потрібно покарати через те, що було заборонено, аби жоден не виїжджав»⁵⁹. Отже, С. Жолкевський напевно особисто заборонив усім охочим волосним козакам приєднуватися до його війська. Невідомо, чим саме керувався у цьому випадку коронний гетьман. Можливо він вважав, що вже стягнених ним сил цілком достатньо для успіху молдавського походу, або ж побоювався, що велику кількість волосних козаків він не зможе належним чином контролювати. А це могло негативно позначитися на його полководському авторитеті і серед польських жовнів.

Незадовго до початку молдавського походу польського війська, 19 серпня 1620 р., С. Жолкевський отримав від Сигізмунда III інструкції щодо залучення до воєнної кампанії проти Османської імперії запорозького війська. Цим документом король давав коронному гетьманові, як головнокомандувачу

коронного війська, свободу дій. Водночас Сигізмунд III висловив свої наполегливі рекомендації щодо того, якою має бути стратегія використання козацьких сил. На його думку, достатньо обмежитися організацією невеликої морської виправи козаків проти турків. Посилати ж проти них значні сили запорозького флоту недоцільно через високу бойову готовність морського флоту Османської імперії. Щодо використання під час цієї воєнної кампанії сухопутних сил запорожців, то Сигізмунд III наполягав на тому, аби послати їхнє військо на Білгород. Вигоду від використання козацького війська на цьому напрямку він убачав у тому, що під час маршу козаків від них не постраждають шляхетські маєтки. Сигізмунд III також очікував, що в цьому районі запорожці скоуватимуть татарські сили. Король наполягав, аби С. Жолкевський терміново узгодив цей план із запорозьким гетьманом.

Отже, при королівському дворі фактично було схвалено план локального воєнного конфлікту, так званої зачіпної війни з Османською імперією. Його особливістю було те, що головну роль у встановленні польського контролю над Молдавією відведено коронному війську. Щодо запорожців, то у бойових операціях, спрямованих проти турків, вирішено було частково використати їхній флот, а сухопутним силам відвести допоміжну роль: зосередившись у пониззі Дністра, вони мали блокувати татар, не даючи їм можливості вдарити на сили С. Жолкевського у Молдавії. Незалежно від того, мав Сигізмунд III рацію, чи ні, викладаючи свій стратегічний план «зачіпної» війни з Османською імперією, дотриматися його на практиці не вдалося. С. Жолкевський або ознайомився з ним із запізненням, або ж вирішив діяти на власний розсуд, не зв'язуючись із нелюбим йому Я. Бородавкою. Отож, він виступив у похід самотійно. Утім, коронний гетьман таки повернувся до ідеї скористатися допомогою запорожців — після того, як становище коронного війська у Цецорській битві набуло загрозливих ознак. 24 вересня 1620 р. він звернувся до козаків із відповідним універсалом («прибувайте до нас якнайшвидше — запорозькі козаки та інші, які готові до [надання] підкріплення») ⁶⁰. Проте найкращий час для цього було згаяно.

Очевидно ще напередодні молдавської експедиції С. Жолкевського, при королівському дворі розробили сценарій посольства до козаків Війська Запорозького, аби залучити їхні сили на допомогу коронному війську. Споряджений до запорожців посланець від короля повинен був повідомити їм про напад «коронного неприятеля» на Молдавію, яка перебуває «під обороною» польського короля, а також про загрозу поширення воєнних дій на коронні землі. Оскільки у державній скарбниці не було грошей на «затягнення» на воєнну службу запорозького війська, то королівському посланцеві належало звабити козаків обіцянкою платні у майбутньому, а головне — апелювати до їхніх патріотичних почуттів та громадянського обов'язку ⁶¹.

Однак Сигізмунд III не поспішав відправляти посольство до запорожців, вочевидь сподіваючись на те, що коронне військо самотійно упоратеться з поставленим перед ним завданням. Коли ж король зрозумів, що С. Жолкевському аж ніяк не обійтися без допомоги запорожців, урятувати польське

військо вже було неможливо. Утім, козаки таки отримали королівський наказ виступити у Молдавію. Це відбулося вже після Цецорської битви, на початку «руського посту», тобто різдвяного, або пилипівського, посту (тривав від 25 листопада по 4 січня за н. ст.). Як запевняв Я. Бородавка у своєму листі до Сигізмунда III, у цей самий час козаки дізналися про поразку польського війська у Цецорській битві, а також про загибель С. Жолкевського⁶².

Отже, в оточенні Сигізмунда III снували плани «зачіпної» війни з Османською імперією, воєнно-політичною метою якої було встановлення контролю над Наддунайськими князівствами та зайняття польським військом оборони по рубежу Дунаю. У цих планах було зроблено також ставку на воєнні сили запорожців — як морські, так і сухопутні. Стратегія «зачіпної» війни проти турків почала конкретизуватися та перейшла у практичну площину у середині липня 1620 р. — після того, як в оточенні Сигізмунда III фактично дали С. Жолкевському карт-бланш на воєнне вторгнення у Молдавію. Цю операцію вирішено було здійснити силами коронного війська, розраховуючи у разі несприятливого розвитку подій скористатися допомогою запорожців. Оскільки офіційна Варшава не палала бажанням контактувати з не надто лояльним до неї запорозьким гетьманом Я. Бородавкою, який, серед іншого, чинив спротив мобілізаційним заходам польської влади, його військо не приєдналося до молдавського походу коронного гетьмана. Взята на озброєння при королівському дворі ідея «зачіпної» війни з турками, що її збиралися втілити у життя таємно від шляхетського загалу, обмеженими воєнними силами та із слабо підкріпленим практичними кроками наміром залучити стратегічний резерв, якщо у ньому виникне потреба — запорозьке військо, була доволі авантюрною та небезпечною для країни. Зволікання ж С. Жолкевського та Сигізмунда III із «затягненням» запорожців на воєнну службу у зв'язку з молдавським походом коронних сил лише посилювало прорахунки цих стратегів, що, в кінцевому підсумку, дуже дорого коштувало польському війську, а також обернулася великою загрозою для Речі Посполитої.

2. Цецорська битва

Готуючись до молдавського походу, завданням якого було «встановити вітчизняний кордон на Дунаї»⁶³, С. Жолкевський на перших порах зібрав 7-тисячне військо, що складалося з п'яти полків. Одним із них командував сам коронний гетьман. Командирами решти полків були такі особи: польний гетьман Станіслав Конецьпольський, галицький староста Миколай Струсь, князь Самійло Корецький, а також кам'янецький староста Валенти Калиновський. Артилерією командував Теофіл Шемберг, піхотою — Станіслав Требуховський. Окрім кварцянних (або напівприватних) полків коронного і польного гетьманів більшість підрозділів привели магнати, а також їх сформували добровольці. Згодом військо, яке перебувало під командуванням С. Жолкевського, поповнилося і його чисельність сягнула понад 10 тисяч осіб. Артилерія складалася з 20 гармат та кільканадцяти гаківниць — важких фортечних рушниць⁶⁴. Ураховуючи слуг та обозних, ця армія насправді була більша принаймні на декілька тисяч порівняно із зазначеною вище її чисельністю.

Опівдні 2 вересня 1620 р. С. Жолкевський привів своє військо до Дністра, напроти містечка Підбитого (між сучасним Могилевом-Подільським та Ямполем). Нижче Підбитого польські сили розпочали переправу на правий берег Дністра, яка тривала упродовж 3 та 4 вересня. Військо переходило річку вброд, а вози зі скарбом коронного гетьмана перевезли на поромах. Через необережність фурмана, навантажений порохом віз з'їхав із броду вбік і перекинувся. Це був вельми прикрий інцидент для усього війська, адже запасів пороху було небагато.

5 вересня польське військо проминуло Сороки й зупинилося над р. Кайнари. Подальший його маршрут мав пролягати на Ясси, де коронний гетьман розраховував з'єднатися із силами молдавського господаря Каспара Граціані. До польського командування дійшла звістка, що цей молдавський правитель 3 вересня наказав убити посланців турецького воєначальника Іскендера-паші, які хотіли забрати його до Стамбула. Отже, Каспар Граціані дав полякам виразний сигнал — він спалює усі мости, які єднали його з Османською імперією. Тим часом вже 7 вересня С. Жолкевський та С. Конецьпольський урочисто прийняли у своєму таборі молдавського господаря, влаштувавши на його честь бенкет. Не відомо, чи це бенкетування звеселило обох коронних гетьманів. Адже Каспар Граціані, який раніше обіцяв виставити багатотисячне військо (за перебільшеними даними деяких джерел — 25 тисяч вояків), насправді привів із собою лише 660 осіб. Це вказувало на те, що молдавський господар фактично не мав підтримки підданих свого князівства. Попри непевні воєнні та політичні перспективи співробітництва зі слабким Каспаром Граціані, коронний гетьман вирішив іти назустріч небезпеці і стати на шляху турецького війська. Відступати вже було пізно, адже такий крок означав би для С. Жолкевського визнати себе, ініціатора та натхненника блискучого плану «зачіпної» війни з Османською імперією, цілковитим невдахою та боягузом. Отож, 12 вересня 1620 р. польські сили прибули на очікуваний театр бойових дій, під Цецору⁶⁵.

Це поселення було розташоване на правому березі Прута, приблизно за 18 км нижче Ясс, столиці Молдавського князівства. Польське військо зупинилося напроти Цецори на лівому березі Прута, де русло річки робило звивистий поворот. Тут місцевість утворювала терасу 3,5–4 км довжиною, що плавно підвищувалася до підніжжя Кодр. С. Жолкевський вирішив розмістити у цьому місці свої бойові позиції, оскільки, окрім іншого, застав на ньому доволі добре збережені польові оборонні укріплення, споруджені ще 1595 р. за наказом коронного гетьмана Яна Замойського.

Гетьман Ян Замойський на полюванні

Із заходу, півночі та півдня їх омивала річка. Зі сходу табір захищав понад двометровий насипний вал. Приблизно через кожних сто метрів у ньому було влаштовано 13 бастіонів. Ця оборонна споруда мала чотири в'їзні ворота. На відстані 1700 м від укріплень пролягав невеликий яр, по якому йшла дорога на Галац, а також протікав невеликий струмок. За дорогою місцевість ставала крутішою й переходила у ліс на схилах Кодр. Із півночі Цецорське поле закривали доволі високі гори. Загалом, місцевість перед польськими позиціями поставала як своєрідний коридор завширшки 2,5 км і завдовжки до 4 км⁶⁶. За даними Т. Шемберга, розташований над Прутом табір польського війська «від ріки до ріки» був оточений добрими окопами⁶⁷.

С. Жолкевський розпорядився зміцнити старі оборонні укріплення. Йому додало впевненості у своїх силах заспокійливе запевнення молдавського господаря, що Іскендер-паша йде до цецорського табору поляків не більш аніж із 10-тисячним військом⁶⁸. Пізніше те саме стверджував й османський хроніст Мустафа Наїма⁶⁹. Тим часом справжня чисельність турецько-татарського війська, яке взяло участь у Цецорській битві, залишається невідомою. Однак вона вочевидь помітно перевищувала 10 тисяч. Дослідники припускають, що під командуванням бейлербея Очаківсько-Силістринського еялету Іскендера-паші могло бути від 4 до 6 тисяч турків і молдаван, 5 тисяч ногайських татар Буджацької та Добруджинської орди на чолі з Кантеміром-мурзою, а також 6–8 тисяч кримських татар, яких привів калга-султан (наступник ханського престолу) Девлет-Гірей. Противник поступався полякам оснащенням свого війська вогнепальною зброєю, у тому числі артилерією⁷⁰. Отже, турецько-татарські сили налічували 15–19 тисяч вояків і за своєю чисельністю наближалися до чисельності польської армії (разом зі слугами та обозними).

17 вересня 1620 р. розпочалися перші сутички польських підрозділів із передовими загонами татар. Кантеміру-мурзі, який був в авангарді турецько-татарських сил, вдалося захопити під польським табором чимало полонених. Відтак Іскендер-паша дістав потрібну йому інформацію про військо С. Жолкевського⁷¹. Польському командуванню також потрібні були полонені, аби дізнатися про чисельність ворожих сил та їхні наміри. Однак «язика» так і не вдалося захопити — у табір принесли лише відрубану голову татарина. Каспар Граціані упізнав по ній, що убитий був якимось урядником із Тягині. Молдавський господар пообіцяв своїм підлеглим нагороду у сто злотих за «язика», однак навіть за можливість отримати такі чималі гроші вони не спромоглися його упіймати.

Наступного дня, 18 вересня, під цецорський табір поляків підтягнулися основні турецько-татарські сили. Вже перед полуднем розвідку боєм розпочали герцівники, тобто вояки, охочі помірятися силами з ворогом, які викликали на бойовий поєдинок, герць, суперників із супротивного стану. За герцівниками зіткнулися у бойовій сутичці польські корогви з підрозділами турків і татар. Запеклий бій тривав аж до вечора, однак не виявив відчутної переваги жодної зі сторін. Щоправда, полякам на деякий час вдалося потіснити противника по всьому фронту.

Ведучи своє військо у бій, польське командування все ще не знало, якою насправді є чисельність польсько-татарських сил. Як уже зазначено, Каспар Граціані напередодні повідомив коронному гетьманові про 10-тисячне військо противника. Під вечір 18 вересня поляки дістали щодо цього нову інформацію, допитавши одного захопленого у полон противника. Він стверджував, що під командуванням Іскендера-паші перебуває 100-тисячна армія. Проте польське командування не повірило цим свідченням⁷². Пізніше, коли воєнне щастя явно відвернулося від польського війська, С. Жолкевський навів здобуті від цього ворожого «язика» дані у листі до Сигізмунда III, давши водночас власну оцінку чисельності турецько-татарського війська — 60 тисяч⁷³. Неабияк завищивши чисельність сил противника, коронний гетьман вочевидь хотів продемонструвати не лише грандіозність своєї місії як полководця, котрий бореться з таким сильним ворогом, а й, насамперед, спонукати короля надіслати йому підкріплення. Що ж до перебігу першого дня боїв поляків з основними силами турків і татар, то його результати С. Жолкевський оцінив доволі оптимістично. Наступного дня він вирішив розпочати генеральну битву.

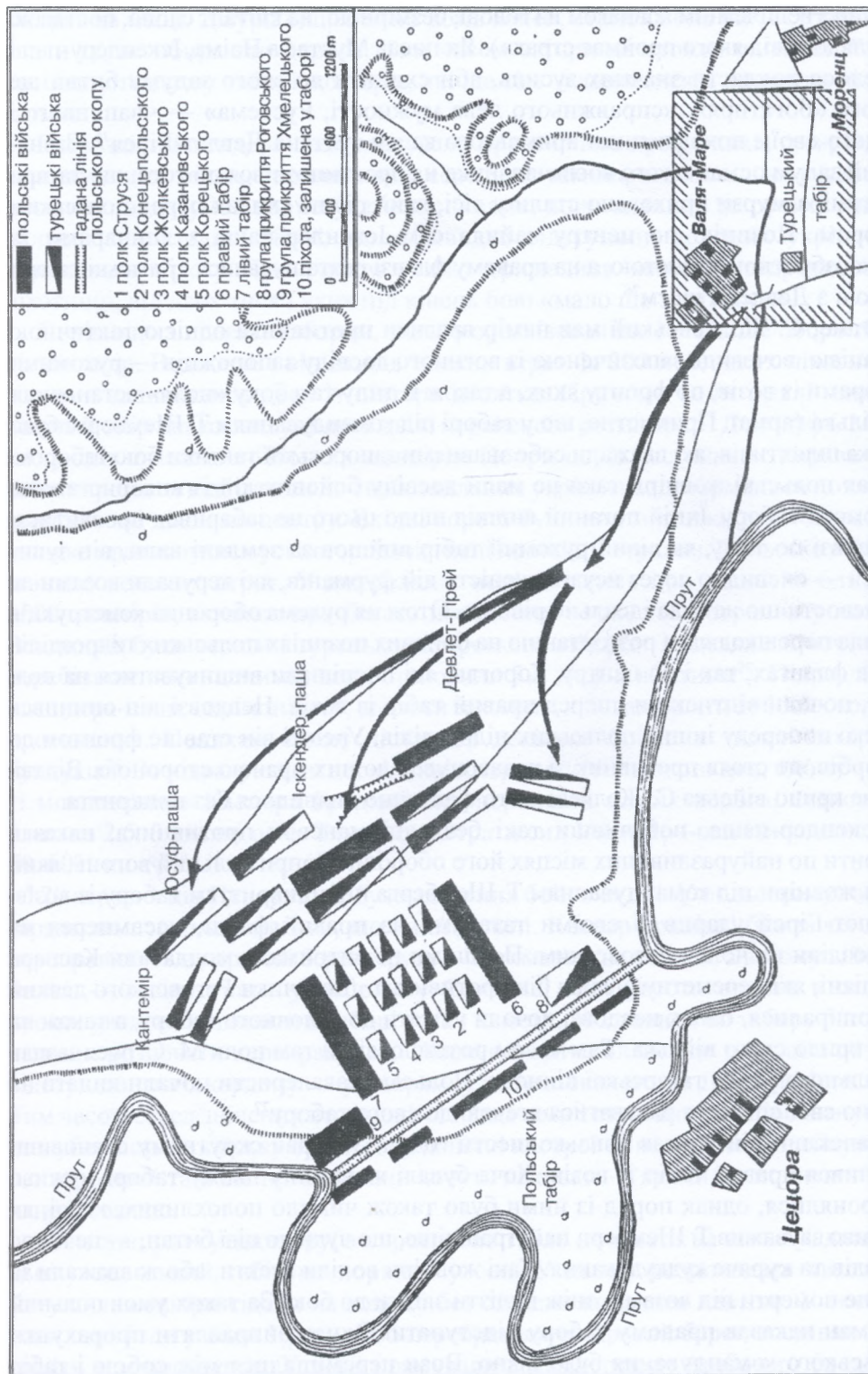

Каспар Граціані

У суботу, 19 вересня, його військо почало шикуватися у наступальний бойовий порядок. Задум коронного гетьмана полягав у тому, щоб нейтралізувати насамперед рухливу татарську кінноту, яка загрожувала флангам його війська. Проти неї він вирішив максимально застосувати силу артилерійського вогню та ручної вогнепальної зброї. Через це на правому та лівому фланзі він звелів поставити рухомі табори, оточені у чотири ряди возами. Ці табори, що мали гармати, доручено було захищати піхотинцям. У лівому таборі із возів налічувалося 500 німецьких піхотинців, а також 200 польських жовнірів В'ядровського та 100 жовнірів Уяздовського. Загальне командування цим табором було покладено на Вольмара Фаренсбаха. Стик між цим табором із возів та головним табірним валом захищало бойове угруповання з 900 кавалеристів та 400 піхотинців під загальним командуванням С. Хмелецького. Правим табором із возів командував Т. Шемберг. У його розпорядженні було 400 жовнірів так званої вибранецької піхоти* під командуванням Рибінського та Даменцького, а також 300 угорських піхотинців із полку коронного гетьмана. Розрив між правим табором та оборонним валом прикривали лісовчики під командуванням Роговського, українські добровольці та молдавани. Між цими таборами С. Жолкевський вирішив поставити головну свою ударну силу, тобто п'ять кавалерійських полків, які під командуванням М. Струся, С. Конецьпольського, С. Жолкевського, В. Калиновського та С. Корецького зайняли місце від лівого до правого флангу. У першому ешелоні стали гусарські корогви, а в другому — підрозділи легкої кавалерії. Таке шиккування війська нагадувало прямокутник завширшки 1100–1200 м та глибиною до 1 км. Лівим флангом війська командував С. Корецький, правим флангом — С. Конецьпольський, а командування по центру взяв на себе С. Жолкевський⁷⁴.

До битви готувався також Іскендер-паша — головнокомандувач турецько-татарського війська. Мустафа Наїма так змалював його портрет: «цей вождь, одягнутий у залізні лати і грізну прилбицю, мав страхітливу і справді богатырську поставу, пронизливий погляд, величезний та пишний зріст. Він вирізнявся величезними вусами, за звичаєм богатырів голив бороду, мужністю та відвагою із ним не міг зрівнятися ані Рустем, ані жоден із стародавніх героїв». У цьому описі напевно відповідала істині вказівка на захисний бойовий обладунок Іскендера-паші, а також на звичай цього османського полководця голити бороду. Що ж до решти зображених Мустафою Наїмою прикмет свого героя, то вони вочевидь гіперболізовані, адже за таким самим літературним шаблоном (легендарний герой, самий вигляд якого змушує трепетати від страху ворогів) він описав також зовнішність Кантеміра-мурзи, який зі своїми ногайцями приєднався до війська Іскендера-паші («рицар, одягнутий у залізний

* Вибранецька піхота — бойове формування, у якому служили селяни, котрі мешкали у королівських маєтках. Із кожного двадцятого лану землі, який не обкладався податками та повинностями, повинен був за потреби виставлений належно озброєний та споряджений вояк на службу у корогві свого воєводства (*Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku.* — Warszawa, 1965. — S. 19, 20)

Картохема 1. Цецорська битва 1620 р. Початкова фаза бойових дій 19 вересня. За Р. Маєвським

панцир з величезним ковпаком на голові, безмірною, на кшталт слона, поставою і поглядом, від якого проймає страх»). Як писав Мустафа Наїма, Іскендеру-паші довелося докласти значних зусиль, аби схилити до свого задуму битви ще одного «богатиря», «справжнього лева мужності, Рустема» — чванливого і гордого своїм походженням кримського калгу-султана Девлет-Гірея⁷⁵. Зазначений задум османського воєначальника на практиці звівся до того, що татари Кантеміра-мурзи приховано стали у лісі, який ріс на схилах перед польським табором. Позицію по центру зайняв сам Іскендер-паша з яничарами та важкоозброєною кіннотою, а на правому фланзі розташувалися кримські татари на чолі з Девлет-Гіреєм⁷⁶.

Отже, С. Жолкевський мав намір вразити противника однією тактичною новацією, вочевидь запозиченою із воєнного досвіду запорожців — рухомими таборами із возів, по фронту яких, а також із тилу та з боку «поля» встановили по кілька гармат. Прикметно, що у таборі під командуванням Т. Шемберга було кілька шляхтичів, які вважали себе знавцями запорозької тактики бою табором. Однак польські жовніри таки не мали досвіду бойових дій із використанням рухомого табору. Їхній поганий вишкіл щодо цього не забарився проявитися. Невдовзі по тому, як лівий рухомий табір вийшов за земляні вали, він зупинився — очевидно через неузгодженість дій фурманів, які керували возами на місцевості, що не була ідеально рівною. Отож ця рухома оборонна конструкція почала перешкоджати розгортанню на бойових позиціях польських підрозділів як на флангах, так і по центру. Корогви, які поспішали вишикуватися на полі бою, почали відтискати уперед правий табір із возів. Невдовзі він опинився далеко попереду інших польських підрозділів. Урешті він став не фронтом до пагорбів, де стояв противник, а розвернувся до них правою стороною. Відтак праве крило війська С. Жолкевського фактично виявилось без прикриття.

Іскендер-паша, побачивши такі безладні маневри противника, наказав ударити по найуразливіших місцях його оборони. Попри сильний вогонь, який вели жовніри під командуванням Т. Шемберга під прикриттям табору із возів, Девлет-Гірей ударив зі своїми татарами на правий фланг, насамперед на підрозділи на чолі з Роговським. Першими не витримали молдавани Каспара Граціані, які переметнулися на бік противника. Лісовчики Роговського деякий час опиралися, однак невдовзі почали утікати до головного табору, а також на ліве крило свого війська. Тим часом розташований там полк М. Струся зазнав навального удару татарської кінноти. Польські кавалеристи почали кидати на землю свої списи та рятуватися втечею до свого табору⁷⁷.

Запеклий бій тривав близько шести годин. У вкрай скрутному становищі опинився правий табір із возів. Хоча бували жовніри у цьому таборі мужньо оборонялися, однак поряд із ними було також чимало полохливих, котрі, як уїдливо зауважив Т. Шемберг, найстрашніше, що чули до цієї битви, — це голос дроздів та куряче кудкудакання. Такі жовніри воліли втекти, або ж вважали за краще померти під возами, аніж вилізти звідти до бою. За таких умов польний гетьман наказав правому табору відступати. Однак виправляти прорахунки польського командування було пізно. Вози перемішалися між собою і табір

застряг на місці. Джури випрягали з возів коней, стрибали на них і стрімголов гнали їх, не обираючи дороги. Тим часом татари не стояли на місці. Вони висікли у правому таборі жовнірів, які ще там залишилися, і захопили кілька гармат.

Підрозділи Іскендера-паші атакували праве крило противника, гусарів, які вишикувалися колом, спричинивши серед них замішання. Оскільки гусари не могли за таких умов користуватися списами, вони вдалися до ручної вогнепальної та холодної зброї, однак швидко відступили до своїх укріплень, покинувши піхоту. Тим часом стійко трималися козацькі підрозділи та піхотинці, від двох тисяч яких під кінець бою «мало що зосталося».

Порівняно з правим табором, значно організованіше і стійкіше оборонявся лівий табір. Водночас і він зазнав тяжких втрат. Із 200 німецьких піхотинців живими залишилися десь із півтора десятка. Причому вони і далі чинили впертий опір під командуванням двічі пораненого ротмістра Г. Денгоффа. Мало хто уцілів також із польських жовнірів. Попри це, із настанням темряви цей табір спромігся відступити до своїх земляних укріплень, де юрмилися польські корогви, які діяли по центру. Вхідні ворота були надто вузькі, щоб через них швидко протиснулися усі нетерплячі, гнані панічним страхом. Польське військо зазнало великих втрат. У джерелах є повідомлення про загибель близько 2600 жовнірів, а також про багато поранених і тих, хто потрапив у полон. Великими були втрати і турецько-татарського війська. За деякими, вочевидь перебільшеними, даними, вони становили 3,5 тисячі вбитими⁷⁸. Підрозділам Іскендера-паші, окрім іншого, вдалося захопити кільканадцять бойових корогв противника. Полякам також дісталось декілька бойових знаків татар — бунчуків⁷⁹. За підрахунками дослідників, втрати поляків цього дня, в тому числі із молдаванами Каспара Граціані, які перейшли на бік ворога, становили близько 2,5–3 тисячі осіб. Тим часом втрати сил Іскендера-паші виявилися на 50–60% нижчі⁸⁰.

20 вересня під Цецорою не було активних бойових дій. У польському таборі гарячково переймалися тим, що чинити далі. Каспар Граціані був за те, щоб переправитися на правий берег Прута — гетьманам на човнах, а всьому війську вплав — і відступати у напрямку Снятина. Аби увести ворога в оману, пропонувалося залишити в таборі вози і намети, розставити по табору багаття, а самим розпочати переправу⁸¹. С. Жолкевський схилився до того, аби почати відступ до свого кордону — у напрямку розташованого на Дністрі Могилева. Тим часом серед знічених вчорашніми невдачами і втратами жовнірів панувала розгубленість, у війську брали гору панічні настрої та песимізм. Подійкували, що коронний та польний гетьмани хочуть накивати п'ятами, залишивши усіх напризволяще.

Із настанням сутінок трубач протрубив гасло ночувати на валах. Однак по цьому польський табір не поринув у сон. У ньому розпочалася кваплива метушня: жовніри сідали на коней і без оглядки кидалися навтіки. У темряві вони стрибали у води Пруту, щоб перебраться на правий берег, сподіваючись знайти там порятунок. Утікачі прямували насамперед до глибокого броду —

по ньому доводилося плисти. У перших лавах нічних дезертирів були деякі магнати, а також чимало шляхтичів. Зокрема, цецорський табір польської армії самовільно покинув кам'янецький староста В. Калиновський. Серед утікачів був і молдавський господар Каспар Граціані з купкою своїх вояків. До втечі його підштовхнули чутки про те, що поляки збираються розпочати переговори щодо його видачі туркам. С. Жолкевський та С. Конецьпольський намагалися взяти під контроль ситуацію в охопленому панікою війську. Верхи на конях вони спробували повернути утікачів, однак невдовзі змушені були ні з чим повернутися до свого табору. Це дало привід деяким злим язикам закидати гетьманам, що вони і собі хотіли втекти, однак, мовляв, не спромоглися це зробити. Скориставшись панікою і безвладдям, жовнірство почало грабувати шляхетські вози та намети, не оминувши майна коронного та польного гетьманів.

Станіслав Конецьпольський.
Художник невідомий. XVII ст.

Тим часом запалав кимось підпалений польський табір. Високі язики полум'я вихопили з темряви поверхню річки. Жовніри, які металися по табору, нараз побачили, як у швидкій течії борсаються і тонуть разом із кіньми сотні вершників-утікачів, а на тих, хто допливав до протилежного берега, чекають із шаблями й арканами декілька тисяч татар, а також молдаван. Багато дезертирів швидко зрозуміли, що форсувати Прут через брід небезпечно, отож спробували це зробити в інших місцях річки. Однак ці спроби також були для них переважно нещасливі. Побачене одразу остудило голови панікерам та потенційним дезертирам, адже вони зрозуміли, чим може закінчитися втеча зі свого табору. Колотнеча у польському таборі поступово вляглася — це сталося аж на світанку.

Серед збуджених і наляканих недавніми подіями жовнірів снували різні чутки і припущення. Приміром, подекуди, що шляхтич Стефан Хмелецький, який привів до С. Жолкевського тисячу «добрих українців», тобто підрозділ, набраний на українських землях, утопився в Пруті, або ж врятувався — попри поранення. Версія про порятунок цього шляхтича виявилася правдивою. Сам С. Хмелецький вважав, що його «спас Господь задля подальшої послуги Речі Посполитій». За визнанням цього дивом урятованого, він обрав раціональний шлях втечі: не на правий берег Пруту, а в протилежному напрямку — до Дністра. Відтак йому, а також шляхтичеві Одживольському та багатьом жовнірам вдалося прорватися через край татарського коша. За спостереженням С. Хмелецького, під час боїв із ворогом жоден гусар не скористався списом як зброєю — вони їх повикидали, аби зручніше було утікати. Лише гусарський ротмістр Вжешц вступав у сутички з противником. Так само стійко билися деякі козацькі ротмістри. С. Хмелецький жалкував не лише за полеглими на полі бою

товаришами, а й за своїм добром, яке дісталось ворогу. Пробившись з невеликою групою утікачів до Дністра й залишившись живим, після пережитого під Цецорою він палав бажанням помститися ворогу й «відбити, відібрати своє»⁸².

Яскравий опис подій ночі із 20 на 21 вересня подано у «Кам'янецькій хроніці». Як зазначив літописець, «молдавський господар Каспер змовився з кам'янецьким старостою Калиновським, із своїм гетьманом Бичком та іншими боярами, щоб утекти з табору. Об'єднавшись, усі вони — понад 2 тисячі воїнів — утекли вночі, залишивши в таборі все своє майно. Маючи кожен по коневі, увійшли вони у воду, щоб перейти Прут усім разом, та так і потопили одне одного. І поверхня води від людей і коней здавалася мостом, але з кожних десяти людей урятувався лише один. Та й з тих, хто вибрався звідти, мало хто врятувався, тому що татари, переправившись через ріку, хапали їх. Але деякі втекли. Староста Калиновський із конем утопився біля берега, тому що берег був урвистий і неможливо було вибратися. А Бичка, гетьмана молдавського господаря, татари схопили й відіслали Іскендер-паші. Іскендер-паша наказав посадити його на кіл відразу ж, перед нашим польським табором, щоб нашим було видно. А господаря Каспера вбили молдавани під час утечі»⁸³. За цю ніч чисельність війська С. Жолкевського скоротилася десь на тисячу жовнів, відтак у ньому залишилося щонайбільше близько 6 тисяч вояків, здатних до бою⁸⁴.

Отже, можна переконатися, що польське військо пережило чи не найкритичніший момент від початку Цецорської битви. Адже під впливом панічних настроїв та деморалізації воно виявилось вкрай дезорганізованим і майже втратило керованість. Армію С. Жолкевського врятував від повного краху випадковий збіг обставин, насамперед те, що, з одного боку, у польському таборі вляглася паніка, коли усі побачили, як дезертири масово гинуть у Дністрі, а також потрапляють до рук ворога, а з іншого боку — турецько-татарське військо під час колотнечі у стані противника не пішло на його штурм.

Стало очевидно, що головнокомандувач С. Жолкевський втрачав владу над військом, а також довіру серед жовнів. Йому навіть довелося поклястися на Євангелії перед ними, що він не думає утікати і не збирається цього робити у майбутньому. Упродовж кількох днів тривали переговори поляків зі своїм противником. У цей час татари психологічно тиснули на обложених. Вони підступали до валів із плетеними кошами, даючи зрозуміти, що в будь-який момент можуть закидати ними оборонний рів та розпочати штурм. Противник вимагав від поляків викуп⁸⁵. Коронний гетьман свідомо чи несвідомо повів справу до зриву переговорів. Принаймні до цього спричинилася його пропозиція турецько-татарській стороні прислати у польський табір заручником Кантеміра-мурзу, аби у такий спосіб гарантувати виконання домовленості про викуп. Як Кантемір-мурза, так і турки відкинули цю пропозицію, отож переговори зайшли у глухий кут⁸⁶.

28 вересня в польському таборі ухвалили відступати рухомим табором до Могилева. Наступного дня під прикриттям земляних валів військо С. Жолкевського вишикувалося у похідний порядок, оточивши себе возами у сім рядів. Під вечір 29 жовтня жовніри та слуги розкопали у валах достатньої ширини прохід.

Уже цієї ночі стало зрозуміло, що здійснювати марш рухомим табором доволі складно, особливо якщо на шляху траплялися перешкоди. Це показала переправа через невелику річку Делі, за декілька кілометрів від покинутого поляками свого цецорського табору. Адже ряди возів змішалися, перегородивши дорогу відступаючим. На цій переправі було втрачено кілька возів, а також коней⁸⁷.

На світанку 30 вересня, приблизно за 2 милі від покинутого поляками табору під Цецорою, військо, що відступало, наздогнали та оточили основні турецько-татарські сили. Штурм табору із возів, до якого вони вдалися, не виправдав їхніх сподівань. По цьому натиск противника ослаб і військо С. Жолкевського мало можливість трохи перепочити. Надвечір воно знову рушило і йшло всю ніч, відбиваючись від противника, який нападав з усіх сторін. Тільки-но 1 жовтня зійшло сонце, турецько-татарські сили активізували свої штурмові зусилля і зупинили поляків. Їхні потужні атаки на табір, що тривали кілька годин, полякам удалося відбити — ворог змушений був відступити, неначе «умитий». Зрозумівши, що захопити своїми силами і розгромити військо С. Жолкевського не вдасться, турки і татари вирішили не лізти напролом, а дочекатися підкріплень. Аби якомога довше затримати поляків на місці, із ними розпочали переговори. Коронному канцлеру запропонували послати на ці переговори Криштофа Дружбича, який знав турецьку мову і як перекладач брав участь у турецько-польських переговорах під Цецорою. Не відомо, чи повірили коронний та польний гетьмани у щирість мирної пропозиції противника, посланці якого переконували, що, мовляв, «укладемо між собою мир і підете геть», однак вони її прийняли і дозволили своєму війську відпочивати усю ніч. Тим часом К. Дружбича турки і татари не відпустили, а вранці 2 жовтня замість нього прийшли самі зі свіжими підкріпленнями. Їхні запеклі атаки на поляків тривали аж до полудня. Проте штурмові підрозділи не дістали нічого, окрім втрат. По тому, як вони на деякий час відступили, польський табір під вечір рушив у дорогу. Утім, він усю ніч ішов не сам, а в оточенні ворожих загонів, минаючи запалені села та гумна.

3 жовтня, через дві години після сходу сонця, польське військо зупинилося на непридатній для оборони низині, неподалік палаючого села. Як стверджував Т. Шемберг, увесь день польським жовнірам довелося відбиватися від ворога. Причому попри крайнє фізичне виснаження, втому, голод, спрагу, безсоння та брак пороху їхній опір не слабшав. Навпаки, навіть слуги (джури) самостійно робили вилазки за межі табору і далеко відкидали «поган». Одним із їхніх подиву гідних подвигів було те, що джури вибили турків з однієї домінуючої висоти. Т. Шемберг пояснював таке зростання бойової активності та результативності польських сил заступництвом Бога⁸⁸. В інших джерелах можна зустріти додаткову інформацію про перебіг боїв 3 жовтня. Згідно з нею, польське військо справді зупинилося в низині. Причому від цього вони дістали певні тактичні вигоди. Адже розташування табору між горами, при р. Грушці, не давало татарам простору для атакуючих дій. Тим часом турки, які зайняли позиції на навколишніх висотах, почали обстрілювати противника з гармат та яничарок. Аби вибити їх звідти, польське командування послало проти них кілька сотень добровольців (вочевидь це були не тільки слуги), які виконали поставлене перед

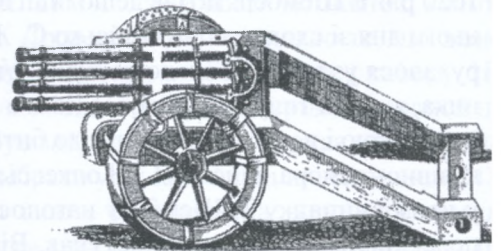
ними завдання. Під вечір польське військо рушило. У цей час татари напали на нього із засідки, однак нічого не домоглися. Нічний марш сил С. Жолкевського тривав усю ніч — за цей час їм удалось подолати кілька десятків кілометрів⁸⁹.

Польські жовніри дедалі більше доходили межі фізичного виснаження. Адже їм доводилося без перепочинку вести бої та здійснювати переходи майже цілодобово. Вони йшли випаленим сонцем степом, що кишів сараною. Попри початок жовтня стояла спека. Люди і коні знемагали від спраги, задихалися від їдкового диму, оскільки турки і татари по ходу польського табору палили усе, що лишень могло горіти. Знесилені голодом, спрагою, фізичною втомою та недосипанням жовніри страчали розум, у багатьох з них підкошувалися ноги, вони падали на землю і засинали. Оскільки добудитися їх було марно, сплячі потрапляли до ворожих рук⁹⁰. Татари хапали цю легку здобич, прив'язували бранцям один кінець ремня до шиї, а інший — до кінського хвоста і тягнули за собою⁹¹.

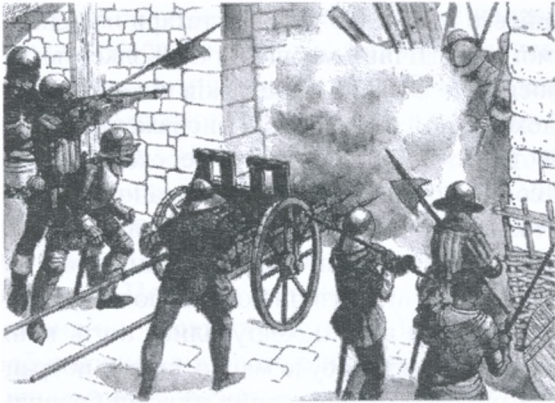
4 жовтня близько полудня сили С. Жолкевського добралися до р. Реут. Однак противник не дав їм підійти аж до води, через що і люди, і коні знемагали від спраги. Адже їм довелося стояти на місцевості, покритій сараною, а навколо їхнього табору була випалена вогнем трава. Не встигли поляки зупинитися, як на них навально вдарили їхні переслідувачі. Обложеним довелося битися з ними під пекучим сонцем, задихаючись від пилу, піднятого кіньми, а також від диму згарищ. Як писав Т. Шемберг у листі до А. Опалінського у жовтні 1621 р., ворогів було стільки, що їх «не можна було оглянути оком». Проте усі їхні атаки було успішно відбито з великою шкодою для противника⁹².

У своїй праці «Правдива реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р.», написаній пізніше порівняно із його згаданим вище листом до А. Опалінського, Т. Шемберг навів деякі нові подробиці бойових дій 4 жовтня. Отже, цей автор, який командував у війську С. Жолкевського артилерією, згадав, зокрема, про бойові звершення польських гармашів. Він писав, що після того, як ворог спрямував свій основний удар на правий фланг польського табору, вже перший вдалий постріл із гармати, а також шмигівниць (своєрідних систем залпового вогню) змішав зелені корогви передових підрозділів атакуючих та змусив їх відступити.

Перегрупувавшись, противник атакував позиції, які обороняли лісовчики. По них було відкрито сильний вогонь з яничарок. Польське командування виставило проти яничарів підрозділ німецьких найманців із мушкетами. Вони швидко вибили противника зі схилу, на якому він засів. Невеликий підрозділ німецьких мушкетерів, переслідуючи ворога, наблизився до головних турецьких сил. Однак противник їх одразу контратакував, знищив і продовжив наступ на польський табір. Проте його атаку було відбито. За словами Т. Шемберга, знову відзначилися польські гармаші.

Гармата із багатьма дулами (ожига).
Малюнок з артилерійського трактату.
XVII ст.

Бій із використанням гармати
з багатьма дулами. XV ст.

Із трьох гармат, заряджених картеччю, вони залпом вдарили по турках, які відступали, неабияк їх спустошивши. Із заходом сонця активні бойові дії припинилися і військо С. Жолкевського знову виступило у нічний похід⁹³. Причому спочатку йому довелося здійснити важку переправу через р. Реут, під час якої було втрачено чимало возів — як через дії противника, так і через те, що вони загрузли в болоті. Після переправи, військо С. Жолкевського рухалося у північному напрямку⁹⁴.

Як і Т. Шемберг, М. Мархоцький також писав, що 4 вересня польське військо близько полудня стало над рікою. Однак у його праці не зазначено, що противник не підпустив сили С. Жолкевського до води. Татари кілька разів їх атакували без великої охоти та заповзятості. Активніше діяли турки, які замалим не розірвали табірні вози поляків, однак зазнали великих втрат і відступили. Під час чергового нічного переходу, що розпочався незадовго до вечора, відступаючим удалося подолати близько трьох миль⁹⁵.

За даними Т. Шемберга, які він навів у своєму листі до А. Опалінського (жовтень 1620 р.), розпочатий напередодні нічний марш продовжився 5 жовтня. Близько полудня польське військо зупинилося над берегом річки Куболти. Там жовніри знайшли не лише воду, а й поле капусти, якою вони підкріпилися. Противник їх не турбував, переконавшись, що вони добре укріпилися. Увечері сили коронного та польного гетьманів знову розпочали свій відступ. Цієї ночі дуже багато жовнірів валилися від втоми та недосипання на землю і потрапляли до рук ворога⁹⁶. У «Правдивій реляції про вступ польського війська до Волощини 1620 р.» Т. Шемберг подав дещо інші відомості про події 5 жовтня. Він писав, що цього дня зі сходом сонця військо С. Жолкевського перейшло через р. Куболту і рухалося уздовж неї аж до полудня. Увесь цей час воно відбивалося від противника, який із тилу обстрілював його з яничарок. У полудень поляки зупинилися над річкою і почали готуватися до битви, однак вороги їх покинули. Отож, дочекавшись вечора, військо С. Жолкевського розпочало свій відступ⁹⁷. Як бачимо, у цьому випадку Т. Шемберг наголосив на доволі високій активності тих, хто переслідував, і тих, хто відступав. Він не згадував про капустяне поле, на яке натрапило їхнє військо під час привалу, оскільки, напевно, вважав, що це дещо приглушить драматизм його розповіді про надлюдські випробування жовнірів.

Пишучи про перебіг бойових дій 6 жовтня між військом С. Жолкевського та турецько-татарськими силами, Т. Шемберг зазначив, що за годину до полудня поляки змушені були зупинитися через дедалі більший натиск противника. Навколо польського табору горіла трава, копиці сіна і соломи. Поряд палили

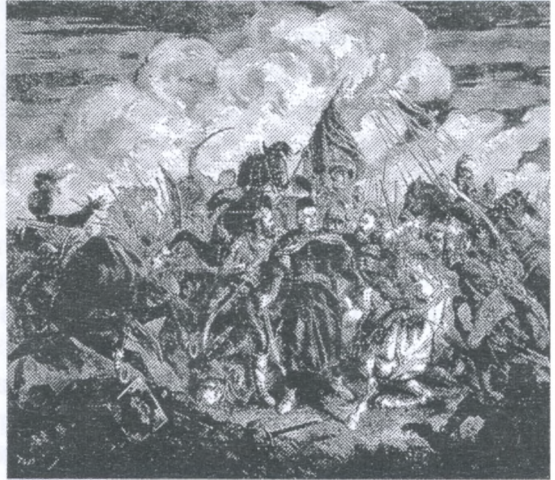
хати села Сервірні (нині с. Савки). Ворог мав величезні сили — мовляв, понад 150 тисяч осіб. У бій вступили свіжі сили молдаван, добруджинських, ногайських, буджацьких та кримських татар. Жовнірам, попри нестачу пороху вдалося відбити усі їхні атаки. Переконавшись, що табір їм не захопити і що поляки зібралися окопатися (насправді це був маневр для відвертання уваги), пополудні вони перестали переслідувати свого противника, якому залишилося пройти до Дністра лише дві (за іншими даними — півтори) милі. Звільнившись від ворога та повіривши у близький порятунок, шляхтичі одразу згадали про те, як, зокрема, «українні добровольці» 20 жовтня під Цецорою грабували у них добро — навіть у польного гетьмана С. Конєцьпольського забрали з воза сорочки. Чутка про розправу, яку готують для винних, не стільки налякала простих жовнірів і слуг, «чернь», як роз'ятрила у їхньому середовищі бунтівні настрої через невдалий перебіг воєнної кампанії, голод, безводдя та неймовірно тяжкий відступ.

Серед командирів був розбід. Коронний та польний гетьмани наполягали на тому, щоб і далі йти до Дністра рухомим табором, хоча він утратив порядок. Лунали голоси, що потрібно цей табір спочатку налагодити, а потім продовжити марш негайно, інші наполягали, що рушати потрібно через дві години після заходу сонця. Були і такі, що хотіли виступити опівночі, а також уранці наступного дня. Під вечір у таборі розпочалася друга, після подій ночі з 20 на 21 вересня, хвиля грабежів. Багато жовнірів сіли на коней, хоча напередодні усім це було заборонено під загрозою смерті — за винятком коронного та польного гетьманів. Вони розривали з'єднані між собою табірні вози і гнали коней до Дністра. Бунтівники діяли за принципом «хто сильніший — той кращий». Пахолки забирали коней у своїх господарів і утікали. Те саме робили козаки, відбираючи коней у шляхти. На конях самовільно покинули табір деякі чільні шляхтичі. Скрізь грабували табірні вози. Серед тих, хто постраждав від грабунків, був і Т. Шемберг, який позбувся подарованого йому молдавським господарем срібла близько на 10 тисяч злотих.

Тільки-но у польському таборі розпочалися заворушення, про це через перебіжчика одразу дізнався Кантемір-мурза. Він негайно запросив підкріплення в Іскендера-паші та Девлет-Гірея. Тим часом ближче до півночі колотнеча у польському війську посилювалася. Дров до вогню підклало те, що деякі «старші», тобто представники командного складу армії, утекли з табору. На вимогу розлючених жовнірів усім довелося спішитися, щоб урівняти шанси на порятунок піхотинців та кіннотників. Був запропонований та ухвалений такий порядок відступу у напрямку Дністра: зібрати усіх коней, які ще залишилися у таборі, поставити їх попереду себе і гнати батогами на ворога, а самим відстрілюватись за крупами «батоженних» коней та пробиватись напролом на удачу, сподіваючись на Божу милість («йти в ім'я Господа»). Хоч там як, а С. Жолкевському довелося погодитися на цю імпровізацію (подібна тактика бою була в арсеналі татар). Однак варто було шляхтичам спішитися, віддавши своїх коней для їх «батоження», як одразу знайшлося чимало охочих скористатися чужими скакунами для власного порятунку. Такі спритники почали стрибати на коней і зникати у невідомому напрямку. Близько 2,5 тисячам

жовнірам залишалося рятуватися пішки. Тим часом Кантемір-мурза підтягнув свої сили до противника. Обравши слушний момент, він наказав розпочати вирішальний штурм польського табору. Татари швидко зламали опір деморалізованих жовнірів. Як пізніше згадував Т. Шемберг, Кантемір-мурза «ударив на нас і ловив, як птахів у сіті, решту побив, погромив, багатьох забрав у полон». Отже, розпорошені вояки польського війська потрапляли до рук волохів і татар. Чимало з тих, кому пощастило добратися до Дністра, потонули у його водах.

Т. Шемберг без жодних подробиць написав про загибель С. Жолкевського. Щоправда, цей автор зазначив, що коронного гетьмана супроводжував під час відступу ротмістр німецьких рейтарів Денгофф. Що ж до С. Конєцьпольського, якого упіймали молдавани, то зазначений автор вирішив описати його героїчне полонення. За словами Т. Шемберга, С. Конєцьпольський не здався ворогам доти, доки, мовляв, не випустив із лука усі свої стріли, кожна з яких точно влучала у ціль. Противнику довелося терпляче чекати, аж поки цей влучний стрілець

Битва під Цецорою 1620 р.
Художник Ю. Коссак. 1862 р.

відстріляється і лише після цього його схопили. В полоні опинилося чимало інших польських воєначальників та представників знаті, зокрема, рідний брат польного гетьмана Ян Конєцьпольський, грубешівський староста Ян Жолкевський — син коронного гетьмана, галицький староста М. Струсь. До татар потрапив В. Фаренсбах, якого вони начебто називали «дурний німець». Т. Шемберг, свідок розгрому польського війська, зауважив, що уціліти та не потрапити у полон вдалося небагатьом. Серед урятованих командирів з усього війська він вирізняв двох козацьких ротмістрів — Калінського та Фаленського, двох поручників — Збігнева та Злотопольського. Врятувався також лісовський полковник Роговський із частиною своїх підлеглих. Загалом, за даними цього автора, з оточення вийшли близько 1,5 тисячі «менших» вояків⁹⁸.

Що ж до полонених польських воєначальників та офіцерів, то серед них були, приміром, Лукаш Жолкевський, Самійло Корецький, Миколай Потоцький, Януш Тишкевич, Олександр Балабан, ротмістри Малинський, Даменцький, Рибінський, Левіковський, Уяздовський, Броньовський, Козицький, Дуніковський, Ланіковський, Богуславський, Велобовський, Криштоф Хмелецький, ряд поручників та багато шляхтичів⁹⁹. В одному із тогочасних документів наведено список, у якому фігурують 95 прізвищ чільних шляхтичів, які потрапили у полон, 16 прізвищ — убитих, а також 8 прізвищ знатних осіб, які потонули у Пруті¹⁰⁰. Дехто з українських дослідників без посилань на

джерела твердить, що під час Цецорської битви у полон потрапив майбутній гетьман України Богдан Хмельницький та його батько Михайло¹⁰¹.

Як уже зазначено, нещаслива доля не оминула обох коронних гетьманів. Розповідь про це подав у листі до невстановленої особи від 24 жовтня 1620 р. учасник Цецорської битви шляхтич Абрагам Злотопольський. Напевно він бачив своє завдання у тому, щоб героїзувати дії вищих польських воєначальників під час драматичної розв'язки Цецорської битви, а також наголосити на своїй причетності до цих подій. Отже, цей літописець полководської слави коронних гетьманів стверджував, що по тому, як у польському війську ухвалили відступати до Дністра пішки, женучи поперед себе батогами коней, коронний гетьман С. Жолкевський зліз з коня й зарубав його шаблею, даючи у такий спосіб усім зрозуміти, що не збирається утікати. Підтримуваний з одного боку А. Злотопольським, а з другого — шляхтичем Кужавським, він пішки пройшов десь із чверть милі, тобто близько двох кілометрів. Поперед них ішли польний гетьман С. Конецьпольський і шляхтич Тарновський. У цей час на поляків напали десь зо дві тисячі татар. Отож жовніри із війська С. Жолкевського, хто був поблизу коней, почали стрибати на коней та утікати. За словами А. Злотопольського, на місці залишилося лише тринадцять осіб разом із С. Жолкевським та С. Конецьпольським, які продовжили пішки відступати у напрямку Дністра.

Автор розповіді про цей відступ не пояснив, чому татари Кантеміра-мурзи виявили байдужість до групи піших вояків противника разом із вищим польським командуванням та не зачепили її. Тим часом шляхтичі разом із С. Жолкевським пройшли декілька сотень метрів, умовляючи коронного гетьмана, аби він сів на коня і відступив разом з іншими польськими вершниками. Однак на це коронний гетьман сказав: «Любо мені померти біля вас. Нехай Господь Бог звершить свій вирок, який приготував мені!». Врешті-решт наполегливі прохання шляхтичів зробили свою справу. Знайшовся для втечі С. Жолкевського і кінь, адже поблизу виявився якийсь польський вершник. Отож в останнього забрали коня, посадили на нього коронного гетьмана і в цей момент де не взяли кілька сотень польських кавалеристів — з ними змішався кінь С. Жолкевського і зник разом із вершником у невідомому напрямку.

За деякими даними, С. Жолкевський прийняв смерть, начебто запекло рубаючись із турками (попри свій поважний вік, а також те, що, за словами А. Злотопольського, незадовго до загибелі коронному гетьманові допомагали пересуватися пішки, ведучи його попід руки). Діставши поранення від одного противника, він відплатив йому за це смертельним ударом. Однак на коронного гетьмана накинувся ще один турок, якому таки вдалося його здолати. Відрубавши мертвому С. Жолкевському голову та руку, він приніс їх Іскендеру-паші. Останній, мовляв, був цим не надто задоволений, оскільки хотів, аби йому привели живцем коронного гетьмана¹⁰². Іскендер-паша відправив голову С. Жолкевського до Стамбула, де її начебто повісили біля воріт, якими султан Осман II ходив до мечеті. Згодом тіло коронного гетьмана відшукали за наказом його дружини, Регіни Жолкевської, і поховали у Жовкві¹⁰³.

Жупан С.
Жолкевського

А. Злотопольський не подав жодної інформації про те, чому польські жовніри-вершники, які першими почали у паніці утікати від татар, доволі довго не могли обігнати поважного за віком С. Жолкевського, який ішов пішки зі сторонньою допомогою і, напевно, не був скороходом. Утім, за словами автора розповіді про відступ польських воєначальників, після від'їзду верхи на коні С. Жолкевського дванадцять супутників С. Конецьпольського, у тому числі Кужавський, Денгофф, Сільницький та кілька німецьких піхотинців, продовжили відступати до Дністра. Причому по дорозі вони втратили сімох своїх товаришів. Решті із цієї групи, хоча біля них увивалася тисяча татар, вдалося дістатися якогось лісу над Дністром, нижче на дві милі від Могилева-Подільського. Проте у цьому лісі на них напало кілька сотень молдаван, які їх захопили, забрали у них одяг та повели із собою роздягненого й пораненого в бік та у голову С. Конецьпольського. Щодо А. Злотопольського, то йому вдалося утекти. Невдовзі він здибав кількох своїх колишніх супутників. Усі вони, пересидівши деякий час у

схованці, вийшли до Дністра і несподівано зіткнулися з татарами. Побачивши, що над рікою лежало повно роздягнутих і закривавлених трупів, голі утікачі вирішили замаскуватися поміж ними. Це їм вдалося, хоча татари, які їхали мимо і розважалися тим, що сікли шаблями трупи, випадково вбили одного супутника утікачів, які удавали із себе мертвих, — якогось німецького найманця¹⁰⁴.

Загибель гетьмана С. Жолкевського.
Художник В. Е. Радзіковський

Невідомо, наскільки правдивою була розповідь А. Злотопольського про коронного та польного гетьманів наприкінці Цецорської битви. Однак його повідомлення про те, що під час відступу разом із коронним гетьманом був Денгофф, підтвердив Т. Шемберг. Утім, видається очевидним, що А. Злотопольський з риторичною метою вдався до героїзації насамперед постаті С. Жолкевського. Слід зауважити, що А. Злотопольський,

на очах якого молдавани «оголили» С. Конецьпольського, нічого не писав, на відміну від Т. Шемберга, про польного гетьмана як вправного стрільця з лука по ворогах. До того ж, якщо С. Конецьпольський справді мав доволі важкі поранення, то стріляти з лука він явно не зміг би. Хоч би там як, а фактом було те, що польний гетьман став бранцем, коронний гетьман загинув, а їхня армія, яка на початку вересня 1620 р. перейшла молдавський кордон, уже в ніч із 6 на 7 жовтня припинила своє існування.

Поразка польської армії вразила сучасників. Один із них, шляхтич, так описав загибель війська С. Жолкевського, а також найближчі наслідки цієї поразки для Речі Посполитої: «Під час наступу Іскендера-паші, [який наступав] хоча з невеликим турецьким військом, однак дуже великим татарським, [С. Жолкевський], довго обороняючись та мужньо і потужно відступаючи табором, через неслухняність своїх загинув у розпорошеному нашому таборі... Його тіло, обезглавлене з нечуваною ганьбою для польського народу (в цьому випадку — шляхти. — П. С.) і втіхою для поганства, привезено до Бару, а потім до Жовкви, його замок; інших забрано в полон, як-от польного гетьмана Конецьпольського..., галицького старосту Струся і дуже багатьох інших, як ротмістрів, так і товариства польського народу, одні загинули, інших спіймано... Поганин, здобувши над нами таку жорстоку перемогу, послав калгу з кількома десятками тисяч татар на Україну. Вони... пройшли вогнем і мечем на 40 миль ушир, а уздовж аж під Яворів, знищуючи усе й не лише займаючи людей у полон, а й жорстоко їх висікаючи: через що на Корону упав такий страх, що і тут, біля Кракова, усе, що живе з жахом утікало»¹⁰⁵.

Як впливає з цього джерела, представники шляхетського суспільства Речі Посполитої сприйняли криваву поразку польського війська у Цецорській битві, загибель коронного гетьмана С. Жолкевського, полонення польного гетьмана С. Конецьпольського та багатьох інших учасників битви як справжню катастрофу. Результати цієї поразки не забарилися — вона вихлюпнулася спустошливим татарським рейдом на українські землі. У джерелах є повідомлення про те, що татари перетворили на попіл українські поселення та землі за Жовквою, під Самбором, Тернополем, Золочевом, Буськом, вони дійшли до передмістя Львова, стояли кошом під Галичем¹⁰⁶.

Львів'яни, так само як мешканці багатьох інших українських міст, містечок та сіл, перебували у великій тривозі через небезпеку татарського нападу. 15 жовтня міщани Львова зійшлися до ратуші на раду, бо ворожі вогні вже було видно поблизу міста. О шостій годині вечора пострілом із гармат подали сигнал тривоги: стало відомо, що одні татарські загони ідуть від Глинян, а інші — від Галича. Люди зі львівських околиць майже до півночі утікали до міста. Духовенство освячувало гармати та ходило по місту з процесіями. На оборонних спорудах займали оборону. Ченці бернардинського монастиря вирили окопи і з мушкетами несли сторожу. Тієї ночі ніхто не міг заснути — усі чекали, що ворог запалить передмістя. Декілька днів татари грабували й забирали в полон людей, які йшли до Львова, аби знайти там порятунок. Татари ж, аби приспати пильність місцевого населення, на деякий час відходили від міста, а

потім знову поверталися. Це давало їм можливість ловити людей, які наважувалися рушити зі Львова до своїх осель. Легкою здобиччю татар також ставали ті мешканці, які повірили, що небезпека минула і виходили зі своїх схованок у лісах та болотах та йшли до своїх домівок і згарищ. Кілька разів нападники намагалися здобути Городок і Яворів, однак це їм не вдалося¹⁰⁷.

Отже, Цецорська битва обернулася для польського війська катастрофою, нищенням та полоненням його особового складу і повною втратою артилерії. Цецорський погром польського війська і татарські рейди по українських землях породили у населення Речі Посполитої небезпідставний великий страх перед новими воєнними нещастями.

¹ *Иналджик Г.* Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. — К., 1998. — С. 13, 14, 16, 39.

² *Плохий С. Н.* Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. — К., 1989. — С. 58; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 93–96, 108, 112, 118, 121, 126, 130.

³ Н. Божі до П. Пюїзіє, 28.XI 1618 // *Bibliothèque nationale de France.* — Fr. — Ms. — F°. 551–552.

⁴ *Extraict... de l'Ordre de la Milice Chrestienne* // *Bibliothèque nationale de France.* — Fr. — Ms. 4723. — F°. 12, 12 v°; *Catalogo de Principi...*, Mars 1619 // *Bibliothèque nationale de France.* — Fr. — Ms. 4723. — F°. 122–122 v°; *Ordo Militia Chrestienne*, 4.VI 1619 // *Ibid.* — Fr. — Ms. 4723. — F°. 50–56 v°; *Ordre des chevauers de la Milice chrétienne*, 1619, 13 Mars // *Bibliothèque de Carpentras.* — Ms. 1793. — F° 217–217 v°.

⁵ Угода, що укладена запорозькими послами з О. Марконом, 7.IV 1618 // *Bibliothèque nationale de France.* — Fr. — Ms. 4703. — F°. 78–78 v°; Із листа О. Маркона до де Невера, 13.IV 1618 // *Bibliothèque de Carpentras.* — Ms. 1813. — F° 155 r°, 155 v°; 3 дипломатичної кореспонденції А. Контаріні, 5.II 1619 // *Bibliothèque nationale de France.* — Ital. — Ms. 1772. — F°. 314; 3 дипломатичної кореспонденції Сімона та Андоло Контаріні, 11.XI 1618 // *Ibid.* — F°. 215.

⁶ 3 дипломатичної кореспонденції А. Контаріні, 5.II 1619 // *Bibliothèque nationale de France.* — Ital. — Ms. 1772. — F°. 314; 3 дипломатичної кореспонденції Сімона та Андоло Контаріні, 11.XI 1618 // *Ibid.* — F°. 215.

⁷ *Див.: Pagès G.* La Guerre de Trente Ans 1618–1648. — Paris, 1972.

⁸ *Wolke L. E., Larsson G., Villstrand N. E.* Wojna Trzydziestoletnia Europa i świat 1618–1648. — Warszawa, 2010. — S. 43–45.

⁹ *Раиба Н. С.* Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // *Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов.* — М., 1984. — С. 29; *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — Warszawa, 1978. — S. 59–60; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. — Leiden; Boston; Köln, 2000. — P. 129.

¹⁰ *Раиба Н. С.* Указ. раб. — С. 38–40; *Łopatecki K.* Wstęp // *Kunowski J.* Ekspedycja inflancka 1621 roku / Oprac.: Wojciech Walczak i Karol Łopatecki. — Białystok, 2007. — S. 60.

¹¹ *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западно-русского духовенства в церковной унии (с 1609 г.). 1620–1621 гг.: Восстановление иерархии. — СПб., 1906. — Вып. 3. — С. 21, 39–43.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 436–442; К., 1995. — Т. 8. — С. 153.

¹³ Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957. — С. 61–65.

¹⁴ Рашба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. — С. 28–31; Рашба Н., Подгородецкий Л. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 12. — С. 80.

¹⁵ Див., наприклад: Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III. — Wrocław, 1836; Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. — Lwów, 1844. — Т. 1–2; Szajnocha K. Opowiadania o królu Janie III — Mściel. — Żytomierz, 1860; Szelański A. Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego. — Lwów, 1904; Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). — Kraków, 1921; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Kraków, 1923. — Т. 2; Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1927; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. — Kraków, 1930; Majewski R. Cecora. Rok 1620. — Warszawa, 1970 (у цій книзі, серед іншого, зроблено ґрунтовний аналіз спеціальної літератури та джерел із зазначеної проблематики); Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646; Ten że. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988; Ten że. Chocim, 1621. — Warszawa, 1988; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979; Pietrzak J. Po Cecore i podczas wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621. — Wrocław, 1983; Besala J. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

¹⁶ Tretiak J. Op. cit. — S. 15–41.

¹⁷ Korzon T. Op. cit. — Т. 2. — S. 200–206.

¹⁸ Prochaska A. Op. cit. — S. 180, 181, 234–269.

¹⁹ Suwara F. Op. cit. — S. 37–38, 75–115.

²⁰ Majewski R. Op. cit. — S. 59–223, 243–245.

²¹ Podhorodecki L., Raszba N. Op. cit. — S. 116, 117.

²² Pietrzak J. Op. cit. — S. 45.

²³ Про Вільшанську комісію 1617 р. та Роставицьку комісію 1619 р., а також укладені відповідні польсько-запорозькі угоди докладніше див.: Сас П. М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — Біла Церква, 2010. — С. 278–306; Його ж. Витоки українського націотворення. — К., 2010. — С. 375–404.

²⁴ Пропозиції С. Жолкевського щодо оборони Речі Посполитої від «поган», 1619 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 1. Матеріали до історії української козаччини / Зібрав і видав І. Крип'якевич. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 207.

²⁵ Majewski R. Op. cit. — S. 27, 28; Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — Вып. 3. — С. 3.

²⁶ С. Жолкевський до Каспара Граціані, 7.VI 1619 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1861.

²⁷ Majewski R. Op. cit. — S. 32, 33.

²⁸ С. Жолкевський до Мехмеда-паші, 1619 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 358.

²⁹ Majewski R. Op. cit. — S. 41.

³⁰ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 21.II 1620 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 211.

³¹ Majewski R. Op. cit. — S. 46.

³² Із реляцій Поляновського, близько 20.IV 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 443; Я. Задзік до Л. Гембійського, 29.IV 1620 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 106/104.

- ³³ Із реляцій Поляновського, близько 20.IV 1620. — S. 443–445.
- ³⁴ Ibid. — S. 447.
- ³⁵ *Majewski R.* Op. cit. — S. 50, 51.
- ³⁶ Ф. Олешко до С. Жолкевського, 23.VI 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 513–515.
- ³⁷ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 21.V 1620 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 106/64.
- ³⁸ З реляцій П. Воєйкова та С. Матчина, 13 (26).IX 1620 // Документи російських архівів з історії України / Упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 261.
- ³⁹ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 29.IV 1620 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 106/104.
- ⁴⁰ Із реляцій Поляновського, квітень 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 447; С. Отвіновський до С. Жолкевського, 28.V 1620 // Ibid. — S. 441.
- ⁴¹ *Majewski R.* Op. cit. — S. 46.
- ⁴² Ружинський до Каспара Граціані, 3.VI 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 449.
- ⁴³ В. М'яковський до Т. Замойського, 14.VIII 1620 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 353. — S. 3.
- ⁴⁴ Ф. Олешко до С. Жолкевського, 23.VI 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 514, 515.
- ⁴⁵ Із реляцій П. Воєйкова та С. Матчина, 13 (26).IX 1620. — С. 261.
- ⁴⁶ С. Жолкевський до Т. Замойського, 23.VII 1620 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. — Kraków, 1868. — S. 146.
- ⁴⁷ Сласький до С. Жолкевського, 26.VI 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 504.
- ⁴⁸ А. Ліпський до В. Гембіцького, 16.VI 1620 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 98/62.
- ⁴⁹ С. Жолкевський до Т. Замойського, 23.VII 1620. — S. 146.
- ⁵⁰ В. М'яковський до Т. Замойського, 14.VIII 1620. — S. 3.
- ⁵¹ Із депеш Г. де Сезі до Людовика XIII, 9.VIII 1620 // *Historica Russiae monumenta*. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — Санкт-Петербург, 1842. — Т. 2. — Р. 412.
- ⁵² Із депеш Г. де Сезі до Людовика XIII, 25.VIII 1620 // Ibid.
- ⁵³ *Majewski R.* Op. cit. — S. 68. — Prz. 364.
- ⁵⁴ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 30.VI 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 505–507.
- ⁵⁵ Я. Бородавка до Сигізмунда III, 7.III 1621 // *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Марра mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — Додатки. — С. 438.
- ⁵⁶ С. Жолкевський до Т. Замойського, 23.VII 1620 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. — S. 146.
- ⁵⁷ Я. Бородавка до Сигізмунда III, 7.III 1621. — С. 438.
- ⁵⁸ Склад війська С. Жолкевського, що взяло участь у Цецорській битві 1620 р. // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Zebrał K. Wl. Wojcicki*. — Warszawa, 1854. — Т. 4. — S. 207.
- ⁵⁹ Цит за: *Suwara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. — S. 83.
- ⁶⁰ Цит. за: *Suwara F.* Op. cit. — S. 84. — Prz. 2.
- ⁶¹ Інструкція королівському посланцеві до Війська Запорозького, 1620 // *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). Додатки. — С. 441.

- ⁶² Я. Бородавка до Сигізмунда III, 7.III 1621. — С. 438.
- ⁶³ Т. Шемберг до А. Опалінського, 18.IX — 6.X 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 572.
- ⁶⁴ *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — S. 59–61, 64–67.
- ⁶⁵ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 6. 7 IX 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 540–543; Новини з табору, 6.IX 1621 // Ibid. — Rkps. № 2. — S. 544; *Шемберг Т.* Правда реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. // Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem. — S. 569–570; *Szemberg T.* Relatia prawdziwa o wejściu wojska polskiego do Wołoch i o potrzebie jego z pogaństwem w roku 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 548–572.
- ⁶⁶ *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — S. 70, 71.
- ⁶⁷ Т. Шемберг до А. Опалінського, 18.IX – 6.X 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 573.
- ⁶⁸ *Шемберг Т.* Правда реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 571.
- ⁶⁹ *Sękowski I. I. S.* Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag. — Warszawa, 1824. — S. 133.
- ⁷⁰ *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — S. 74.
- ⁷¹ *Majewski R.* Op. cit. — S. 180.
- ⁷² *Шемберг Т.* Правда реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 571, 572; В. М'яковський до Т. Замойського, 24.IX 1621 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 732. — S. 39.
- ⁷³ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 24.IX 1620 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem. — S. 380.
- ⁷⁴ *Majewski R.* Op. cit. — S. 183, 184.
- ⁷⁵ *Naima.* Dziennik wyprawy chocimskiej // *Sękowski I. S.* Op. cit. — 136–139, 141.
- ⁷⁶ *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — S. 77, 78.
- ⁷⁷ *Majewski R.* Op. cit. — S. 187, 189, 203.
- ⁷⁸ В. М'яковський до Т. Замойського, 24.IX 1621. — S. 40; Тайковський до белзького підкоморія, 24.IX 1621 // Biblioteka Jagiell. — Rkps. № 166. — S. 41–41 zw. s.; *Шемберг Т.* Правда реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 572–575; Із реляції певних осіб про молдавські події 1620 р. — S. 209, 210.
- ⁷⁹ Тайковський до белзького підкоморія, 24.IX 1621. — S. 41 zw. s.
- ⁸⁰ *Majewski R.* Op. cit. — S. 195.
- ⁸¹ В. М'яковський до Т. Замойського, 24.IX 1621. — S. 40, 41.
- ⁸² С. Хмелецький до Т. Замойського, 26.IX 1621 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 311. — S. 1, 2; В. М'яковський до Т. Замойського, 24.IX 1621. — S. 41; *Marchocki M.* Włoskie dzieje niektóre z relacjami rewnych osób, 1620 // Biblioteka Czart. — Rkps. 345. — S. 144; *Шемберг Т.* Правда реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 575–576.
- ⁸³ Кам'янецька хроніка / Підготував до друку Я. Тучапський // Жовтень. — 1985. — № 4. — С. 96.
- ⁸⁴ *Majewski R.* Op. cit. — S. 198.
- ⁸⁵ Із реляції певних осіб про молдавські події 1620 р. — S. 212.

- ⁸⁶ *Naima*. Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 140–142.
- ⁸⁷ *Majewski R.* Op. cit. — S. 208.
- ⁸⁸ Т. Шемберг до А. Опалінського, 18.IX — 6.X 1620. — S. 575, 576; *Шемберг Т.* Правдива реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 577–579.
- ⁸⁹ *Marchocki M.* Włoskie dzieie niektore z relacjey pewnych osób, 1620 // Biblioteka Czart. — Rkps. 345. — S. 146.
- ⁹⁰ Тайковський до белзького підкоморія, 24.IX 1621. — S. 42; Із реляції певних осіб про молдавські події 1620 р. — S. 212–215; *Шемберг Т.* Правдива реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 579–580.
- ⁹¹ *Naima*. Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 142.
- ⁹² Т. Шемберг до А. Опалінського, 18.IX — 6.X 1620. — S. 577.
- ⁹³ *Шемберг Т.* Правдива реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 579, 580.
- ⁹⁴ *Majewski R.* Op. cit. — S. 211.
- ⁹⁵ *Marchocki M.* Włoskie dzieie niektore z relacjey pewnych osób, 1620. — S. 146.
- ⁹⁶ Т. Шемберг до А. Опалінського, 18.IX — 6.X 1620. — S. 577.
- ⁹⁷ *Шемберг Т.* Правдива реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 580.
- ⁹⁸ Т. Шемберг до А. Опалінського, 18.IX — 6.X 1620. — S. 578–581; *Шемберг Т.* Правдива реляція про вступ польського війська до Волощини 1620 р. — S. 581, 582.
- ⁹⁹ *Majewski R.* Op. cit. — S. 219–220.
- ¹⁰⁰ *Podhorodecki L.* Stanisław Żółkiewski. — S. 294.
- ¹⁰¹ *Горобець В.* Україна: Козацькі війни 1618–1638. — К., 2011. — С. 68.
- ¹⁰² *Historya nieszczęśliwey porazki nad Cecora hetmanów naszych i woyska koronnego, 1621* // Biblioteka Kórn. — Rkps. № 1528. — S. 7.
- ¹⁰³ *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. — S. 254; *Podhorodecki L.* Stanisław Żółkiewski. — S. 294.
- ¹⁰⁴ А. Злотопольський до невідомого, 24.Ч 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 581–582.
- ¹⁰⁵ Новини про нечуваний розгром поляків під Цецорою, 1620 р. // *Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski.* Kraków, 1840. — Т. 1. — S. 129–130.
- ¹⁰⁶ Невідомий до невідомого, 29.X 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 590.
- ¹⁰⁷ *Diariusz utargnienia tatarskiego po Wołoskiej potrzebie w kraje Podolskie, in Anno 1620* // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 584–587.

Розділ II

ПЛАНИ ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1621 р. ТА СИЛИ ПРОТИВНИКІВ

Хотинська війна 1621 р. стала одним із найграндіозніших воєнних зіткнень XVII ст. у Європі, в якому сили запорожців та польсько-литовської армії протистояли османській воєнній потузі. Природно, що ця подія, яка за масштабним втягненням у бойові дії сотень тисяч вояків із різних континентів стала своєрідною «війною народів», здавна привертала увагу істориків насамперед тих країн, яких у минулому торкнулося полум'я Хотинської війни. Попри те, що дослідження національними історіографіями проблематики цієї війни має поважну традицію, чимало питань і досі залишаються слабо вивченими та дискусійними. Щоб мати певне уявлення про дослідницькі підходи й ідеї, на які спиралися автори праць про Хотинську війну 1621 р., коротко висвітливо деякі напрацювання у цій царині української історіографії, що тією чи тією мірою торкаються планів та конкретних політичних і організаційних аспектів залучення запорозьких сил до участі у польсько-турецькій війні 1621 р.

У працях українських істориків про Хотинську війну 1621 р. марно шукати пояснення того, на яких політико-правових принципах польський уряд залучив запорозьке військо на війну з турками і яку роль у цьому відіграло видане ним козакам грошове жалування. Знайомство з цими працями переконує, що наявні у них пояснювальні версії націлені на відповідь на запитання «чому», а не «як» запорожці були виведені на війну. Водночас в історіографії можна спостерігати, як певні помилкові гіпотези та ідеї, що неunikно супроводжують процес осягнення наукової істини, з часом в уяві представників нових поколінь істориків набувають статусу реальних фактів, тобто стають елементом міфологізованої історичної свідомості, котра в пошуках інтелектуальної опори чигає в присмеркових ідеях-тінях минулого.

Одну з таких помилкових версій про залучення козацького війська на Хотинську війну, яку в подальшому на віру сприйняли окремі дослідники, концептуально сформулювали Володимир Антонович та Володимир Бец у 80-х рр. XIX ст. Пояснення цієї версії зводилися до суб'єктивного фактора: мовляв, 1621 р. у Львові зустрілися гетьман П. Сагайдачний та королевич Владислав і удвох залагодили справу щодо участі козаків у турецькій війні. Як писали автори, «Королевич звернувся знову за допомогою до Сагайдачного. Гетьман побачився з королевичем на шляху його, у Львові, і обіцяв рушити на виручку польській армії з умовою, що уряд визнає владу козацького гетьмана на Україні, відмінить обтяжливі для козацтва розпорядження і відмовиться від підтримки того старшого над реєстровими (тобто визнаними урядом) козаками, якого владу він визнавав донині винятково законною; королевич виявив згоду з цими умовами, хоча виконання їх залежало винятково від сеймової постанови, і замінивши

старшого реєстрових козаків, яким був тоді Бородавка, видав його Сагайдачному, під начальство якого і перейшло реєстрове ополчення. Коначевич негайно рушив з 40000 загоном козаків до Хотина і з'єднався з польською армією»¹.

Судження В. Антоновича та В. Беца непереконливі. Адже навіть якщо П. Сагайдачний та королевич Владислав теоретично і могли зустрітися у Львові (відомо, що королевич прибув із Варшави до цього міста 10 липня², а офіційна посольська місія П. Сагайдачного у Варшаві тривала впродовж 20–31 липня³), то син Сигізмунда III вочевидь не був таким наївним, щоб під час випадкової зустрічі з П. Сагайдачним, козацьким послом, давати йому різні фантастичні обіцянки. Причому, за логікою В. Антоновича та В. Беца, королевич Владислав зробив свої сенсаційні заяви ще до польсько-запорозьких переговорів у Варшаві. Неважко переконатися, що названі вище автори не знали, що у той час не було реєстрового війська, а гетьманом Війська Запорозького був не П. Сагайдачний, а Яків Бородавка. Саме за його гетьманства було проведено мобілізацію козацького війська і воно рушило в похід проти армії Османа II.

Наприкінці XIX ст. знайшлися історики, які повірили таким історичним реконструкціям В. Антоновича та В. Беца. Йдеться про Дмитра Яворницького, який цілком прийняв версію про те, що П. Сагайдачний самочинно домовився з королевичем Владиславом про участь козаків Війська Запорозького в турецько-польській війні 1621 р. і, мовляв, лише після цього зібрав на турецьку війну козацьке військо. Щодо останнього, то Д. Яворницький дещо підправив своїх попередників, які доводили, що П. Сагайдачний не збирав козацьке військо, а очолив його після усунення від влади Я. Бородавки⁴.

Прикметно, що в українській радянській історіографії процес творення міфологізованої картини минулого, в тому числі з питань «хотинської» проблематики, не обмежувався тривіальним епігонством. Адже окремі історики радянської доби спроможні були цілком самостійно формулювати нове концептуальне бачення історичних подій, що базувалося на власній уяві. В цьому разі вони у певному сенсі зверталися «до джерел», власне послуговувалися історіографічними канонами вітчизняної риторичної історіографії XVIII ст., у якій звичним було вигадання історичних сюжетів, «документів» тощо з тим, щоб подати читачам певний моральний урок. Отож, у ролі своєрідного історика-ритора виступив Володимир Голобуцький. Для нього було неважко, приміром, за власною творчою уявою змалювати козацьке повстання, яке нібито відбувалося в Україні 1617 р. та 1619 р. Історик інтригує писав, як до цього повстання приєдналася частина реєстрових козаків (яких у той час в Україні не було), діяв вигаданий «гетьман реєстру» і, як того вимагали правила тогочасної партійної історичної науки — в козацькому середовищі нуртували класові пристрасті.

Фантазуючи в такому дусі, В. Голобуцький повідомляв читачам, що, мовляв, навесні 1621 р. через небезпеку турецької війни реєстрові та нереєстрові козаки тимчасово об'єдналися, а 15 червня зібралася козацька рада за участю аж двох гетьманів — Я. Бородавки та П. Сагайдачного. Історик не переймався з'ясуванням політико-правової конкретики того, як представникам польського уряду та запорожцям вдалося домовитися про участь козацького війська у війні з турками,

обмежившись фразою: «рада ухвалила прийняти пропозицію сейму виступити в похід проти турків і відрядити своїх представників до короля». Утім, він напевно припускав, що на раді було висунуто певні політичні вимоги до центрального уряду, адже, за його словами, посланий до Варшави «гетьман» П. Сагайдачний та інші козацькі послы «не домоглися від короля ніяких конкретних обіцянок щодо збільшення реєстру, забезпечення козацьких прав тощо»⁵. Викладені у такий спосіб ідеї В. Голобуцький в основному повторив і в новому виданні своєї книги⁶.

Звісно, що ефектна містифікація цього історика, яка з'явилася в чималому трактаті, підготовленому до друку впливовим у радянські часи Державним видавництвом політичної літератури УРСР, справила заворожуючий вплив не лише на багатьох читачів, а й на деяких довірливих істориків (прикметно, що нове видання книги В. Голобуцького вже рекомендовано Міністерством освіти України для використання в навчальному процесі).

Чи не першим своєрідну творчу естафетну паличку з рук В. Голобуцького підхопив Г. Василенко, який узявся і собі писати про повстання, які нібито палахкотіли в Україні 1617 та 1619 рр. Цей історик ганив «поганого» реєстрового гетьмана П. Сагайдачного і хвалив «доброго» нереєстрового гетьмана Я. Бородавку, які 1621 р. таки «пішли на тимчасове примирення» між собою, налякані турецькою загрозою. Більше того, Г. Василенко навіть перевершив свого ідейного натхненника, В. Голобуцького, в розстановці класових акцентів у вигаданих сюжетах. Приміром, якщо В. Голобуцький уважав за можливе «відправити» П. Сагайдачного у червні 1621 р. до Варшави в статусі гетьмана, то політично пильний Г. Василенко «скинув» його з гетьманства на червневій козацькій раді, «віддавши» гетьманську булаву представникові нереєстрового козацтва — Я. Бородавці⁷.

Як бачимо, вигадану В. Голобуцьким історичну реальність історики почали сприймати як об'єктивну даність, а отже, і предмет для власного самостійного дослідження. Чи не тому, наприклад, і Василь Марочкін писав, що у червні 1621 р. на козацькій раді зібралися реєстрові і нереєстрові козаки. Причому, розвиваючи далі ідеї В. Голобуцького та Г. Василенка, цей історик наголосив, що начебто на цій козацькій раді Я. Бородавку було обрано кимось на кшталт похідного гетьмана («Козацьким гетьманом в Хотинському поході було обрано Я. Бородавку, що свідчить про те, що вирішальна роль на раді належала нереєстровим козакам і самовільно покозаченим селянам і міщанам»)⁸.

Однак не всі радянські історики, які досліджували Хотинську війну, вважали за потрібне надмірно наголошувати на «реєстровій» темі. Свідченням цього є праці М. Алекберлі. Цей дослідник взагалі не бажав згадувати про гетьмана Я. Бородавку, в тому числі описуючи червневу козацьку раду 1621 р., на якій у нього фігурував П. Сагайдачний, причому без жодних вказівок на його владний статус у Війську Запорозькому. Водночас під впливом козацького літописця Григорія Грабянки М. Алекберлі стверджував, що у Хотинській битві під командуванням П. Сагайдачного нібито було 6 тисяч реєстрових козаків. Що ж до того, за яких обставин козаки вийшли на Хотинську війну, то М. Алекберлі наголошував на такій головній причині: вони розгадали загарбницькі плани Османа II щодо України, через що, запевняв історик, навіть були готові

самостійно воювати проти турків («Українські козаки правильно розуміли замисел турецько-татарських агресорів, тому вони готувалися до війни організованіше, ніж будь-коли, незалежно від того, чи будуть вони воювати з неприятелем самостійно або ж спільно з поляками»). Виходячи з такого засновку, М. Алекберлі зобразив червневу козацьку раду як формальний захід, під час якого запорожці тільки й того, що «урочисто обіцяли допомогти (полякам. — П. С.) у війні проти турків». Водночас історик зауважив, що до короля було відправлено козацьких послів із «проханням залагодити релігійне питання, відмінити універсали, що були видані останнім часом проти православної церкви, дати гарантії з інших питань»⁹. Ці твердження цей автор повторив в іншій своїй праці¹⁰.

Прикметно, що Г. Василенко, який був озброєний хибною теорією про поділ козаків напередодні Хотинської війни на реєстрових і нереєстрових, а також ученням про вирішальну роль народних мас в історії, своєрідно підправив тезу М. Алекберлі про те, що «українські козаки правильно розуміли» агресивні плани турків і татар. Цей історик наголосив: насправді, мовляв, це «український народ добре розумів». Він писав, що козаки розпочали мобілізацію ще до прибуття до них королівського посла, який вирушив до них із Варшави у листопаді 1620 р. («Український народ добре розумів, яка грізна небезпека нависла над ним. Запорозькі і реєстрові козаки, ще до приїзду посланців сейму, розпочали серед населення підготовку до оборони свого краю»)¹¹.

Ідею «доброго розуміння» козаками, і загалом народними масами, небезпеки турецької агресії проти Польщі та України як головну причину рішення запорожців надати воєнну допомогу польському уряду поділяв також Кость Гуслистий. Причому він абстрагувався від розгляду механізму прийняття цього рішення («Скликана в Сухій Діброві (на Київщині) козацька рада, в якій взяло участь багато міщан і православного духовенства, добре розуміючи, що султанська Туреччина намагалася підкорити Польщу й Україну, вирішила дати відсіч турецьким загарбникам»)¹².

Прикметно, що висловлені ще у старій історіографії ідеї, пов'язані з Хотинською війною, охоче поділяють сучасні українські історики Олександр Гуржій та Вадим Корнієнко, які, серед іншого, спираються на праці В. Антоновича і В. Беца, а також Д. Яворницького. Приміром, вони розглядають виступ запорожців на турецько-польську війну 1621 р. як результат політичної обгородки між П. Сагайдачним та королевичем Владиславом. О. Гуржій та В. Корнієнко сміливо припускають, що, мовляв, виконання вимог, які висунули запорозькі послы «на початку Хотинської війни 1620–1621 років» перед королем, «означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої»¹³.

Як можна переконатися навіть із такого вузького аспекту проблематики Хотинської війни — щодо реалій, пов'язаних із залученням 1621 р. запорожців на турецьку війну, в українській історіографії простежується певний інтерес до Хотинської війни 1621 р. Однак стан вивчення цієї проблематики, за винятком поодиноких розвідок, зокрема, Платона Жуковича, Ноя Рашби¹⁴, бажає бути кращий. Як історики старої генерації, так і сучасні вітчизняні дослідники зверталися до теми Хотинської війни принагідно, нерідко використовуючи її як поле

для різних спекуляцій та висловлення суджень, що не витримують перевірки джерелами. В українській історіографії від 50-х рр. ХХ ст., коли побачила світ перша у вітчизняній історичній науці наукова книга про Хотинську війну 1621 р. радянського історика М. Алекберлі, не було вагомих спеціальних монографічних досліджень на цю тему (звісно, якщо не брати до уваги порівняно невелику за обсягом компілятивну науково-популярну працю Г. Василенка). Чи не тому і донині залишається чимало запитань щодо історії Хотинської війни, відповідь на які потребує пошуків в архівах та значних дослідницьких зусиль.

1. Зростання турецької загрози для Речі Посполитої та воєнні приготування Османської імперії

Воєнний успіх Іскендера-паші 1620 р. під Цецорою з великим піднесенням сприйняли у Стамбулі. Ще до Цецорської битви Діван, султанська рада, обмірковував те, проти кого у Європі розпочати воєнний наступ. Здавалося, що відповідь на це питання є доволі очевидною, адже головним суперником Османської імперії на цьому континенті була імперія Габсбургів. Однак звістка про перемогу турків у Цецорській битві внесла корективи у список противників Туреччини, з якими належить поквитатися першочергово. Отож, султанська влада вирішила скористатися плодами перемоги османської зброї у битві під Цецорою та рушити війною на Річ Посполиту.

Невдовзі Осману II запропонували план війни проти поляків. Його автором, вірогідно, був Алі-паша, великий візир (візирями називали султанських міністрів та членів імперської ради, що ж до великого візиря, то фактично він мав повноваження заступника султана). Цей план передбачав завдання головного удару з території Молдавії на Поділля і Руське воеводство по Львів. Його мали здійснити військові контингенти на чолі із самим султаном. Завдання допоміжного удару із Семиграддя (Трансильванії) через карпатські перевали на Краків було покладено на семиградське військо Бетлена Габора, посилене невеликими турецькими і татарськими підрозділами.

Великий візир.
Малюнок 1590 р.

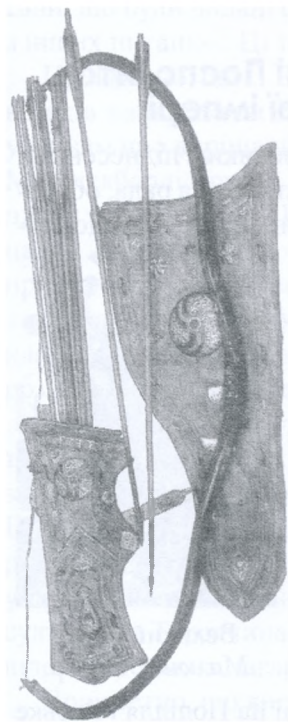
Османські стратеги очікували, що вирішальна битва відбудеться на львівському напрямку. Причому першочерговим своїм завданням вони вважали захоплення України і знищення запорозьких козаків. Перед вторгненням османська армія мала бути зосереджена під Адріанополем (сучасне турецьке місто Едірне), а її марш до Дністра (близько 850 км) заплановано здійснити за 40–42 дні¹⁵.

Бетлен Габор

Що являла собою армія, за допомогою якої Осман II сподівався здобути у Європі славу визначного полководця? Здавна опорою імперських сил були *cinagi* —

кіннотники, які мали *тімар*, тобто умовне земельне надання, одержане від султана. На заклик останнього власники тімарів повинні були з'являтися на війну верхи, в озброєнні, частині з них потрібно було приводити із собою кількох озброєних воїнів. Зброя сіпага-тімариота зазвичай складалася з лука, шаблі, списа, булави та щита. Заможніші сіпагі мали ще й захисний обладунок, а також споряджали на війну кількох кіннотників і брали у похід намет.

Сагайдак (налуч, лук та кочан зі стрілами). Початок XVII ст.

З оголошенням султаном воєнного походу, сіпагі ставили під знамено санджакбея, управителя округи — санджака, тобто основної адміністративної одиниці Османської імперії. Санджакбеї приводили зібрані ними сили до бейлербея — провінційного правителя найвищого рангу, який управляв еялетом (до XVI ст. мав назву бейлербейлік) — провінцією, найбільшою адміністративною одиницею, утвореною із кількох санджаків. Своєю чергою бейлербеї у визначений час приводили свої підрозділи до султана, де відбувався військовий огляд. Сіпагі у бойовому шикунні ставали на флангах султанського війська, утворюючи своєрідний півмісяць.

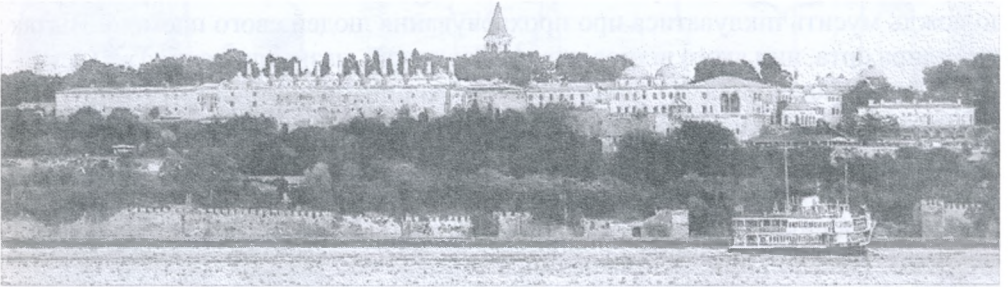
Порівняно з ополченням сіпагів ефективнішими на полі бою були кінні та піхотні підрозділи *сариджа* та *секбан* під командуванням султанських рабів. Роти секбанів та сариджів оснащували вогнепальною зброєю, і наприкінці XVI ст. вони стали одними з найбоєздатніших в османських збройних силах. Їх формували на основі платної військової служби насамперед з анатолійських безземельних селян, даючи їм за цю службу щоденну платню. Із виникненням таких формувань значення війська сіпагів-тімариотів почало падати, відтак його часто залучали до будівництва доріг та фортифікаційних робіт.

На характер збройних сил Османської імперії, окрім тімарної системи, істотно впливала та обставина, що в державі утвердилася влада, яка спиралася на невольницьку систему. Остання глобально позначилася на війську і втілилася в інституті бюрократів-адміністраторів із невольників. Завдяки невольницькій системі султан гарантував собі абсолютне правління. Рабами ставали не лише військовополонені, а й діти султанських підданих — християн-землеробів, які набували невольницького статусу на основі законодавчого акта *девшірме*, особливого податку. Згідно з девшірме спеціальна комісія раз на три–сім років скликала у селах усіх хлопчиків та юнаків віком від восьми до двадцяти років, обирала з них тих, кому належало стати рабами, фіксувала відповідні особові дані у реєстр та групами по 100–150 осіб відправляла до Стамбула. Частину з

Осман II

набраних із християнських родин малолітніх невільників робили пажами у султанському палаці (згодом вони ставали або на службу у Великій та Малій палаті цього палацу, або ж поповнювали кавалерійські загони). Решту віддавали у найми до турецьких селян, аби навчити хлопчиків турецької мови та звичаїв, готуючи їх до вступу у яничарський піхотний корпус, сформований на постійній основі¹⁶. Наприкінці XVI ст. система набору у згаданий корпус зазнала змін — до нього було дозволено вступати усім добровольцям-мусульманам¹⁷.

Топкапи палац. Вид із Босфора. Сучасне фото

Османський уряд прагнув модернізувати свої збройні сили, подолавши їхні середньовічні засади і традиції, носієм яких були, зокрема, сіпагі. Отож від часів правління султана Сулеймана I (1520–1566) почала зростати чисельність озброєних вогнепальною зброєю яничарів, сягнувши 16 тисяч. Уже 1609 р. їхня кількість зросла до 37 тисяч. Водночас відбулося зменшення чисельності сіпагів від 87 тисяч до 45 тисяч. Наприкінці XVI ст. в Османській імперії було налагоджено виготовлення вогнепальної зброї¹⁸.

Принципи набору, структуру війська яничарів, їхнє навчання, бойову підготовку, озброєння, тактику тощо висвітлено у низці наукових досліджень¹⁹. Спираючись на праці фахівців, коротко окреслимо, що собою являли яничари як військова сила, а також деякі інші війська, на які могла спертися султанська влада. Отже, у XVII ст. основу професійного війська султана становив яничарський корпус, який поділявся на 196 підрозділів, що мали назву — *орта* (*ода*).

У піхоті султанської армії були навчально-тренувальні підрозділи, корпус зброярів, водоноси, артилеристи, їздові артилерійських упряжок, гренадери. Яничарський корпус складався із кількох частин. Найбільшою із них була та, до якої входили підрозділи особистої охорони султана (*орти солаків*).

Дещо відособлене місце серед яничарських підрозділів посідав корпус *бостанджі* («садівників»), завданням якого було забезпечення управління, функціонування та захист кількох десятків державних маєтків,

Солаки.
Художник невідомий.
XVI ст.

охорона узбережжя та околиць Стамбула. Командира яничарського корпусу, *єничери агаси*, призначав султан. У штаті вищих офіцерів цього корпусу були, зокрема, два помічники командира, офіцер, який відповідав за навчальні підрозділи, а також яничарські підрозділи стамбульського гарнізону, *оджак імам* — головний священнослужитель, *бейтюльмалджі* — головний казначей, офіцер, який відповідав за бойову підготовку та ін. Яничарські орти також мали доволі розвинену структуру. Причому у назвах офіцерських чинів відобразилася термінологія, що ґрунтувалася на давніх уявленнях кочових тюрків про те, що вождь мусить піклуватися про прохарчування людей свого племені. Відтак командира орта, чин якого відповідав полковникові, називали *чорбаджі* («суповар»); його заступника — *ашчі уста* («старший кухар»), якому підпорядковувався один або декілька *арчі* («кухар»). Ранг молодшого офіцера мав *баш каракуллукчу* («старший помічник кухаря»).

В орті були також інші офіцери — *байрактар* («прапорносець»), *векільхарч* (квартирмейстер), *сакабаши* («начальник водного постачання») та *імам* — духовний наставник. Прості солдати орта могли мати такі чини: найнижче звання — *ешкінджі* («боець»), *амеліманда* («ветеран», вояк, який засвідчив свою доблесть), а також *отурак* («пенсіонер») — це був найвищий солдатський чин серед яничарів, які вже не брали участі у війнах і мали право займатися торгівлею. Яничари дислокувалися як у столиці, так і служили у провінційних гарнізонах.

Яничарський ага

Яничари мали уніформу, зокрема, бавовняну сорочку, широкі шерстяні шаровари, верхній одяг — каптан із повсті, а також особливої форми головний убір. Одяг офіцерів оторочували хутром, шкіряні чоботи могли бути червоного або жовтого кольору. Яничари були озброєні вогнепальною, а також холодною зброєю. В Османській імперії виробництвом зброї займалися ремісничі гільдії,

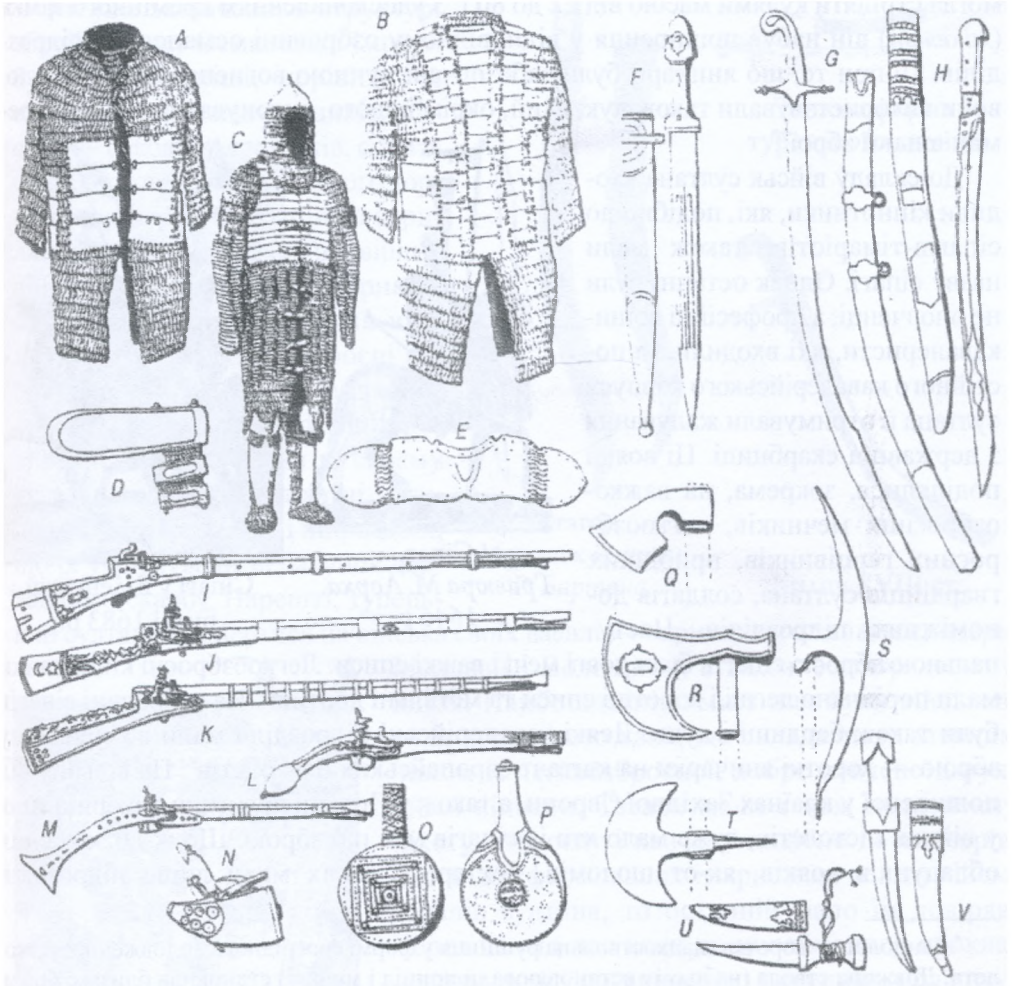

Офіцери яничарського корпусу

Султан Мурад IV
з яничарами

Яничар

які виготовляли кинджали, мечі, списи, щити, ручну вогнепальну зброю тощо. Поширеним типом холодної зброї була, серед іншого, шабля *килич* — із широким клинком та єламню (розширенням на кінці), *ятаган*, що мав клинок із подвійним вигином, *гаддара* — іранський кинджал із широким і довгим клинком, різної форми бойові булави.

Захисні обладунки, спорядження та зброя османських воїнів XV–XVIII ст.:

A–B. Зирх гюмлек — кільчасто-пластинчастий панцир. XVI ст.; C. Повний обладунок османського піхотинця із шоломом зирх кюлях. XV ст.; D. Наручень колдук. XV–XVIII ст. E. Захисний наплічник. XVI–XVII ст.; F. Кавказький кинджал; G. Килич; H. Ятаган; I. Османський гладкоствольний мушкет із гнотовим замком; J. Кавказька нарізна кремінна рушниця; K. Турецька нарізна кремінна рушниця; L. Турецький кремінний пістолет; M. Кремінний мушкетон з Албанії; N. Кавказька натруска; O. Курдська порохівниця; P. Турецька порохівниця; Q. Бойова сокира із Герцоговини; R. Турецька церемоніальна балта; S. Турецький тірпан (древкова зброя); T. Яничарська бойова сокира наджак; U. Турецький кинджал бічак; V. Кинджал із Вірменії.

До древкової зброї, з якою воювали османські піхотинці, належали, наприклад, алебарда та бердиш. Чималої популярності, щоправда переважно на флоті, набув довгий меч із колюче-рублячим або рублячим клинком. В османській піхоті довго використовували ручну вогнепальну зброю з гнотовим замком (у Речі Посполитій рушниці та мушкети яничарів були відомі під назвою *яничарки*), яка могла стріляти кулями масою від 22 до 80 г. З удосконаленням кремінного замка (*мікелет*) він набув поширення у відповідному озброєнні османських підрозділів. Попри те, що яничари були забезпечені ручною вогнепальною зброєю, вони використовували також лук, який, окрім іншого, виконував функцію церемоніальної зброї²⁰.

До складу військ султана входили кіннотники, які, подібно до сіпагів-тімариотів, також мали назву сіпагі. Однак останні були не ополченці, а професійні воїни-кавалеристи, які входили до постійного кавалерійського корпусу султана й отримували жалування з державної скарбниці. Ці вояки поділялися, зокрема, на важкоозброєних мечників, легкоозброєних герцівників, прибічних гвардійців султана, солдатів допоміжних підрозділів. Наступальною зброєю сіпагів були довгі мечі і важкі списи. Легкоозброєні кіннотники мали порівняно легші і коротші списи та металеві дротики. На озброєнні сіпагів були також бердиші і луки. Деякі кавалерійські підрозділи мали вогнепальну зброю — короткі яничарки на кшталт європейських бантолетів*. На відміну від поширеної у країнах Західної Європи, а також у Польщі практики використання у війнах пістолетів, дуже мало хто із сіпагів мав цю зброю. Що ж до захисних обладунків вояків, як-от шоломів, бехтерів**, то їх мали лише підрозділи

Сіпаг.
Гравюра М. Лорха.
1646 р.

Сіпагі у Віденській
битві 1683 р.

пальною зброєю сіпагів були довгі мечі і важкі списи. Легкоозброєні кіннотники мали порівняно легші і коротші списи та металеві дротики. На озброєнні сіпагів були також бердиші і луки. Деякі кавалерійські підрозділи мали вогнепальну зброю — короткі яничарки на кшталт європейських бантолетів*. На відміну від поширеної у країнах Західної Європи, а також у Польщі практики використання у війнах пістолетів, дуже мало хто із сіпагів мав цю зброю. Що ж до захисних обладунків вояків, як-от шоломів, бехтерів**, то їх мали лише підрозділи

* Бантолет — коротка гладкоствольна рушниця у формі своєрідного видовженого пістолета. Довжина ствола (на ньому встановлювали приціл і мушку) становила близько 60 см, калібр — 10 мм. Бантолет оснащували іскровим механізмом. Зокрема, це міг бути ударно-кремінний замок нідерландського типу з внутрішньою пружиною (*Телєгін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свєшніков І. К. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997. — С. 121*).

** Бехтер — захисний металевий обладунок, що захищав воїна від холодної і навіть ручної вогнепальної зброї. Його набирали з металевих квадратних пластинок, які з'єднували кільцями у кілька рядів. Для виготовлення одного такого обладунку потрібно було від кількох десятків до 1,5 тисячі пластинок, які могли монтувати з подвійним або потрійним покриттям. Деякі бехтери мали кольчужний комір, рукави, а знизу — кольчужну оторочку. В середньому маса бехтера сягала 5–7 кг, а довжина — до 66 см (*Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 62*).

важкоозброєної кавалерії. Переважна більшість турецьких кіннотників носили тюрбани, каптани і шаровари. Зазвичай вояки використовували захисні щити, прикрашені оздобленням. Вони полюбили доповнювати свій убір шкурами леопардів, левів та інших хижаків. Загалом сіпагі-професіонали були добре навчені і дисципліновані воїни²¹.

Як уже зазначено, в структурі збройних сил Османської імперії були ефективніші, порівняно з ополченням сіпагів-ленників, війська — секбанів, сариджів, сіпагів султанського кавалерійського корпусу, яничарів. Секбанів та сариджів залучали також до надвірних військ провінційних губернаторів²². До військ бейлербеїв входили, головню, легкоозброєні кавалеристи, а також герцівники, драгуни, піхотинці. Наймані провінційні війська мали у своєму складі кавалерійські, піхотні, артилерійські та інженерні підрозділи, що їх утримували за рахунок державного скарбу. Нарешті, турецький султан міг опертися на війська своїх васалів — кримського хана, господарів

Топкапи палац.
Мініатюра 1584 р.

Молдавії і Волощини, а також семиградського князя. Найбоекзотичнішими з них були військові сили кримського хана, що склалися головним чином із легкоозброєної, добре навченої і рухливої кінноти. Татари мали також нечисленну піхоту, озброєну і навчену подібно до яничарів. Що ж до сформованих із християн решти військ васалів султана, то останній мало їм довіряв. Через це під час воєн вони займалися прокладенням доріг, організацією переправ, облаштуванням військового табору, виконували інші допоміжні функції²³.

В Османській імперії усталася певна система стратегічного планування та мобілізації армії. Із прийняттям турецькою владою рішення про проведення воєнної кампанії, її план зазвичай розробляли у жовтні–листопаді, орієнтуючись на серпень–вересень наступного року як на час бойових операцій. З оголошенням мобілізації у палаці Топкапи вивішували султанський штандарт

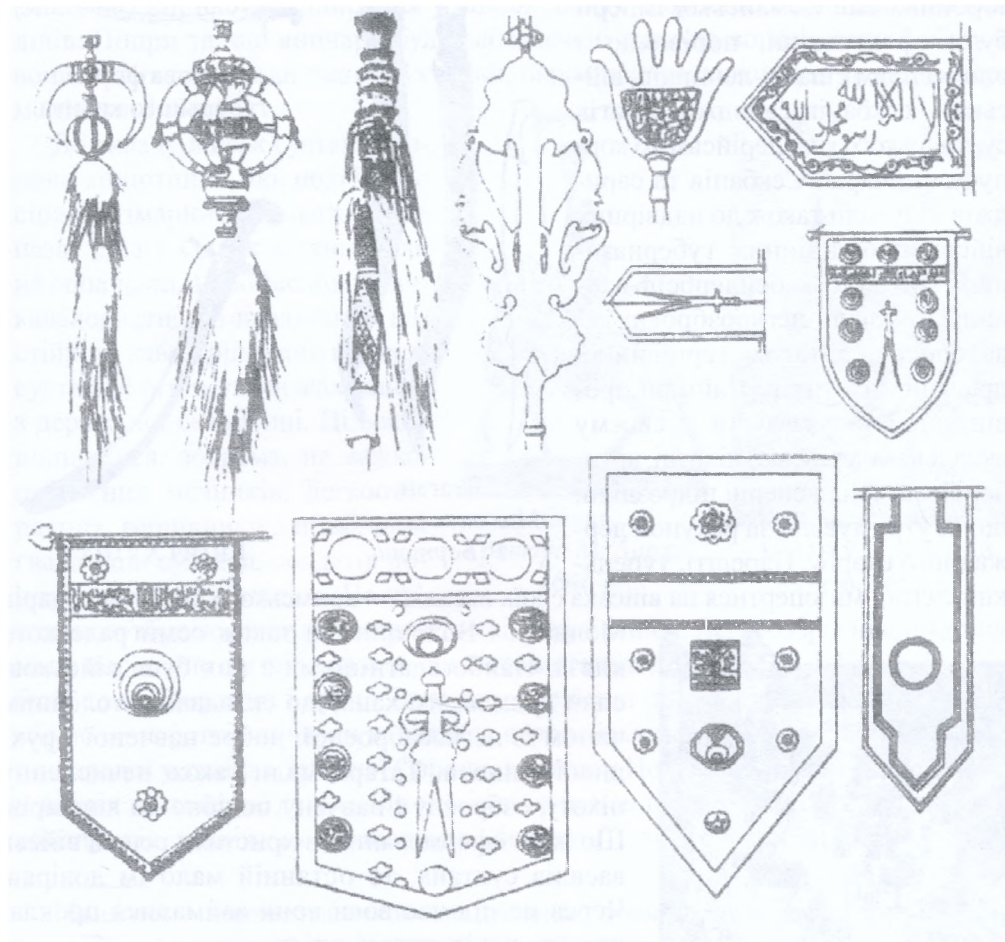
Типова форма
турецького киліча

Ятаган.

Малюнок із книги
Р. Бартона

Киліч XVIII ст.

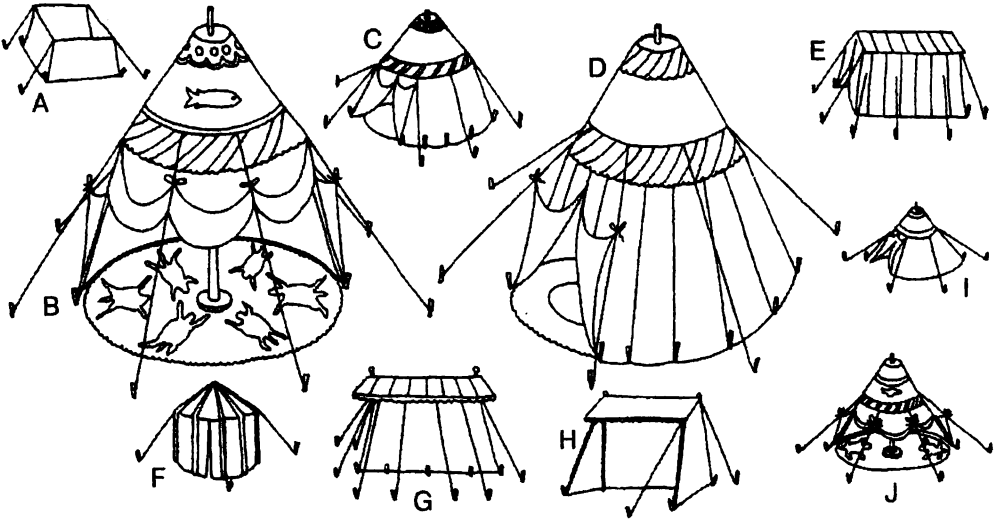
із шести кінських хвостів, або штандарт великого візиря із трьох кінських хвостів. У грудні того року, що передував війні, зі Стамбула розсилали наказ про мобілізацію у провінції. Якщо йшлося про воєнну кампанію на теренах Європи, то традиційним місцем збору війська ставала площа у столиці біля мечеті Дауд-паша. Війська з Румелії збиралися зокрема, у Фессалоніках, Пловдиві, Софії.

Османські прапори і штандарти

Татари, яких залучали до війни, концентрувалися на Персеполі. Під час воєнних дій проти тих чи тих європейських країн, визначали найважливіші опорні пункти. Приміром, якщо бойові операції проводили у Волощині і Трансільванії (Семиградді), такими пунктами ставали Кілія, Ізмаїл, Тульча, Браїла, Сілістрія, Русе; у Молдавії — Бендери, Ясси, Хотин. За маршрутом просування війська ремонтували дороги та мости, а також наводили понтонні переправи через водні перешкоди. Якщо армія прямувала через місцевість, де не було доріг, шлях їй позначали мітками із камінних кун.

Військо розпочинало марш на світанку, пославши поперед розвідувальний дозор із легкої кінноти. За ним у певному порядку марширувало усе військо: авангард із добірної кавалерії, піхота, артилерія та обоз. Безпеку похідних колон на флангах забезпечували кавалерійські підрозділи. У полудень марш припиняли і розбивали табір. За півгодини до заходу сонця імами проводили молитву і після спеціального сигналу, пострілу із гармати, вояки лягали спати. Їхній сон пильнували виставлені навколо табору сторожові пости.

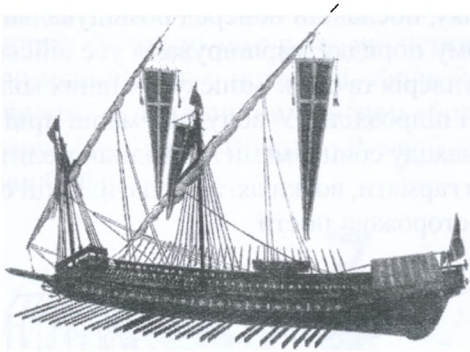

Типи османських воєнних наметів та способи їх напінання

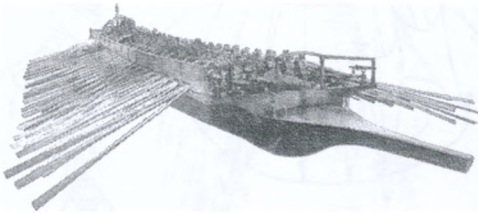
Наступальна тактика османської армії зводилася до того, щоб силами кінноти прорвати лінію оборони противника. По цьому яничари, вишикувані клином, робили постріл по противнику (зазвичай вони не практикували залпової стрільби із мушкетів)* і стрімко наступали. Їхню атаку було дуже важко витримати тому противнику, який не мав стійкої та дисциплінованої піхоти. В арсеналі тактики бойових дій османської армії було також використання табору зі скріплених між собою возів, що утворював загороджувальну стіну. До таких возів, запряжених мулами, були приставлені солдати з гнотовими рушницями та легкими гарматами. Однак наприкінці XVI ст. османський табір вже не міг протистояти польовій артилерії європейських армій²⁴.

У XVII ст. Османська імперія мала вельми сильний військовий флот. Основу його бойової могутності становили вітрильно-веслові судна, які називали *галерами* або *каторгами*. Ці низькобортні судна мали одну або дві щогли з косими вітрилами. Довжина легкої галери сягала 40 м. Посеред палуби влаштовували невисокий поміст (куршею) для проходу уздовж корпусу, а по його боках — сидіння, кожне з яких було розраховано на трьох веслярів-невільників. Великі

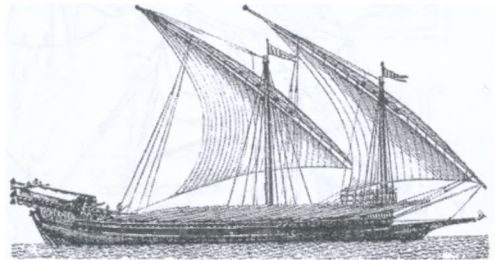
* Є дані про те, що під час бою яничари почергово стріляли шеренгами (Чухліб Т. Значч. праця. — С. 71).

Модель галери рицарів Мальтійського ордену. XVI ст.

Венеціанська галера

Галера.

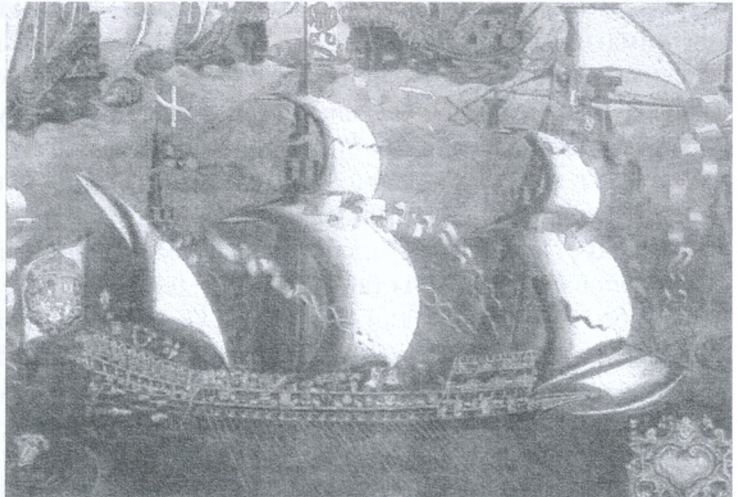
Художник Ю. Граві. Близько 1890 р.

Перед початком бою галери шикувалися по фронту паралельно одна одній або напівколом, вітрила прибирали. Флот Османської імперії мав також, зокрема, фрегати, власне безпалубні галери, які використовували і в морських боях, і для виконання функцій посильних суден. Своїми розмірами перевищували галери галеаси — судна завдовжки до 80 м із трьома щоглами, на яких встановлювали косі вітрила. На такому судні на одне весло передбачено було до дев'яти-десяти веслярів. На галеасі встановлювали 70 гармат²⁵.

Галеас XVII ст.

Художник
Ю. Граві. 1890 р.

Іспанський галеас XVI ст.

Отже, в Османській імперії розпочалася активна підготовка до війни з Річчю Посполитою. Вже у лютому 1621 р. в Молдавії та Волощині було зосереджено перші військові підрозділи з прикордонних провінцій. Їхнім головним завданням було охороняти марш армії Османа II, готувати дороги та переправи. Основні ж османські сили концентрувалися у Стамбулі, неподалік Дауд-Паша. До початку червня туди мали бути стягнуті азіатські підрозділи. Військам з європейської частини імперії належало приєднатися до армії під час її маршу на північ. Наприкінці квітня 1621 р. Осман II отаборився біля Дауд-Паша разом із кільканадцятьма тисячами яничарів та сіпагів-професіоналів, а також кількатисячним султанським двором. Кілька слонів доправили туди намети турецького володаря, а багато верблюдів — різні табірні вантажі. На початку травня до Дауд-Паша підійшли останні підрозділи сирійських військ, подолавши близько 1250 км. Прибула також частина військ з Румелії.

Османський галеон

Вправа для вершників за міськими мурами Стамбула

Султан надавав неабиякого значення релігійно-ідеологічній підготовці до війни. Скрізь по імперії були розіслані дервіші (мусульманські мандрівні ченці-жебраки), які розпалювали релігійний фанатизм та ненависть до «невірних гяурів», християн. Щоб підняти бойовий дух армії, Осман II побував у деяких гарнізонах, де особисто видавав воякам платню й обіцяв за рахунок награбованого під час війни побудувати чудову мечеть у Стамбулі. Турецький султан не забув подбати і про зміцнення своїх владних позицій. За намовою євнуха Сулеймана, начальника гарему, він звелів позбавити життя свого старшого брата Мегмеда — вірогідного претендента на султанський трон²⁶.

Убиваючи свого брата, Осман II діяв у руслі певної правової традиції. Адже у справі престолонаслідування в Османській імперії утвердилася практика, згідно з якою султан, посівши трон, мав право на законних підставах позбавити життя своїх братів, аби уникнути боротьби за трон. Приміром, прийшовши до влади, Мурад III (1574–1595) задушив п'яток своїх братів. У справі династичного братовбивства як інструмента політичної стабілізації держави Мурада III перевершив його наступник на султанському престолі, Мегмед III (1595–1603) — він знищив аж дев'ятнадцять своїх братів. Мегмед III подбав також про те, щоб після його правління новому султану легше було вкорочувати вік своїм братам. Отож він запровадив порядок, згідно з яким принців, які досягли зрілого віку — дванадцяти років — вже не посиляли, як раніше, губернаторами в певні адміністративні центри Анатолії, а ув'язнювали у султанському палаці (у так званій клітці) та забороняли їм мати своїх дітей. Через постійне очікування смерті більшість із цих принців мали психічні розлади.

Мегмед III

Прикметно, що після опанування султанського престолу Агмедом I (1603–1617), старшим сином Мегмеда III, новий султан зглянувся над своїм недоумкуватим братом Мустафою і не стратив його. Сталося так, що Агмед I

Агмед I

Мустафа I

помер у той час, коли його сини ще не досягли зрілості. Через це султаном став Мустафа I (1617–1618). Однак уже по трьох місяцях володарювання його позбавили влади і 1618 р. на султанський престол сів син Агмеда I Осман II, який, як уже зазначено, перед війною з Річчю Посполитою стратив свого старшого брата Мегмеда²⁷.

Османська імперія у війні з Річчю Посполитою вочевидь розраховувала принаймні на невтручання у свої завойовницькі плани у Європі з боку протестантських держав цього континенту. Тим часом у Стамбулі особливі надії покладали на те, що до цієї війни вдасться залучити як союзника Московську державу, котра порівняно недавно пережила вторгнення війська королевича Владислава та запорожців під час польсько-московської війни 1617–1618 років і зазнала територіальних втрат. Отож, уже наприкінці квітня 1621 р. Осман II відправив до Москви з відповідною місією свого посла грека Фому Кантакузена. Останній прибув до царської столиці лише у вересні. Така тривала подорож турецького посла пояснювалася, серед іншого, тим, що його доволі довго протримали у себе донські козаки, яких не влаштувала перспектива турецько-московського порозуміння.

Під час аудієнції з Московським патріархом Філаретом (Ф. М. Романовим), Ф. Кантакузен повідомив, що в Османській імперії від влади усунено султана Мустафу. Адже він, доводив турецький посол, розтринькав державну скарбницю і у своїй безрозсудності навіть кидав золоті монети у море. Відтак на султанський престол сів Осман II, який хоче поквитатися з польським королем. Заохочуючи московську сторону до війни з Польщею, турецький посол заявив, що новий султан, маючи намір її підкорити, обіцяє

повернути Московській державі втрачений нею Смоленськ та інші міста. Однак у Москві на такі пропозиції дали ухильну відповідь, посилаючись на те, що між Московською державою та Річчю Посполитою укладено Деулінське перемир'я на 14,5 року і що московська сторона почне воювати, якщо на неї перші нападуть поляки. Ф. Кантакузена також запевнили, що Московська держава не надаватиме допомогу полякам у війні проти турків²⁸.

Московський боярин.

Малюнок А. Олеарія. XVII ст.

Патріарх Філарет

Готуючись до війни з Річчю Посполитою, турки не хтували і таємною підривною роботою на її території. Зокрема, в Україну послали агітаторів, завданням яких було спровокувати виступи православних проти уніятів та католиків. Щоб схилити на бік Османської імперії запорожців, їм обіцяли допомогу у створенні Козацької держави зі столицею у Києві або Кам'янці-Подільському. Утім, така агітація не мала успіху.

Ще 21 травня османське військо виступило з-під Дауд-Паша до Адріанополя (сучасне турецьке місто Едірне). Неспішний марш до цього міста тривав два тижні. В очікуванні румелійських підрозділів, Осман II провів військовий огляд своєї армії, а також наказав займатися бойовою підготовкою. Нарешті, 7 червня 1621 р. уся турецька армія виступила в похід від Адріанополя до кордонів Речі Посполитої²⁹.

За інформацією, яку на початку серпня 1621 р. мав коронний секретар Я. Задзік, ще у першій половині липня турки мали 300 тисяч вояків без татар. На війну було мобілізовано майже усіх яничарів. Окрім того, турки мали дуже чисельне («великий страх») ополчення. Вражала також кількість їхньої артилерії: 250 польових гармат були у війську при султанові, а 30 важких гармат

Мечеть Селіма в Едірне. 1575 р.
Сучасне фото

турецьке командування відправило морем до Білгорода³⁰. Як бусь показано нижче, на початку вересня під Хотин насправді прийшли приблизно 110 тисяч султанських вояків, а також декілька десятків тисяч слуг і солдатів допоміжних служб. В армії Османа II меншою, порівняно з даними Я. Задзіка, була також чисельність артилерії.

Бетлен Габор на коні

До війни, в тому числі із Річчю Посполитою, готувалися також васали турецького султана. Це підтверджує лист трансильванського князя Бетлена Габора до кримського хана від 1 квітня 1621 р. — його перехопив Жорж Шексі, переславши німецькому імператорові. Бетлен Габор писав хану, що поляків не потрібно боятися, адже вони, мовляв, уміють лише пити ячмінне пиво. На думку трансильванського князя, поляки можуть зібрати 20 тисяч уланів (пікінерів), 10 тисяч

козаків і 20 тисяч піхоти. Однак, якщо надійде допомога від турецького султана, то, наголошував Бетлен Габор, можна буде захопити «багаті королівства». Головними своїми ворогами він називав німецького імператора, іспанського короля та Папу Римського. Прагнучи реалізувати власні воєнно-політичні плани, він пропонував і хану надіслати йому 10-тисячне військо, обіцяючи татарам багату здобич та рабів³¹.

2. Стратегічні плани, дії та воєнні сили польсько-литовського командування напередодні Хотинської війни

Після Цецорської битви 1620 р., у якій поліг великий коронний гетьман С. Жолкевський, а польний гетьман С. Конецьпольський потрапив у полон, перед польською владою гостро постало питання про те, хто має очолити збройні сили. Король хотів опертися у війні проти Османської імперії на литовських гетьманів — великого гетьмана Яна Кароля Ходкевича та польного гетьмана Криштофа Радзівілла. Однак через воєнну загрозу з боку Швеції на останнього вирішено було покласти обов'язок захищати Інфлянти (Лівонію) та Смоленщину³².

5 грудня 1620 р. на вальному сеймі ухвалили, що головнокомандувачем, якому належало дати відсіч очікуваному турецькому вторгненню на Річ Посполиту, стане великий литовський гетьман і віленський воєвода Я.-К. Ходкевич. Він народився 1560 р. Походив із роду руських бояр, які мешкали на Київщині (прізвище Ходкевич утворилося від імені Хведко або Хводко, тобто Федір)³³.

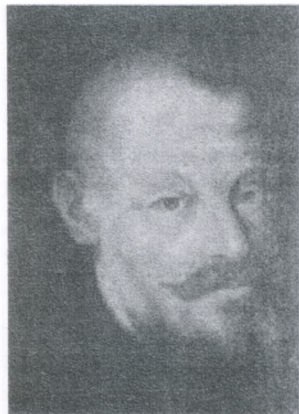

Криштоф II Радзівілл

Ян Кароль Ходкевич.
Художник невідомий.
1621 р.

Я.-К. Ходкевич був одним із найавторитетніших і найдосвідченіших полководців Речі Посполитої. Щоправда, проведені ним на війнах роки вже помітно давалися взнаки. Окрім епілепсії, йому дошкуляли інші хвороби. Як зауважив один учасник Хотинської битви, ще до початку боїв під Хотином він переконався, що литовський гетьман «дуже хворий, і не лише випадками — то камінь, то серце, а тепер — дизентерія»³⁴.

Станіслав
Любомірський.
Художник невідомий.
XVII ст.

Згодом заступником Я.-К. Ходкевича із повноваженнями польного гетьмана став коронний підचाший Станіслав Любомірський. Останньому бракувало бойового досвіду, і за ним не помічали великого полководського хисту. Зате С. Любомірський міг похвалитися тим, що належить до найбільших коронних магнатів. Його річний прибуток сягав величезної на ті часи суми — 300 тисяч злотих³⁵. Утім, багатство заступника головнокомандувача навряд чи могло стати йому добрим помічником на полі бою.

Сейм ухвалив створити Воєнну раду, до якої увійшло кілька десятків впливових у Речі Посполитій сановників, урядників, шляхтичів. З одного боку, це був дорадчий орган із військових питань при королі, а з іншого — частина членів Воєнної ради стали радниками при командуванні армії. Вони мали повноваження, обсяг яких було визначено за зразком, що його шляхетські парламентарі знайшли у сеймовій конституції 1590 р. Відтак особи, яких призначили сеймовими комісарами у військо, долучалися до вирішення різних поточних питань. Їм належало, приміром, стежити за тим, щоб жовніри не завдавали матеріальних збитків світським та духовним власникам маєтків. Водночас комісари мали чималі воєнно-політичні прерогативи — сейм надав їм право вести переговори з противником та укласти з ним мир. Від Посольської ізби комісарами стали коронний крайчий Миколай Сенявський, белзький підкоморій Мацей Лесньовський, люблінський воєводич Якуб Собеський, покривницький староста Ян Дзялінський та ряд інших осіб³⁶.

Для розробки стратегічного плану оборонної війни з Османською імперією на сеймі 1620 р. створили спеціальну комісію. Невдовзі вона подала на розгляд сейму свої письмові пропозиції³⁷. Підготовлений членами комісії документ мав назву «Оборона Речі Посполитої від поган». У ньому, зокрема, постала концепція оборонної війни на далеких підступах до Речі Посполитої. Передбачалося, що польська армія, випередивши сили турецького султана, займе оборону на такій великій водній перешкоді, як Дунай. У цій концепції сформульовано також ще одне стратегічно важливе завдання — нейтралізувати воєнні сили татар, не допустивши їхнього об'єднання з турками.

У документі, який розглядаємо, значну увагу приділено використанню у майбутній турецько-польській війні запорозького козацтва. Зроблено висновок про те, що вже взимку доцільно було б послати запорожців у похід на Крим. Утім, такий план визнали нереальним — мовляв, через те, що у Війську Запорозькому немає досвідчених полководців, на яких можна було б покласти це бойове завдання («оскільки немає козацьких вождів, обізнаних зі способами [проведення бойових операцій] та місцевістю»).

Автори документа «Оборона Речі Посполитої від поган» запропонували ще одну стратегічну схему ведення війни проти турків. Вона полягала у тому, що силами запорожців потрібно захопити Тягиню і Білгород. Передбачалося, що,

Білгород-Дністровська фортеця.
Сучасне фото

встановивши контроль над пониззям Дністра та Дністровським лиманом, козаки активізують морські виправи проти Османської імперії. Було зроблено також розрахунок на те, що запорожці залучать до війни з турками «своїх побратимів донців». Цьому могли посприяти, гадали розробники плану оборонної війни, обіцянки польського уряду надати грошове жалування донським козакам.

Члени створеної сеймом комісії подали також свої міркування щодо чисельності запорозького війська, яке належить залучити для відсічі туркам. На їхню думку, цілком достатньо для цього буде взяти на тимчасову військову службу 15 тисяч козаків: 10 тисяч кіннотників та 5 тисяч піхотинців. Грошову винагороду їм визначили у 100 тисяч злотих на усе військо, тобто у середньому близько 6,6 злотого на козака. Однак автори «Оборони Речі Посполитої від поган» не були упевнені, що така невелика платня влаштує запорожців, адже жовніри зтяжненого польського війська мали воювати з армією Османа II за значно щедрішу винагороду. Отож, аби не ризикувати через свою ощадливість, вони визнали за потрібне компенсувати низьку платню запорожцям щедрими політичними обіцянками. Через це запропонували сеймові піти назустріч козакам Війська Запорозького у їхніх вимогах щодо православного конфесійного питання, а також рекомендували польській владі утриматися від спроб зламати козацький устрій («конституцією гарантувати їхню грецьку віру, яку [запорожці] дуже обстоюють, подати владику на вакантне Луцьке єпископство, не відмінити ані старших, ані їхніх предків»). Ішлося і про те, щоб продемонструвати готовність офіційної Варшави до компромісу у справі запровадження козацького реєстрового війська. Якщо під час проведення Роставицької комісії 1619 р. С. Жолкевський наполягав на 3-тисячному козацькому реєстрі, то депутатам вального сейму 1620 р. запропоновано погодитися з узаконенням 4-тисячного козацького реєстрового війська із щоквартальною платнею 8 злотих на одну особу, а також щорічною видачею їм сукна.

Розробники плану війни з Османською імперією передбачили також специфічні важелі політичного впливу на Військо Запорозьке. Йдеться про висунуту ними ідею поширити на старшинську верхівку деякі вельми істотні привілеї,

Козацька старшина.

Малюнок на берегах карти України Г. Боплана

які у Речі Посполитій мали лише представники шляхетського стану. Отож, було запропоновано долучити козацьку старшину до числа осіб, які мають право отримати у держання староства (щоправда, «менші»), а також села. З-поміж запорозької старшини, політичну лояльність якої до правлячого режиму розраховували підігрівати такими засобами, персонально вирізняє П. Сагайдачного.

Щоб справити належний вплив на запорожців, автори «Оборони Речі Посполитої від поган» запропонували послати на переговори з ними представника польської влади, який би був сенатором, а також звернутися за посередництвом до Єрусалимського патріарха Феофана у справі польсько-запорозьких переговорів. У цьому документі йшлося про те, що запорожці, яких залучать до відбиття турецького вторгнення, мусять скласти присягу на вірність Речі Посполитій. Насамкінець, з метою політичного та воєнного контролю над козаками запропоновано долучити до їхнього війська якомога більше польських та німецьких підрозділів, а також підпорядкувати його польському воєначальникові³⁸.

Та сама комісія, яка підготувала документ «Оборона Речі Посполитої від поган», у листопаді 1620 р. подала до сейму ще один оборонний проект під назвою «Про порядок війни з поганами». З-поміж іншого, у ньому викладено план морської виправи козаків проти турків, а також передбачено, що на цю війну буде «затягнуто» 80 тисяч козаків³⁹. Однак така воєнна потуга вочевидь перевищувала мобілізаційні можливості Війська Запорозького.

Розроблені сеймовою комісією плани щодо залучення запорожців на війну з турками на практиці не було втілено в життя так, як вони були задумані. З одного боку, ці плани мали морський ухил і не враховували реального співвідношення воєнних сил сторін, утягнутих у конфлікт, а з іншого — потрібні були великі кошти, яких бракувало. Шляхетські депутати та сенатори не поспішали погоджуватися з документами, які напрацювала спеціальна сеймова комісія. Не останньою чергою це було зумовлено тим, що шляхетство Речі Посполитої не мало політичної волі, аби зробити певні політичні та економічні поступки запорозьким козакам. Врешті-решт сейм 1620 р. прийняв коротку і загальну за змістом постанову під назвою «Козаки». У ній було зазначено, що через небезпеку війни з Османською імперією Річ Посполита бере козацьке військо на службу з певною грошовою винагородою (*stipendiarios Reipublicae*), а також з умовою, що воно підпорядкуватиметься військовій владі коронного гетьмана⁴⁰.

Збройні сили Речі Посполитої напередодні Хотинської битви 1621 р.

У час, коли спалахнула Хотинська війна 1621 р., у Європі давно вже відійшли у минуле середньовічні рицарі, поступившись місцем найманим воякам, які воювали за гроші згідно зі спеціально укладеним контрактом. Набором цих солдатів на службу, формуванням і утриманням відповідних військових підрозділів, а також уведенням їх у бій займалися професійні вербувальники, окремі з яких на цьому неабияк збагатилися, приміром богемський герцог Альбрехт фон Валленштайн. Від XVI ст. у європейських володарів, котрі мали потребу у військових контингентах, високий попит мали німецькі, іспанські, а також швейцарські найманці. Вони вирізнялися своїм професіоналізмом, а також тим, що готові були служити кожному, хто платитиме. Наприкінці XVI — у XVII ст. через швидке зростання найманських армій вони почали втрачати керованість. До цього додалися перебої з виплатою платні солдатам, що породило натовпи дезертирів, які нещадно грабували цивільне населення⁴¹.

У ті часи поширеними стали два способи формування найманських сил. По-перше, солдатів зазвичай набирал на службу та формував із них укомплектовані військові підрозділи професійний офіцер, який виступав у ролі підприємця-контрактанта і, як військовий командир, приймав у найманців присягу. Контрактант домовлявся про військовий найм із зацікавленим у цьому володарем та укладав угоду про чисельність потрібного йому війська, а також про вид озброєння, терміни служби та платню найманцям. По-друге, контрактант, командир підрозділу, «затягував», тобто вербував на військову службу солдатів, не з власної ініціативи і не від свого імені, а за велінням та від імені певного володаря. Сформоване на такій основі військо називалося «затяжним» і набуло поширення у Речі Посполитій⁴².

Німецький рейтар.
Близько 1577 р.

Німецький рейтар на коні.
Близько 1577 р.

Затяжне військо на постійній основі виникло у Польщі згідно з відповідним рішенням вального сейму 1562–1563 рр. Це був порівняно невеликий військовий контингент, що у різний час налічував від трьох до п'яти тисяч жовнірів. Оскільки на його утримання надходила чверть («кварта») коштів від наданих у держання представникам нобілітету державних володінь (королівщин), зазначене військо дістало назву «кварцяне». Звісно, що під час великих воєнних конфліктів таких збройних сил було недостатньо для досягнення масштабних стратегічних цілей. Отож, зважаючи на свої фінансові можливості, польська влада від імені короля додатково вербувала найманців та формувала певну кількість тимчасових за-

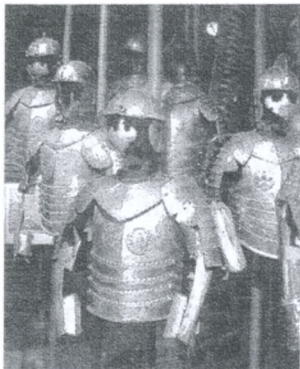
тяжних підрозділів, які по завершенні війни підлягали розформуванню. Фінансування цих підрозділів відбувалося за рахунок податків, які ухвалював сейм, іноді на них частину своїх приватних коштів давав король. Загальне керівництво справою створення затяжного війська було прерогативою короля, а також коронного та польного гетьманів. Вони визначали потрібний їм контингент командирів, яким надсилали так звані приповідні листи на право організувати затяжні підрозділи, а також надавали їм грошовий аванс із зібраних податків. Ці командири-вербувальники — ротмістри — могли брати на свої потреби також і кредит. Маючи ж відповідний обсяг повноважень та кошти, вони «затягували» на службу лише так званих товаришів із числа

шляхти, власне, елітарний склад військового підрозділу. Своєю чергою товариші, взявши із рук ротмістрів певний грошовий аванс, набирали «почет», тобто рядових жовнірів-найманців, забезпечуючи їх зброєю, військовим спорядженням та кіньми. Зібрані у певному місці військові підрозділи зтяжнього війська проходили військовий огляд. В основному саме від цієї процедури розпочинали відлік терміну служби жовнірів. На військовому огляді вони складали присягу, а також отримували усі гроші, належні їм за перший квартал служби⁴³.

У структурі польсько-литовської армії, яка 1621 р. воювала під Хотином, на передньому плані була кавалерія (гусари, рейтари, козаки). Істотне місце посідала також піхота (місцева — польська, литовська, а також іноземна, насамперед німецька)⁴⁴. Спираючись на дослідження фахівців, коротко висвітliamo, що являли збройні сили Речі Посполитої на прикладі польського війська (литовські кавалерійські та піхотні підрозділи, які взяли участь у Хотинській битві, принципово від них не відрізнялися), а також залучених до нього найманих іноземних підрозділів.

Основу бойової могутності польської армії становила кавалерія, насамперед важкоозброєні гусари. Їхні корогви, тобто основні тактичні військові підрозділи, налічували 100–200 товаришів-добровольців, «зтяжнених» на воєнну службу з числа заможних шляхтичів. У кожного товариша був набраний ним військовий почет, зазвичай із трьох вершників, який називали «почтовими» («почетовими»). Очолював корогву ротмістр. Він міг доручити безпосереднє командування цим підрозділом своєму поручникові.

Гусари були озброєні списами, довжина яких сягала 5,5 м, шаблями, важкими мечами понад 1,5 м, а також двома пістолями. Вони мали захисні пластинчасті обладунки. Голову їм прикривав шолом, груди захищала металева кираса. Гусари мали також інші елементи захисного озброєння. Серед іншого, ці важко-

Гусарський захисний обладунок XVII ст.

Гусар.
Художник Ю. Брандт

озброєні вершники користувалися конструкцією на кшталт пташиних крил (на спеціальних прутах кріпили махові пера птахів), призначенням якої було захищати вершника від аркана, а також лякати коней противника. Почтові у цих корогвах мали мушкети, пістолі, іноді озброювалися списами. На відміну від гусарів, вони користувалися легким захисним озброєнням. Гусари атакували, вишикувавшись у дві або три шеренги, попереду товариші, а за ними — почтові. Для маневрування під час бою шеренги розмішували у шаховому порядку. Однак на пересіченій місцевості використання достатньо неповороткої гусарії було утруднене. Аж ніяк не найкращою була її вогнева міць.

На озброєнні у піхотинців була ручна вогнепальна зброя — рушниці, аркебузи (тип рушниці з ударно-кремінним пристроєм для запалювання затравочного пороху, дальність польоту кулі яких сягала 250 м) та мушкети із різними типами запалювальних пристроїв, у тому числі гнотовим замком. Мушкети спроможні були вести вогонь 25-грамовими кулями на відстань до 100 м. У першій половині XVII ст. у Європі з'явився мушкет калібром від 10 до 20 мм з ефективністю бойової стрільби до 225 м. Він стріляв 41-грамовими кулями, дальність польоту яких сягала 1200 м (до 114 м вони пробивали гусарські лати). Для прискорення заряджання піхотинці використовували ладівниці — дерев'яні мірки для пороху, а також куль.

Рейтари. Художник невідомий. XVII ст.

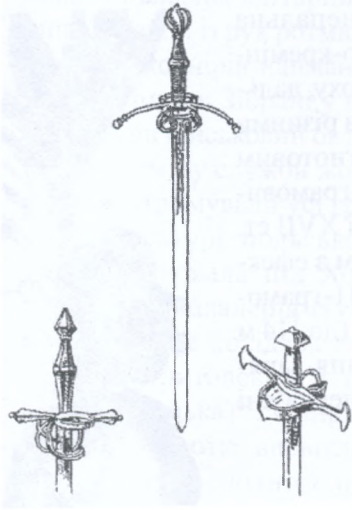

Гусарський захисний обладунок. Друга половина XVII ст.

Рейтар.
Художник П. Міхаловський.
Після 1840 р.

У підрозділах іноземного зтягнення були рейтари — важкоозброєні кавалеристи, озброєні однією довгою і двома короткими рушницями. Вони одягали на себе захисний пластинчастий обладунок. Для захисту від ворожої зброї використовували також панцир — кільчастий металевий обладунок у формі каптана та прилбицю (малий шолом, що міг бути оснащений рухомим заборолом для захисту обличчя). Рейтари атакували, вишикувавшись у кільканадцять шеренг і вдаючись до тактики караколе, тобто після зближення першої шеренги з противником вона давала залп і, розділившись надвоє, поверталася для заряджання до своїх, зайнявши місце у задній шерензі. Цей маневр почергово повторювали решта шеренг рейтарського підрозділу.

Холодна зброя
(reitschwert), яку мали на
озброєнні рейтарів.

Художник
В. Боехейм. 1880 р.

До польської кавалерії належали також так звані козацькі підрозділи — корогви або роти чисельністю у 100 коней, що склалися із середньо- та легкоозброєних вершників, яких називали козаками, п'ятигорцями або черемисами. Вони мали на озброєнні рогатини, шаблі, луки, а також рушниці. Командував таким підрозділом, що складався переважно із шляхтичів, ротмістр. Почтових, як правило, набирали з міщан. Як захисне озброєння польські козаки могли використовувати панцири, щити, шоломи або місьюрки (бойове наголів'я із плоскою тулією та кольчужною сіткою).

Ротмістр козацької корогви.
Художник Ю. Коссак

Товариш козацької
корогви.
Художник Д. Т. Велець

Почтовий козацької
корогви.
Художник Д. Т. Велець

Товариш козацької
корогви 1610–1630-х
років.
Художник невідомий

Козацька корогва була маневреніша порівняно із гусарською корогвою і швидше за неї пересувалася. У бойовому строю козацькі корогви займали місце за гусарами, або на флангах гусарських підрозділів. До нерегулярної козацької кінноти належали лісовчики — добровольці, які служили не за платню, а за воєнну здобич. Вони ходили у диверсійні рейди, прикривали фланги інших бойових підрозділів тощо. Лісовчики були озброєні рушницями, пістолетами, мечами або палашами, могли використовувати рогатини. Водночас у них не було захисних обладунків.

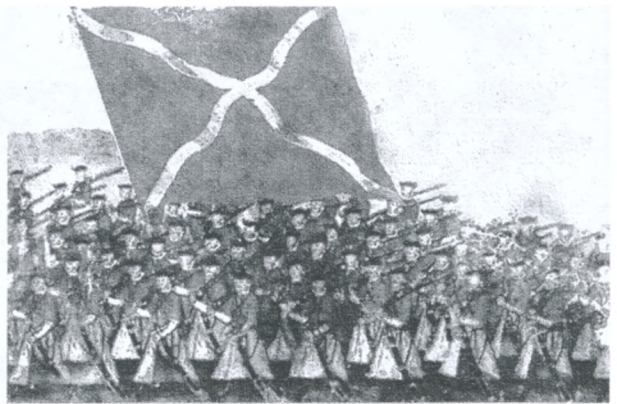

Лісовчик.
Художник Ю. Косак.
Близько 1860 р.

Лісовчики.
Стрільба з лука.
Художник Ю. Брандт.
1885 р.

Щодо піхоти, то у Речі Посполитій навіть на початку XVII ст. її завданням було підтримувати кінноту, тобто вона була допоміжним військом, у якому неохоче служила шляхта. У польській піхоті основною тактичною одиницею була корогва (фігурувала також під терміном «рота»), тобто бойовий підрозділ чисельністю 100–200 осіб на чолі з ротмістром. Його владі підпорядкувалися нижчі офіцери, які були вихідцями із шляхти (по три поручники та хорунжих). Рядових жовнірів, поділених на десятки на чолі з десятниками, називали гайдуками, або драбами, зазвичай це були вихідці із міщанського стану. Кожен такий десяток мав у своєму розпорядженні віз для перевезення військового майна, спорядження та харчових припасів. До роти входили також солдати допоміжних служб — музиканти та циркульник.

Рота гайдуків на марші.
Фрагмент «Стокгольмського сувою» із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р.
Королівський замок у Варшаві

Десятник
вибранецької піхоти
часів Владислава IV

Порівняно з польською піхотою, наймана німецька піхота мала розвиненішу структуру. Основною її тактичною одиницею був регімент, тобто порівняно великий військовий підрозділ, який поділявся на менші підрозділи, які називали «компанія», «фрейкомпанія» або «корогва» — вони налічували 100–200 солдатів.

Регімент очолював полковник (оберст), штаб якого складався, зокрема, із писаря, квартир'єра із кількома підлеглими йому помічниками, профоса, наділеного повноваженнями начальника жандармерії. У компаніях (фрейкомпаніях, корогвах) при командирі цього підрозділу, капітані, також функціонував штаб, до якого входили, зокрема, поручник, хорунжий, писар. На озброєнні у німецької піхоти були важкі мушкети, оснащені гнотовим або колісцевим механізмом для запалювання пороху, скорострільність яких давала можливість зробити один постріл приблизно за 5 хвилин. Для зручності стрільби використовували форкети — амортизаційні підставки. Аби захистити голову, мушкетери одягали металеві шоломи⁴⁵.

Піхотинець-вибранець
часів Владислава IV

Прийоми поводження з важким гнотовим мушкетом за голландським піхотним статутом Якуба де-Гейна. 1608 р.

На озброєнні польсько-литовської армії, так само як і інших учасників Хотинської битви, була артилерія (детальніше про це йтиметься нижче).

Мобілізаційні заходи та підтягнення польсько-литовського війська в район Хотина

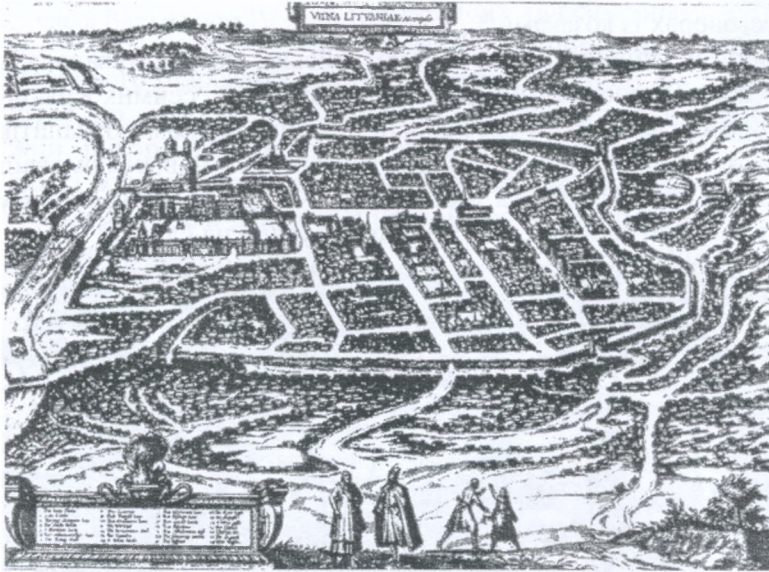
Я.-К. Ходкевич прихильно сприйняв ідею ведення оборонної війни з турками по дунайському рубежі, оприлюднену на ссймі 1620 р. Водночас він мав і запасний стратегічний план організації оборони Речі Посполитої. На випадок, якщо не вдалося б закріпитися у Волощині, Я.-К. Ходкевич мав намір спустошити її територію, щоб позбавити турків можливості поповнити свої матеріальні запаси та утруднити їм просування вперед. Утім, першорядним завданням для нього було насамперед сформуванню боєздатну армію, спроможну протистояти силам Османа II. На масничному тижні, який 1621 р. припав на 8–14 лютого, литовський гетьман повсюдно розіслав свої перші мобілізаційні універсали, а нсвдовзі — другі і треті універсали, присвячені цій самій темі. Відповідні доручення він дав коронному підчашому С. Любомирському, який став його заступником. Проте мобілізація проходила вкрай погано. С. Любомирському не вдалося стягнути до купи скільки-небудь значні військові сили. Не домігся він успіхів і на переговорах із козаками⁴⁶.

Виникали труднощі не лише із фінансуванням війська, яке формувалося, а й із забезпеченням його озброєнням. Приміром, попри те, що сеймик Краківського воєводства ухвалив на оборону сім поборів, зібраних від податків коштів бракувало. До того ж, неможливо було швидко забезпечити новосформовані підрозділи рушницями, карабінами та пістолетами — цієї зброї не мали у достатній кількості навіть ті жовніри, які давно перебували на службі⁴⁷.

Панорама Варшави. Фрагмент гравюри XVI ст.

Загалом, воєнна загроза над Річчю Посполитою з боку Османської імперії породжувала у суспільстві та політичних колах тривогу та невизначеність. На початку 1621 р. до Варшави надійшла інформація про воєнні приготування противника. Згідно з нею, мовляв, близько 40 тисяч татар та 8 тисяч яничарів готуються до вторгнення на Поділля, де, як припускали, ніхто не думає про небезпеку. Щоправда, за неперевіреними даними, там могли зібратися для відсічі ворогу військові сили чисельністю до 18 тисяч разом із козаками⁴⁸. Багатьом у польській столиці не додавала оптимізму низька активність головнокомандувача польсько-литовських сил та його заступника у справі організації оборони країни від армії Османа II. Петро Гембіцький, який служив у канцелярії Сигізмунда III (пізніше він обіймав впливові духовні та світські пости у Речі Посполитій — був, зокрема, коронним підканцлером, Краківським католицьким єпископом) у листі до Гнезненського архієпископа Лаврентія (Вавжинця) Гембіцького від 8 березня 1621 р. писав, що Я.-К. Ходкевич все ще перебуває у Литві, а С. Любомирський «заледве рушив із дому»⁴⁹.

План м. Вільно. З атласа Г. Брауна. XVI ст.

Велика
магістратська
гербова печатка
м. Вільно.
1504–1655 рр.

Справді, Я.-К. Ходкевич на деякий час поїхав до Великого князівства Литовського, займаючись там, серед іншого, мобілізацією литовського війська. Однак близько середини березня він уже був на території Руського воєводства, спочатку у Ярославі, а 25 квітня переїхав до Львова. За декілька десятків кілометрів на схід від цього міста, у Глинянах, розташувався пункт концентрації військових сил, до якого під наглядом С. Любомирського поволі підтягувалися корогви⁵⁰.

Я.-К. Ходкевич організував польову розвідку сил противника у степах Північного Причорномор'я. Принаймні на початку травня литовський гетьман відправив туди великий загін «чатівників» чисельністю близько тисячі коней. Однак, як скаржився 14 травня 1621 р. зі Львова литовський гетьман королю,

виконання цим загоном розвідувальних завдань неабияк ускладнила та обставина, що про нього завчасно дізнався противник. Адже цією новиною з ним охоче поділився якийсь шляхтич Копієвський, мешканець прикордоння, який дав знати про польських розвідників у Білгород. Я.-К. Ходкевич був стурбований також тим, що турки активізували шпигунську діяльність на території Речі Посполитої. За його словами, на кордоні вже упіймано двох таких агентів, поляків — із засланої противником групи, яка складалася із семи осіб. Відтак литовський гетьман дав наказ посилити пильність на кордоні, розписавши по його лінії сторожові пости. Він наказав також нейтралізувати якогось ченця, якого вважав головним турецьким розвідником.

Повідомляючи Сигізмунду III про заходи, пов'язані з організацією відсічі турецькому вторгненню на Річ Посполиту, Я.-К. Ходкевич запевнив короля, що, мовляв, вже скоро військо С. Любомирського стане табором під Хотиним. Що ж до запорожців, то литовський гетьман висловив міркування про нецільність вести з ними переговори про морську виправу проти турків. Мовляв, говорити про це вже пізно, оскільки Чорне море контролює османський флот на чолі із капуданом-пашею Халілем-пашею, головним адміралом турків. Тим часом Я.-К. Ходкевич волів би, щоб запорожці приготували добрий порох для захисту від сил Халіля-паші, а також здійснили напад на Білгород на інші оборонні центри турків у Північному Причорномор'ї. Литовський гетьман побоювався, що, якщо козаки скинуть з гетьманства Я. Бородавку, то його співпраця з козаками стане ще невизначенішою. Я.-К. Ходкевича не влаштувало ставлення до мобілізаційної кампанії свавільних жовнів на Волині, які не лише не дбали про «шляхетську гідність», а й не боялися Бога⁵¹.

Литовському гетьманові доводилося постійно вирішувати ті чи ті поточні питання, пов'язані із формуванням війська на турецьку війну. Приміром, 19 червня, перебуваючи у Звягелі, що на Волині, він листувався із князем Юрієм Заславським, якого цікавив порядок видачі жолду ротам, які він прислав до Я.-К. Ходкевича. Останній повідомив своєму адресатові, що це питання дістане практичне вирішення лише по прибутті усього війська під Хотин⁵².

У міру концентрації військових сил Речі Посполитої вони поступово просувалися до району очікуваного зіткнення з противником. Ще 12 травня 1621 р. С. Любомирський на чолі кількох тисяч жовнів виступив із Глинян. Через Зборів і Теревовлю польський воєначальник попрямував зі своїми силами до прикордонної Скали (нині Скала-Подільська), де заклав військовий табір. Поляки відтіснили за Дністер татарські загони, які намагалися зібрати відомості про їхню оборону. С. Любомирський організував чималий сторожовий кордон. За цими клопатами настала друга половина червня. Його війську неодноразово доводилося стикатися з татарами, на яких місцеве українське населення змушене було виглядати не те що «щодня, а майже щогодини». Зокрема, один такий напад татари вчинили під Снятином, де відбувався ярмарок. Однак, на думку С. Любомирського, для нападників цей рейд був невдалим, адже «значних» людей на ярмарку там не було. Відтак татарам дісталася, мовляв, не варті великої уваги «селяни та худоба».

Польське військо під Скалою все ще залишалося порівняно невеликим — не перевищувало 12 тисяч жовнірів. Причому у багатьох підрозділах не вистачало коней, бракувало зброї, зокрема гармат. За наказом С. Любомирського його сили виступили з-під Скали і 28 червня у північній частині Подільських Товтр, під Оринином, заклали новий укріплений табір. Тим часом наприкінці червня до Львова підійшло литовське військо, яке привів Я.-К. Ходкевич. Після перепочинку литовці рушили у напрямку Оринина, де 21 липня об'єдналися з коронним військом. Об'єднані польсько-литовські сили налічували близько 20 тисяч жовнірів, однак військову мобілізацію ще не було завершено. 24 липня Я.-К. Ходкевич наказав своїй армії рушити з-під Оринина до Хотина. 1 серпня передові підрозділи польсько-литовської армії підійшли до Дністра, ставши під Брагою, напроти Хотина⁵³.

Я.-К. Ходкевич уже навіть не мріяв про те, щоб зайняти оборону по Дунаю. Для цього не було ані сил, ані часу. Питання полягало лише у тому, чи залишатися на лівому березі Дністра, чи перебратися на протилежний берег ріки, щоб зайняти оборонні позиції під Хотиним. Серед польських офіцерів персважала думка, що доцільніше залишитися на місці. Адже, доводили вони, переправившись на лівий берег Дністра, польсько-литовська армія виявиться відгородженою рікою від території Речі Посполитої, що, серед іншого, потягне за собою нестачу продовольства. Не можна буде і скористатися оборонними можливостями потужної Кам'янець-Подільської фортеці. Рядові жовніри також виявляли глухе невдоволення планами Я.-К. Ходкевича оборонятися під Хотиним. Їм було не до тями, навіщо переправлятися через ріку, якщо не йти углиб чужої землі, де можна збагатитися здобиччю...

Що ж до литовського гетьмана, то він категорично наполягав на тому, щоб переправитися на правий берег Дністра й окопатися під Хотиним. Я.-К. Ходкевич спирався на королівський наказ, згідно з яким армія мала дати відсіч ворогу за кордонами Речі Посполитої. Головнокомандувач польсько-литовської армії звертав увагу на те, що бойові дії на лівобережжі Дністра завдадуть великих збитків місцевій шляхті. Він наголошував на стратегічних вигодах для оборони місцевості в районі Хотина. Однак ключовим аргументом Я.-К. Ходкевича на користь його плану оборони був такий: якщо польська і литовська армія не переправиться на правий берег Дністра, то буде позбавлена допомоги Війська Запорозького. Про це однозначно заявили йому козаки, адже вони були не впевнені, чи справді поляки та литовці воюватимуть із турками. Наполягаючи на персправі їхнього війська через Дністер, запорожці вочевидь побоювалися, що у тому разі, якщо польсько-литовська армія залишатиметься на території Речі Посполитої і матиме простір для стратегічного маневру, її командування може сепаратно домовитися з Османом II про мир, принісши у жертву козацтво. Напевно така гіпотетична польсько-турецька змова на правобережжі Дністра видавалася запорожцям менш вірогідною. Адже відрізане від своєї території такою помітною водною перешкодою, як Дністер, польсько-литовське військо почувалося б перед турками вельми незатишно, очікуючи несподіваного нападу на них турецьких сил, тим більше, якщо Осману II вдалося б нейтралізувати козаків.

Очевидно була ще одна причина, яка змушувала Я.-К. Ходкевича наполягати на переправі через Дністер і про яку він волів не говорити вголос. Йдеться про те, що важка для переправи ріка за спиною його жовнірів відвертатиме їх від думок про відступ з поля бою і дезертирство. Підстави непокоїтися моральним станом і дисципліною своїх солдатів у Я.-К. Ходкевича безперечно були. Вже по прибутті їх до берегів Дністра, у війську хтось пустив поголос, що гетьмани — литовський гетьман Я.-К. Ходкевич та виконувач обов'язків коронного польного гетьмана С. Любомирський — начебто наказали знищити містечко Жванець. Реакція на це жовнірства не забаралася: вони умить пограбували і спустошили Жванець та декілька навколишніх сіл. Попри хворобу Я.-К. Ходкевича, яка не давала йому можливості діяти енергійно, командуванню польсько-литовською армією усе ж вдалося приборкати хвилю насильства та грабежів. Головних призвідців безчинств повісили. Однак цими жорсткими заходами важко було підняти моральність та бойовий дух жовнірів. Вони зовсім не палали бажанням переправлятися на протилежний, правий берег Дністра, оскільки багато з них відчували страх перед ворогом, голодом та смертю.

Хоч би там як, а за наказом Я.-К. Ходкевича військо почало наводити наплавний міст через Дністер, упоравшись із цією справою 3 серпня. Однак невдовзі вода зруйнувала наплавний міст і литовському гетьманові довелося спорудити новий міст іншої конструкції. За його допомогою Я.-К. Ходкевичу вдалося 19 серпня завершити переправу своїх військових підрозділів на правий берег Дністра (про спорудження цих мостів детальніше йтиметься у розділі IV).

Якою була загальна чисельність польсько-литовської армії, що взяла участь у Хотинській битві? Польська влада планувала сформувати 60-тисячне зтяжне військо. Відповідну ухвалу прийняв вальний сейм, передбачивши отримати на його оплату кошти від 8-кратного побору, подвійного чопового та інших податків. Сейм дозволив королю скликати посполите рушення. Однак реалізувати ці плани у повному обсязі не вдалося. У деяких джерелах є інформація про те, що під Хотин було стягнуто лише 30-тисячне військо, яке привели Я.-К. Ходкевич, С. Любомирський та королевич Владислав⁵⁴. У тогочасних документах зустрічаються відомості і про більші воєнні сили поляків та литовців. Приміром, в одному з компутів зафіксовано близько 32,5 тисячі жовнірів, у тому числі 7850 гусарів, 2110 рейтарів, 7200 вершників по-козацьки, 7700 польської піхоти, 6450 німецької піхоти, 1200 лісовчиків⁵⁵. Звідси випливає, що у польсько-литовському війську більшість становили кавалеристи — 18360 осіб, а меншість — піхотинці (14150 осіб). За даними, які здобув коронний секретар Я. Задзік, на 24 липня польське та литовське військо у таборі під Хотином (насправді у той час його ще не було під цим містом) налічувалося до 30 тисяч осіб. Німецька піхота під командуванням Лермунта також прибула до табору, тоді як інші іноземні підрозділи лише концентрувалися під Львовом⁵⁶.

Як слушно наголошують дослідники, реальна чисельність бойового складу польсько-литовських сил під Хотином була менша, аніж вона фігурує в таких тогочасних облікових документах, як компути. По-перше, статистика цих документів охоплювала «мертві душі». Йдеться про те, що до 10% ставок жолду не

мали під собою реальних людей: передбачені цими ставками гроші використовували як платню офіцерам. Ці ставки, призначені для офіцерського складу іноземної піхоти, зокрема, німецької, називали «сліпі порції», а ті, які були у польській кавалерії — «сліпі корогви» (їх припадало від кількох до кільканадцяти на особу). Командири польських, а також угорських піхотних підрозділів отримували лише підвищену ставку жолду, через що дані про них у військових облікових документах були реальні⁵⁷. По-друге, зменшення чисельності війська спричинювали хвороби, смерть і дезертирство жовнірів. Через це, на думку деяких істориків, у хотинському таборі польсько-литовської армії було не більше 25–26 тисяч жовнірів⁵⁸.

Утім, цей табір вочевидь був багатолюднішим. Адже поза статистикою тогочасних документів були слуги («челядь», «пахолки», «джури»). Про них ідеться, приміром, у щоденнику Хотинської війни Якуба Собеського*, а також щоденниках цієї війни інших авторів. Слуги виконували у війську доволі важливі функції, зокрема ті, що були покладені на допоміжні служби — копали окопи, забезпечували фуражем коней тощо. Пахолків могли залучати до бойових дій, наприклад як аркебузерів. Під час Хотинської битви їм випало зі зброєю в руках брати участь у бойових діях⁵⁹. Через це при підрахунку загальної чисельності польсько-литовських сил під Хотином та визначенні рівня їх боєздатності потрібно брати до уваги і слуг. На жаль, джерела не дають можливості точно визначити їх чисельність. За підрахунками дослідників, кількома десятиліттями пізніше (весна 1648 р.), у війську, яким командували польські воєначальники, могло бути від 33 до близько 49 % так званих обозних і слуг від загальної чисельності особового складу⁶⁰.

Наведені вище показники співвідношення жовнірів та обозних і слуг не можна механічно прикладати до польського і литовського війська, яке перебувало під командуванням Я.-К. Ходкевича. Адже 27 років, які відділяли Хотинську війну 1621 р. від Національно-визвольної війни українського народу середини

* Щоденник Я. Собеського опублікував 1853 р. Ж. Паулі (*Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Ź. — Kraków, 1853. — S. 107–184*). Ця публікація де в чому різниться від інших списків рукопису щоденника Я. Собеського, зокрема того, що нині зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві (*Sobieski J. Dyaryusz ekspedycji wojennej przeciw Turkom pod Chocimem roku 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36 (Mf 545). — S. 1–81*). В останньому, приміром, подано дещо інші, порівняно з публікацією Ж. Паулі, дані про час деяких бойових дій, чисельність пораниених та вбитих під час боїв, маневрування військ тощо. У публікації Ж. Паулі немає деяких документів (приміром, так званої асекурації сеймових комісарів запорозьким козакам), що вміщені у рукописі, який зберігається у бібліотечі ім. кн. Чарторийських у Кракові (*Dyariusz woyny tureckiej pod Chocimem roku Pańskiego 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 487 zw. s. — 488*). Відтак за потреби ми використовуватимемо списки щоденника Я. Собеського, які мають різні заголовки, однак насправді є однією і тією самою працею названого автора (аби уникнути громіздкості та плутанини, подаватимемо лише одну загальну назву щоденника Я. Собеського, зазначивши, де вона опублікована, або де зберігається відповідний рукопис, наприклад: *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621; AGAD. — APP. — Rkps. № 36*).

XVII ст., не минули безслідно для війська Речі Посполитої. Протягом цього часу відбулися певні зміни у формуванні, а також структурі військових підрозділів. Оскільки не можна скористатися джерельними даними щодо співвідношення жовнірів і слуг у польсько-литовському таборі під Хотиним, спробуємо гіпотетично визначити мінімальну чисельність слуг у цьому війську. Виходитимемо з того, що принаймні в гусарських, рейтарських та козацьких (без лісовчиків) підрозділах польського та литовського війська, у яких, за даними деяких джерел, налічувалося 17600 «сліпих корогв»⁶¹, тобто реально 15840 кіннотників, було щонайменше 15 тисяч придатних до бою слуг. Отже, разом із 25–26 тисячами жовнірів бойового складу польсько-литовська армія становила 40–41 тисячу осіб. Однак цю кількість потрібно збільшити ще принаймні на 2440 солдатів. Йдеться про те, що у війську королевича Владислава, яке наприкінці серпня 1621 р. підійшло під Хотин, насправді було щонайменше на 2440 піхотинців іноземної піхоти більше порівняно з відповідними даними, які фігурують у відомих на сьогодні військових облікових документах 1621 р. польсько-литовської армії (детальніше про це йтиметься у розділі V). Звідси випливає, що чисельність основного бойового складу цієї армії становила 27440–28440, а зі слугами — 42440–43440 осіб.

3. Структура козацьких підрозділів. Історіографічні версії щодо чисельності запорозьких сил у Хотинській війні

Запорозьке військо мало специфічну військову структуру, а також озброєння, що робило його вельми ефективним на полі бою. Скільки ж козаків узяли участь у Хотинській війні? Пошуком відповіді на це запитання здавна переймалися історики, які пропонували щодо цього власні підрахунки. Причому зазначені підрахунки іноді кардинально різняться між собою — залежно від того, яким джерелам ті чи ті автори надавали перевагу і наскільки коректно їх тлумачили.

Збройні сили Війська Запорозького

На початку 1620-х років Військо Запорозьке являло собою протодержавний політичний інститут українського козацтва, що реалізував власну зовнішню політику, здійснював владу над козацьким населенням, справляв помітний вплив на життя інших соціальних верств українського суспільства, а також на процеси українського націотворення ранньомодерного часу⁶².

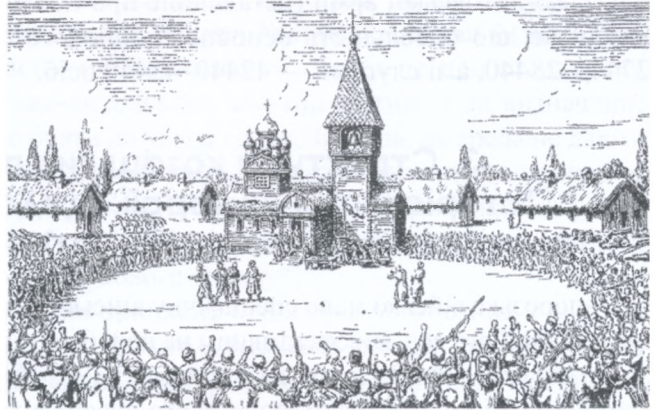
Герб Війська
Запорозького.
Гравюра з книги
К. Саковича
«Вършъ на
жалосный погребъ
Зацного Рыцера
Петра
Конашевича
Сагайдачного».
1622 р.

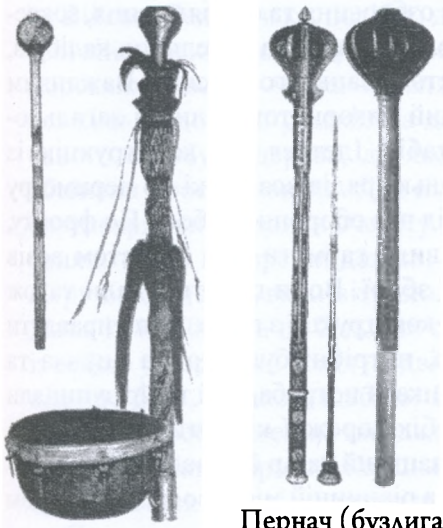
Запорозька Січ.
Художник А. Петрицький

Бойові можливості сухопутних сил запорожців визначала насамперед піхота. Козаки-піхотинці були універсальні воїни. За потреби вони могли вести бій також у кавалерійському строю, добиратися до місця битви верхи, а потім діяли як піхота (останнє було притаманне також тактиці західноєвропейських драгунів). Часто досвідчені у сухопутних боях запорожці ставали військовими моряками. Збройні сили Війська Запорозького очолював запорозький гетьман. У своїй діяльності він спирався на військову старшину, яка при ньому творила своєрідний генеральний штаб, що мав також повноваження козацького уряду. До нього входили *військовий писар*, який відав військовою канцелярією, дипломатичним листуванням та фінансами. Іноді у війську був *наказний гетьман*, тобто заступник головнокомандувача козацького війська. До запорозької генеральної старшини належали кілька *осавулів*, котрі допомагали гетьманові командувати військом, а також кілька *обозних*, обов'язком яких було влаштування козацького табору у польових умовах. Фактично статус генеральних старшин мали *суддя*, котрий здійснював у війську судочинство, *хорунжий* — служив при головній військовій корогві, *бунчужний* — його служба була при головній військовій корогві. У нарадах, які скликали при гетьманові, окрім цих старшин могли брати участь полковники, іноді — сотники. У підпорядкуванні гетьмана був флот, військова артилерія, а також військові музиканти.

Військова організація запорожців спиралася на певні структурні елементи, що функціонували на постійній основі. До них належали гетьманський уряд, інститут командирів територіальних військових підрозділів, артилерія, залога на Запорозькій Січі, а також тією чи тією мірою флот. Однак Військо Запорозьке не мало регулярної армії. Його військові сили формувалися як на основі добровільного об'єднання козаків — професійних воїнів, так і з опорою на механізм військової мобілізації.

Козацька рада на Запорозькій Січі.
Малюнок А. Жука

Запорозькі
булава, бунчук та
литаври. XVII ст.

Пернач (буздиган,
шестопер)
зі стилетом.
Бойовий пернач.

ударно-кремінним замком і мала калібр від 12,5 до 18,8 мм та дальність пострілу до 250 м), мушкетами. До короткоствольного озброєння кінноти, належав, зокрема, бандолет, власне укорочений до пістоля мушкет. Для зберігання гранульованого пороху використовували порохівниці у формі кривого рогу, а для розтертого пороху, який натрушували на полицку для затравочного пороху — так звані натруски. Аби прискорити заряджання, користувалися ладівницями. Боезапас, з яким козак вирушав у військовий похід, становив приблизно 180–300 куль та 1,2–2 кг пороху. Інструментом для ладування вогнепальної зброї поставав

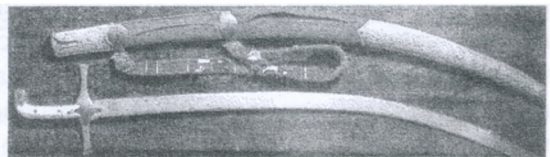

Козак та козачка. Малюнок на
берегах карти України Г. Боплана

Основним тактичним підрозділом козацького війська поставав полк, у якому могло налічуватися від кількох сотень до кількох тисяч козаків. Його очолював полковник, до «штабу» якого входили ряд полкових старшин та порученців: писар, осавул, двоє обозних, хорунжий, військові музиканти. Полк складався із декількох сотень, що налічували близько 100 козаків. Сотенне командування представляли сотник, отаман (фактично поручник при сотнику), хорунжий, близько семи нижчих командирів — десятників.

Запорожці були добре оснащені ручною вогнепальною зброєю, приміром, рушницями, аркебузами (ця особливості конструкції рушниця могла бути оснащена гнотовим замком, колісцевим, або

шомпол. Для її технічного обслуговування використовували різні спеціальні інструменти. Окрім вогнепальної зброї, козак іноді використовували луки. Поширеною серед них зброєю були шаблі, списи, бойові коси, чекани (бойові сокирки особливої форми), келепи, тобто бойові молоти, якими руйнували захисну броню противника тощо. Щодо спорядження козака-кіннотника, то воно охоплювало, зокрема, вуздечки, вудила, стремена, підпруги, шпори, сідла.

Козацька шабля. XVII ст.

Запорожці мали також загальновійськове озброєння та спорядження, зокрема, артилерію. Як правило, це були легкі польові гармати невеликих калібрів, що не сковували рухливість та маневреність козацького війська. Важливим тактичним козирем запорозької піхоти, який використовували на загальновійськову рівні, був рухомий оборонний табір. Ідеться про конструкцію із з'єднаних між собою та поставлених у декілька рядів возів, які по периметру оточували запорозьке військо на марші та під час оборонного бою. По фронту, на флангах та з тилу рухомого табору ставили гармати, під захистом возів козаки вели вогонь із ручної вогнепальної зброї. Вони практикували також бойове шиккування за периметром оборонної конструкції з возів. Аби управляти та маневрувати цим табором на полі бою, потрібні були добра виучка та натренованість особового складу. Якщо виникала потреба, цей табір зупиняли та окопували, голоблі могли розвертати у бік ворожої кінноти, що помітно підвищувало його оборонні можливості. Козацький табір був вельми ефективним тактичним засобом оборонного плану на рівнинній місцевості. Тим часом пересічений рельєф знижував його дієвість.

Оборонне шиккування козаків триангулою під захистом возів. Малюнок А. Жука

Козацька тактика не обмежувалася використанням козацького табору з возів. Як показав досвід бойових дій, що їх запорожці вели напередодні Хотинської війни 1621 р.; особливо їхня участь у польсько-московській війні 1617–1618 рр., вони робили ставку насамперед на швидкість, раптовість і потужний натиск. Відтак козаки часто вдавалися до стрімких і прихованих від противника кінних переходів. Досягши бойової цілі, вони спішувалися і розпочинали атаку у пішому строю. Запорожці не втягувалися у затяжні облоги ворожих міст (здобуваючи їх, козаки вдавалися, зокрема, до гарматного обстрілу, підкопів, використовували штурмові драбини та пересувні дерев'яні башти тощо). Вони нестримно просувалися вперед, діяли на широкому оперативному просторі, спустошували економічний потенціал противника⁶³.

Військо Запорозьке, подібно до тогочасних сильних морських держав, мало свій військовий флот. Іноді в море виходили сотні козацьких суден. Запорозький морських човен — чайка — являв собою безпалубне веслово-вітрильне судно без кіля завдовжки у декілька десятків метрів. Його днище робили із видовбаного стовбура дерева, до якого ладнали борти. Прибиті унапуск дошки обшивки просмолювали. Для підвищення плавучості козацької чайки зовні її бортів кріпили в'язанки очерету. В такому човні були внутрішні перегородки та банки, тобто поперечні дошки, на яких сиділи веслувальники. За попутного вітру використовували вітрило. Екіпаж запорозького морського човна складався із 40-50-ти, а на більших суднах — 70-ти осіб. Зі зброї кожен козак брав із собою у морський похід по дві рушниці, аби забезпечити високий темп вогню під час бою, а також шаблю. На деяких чайках були невеликі гармати (за неабияк перебільшеним твердженням Г. Боплана, на ці човни ставили, мовляв, від 4 до 6 таких гармат). Козацькі судна мали порівняно невелику масу, осадку і вирізнялися доволі значною швидкістю ходу на веслах.

Під час морських походів та битв із флотом противника запорожці використовували різні тактичні прийоми. Приміром, щоб увести ворога в оману, вони могли перетягувати свої човни суходолом (для такого транспортування одного судна потрібно було принаймні 200–300 козаків). Роблячи ставку на раптовість атаки, запорожці намагалися непомітно підійти до османських суден у темряві, в тумані, дрейфували неподалік ворожих кораблів, опустивши щоглу, аби завчасно не виказати свою присутність. Для атаки запорожці обирали безвітряну погоду, оскільки за неї мали перевагу у швидкості над турецькими галсрами. Розпочавши ж її, вони швидко веслували і, наблизившись упритул до ворожого судна, брали його на бордаж. Під час бою робили ставку на щільний та прицільний вогонь по ворогу із вогнепальної зброї⁶⁴.

Здобуття запорожцями 1616 р. Кафи.

Гравюра з книги К. Саковича «Віршї на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». 1622 р.

Загалом, запорозькі козаки мали розвинену та гнучку організаційну структуру своїх бойових підрозділів, добре навчений, дисциплінований та оснащений вогнепальною зброєю особовий склад війська, а також воєнну тактику, що ґрунтувалася на факторі раптовості, динамічному веденні бойових операцій, а також на максимальному використанні вогневої сили як піхоти, так і козаків-моряків, котрі водночас виступали у ролі морських піхотинців. Відтак запорозьке військо посідало чільні позиції серед найкращих армій тогочасного світу.

Українська історіографія про чисельність козацького війська у Хотинській війні 1621 р.

Для багатьох істориків визначення чисельності запорозького війська під час Хотинської війни було і залишається сферою творчого пошуку, у якій так чи так проявляються породжені національними історіографіями політико-ідеологічні стереотипи, переваги та упередженості. Йдеться про специфічне, за великим рахунком довільне, встановлення кількісного співвідношення між запорожцями та їхніми союзниками у цій війні — поляками та литовцями — з метою наголосити на особливих заслугах «своїх» у відсічі турецькій агресії. Утім, значні розбіжності, що є в оцінках істориків чисельності запорозьких козаків 1621 р. під Хотином, не останньою чергою спричинено і труднощами, з якими стикається дослідник, визначаючи достовірність джерельних даних про чисельність козацького війська — адже ці дані різняться між собою іноді у десятки тисяч осіб.

Вже у XVII ст. у вітчизняних писемних пам'ятках історичного спрямування простежується безсумнівний інтерес до Хотинської війни 1621 р. та участі у ній запорозьких козаків. Проте дуже мало хто з тогочасних авторів звертав увагу на питання чисельності козацького війська у зазначеному воєнному конфлікті. Приміром, жодної згадки про це немає в рукописному збірнику «Літописці Волині та України» — попри те, що в ньому подано текст діаріуша Хотинської війни Я. Остророга, який вийшов друком у світ 1622 р.⁶⁵, а також уміщено деякі інші матеріали, дотичні до цієї теми*. У найзагальнішому плані, без жодних цифр, сказано про масштабну участь запорожців в Хотинській війні в Острозькому літописці («1621. Козаки запорозькіи вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо крелевич міл поле ставити с цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотином»)⁶⁶. Жодної конкретики щодо питання, яке розглядаємо, немає також, приміром, у «Хроніці» Ф. Софоновича⁶⁷.

* Йдеться про неавтентичні документи «Лист королівський до цесаря турецького» (1620), а також відповідь на цей лист Османа II (Літописци Волини и Оукраины. — Арк. 166–168). Прикметно, що текст цих листів із деякими змінами вмістив у свій твір С. Величко. Причому він зазначив, що почерпнув зазначені джерела з рукописної козацької «хронічки», написаної 1636 р. у Переяславі (Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1848. — Т. 1. Приложения к т. 1 летописи Величка. — С. 3–5).

Натомість відповідні дані є у працях тогочасних вірменських хроністів із Кам'янця-Подільського. Належність авторів цих праць до вірменської міщанської громади Кам'янця об'єктивно сприяла тому, що над ними не тяжіла становище неприязнь до козаків, притаманна представникам шляхти. Це добре простежується із тієї частини «Кам'янецької хроніки», автором якої був Аксент. Він не лише демонстрував неупереджене ставлення до козаків, а й мав добру обізнаність з подіями Хотинської битви 1621 р., адже під час боїв йому довелося побувати під Хотином. Отже, його праця є доволі надійним історичним джерелом про хотинські події 1621 р., у тому числі про чисельність запорожців у Хотинській битві, яку цей автор визначив у 45 тисяч осіб⁶ (записки Аксента не позбавлені і певних неточностей, зумовлених тим, що автор завершив свою працю через багато років після боїв під Хотином, коли його пам'ять про минулі події вже не була такою чіткою, як раніше — про це детальніше йтиметься у розділі V). Таку саму чисельність запорозького війська у Хотинській битві, 45 тисяч козаків, назвав і вірменський автор із Кам'янця Ованес, син Тер-Акопа у своїй «Історії Хотинської війни»⁶⁹. Ще один вірменський автор XVII ст. Симон Лехаці у своєму щоденнику подорожей стверджував, що 1621 р. під Хотином було 60 тисяч козаків⁷⁰.

З появою у перші десятиліття XVIII ст. творів Г. Грабянки та С. Величка висвітлення питання про чисельність запорозького війська у Хотинській війні увійшло в русло барокової риторичної історіографії, у якій факти відігравали значною мірою декоративну, службову роль. Приміром, Г. Грабянка доводив, що П. Сагайдачний зібрав на війну лише 6 тисяч «козаків реєстрових та запорозьких» (як видається, в цьому випадку Г. Грабянка насправді оперував фактом запровадження згідно з Ординацією Війська Запорозького 1638 р. 6-тисячного козацького реєстрового війська). Наявне у його творі повідомлення про таку мізерну чисельність запорозького війська порівняно з «величезною силою» турків з'явилося не випадково. Адже це давало автору можливість контрастніше відтінити грандіозний подвиг купки козаків, які стали «муром неборимим» на шляху усієї армії Османа II й змусили турецького султана просити миру («серце у того (Османа II. — П. С.) заніміло від страху і він запросив миру у королевича Владислава»)⁷¹.

Оскільки твір Г. Грабянки мав велику популярність серед освічених верств українського суспільства XVIII ст., то його сюжет про участь запорозьких козаків у Хотинській війні 1621 р. певним чином вплинув на тогочасних авторів. Підтвердженням цього може бути «Літописець, або короткий опис найзначніших подій та випадків» (40-і роки XVIII ст.), в котрому запозичено грабянчину версію, за якою після вбивства П. Сагайдачним Я. Бородавки й «учиненні» П. Сагайдачного гетьманом останній зібрав 6 тисяч козаків на турецьку війну. Щоправда, у «Літописці» цих козаків названо «реєстровими» (у Г. Грабянки вони «реєстрові та запорозькі»). Проте ця розбіжність є неістотною, насправді автор зазначеного твору цілком точно передав думку Г. Грабянки про 6-тисячне військо П. Сагайдачного, яке 1621 р. воювало під Хотином⁷².

Що ж до С. Величка, то він, висвітлюючи події Хотинської війни 1621 р., спирався насамперед на щоденник Матвія Титлевського. Це джерело якнайкраще відповідало естетичним уподобанням та риторичній стилістиці С. Величка, адже у ньому експресивно й гіперболізовано змальовано картини хотинських боїв, під час яких ворог дружно гинув десятками тисяч, а оборонці Хотина залишалися майже неушкоджені. Отже, йдучи за М. Титлевським, С. Величко дійшов висновку, що під Хотином було 40 тисяч козаків під командуванням П. Сагайдачного (про таку чисельність запорозького війська ідеться у деяких щоденниках Хотинської війни, а також інших джерелах), а ще 10 тисяч запорожців билися з турками на морі, причому нібито на чолі з Б. Хмельницьким. Історик своєрідно намагався викликати читацький інтерес та довіру до свого твору, вдаючись до такого літературного прийому, практикованого у тогочасному письменстві історичного спрямування, як вигадування документів*. Він умістив до свого твору текст неіснуючого листа Сигізмунда III до гетьмана П. Сагайдачного та усього Війська Запорозького, в якому, серед іншого, йшлося про 50 тисяч козаків, які взяли участь у сухопутних та морських операціях (останні під командуванням Б. Хмельницького) Хотинської війни 1621 р.⁷³

У Чернігівському літописі — пам'ятці, до якої увійшли зроблені у різний час (починаючи від кінця XVII ст.) записи кількох авторів, є повідомлення про те, що П. Сагайдачний залишив для охорони Запорозької Січі дві тисячі козаків, а сам із рештою запорожців рушив до Меджибожа, мовляв, до Я. Бородавки з городовими козаками. Як стверджується у цьому творі, П. Сагайдачний покарав Я. Бородавку «за непорядки у військовій справі», взяв до своїх рук гетьманську булаву і перед тим, як зустрітися з королевичем Владиславом під Хотином, начебто знищив аж 53 тисячі турків Османа II⁷⁴.

Привертають до себе увагу відомості про запорозьке військо часів Хотинської війни 1621 р., що їх подав Олександр Рігельман, автор компілятивного трактату «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (перший варіант твору з'явився 1778 р., а завершено його протягом 1785–1786 рр.). О. Рігельман мав доволі приблизне уявлення про польсько-литовське військо, стверджуючи, що Сигізмунд III виставив проти турків аж 65-тисячне військо на чолі, начебто, з Я. Собеським. Тим часом дані О. Рігельмана про чисельність запорозького війська реалістичніші (вони вочевидь почерпнуті із твору С. Величка) — 40 тисяч козаків. Потрібно зазначити, що 1621 р. саме таку кількість запорожців офіційно «затягнув» на турецьку війну польський уряд.

* Зауважимо, що і в XIX ст. деякі українські автори вводили до своїх творів псевдо-документальні вставки. Приміром, Пантелеймон Куліш вигадав промову П. Сагайдачного перед козаками, наполегливо переконуючи своїх читачів у тому, що ця промова, мовляв, цілком відповідає історичній правді: «Така промова, не збережена для нас жодним історичним джерелом, впливає, однак, з усього, що в історичних джерелах збережено, — впливає із дій Конашевича-Сагайдачного. Вельми природно полководцю говорити перед своїми соратниками про ті випадки, в яких наслідком їхньої покірності своєму обранцю були події для них незабутні» (*Куліш П. А. История воссоединения Руси.* — Т. 2. — С. 261).

О. Рігельман навів унікальну звістку про те, що до 40 тисяч «найхоробріших козаків» приєдналося «чимало охочого війська»⁷⁵. Слушність цієї звістки документально підтверджують дані компуту запорозького війська, складеного влітку 1621 р. (докладніше про це йтиметься нижче).

У XIX — на початку XX ст. у працях вітчизняних істориків зазвичай зустрічаються висновки про 40 тисяч запорожців — учасників Хотинської війни 1621 р.⁷⁶ (іноді з доповненням про десять тисяч козаків, які воювали на морі)⁷⁷. Деякі автори писали також про 30 тисяч козаків, які взяли участь у цій війні⁷⁸. Проте незалежно від конкретних цифр чисельності запорозького війська, на яких зупинялися ті чи ті дослідники, їхні висновки здебільшого зроблено без будь-яких складних обґрунтовуючих процедур: у кращому випадку це могло бути посилення на якесь писемне джерело або історіографічний авторитет, а в гіршому — нічим не підкріплена авторська теза. Поширенню в історіографії версій про 30-, 40- та 50-тисячне козацьке військо безперечно сприяло видання важливих джерел та праць, у яких йшлося про Хотинську війну 1621 р. Йдеться насамперед про «Записки про Хотинську війну» (*Commentariolum Chotinensis belli*) Я. Собеського — уперше цей твір латиною вийшов 1646 р., у перекладі на польську мову — 1854, на російську — 1896 р.⁷⁹; лист ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р.; літопис Й. Єрлича (1853)⁸⁰; твір С. Величка з вміщеним у ньому перекладом щоденника М. Титлевського⁸¹.

1908 р. був опублікований «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Згідно з наведеними у ньому сумарними даними у тринадцяти полках налічувалося 41520 козаків. Причому цей підрахунок помилковий — його перевірка доводить, що насправді в усьому війську було 38820 козаків⁸². Уведення до наукового обігу зазначеного реєстру (компуту) Війська Запорозького справило неабиякий вплив на погляди українських істориків XX — початку XXI ст. щодо питання про участь запорожців у Хотинській війні. Відтак в історіографії фактично більше не з'являлося твердження про 30-тисячне козацьке військо. Натомість популярності набула версія про 40 тисяч запорожців під Хотином, а також виникли нові — про близько 42-тисячне, або ще більше на кілька тисяч осіб запорозьке військо. Причому чимало істориків не помічали (можливо ігнорували) наявний у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» неправильний підрахунок, тобто 41520 козаків і, відповідно, спиралися на нього як на доказову базу своїх суджень про чисельність запорозького війська.

Першим, хто поклав початок такій практиці, був М. Грушевський. Він вельми високо оцінив згаданий вище документ. Історик зазначив, що його джерельна вартість вища порівняно з найважливішими, на його думку, польськими джерелами, які проливають світло на події Хотинської війни. Посилаючись на цей реєстр, М. Грушевський фактично виходив з того, що 1 вересня під Хотин прийшли 41520 козаків. Щоправда, через властивий йому специфічний стиль викладу історик виклав цю думку нечітко і певною мірою двозначно. Адже в

межах одного речення він, з одного боку, повідомив, що, за даними польських джерел, запорозьке військо налічувало близько 40 тисяч осіб, а з іншого боку — як окрему думку, причому без авторського коментаря, навів дані про його чисельність згідно з відомостями «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Лише із зробленої М. Грушевським примітки можна зрозуміти, що він, як видається, мав на увазі не 40 тисяч, а 41520 козаків, які прибули під Хотин («Третяк в своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собеського, Пясцького, і в надрукованім реєстрі тек Нарушевича... Реєстр виданий у Паулі подає 40 тис., як і Вассенбег. Детальний виказ, в Жерелах VIII ч. 151 (як нижше) має більше значіння, ніж сї сумаричні цифри, він подає число козаків на 41520») ⁸³. Так само тлумачив цифрові дані «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» Іван Крип'якевич. У колективній монографії, присвяченій історії українського війська (1936), він стверджував, що у Хотинській битві взяли участь 41520 козаків ⁸⁴.

У радянській, а також сучасній українській історіографії немає спеціальних досліджень чисельності запорозьких козаків у Хотинській війні, у яких би відповідні висновки були зроблені з урахуванням сукупності найважливіших тогочасних документів, присвячених цьому питанню, а також їхньої джерельної вартості. Більшість дослідників, які побіжно торкалися його у своїх працях, наводили різні точні цифри чисельності запорозького війська під Хотином, подавали щодо цього заокруглені приблизні дані, або обмежувалися наведенням кількості козацьких полків: 40 тисяч осіб ⁸⁵, близько 40 тисяч ⁸⁶, понад 40 тисяч ⁸⁷, тринадцять полків ⁸⁸, 41520 осіб ⁸⁹, 42000 ⁹⁰, понад 42 тисячі ⁹¹, 42–45 тисяч ⁹².

Загалом автори, які принагідно розглядали питання про чисельність запорозького війська у Хотинській війні, не вдавалися до скільки-небудь складних обґрунтовуючих дослідницьких процедур, аби вмотивувати свої висновки. Більше того, навіть у працях дослідників, котрі спеціально вивчали Хотинську війну 1621 р., це питання висвітлено вельми стисло і не завжди послідовно. Йдеться про монографію М. Алекберлі «Хотинська війна (1621 р.)», що побачила світ 1957 р. Приміром, в одному місці цієї книги її автор стверджував: «Аналіз численних документів показує, що Польща без козаків мала під Хотином близько 32000, а запорозьких козаків було 42000». Причому в цьому випадку він не зробив жодного посилання на джерела. Тим часом в іншому місці своєї праці М. Алекберлі істотно скоригував свій висновок про 42-тисячне запорозьке військо під Хотином. Посилаючись на «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», він писав, що там було козаків «близько 42000, у складі 13 полків», а окрім того — ще 6 тисяч «реєстрових козаків, які підпорядковувалися П. Сагайдачному». Своє твердження про 6 тисяч реєстрових козаків, які підлягали владі П. Сагайдачного, автор книги «Хотинська війна (1621 р.)» підкріпив посиланням на «Літописець, або короткий опис найзначніших подій та випадків» (насправді повідомлення цього джерела про 6-тисячне козацьке військо неправдиве, як уже зазначено, воно запозичене з твору Г. Грабянки), а також на твір Г. Грабянки ⁹³. Звідси

впливає, що, скориставшись помилковими сумарними даними «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» про 41520 козаків, а також історіографічною вигадкою про шість тисяч реєстрових козаків П. Сагайдачного, М. Алекберлі фактично визначив чисельність козацьких сил під Хотином близько у 48 тисяч осіб. Саме цю версію їхньої чисельності історик обстоював у монографії, що побачила світ 1961 р.⁹⁴, і вже не згадував про 42 тисячі козаків.

Потрібно зазначити, що ще в українській радянській історіографії були спроби проаналізувати зміст деяких джерел, пов'язаних з Хотинською війною — тих, які безпосередньо стосувалися питання про кількісний склад запорожців під Хотином. Наприклад, В. Голобуцький у своїй книзі «Запорозьке козацтво» (1957) писав: «40-тисячне козацьке військо під орудою гетьмана Бородавки, що мало 20 мідних і 3 залізні гармати, переправилось через Дністер, зруйнувало фортецю Сороки, вступило до Молдавії і рушило назустріч туркам». Оскільки історик не підкріпив свій висновок посиланням на джерела, важко дати оцінку щодо його обґрунтованості. Утім, у жодному з відомих нам джерел немає такого поєднання даних про кількісний склад козацького війська (40 тисяч осіб) та чисельність артилерії (20 «мідних» і 3 залізні гармати). Прикметно, що В. Голобуцький слабко уявляв, що собою являло це військо. Він писав: «Чи були запорожці у війську Бородавки, сказати важко. Та якщо і були, то, вірогідно, тільки у невеликій кількості, оскільки основна їх маса залишилася в Січі». Таке парадоксальне твердження про запорозьке військо без запорожців впливало з хибного уявлення В. Голобуцького про поділ козаків на військо гетьмана Я. Бородавки, яке складалося з селян та міщан, а також на військо ще одного гетьмана — П. Сагайдачного, до якого входили реєстровці (насправді ані двох гетьманів Війська Запорозького, ані реєстрового козацького війська у той час не було). Пишучи про те, що 1 вересня 1621 р., по усуненні Я. Бородавки від влади, козацьке військо на чолі з П. Сагайдачним зайняло бойові позиції під Хотином, історик зробив загалом некоректну спробу проаналізувати його структуру. З цією метою він скористався «Реєстром полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», у якому значилося 41520 козаків. На основі даних цього документа В. Голобуцький зробив власні підрахунки. Згідно з ними, в козацькому війську було три кінних полки загальною чисельністю 8920 козаків (цей підрахунок неправильний, насправді відповідне обчислення дає інший результат — 6920 козаків) та десять піхотних полків, що налічували 26900 осіб (це також помилка, правильний підрахунок — 31900 козаків). Якщо в основі узагальнень В. Голобуцького про чисельний склад запорозької кінноти та піхоти лежать тривіальні математичні помилки, які чомусь тотально уразили його калькуляції, то ще більшою дивовижею є твердження цього історика про наявність у козацькому війську додатково 7700 осіб⁹⁵, адже про це немає жодного натяку у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», на який він посилається. Тобто, цей пасаж В. Голобуцького насправді є плодом його фантазії, звичайнісінькою вигадкою.

Є підстави стверджувати, що на основі названого вище джерела практично неможливо простежити реальний поділ козацького війська на кінноту і піхоту, а також визначити чисельність особового складу артилерії та обозу — як це зробив В. Голобуцький. Адже той факт, що у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» напроти кількісних показників перших трьох полків є слово «коней», зовсім не означає, що решта десять полків були піхотними. Це зумовлено тим, що цифрові дані тогочасних компутів зазвичай не мали чітких та уніфікованих у межах усього документа пояснювальних записів. Наприклад, у компуті від 6 липня 1621 р., в якому, до слова, немає жодних вказівок на козацьку кінноту (хоча насправді вона, безперечно, була), лише перша позиція документа подана порівняно детально: «Полк Якова Неродича, в ньому 3000». У решті випадків після імен полковників і перед цифровими даними використано уточнюючі слова: «у ньому», «має», або ж цих слів немає (докладніше про цей документ йтиметься нижче).

Якщо абстрагуватися від математичних помилок В. Голобуцького, взявши натомість до уваги тільки помилковий підрахунок чисельності козаків у джерелі — 41520 осіб (на який, власне, історик орієнтувався), а також додати до нього 7700 осіб вигаданого ним додаткового контингенту запорозького війська, дістанемо 49220 осіб, які, за логікою автора «Запорозького козацтва», були у козацькому війську під Хотином. Прикметно, що у новому виданні цієї книги В. Голобуцький спробував пом'якшити деякі свої сумнівні тези — принаймні він уже не розмислював, чи були запорожці у війську Я. Бородавки. Водночас історик залишив недоторканною свою стару пояснювальну схему структури та особового складу козацького війська⁹⁶.

Привертає увагу досить специфічна спроба радянського історика Ноя Рашби проаналізувати деякі джерельні дані про чисельність сухопутних сил запорожців у Хотинській війні 1621 р. Він виходив із того, що достовірність повідомлень вірменського хроніста Аксента про прихід на початку вересня 1621 р. під Хотин 45-тисячного козацького війська та залишення ним у жовтні хотинського театру бойових дій вже у складі 30 тисяч осіб підтверджують дані цього ж джерела (які дослідник сприймав на віру) про загибель 5 тисяч запорожців під час бойових дій на території Молдавії, а також залишення на певний час 5 тисяч козаків під Хотином по укладенні Хотинського миру на прохання королеви Владислава. Оскільки у такому обґрунтуванні достовірності повідомлень хроніки Аксента не вистачало ще п'ять тисяч запорожців, то Н. Рашба стверджував, що саме стільки козаків, тобто 5 тисяч, полягли під Хотином. Щоправда, історик не задовольнився цієї версією. Він доводив, що є джерельна інформація, яка розвіює «усі сумніви щодо чисельності козаків, які брали участь у Хотинській війні». Для нього цією інформацією став вигаданий С. Величком лист П. Сагайдачного до Сигізмунда III від 12 січня 1622 р., в якому йшлося про те, що, мовляв, король дав 400 тисяч талярів «50 тис. воїнам, включно із сім'ями загиблих»⁹⁷. Тобто, Н. Рашба вважав найдостовірнішим твердження про 50 тисяч запорожців — учасників Хотинської війни 1621 р.

Певну увагу з'ясуванню чисельності запорозьких козаків у Хотинській війні приділяють сучасні українські історики. Приміром, Ю. Мицик з метою спростування тверджень деяких сучасних польських істориків про те, що у Хотинській війні взяли участь до 15 тисяч запорожців, навів такі контраргументи: у серпневому 1621 р. компуті запорозького війська подано число 41520 козаків; в одному з тогочасних компутів польського війська, а також анонімному щоденнику Хотинської війни чисельність запорожців визначено у 40 тисяч осіб; у червні 1621 р. під час «перепису» козацького війська було виявлено 50600 запорожців. Історик навів також перебільшені чутки, які фігурували у тогочасних «Новинах», про 80- та 160-тисячне запорозьке військо. Щоправда, Ю. Мицик не зазначив, яка саме чисельність запорожців є найвірогідніша⁹⁸.

Питання про те, якою була чисельність запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р. розглянув Віталій Щербак із залученням компуту Війська Запорозького від 6 липня 1621 р., тобто джерела, що його раніше не використовували вітчизняні дослідники. Історик виходить із того, що згідно з цим компутом у 14 козацьких полках налічувалося 41900 осіб (як буде показано нижче, обидва ці показники помилкові). Порівнявши зазначений документ з компутом запорозького війська, що був складений у серпні 1621 р., В. Щербак звернув увагу на незначні зміни, які у цей час відбулися серед полковників та особового складу війська. Дослідник щодо цього зазначив: «Різниця в чисельності не є принциповою при оцінці козацького війська в 40 тисяч чоловік, тих, хто безпосередньо брав участь у Хотинській битві. В даному випадку мав місце перший прецедент об'єднання сил запорожців, реєстрових і козацьких елементів на волості»⁹⁹. Як бачимо, В. Щербак виходить із того, що 1621 р. під Хотином реально козаків було 40 тисяч, причому вони належали до трьох соціальних груп.

Останніми роками побачили світ ще деякі монографії, у яких розглянуто чисельність запорозького війська у Хотинській війні. Приміром, Анатолій Палій у своїй книзі «Гетьман Сагайдачний» на засадах плагіату запозичив, зокрема, уривок з монографії В. Голобуцького «Запорозьке козацтво», в якому проаналізовано серпневий 1621 р. компут Війська Запорозького. Щоправда, за такого своєрідного опрацювання чужого тексту А. Палій упустив один із помилкових підрахунків В. Голобуцького (стосувався визначення загальної чисельності козацьких полків у 26900 осіб)¹⁰⁰. Проте невдовзі А. Палій виправив цей недогляд, що він його припустився як заповзятий копіюєт чужих текстів — зробив він це разом з Олександром Чувардинським у новому, практично майже не зміненому, виданні книги «Гетьман Сагайдачний» (2002)¹⁰¹.

Олександр Гуржій та Вадим Корнієнко у своїй монографії «Гетьман Петро-Конашевич Сагайдачний» (2004) виходять із того, що у питанні про участь запорозьких сил у Хотинській війні вирішальну роль відігравав не гетьман Я. Бородавка, а П. Сагайдачний, який висунув перед польським урядом низку вимог, зокрема, щодо «скасування посади козацького старшого, який призначався польським урядом» (насправді потреби у цьому не було, оскільки у той час такої посади не існувало), а також офіційного «визнання влади козацького

гетьмана над Україною». Про останню вимогу, яку адресував польському уряду позбавлений гетьманської влади П. Сагайдачний, у джерелах немає жодних відомостей. Те саме стосується твердження авторів про те, що королевич Владислав погодився з такими вимогами і видав П. Сагайдачному «на поталу» Я. Бородавку. У книзі названих авторів висловлено думку, що, побачивши таку поступливість королевича, «Петро Конашевич-Сагайдачний зібрав значні козацькі військові сили і розпочав підготовку до походу». У середині червня 1621 р., гадають О. Гуржій та В. Корнієнко, «були сформовані три полки кінноти (6920 чоловік), десять полків піхоти (31500), а 2700 козаків не прямо залучили до полків і, ті, мабуть, “були при підводах”, наводили мости тощо. Козацьке військо мало 20 мідних і 3 залізні гармати, що становили важку артилерію резерву, а також легку польову з розрахунку на кожний піхотний полк. Тобто, загальна кількість гармат у запорожців становила понад 100»¹⁰².

Із розглянутих вище О. Гуржієм та В. Корнієнком підрахунків стає зрозуміло, що при визначенні чисельності запорозької кінноти вони спиралися лише на ті дані «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», де фігурує термін «коні». Відтак, згідно з їхніми підрахунками, у трьох полках кінноти було 6920 козаків. Віднісши решту козацьких полків до суто піхотних, вони помилково нарахували у них 31500 осіб (правильний підрахунок — 31900 осіб). Звідкіля автори книги «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» взяли число 2700, позначивши ним чисельність козаків «при підводах»? Як видається, від зазначеної у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» загальної чисельності козацького війська у 41520 осіб вони відняли правильно підбиту загальну суму даних про чисельність козаків у тринадцяти полках ($41520 - 38820 = 2700$), забувши виправити свій помилковий попередній підрахунок загальної чисельності козацького війська (якщо до неправильно підрахованої авторами чисельності «піхотних» полків — 31500 — додати чисельність «кінних» полків — 6920, отримаємо суму 38420; це означає, що віднявши від згаданого вище показника 41520 зазначену суму — 38420, матимемо 3100). Утім, вправність О. Гуржія та В. Корнієнка у математичних підрахунках в цьому випадку не має великого значення, оскільки вочевидь некоректно подавати точне число козаків, котрі, мовляв, «були при підводах, наводили мости тощо», оперуючи явною помилкою авторів «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» при підбитті загальної чисельності особового складу полків. Викликає подив висновок О. Гуржія та В. Корнієнка про згадані у зазначеному джерелі 23 гармати як, начебто, «важку артилерію резерву». Ще більш дивним є не підкріплене жодними джерелами їхнє твердження про фантастично високу, як на той час, загальну чисельність «важкої» та «легкої польової» артилерії у запорожців — понад 100 гармат.

Отже, вітчизняна історіографія у питанні про чисельність козацького війська у Хотинській війні 1621 р. пройшла шлях від стилістики української барокової історіографії з її вигаданими з риторичною метою сюжетами до наукової історіографії ХХ ст., котра, як не дивно, частково адаптувала ці

сюжети для вирішення своїх завдань, а дехто з істориків навіть увів до наукового вжитку децицію власних свідомих вигадок. Українські дослідники ХХ — початку ХХІ ст. зазвичай селективно розглядають дані джерел про не менш ніж 40-тисячне запорозьке військо. Причому особливу довіру в них викликають сумарні дані серпневого його компуту, в якому зафіксовано 41520 козаків. Проте значною мірою через брак комплексного підходу до вивчення та оцінки відповідної джерельної інформації, цифри чисельності козацького війська, що їх обстоюють вітчизняні дослідники, не завжди мають достатньо переконливу доказову силу.

Версії польської історіографії

У польській історіографії, в якій значну увагу приділено висвітленню загального стану коронного та литовського війська, що взяло участь у Хотинській війні 1621 р., питання чисельності запорозьких сил у цій війні вивчено побіжно і загалом недостатньо. Адже історики нерідко обмежувалися простим демонструванням своєї обізнаності з відповідними джерелами, не приділяючи належної уваги з'ясуванню їхньої достовірності. Розглядаючи те, яким чином польські автори обґрунтовували свої висновки щодо чисельності козацького війська, котре воювало проти армії Османа II, зосередимо свою увагу насамперед на основних їхніх працях ХХ ст., оскільки саме у цей час польська наукова історіографія досягла чи не найпомітніших успіхів у дослідженні питання, яке розглядаємо.

Є підстави стверджувати, що польські історики, котрі вивчали різні цифрові дані джерел про чисельність запорожців у Хотинській війні, доволі часто обирали серед доступної їм джерельної інформації менші показники чисельності запорожців, вважаючи їх достовірнішими. Скептицизм польських дослідників щодо повідомлень історичних джерел про 40-тисячне, а також ще більше запорозьке військо у Хотинській війні особливо зміцнів у 1960-ті роки. У цей час в історичній літературі набули поширення версії про не більше 20 тисяч, максимум — 25 тисяч козаків, які 1621 р. воювали під Хотином.

Серед дослідників, котрі дотримувалися таких поглядів, був Ян Віммер. Він вважав за можливе оцінювати чисельність запорожців, послуговуючись лише одним джерелом. Ідеться про реєстр польсько-литовського війська 1621 р., що його цей історик опублікував 1961 р. У ньому наведено дані про понад 35 тисяч поляків і литовців, а також про 30-тисячне запорозьке військо. До реєстру додано коментар, в якому скептично оцінено наведені у цьому документі цифри чисельності коронного, литовського, а також запорозького війська. Пославшись на цей коментар, Я. Віммер без жодних розрахунків та аргументів, на око, оцінив загальну чисельність польсько-литовсько-запорозьких сил у 45 тисяч¹⁰³. Пізніше в одній із своїх статей він вирізнив із цього сумарного числа чисельність запорожців, зазначивши таке: «їх чисельність оцінюю у 20000 осіб»¹⁰⁴. Оскільки Я. Віммер не виявив бажання хоч якось довести правомірність свого висновку про саме таку чисельність козацького війська, то цей висновок фактично є бездоказовою гадкою названого дослідника.

Порівняно з розрахунками Я. Віммера, дещо іншу чисельність запорожців — учасників Хотинської війни навів Веслав Маєвський у «Польському біографічному словнику». На його думку, їх було 20, а також ще кілька тисяч¹⁰⁵. На жаль, цей автор також залишив своє твердження без обґрунтування, що можна пояснити написанням ним статті в жанрі енциклопедичного видання.

Серед дослідників, які зовсім не довіряли повідомленням джерел про 40-тисячне, а також понад 40-тисячне запорозьке військо, був Рішард Маєвський. На його думку, нереальність такої великої кількості козаків доводить той факт, що Військо Запорозьке «лише у найблискучіший свій час» налічувало 40477 осіб (згідно зі Зборівським договором 1649 р.). Що ж до того, що у червні 1621 р. Б. Обалковський виплатив 40 тисяч (?) злотих сорока тисячам запорожців, то, за логікою Р. Маєвського, це «нічого не доводить. Козаків ніхто не лічив, гроші ж для них в основному виплачено старшині, яка була матеріально зацікавлена в поданні більших цифр й залишенні собі усіх надлишків жолду»¹⁰⁶.

Як бачимо, В. Маєвський керувався насамперед власними припущеннями та вибірково дібраними фактами, вирваними з історичного контексту. Насправді реальна чисельність козацького війська у 1649 р. сягала 140–150 тисяч осіб¹⁰⁷. У червні 1621 р. козаків таки полічили і, як з'ясувалося, їх було 50600 осіб. Звинувачуючи старшину в підтасуванні даних про чисельність свого війська, тобто, у поданні нею завищеного числа особового складу (40 тисяч осіб) з метою збагатитися грошима, виділеними центральним урядом фактично на «мертві душі», Р. Маєвський перебував у полоні власних уявлень про саме таку схему отримання жолду, якою і справді користувалися офіцери коронного війська. Тим часом достеменно відомо, що у червні 1621 р. рішення про виплату 20 тисяч злотих 40 тисячам (з-поміж понад 50 тисяч) запорожців ухвалила загальна козацька рада, а не старшина. До того ж, із виплатою цієї суми формально було знято питання про фінансування запорозького війська у зв'язку із його «затягненням» на турецьку війну. Оскільки ніяких додаткових «затяжних» грошей козакам не передбачили, то ані завищена, ані занижена чисельність запорозького війська і на гріш не могла збагатити старшину за тією схемою маніпуляцій із жолдом, про яку твердив польський історик.

Тим часом Р. Маєвський виходив із того, що найнадійнішим джерелом для визначення чисельності запорожців під Хотиним у 1621 р. є видана через чверть століття по Хотинській війні праця Я. Собеського, у якій ішлося про їхнє 30-тисячне військо із застереженням про дезертирство частини козаків. Спираючись на ці дані, а також беручи до уваги втрати запорожців від турків у Молдавії, Р. Маєвський визначив чисельність запорожців, які прибули під Хотин, у межах 20 — максимум 25 тисяч осіб¹⁰⁸.

Такий мінімалізм в оцінках чисельності козацького війська під час Хотинської війни 1621 р. зустрічається також у працях інших польських істориків, які досліджували військову справу та воєнне мистецтво XVII ст. Ідеться про статтю Лешека Подгородецького «Хотинська кампанія 1621 р.», що побачила світ 1964 р., у якій стверджувалося, що під Хотиним запорозькі сили налічували 25 тисяч осіб. Порівняно з Р. Маєвським, Л. Подгородецький спирався на

розвиненіший науковий інструментарій. У його дослідницькому підході до питання, яке розглядаємо, можна вирізнити декілька найважливіших моментів: а) констатація того, що у джерелах є дані про 40 тисяч та понад 40 тисяч козаків (серпневий 1621 р. компут запорозького війська; один із компутів 1621 р. польсько-литовської армії; свідчення коронного гетьмана про козаків, датоване 1618 р.), а також про 20–30 тисяч козаків (зокрема, деякі діаріуші Хотинської війни, один із компутів 1621 р. польсько-литовської армії); б) застереження про значні втрати, що їх зазнали запорожці під час маршу до Хотина, а також зменшення сухопутного козацького війська через участь частини козаків у морських боях із турками; в) виведення власного судження про кількість особового складу козацького війська з посиланням на декілька джерел.

Із цієї статті випливає, що найвищий показник чисельності запорозького війська зафіксовано у серпневому 1621 р. реєстрі запорозького війська — 41520 осіб (на той час Л. Подгородецький знав тільки цей козацький реєстр і критикував радянських істориків за некритичне ставлення та надмірну довіру до зазначеного документа). Однак, доводив історик, у Хотинській битві реально взяли участь лише 25 тисяч. Свій висновок про це він аргументував посиланням на щоденник Хотинської війни, опублікований свого часу А. Грабовським, у якому фігурувало наведене вище число, а також на оприлюднений на сеймі проект набору 20 тисяч козаків на турецьку війну. Окрім того, Л. Подгородецький посилався на працю Р. Маєвського, який оцінював чисельність козацького війська в 20–25 тисяч осіб. Те, що реально під Хотином воювали 25 тисяч запорожців, Л. Подгородецький пояснював і тим, що по дорозі до цього міста вони зазнали втрат у боях, багато з тих козаків, котрі розійшлися по Молдавії, так і не повернулися до свого війська. До того ж, частина запорожців билися з турками на морі¹⁰⁹.

Як видається, доказова база твердження Л. Подгородецького про 25 тисяч запорожців — учасників Хотинської битви вельми хистка. Зокрема через те, що в щоденниках Хотинської війни 1621 р. зустрічаються згадки не лише про 25, а й про 30, 40, 45 тисяч козаків. Що ж до сеймового проекту затягнення на турецьку війну 20-тисячного запорозького війська, то він не був реалізований на практиці. Як уже зазначено, малопереконливою є і дослідницька позиція щодо чисельності козаків — учасників Хотинської війни Р. Маєвського, з якою, однак, солідаризувався Л. Подгородецький. Про 25 тисяч запорожців у бойових діях 1621 р. під Хотином писав також Я. Петжак¹¹⁰.

Прикметно, що згодом Л. Подгородецький істотно змінив свої погляди на чисельність козацького війська в Хотинській війні 1621 р. Йдеться про статтю, написану ним 1971 р. спільно з українським істориком Н. Рашбою. Автори цієї статті навели повідомлення шляхтича Чаплінського, учасника хотинських боїв, про 40-тисячне запорозьке військо, послалися на дані серпневого 1621 р. компуту про 41520 козаків, а також Аксента Кам'янецького про 45 тисяч козаків. Відтак вони висловили припущення, що у той час до Хотина прийшло від 40 до 45 тисяч запорожців. Л. Подгородецький та Н. Рашба зробили наголос на свідченнях «очевидців, в об'єктивності яких важко сумніватися»¹¹¹, залишивши без аналізу серпневий 1621 р. компут козацького війська.

Неважко здогадатися, що Л. Подгородецький, пишучи статтю до радянського наукового журналу, прийняв версію Н. Рашби про 40–45 тисячне запорозьке військо. Утім, у польській історіографії і раніше з'являлися обережні припущення про те, що чисельність козаків у Хотинській війні сягала 40 тисяч осіб. Ідеться про працю Тадеуша Корзона, що побачила світ 1912 р. Цей автор визначав чисельність запорозького війська від 30 до 40 тисяч осіб. Щоправда, на користь своєї думки він не навів жодних аргументів і не зробив посилання на джерела¹¹². Порівняно з Т. Корзоном, Владислав Томкевич чіткіше висловився про те, скільки козаків 1621 р. воювали під Хотином. Він писав, що П. Сагайдачний привів до цього міста 40-тисячне військо. Утім, цей автор також не пояснив, на основі яких джерел та міркувань він дійшов такого висновку¹¹³.

Тим часом творча співпраця Л. Подгородецького з Н. Рашбою дістала продовження. 1979 р. вони опублікували монографію «Хотинська війна 1621 року». У ній вони обстоювали думку, що під Хотином було не менш аніж 40 тисяч запорожців. Щоправда, Л. Подгородецький та Н. Рашба чітко не окреслили свою авторську позицію щодо визначення чисельності козацького війська. Вони констатували, що одні джерела свідчать про 20–30 тисяч, інші ж — 40–50 тисяч запорожців. На думку істориків, останні цифри достовірніші. Прикметно, що Л. Подгородецький та Н. Рашба дійшли такого висновку без фахового аналізу джерел, лише констатуючи наявність в останніх певних даних. До самоочевидних фактів вони віднесли насамперед відомості про 40 тисяч козаків, почерпнуті з компуту польсько-литовського війська, що його опублікував Ж. Паулі. Причому історики не вважали за потрібне зазначити, що насправді це сумарні дані, джерельна основа яких залишається невідомою, і що в інших компутах польсько-литовського війська можна зустріти зовсім інші сумарні цифри чисельності козацьких сил. Л. Подгородецький та Н. Рашба навели також дані серпневого 1621 р. запорозького компуту про 41520 козаків. Проте вони не зазначили, що цей підрахунок помилковий. Більше того, історики навіть засвідчили готовність підтвердити його «низкою інших джерел».

З-поміж цих джерел автори книги назвали повідомлення ксьондза Оборницького про те, що «на козацькій раді 15.VI зібралось до 40 тисяч козаків» (однак щодо цього Л. Подгородецький та Н. Рашба були неточні: насправді Оборницький писав, що з усього козацького загалу «затяжні» гроші дісталися лише 40 тисячам запорожців). На думку істориків, реальність даних серпневого 1621 р. компуту про 41520 козаків підтверджують свідчення шляхтича Чаплінського, а також донесення путивльських воєвод у Москву, в якому йшлося про присутність на цій раді 50 тисяч запорожців, 40 тисяч з яких, «краще озброєних», пішли на війну. В цьому випадку йдеться про відписку путивльських воєвод Василя Туреніна та Сергія Собакіна в Посольський приказ від 30 червня (10 липня за н. ст.) 1621 р.

Однак наявні у зазначеному документі відомості про козацьке військо¹¹⁴ відрізняються від тієї інформації, яку оприлюднили у своїй праці Л. Подгородецький та Н. Рашба. Насправді В. Туренін та С. Собакін стверджували, що в Черняхівій Діброві зібралось близько 50 тисяч запорожців на чолі з гетьманом

Я. Бородавкою. Причому путивльські воєводи прямо не писали, що це військо зібралось на раду 15–17 червня 1621 р. Окрім того, вони жодним словом не згадали про виступ у похід 40 тисяч «краще озброєних козаків».

Загалом Л. Подгородецький та Н. Рашба так і не змогли чітко визначитися з точною чисельністю козаків, котрі взяли участь у Хотинській битві, хоча, як уже зазначено, схилилися до того, що їх було 40 тисяч. Критикуючи Р. Маєвського, який ставив під сумнів виплату Б. Обалковським грошового жолду 40 тисячам запорожців, історики вдалися до контраргументів, побудованих на некритичному та ілюстративному використанні джерел. Вони механістично навели дані вигаданого листа Сигізмунда III до П. Сагайдачного від 12 лютого 1622 р. про виплату 400 тисяч талерів 50 тисячам запорожців, які воювали з турками на суші і на морі, а також оперлися на свідчення Ш. Старовольського про 40 тисяч козаків, лави яких істотно поповнилися під час маршу до Хотина за рахунок великої кількості добровольців — селян та міщан¹¹⁵.

Поодиноким польським істориком, який у ті часи підтримав розраховану за такою методикою зазначену чисельність запорозького війська у Хотинській війні 1621 р., був Владислав Серчик. Посилаючись на книгу Л. Подгородецького та Н. Рашби «Хотинська війна 1621 року», він писав, що під Хотиним воювали близько 40 тисяч козаків у складі 13 полків¹¹⁶.

Версія про 40-тисячне запорозьке військо невдовзі втратила актуальність для польської історіографії. У 1980-ті роки їй на зміну впевнено прийшла інша — про 30-тисячне козацьке військо під Хотиним. Прикметно, що ця версія постала ще у другій половині XVII ст. Кількома століттями по тому її взяв на озброєння такий авторитетний дослідник Хотинської війни кінця 80-х років XIX ст. — початку 20-х років XX ст., як Юзеф Третьак. Торкаючись цього питання у своїй монографії «Історія Хотинської війни (1621)», він спирався на два компути польсько-литовського війська, в одному з яких фігурували дані про 40 тисяч, а в другому — про 30 тисяч запорожців. Щоб визначити, які з них вірогідніші, Ю. Третьак не став удаватися до якихось особливих мудрувань: у цьому випадку за критерій істини йому правила думка історіографічних авторитетів — мемуаристів та істориків XVII ст. Поділивши їхні праці на менш та більш вагомі, автор «Історії Хотинської війни» (1621)» на цій основі сформував головну доказову базу власної версії щодо чисельності запорожців.

Ю. Третьак констатував, що дані одного з реєстрів (компуту) польсько-литовського війська щодо 40 тисяч козаків збігаються з відповідною оцінкою, наявною у написаній 1643 р. праці Еверхарда Вассенберга (*Gestorum Vladislai IV*). Водночас Ю. Третьак визнав вірогіднішими дані другого реєстру щодо 30-тисячного запорозького війська, оскільки за цю чисельність 1646 р. висловився «найавторитетніший свідок» — Якуб Собеський (*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*), 1645 р. — Павло Пясецький у свій «Хроніці», а 1655 р. — Станіслав Коберницький (*Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis*). Відтак усе це дало підстави Ю. Третьаку стверджувати, що під Хотиним було 30 тисяч запорожців¹¹⁷.

Відродження версії про 30-тисячне запорозьке військо, що взяло участь у Хотинській війні 1621 р., у польській історіографії ХХ ст. великою мірою пов'язане з виходом у світ 1988 р. монографії Л. Подгородецького «Хотин, 1621». Та обставина, що на цей раз Л. Подгородецький написав книгу без Н. Рашби, вочевидь позначилося на його дослідницькому підході до питання, яке розглядаємо. Адже він рішуче переглянув тезу про 40–45 тисяч козаків, які воювали під Хотином (що не завадило йому, як і в спільних працях з Н. Рашбою, спиратися на методіку констатаційно-ілюстративного використання джерел). Впадає в око ще одна новація, яка проявилася у праці Л. Подгородецького «Хотин, 1921»: автор не згадував про джерельні дані щодо 20–30 тисяч запорожців, оскільки, як видається, усвідомив їхню непевність та упередженість. Натомість він обмежився розглядом лише «високих» показників чисельності запорозького війська. У книзі «Хотин, 1921» Л. Подгородецький увів у науковий обіг деякі нові джерельні дані, а саме — інформацію про чисельність козаків, яка є у липневому 1621 р. компуті запорозького війська. На думку історика, у цьому компуті йшлося про 42900 козаків.

Що ж до нової версії Л. Подгородецького про 30 тисяч козаків — учасників Хотинської битви, то основа її доказової бази залишилися старою. Історик виходив із того, що у серпневому 1621 р. компуті запорозького війська названо 41520 козаків; у червні 1621 р. Б. Обалковський виплатив жолд 40 тисячам запорожців; аналогічну чисельність козацького війська засвідчив ксьондз Оборницький; московські воєводи у донесенні в Москву твердили про збір 50 тисяч козаків, 40 тисяч з яких пішли на турецьку війну; шляхтич Чаплінський у листі з хотинського табору налічив 40 тисяч запорожців; такі самі дані зустрічаються в багатьох компутах польсько-литовського війська; Сигізмунд III у січні 1622 р. нібито запевнив П. Сагайдачного, що 400 тисяч талярів мають одержати 50 тисяч козаків.

Така вибірка джерельних даних про 40–50-тисячне запорозьке військо не змусила П. Подгородецького покласти їх в основу свого підрахунку чисельності козацьких сил під Хотином. Адже, як і в своїх ранніх працях, він виходив із того, що запорозьке військо зазнало великих втрат у боях із силами Османа II на молдавській території, а також робив поправку на зменшення його чисельності через участь частини козаків у протиборстві з турками на Чорному морі. Відтак у монографії «Хотин, 1621» польський історик стояв на тому, що під Хотином було близько 30 тисяч запорожців¹¹⁸.

Версію про близько 25–30-тисячне козацьке військо обстоюють сучасні польські історики Агнешка Беджицька та Януш Качмарчик, котрі, як видається, перебувають під значним впливом методології дослідження та фактажу праць Л. Подгородецького. Ці історики, не аналізуючи повідомлення джерел про 20–30-тисячне запорозьке військо, зосередилися на розгляді вищих показників його чисельності, починаючи від 40 тисяч. У своїй статті «Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 року» вони визнали вартими дослідницької уваги дані про чисельність козацьких сил, уміщені у серпневому 1621 р. компуті (слухним є їхнє зауваження, що сумарний показник чисельності козаків у цьому

документі — 41520 — потрібно читати як 38820), а також подані в липневому 1621 р. компуті — 42900 осіб. До цього джерельного ряду вони віднесли також «схожу чисельність» запорозького війська, що є у повідомленні Б. Обалковського, донесенні путивльських воєвод у Москву від 30 червня (10 липня за н. ст.) 1621 р., листі учасника Хотинської битви шляхтича Чаплінського, апокрифічному листі Сигізмунда III до П. Сагайдачного від 12 лютого 1622 р. Історики звертають увагу на повідомлення Аксента Кам'янецького про 45 тисяч козаків, а також на інформацію про 40-тисячне запорозьке військо, що є у хроніці Й. Єрлича, творах С. Твардовського, С. Петриці, про 60 тисяч козаків — у діаріуші Я. Рудоміни та щоденнику С. Лехаці.

А. Беджицька та Я. Качмарчик виходять із того, що до цих джерельних повідомлень потрібно підходити з урахуванням тієї обставини, що не всі запорожці дійшли до Хотина, оскільки частина з них воювала з турками на Чорному морі, багато з них загинули під час боїв на території Молдавії. Автори статті висловили припущення, що наведені вище цифрові дані чисельності запорозького війська значною мірою спричинив суб'єктивізм старопольських письменників та мемуаристів, які мали звичку перебільшувати чисельність не лише чужих, а й своїх підрозділів. Отже, навівши низку даних джерел про чисельність запорожців у Хотинській війні 1621 р., а також вельми загально їх оцінивши у джерелознавчому плані, ці історики дійшли такого висновку: «у хотинському таборі перебувало не більше, ніж 25–30000 запорожців»¹¹⁹.

Версія про 30-тисячне козацьке військо під Хотином 1621 р. вже не є суто «академічною». Вона доволі поширена у сучасній польській літературі історичного спрямування, на неї спираються автори синтетичних праць з історії Польщі¹²⁰. Утім, у сучасній польській історіографії зазначена версія не є монопольною. Приміром, у деяких науково-популярних працях можна зустріти твердження про 47-тисячне запорозьке військо, яке 1621 р. воювало під Хотином (41520 запорожців та 6 тисяч реєстровців)¹²¹. Мирослав Нагельський зазначає, що у працях істориків чисельність козаків у Хотинській битві коливається в діапазоні від 25 тисяч до 40 тисяч. Аналізуючи козацький реєстр, у якому зафіксовано 38820 запорожців, історик дійшов висновку, що насправді їхня чисельність «була значно меншою» як через втрати, що їх вони зазнали під час маршу до Хотина, так і потребу залишити певний військовий контингент для захисту від татар¹²².

Отже, серед польських дослідників немає єдності щодо того, якою була 1621 р. під Хотином чисельність запорозьких козаків. Попри це, у польській історіографії виразною є критична налаштованість дослідників щодо даних реєстрів козацького війська та інших джерел про близько 40 тисяч запорожців, мобілізованих на турецьку війну. Польські історики вважають реальними менші цифри чисельності українських козаків у Хотинській битві — найчастіше оцінюють їхнє військо приблизно у 25–30 тисяч осіб.

4. Дані джерел про чисельність запорозького війська під Хотином

До наших днів дійшла низка джерел, в яких містяться різні цифрові дані (25, 30, 40 тисяч тощо) про запорозьке військо, котре 1621 р. взяло участь у Хотинській битві. Яка саме інформація про чисельність козаків, котрі у той час воювали під Хотином, є правдивою? Відповідь на це запитання потребує, зокрема, встановлення конкретних обставин появи відповідних документів, а також мотивів, якими керувалися їхні автори. Отож, детальніше розглянемо повідомлення джерел про тогочасне запорозьке військо, звертаючи увагу на ступінь достовірності цих повідомлень.

Повідомлення про запорозькі сили до 30 тисяч козаків

Насамперед привертають до себе увагу своєю інформаційною значущістю такі військово-облікові документи особового складу коронного та литовського війська, як компути (лат. *com-puto* — підраховувати, лічити, обчислювати), складені напередодні Хотинської битви. Тобто, йдеться про документи влади Речі Посполитої, відомості яких базуються на статистичних методах збору та узагальнення інформації. Першорядне джерельне значення має також листування польського командування з королем. Його особливістю було дотримання приписів офіційного подання повідомлень, здобутих високопоставленими адресантами короля з опорою на широкий спектр нерідко унікальних джерел, що дає важливий для нас інформаційний зріз.

Водночас статистику компутів щодо особового складу польсько-литовського, а також запорозького війська не можна сприймати з цілковитою довірою. Адже є очевидним, що на повноту їхньої інформації вплинули специфічні технічні умови та суб'єктивні обставини, за яких їх складали. Труднощі з обліком жовнірів, що з ними зіткнулося польсько-литовське командування під час «інвентаризації» своїх сил, добре простежуються з листа Я.-К. Ходкевича до Сигізмунда III від 1 серпня 1621 р. Литовський гетьман змушений був визнати, що на початок серпня 1621 р. він так і не спромігся скласти повний компут своєї армії. Цей організаційний промах Я.-К. Ходкевич пояснював тим, що стягнення війська ще не завершилося і до табору щодня прибувають нові підрозділи. Він звинувачував також писаря, який не провів попис (військовий огляд із документальною фіксацією особового складу) коронного війська за місцем попередньої дислокації («на лежах»), як це радив зробити сам король. Облік військових підрозділів, що прибували до табору, а військовий попис у них проводив польний писар¹²³, виявив їхній плачевний стан боєготовності. Литовський гетьман із прикрістю повідомляв Сигізмунду III таке: «Деякі роти не лише не повні згідно з приповідними листами..., а й дуже бідні і нужденні щодо коней і спорядження, через це один в одного позичали на попис лати, рушниці, палаші і, либонь, коней та пахолків. Так що немає загалом на що дивитися, шкода і гроші зі скарбу В[ашої] К[оролівської] М[илості] давати на такі почти»¹²⁴.

Як бачимо з цих рядків, військо Я.-К. Ходкевича поповнювали слабо озброєні й належно не укомплектовані людьми кінні підрозділи, особовий склад яких за допомогою хитрощів та шахраювання проходив військовий попис. Звісно, це не сприяло точності обліку жовнірів. Окрім того, цю статистику ще більше віддаляли від реальної чисельності війська дезертирство та смертність серед жовнірів. Я.-К. Ходкевич волів пояснювати наявність дезертирів та померлих у своєму війську підступами ротмістрів, які привласнили видані зі скарбу гроші на зяття рот, а товаришів завербували «в кредит». Через безгрошів'я абияк споряджені жовніри потерпали від голоду, вмирали й утікали додому («піхотні пани ротмістри також неправильно повелися з піхотою, не давши їй нічогісінько: ані грошей, ані доброго спорядження і навіть пороху, через що й у [кожного] десятого заледве знайдеться ладунок (пороховий заряд. — П. С.). Від голоду [їх] лихоманить, [вони] пухнуть і помирають, через що з лав п. Граєвського їх утекло 70, Древінського... — близько кільканадцяти, Муравінського — так само»)¹²⁵.

Отже, на початок серпня 1621 р. все ще не було встановлено загальну чисельність коронного і литовського війська. Щодо військового огляду, то він відбувався в авральному порядку, з різними підтасовками, що викривляло облік жовнірів. Утім, і за спокійніших умов у польські військові компюти зазвичай вносили фіктивні дані. Статистика цих документів містила також «мертві душі» — до 10 відсотків ставок жолду («сліпі порції» у піхоті та «сліпі корогви» у кавалерії) не мали за собою реальних людей. Кошти «сліпих порцій» та «сліпих корогв» зазвичай ішли на оплату офіцерів іноземної піхоти та польської кавалерії. Проте командири польської та угорської піхоти не претендували на такий заробіток, оскільки отримували свою ставку жолду у підвищеному розмірі¹²⁶.

Кавалерійські підрозділи та піхотні роти проходили військовий огляд залежно від часу свого прибуття під Хотин. Із накопиченням статистики цього проміжного обліку її вочевидь використовували для складення і коригування генерального компюту. Як видається, використання несталої різночасової інформації про проходження попису окремими військовими підрозділами у кінцевому підсумку спричинила появу різних варіантів компютів коронного та литовського війська. Причому в деякі з них потрапляла суперечлива інформація і про чисельність запорозького війська. Перший доволі повний компют очевидно складено в хотинському таборі поляків та литовців близько 7 серпня 1621 р. (детальніше про це йтиметься нижче).

З огляду на зазначену методику та хронологію обліку коронного та литовського війська, можна з певністю стверджувати, що не могло бути ніяких спільних або синхронізованих пописів польсько-литовського та запорозького війська. Видається очевидним також і те, що контролери від польського командування не були присутні на військовому пописі запорожців, що відбувся у 20-х числах серпня 1621 р. Адже у цей час Я.-К. Ходкевич не мав надійного зв'язку з козаками — він навіть не знав, де перебуває їхнє військо. Звідси стає зрозуміло, що в усіх складених напередодні Хотинської битви компютах коронного та

литовського війська, в яких ідеться про чисельність запорозьких козаків, цифрові дані про них виведено суб'єктивно, тобто на власний розсуд осіб, причетних до появи цих документів.

Тим часом польсько-литовське командування напевне мало у своєму розпорядженні точні дані про один із запорозьких компутів, підготовлений ще до серпня. Про ознайомлення Я.-К. Ходкевича з таким документом свідчить той факт, що якийсь адресант каліського підчашого у своєму листі від 22 липня 1621 р. писав, що запорожці надіслали литовському гетьманові (який 3–7 липня перебував у Сатанові) компут свого війська, у якому начебто йшлося про 40 тисяч «перebrаних молодців і стільки ж другого посполитого війська»¹²⁷. Отже, автор цього листа занотував факт надіслання запорожцями Я.-К. Ходкевичу компуту свого війська. Ймовірно це був компут, складений 6 липня 1621 р. Наведена у листі адресанта каліського підчашого інформація про два козацьких війська по 40 тисяч осіб кожне безперечно перебільшена. Водночас у ній простежуються вказівки на тогочасні реалії, пов'язані зі структурою запорозького війська: 40 тисяч «перebrаних молодців» — це вочевидь козаки, які у червні 1621 р. отримали затяжні гроші на турецьку війну, а «посполите військо» — ті козаки, які захотіли приєднатися до війська (звісно, що насправді їх було набагато менше 40 тисяч).

Те, що Я.-К. Ходкевич був поінформований про запорозький компут від 6 липня 1621 р., ніяк не позначилося на оцінках чисельності козацьких сил, що зустрічаються у деяких польських компутах. Більше того, спантеличує повідомлення литовського гетьмана про 15 тисяч запорожців, яке він навів у своєму листі до Сигізмунда III, написаному 27 липня 1621 р. під Хотином. Скаржачись у ньому королю на непослух запорозьких козаків, Я.-К. Ходкевич, зокрема, зауважив, що вони «обіцяли послати п'ятнадцять тисяч людей проти цих неприятельських людей, яких послано на нас, однак і не чути про них»¹²⁸.

Чи означає це, що у своєму листі до короля Я.-К. Ходкевич оцінив чисельність запорозьких сил у 15 тисяч осіб, хоча мав під руками дані запорозького компуту про понад 40-тисячне військо? Є очевидним, що литовський гетьман не хотів увести в оману Сигізмунда III щодо чисельності козаків, адже такий його гіпотетичний намір вочевидь був безглуздий, оскільки Я.-К. Ходкевич добре знав, що в липні у Варшаві перебував П. Сагайдачний, який міг надати королю правдиву інформацію. Очевидно це не була і помилка копіюста згаданого листа, який, приміром, замість числівника п'ятдесят (про 50-тисячне козацьке військо йшлося у березневій 1621 р. посольській інструкції Війська Запорозького) написав «п'ятнадцять» (pięćdziesiąt — piętnaście).

Щоби спробувати встановити, що саме насправді мав на увазі Я.-К. Ходкевич, пишучи про 15 тисяч запорожців, візьмо до уваги загальний контекст, в якому подано зазначене повідомлення. Для цього наведемо відповідний уривок із листа Я.-К. Ходкевича до Сигізмунда III від 27 липня 1621 р.: «Щодо запорозьких козаків... послав до них кілька разів, щоб поспішали на службу В[ашої] К[оролівської] М[илості], однак, як бачимо, [вони] дуже ліниві, забавляються лежами на Волині, здобичничають і чинять нечувані шкоди та беззаконня шляхетському станові, вбогим людям та не слухають свого гетьмана.

Обіцяли послати п'ятнадцять тисяч людей проти цих неприязельських людей, яких послано на нас, однак і не чути про них. Своє зволікання все пов'язують із поверненням Сагайдачного — як [саме] буде відправлений від В[ашої] К[оролівської] М[илості]»¹²⁹.

Як можна переконатися, у каталозі звинувачень Я.-К. Ходкевичем козаків фігурує їхнє небажання через власні великі «лінощі» поспішати на воєнну послугу польському королю; заподіяння ними під час військових постоїв на Волині значних утисків та збитків насамперед шляхті; непослух своєму гетьманові; невиконання власної ж обіцянки послати на допомогу польському та литовському війську 15 тисяч запорожців. Отже, останнє звинувачення є одним із кількох закидів литовського гетьмана на адресу козаків. Причому теза про невиконану обіцянку є частковою порівняно зі звинуваченням про небажання запорозького війська виходити з Волині — як через «лінощі», так і через принципову позицію козаків, які чекали на повернення своїх послів із Варшави з відповіддю на свої вимоги. Зазначена обставина дає підстави стверджувати, що наявне у листі Я.-К. Ходкевича до Сигізмунда III повідомлення про 15 тисяч козаків не може бути визначником чисельності запорозького війська. Як видається, насправді Я. Бородавка пообіцяв литовському гетьманові послати на підкріплення 15-тисячний козацький корпус, давши водночас зрозуміти, що решта війська залишатиметься на Волині до повернення своїх послів від короля. Тобто, запорозький гетьман мав намір дотримуватися рішення червневої 1621 р. ради над Кагарликом, згідно з яким Військо Запорозьке воюватиме із силами Османа II, якщо польська влада задовольнить вимоги запорожців. Така позиція запорозького командування вочевидь була переконлива для Я.-К. Ходкевича, оскільки він наполегливо просив Сигізмунда III «якнайласкавіше» поводитися з козацькими послами.

Тим часом Я. Бородавка своєї обіцянки не виконав (можливо і не збирався виконувати). Однак уже у самій по собі обіцянці надати 15-тисячне підкріплення Я.-К. Ходкевичу можна вбачати ознаку вагання Я. Бородавки, якому доводилося обирати між потребою виконувати рішення червневої 1621 р. козацької ради та реальним розвитком воєнно-стратегічної ситуації, пасивне споглядання якої загрожувало розгромом турками роз'єднаних польсько-литовських і запорозьких сил. Чи не через це Я. Бородавка згодом все ж дав наказ виступити до Молдавії назустріч ворогу, так і не дочекавшись повернення із Варшави П. Сагайдачного.

Як уже зазначено, статистичні дані компутів польсько-литовської армії про особовий склад не бездоганні. Водночас вони так чи так підкріплені процедурою військово-польового обліку, що робить таку статистику загалом ціннішою порівняно з відповідною інформацією інших джерел. Отож розглянемо інформацію про 30-тисячне запорозьке військо, що фігурує в «Реєстрі усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році».

Цей компут або реєстр (лат. *regesta, regestorum* — списки, перелік, реєстр) опублікував Я. Віммер¹³⁰. Він висловив припущення, що цей документ вийшов з-під пера Я. Собеського — так само, як і вміщений у ньому наприкінці

коментар. Однак щодо версії Я. Віммера про авторство «Реєстру усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» є сумніви. Адже у ній не враховано ту обставину, що Я. Собеський у своїх «Записках про Хотинську війну» визначив загальну чисельність польсько-литовського війська не 35105, як у компуті, що його розглядаємо, а 34987 осіб¹³¹, відтворивши, отже, показник чисельності особового складу війська, наведений в іншому польському компуті часів Хотинської війни 1621 р.¹³² Окрім того, автор коментаря до «Реєстру усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» інакше, порівняно з Я. Собеським, тлумачив чисельність запорозького війська, яке на початку вересня 1621 р. прийшло під Хотин.

Отже, в «Реєстрі усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», після наведення даних про окремі підрозділи, підбито загальну чисельність жовнірів — 35105 осіб (підрахунок помилковий — потрібно 35097), а також сумарні дані про особовий склад запорозького війська — 30 тисяч осіб. Впадає в око симптоматичний коментар до матеріалів цього компуту, в якому щодо козаків, зокрема, зазначено: «Запорозьких козаків було найменше рушничних, які могли писатися пішо (пройти облікову процедуру у пішому строю в межах військового огляду — попису. — П. С.), бо не всі мали шаблі»¹³³.

Як бачимо, висловлена у цьому джерельному уривку думка логічно не надто струнка. Фактично вона зводиться до такого парадоксального умовиводу: козаків-піхотинців, які могли пройти попис із рушницями, у війську було найменше, оскільки не всі козаки мали шаблі. Утім, достатньо зрозуміло, що автор цього коментаря мав на увазі вкрай погану озброєність запорозького війська, насамперед незначний відсоток козаків із ручною вогнепальною зброєю. Тим часом можна впевнено стверджувати, що число 30 тисяч, яке у цьому реєстрі позначає чисельність українських козаків, з'явилося зовсім не за результатами військово-польового обліку запорозького війська, проведеного у зв'язку з турецькою війною. Адже, як уже зазначено, 1621 р. останній такий облік, що зафіксував 38820 козаків, відбувся 25 серпня, причому без будь-якої участі урядової сторони. Отже, кругле число 30 тисяч, імовірність якого за умов реального обліку на військовому плацу десятків тисяч осіб практично дорівнює нулю, безперечно є суб'єктивною калькуляцією згаданого вище коментатора, або осіб, причетних до складання «Реєстру усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Неважко здогадатися, що применшення чисельності запорожців мало на меті показати кількісну перевагу поляків та литовців серед хотинських оборонців.

Упередженням щодо козаків є і коментар до «Реєстру усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», в якому йдеться про чи не беззбройне запорозьке військо. Насправді ступінь оснащення козаків ручною вогнепальною зброєю був вельми високий. Про це ще на початку березня й у червні 1621 р. свідчив королівський посол Б. Обалковський, у червні — ксьондз Оборницький. Бої під Хотиним також довели, що основу бойової сили запорожців становила вогнепальна зброя. Прикметне підтвердження цього

подав у своєму щоденнику Я. Собеський. Описуючи початкову фазу широко-масштабної нічної атаки хотинських оборонців проти турків, що розпочалася під ранок 12 вересня 1621 р. і в якій взяли участь щонайменше 20 тисяч запорозьких козаків, автор щоденника наголосив: бойову операцію проти табору Османа II довелося відмінити в останній момент за наполяганням запорожців, які побоювалися, що через раптовий дощ їм не вдасться ефективно застосувати вогнепальну зброю¹³⁴.

Докладніше розглянемо згаданий вище коментар до «Реєстру усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», оскільки у ньому наголошено на потребі скоригувати у бік зменшення чисельність військ хотинських оборонців. Таку свою позицію автор коментаря обґрунтував тим, що наведені у реєстрі відповідні цифри «радше були на папері, аніж на пописі»: по-перше, під час стягнення польсько-литовського війська до нього приєдналися численні «дуже куці», тобто недоукомплектовані особовим складом роти; із цієї ж причини кілька корогв по-козацьки взагалі було розпущено; окрім того, «піхота щогодини пропадала, втікаючи, умираючи», тобто військо тануло на очах через велике дезертирство, хвороби та голод. По-друге, «козаки запорожці, як тільки прийшли, за тиждень їх розійшлася сила по волостях по живність». Звідси у коментарі з'явився загальний висновок про те, що турецький султан застав під Хотином далеко меншу (*dobrze mniejsze*) чисельність військ, аніж «тут на папері»¹³⁵.

Як можна переконатися із зроблених анонімним коментатором «Реєстру усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» вельми детальних, фактично «натурних» спостережень, він, безперечно, особисто був у польському війську під час стягнення його на турецьку війну. Свої записи до цього документа цей коментатор зробив уже по Хотинській битві, що підтверджує його оцінка чисельності польсько-литовської армії на початку переговорів командування польсько-литовською армією з турками та після укладення польсько-турецького миру («напевно ледве була третина війська, коли розпочалися трактати, а коли переходили турецький міст, настільки понищене було це військо в конях і людях, що не стало [б його] на один добрий полк, добрими свідками цього мені [стали] очі нас усіх»)¹³⁶. Автор коментаря був свідком того, як до польсько-литовського табору прийшли запорожці, частина з яких розійшлася у пошуках продовольства «по волостях». Тобто, він однозначно не був у козацькому війську під час військового попису — а лише це могло надати достовірності його повідомленню про рівно 30 тисяч вкрай погано озброєних запорожців.

Тим часом анонімний коментатор був реалістичний у змалюванні загальної картини стягування підрозділів до польсько-литовського табору напередодні Хотинської битви, що можна підтвердити іншими джерелами. Через це цілком слушним є його твердження про невідповідність реєстрових цифр чисельності жовнірів реальному станові речей. Водночас у коментарі цього автора простежується неявна спроба згладити негативне враження від організаційного безладу у війську Я.-К. Ходкевича, а також проявів морального розкладу

жовнірів через гіпертрофоване наголошення на виході запорожців з-під Хотина «по живність». Насправді ж пошуки козаками продовольства на волості не мали нічого спільного з дезертирством. Як буде докладніше показано нижче, під час Хотинської битви із запорозького табору регулярно виходили продовольчі команди, що заготовляли харчі та доставляли їх для свого війська.

Інформацію про чисельність запорозького війська можна почерпнути також із щоденників Хотинської війни. Утім, не варто надто зваблюватися їхніми цифрами. Адже серед авторів цих щоденників були хіба що одиниці, які могли користуватися військовими компутами як польсько-литовського, так і запорозького війська (з основними із цих документів напевне був ознайомлений комісар Я. Собеський, який, однак, у своєму щоденнику оминув питання про чисельність запорожців у Хотинській війні). В усіх відомих нам діаріушах немає жодних ознак використання компутів запорозького війська, тобто документів, статистика яких постала та була вивірена під час військових пописів, що робить їхню інформацію достовірнішою порівняно із здобутою якимось іншим способом.

Натомість у щоденниках (діаріушах) фігурують ті чи ті круглі цифри чисельності козаків — учасників Хотинської битви. Звідси напрошується висновок, що автори діаріушів відчували брак надійної інформації з перших рук про запорозьке військо. Як видається, на їхнє базове знання про чисельність запорожців впливали достатньо доступні для шляхетського загалу відомості про контакти та переговори польської влади з козаками. Індивідуальні ж можливості авторів щоденників Хотинської війни щодо збору даних про запорозьке військо вочевидь були доволі обмежені. Вони мали можливість черпати їх із чуток та розповідей про козаків, індивідуальних контактів із запорожцями, а також під час споглядання козацьких підрозділів самостійно, на око оцінювати чисельність запорозьких сил. Принаймні саме така методика збору інформації про військові сили козаків добре простежується з листів учасників Хотинської битви. Зібрані таким шляхом факти становлять унікальне інформаційне ядро діаріушів. Повоєнне їх літературне опрацювання авторами, що нерідко зводилося до тих чи тих запозичень з інших діаріушів, далеско не завжди додавало цим творам оригінальності як історичним джерелам, у тому числі щодо визначення чисельності особового складу запорозького війська.

Поодиноким щоденником Хотинської війни, в якому є мінімальні дані про чисельність запорожців під Хотином, є «Діаріуш турецької війни, яка точилася 1621 року, написаний достатньо [повно] там само, в таборі під Хотином»¹³⁷. У ньому зазначено, що польсько-литовського війська «налічено усього двадцять і шість тисяч, запорозьких козаків — двадцять п'ять тисяч боездатних хлопів, які стали нам, як мовиться, за трояндовий вінок». Причому, пишучи про 26 тисяч «нашого війська» та 25 тисяч запорожців, автор діаріуша відносив зазначену їхню чисельність до початку Хотинської битви. Адже пізніше, стверджував він, картина змінилася: «третина нашого війська утекла частково через страх, частково через голод, бо не платили війську. У таборі залишилося піхоти заледве над дві тисячі: одні повтікали, як[-от] німці, інші через нужду повмирили»¹³⁸.

Визначені у цьому діаріуші показники початкової чисельності військових сил хотинських оборонців переконують, що автор зазначеного твору не бачив жодного військового компуту. Адже він занижив чисельність польсько-литовського війська принаймні на 7–9 тисяч порівняно з тією, що фігурує у тогочасних компутах. Ще більш вражаюче він занижив чисельність запорозького війська — на кільканадцять тисяч осіб менше, аніж у відповідних військово-облікових документах. Якщо припустити, що автор діаріуша сам виступив у ролі оцінювача, насамперед чисельності жовнірів, з якими був в одному війську, то його індивідуальні здібності та досвід у цій сфері виявилися доволі посередніми, що дало значну похибку у підрахунках порівняно з даними компутів. Впадає в око, що, пишучи про масове дезертирство поляків і литовців, автор діаріуша жодним словом не згадав про дезертирство запорожців. Навпаки, він образно порівняв бойову звитягу та самовідданість українських козаків із трояндовим вінком слави, що алегорично увінчав усіх оборонців Хотина, а в ширшому розумінні — став символом слави, патріотизму та громадянського служіння Речі Посполитій. Водночас у своїх суб'єктивних оцінках чисельності запорозького та польсько-литовського війська автор діаріуша вочевидь свідомо визнав певну перевагу в чисельності за «своїми», польсько-литовським військом, у чому своєрідно проявився його шляхетський патріотизм.

Прикметно, що повідомлення про 25 тисяч запорожців і 26 тисяч поляків та литовців з недовірою сприйняв один із перших читачів цього діаріуша, якийсь шляхтич із посполитого рушення, скликаного у рік Хотинської війни 1621 р. Він скопіював цей твір, додавши до нього невелику передмову (її, а також текст діаріуша опублікував свого часу А. Грабовський)¹³⁹, однак ця публікація має певні, подекуди істотні відмінності порівняно з відповідним рукописом, що зберігається нині у Ягеллонській бібліотеці у Кракові. Згаданий вище копіїст у своїх вступних нотатках до діаріуша висловив думку, що чисельність обох військ, які обороняли Хотин, було однакова — по 30 тисяч осіб¹⁴⁰.

Якщо припустити, що на погляди копіїста діаріуша вплинув його досвід походу на турецьку війну у складі посполитого рушення, а саме так вочевидь і було насправді, то в його версії про два 30-тисячні війська можна виявити проекцію на деякі уявлення та соціально-психологічні настрої шляхетського загалу ополченців. Ідеться про те, що, перебуваючи далеко від Хотина, пересічні шляхтичі-ополченці не знали реальної чисельності ані коронного і литовського війська, ані запорожців, які вели тяжкі бої з турками. Тим часом невідомість того, що чекає на ополченців попереду, будила у них тривогу і страх (за визнанням копіїста діаріуша, «з приходом турецького імператора усіх людей охопила жажлива тривога і страх, не було нікого, хто сподівався б на добре»)¹⁴¹. Серед іншого, це породжувало у їхньому середовищі великі сподівання на воєнну міць запорожців. Прикметно, що до приходу козаків під Хотин, такі настрої проявлялися також і в тамтешньому польсько-литовському таборі. Наприклад, один шляхтич так писав до якогось свого приятеля у листі від 17 серпня 1621 р.: «Козаки запорожці стоять на Підбитому, їх рахують на шістдесят тисяч і досить потужна [у них] гармата. На них надія»¹⁴². Отже, згаданий переписувач діаріуша

напевне добре зберіг пам'ять про те, які в ополченців посполитого рушення були надії на те, що вельми велике запорозьке військо допоможе зупинити армію Османа II. Щоправда, він не наважився подати вищу чисельність запорожців порівняно з поляками та литовцями, зупинившись на однаковій, довільно взятій пропорції.

Як уже зазначено, повідомлення про зібране на турецьку війну близько 30-тисячне запорозьке військо є в «Записках про Хотинську війну» Я. Собеського (1646), написаних на основі його ж щоденника цієї війни. Це повідомлення Я. Собеського заслуговує на пильну увагу, адже під час Хотинської війни він був комісаром, а відтак мав доступ до найважливішої інформації про сили хотинських оборонців. Отже, цей автор стверджував, що під командуванням Я.-К. Ходкевича перебувало «усього 34987 осіб, не рахуючи кількох німецьких рот, які ганебно залишили свої корогви ще до переходу кордону. Такою ж зрадою і деякі поляки зганьбили своє ім'я. Запорозьких козаків налічувалося близько 30000, однак більшість із них, вийшовши за межі Польщі, ухилилися від Хотинської війни»¹⁴³.

Отже, автор «Записок про Хотинську війну» писав про 34987 жовнірів польсько-литовської армії. Як уже зазначено, безсумнівним є те, що ці дані він почерпнув з одного військового компуту, в якому фігурує саме така чисельність жовнірів. Що ж до того, скільки згідно із «Записками про Хотинську війну» українських козаків узяли участь у боях під Хотиним, то, окрім твердження Я. Собеського про близько 30-тисячне запорозьке військо потрібно взяти до уваги його зауваження, що більшість козаків дезертирувала, ступивши на молдавську територію. Тобто, до Хотина дійшли менш ніж 15 тисяч запорожців.

Наведений у зазначеному вище творі мобілізаційний максимум Війська Запорозького на Хотинську війну — близько 30 тисяч козаків, цілком безпідставний. Його спростовують насамперед дані компутів козацького війська, складені влітку 1621 р. Не можна прийняти також запропонований автором «Записок про Хотинську війну» своєрідний поправочний коефіцієнт при визначенні реальної чисельності запорожців під Хотиним, тобто понад 50% дезертирів від близько 30 тисяч осіб. Адже низка достовірних джерел не підтверджують факт такого катастрофічно великого дезертирства серед козацького війська. Якщо зазначений факт справді мав би місце, то ті залишки запорожців, які ще були на бойових позиціях під Хотиним, через свою незначну чисельність вочевидь не мали б шансів довго стримувати запеклі штурми величезної армії Османа II.

Навряд чи Я. Собеський, який був добре поінформований про воєнні сили учасників Хотинської битви 1621 р., не знав реальної чисельності козаків. Як видається, у своїх «Записках про Хотинську війну» він навмисно занижив чисельність запорозького війська, а також писав про тотальне дезертирство козаків (про останнє, що прикметно, немає жодного натяку у його щоденнику Хотинської війни). Автору це було потрібно для того, щоб переконати читачів своєї книги, що головну роль у відсічі армії Османа II відіграли поляки та

литовці, а не запорожці. Причому можна впевнено стверджувати, що у «Записках про Хотинську війну» Я. Собеський іноді вдавався до зміщення змістових акцентів та перекручування фактів, аби риторично зобразити велич бойового подвигу польського шляхетства, а також наголосити на значущості власного служіння шляхетській Вітчизні. Приміром, він добре знав зміст одного документа, згідно з яким комісари пообіцяли під Хотином певну фіксовану суму грошового відшкодування за їхні матеріальні збитки. Однак у своїх «Записках про Хотинську війну» він доводив, що, комісари, дбаючи про інтереси державного скарбу Речі Посполитої, уладнали цю справу з козаками, обійшовшись, мовляв, порівняно невеликою сумою грошей, хоча насправді вона була більша (докладніше про це йтиметься нижче).

Отже, є підстави стверджувати, що наявні у джерелах дані про те, що в Хотинській битві 1621 р. взяли участь від 15 до 30 тисяч запорожців, не мають нічого спільного з реальним станом речей. Поява таких цифр мала переважно ідеологічне підґрунтя і була зумовлена станово-корпоративними установками свідомості шляхетських авторів, які через навмисне применшення чисельності козацького війська прагнули наголосити на значущості подвигу шляхетської зброї під Хотином.

Яка насправді була чисельність запорозького війська у Хотинській війні 1621 р.?

Для встановлення чисельності запорозького війська, яке взяло участь у Хотинській війні, особливу наукову цінність мають військові компути. Як уже зазначено, козаки організовували військові пописи незалежно від польського командування. Метою цих пописів було насамперед військово-організаційне та структурне впорядкування запорозьких сил, мобілізованих на турецьку війну. Звісно, що на таких внутрішніх корпоративних військових оглядах не могло бути того крутіства, до якого вдавався особовий склад зтяжних польських підрозділів, щоб підтвердити своє право на жолд. У рік Хотинської війни фінансовий інтерес зовсім не тиснув на козаків такою мірою, як на польських та литовських жовнірів. Адже по отриманні 40 тисячами запорожців зтяжних грошей на червневій 1621 р. козацькій раді над Кагарликом, польський уряд більше не мав перед ними жодних фінансових зобов'язань, пов'язаних із цією військовою кампанією.

Отож, 1621 р. запорожцям не було ніякого сенсу спеціально завищувати чисельність свого війська в надії на те, що уведена через це в оману польська влада додатково виділить їм кошти. Чи не тому в одних козацьких компутах без озирання на «контрольне» число 40 тисяч (тобто погоджену з польським урядом чисельність запорозьких сил) представлено помітно більшу, порівняно з нею, чисельність особового складу козацького війська, а в одному з компутів навпаки — меншу (на понад тисячу осіб). Тобто, є підстави стверджувати, що запорозькі компути 1621 р. були насамперед робочими військово-обліковими документами, у яких на основі процедури військового огляду подано близьку до реальної чисельність запорозького війська.

У нашому розпорядженні є дані трьох компутів, що були складені через порівняно невеликі часові проміжки один від одного — у червні, липні та серпні 1621 р., тобто від завершення мобілізації та концентрації запорозького війська на червневій генеральній раді над р. Кагарликом, і до початку боїв під Хотиним. Відомості про козацький компут, який складено у середині червня 1621 р. під час військового огляду козацького війська над Кагарликом, до наших днів дійшли в уривковому вигляді. Це повідомлення про «п'ятдесят тисяч шістсот пописаних (осіб, які пройшли попис і були внесені до реєстрових списків. — П. С.) мужів», яке подав добре обізнаний із перебігом козацької ради її учасник Київський православний митрополит Іов Борецький¹⁴⁴.

Щодо липневого 1621 р. обліку особового складу запорозького війська, то про нього є порівняно ширша інформація. Відповідний компут зберігся у такому вигляді:

Компут Війська Запорозького на Хотинську війну 1621 р. д[ня] 6 липня

1. Полк Якова Неродича, у ньому 3000	9. Адамко Підгірський має 3700
2. Богдана Конші, у ньому 1600	10. Сидір Семакович — 3500
3. Сагайдачного, у ньому 2200	11. Василь Лучкович — 4100
4. Полк Тихів (Тихого?), у ньому 2200	12. Дацько Гордієнко має 2900
5. Тиміш Удовиця має 4000	13. Войцех Усата має 2800
6. Мойсей Пенько має 2500	14. Семен Чечуга — 3400
7. Полк Федора Білобородька — 3200	15. П. Гурський має 2000
8. Данило Долгань має 3000	

Сума Війська 42900. При цьому гармати: гармат бронзових — 20, залізних — 3, возів з порохом і кулями до цієї гармати — 12¹⁴⁵.

Отже, згідно з компутом від 6 липня 1621 р., у запорозькому війську було п'ятнадцять полків, у яких налічувалося усього 42900 козаків. Воно мало на озброєнні двадцять бронзових і три залізні гармати, а також дванадцять возів з порохом і ядрами для артилерії. Як впливає з круглих чисел чисельності особового складу полків, в усіх них було повністю укомплектовані сотні.

Привертає увагу поданий у документі перелік запорозьких полковників. У джерелах до липня 1621 р. імена більшості з них не зустрічаються. Винятком тут є насамперед перша трійка козацьких старшин у складі Якова Нероди (Бородавки) — запорозького гетьмана, Богдана Конші — вочевидь колишнього полковника в козацькому війську, яке взяло участь у польсько-московській війні 1617–1618 рр. (наприкінці 1622 р. — навесні 1623 р. він тримав гетьманську булаву у Війську Запорозькому)¹⁴⁶, а також Петра Конашевича-Сагайдачного. Оскільки останнього на той час у війську не було, адже він як посол поїхав до польської столиці, то його полком напевно командував наказний полковник. В переліку полковників компуту від 6 липня 1621 р. можна вирізнити також особу Данила Долганя (Довганя). Вірогідно як козацький полковник він фігурує під

прізвищем Довгаль (варіант — Долгаль) в одному з документів, у якому йдеться про виступ кількох запорозьких полків на початку 1614 р. із Мстиславля на Запорожжя¹⁴⁷. З джерел відомо, що 4 вересня 1621 р. в боях під Хотинном загинув «старовинний» запорозький полковник Василь¹⁴⁸ — вочевидь Василь Лучкович. Прикметно, що у першій половині XVII ст. деякими угіддями в пониззі Ворскли володіли Лучкевичі. Однак невідомо, чи мав В. Лучкович якийсь стосунок до цього роду. Так само немає можливості достеменно встановити, чи мав запорозький полковник Гурський спорідненість із шляхетським родом Гурських, один із представників якого, коронний підскарбій Анджей Гурський, між 1617 та 1622 рр. володів Овруцьким староством (у 1630-х роках Станіслав Гурський, на той час овруцький староста, мав урочище на Ворсклі нижче Санжарівського перевозу)¹⁴⁹. Нарешті, полковника Семена Чечугу гадано можна ідентифікувати з «козаком Чечугою», який 1619 р. вів запорожців у морський похід¹⁵⁰.

У компуті, який розглядаємо, неправильно зроблено підрахунок загальної чисельності запорозького війська: у ньому налічено 42900 козаків. Насправді ця сума повинна бути більша на 1200 осіб, тобто вона становить 44100 козаків. Пояснити виникнення такої істотної помилки складно. Можливо, винним за її появу був копіїст документа, який чомусь неправильно зафіксував «суму Війська». Утім, складається враження, що в таких документах помилки були радше правилом, аніж винятком. Наприклад, помилками у підрахунках рясніє один із компутів коронного та литовського війська, складений напередодні Хотинської війни 1621 р.¹⁵¹. У ньому загальну чисельність війська визначено у 17400 осіб. Однак підбивши наведені в цьому документі дані про чисельність усіх рот і корогв, отримаємо іншу суму — 17900 осіб. Чисельність гусарів у компуті подано 6700 осіб, а потрібно — 6600, рейтарів — 960, потрібно — 950, піхоти — 3950, потрібно — 5050. Підбивши подані авторами компуту сумарні дані (переважно помилкові) про чисельність гусарів, козаків, піхоти, рейтарів та донців, здобудемо суму 17510 осіб, що також не збігається з названою у цьому документі сумою загальної чисельності війська.

Хоч би там як, а визначаючи чисельність козацького війська за даними компуту від 6 липня 1621 р., потрібно орієнтуватися не на помилкову калькуляцію 42900 козаків, а на правильну суму, здобуту від додавання кількісних показників особового складу п'ятнадцяти полків, тобто 44100 запорожців. Тим часом, як уже зазначено, під час червневого 1621 р. попису козацького війська у ньому було 50600 осіб, тобто на 6,5 тисячі більше. Якщо це так, то кого саме з козаків внесли до компуту від 6 липня 1621 р.? Немає сумніву, що до нього увійшли насамперед 40 тисяч запорожців, яким дісталися «зтяжні» гроші згідно з критеріями, визначеними ними на червневій раді над Кагарликом. Окрім цих козаків, як впливає з компуту, що його розглядаємо, до війська влилися 4100 добровольців. У такому поповненні запорозького війська добровольцями не було нічого незвичайного. Практика попередніх десятиліть неодноразово підтверджувала, що до зтяжного козацького війська приєднувалися

чимало охочих, які воліли воювати за власний кошт, оскільки сподівалися на військову здобич. Прикметні відомості щодо цього подав також земський підскарбій Криштоф Нарушевич у листі до литовського гетьмана Криштофа Радзівілла (лютий 1622 р.). Довідавшись про рішення К. Радзівілла затягнути на війну в Інфлянти тисячу кіннотників — «старовинних козаків», К. Нарушевич, наляканий можливими утисками і грабежами шляхетських маєтків запорожцями, застерігав свого адресата про можливість неконтрольованого збільшення чисельності їхнього війська в Інфлянтах. На думку земського підскарбія, разом з тисячею затягнутих на службу запорожців рушить маса джур та «архангелів» (згодом — це саркастичне визначення козаків, які приєднувалися до зтяжного війська, не претендуючи на жолд, а сподівалися лише на здобич). Через це, мовляв, чисельність козацького контингенту сягне аж 6 тисяч осіб. Ще за одним таким похмурим віщуванням К. Нарушевича, упродовж року число запорожців зросте настільки, що замість однієї тисячі найнятих на службу їх стане удесятеро більше. Як афористично зауважив про запорожців автор листа до К. Радзівілла, «плодоче це плем'я, бо козацька мати ніколи не старіє»¹⁵².

Отже, К. Нарушевич прогнозував лавиноподібне зростання чисельності козаків навколо їхнього порівняно невеликого зтяжного підрозділу. Звісно, що наведені ним цифри помітно перебільшені, оскільки земський підскарбій хотів у такий спосіб переконати К. Радзівілла у тому, що, беручи на воєнну службу в Інфлянти запорожців, той випустить джина з пляшки, небезпечного для шляхти. Водночас, як свідчать інші джерела, К. Нарушевич правильно відзначив загальну закономірність, що проявлялася при наймі зтяжного козацького війська, а саме — збільшення його чисельності за рахунок охочих, власне «незтягнутих» грошодавцем запорожців, а також джур або пахолків. Прикметно, що під час участі козацького війська на чолі з П. Сагайдачним у польсько-московській війні 1617–1618 рр. в окремих угрупованнях їхнього війська налічувалося до 30% пахолків¹⁵³. Оскільки, з одного боку, 1621 р. порядок зтягнення на війну козацького війська фактично повторював той, що був у 1618 р., тобто напередодні походу козаків П. Сагайдачного на Москву, а з іншого боку, у запорожців, які йшли воювати з силами Османа II, не було жодних причин раптово відмовлятися від своїх давніх звичаїв і традицій воєнних походів, то наявність серед них козацької молоді (джур, пахолків) можна вважати безсумнівною. Прикметно, що на Запорожжі молодість не завжди означала брак досвіду. Траплялося, що ватажками там ставали зовсім молоді козаки, які завдяки своєму твердому характерові, безстрашності та полководським задаткам спромоглися здобути авторитет серед досвідчених запорожців і підпорядкувати їх своїй волі. Приміром, у липні 1610 р. до польського війська, що стояло під стінами Смоленська, якийсь юнак-запорожець привів під своїм командуванням близько 3 тисяч загартованих у боях козаків («молодий пахолък, якому не більше, ніж 18 літ, привів дуже незвичайних (“tak wielgą niestworna”) людей, яких є до 3000»)¹⁵⁴.

Запорожці пишуть листа турецькому султану. Художник І. Рєпін. 1880–1891 рр.

Пахолків не вносили до компутів не лише в коронному та литовському військах, а й у запорозькому — на це претендували повноправні козаки. Вочевидь така обставина була характерна і для компуту запорозького війська від 6 липня 1621 р. Скільки пахолків перебувало серед запорожців, взятих у цей час на військовий облік? Якщо виходити з гаданого мінімуму контингенту козацької молоді у війську, визначивши його, приміром, щонайменше у 5–10%, тобто у декілька разів нижчим, аніж 30% — чисельність пахолків у деяких козацьких підрозділах часів польсько-московської війни 1617–1618 рр., а також вважати, що пахолків мали тільки найдосвідченіші запорожці з числа тих, котрі взяли зтяжні гроші (як уже зазначено, їх було 40 тисяч), то на 6 липня 1621 р. у запорозькому війську налічувалося від 4 до 6 тисяч пахолків. Тобто, реально воно на цей час налічувало 46–48 тисяч осіб.

Впадає в око, що порівняно з червневим 1621 р. військовим оглядом запорожців, під час якого було взято на облік 50600 осіб, станом на 6 липня 1621 р. чисельність їхнього війська (не враховуючи пахолків) скоротилася на 6,5 тисячі осіб. Причини такого зменшення його чисельності загалом достатньо очевидні. Те, що цих козаків обійшли з видачею зтяжних грошей на генеральній раді над Кагарликом, ще не означало, що усі вони були недосвідчені, погано озброєні та надто жалкували за 0,5 польського златого, який їм не дістався — на відміну від більшості їхніх товаришів. Є підстави стверджувати, що чимало козаків, котрі не пішли під Хотин, намірялися рушити у морський поход, де вони мали шанс винагородити себе значно більшою військовою здобиччю порівняно з жалюгідною сумою зтяжних грошей, на які розщедрився центральний уряд. Чітка вказівка про намір частини запорожців піти на море є у

листі королівського посла до них Бартоломія Обалковського до коронного підканцлера Вацлава Лещинського, написаному по завершенні червневої 1621 р. козацької ради. Автор цього листа писав, що він особисто ознайомив козаків із листами Сигізмунда III, у яких король вимагав від них послати частину їхнього війська у морський похід проти турків. Хоча запорожці «підтвердили присягою не розриватися», тобто не розпорозувати свої сили, вельми багатьом із них припав до душі королівський наказ, виконання якого могло дати їм багату військову здобич. Через це, за словами Б. Обалковського, «довідавшись із листів про волю Й[ого] К[оролівської] М[илості], дуже багато їх втекли назад, тут і звістка прийшла, [що] нібито з тих кошових, яких залишили на Запорожжі, пішло [з] 20 човнів на море. Однак іншим разом приготуються сильніше»¹⁵⁵.

Як бачимо, Б. Обалковський стверджував, що від війська під командуванням гетьмана Я. Бородавки, котре виступило у бойовий похід, утікали козаки, аби піти у морський похід. Можна припустити, що насправді в цьому випадку йшлося насамперед про тих із них, які не дістали «затяжні» гроші й воліли податися на Запорозьку Січ. Там були також козаки, які несли службу за наказом запорозького командування. Ще на початку липня 1621 р. Я.-К. Ходкевич повідомив Сигізмунду III, що козаки залишили на Запорозькій Січі залогу у п'ятсот своїх товаришів, а також підготували до морського походу шість човнів¹⁵⁶.

Якщо наведені Я.-К. Ходкевичем дані про чисельність січової залогі могли бути близькими до істини (у деяких джерелах пізнішого часу стверджується, що в час, який розглядаємо, на Запорозькій Січі було 2 тисячі козаків), то його обізнаність із морськими планами та виправами запорожців далеко не найкраща. У розділі III докладніше йтиметься про те, що близько 11 липня 1621 р. запорожці розбили турецьку флотилію, що складалася із 150 суден — османських чайок. Попри те, що здобути перемогу козакам допомогли воєнні хитрощі, для такого їхнього успіху безперечно було недостатньо шістьох запорозьких човнів, про які згадував Я.-К. Ходкевич. Вочевидь у цій битві взяли участь кілька десятків козацьких чайок не менш аніж із 1,5–2 тисячами запорожців. Є достатньо очевидним, що усі вони не могли з'явитися на воєнний огляд 6 липня 1621 р. і дані про не них не потрапили до складеного того дня компуту.

Щодо козаків, які становили залогу Запорожжя, то їхня служба полягала, зокрема, в патрулюванні запорозьких територій кінними роз'їздами, а також на човнах по Дніпру, в тому числі до південних кордонів Запорожжя — урочища Карайтебень. Про це довідуємося з написаного у серпні 1621 р. листа польського посла до Криму Флоріана Олешка, адресованого Сигізмунду III. Як писав Ф. Олешко, 3 серпня 1621 р. ханський провідник провів його «від Перекопу через Дике Поле до Запорожжя... тобто урочища Карайтебень над дніпровський берег». Там польського посла та його почет зустріли запорожці. Причому самого Ф. Олешка вони повезли Дніпром, а його слуг dopravили на конях аж до Чигирини. Прикметно, що польський посол довідався від татарського провідника (який часто бував на Запорожжі у справах, пов'язаних з викупом

полонених) про реакцію кримського хана щодо мобілізації запорозького війська на турецьку війну. За словами згаданого провідника, хан запитав його, чи він «чув що-небудь у Русі про військо і яке [воно є] велике?» Провідник відповів Джанібек-Гірею: «Є чимале військо». На почуте хан нібито зауважив: «Кому допоможе Бог, той їстиме хліб»¹⁵⁷. Якщо ці слова справді належали Джанібек-Гірею, то його явно збентежила звістка з Русі, тобто з України, про мобілізацію великих сил запорожців та змусила замислитися про геополітичні перспективи в регіоні, що назрівали у зв'язку з турецько-польською війною.

Ще один компут (реєстр) запорозького війська було складено, як видається, 25 серпня 1621 р. під час козацької ради під Могилсьвом, на якій Я. Бородавку скинули з гетьманства й вручили гетьманську булаву П. Сагайдачному (про це докладніше йтиметься у розділі V). Наведемо текст цього документа, для зручності замінивши кількісні числівники відповідними числами, а також прономерувавши перелік полків та полковників:

Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 р.

1. Полк Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська Запорозького — коней 3000.	7. Полк Данила Дорокола — 3000.
2. Полк Івана Зишкаря — 2320 коней.	8. Полк Адама Підгорського (Підгірського) — 3700.
3. Полк Куроши Богдана — 1600 коней.	9. Полк Сидора Семаковича — 3500.
4. Полк Тимоша Федоровича — 4000.	10. Полк Василя Лучкевича — 4100.
5. Полк Мойсиха Пісарка — 2500.	11. Полк Яцька* Горденка — 2700.
6. Полк Федора Білогородка — 3200.	12. Полк Цесюри Семрока — 3200.
	13. Полк Івана Гардзєя — 2000.

Сума усього Війська Запорозького — 41520.

Козацька гармата.

Гармат бронзових — 20, залізних — 3. Возів** із кулями і порохом — 12¹⁵⁸.

Отже, з наведеного вище документа випливає, що у 13 полках запорозького війська налічувалося 41520 козаків, а також двадцять бронзових і три залізні гармати з дванадцятьма возами ядер та пороху. Як уже зазначено, складачі компуту помилилися у підрахунках загальної чисельності запорожців — насправді правильним є число 38820 осіб.

Що змінилося, а що залишилося по-старому у запорозькому війську в серпні порівняно з липнем 1621 р., коли було складено попередній компут? Насамперед впадає в очі така статистика: у війську стало менше на два полки і відбулося скорочення особового складу на понад 5 тисяч козаків. Водночас незмінними залишилася артилерія та боезапас до неї. Певні структурні новації, що з'явилися у козацькому війську наприкінці серпня, потягнули за собою деякі кадрові перестановки серед полковників. Я. Бородавка втратив не лише гетьманську булаву, а й командування своїм полком. Очевидно полк опального екс-гетьмана

* Неясне слово у тексті джерела, видавці його прочитали, як «Яцько».

** У тексті помилково написано «wogow».

був розформований і на його основі, зокрема, створено полк чисельністю 2320 козаків на чолі з полковником Іваном Зишкарем — вочевидь ставлеником новообраного гетьмана. П. Сагайдачний, який, отже, знову прийшов до влади у Війську Запорозькому, збільшив свій полк на 800 козаків. Причому це збільшення напевне відбулося головним чином за рахунок залишків колишнього полку Я. Бородавки. Владні перестановки серед запорозької старшини вочевидь зачепили і полковника Гурського. У серпні він втратив владу, а його полк, що налічував рівно дві тисячі осіб, очевидно перейшов під командування Івана Гардзєя.

Імена одинадцяти полковників, які фігурували у компуті від 6 липня, зустрічаються і в серпневому компуті (реєстрі) 1621 р. Причому чисельність більшості їхніх полків залишилася незмінною. Йдеться про вісім таких полків: Богдана Конші (перекручено — Куроші), Тимоша Федоровича (згодом його козацьке прізвище було Удовиця), Мойсея Пенька (перекручено — Пісарка), Федора Білобородька (перекручено — Білогородка), Данила Долганя (Дорокола?), Адама Підгірського, Сидора Семаковича та Василя Лучкевича (Лучковича). Двоє із «старих» полків у серпні дещо зменшилися: на дві сотні полк Дацька Гордієнка (Я. Горденка) і на стільки ж — Семена Ччуги (перекручено — Цецюри Семрока).

Отже, в результаті структурної реорганізації козацького війська було розформовано один полк чисельністю 2320 осіб, дев'ять із дванадцяти «старих» полків зберегли свою чисельність, один полк збільшився на 800 козаків і тільки два полки незначно зменшилися, причому в однаковій пропорції. На користь припущення про те, що така реорганізація відбулася 25 серпня, можна навести низку аргументів. Відповідний компут не міг бути складений раніше зазначеної дати, оскільки у ньому гетьманом названо П. Сагайдачного, котрий, як уже зазначено, повернув собі гетьманську булаву аж ніяк не раніше 25 серпня 1621 р. З джерел відомо, що після останньої дати запорожці упродовж кількох днів удень та вночі з боями здійснювали марш під Хотин на з'єднання з силами Я.-К. Ходкевича, а вже на початку вересня прийняли на себе запеклі штурми турецької армії. Відтак у цей час їм явно було не до військових реорганізацій, оглядів та складення компутів. Те, що компут, який розглядаємо, не міг бути складений під час Хотинської битви, або, приміром, на козацькій раді по завершенні війни та укладенні Хотинського миру, підтверджує той факт, що у ньому фактично немає жодного натяку на бойові втрати запорожців.

Щоправда, постає запитання, куди поділися два полки, які фігурують у реєстрі від 6 липня 1621 р.: полк Тихого чисельністю 2200 козаків, а також полк Войцеха Усата, в якому було 2800 козаків? Тим часом можна з певністю стверджувати, що до 25 серпня не було боїв, в яких запорожці втратили б аж 5 тисяч своїх товаришів. Звісно, що чимало козаків, як і невдовзі після генеральної ради над Кагарликом, могли відійти від війська. Утім, імовірність цього незначна. Потрібно зважити на те, що ще до 6 липня запорожці визначилися, кому з них охороняти Січ, а кому воювати з турками на морі. Як уже зазначено, козаки, які не потрапили до санкціонованого червневою радою 40-тисячного зтяжнього війська, мали можливість або приєднатися до своїх щасливіших у цьому плані товаришів — не претендуючи на гроші за воєнне найманство, або ж розійтися

по домівках. Проте після 6 липня така свобода вибору для запорожців напевне стала недосяжною. Адже зі складенням липневого 1621 р. компуту фактично було поставлено крапку над «і» в остаточній конфігурації бойових підрозділів козацького війська. Причому це було зроблено у той час, коли розпочався останній відлік часу напередодні розгортання сухопутних операцій у Хотинській війні 1621 р. (якби не відбулася зміна на гетьманстві у Війську Запорозькому, то, напевно, не було б потреби складати ще один компут). Через це після військового огляду 6 липня навряд чи був можливим скільки-небудь великий відтік козаків від війська — тим більше у таких колосальних масштабах, щоб за порівняно короткий час воно втратило аж два полки у повному складі. До того ж, у той час не існувало жодних видимих причин для виникнення масового дезертирства запорожців (цього дезертирства не було навіть під час вкрай тяжкої для них хотинської облоги у вересні — на початку жовтня).

Звідси напрошується висновок, що козацький компут (реєстр) від 25 серпня 1621 р. неповний. Вагомі докази щодо цього містить один документ, текст якого наведемо нижче, пронумерувавши перелік полковників та їхніх полків:

Полковники Війська Запорозького

1. Сагайдачний, гетьманський полк	6. Чечурин полк
2. Коншина полк	7. Дацьків полк
3. Чичканів полк	8. Трохима Долгаля полк
4. Тимофіїв полк	9. Матвій полк
5. Сидора Чорного полк	10. Адамів полк

А імена чотирьох полковників забуто¹⁵⁹.

Наведений вище джерельний текст має форму військового облікового документа. Проте це не військовий компут (реєстр) у строгому значенні зазначеного терміна, а, радше, складений по пам'яті перелік козацьких полків та полковників. Його авторами не могли бути запорожці — вже через те, що вони, безперечно, знали усіх своїх старшин. Напевно цей перелік вийшов з-під пера якогось учасника Хотинської битви з польсько-литовського табору. Причому він з'явився по якомусь часі після війни, про що свідчить наявна в документі ремарка про прогалини у пам'яті автора.

Документ, який розглядаємо, відображає стан військово-організаційної структури запорозького війська насамперед під час боїв під Хотином. На чому базується це твердження? Перш ніж відповісти на це запитання, звернемо увагу на одну прикметну особливість інформації зазначеного переліку. Йдеться насамперед про те, що у ньому зустрічаються імена полковників, які названо також у компутах від 6 липня та 25 серпня 1621 р. До таких «старих» полковників є підстави зарахувати Сагайдачного (Петра Сагайдачного), Коншу (Богдана Коншу), Тимофія (Тимоша Федоровича — Удовицю), Сидора Чорного (Сидора Семаковича), Чечуру (Семена Чечугу), Дацька (Дацька Гордієнка), Адама (Адама Підгірського). З-поміж «нових» полковників у переліку фігурують Чичкан, Трохим Долгаль (звісно, якщо його не сплутано з Данилом Долганем), а також Матвій. Оскільки у документі, окрім перелічених персоналій,

ідеться ще про чотирьох анонімних полковників, то загальна чисельність полків у війську становила чотирнадцять.

Як можна переконатися, імена принаймні сімох із десяти полковників зафіксовані також у запорозьких компутах від 6 липня та 25 серпня 1621 р. Це дає підстави стверджувати, що, як у названих компутах, так і в переліку полковників і полків ідеться про одне і те саме козацьке військо, мобілізоване 1621 р. на турецьку війну. Однак, усе ж, до якого часу потрібно віднести дані про це військо, які містяться в останньому джерелі? Відповіді на це запитання допомагає вказівка документа «Полковники Війська Запорозького» про гетьманський статус П. Сагайдачного. Отже, стає зрозуміло, що інформація цього джерела щонайраніше охоплює час після 25 серпня, тобто по обранні П. Сагайдачного гетьманом та проведенні військово-організаційних змін у війську і складенні компуту. Верхню ж хронологічну межу документа «Полковники Війська Запорозького» потрібно віднести на кінець жовтня — початок листопада 1621 р., оскільки вочевидь саме у цей час було розпущене козацьке військо, яке брало участь у Хотинській війні (у січні 1622 р. запорозькі старшини заявили у Києві королівським комісарам, що розпущене по війні військо може знову зібратися не раніше весни)¹⁶⁰. Що ж до автора переліку запорозьких полковників та полків, то він напевно бачив козацьке військо під Хотином і, відповідно, мав можливість збирати про нього інформацію упродовж відносно стислого часу: від приходу запорожців під це місто на початку вересня і, щонайпізніше, до кінця другої декади жовтня 1621 р., коли під Кам'янцем-Подільським востаннє цього року деякий час перебували поряд польсько-литовське та запорозьке війська, які поверталися з турецької війни.

Отже, у документі «Полковники Війська Запорозького» фактично підбито підсумок того, з якою військово-організаційною структурою козацьке військо вийшло з Хотинської війни. Повідомлення цього джерела про чотирнадцять запорозьких полків якраз і дає підстави твердити про неповноту компуту від 25 серпня 1621 р., в якому зафіксовано дані про тринадцять полків. Водночас впадає в очі, що наявна у документі «Полковники Війська Запорозького» інформація про чотирнадцять запорозьких полків наприкінці або невдовзі по завершенні Хотинської війни 1621 р. не збігається з даними компуту козацького війська від 6 липня 1621 р. про п'ятнадцять полків. Щоб пояснити причини такої розбіжності потрібно взяти до уваги ту обставину, що під час запеклих боїв під Хотином змінилися приблизно два-три командувачі козацьких полків — останнє впливає із змісту переліку запорозьких полковників і полків. Можна припустити, що якийсь із запорозьких полків був розформований через втрати.

Як видається, неповноту компуту від 25 серпня 1621 р. зумовлено тим, що козаки полків Тихого та В. Усата не були під час його складення під Могилевом, оскільки на той час ще не повернулися з Молдавії із «чат», тобто займалися там розвідкою і диверсійною діяльністю. Прикметно, що у джерелах є виразні повідомлення про повернення наприкінці серпня — на початку вересня до запорозького війська двох козацьких полків. Один з них прийшов під Хотин ще до того, як 1 вересня там з'явився П. Сагайдачний зі своїми полками, які він

привів від Могилева. Наприклад, в одному з діаріушів Хотинської війни зазначено, що 31 серпня 1621 р. під Хотин «пробилися оборонною рукою з чати кілька тисяч запорозьких козаків»¹⁶¹. За даними автора діаріуша Хотинської війни Миколая Мархоцького (написаного на основі інформації, здобутої його синами Адамом і Криштофом — учасниками Хотинської битви), це був якийсь козацький полк («прийшов полк запорозьких козаків, які відходили від свого війська на чату»)¹⁶². Очевидно це був полк полковника Тихого, у якому згідно з даними компуту від 6 липня налічувалося 2200 козаків.

Про ще один козацький полк, який дещо пізніше прийшов до хотинського табору запорожців, ітиметься нижче. Тим часом звернемося до деяких джерел, які містять інформацію про прихід на початку вересня 1621 р. 40-тисячного козацького війська під Хотин. Серед іншого, такі відомості зустрічаються у компутах польсько-литовської армії часу турецько-польської війни 1621 р. У них зазвичай наводять лише сумарні дані про загальну чисельність козаків без вирізнення кількісного складу окремих їхніх бойових підрозділів, як-от: «запорозьких козаків під наказним гетьманом Сагайдачним — 40000»¹⁶³. Неважко здогадатися, що в цьому джерелі представлено не реальне число козаків у запорозькому війську, а зазначено, радше, загальну чисельність козацького війська, яке польська влада затягнула на війну, виділивши для його військового найму певну грошову суму (зауважимо, що 25 серпня 1621 р. П. Сагайдачний став запорозьким гетьманом, а не «наказним гетьманом»). Специфіка таких компутів коронного та литовського війська полягала в тому, що вони являли собою військово-облікові документи, на підставі яких здійснювалася виплата жолду. Через це наявність у них узагальнюючих даних про 40 тисяч запорожців вочевидь свідчила про те, що йшлося тільки про тих з них, які раніше отримали гроші за військовий найм. Підтвердження слушності цієї думки можна знайти у компуті польського та литовського війська, що має назву «Аудиція війська 1621 р.»¹⁶⁴. Судячи з усього, цей документ складено в основному до 7 серпня 1621 р., оскільки у ньому наприкінці після підбиття зведених даних про роти та корогви* дописано: «7 серпня прийшли Аннібалові козаки — 100 коней».

* Із сумарних даних компуту про чисельність рот та корогв польсько-литовського війська (без корогви Аннібала, лісовчиків, а також сил королевича Владислава) постає така картина: «гусарів: коней — 7000 козаків: коней — 6450 німецької піхоти — 1050
рейтарів: коней — 1100 польської піхоти — 5000

Разом усього війська — 20550
Війська Запорозького — 40000
При котрім війську гармат 36».

Проте складачі цього компуту припустилися грубих помилок у своїх підрахунках. Насправді наведені вище підсумкові дані повинні мати такий вигляд: гусарів — 8050; рейтарів — 1200; козаків — 5750; польської піхоти — 5540; німецької піхоти — 1050. Разом усього війська — 21590. Якщо приплюсувати сюди здобуті на той час польсько-литовським командуванням відомості про чисельність корогви Аннібала (100 осіб), полку лісовчиків (1200 осіб), а також королевича Владислава (10210 осіб), то загальна чисельність польського та литовського війська згідно з даними цього компуту становитиме 33100 осіб, а із запорозькими козаками — 73100 осіб.

З інших додаткових записів, зроблених 7 серпня, або дещо пізніше, випливає, що по складенні цього компуту польсько-литовське командування ще не мало остаточних даних про чисельність лісовчиків, а також військового контингенту королевича Владислава («лісовчиків одинадцять корогв, однак кажуть, що їх іде більше; полк королевича Й[ого] М[илості], як має відомість й[ого] м[илість] п[ан] гетьман, окрім тих — 10210»). Оскільки на час складення цього компуту Я.-К. Ходкевич не мав ніякої нової інформації про запорозьких козаків, то наведені у цьому документі дані про 40-тисячне запорозьке військо стосувалися, звісно, не реальних, а «паперових» козаків. Тобто, це були дані про загальну чисельність запорожців, яких у червні 1621 р. завербував на службу Б. Обалковський, видавши їм певну суму грошей.

Документ, який розглядаємо, привертає до себе увагу ще й тим, що напроти його заголовку зроблено примітку: «принесено 8 жовтня». Звідси стає зрозуміло, що польське командування скористалося ним із тією чи тією метою наприкінці Хотинської війни, власне напередодні укладення польсько-турецького миру. Тобто цей компут як військово-обліковий документ був достатньо затребуваний під час битви під Хотином. Однак у ньому не зроблено поправку на воєнні втрати, хоча ще в серпні 1621 р., по складенні цього документа, тривало уточнення чисельності особового складу війська. Таку законсервованість змісту компуту під час війни, серед іншого, можна пояснити фінансовими інтересами польського та литовського офіцерства, котре, як уже зазначено, практикувало те, що клало до власної кишені платню «мертвих душ». Водночас командування польсько-литовської армії не було зацікавлене і в уточненні у компуті реальної чисельності запорозького війська. Його сповна задовольняли старі канцелярські дані про чисельність козаків, виражену числом 40 тисяч. Адже запорожцям давно виплатили гроші за військовий найм і ніяких нових виплат за цією статистикою не передбачалося. До того ж, польське командування явно не збиралося давати привід для легалізації як учасників війни тих козаків, які пристали до найнятого на службу запорозького війська. Нарешті, в умовах тяжкої облоги не було можливості проводити будь-які військові огляди та переписи.

Неважко переконатися, що джерельна вартість даних про 40-тисячне (утім, як і про 30-тисячне) запорозьке військо, наявних у компутах польсько-литовської армії, аж ніяк не найкраща. Більш наближеними до історичної дійсності є повідомлення про чисельність козаків, яких 1 вересня 1621 р. привів П. Сагайдачний під Хотин на з'єднання із силами Я.-К. Ходкевича, що містяться у деяких листах учасників турецько-польської війни з хотинського табору. Йдеться, власне, насамперед про лист шляхтича Конарського до коронного надвірного маршалка Опалінського від 10 вересня 1621 р. У ньому зазначено, що 1 вересня до польського та литовського війська прийшли «під 40 тисяч» запорожців¹⁶⁵ (про близько 40 тисяч запорожців під Хотином свого часу писав Й. Єрлич¹⁶⁶). Те, що це «польове» спостереження безпосереднього учасника Хотинської битви вочевидь достатньо адекватно відображає відповідні тогочасні реалії, опосередковано підтверджує та обставина, що, як випливає з повідомлень низки писемних пам'яток, П. Сагайдачний майже без втрат привів своє військо

з-під Могилева (де під його командування перейшли 38820 козаків, що засвідчив компут від 25 серпня) до Хотина. Як бачимо, Конарський уникнув специфічної статистики круглих цифр, навівши власну орієнтовну оцінку чисельності козацького війська. З неї випливає, що запорожців фактично було дещо менше 40 тисяч. Щоправда, далеко не кожен жовнір із польського табору міг більш-менш точно на око визначити чисельність запорозьких сил під Хотином. Приміром, шляхтич Я. Чаплінський у листі до Є. Радзімінського від 1 жовтня 1621 р. стверджував, що рівно місяць тому «на велику радість усього війська», тобто польсько-литовській армії, до хотинських оборонців приєдналися 40 тисяч кінних, а також 30 тисяч піших запорожців¹⁶⁷. Звісно, що цим неабияк перебільшеним цифрам не можна вірити. Водночас у цьому випадку важливим є безпосереднє враження очевидця про вельми велике за тогочасними мірками козацьке військо. Ще фантастичніші чутки про запорозьке військо з'явилися наприкінці серпня 1621 р. у Львові. Якийсь невідомий автор писав (очевидно у листі до приятеля), що, мовляв, литовський гетьман уже зібрав 40-тисячне «наше військо» і що, нібито, «при пану гетьману є 160 тисяч козаків запорожців». Щоправда, описавши спустошення ними ворожої території, цей автор чомусь завершив свого листа фразою: «також прийшло тридцять тисяч козаків»¹⁶⁸. Хоч би там як, вірити цим повідомленням не можна. Адже згаданий львівський автор писав і про 160 тисяч, і про 30 тисяч запорожців на основі чуток.

Що ж до розглянутих вище відомостей Я. Чаплінського про козацьке військо, то деякі дослідники вважають, що при копіюванні його листа сталася помилка: замість числа 10000 було написано 40000¹⁶⁹. Якщо це справді так, то Я. Чаплінський досить точно визначив загальну чисельність запорозького війська (10 тисяч вершників та 30 тисяч піхотинців). Проте в цьому випадку керуватися припущенням про недогляд копіїста, який написав замість 10000 число 40000, означало б ігнорувати достатньо важливі і промовисті факти. Як уже зазначено, в червні 1621 р. ксьондз Оборницький, письмово звітуючи перед королем про результати переговорів представників урядової сторони із запорожцями, підтвердив затягнення на турецьку війну 40 тисяч козаків-вершників. Вище вже йшлося про те, що напередодні приходу запорожців під Хотин у польсько-литовському таборі снували чутки про 60-тисячне козацьке військо, розташоване на Підбитому. У липні 1621 р. можна були почути розповіді та прочитати і про 80-тисячне військо запорожців, причому з покликами начебто на козацький компут¹⁷⁰.

Отже, є підстави стверджувати, що по прибутті 1 вересня 1621 р. під Хотин близько 39 тисяч козаків на чолі з П. Сагайдачним, їхнє військо чисельно зросло, адже до нього приєднався полк Тихого, який уже стояв тут від 31 серпня. Що ж до «загубленого» на чатах полку В. Усата, то на той час про нього все ще не було жодних звісток. Проте 4 вересня на лівому березі Дністра напроти запорозького табору з'явилися козаки-чатівники. Повідомлення про це є в одному з діаріюшів Хотинської війни. Причому у двох копіях цього діаріуша, що дійшли до наших днів, це повідомлення викладене по-різному:

«Того ж дня три тисячі козаків перейшли на ту сторону Дністра і тих, які були поверталися з чати, одразу переправивши на човнах до своїх, підкріпили»¹⁷¹.

«Того ж дня 3000 козаків прийшли на ту сторону Дністра, котрі їхали з чати, одразу переправившись на човнах до своїх, підкріпили своїх»¹⁷².

Як бачимо, представлені в цих текстуальних фрагментах тлумачні версії прибуття 4 вересня 1621 р. на лівий берег Дністра в районі Хотина козаків-чатівників доволі нечіткі. Відтак до кінця не зрозуміло, як було насправді: 3 тисячі козаків із правобережного запорозького табору переправилися на лівий берег Дністра, а звідти на човнах спішно перевезли до своїх тих козаків, які повернулися з чати, що стало своєчасним підкріпленням для запорозького війська (того дня воно вело тяжкі бої з турками), чи 3 тисячі козаків-чатівників, котрі наблизилися до запорозького табору з дністровського лівобережжя, негайно переправилися човнами на протилежний берег ріки, прийшовши своїм на допомогу? Принаймні безсумнівним є те, що в обох випадках ішлося про прибуття під Хотин великого козацького підрозділу, який з ходу форсував Дністер і приєднався до запорозького війська. Чисельність новоприбулого підрозділу визначалася навіть не сотнями, а тисячами козаків. Щодо цього привертає до себе увагу промовисте свідчення однієї з редакцій діаріуша Хотинської війни про 3 тисячі козаків-чатівників. Утім, немає впевненості як у достовірності цих цифрових даних, так і в тому, чи правильно прив'язано їх саме до цих козаків. Проте, навіть якщо припустити, що істині відповідає повідомлення іншої редакції діаріуша, а саме — про 3 тисячі козаків, посланих із запорозького табору назустріч своїм товаришам, які поверталися з чат, то і в такому випадку є підстави твердити, що рахунок чисельності козаків-чатівників насправді ішов на тисячі. Видається очевидним, що під час тяжких боїв з турками 4 вересня 1621 р. запорозьке командування прийняло ризиковане рішення послати 3 тисячі козаків на лівий берег Дністра лише заради того, щоб забезпечити переправу достатньо великого, принаймні кількатисячного, військового контингенту, а не купки козаків-чатівників.

Не може бути сумнівів і щодо того, що запорожці, які повернулися до своїх 4 вересня, були послані на чати ще гетьманом Я. Бородавкою. Адже від приходу 25 серпня до влади у Війську Запорозькому П. Сагайдачного і до 4 вересня воєнна ситуація, в якій опинилися козаки, була така, що цілком позбавляла новообраного гетьмана можливості послати на чати великі загони, розпорошуючи тим самим свої сили. Адже, як уже зазначено, запорожцям довелося з важкими боями пробиватися рухомим табором від Могилєва до Хотина, а по зайнятті хотинських позицій — на початку вересня витримати декілька запеклих штурмів армії турецького султана Османа II. Все це дає підстави для висновку, що єдиним великим підрозділом козаків-чатівників, який 4 вересня приєднався до запорозького війська, міг бути лише полк В. Усата (за даними компуту від 6 липня 1621 р. у ньому налічувалося 2800 осіб).

Підбиваючи підсумок розгляду питання про чисельність запорозьких козаків у Хотинській війні 1621 р., можна стверджувати, що у її сухопутних операціях взяли участь ті з них, кого зафіксували у компуті від 6 липня 1621 р., тобто 44100 осіб, а разом з пахолками — близько 46–48 тисяч осіб. Причому запорозьке військо, яке на початку вересня укріпилося в хотинському таборі, було

дещо менше 46–48 тисяч, оскільки частина козаків загинула у Молдавії (на нашу думку — близько 500 осіб, а під час перших трьох днів турецьких штурмів — близько 200 осіб). Максимальної чисельності козацьке військо під Хотиним досягнуло 4 вересня з приходом до нього полку В. Усата. На той момент, не беручи до уваги козаків, які загинули на території Молдавії, а також були вбиті під час відбиття ворожих штурмів 2–4 вересня, козацьке військо сягало понад 45–47 тисяч осіб.

Те, що реальна чисельність запорозького війська була у межах наведених вище цифр, підтверджують деякі щоденники Хотинської війни, а саме ті з них, автори яких не переймалися ідеологічним збалансуванням чисельності хотинських оборонців, аби у вигідному світлі представити бойові заслуги коронного війська. Йдеться, власне, про Аксента Кам'янецького, який зазначив про 45 тисяч запорожців під Хотиним¹⁷³ (аналогічна чисельність запорожців фігурує в «Історії Хотинської війни» ще одного вірменського автора з Кам'янця — Ованеса, сина Тер-Акопа)¹⁷⁴. До учасників Хотинської війни 1621 р. належали також козаки, які билися з турками на морі. У розділі III ітиметься про те, що у морських походах та битвах під час Хотинської війни взяли участь близько 5,6 тисячі запорожців. Звідси випливає, що 1621 р. на війну з турками Військо Запорозьке без козацької молоді (пахолків, джур) виставило 49,7 тисячі козаків, а з разом з нею — 51,6–53,6 тисячі козаків. За тогочасними мірками це були величезні військові сили, бойові дії яких на суші та морі під час Хотинської війни 1621 р. відіграли ключову роль у зруйнуванні агресивних планів турецького султана Османа II проти Речі Посполитої.

5. Польсько-запорозькі переговори 1621 р. та політичне рішення козаків взяти участь у війні з турками

3 листопада 1620 р. у Варшаві розпочав роботу вальний сейм, учасники якого перебували під гострим враженням від цецорської поразки польського війська. На сеймі розглянули надзвичайні заходи щодо підготовки до турецько-польської війни й ухвалили зібрати спеціальний податок (побор), який увосьмеро перевищував звичайний¹⁷⁵. Однак ці екстраординарні законодавчі кроки зовсім не гарантували, що на заплановані кошти вдасться сформуванню достатньо великого війська, спроможне дати відсіч армії Османської імперії. За таких обставин для польської влади незмірно зростало значення запорозьких сил. Центральний уряд Речі Посполитої вже мав досвід використання у війнах вельми боєздатного козацького війська, причому за кошти, які явно не обтяжували державний скарб. Однак на заваді плану залучення запорожців до турецько-польської війни стала та обставина, що офіційна Варшава здійснювала жорстку антиправославну політику, чим неабияк налаштовувала проти себе українське козацтво. Аби зробити запорожців поступливішими, у польських правлячих колах виникла ідея вплинути на них через авторитетного у

православному світі Єрусалимського патріарха Феофана, який у той час перебував в Україні. 10 листопада 1620 р. Сигізмунд III звернувся до нього з листом, аби той спонукав запорожців стати на захист Речі Посполитої від вторгнення турків. Король зазначив, що у цій справі він посилає в Україну свого дворянина Бартоломія Обалковського. Тему козацької допомоги польській владі у відбитті ворожого нападу на країну порушив також Краківський католицький єпископ Мартин Шишковський у своєму листі до патріарха Феофана¹⁷⁶. Через деякий час Б. Обалковський зустрівся в Києві з Єрусалимським патріархом. У січні 1621 р. Феофан написав грамоту до козаків Війська Запорозького, в якій просив їх дослухатися до закликів польської влади і стати на захист Речі Посполитої¹⁷⁷.

Єрусалимський патріарх Феофан.
Художник невідомий.
Кінець XIX ст.

Попри таку співпрацю цього ієрарха Східної Церкви з польським королем, уже у лютому 1621 р. Сигізмунд III публічно оголосив, що, мовляв, Феофан насправді є не Єрусалимським патріархом, а звичайнісіньким турецьким шпигуном. Король наголошував, що нововисвячені православні архієреї Київської митрополії — Мелетій Смотрицький та Іов Борецький, а також їхні спільники є посібниками цього турецького агента та бунтівниками, яких потрібно суворо покарати. Проти православних, насамперед міщан м. Вільно, столиці Великого князівства Литовського, у квітні 1621 р. розпочалися релігійні гоніння¹⁷⁸.

Через це в Україні загострилася політична ситуація. 8 травня 1621 р. Київський митрополит Іов Борецький разом з іншими архієреями, висвяченими Єрусалимським патріархом Феофаном, оприлюднив «Протестацію». У ній було спростовано звинувачення уніатів та урядових кіл на адресу православних, а також заявлено про справедливість боротьби учасників руху за конфесійну свободу православного населення України та Білорусії¹⁷⁹. І. Борецький зустрівся із запорозьким гетьманом Я. Бородавкою й вони обидва написали листи лідеру протестантів Великого князівства Литовського Криштофу Радзівілу, запропонувавши йому об'єднатися у православно-протестантському союзі задля кращого обстоювання своїх конфесійних прав у Речі Посполитій. Причому запорозький гетьман дав зрозуміти, що запорожці можуть вдатися до сили проти уніатів, які ведуть боротьбу з православними. 15 травня 1621 р. І. Борецький зафіксував у судовій книзі Київського замку ще одну протестацію, у якій поклав відповідальність на уніатів за старі, а також майбутні конфлікти на релігійному ґрунті на українських та білоруських землях¹⁸⁰.

Портрет Мелетія Смотрицького з книги 1666 р. Якова Суші

Іов Борецький.
Розпис собору Свято-
Михайлівського
Золотоверхого монастиря у
Києві

и іже сам востанок вдалося до А. К. Ходкевича, який був
у той час у Києві, і просити його, щоб він до нас в Київ при-
їхав, щоб ми могли з ним поговорити про те, що ми
у нас в Києві востанок вдалося до А. К. Ходкевича, який
у той час у Києві, і просити його, щоб він до нас в Київ при-
їхав, щоб ми могли з ним поговорити про те, що ми

1621 р.

А. К. Ходкевич

Яков Бородавко

1621 р.

Автограф запорозького
гетьмана Якова Бородавки
1621 р.

Отже, за визнанням Я.-К. Ходкевича, він втратив надію сформувати бодай половину від запланованої чисельності армії. Жовніри, яким належало іти на турецьку війну, демонстрували низький бойовий дух і схильність до дезертирства. Головнокомандувачу армії, що мала заступити дорогу туркам, не вдалося вирішити нагальні мобілізаційні питання ані щодо артилерії, ані щодо підрозділів іноземних найманців. Відтак Я.-К. Ходкевичу залишалося сподіватися на диво. Він готовий був повірити, що вкрай скрутну ситуацію може виправити особиста участь Сигізмунда III у мобілізаційних заходах та його приєднання до війська. Литовський гетьман покладав великі надії також на участь у турецько-польській війні запорозьких сил.

Запорозьке посольство до Сигізмунда III навесні 1621 р.

28 лютого 1621 р. розпочалися переговори королівського представника Б. Обалковського із запорожцями. Він ознайомив їх з урядовим планом, згідно з яким козацькому війську належало завдати удару противнику в районі Білгорода, а потім іти у Молдавію на з'єднання з армією Я.-К. Ходкевича. Під

Вдаючись до репресій проти православних, польська влада ризикувала опинитися без допомоги Війська Запорозького у війні з турками. Це було необачно і через те, що формування урядом зтяжного, тобто найманого війська на турецьку війну відбувалося з величезними труднощами. У квітні 1621 р. велику стурбованість вкрай незадовільним проведенням у Речі Посполитій мобілізаційних заходів висловив Я.-К. Ходкевич: «Як ми готові (до війни з турками. — П. С.) — бачить сам Господь Бог, про нашу гармату не чути і не знаю, з ким про те говорити. Деякі роти ще не взяли грошей, а сам тутешній скарб удає, що їх немає. Це такий початок, а що ж далі? Про німців досі не знаю і коли [про це] з'ясується. Радий був би послати на Україну [та] не маю кого. Пан підचाший пише і пише, прохаючи, щоб підганяв людей, бо когось не лише універсалом, а й києм не виб'єш із лежі, а хтось утікає з-під корогви. Бог милостивий відає, що з нами буде, якщо Й[ого] К[оролівська] М[илість] не знайде якогось іншого способу і сам своєю головою не рушить [проти ворога]. Мені ж немислимо буде стримати, бо і половини обіцяного війська не буду мати. Козаки вибралися із Запорожжя, хоче нам товариство допомогти, широко дай [того] Боже»¹⁸.

час вербування козаків Війська Запорозького на турецьку війну Б. Обалковський вручив їм королівську корогу, а також 40 тисяч злотих¹⁸². На думку цього королівського посла, чисельність козацьких сил, які візьмуть участь у турецько-польській війні, становитиме понад 30 тисяч вояків, оснащених вогнепальною зброєю, у тому числі 25 гарматами. Однак насправді козаки не пообіцяли Б. Обалковському нічого конкретного. Вони заявили, що, мовляв, не воюватимуть із турками на морі, оскільки під час походу у Молдавію не хочуть мати розпорошене військо. Посилалися також на те, що цій їхній бойовій виправі перешкоджають сніги та лід на Дніпрі. Отож, вони чекатимуть, поки скресне крига, щоб на човнах рушити до місця бойових дій¹⁸³. Схожу за змістом інформацію здобув також папський нунцій у Польщі¹⁸⁴.

Тим часом запорожцям було недостатньо дістати королівську корогу та 40 тисяч злотих, щоб у відповідь на такі, фактично символічні, жести польської влади гарантувати їй свою участь у відбитті турецького вторгнення у Річ Посполиту. Перш ніж рушити на цю війну, вони хотіли домогтися від офіційної Варшави поступок щодо найважливіших конфесійних прав православних, а також підтвердження власних станових прав. У березні 1621 р. козаки та їхній гетьман Я. Бородавка відправили до Сигізмунда III послів — Марка Жмайла, Павла Санковича (Павла з Десни) та Богуша Гридковича (Богуша Супруна), давши їм посольську інструкцію із декількох пунктів. Запорозьким послам належало довести до відома королівської влади, що, якщо остання погодиться з вимогами запорожців, насамперед щодо визнання відновленої Єрусалимським патріархом православної церковної ієрархії Київської митрополії, то вони підуть 50-тисячним військом проти турків, якщо ж ні — Військо Запорозьке не воюватиме проти Османа II¹⁸⁵.

Сигізмунд III не збирався виконувати висунуті запорожцями перед польською владою вимоги. Оскільки йому, все ж, було потрібне козацьке військо, то він дав запорожьким послам різні ухильні обіцянки. Приміром, король запевнив їх, що збереже станові вольності козаків, якщо останні не порушуватимуть закони. Водночас Сигізмунд III дав зрозуміти, що не визнаватиме результати святительської місії Єрусалимського патріарха Феофана в Україні, оскільки ця особа начебто є самозванцем та турецьким шпигуном. Король наполягав на тому, що козаки повинні здійснити велику морську виправу проти турків, вдаривши на Стамбул. Він також наказав, щоб уже у травні 1621 р. сухопутні підрозділи запорожців разом з артилерією рушили на Тягиню та Білгород¹⁸⁶.

Козацька рада у червні 1621 р. та запорозьке посольство до короля

Участь запорожців у турецько-польській війні залежала не від чіткості та суворості наказів польського короля. Рішення про це повинна була ухвалити загальна козацька рада. Вона відбулася 15–17 червня 1621 р. над р. Мокрий Кагарлик. Ця річка разом із р. Сухий Кагарлик являли собою верхів'я р. Росави (вони зливалися в одну ріку за 2 км вище сучасного с. Зеленьки Миронівського району Київської обл., нині ці гідроніми називають Росавою)¹⁸⁷. Рада, якій належало прийняти рішення про те, чи надати козакам військову допомогу

польській владі у відбитті турецького вторгнення, чи відмовити у цьому офіційній Варшаві, зібрала дуже велику за тогочасними мірками кількість козаків. Згідно з даними Київського православного митрополита Іова Борецького, проведений на ній військовий огляд запорожців зафіксував 50600 осіб¹⁸⁸. Окрім козаків, на раду прибули І. Борецький, Володимирський і Берестейський єпископ І. Курцевич, 50 ченців і 300 представників білого духовенства — учасників православного церковного собору, що відбувся у Києві напередодні, наприкінці травня. Тобто, козацька рада над Кагарликом фактично стала своєрідним політико-конфесійним форумом учасників руху за релігійну свободу православних. Від урядової сторони на раді були королівський дворянин Б. Обалковський та ксьондз Оборницький.

Б. Обалковський напередодні скликання цієї козацької ради тиснув на православних архієреїв, аби вони не загострювали перед козаками питання про утиски православних у Речі Посполитій («перед радою їздив до них, просячи, а під кінець — лаючи, щоб не сіяли безплідні вістки про короля Й[ого] М[илість] щодо наступу на грецьку релігію та руйнування церков»)¹⁸⁹. Проте сподівання Б. Обалковського на те, що на козацькій раді православні ієрархи та запорожці оминуть православне конфесійне питання, не справилися. Насправді учасники ради палко обговорювали тяжке становище православних у Речі Посполитій, в якій, за словами І. Борецького,

Герб роду Курцевичів

«утискують, нищать, топчуть святу старожитну релігію». Київський православний митрополит зачитав листа православних Вільно, в якому йшлося про жорстокі гоніння за віру. На захист зневажених прав православних виступив також П. Сагайдачний, який ознайомив козаків зі змістом адресованого до них листа Єрусалимського патріарха Феофана. На такі промови десятки тисяч козаків відреагували величезним емоційним піднесенням, засвідчуючи свою готовність стояти за віру до останнього. Як писав у своєму звіті королю про козацьку раду над Кагарликом очевидець, ксьондз Оборницький, «до неба піднісся крик — усі клялися захищати свою старожитну віру аж до смерті (az do gardła)!»¹⁹⁰. До запорожців із полум'яною промовою звернувся також гетьман Я. Бородавка, наголосивши на могутності запорозького війська, якому не страшний жоден ворог у світі.

16 червня перед козаками виступив Б. Обалковський, який привіз їм порівняно малу платню — лише 20 тисяч злотих. Попри це, його коротку промову запорожці сприйняли схвально. Напевно він не обмежився закликом стати на оборону Речі Посполитої, а від імені польської влади дав якісь обіцянки та позитивні сигнали щодо вирішення православного конфесійного питання. Після промови королівського посла Я. Бородавка наказав салютувати з мушкетів та гармат, причому стрілянина тривала упродовж двох годин. По цьому козаки склали присягу на вірність королю та Речі Посполитій. Усе це означало,

що запорожці дали формальну згоду стати на воєнну службу польській владі під час турецько-польської війни. Утім, козаки залишалися на тій позиції, що вони розпочнуть бойові дії проти турецької армії лише у тому разі, якщо центральний уряд задовольнить їхні вимоги, насамперед конфесійні. Ці вимоги доручили донести до короля кільком обраним на раді послам, половина з яких представляла козаків, решта — православне духовенство. Керівником цього посольства вочевидь став П. Сагайдачний. Відомо також, що до складу посольської делегації увійшов православний єпископ І. Курцевич.

В останній день козацької ради, 17 червня, розпочалося формування військових підрозділів, які мали виступити у похід у складі «зтяжного» війська, тобто такого, що найняте на військову службу польському королю та Речі Посполитій. Його чисельність визначили у 40 тисяч козаків, кожному з яких на знак підтвердження набутого найманського статусу вирішили дати по 0,5 злота із загальної суми «зтяжних» 20 тисяч злотих, що їх привіз Б. Обалковський на усе запорозьке військо. На раді визначили критерій відбору до найманого контингенту: на службу брали лише тих козаків, які мали добре озброєння та декілька разів ходили у морські походи, тобто зарекомендували себе як бувалі воїни. Вочевидь брали до уваги не лише такий послужний список претендента і наявність у нього доброго озброєння та амуніції, а й те, чи мав він коня. Адже у своєму звіті королю ксьондз Оборницький зазначив, що козаки, які отримали «зтяжні» гроші, були кіннотниками.

На раді не переобирали гетьмана, його функції і надалі виконував Я. Бородавка. Напевно решта старшин, які раніше були при владі і прийшли на раду зі своїми вже сформованими підрозділами, також не проходила процедуру переобрання, тоді як у новостворених підрозділах командирів обирали. Хоч би там як, а зі сформуванням козацького зтяжного війська на турецьку війну рада фактично легітимізувала владу командного складу — сотників, полковників, отаманів та осавулів (*assignaverunt centuriones, tribunos, attamauos, assavulos et legatos ad serenissimum*).

Щодо формування нових бойових підрозділів, то воно відбувалося за усталеною у запорозькому середовищі практикою. Певне уявлення про таку практику можуть дати документи, які проливають світло на створення козацького полку Ждана Конші, що відбулося по завершенні польсько-московської війни 1617–1618 рр. Йдеться про те, що 2 січня 1619 р. частина козаків, які раніше служили у різних підрозділах козацького війська під командуванням гетьмана П. Сагайдачного, на своєму зібранні обрали полковником Ж. Коншу — напередодні він був сотником у полку свого брата Богдана Конші. Новостворений полк, сформований із різної збиранини, налічував 607 осіб особового складу і мав сім сотень. Його штатна структура була недоукомплектована. Цей підрозділ складався з полковника, військового писаря, осавула, хорунжого, 5 сотників, отамана, 54 десятників, 542 рядових козаків¹⁹¹.

17 червня, в останній день роботи козацької ради над Кагарликом, на ній ухвалили «покарання» та «закони» (*constitutis etiam poenis et legibus*), тобто норми військового права, своєрідний дисциплінарний статут. Невідомо, чи зафіксували

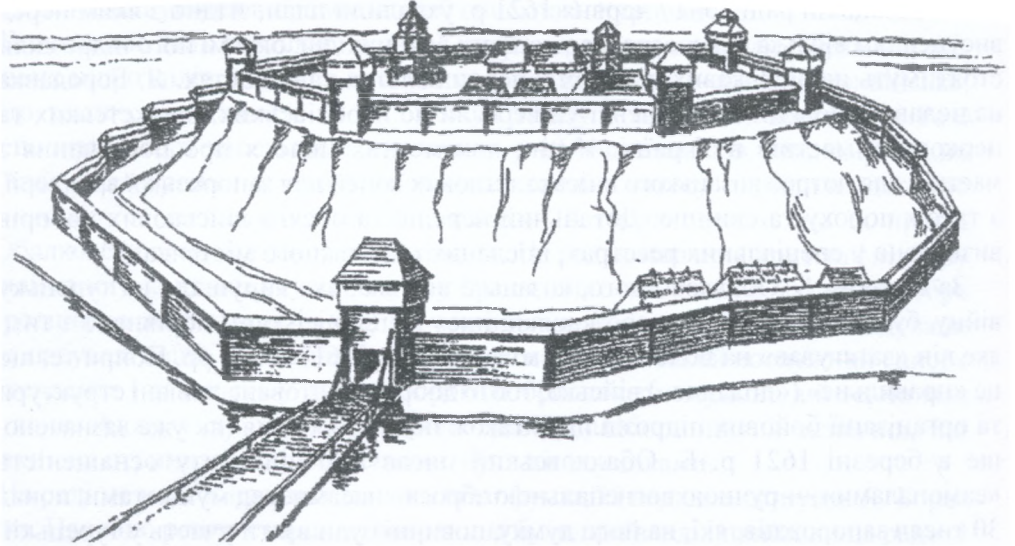
ці норми на папері. Однак те, що у запорозькому війську була традиція їх застосування є безсумнівним. На це вказує той факт, що на радах 1618 р., що передували початку походу запорозьких сил на Москву, козаки затвердили порядок його здійснення, вочевидь застерігши у ньому і пункти про військову дисципліну («вчинили ординацію, як мають іти»)¹⁹². Відомо також, що під час морських походів козаки мусили дотримуватися жорсткої дисципліни, на що вказує військове правило про покарання смертю п'яних членів екіпажу запорозьких човнів¹⁹³.

На козацькій раді 15–17 червня 1621 р. ухвалили план, згідно з яким перед висуненням війська безпосередньо на театр воєнних дій, окремі його підрозділи стоятимуть на військових постях у певних містах та волостях. Я. Бородавка надіслав відповідні гетьманські універсали до королівських, шляхетських та церковних маєтків в Україні. У цих документах ішлося про постачання з маєтків для потреб козацького війська тяглових коней для запорозької артилерії, а також пороху та свинцю. Детальний перелік та обсяги військових поборів визначено у спеціальних реєстрах, посланих «до кожного містечка»¹⁹⁴.

За словами Б. Обалковського, козацьке військо, яке вирушало на турецьку війну, було «правильніше» або «доладніше» (*foremniejszym*) порівняно з тим, яке він «затягував» на польсько-московську війну 1617–1618 рр. Попри те, що це «правильне» («доладне») військо, тобто добре влаштоване в плані структури та організації бойових підрозділів, а також його озброєння (як уже зазначено, ще в березні 1621 р. Б. Обалковський писав про цілковиту оснащеність «самопалами» — ручною вогнепальною зброєю, насамперед мушкетами, понад 30 тисяч запорожців, які, на його думку, повинні були взяти участь у турецькій війні при 25-ти гарматах) було сформоване за гетьманства Я. Бородавки, королівський посол хотів, аби замість цього непокірного гетьмана був хтось інший. Отож, королівський посол чіпляв на Я. Бородавку ярлик п'яниці і злостився, що спроби повалити чинного гетьмана зазнали краху, оскільки «за ним уся чернь». На думку Б. Обалковського, прийнятнішою кандидатурою на гетьманському посту у Війську Запорозькому був би П. Сагайдачний¹⁹⁵.

Б. Обалковський у листі до коронного підканцлера Вацлава Лещинського, написаному одразу по гарячих слідах козацької ради над Кагарликом, не лише упереджено писав про гетьмана Я. Бородавку, а й специфічно виклав деякі важливі факти щодо мобілізації козацького війська. Отже, він зазначив, що по отриманні 17 червня «затяжних» грошей, козаки 20 червня виступають у похід, причому «війська є 30 тисяч, однак коли усі зберуться — прийде 40 тисяч. Беруть із собою 24 гармати»¹⁹⁶. Неважко переконатися, що наведені Б. Обалковським дані про чисельність запорозького війська, сконцентрованого на берегах Кагарлика, істотно відрізняються від даних цілком надійних і незалежних одне від одного джерел, згідно з якими військовий огляд, приурочений до козацької ради 15–17 червня 1621 р., виявив 50600 осіб (І. Борецький), а тих, хто взяв до своїх рук «затяжні» гроші — 40 тисяч осіб (ксьондз Оборницький). Якщо І. Борецький та Оборницький писали про те, що козацьке військо виступило у похід 17 червня, то Б. Обалковський чомусь вважав, що ця подія повинна відбутися 20 червня. У листі згаданого адресанта до В. Лещинського не зазначено місце його написання.

однак зафіксовано дату — 16 червня 1621 р. Щодо останньої, то вона написана заднім числом (про це сигналізує та обставина, що у листі як про звершений факт написано про деякі події, які відбулися на раді після 16 червня). Б. Обалковський зазначив у своєму листі, що 20 червня Я. Бородавка повинен був виступити з військом у напрямку Вінниці, а звітди відправити запорозьких послів разом із королівським послом до польської столиці. Тобто, на час, коли Б. Обалковський писав свого листа, козацьке військо ще не дійшло до Вінниці.

Вінницька фортеця. Графічна реконструкція М. Козурука

Напевно воно перебувало в районі Білої Церкви, до якої вірогідно прийшло ще під вечір 17 червня. Козакам вочевидь довелося стояти у цьому місці декілька днів, щоб дочекатися налагодження переправ через водні перешкоди для транспортування своєї артилерії. Відповідний наказ запорозького командування місцевим урядникам в Україні було розіслано напередодні. Як випливає з листа кам'янського войскового до Познанського католицького єпископа від 24 червня 1621 р., написаного в Гусятині, очікувалося, що козаки (чисельність останніх, вочевидь тих, які взяли «затяжні» гроші, оцінено у 40 тисяч) скористаються налагодженими переправами «цими днями». Звідси напрошується висновок, що запорожці виступити у похід з-під Білої Церкви десь на початку 20-х чисел червня¹⁹⁷.

Як уже зазначено, на козацькій раді 15–17 червня було визначено план дислокації запорозького війська у проміжному районі перед виходом у район бойових дій. Цей план передбачав постої у магнатських та шляхетських маєтках, що цілком суперечило наказу Сигізмунда III, який націлював козаків іти назустріч ворогу «дикими полями під Білгород і Тягиню» (сучасні Білгород-Дністровський та Бендери). Зазначений наказ повторив запорожцям Я.-К. Ходкевич¹⁹⁸, який кілька разів надсилав листи Я. Бородавці, так і не отримавши від нього жодної відповіді. Відтак він бажав би бачити запорозьким гетьманом не Я. Бородавку, а зговорливішого П. Сагайдачного¹⁹⁹. Отже, запорожці, замість

того, щоб іти пустими і голодними «дикими полями», взяли напромак на добре заселену Волинь, розпустивши свої підрозділи від Прип'яті за Бар, до Кам'янка-Подільського. По цьому вирішено було зібратися під Луцьком. На Волині вони дошкуляли своїми військовими постоями місцевому нобілітету і мали намір чекати на повернення запорозьких послів із Варшави, аби визначитися, що їм чинити далі²⁰⁰. Про такий стан речей добре знав і Я.-К. Ходкевич. Він хоча і нарікав на збитки, яких зазнавали від козаків магнати і шляхта (ці збитки не минули і володінє литовського гетьмана), однак просив короля прихильно поставитися до висунутих запорожцями вимог. Адже його лякало, що, невдоволені королівською відповіддю своїм послам, запорожці можуть «замислити зробити щось зле»²⁰¹.

Попри такий спосіб політичного тиску на центральний уряд, дієвість якого незмірно посилювалася реальною воєнною загрозою для Речі Посполитої, запорожці таки не дочекалися повернення свого посольства із Варшави, покинули свої постой на Волині і рушили у Молдавію. Напевно Я. Бородавка вирішив, що зволікання з виходом у район вірогідного зіткнення з противником, власне на з'єднання з військом Я.-К. Ходкевича, стає небезпечним, адже величезна армія Османа II могла поодиноці взяти гору і над польсько-литовським військом, і над запорожцями.

Тим часом запорозьке посольство на чолі з П. Сагайдачним прибуло до Варшави й передало запорозьку петицію Сигізмунду III. Король відповів на неї козацьким послам через Гнезненського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького, а 31 липня дав аудієнцію П. Сагайдачному, І. Курцевичу та іншим членам їхньої делегації. Сигізмунд III прямо не відкинув жодну з вимог запорозької петиції. Він відбувся різними загальними обіцянками, які насправді ні до чого не зобов'язували. Приміром, королю не важко було запевнити запорожців, що він залишить неперушними ті станові вольності козацтва, які воно вже мало. Козаки почули від Сигізмунда і те, що він, мовляв, має намір «заспокоїти» православну віру у Речі Посполитій, тобто так вирішити православне конфесійне питання у Речі Посполитій, щоб не було утисків Православної церкви та релігійних прав і свобод її вірних. П. Сагайдачному і, напевно, членам посольської делегації Війська Запорозького та православного духовенства Київської митрополії вдалося, що польська влада зайняла конструктивну позицію щодо їхніх вимог і що їхня посольська місія була плідною²⁰².

¹ *Антонович В. Б., Беца В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах.* — К., 1885. — Вып. 1. — С. 7.

² *Wisner H. Władysław IV Waza.* — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. — S. 36.

³ Із щоденника невідомого шляхтича, 7–31. VII 1621 // *Кулиш П. А. История воссоединения Руси.* — СПб., 1874. — Т. 2. — С. 403.

⁴ *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.* — К., 1990. — Т. 2. — С. 154.

⁵ *Голубуцкий В. А. Запорожское казачество.* — К., 1957. — С. 158–162, 174–175.

- ⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 228, 229, 238, 239.
- ⁷ Василенко Г. А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). — К., 1960. — С. 62–67.
- ⁸ Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — С. 58.
- ⁹ Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). — С. 78, 79, 82.
- ¹⁰ Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. — Саратов, 1961. — С. 182, 185.
- ¹¹ Василенко Г. А. Знач. праця. — С. 66.
- ¹² Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. — 1972. — № 4. — С. 125.
- ¹³ Гуржій О., Корнієнко В. Восне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. — К., 2002. — С. 27; Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2004. — С. 32, 72.
- ¹⁴ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — Вып. 3; Раиба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. — С. 14–52.
- ⁵ Podhorodecki L. Chocim, 1620. — S. 22, 29, 31.
- ¹⁶ Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. — С. 57, 88–90, 125, 129, 246, 251.
- ¹⁷ Николле Д. Янычары. — М., 2004. — С. 16.
- ¹⁸ Іналджик Г. Знач. праця. — С. 58, 59.
- ¹⁹ Історіографію цього питання, а також нарис про яничарський корпус детальніше див: Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — К., 2010. — С. 67–76.
- ²⁰ Николле Д. Указ. раб. — С. 16–21, 23–25.
- ²¹ Podhorodecki L. Chocim, 1620. — S. 35.
- ²² Іналджик Г. Знач. праця. — С. 59.
- ²³ Podhorodecki L. Chocim, 1620. — S. 36.
- ²⁴ Николле Д. Указ. раб. — С. 26–28, 30.
- ²⁵ Висковатов А. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства вообще до конца XVII столетия. — М., 1946. — С. 141; Шериов А. П. К истории военного кораблестроения. — М., 1952. — С. 51, 53, 55–58, 61, 64; Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. — М., 1978. — С. 94, 96.
- ²⁶ Podhorodecki L. Chocim, 1620. — S. 24, 40, 41.
- ²⁷ Іналджик Г. Знач. праця. — С. 69–71.
- ²⁸ Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — С. 10, 11; Раиба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. — С. 41, 42.
- ²⁹ Podhorodecki L. Chocim, 1620. — S. 41.
- ³⁰ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 2.VIII 1621 // AGAD. — Extranea. 64/106.
- ³¹ Bibliothèque de Carpentras. — Ms. 1813. — F° 214 v°–216 v°.

- ³² *Łopatecki K.* Op. cit. — S. 45, 46.
- ³³ *Krzątek T., Chojnecki S.* Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. — Warszawa, 2001. — S. 101, 111.
- ³⁴ Невідомий з-під Хотина до невідомого, 21.VII 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 971.
- ³⁵ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 101.
- ³⁶ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 2. — S. 305–306; Petersburg, 1859. — T. 3. — S. 176–178.
- ³⁷ *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 63, 64.
- ³⁸ Оборона Речі Посполитої від поган // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 215–223.
- ³⁹ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. — S. 63.
- ⁴⁰ Volumina legum. — T. 3. — S. 181.
- ⁴¹ *Говард М.* Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 29–34.
- ⁴² *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — S. 17, 18; *Urwanowicz J.* Wojskowie «sejmiki»: koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. — Białystok, 1996. — S. 15, 16, 187.
- ⁴³ *Wimmer J.* Op. cit. — S. 19; *Urwanowicz J.* Op. cit. — S. 32.
- ⁴⁴ Ордынація пулків польских на експедицію воłoską przeciwko cesarzowi tureckiemu Osmanowi, osobą swą będącemu pod Chocimem roku 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 3–13.
- ⁴⁵ Див.: *Baranowski B.* Organizacja wojska polkiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957. — S. 96–137; *Majewski R.* Cecora. Rok 1620. — S. 111–114, 131; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — S. 25–27; *Ten że.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978. — S. 114, 124, 142, 144–150; *Majewski A. A.* Moskwa 1617–1618. — Warszawa, 2006. — S. 63–70.
- ⁴⁶ *Lubomirski S.* Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 67.
- ⁴⁷ Ю. (Є.) Збараський до Сигізмунда III, 4.I 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 1.
- ⁴⁸ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 14.I 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.
- ⁴⁹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.III 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.
- ⁵⁰ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 10. — Cz. 2. — S. 118, 119.
- ⁵¹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 14.V. 1621 // AGAD. — Extranea IX. 58/88.
- ⁵² Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 19.VI. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. 9. — S. 28.
- ⁵³ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 62, 63, 82–84; С. Любомирський до швагра, 11.VI.1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 138. — S. 27 zw. — 28.
- ⁵⁴ Diaryusz wojny tureckiej r. 1621 // Starożytości historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. — T. 1. — S. 31.

⁵⁵ Ordynacya pułków na ekspedycyą wołoską przeciwko cesarzowi tureckiemu Osmanowi, osobą swą będącemu pod Chocimem roku 1621, mającemu wojska 700000 // Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. — S. 13.

⁵⁶ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 2.VIII 1621 // AGAD. — Extranea. 64/106.

⁵⁷ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — S. 32; *Ten że.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — S. 169.

⁵⁸ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 94, 95.

⁵⁹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 119, 123; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 20.

⁶⁰ *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 83, 87.

⁶¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 94.

⁶² Докладніше про це див.: *Сас П. М.* Витоки українського націотворення.

⁶³ *Сас П. М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618).

⁶⁴ Із запису розповідей купців Івана Дмитрієва, Івана Голого та Прокопа Сидорова, які із Запорозької Січі приїхали в Монастирський юрт. 7(17).V 1616 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 92; *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — К., 1990. — С. 70–74; *д'Асколи Э. Д.* Описание Черного моря и Татарии // ЧИОДР. — Одесса, 1902. — Т.24. — С. 97, 98. *Крюйс К.* Разыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове (с некоторыми сведениями о козаках) // Отечественные записки. — 1824. — Часть 19. — № 53. — Сентябрь. — С. 72.

⁶⁵ Лѣтописци Волыни и Оукраины // ЛНБ. Відділ рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. Спр. 1. 2168. — Арк. — 143–166.

⁶⁶ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К., 1971. — С. 135.

⁶⁷ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 225.

⁶⁸ Кам'янецька хроніка. — С. 99.

⁶⁹ *Анасян А. С.* Отголоски битвы при Хогине (1621 г.) в армянских источниках // Великая дружба: Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. — Ереван, 1954. — С. 226, 228.

⁷⁰ Кам'янецька хроніка. — С. 99. — Прим. 13.

⁷¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 29, 30, 32.

⁷² Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году делалось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 5.

⁷³ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. — Т. 1. Приложения. — С. 5–28.

⁷⁴ Южнорусские летописи, открытые и изданные П. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. — С. 14, 15.

⁷⁵ *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 75, 76.

- ⁷⁶ *Макарий*. История Русской Церкви. — СПб., 1882. — Т. 11. — Кн. 2. — С. 281; *Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1885. — Вып. 1. — С. 7; *Каманин И.* Очерк гетьманства П. Сагайдачного. — К., 1901. — С. 22; *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — Вып. 3. — С. 181.
- ⁷⁷ *Максимович М. А.* Собрание сочинений. — Т. 1. Отдел исторический. — К., 1876. — С. 368, 369; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 154, 155.
- ⁷⁸ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. — К., 1993. — С. 109; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 109; *Ефименко А. Я.* История украинского народа. — К., 1990. — С. 206; *Петрушевич А. С.* Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891. — С. 97–99.
- ⁷⁹ История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — К., 1896. — С. 40–126.
- ⁸⁰ *Łukaszewicz J.* Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. — Poznań, 1842. — Т. 1. — С. 165–166; *Lapisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.* — Wyd. Wł. Wojcicki. — Warszawa 1853. — Т. 1.
- ⁸¹ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. — Т. 1.
- ⁸² Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 250.
- ⁸³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 472, 473, прим. 4.
- ⁸⁴ *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська. — К., 1994. — Т. 1. — С. 246.
- ⁸⁵ *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 53.
- ⁸⁶ *Гуслиций К. Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті). — С. 125; *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991. — С. 102.
- ⁸⁷ *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003. — С. 42; *Його ж.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — С. 91.
- ⁸⁸ *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — С. 24, 25.
- ⁸⁹ *Анапович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — С. 94; *Її ж.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 26.
- ⁹⁰ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 100.
- ⁹¹ *Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М., Ковальов А. М.* «Тієї слави козацької навек не забудем...» — Дніпропетровськ, 1989. — С. 44.
- ⁹² *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 47.
- ⁹³ *Алекберлі М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 10, 82.
- ⁹⁴ *Алекберлі М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. — С. 185.

- ⁹⁵ Голобуцький В. А. Запорожское казачество. — С. 174–177, 179.
- ⁹⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 244–249.
- ⁹⁷ Раиба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI первой четверти XVII в. — С. 37.
- ⁹⁸ Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1998. — № 5. — С. 418.
- ⁹⁹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального складу. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 122, 123.
- ¹⁰⁰ Палий А. И. Гетман Сагайдачный. — С. 99.
- ¹⁰¹ Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачный. — С. 165.
- ¹⁰² Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — С. 72, 73.
- ¹⁰³ Spieralski Z., Wimmer J. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. — Warszawa, 1961. — Z. 5. — S. 134–141.
- ¹⁰⁴ Wimmer J. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w szczytę XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // SMHW. — 1968. — Т. 14. — Cz. 1. — S. 39.
- ¹⁰⁵ Majewski W. Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. — Т. 13. — S. 485, 486.
- ¹⁰⁶ Majewski R. Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r. // SMHW. — 1961. — Т. 7. — Cz. 1. — S. 36, 37.
- ¹⁰⁷ Смолий В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 142.
- ¹⁰⁸ Majewski R. Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r. — S. 37.
- ¹⁰⁹ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // SMHW. — 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 137, 138.
- ¹¹⁰ Pienzak J. Po Secorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. — S. 159.
- ¹¹¹ Раиба Н., Подгородецкий Л. Хотинская война (1621 год). — С. 81. — Прим. 7.
- ¹¹² Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości. — Т. 2. — S. 213.
- ¹¹³ Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna ukraińska. — Lwów, 1939. — S. 37.
- ¹¹⁴ Відписка путивльських воєвод В. Туреніна та С. Собакіна у Посольський приказ, 30.VI (10.VII) 1621 // Воссоєдинення України з Росією: Документи і матеріали в 3-х томах. — М., 1953. — Т. 1. — С. 16–17.
- ¹¹⁵ Podhorodecki L., Ruszba N. Wojna chocimska 1621 roku. — S. 136, 137, 175, 176.
- ¹¹⁶ Serczyk Wł. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984. — S. 235.
- ¹¹⁷ Tretiak J. Op. cit. — S. 133. — Przym. 3.
- ¹¹⁸ Podhorodecki L. Chocim, 1621. — S. 95, 96.
- ¹¹⁹ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy Zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku. — С. 67, 68.
- ¹²⁰ Днів., наприклад: Markiewicz M. Historia Polski. 1492–1795. — Warszawa, 2004. — S. 95, 96.

¹²¹ *Krząstek T., Chojnecki S.* Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. — Warszawa, 2001. — S. 118.

¹²² *Нагелський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О. І., Корнієнко В. В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — С. 143, 144; *Nagielski M.* Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny hetman wojska zaporoskiego (zm. 1622) // *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera.* — Zabrze, 2010. — S. 143.

¹²³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 114.

¹²⁴ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 1.VIII 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. 2. — S. 938, 939.

¹²⁵ *Ibid.* — S. 939, 940.

¹²⁶ *Wimmer J.* Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. — S. 32; *Tenże.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — S. 169.

¹²⁷ Новини, 3–22.VII 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. 2. — S. 301 zw. — 302.

¹²⁸ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 27.VII 1621 // *AGAD.* — *Extranea.* 88/58.

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ Ресстр усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році // *Spiralski Z., Wimmer J.* Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. — S. 134–141.

¹³¹ *История Хотинского похода Якова Собеского 1621.* — С. 52.

¹³² *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *SMHW.* — 1964. — T. 10. — Cz. 2. — S. 128. — *Przyp.* 194.

¹³³ Ресстр усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році. — S. 140.

¹³⁴ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 141, 142.

¹³⁵ Ресстр усього польського війська [на] турецьку експедицію під Хотин у 1621 році. — S. 141.

¹³⁶ *Ibid.* — S. 141.

¹³⁷ Діаріуш турецької війни, яка точилася 1621 року, написаний достатньо [повно] там само, в таборі під Хотином // *Biblioteka Jagiell.* — Rkps. № 102. — S. 542–548.

¹³⁸ *Ibid.* — S. 547, 548.

¹³⁹ *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r.* Dostatecznie wypisany // *Starożytności historyczne polskie, czli pisma i pamiętniki do dziejów dawney Polski.* — T. 1. — S. 131–146.

¹⁴⁰ *Ibid.* — S. 131, 132.

¹⁴¹ *Ibid.* — S. 134.

¹⁴² Невідомий до невідомого, 17.VIII 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. 139. — S. 257.

¹⁴³ *История Хотинского похода Якова Собеского.* — С. 52.

¹⁴⁴ І. Борецький до К. Радзівілла, 14(24).VI 1621. // *AGAD.* — *AR.* — *Dz.* II. — Rkps. № 756. — S. 1.

¹⁴⁵ Компут Війська Запорозького на Хотинську війну, 6.VII 1621 // *Biblioteka Czart.* — Rkps. № 1657. — S. 596.

¹⁴⁶ Документи про виїзд козаків з війська П. Сагайдачного в Калугу на російську службу // Документи російських архівів з історії України — Т. 1. — С. 197, 198; Б. Конша до К. Радзівілла, 28.I 1623 // AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. 844. — S. 1; М. Дорошенко до Т. Замойського 20.V 1623 // Ibid. — AZ. — Rkps. № 306. — S. 3; *Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.* — Wrocław, 1987. — S. 19, przyp. 47.

¹⁴⁷ З допитів московських полонених, 24.III 1614 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 65, 66.

¹⁴⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 131.

¹⁴⁹ *H. M. Левобережная Украина в XV–XVII ст. // Киевская старина.* — 1896. — Т. LIII. — С. 260, 265; *Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* — К., 1993. — С. 211, 217.

¹⁵⁰ С. Жолкевський до Т. Замойського, 13.VII 1619 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 706. — S. 302.

¹⁵¹ *Ordynasya pułkow, ktore takie bydz y takie chodzic maia, 1621; Comput woyska w Wołoszech pod Chocimem, 1621.* — S. 244–248.

¹⁵² К. Нарушевич до К. Радзівілла, 19.II 1622 // AGAD. — AR. — Dz. V. — Rkps. 10262/II. — S. 63, 64.

¹⁵³ Із свідчень Д. Александра, 9(19).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 158.

¹⁵⁴ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 10.VII 1610 // AGAD. — Extranea. — 105/64.

¹⁵⁵ Б. Обалковський до В. Лещинського, 6 (19–20?).VII 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 845.

¹⁵⁶ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 2.VII 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 822.

¹⁵⁷ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 948.

¹⁵⁸ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 250.

¹⁵⁹ *Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — С. 423.

¹⁶⁰ Комісія з козаками, вчинена 1622 року у січні місяці // Biblioteka Czart. — Rkps. № 206. — S. 539, 541.

¹⁶¹ *Dyariusz exped. Chocimskiej, 1621* // Biblioteka Cart. — Rkps. № 111. — S. 618.

¹⁶² *Historia albo diariusz rozprawy woyska polskiego pod regimentem pana Jana Karola Chodkiewicza wielkiego hetmana litewskiego będącego z cesarzem tureckim pod Chocimem, 1621* // Biblioteka Cart. — Rkps. № 345. — S. 149.

¹⁶³ *Comput woyska polskiego na pierwsza expedycją chocimską, 1621* // AGAD. — Zbiór Branicrich z Suchej. — Rkps. 1725. — S. 167.

¹⁶⁴ *Auditia Woyska An. 1621* // Biblioteka Jagiell. — Rkps. № 1896. — S. 53–56.

¹⁶⁵ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 978.

¹⁶⁶ *Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów.* — Warszawa, 1853. — Т. 1. — S. 5.

¹⁶⁷ Я. Чаплінський до Є. Радзівінського, 1.X 1621 // *Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów.* — Warszawa, 1959. — S. 209.

- ¹⁶⁸ Невідомий зі Львова до невідомого, 31.VIII 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 305 zw.
- ¹⁶⁹ *Malewska H.* Op. cit. — S. 210, przym. 1; *Раиба Н., Подгородецкий Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. — С. 81, ссылака 7.
- ¹⁷⁰ Новини, 3–22.VII 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 301 zw. — 302.
- ¹⁷¹ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Woloszech pod Chocimem, 1621* // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 293, 294.
- ¹⁷² *Diariusz obozu Polskiego nad Chocimem, 1621* // Biblioteka Jagiell. — Rkps. № 1896. — S. 60.
- ¹⁷³ Кам`янецька хроніка. — С. 99.
- ¹⁷⁴ *Анасян А. С.* Отголоски битвы при Хотине (1621 г.) в армянских источниках. — С. 226, 228.
- ¹⁷⁵ Поборовий універсал, ухвалений на варшавському вальному сеймі 1620 р. // *Volumina legum.* — Т. 3. — S. 187.
- ¹⁷⁶ М. Шишковський до Феофана III, 1.XII 1620 // *Verificatia niewinności.* — Vilno, 16.VI 1621. — S. 28–29.
- ¹⁷⁷ Грамота Єрусалимського патріарха Феофана козакам Війська Запорозького, 7(17).I 1621 // *Verificatia niewinności, 16.VI 1621.* — S. 28–29.
- ¹⁷⁸ *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западно-русского духовенства в церковной унии (с 1609 г.). 1620–1621 гг. — Вып. 3. — С. 97–99, 101, 102, 107–119; *Frick D. A. Meletij Smotryc'kuj.* — Cambridge, Mass., 1995. — Pp. 76–79.
- ¹⁷⁹ *Жукович П.* Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению. — СПб., 1910. — Вып. 3. Приложение. — С. 138–153.
- ¹⁸⁰ І. Борецький до К. Радзівілла, 28.IV(8.V) 1621. — AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. — № 745. — S. 1–3; Я. Нерода до К. Радзівілла, 28.IV(8.V) 1621. — AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. — № 746. — S. 1; Протестация І. Борецького та інших, 15(25).V 1621 // AGAD. — AR. — Dz. I. — Rkps. — № 800. — S. 1–3.
- ¹⁸¹ Я.-К. Ходкевич до Л. Сапєги, квітень 1621 р. // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 224.
- ¹⁸² Я. Нерода до Сигізмунда III, 7.III 1621 // *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). — С. 438; Відправлення козаків, травень 1621 р. // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. № 330. — S. 770.
- ¹⁸³ Б. Обалковський до В. Лєщинського, 3.III 1621 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 107/64.
- ¹⁸⁴ *Плохий С. Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // *Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века.* — Ростов-на-Дону, 1988. — С. 103.
- ¹⁸⁵ Я. Нерода до Сигізмунда III, 7.III 1621. — S. 438–439; Посольська інструкція Війська Запорозького М. Жмайлу та іншим послам, березень 1621 р. — S. 1, 2.
- ¹⁸⁶ Відправлення козаків, травень 1621 р. // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. № 330. — S. 770–775; Сигізмунд III до козаків Війська Запорозького, травень 1621 р. // *Ibid.* — S. 775–777.

¹⁸⁷ Про місце проведення козацької ради 15–17 червня 1621 р., а також про версії істориків щодо цього, у тому числі про Суху Діброву як місце, де зібралася рада, докладніше див.: *Сас П. М.* Витоки українського націотворення. — С. 555–584. Деякі сучасні українські історики вперто повторюють тезу про цю раду, як таку, що відбулася у Сухій Діброві, «поблизу Фастова». Див.: *Горобець В.* Знач. праця. — С. 68.

¹⁸⁸ І. Борецький до К. Радзівілла, 14 (24).VI 1624 // AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 756. — С. 1.

¹⁸⁹ Б. Обалковський до В. Лещинського, 20 (?).VI 1621. // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 814. 815.

¹⁹⁰ Із листа Оборницького (Ex litteris Pris Obornicensis Faustino rope Kioviam), 28.VI 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 820. 821. Це джерело містить важливий банк даних про козацьку раду 15–17 червня 1621 р. Зазначений лист опублікував із деякими відмінностями Я. Лукашевич (*Lukaszewicz J.* Dzieje kościołów wznania helweckiego w Litwie. — Т. 1. — С. 165–166, przyр. 2).

¹⁹¹ Із свідчень І. Васильєва та С. Матчина, після 25.XII 1618 (4.I 1619) // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 197, 198; Ресстр козаків запорозького полковника Ж. Конші, підготовлений Б. Дворяниновим, 4 (14).I 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 205–208; Ресстр козаків запорозького полковника Ж. Конші, підготовлений В. Молчановим, близько 5 (15).I 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 209–212; 3 ухвал московських думних бояр щодо запорожців полку Ж. Конші, 7 (17).I 1619. — С. 213–214.

¹⁹² Я. Ловіцький до Л. Гембіцького, 6.VII 1618 // AGAD. Extranea. — Pkps. 98/62.

¹⁹³ *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — С. 71.

¹⁹⁴ Є. Збаразький до Сигізмунда III, 3.VII 1621 // Scriptorum Rerum Polonicarum. — Cracoviae, 1880. — Т. 5. — С. 34.

¹⁹⁵ Б. Обалковський до В. Лещинського, 20 (?).VI 1621. — С. 849.

¹⁹⁶ Ibid. — С. 845.

¹⁹⁷ Кам'янецький війський до Познанського єпископа Опалінського, 24.VI 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — С. 846.

¹⁹⁸ А. Мужилівський до К. Радзівілла, 5(15?).VII 1621 // *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621 — 1624 років. — У вид.: ЗНТШ. Праці історично-філософської секції, 1993. — Т. ССXXVI. Додатки. — С. 332.

¹⁹⁹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 2.VII 1621 // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. № 330. — С. 168.

²⁰⁰ А. Мужилівський до К. Радзівілла, 5 (15?).VII 1621. — С. 322; С. Конєцьпольський до Я.-К. Ходкевича, близько кін. червня 1621 р. // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — С. 859.

²⁰¹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 27.VII 1621 // AGAD. Extranea. — Rkps. 88/58.

²⁰² Про це запорозьке посольство на чолі з П. Сагайдачним до Сигізмунда III докладніше див.: *Сас П. М.* Витоки українського націотворення. — С. 585–598.

Розділ III

ВІЙНА НА ЧОРНОМУ МОРІ 1621 р.

Султанська влада, яка ступила на шлях війни з Річчю Посполитою, у досягненні своїх стратегічних цілей особливу роль відводила військово-морським силам. Масштабна програма використання у війні флоту, яку плекали у Стамбулі, полягала насамперед у доставці до турецьких фортець у пониззі Дунаю і Дністра гармат, пороху та інших військових і військово-технічних вантажів, призначених, зокрема, для наведення понтонного мосту через Дунай, а також у посиленні оборони найважливіших комунікацій від нападів козацьких чайок.

Польський уряд у своїх приготуваннях до збройного зіткнення з турками також приділяв увагу морському аспекту майбутньої війни. Щоправда, його воєнно-морська стратегія загалом була пасивна. Не маючи власного воєнно-морського флоту на Чорному морі, польська влада збиралася воювати на території противника силами запорозького флоту. Однак українські козаки слабо реагували на політичні команди з Варшави. Промовистим підтвердженням цього стало те, що вони відмовилися виконувати королівський наказ, згідно з яким їм належало завдати з моря удару по Османській імперії, у тому числі по її столиці. Щоправда, попри публічні заяви про відмову 1621 р. від морських походів, запорожці у цей час насправді вельми активно втягнулися у морську війну проти турків.

Який реальний вплив на стратегічне співвідношення сил між Річчю Посполитою та Османською імперією у рік Хотинської війни справили дії запорозького та османського флотів? На жаль, через неповноту і фрагментарність джерел немає можливості дати вичерпну відповідь на це запитання. Усе ж, як видається, поглибити наше знання про війну на Чорному морі 1621 р. може комплексне використання і переосмислення як уже введених у науковий обіг джерел, так і нових архівних документів. Щодо цього неабияк могли б прислужитися матеріали археологічних досліджень, однак на сьогодні їх гостро бракує.

1. Висвітлення істориками бойових дій на Чорному морі 1621 р.

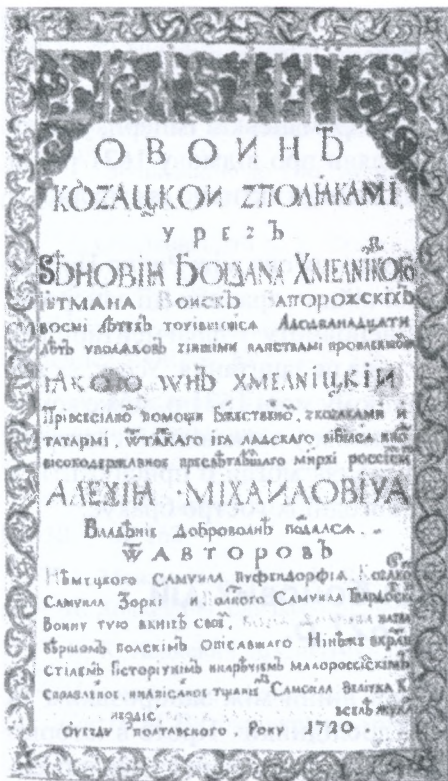
Бойові дії на Чорному морі у рік Хотинської війни між запорозьким та османським флотами здавна привертала увагу дослідників. Проте в історіографії ця тема зазвичай перебувала в тіні проблематики, пов'язаної з дослідженням сухопутних операцій Хотинської війни. Деякі вітчизняні автори, які тією чи тією мірою висвітлювали Хотинську війну, взагалі не згадували про бойові дії на Чорному морі¹. Водночас в історіографії доволі рано почало з'являтися розуміння того, що Хотинська війна відбувалася як на суші, так і на морі. Такої

думки дотримувався український історик початку XVIII ст. Самійло Величко. Він неодноразово звертався до теми морських походів запорожців 1621 р. під командуванням Б. Хмельницького. Покликаючись на авторитет німецького історика С. Пуфендорфа, С. Величко писав про звитяжні дії на морі Б. Хмельницького разом із «десятком тисяч козацького війська»². Цей автор подав відомості про перемогу козацьких сил над «численними кораблями й каторгами» турків у документі-фальсифікаті, який він умістив у своєму творі. Йдеться про так званий лист кошового отамана Івана Сірка до кримського хана від 23 вересня 1675 р.³

Загалом версія запорозьких перемог на морі в рік Хотинської війни, що її обстоював український історик, зводилася до таких основних моментів. 1621 р. за наказом польського короля в море вийшли 10 тисяч козаків під командуванням Б. Хмельницького. Вони дістали завдання завдати удари по володіннях Османської імперії, а також перехоплювати транспорт із війсьними припасами турків. Причому вже на початку вересня 1621 р. до Османа II дійшло прикреслення про потоплення запорожцями дванадцяти турецьких галер із гарматами. Як стверджував С. Величко, козацькі чайки переслідували недобитки цієї турецької ескадри аж до Стамбула⁴.

Є підстави стверджувати, що наведені вище повідомлення, які С. Величко почерпнув насамперед із діаріуша Хотинської війни Матвія Титлевського, не мають надійного джерельного підґрунтя. У спеціальній літературі вже звернено увагу на сумнівність інформації цього діаріуша, згідно з якою 1621 р. Б. Хмельницький із 10 тисячами козаків боровся проти турків на Чорному морі⁵.

Услід за С. Величком, його версію бойових дій запорожців на морі 1621 р. під командуванням Б. Хмельницького повторив Петро Симоновський, також історик XVIII ст. («козаки великое Польше зделали посobie: десять тысяч их тогда отправлено было от самого короля на Черное море под команду Хмельницкого, прежде гетьманства его, для разорения турецких владений и для недопущения никаких припасов и помощных войск, идущих к туркам, которые тамо так храбро оказали себя, что двенадцать военных турецких суден тотчас на Черном море взяли и глубине предали, а кои от них убежали, то гналися за ними даже под самыя цариградския стены, где всех привели в страх») ⁶.

Титульний аркуш книги С. Величка
«Сказаніе о войнѣ козацкой
з поляками...».
1720 р.

Згаданим вище вигаданим сюжетом про бойові дії козаків на Чорному морі на початку 1620-х років скористався історик-компілятор XVIII ст. Олександр Рігельман. Причому він опрацював його так, що вніс до нього ще більше плутанини. Як стверджував цей історик, 10 тисяч запорожців під проводом Б. Хмельницького начебто воювали на морі 1620 р., а запорозьким гетьманом був Самійло Кішка (насправді він загинув на початку XVII ст.). Як запевняв О. Рігельман, під час Цецорської битви у турецький полон потрапили як Б. Хмельницький, так і, начебто, С. Кішка⁷.

Серед істориків пізнішого часу, які з довірою поставилися до повідомлення С. Величка про бойові дії на Чорному морі 10-тисячного козацького війська під проводом Б. Хмельницького, був, зокрема, Михайло Максимович⁸. На аналогічних позиціях щодо цього питання стояв Дмитро Яворницький. Водночас він не обмежився почерпнутими у С. Величка повідомленнями про успішні бойові дії запорожців на морі 1621 р. Цей історик, скориставшись працею Йозефа Хаммера, згадав також про декілька невдалих для козаків битв, де вони, писав Д. Яворницький, зазнали поразки, зокрема, на Дніпрі від сил намісника Очакова Хусейна (Й. Хаммер запозичив це повідомлення з твору М. Наїми)*, а також під Кафою, де запорозькі чайки розгромив Халіль-паша⁹ (насправді — Мегеммед-паша).

Певну увагу бойовим діям козаків на Чорному морі 1621 р. приділив М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси». Він звернув увагу на те, що запорожці проігнорували заклики польського уряду піти у великий морський похід проти Османської імперії. На думку історика, така позиція козаків була зумовлена їхнім страхом перед оборонними заходами турків. Хоча М. Грушевському було відомо, що 1621 р. запорожці таки рушили на море, однак він волів не перебільшувати цей факт. Отож історик стверджував, що, в цьому випадку, йшлося про похід невеликої козацької флотилії. До головних подій зазначеного походу він відносив напад запорожців на узбережжя Босфору та їхню битву під час повернення додому із силами капудана-паші. М. Грушевський із деякими сумнівами зарахував до згаданого походу також битву в гирлі Дунаї. Загалом, ця морська виправа, доводив М. Грушевський, завершилася незначними воєнними результатами, хоча і набула великого політичного резонансу («В сумі експедиція ся інтересна більш тим величезним розголосом, якого наробила, ніж своїми розмірами чи результатами»)¹⁰.

Питання протиборства запорозького та османського флотів 1621 р. вивчав М. Алекберлі у своїй монографії про Хотинську війну. Серед іншого, він доводив, що після того, як у першій половині травня 1621 р. в районі Дністра

* Див.: *Hammer J. de. Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'a jours.* — Paris, 1837. — Т. 8. 1600–1623. — Р. 276; *Naima M. Dziennik wyprawy chocimskiej.* — S. 49. Прикметно, що Й. Хаммер запозичив у М. Наїми не лише розповідь про перемогу Хусейна над козацькою флотилією на Дніпрі, а й певні сюжети про боротьбу запорожців на Чорному морі проти турків 1621 р. Йдеться про битву, під час якої Халіль-паша нібито захопив 200 козаків, а бейлербей Кафи полонив 300 козаків. (*Hammer J. de. Op. cit.* — Р. 276–278; *Naima M. Dziennik wyprawy chocimskiej.* — S. 149–152).

з'явилися козацькі чайки, їх розгромив Халіль-паша: п'ять із них потопив, а вісімнадцять захопив. Історик навів також деякі відомості про спалення запорожцями міста Агйоли, напад їхніх дванадцяти (?) човнів на Босфор та битву в Дніпровському лимані 11 липня 1621 р. Він висунув не підкріплену джерелами тезу про появу козацьких чайок наприкінці серпня цього року в околицях Стамбула. М. Алекберлі дійшов висновку, що «козаки своїми систематичними діями заважали Осману II здійснювати свої плани літнього наступу». Водночас дослідник не розглядав ці дії як частину Хотинської війни, оскільки вважав останню суто сухопутною¹¹.

На відміну від М. Алекберлі, Володимир Голобуцький виходив із того, що бойові дії козаків на морі 1621 р. були однією із форм їхньої участі у Хотинській війні. Щоправда, він висвітлив це питання ескізно та припустився низки фактологічних помилок. Приміром, історик писав про напад запорожців на початку червня 1621 р. на турецькі судна з військовими вантажами, які прямували до Білгорода. Тим часом є підстави стверджувати, що ці події відбулися приблизно на місяць раніше. Недостатньо переконливим є твердження В. Голобуцького про поділ цієї козацької флотилії, після якого одна частина запорожців напала на білгородських татар, а друга — на Трапезунд. Не підтверджено джерелами версію історика, згідно з якою козаки розгромили галери, що ними командував Халіль-паша¹². Насправді обставини цієї битви в гирлі Дунаю були іншими (докладніше про це йтиметься нижче).

Трапезунд. Сучасне фото

Проблематикою, яку розглядаємо, цікавився Василь Марочкін. У своїй монографії «Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст.» (1989) він розглянув три приклади морських виправ запорожців 1621 р.: їхній спільний похід із донськими козаками на Різу, тобто сучасне турецьке місто Різе (цей похід історик помилково оцінив як такий, що «пройшов з великим успіхом»); напад запорожців у першій половині червня на м. Агйоли, а пізніше — на територію Бессарабії (повідомлення турецьких джерел про цей напад є досить непевні). В. Марочкін вважає, «що в 1620–1621 рр. морські походи українського козацтва проти Туреччини і Криму досягли свого апогею»¹³.

Бойові дії на Чорному морі 1621 р. розглянула Олена Апанович, яка дійшла слушного висновку про те, що бойова активність запорожців на морі під час Хотинської битви була вельми дошкульною для збройних сил турків. Щоправда, із праць дослідниці не зовсім зрозуміло, чи вважала вона козацькі морські походи навесні — влітку 1621 р. складовою частиною Хотинської війни. Схоже, що О. Апанович ототожнювала цю війну з Хотинською битвою 1621 р.¹⁴

Змальована істориком картина морських боїв, у яких 1621 р. взяли участь запорожці, а також їхніх нападів на володіння Османської імперії є неповною і не позбавлена помилок. Як і М. Алекберлі, О. Апанович із довірою сприйняла повідомлення турецьких джерел про потоплення силами Халіля-паші п'яти і захоплення вісімнадцяти козацьких чайок. Вельми відірваним від реальних фактів є зроблений нею опис подій, що передували нападу запорожців на Босфор у середині червня 1621 р. («на початку червня, 16 чайок, зручним маневром поминувши ескадру Халіль-паші, що пильнувала гирло Дунаю, взяли курс на Стамбул. Козаки поробили 16 макетів чайок з очерету і пустили назустріч ворогу, відволікши його увагу, а самі в цей час проскочили»). Хибним є твердження О. Апанович про одночасний напад у серпні запорозьких флотилій на Трапезунд і Білгород, а також перемогу козаків, які діяли на вісімнадцяти чайках, над силами Халіля-паші. Не можна погодитися і з тим, що дослідниця датувала серпнем 1621 р. спільний похід запорожців та донців на Різу¹⁵ (насправді цей похід відбувся на початку квітня 1621 р.).

Зроблений О. Апанович опис бойових дій запорозького флоту запозичив Анатолій Палій у своїй праці, присвяченій гетьману П. Сагайдачному. Він доповнив цей текст ще одним сюжетом, узятим із монографії Дмитра Наливайка (йдеться про повідомлення про козаків, подані у творі Гайсе де Курменсна «Подорож до Леванту» (1621)¹⁶. Ці сюжети дзеркально відтворено в іншій книзі А. Палія, написаній разом з Олександром Чувардинським¹⁷.

Короткі звістки про морські походи запорожців 1621 р. містяться у монографії Володимира Сергійчука «Іменем Війська Запорозького». У зробленому цим автором переліку козацьких морських виправ названо як відомі з джерел події (спільний похід навесні 1621 р. донців та запорожців на Різу, напад улітку на узбережжя Босфору), так і такі, що їх складно підтвердити документально. Йдеться про перемогу запорожців над морськими силами Халіля-паші, кораблі якого вони заманили на мілководдя та двадцять із них потопили. За твердженням В. Сергійчука, турки невдовзі знову втратили у битві поблизу гирла Дунаю з козаками двадцять своїх суден. Історик пішов за схемою С. Величка, описуючи звиягу запорожців на морі восени 1621 р. Мовляв, у цей час на Чорному морі одночасно діяли 10 тисяч козаків, яким вдалося потопити 13 (?) турецьких суден та посіяти великий страх і сум'яття у Стамбулі¹⁸. Такі твердження є і в брошурі цього автора, що присвячена морським походам запорозьких козаків¹⁹.

Спробу монографічного дослідження морських походів запорожців зробив Арнольд Сокульський. Однак у своїй праці він чомусь розглянув лише два епізоди бойових дій на Чорному морі 1621 р.: спільний похід донців та запорожців на м. Різу (на відміну від багатьох авторів, історик правильно визначив час початку цієї морської виправи — квітень), а також напад запорожців у червні на Босфор. У поданому А. Сокульським хронологічному переліку козацьких морських походів до 1621 р., окрім названих вище двох морських походів козаків 1621 р., без посилання на джерела подано інформацію про те, що сформована у червні–липні 1621 р. запорозька флотилія начебто розгромила ескадру Халіля-паші, потопивши 20 галер противника та змусивши решту

суден рятуватися втечею. Історик доводить, що після цього запорожці, мовляв, здійснили напад на Стамбул і Галац, а в серпні та вересні діяли у складі флотилії, що налічувала 10 тисяч осіб. Причому їм вдалося потопити 12 галер противника²⁰.

Загалом можна стверджувати, що вітчизняні історики зазвичай принагідно та з вибіркоvim використанням фактів писали про воєнні дії запорозького та османського флотів 1621 р. Ряд українських, також деякі російські історики²¹ сприймали як надійне джерело повідомлення про морські виправи запорожців, що їх подав у своєму творі С. Величко. Зазвичай вітчизняні історики обмежувалися використанням декількох джерельних публікацій. Ідеться насамперед про хроніку османського літописця Мустафи Наіми, опубліковану в перекладі польською мовою Ю. С. Сенковським; депеші початку 1620-х років французького посла у Стамбулі де Сезі, видані А. Тургенєвим у т. 2 «*Historia Russiae monumenta*»; реляції польських шпигунів та інші документи 1621 р., опубліковані Іваном Крип'якевичем у т. 8 «*Жерел до історії України-Руси*», а також свідчення С. Опухтіна (1621) про спільний похід запорозьких та донських козаків на Різу, вміщене у т. 1 праці «*Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах*». До переліку важливих для вивчення воєнних подій 1621 р. на Чорному морі джерел, на які спиралися вітчизняні дослідники, можна додати, зокрема, твір «*Фезлеке*» Кятіба Челебі, який, щоправда, використав лише М. Алекберлі.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. було зроблено певний крок у напрямку розширення джерельної бази цієї проблематики. Йдеться про введення у науковий обіг Сергієм Плохієм низки документів Римської курії про морські походи запорожців 1621 р., інформація про які надійшла до Рима з Венеції та Стамбула. Це дало можливість названому історичу з'ясувати деякі нові деталі, пов'язані з нападом козаків у середині червня 1621 р. на Босфор, встановити факт їхньої атаки у вересні на турецький міст на Дунаї, а також завдання ними ударів по морських комунікаціях противника під час Хотинської битви²².

У зарубіжній історіографії останніх десятиліть спостерігається певний інтерес до окремих аспектів боротьби запорозького та османського флотів на Чорному морі 1621 р., інформація про яку міститься насамперед в османських та західноєвропейських джерелах ХVІІ ст. Приміром, турецький історик М. Берендей у своїй статті, присвяченій нападам запорожців на Османську імперію в 1600–1637 рр. та протидії їм турецької влади, коротко висвітлив козацьку атаку на дунайський міст турків у вересні 1621 р.²³

Прикметні спостереження щодо перебігу та результатів запорозько-турецької боротьби на Чорному морі 1621 р. належать канадському історичу Віктору Остапчуку — у вступній статті та примітках, зроблених до опублікованої ним частини «*Газанаме*», нарративної османської пам'ятки 20-х років ХVІІ ст.²⁴ Дослідник зробив джерелознавчий та змістовий аналіз цієї пам'ятки, а також слушно зауважив, що дії козаків на морі призвели до остаточного знесилення армії Османа ІІ наприкінці вересня — на початку жовтня 1621 р. й негативно вплинули на турків психологічно. На думку історика, політична

нестабільність у Стамбулі через запорозькі морські напади стала однією із причин позбавлення Османа II влади та його загибелі 1622 р.²⁵

Привертає увагу написана В. Остапчуком разом із Олександром Галенком вступна стаття, а також коментарі та примітки до опублікованого ними нарративного османського джерела XVII ст. — «Тугфета» Кятіба Челебі²⁶. Серед іншого, автори простежують, як за «Тугфетом» розвивалися події 1621 р. на Чорному морі, а також наголошують на важливій ролі запорозького флоту у зриві війовничих планів Османа II під Хотиним. На думку істориків, через незадовільний стан джерел з цієї проблематики неможливо зробити жодні підрахунки втрат сторін у запорозько-османському протистоянні на морі. Однак, як зазначають В. Остапчук та О. Галенко, воєнне протистояння 1621 р. між османським та запорозьким флотами фактично було на рівних. Дослідники звернули увагу також на нез'ясованість в історіографії мотивів активності козацького флоту у рік Хотинської війни. Щодо цього вони визначили такі гіпотетичні причини: стратегічні резони запорожців; притаманне для них стихійне бажання здобичі; певне поєднання обох цих чинників²⁷.

Питання участі запорозького флоту в бойових діях на Чорному морі у рік Хотинської війни певною мірою висвітлено у польській історіографії. У працях польських істориків розгляд цього питання зазвичай не виходить за межі творення своєрідного подієвого тла, призначеного у виразити розкриття головної для них теми — Хотинської війни як насамперед війни сухопутної. Причому у такому дослідницькому підході простежується недооцінка сил османського флоту та впливу воєнних дій на Чорному морі на загальний перебіг Хотинської війни.

Зазначені вище особливості висвітлення морських походів запорожців 1621 р. відобразилися у монографії Юзефа Третьяка, присвяченій Хотинській війні. Цей автор спирався насамперед на такі джерела, як депеші французького посла у Стамбулі де Сезі, а також літопис Мустафи Наімі. Довірившись їхнім повідомленням, Ю. Третьяк описав декілька епізодів воєнного протистояння у 1621 р. запорозького і турецького флотів, а саме — події, пов'язані зі спаленням козаками міста Агйоли на узбережжі Румелії, нападом запорожців на Босфор, а також нещасливою для них битвою з турками під час повернення додому²⁸.

Прикладом недооцінки воєнного, політичного та морально-психологічного впливу морських походів на перебіг Хотинської війни може бути дослідницька позиція В. Серчика. Адже воєнні події на Чорному морі 1621 р., в центрі яких опинилися запорозькі козаки, цей польський історик розцінював як незначний воєнний епізод. Із його праці випливає, що козацька активність на морі у той час фактично звелася до невеликої диверсійної виправи на море, яка трохи наполохала мешканців Стамбула і завершилася поразкою запорозької флотилії від турецьких сил²⁹.

Помітний вплив на польську історіографію ХХ ст., а також праці сучасних польських істориків, у яких розглядаються козацькі морські походи 1621 р., справили дослідження Л. Подгородецького. Цей автор досить песимістично оцінював бойові можливості османського флоту у 20-ті роки XVII ст. Він

вважав, що цей флот годився лише для виконання допоміжних бойових завдань і не міг протистояти сильному противникові. Л. Подгородецький дещо непослідовно навів підрахунки турецьких галер, які взяли участь у воєнній кампанії 1621 р. З одного боку, історик стверджував, що транспортні потреби на морі армії Османа II забезпечували 50 галер, а з іншого, писав, що загальна чисельність турецького галерного флоту становила 40 суден, які перебували під командуванням Халіля-паші. На думку Л. Подгородецького, козацькі сили налічували лише кілька десятків чайок, на яких 1621 р. у море вийшли 5 тисяч запорожців.

Поряд з описом фактів, що мають надійне підтвердження у джерелах, як-от напад козаків на м. Агйоли на узбережжі Босфору, польський історик не уникнув плутанини та безпідставних тверджень щодо того, що, мовляв, у першій половині травня 1621 р. ескадра Халіля-паші взяла гору над запорожцями, потопивши 5 і захопивши 18 їхніх чайок; у серпні козаки начебто напали на Трапезунд та околиці Білгорода, а флотилія під командуванням Б. Хмельницького вдарила на Стамбул (потопивши 12 ворожих галер). Сумнівним є його твердження про знищення запорожцями, які діяли на 18 чайках, декількох галер у гирлі Дунаю. Суперечить історичним фактам теза Л. Подгородецького, згідно з якою напад запорожців і донців на турецьке місто Різу став останнім акордом у бойових діях козаків у той час на морі і що після початку облоги Хотина армією Османа II запорозькі чайки повернулися з моря додому³⁰.

Низку цих сумнівних тверджень відтворено у монографії Л. Подгородецького, яку він написав разом із Н. Рашбою³¹. Вплив розглянутої вище схеми бойових дій козаків 1621 р. на Чорному морі простежується також у спільній праці А. Беджицької та Я. Качмарчика³².

Спробу представити хронологічно повний перелік морських походів запорожців та їхніх боїв із турками 1621 р. зробив Т. Гурський у своїй монографії «Козацькі флотилії на службі Ягеллонів та Вазів» (2003). Ідеться про таку хронологічну схему:

1) травень — перша поява запорожців на морі в районі Дунайського гирла та їхня битва із силами Халіля-паші, наслідком якої стало потоплення турками 5 і захоплення ними 18 козацьких чайок, полонення 200 запорожців; напад запорожців на турецькі морські транспорти, що перевозили до Білгорода важкі гармати, ядра та продовольчі припаси;

2) початок червня — напад запорожців на м. Агйоли, а також атака їхніх 16 чайок на Босфор, по цьому — поразка цієї флотилії при поверненні додому від османських кораблів;

3) липень — розгром турками 18 козацьких човнів;

4) серпень — напад запорожців на Трапезунд, а також околиці Білгорода;

5) напад донських і запорозьких козаків на м. Різу й розгром при поверненні додому їхньої флотилії турками.

На думку Т. Гурського, у морських походах 1621 р. взяли участь декілька десятків козацьких чайок. Запорожці втратили на морі 1 тисячу осіб, а також декілька десятків своїх човнів³³.

Неважко переконатися, що подана Т. Гурським схема перебігу подій 1621 р. на Чорному морі у своїй основі повторює концептуальний підхід до цього питання Л. Подгородецького.

Отже, попри чималу традицію вивчення морських походів запорожців, що відбулися у рік Хотинської війни, а також певні здобутки істориків у цій царині (йдеться, серед іншого, про введення у науковий обіг нових джерел), в історіографії досі не подолано чимало хибних стереотипів. Непоодинокими є випадки вибіркового, ілюстративного використання тих чи тих фактів, пов'язаних із цією тематикою. Видається очевидним, що для того, аби мати скільки-небудь цілісне уявлення про справжній масштаб бойових дій 1621 р. запорозького та османського флотів та визначити їхній реальний вплив на перебіг Хотинської війни, потрібно залучати якомога ширше, наскільки це можливо, коло відповідних джерел, а також критично оцінити їхні повідомлення.

Тим часом джерельна база вивчення цієї проблематики є доволі обмеженою. Доступні на сьогодні дослідникам польські, російські та західноєвропейські джерела проливають світло переважно на окремі яскраві епізоди запорозько-турецького протистояння на Чорному морі 1621 р. Причому ці джерела нерідко містять дуже загальну інформацію, на основі якої не можна з'ясувати ані реальний перебіг тієї чи тієї події морської війни, ані її хронологію, географічну локалізацію, чисельність сил супротивників та їхні втрати тощо.

Що ж до османських нарративних джерел XVII ст., то у них простежується тенденція до панорамного змалювання картини бойових дій 1621 р. у басейні Чорного моря. Однак їхня інформація нерідко хибує тенденційністю, адже турецькі автори воліли насамперед гіпертрофовано описувати переваги та перемоги османського флоту, не помічаючи воєнних успіхів запорожців.

Серед джерел, що мають першорядне значення для дослідження цієї теми, є донесення осіб, які через певні обставини або ж безпосередньо за завданням польського командування перебували в тилу турків, збираючи у той чи той спосіб розвідувальну інформацію. Вона не є абсолютно точною та вичерпною. Водночас цілеспрямовано зібрана у ворожому тилу, із урахуванням конкретики поточних обставин та хронології розвитку подій, ця інформація вирізняється доволі високим ступенем достовірності. Йдеться, зокрема, про опубліковані І. Крип'якевичем повідомлення про напад запорозької флотилії на Босфор, а також розвідувальні дані про османську флотилію на Дунаї — автором цієї інформації був шляхтич Юрій Вороцький, якому вдалося вирватися з неволі зі Стамбула; донесення польських розвідників про велику битву запорозького та османського флотів у гирлі Дунаю і козацький напад на чорноморське узбережжя Османської імперії³⁴.

Польське командування отримало чимало цінної інформації про османську флотилію на Дунаї від одного свого шпигуна, який почав діяти там ще в березні 1621 р. (очевидно він послав також донесення про битву в гирлі Дунаю, про яку йшлося вище). Деякі відомості щодо цього зібрав також польський шпигун, який, зокрема, побував у Стамбулі та Адріанополі, а також розвідник, котрий повернувся із Кілії³⁵.

Вельми значущими для дослідження подій морської війни 1621 р., у якій запорожці протистояли туркам, є письмово зафіксовані свідчення козаків — учасників морських походів. На жаль, ці документи трапляються дуже рідко. Прикладом такої джерельної інформації може бути лист польського посла в Криму Флоріана Олешка до Сигізмунда III від 21 серпня 1621 р. Польський дипломат написав цього листа в Крилові після того, як по дорозі на батьківщину із Криму побував на Запорозжжі. Його лист цінний насамперед тим, що базується на свідченнях осіб, добре обізнаних з усіма обставинами морського походу, який орієнтовно розпочався наприкінці квітня — на початку травня 1621 р. Ф. Олешко зустрівся з козаками і розпитав їх про ситуацію та останні події на Чорному морі ще на початку серпня, тобто невдовзі по завершенні морської виправи, яка тривала близько двох з половиною місяців. У листі, що розглядаємо, наведено унікальну інформацію про морську битву запорозької флотилії з османською ескадрою, козацькі напади на міста Румелійського узбережжя Османської імперії, битву запорожців із турками у Дніпровському лимані, а також окреслено нові морські плани козаків³⁶. Ця інформація істотно коригує традиційні уявлення істориків про перебіг та масштаби запорозько-турецького протиборства 1621 р. на Чорному морі.

Заслужують на довіру відомості королівського секретаря Б. Обалковського, які він зібрав під час відвідин запорожців: про їхнє ставлення до морських походів 1621 р., а також морську виправу, яку організували козаки у першій половині червня цього ж року³⁷. Менш конкретно і, очевидно, не позбавленою впливу чуток, є інформація про запорозькі морські походи, яка доходила до деяких польських сановників³⁸. Повідомлення польських джерел про ситуацію на Чорному морі 1621 р. могли бути і відверто неправдиві, якщо за цією інформацією стояли конкретні воєнно-політичні інтереси польської влади, спрямовані, зокрема, на дезінформацію противника — як-от про вихід на море проти турків 20-тисячного запорозького флоту³⁹.

Як уже зазначено, доволі високим ступенем достовірності вирізняється інформація про козацькі морські експедиції 1621 р., що її зібтали представники польської влади з перших рук — від запорожців. Такими ж надійними та інформаційно насиченими є повідомлення посланців московського царя, які їздили на Дон і спілкувалися з тамтешніми козаками. Йдеться про звіт, який подав у Посольський приказ Семен Опухтін. У цьому документі висвітлено обставини спільного походу донських козаків та запорожців на турецьке місто Різу, що став для українських козаків першою у 1621 р. морською виправою⁴⁰.

Прикметні повідомлення про війну на Чорному морі 1621 р. зустрічаються в низці західноєвропейських дипломатичних документів. Зокрема, досить докладний опис нападу запорозької флотилії на узбережжі Босфору в середині червня 1621 р. зробив французький дипломат у Стамбулі де Сезі⁴¹. Чимало унікальних звісток про боротьбу запорозького та османського флотів, у тому числі напад у вересні 1621 р. 80 козацьких чайок на турецький міст на Дунаї, а також полювання запорожців за турецькими морськими транспортами під час Хотинської битви, містяться у документах, що надійшли до Римської курії з

Венеції, Стамбула та Варшави⁴². Такі повідомлення про бойові дії на Чорному морі найчастіше були зроблені із чужих слів, на основі османських джерел інформації, а деякі з них наведено з неточностями та сумнівними чутками, тобто ці документи потребують критичного опрацювання.

Скільки-небудь повне вивчення перебігу воєнного протистояння 1621 р. на Чорному морі запорозького і турецького флотів, а також встановлення реальної ролі останнього у підтримці сухопутних сил Османа II, неможливе без використання османських джерел. На жаль, досі поза увагою вітчизняних істориків залишаються документи турецьких архівів. На думку дослідників, деякі нові факти з теми, про яку йдеться, потенційно можуть бути в невіданих османських літописах, таких, як Гасан Бегзаде і Топчилар Кятібі⁴³.

Для українських дослідників упродовж тривалого часу основним османським джерелом із вивчення бойових дій на Чорному морі у рік Хотинської війни був літопис М. Наїми (у польському перекладі Юзефа Сенковського). Однак у цьому творі приділено порівняно мало уваги зазначеній темі. Зокрема, М. Наїма описав кілька епізодів боротьби османського та запорозького флотів, у тому числі згадав про напад запорожців на м. Агйоли на Румелійському узбережжі. Османський літописець проявив особливий інтерес до покарань турками козаків, захоплених у полон на морі. Причому обставини полонення цих козаків подекуди вельми сумнівні, як-от у сюжеті про нібито потоплення у липні 1621 р. капуданом-пашею 5 і захоплення в полон 18 запорозьких чайок⁴⁴ (ця, а також інші сумнівні версії М. Наїми детальніше розглядатимуться нижче). Попри те, що літопис М. Наїми має ті чи ті перекручення і помилки, переважно залежить від тексту «Фезлеке» Кятіба Челебі, а також дуже неповно і вибірково описує події 1621 р. на Чорному морі, він є досить важливим джерелом для висвітлення питання, яке розглядаємо.

Ширші можливості для вітчизняних істориків у дослідженні бойових дій, які 1621 р. вели на Чорному морі запорозький та османський флоти, з'явилися з виходом у світ в 1990-х роках деяких текстів османських наративних джерел у перекладі англійською, а також українською. Йдеться про публікацію 1990 р. В. Остапчуком уривків анонімної праці «Газанаме» (Ğazānāme-i Halil Paşa: «Питання про священну війну Халіля-паші»)⁴⁵, а також опублікований ним та О. Галенком переклад українською частини твору Кятіба Челебі «Тугфет» (Tuḥfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihar: «Дар великих мужів у воюванні морів»)⁴⁶.

На думку дослідників-османістів, «Газанаме», а також такі твори Кятіба Челебі, як «Фезлеке» (як уже зазначено, на його основі написав свою працю М. Наїма) і «Тугфет» набагато повніше висвітлюють події 1621 р. на Чорному морі порівняно з такими османськими літописами, як, приміром, Гасан Бегзаде, Печеві, Топчилар Кятібі, які побіжно торкаються зазначених подій⁴⁷. Твір «Газанаме» присвячено подвигам Халіля-паші (рік народження невідомий, помер — 1629 р.), вірменина за походженням із Кайсері (Анатолія). Упродовж 1617–1619 та 1626–1628 рр. він обіймав пост великого візиря, а також неодноразово (1608–1610, 1614–1617, 1619–1622, 1623 рр.) був капуданом-пашею, тобто головним адміралом османського флоту. Автор «Газанаме» написав свій

твір ще за життя Халіля-паші. Джерельна основа «Газанаме», як і інших османських нарративних джерел XVII ст., залишається недостатньо дослідженою. Висловлено припущення, що, зокрема, між «Газанаме» та «Жафернаме» (Zafername; «Писання на перемогу») — твором, який був написаний 1621 р. на честь Османа II, простежується якийсь, не до кінця з'ясований, текстуальний зв'язок. Попри те, що події 1621 р. на Чорному морі в «Газанаме» подано з тенденційним наголошенням на перемогах турків над козаками, це джерело проливає світло на важливі аспекти стратегії і тактики османського флоту в його протиборстві із запорозьким флотом⁴⁸.

Щодо «Тугфета», то він являє собою своєрідний літопис-трактат, у якому Кятіб Челебі зібрав матеріали деяких тогочасних літописів і, як припускають дослідники, використав певні документи та усні розповіді. У розділах, в яких ідеться про морські походи запорожців, Кятіб Челебі значною мірою спирався на текст свого «Фезлеке». Прикметно, що в останньому творі версія подій Хотинської кампанії 1621 р. переважно залежить від змісту «Жафернаме». Причому ця версія подій, що наявна у «Фезлеке» та «Тугфеті», досить близька до відповідних сюжетів «Газанаме». Проте у «Тугфеті» є також інформація, що не зустрічається в інших османських літописах. Кятіб Челебі у цьому творі поставив собі за мету, по-перше, спонукати сучасних йому турецьких флотоводців рівнятися на подвиги своїх попередників і робити належні висновки з їхніх невдач, по-друге — викласти основи османської морської справи⁴⁹. Серед наявних у «Тугфеті» повідомлень про дії османського та запорозького флотів 1621 р. на Чорному морі, є, зокрема, інформація про похід ескадри Халіля-паші з Босфору в пониззя Дунаю для спорудження мосту на цій ріці та його охорони, про битву турків із запорожцями в Дніпровському лимані та Керченській протоці. Причому в «Тугфеті», на відміну від «Газанаме», подано найважливіші дати подій, про які йдеться.

Поглибити наше знання про воєнні дії 1621 р. на Чорному морі, у які були втягнуті запорозький та османський флоти, може не лише виявлення і уведення в науковий обіг нових писемних джерел. Неоціненну наукову інформацію могли б дати археологічні пошуки, зокрема на місці найважливіших битв 1621 р. між козаками і турками в районі Дунайського гирла, у Дніпровському лимані та Керченській протоці. Однак через різні причини, в тому числі фінансові та технічного характеру, такі археологічні пошуки цілеспрямовано не проводилися.

2. Коли розпочалася Хотинська війна?

За збройним конфліктом початку 1620-х років між Османською імперією та Річчю Посполитою в історіографії вже давно закріпилася назва «Хотинська війна». Утім, серед істориків досі немає єдності щодо хронології цієї події, власне, її початкового етапу. Відтак до Хотинської війни зараховують, в одному випадку, бойові операції 1620–1621 рр., разом із Цецорською та Хотинською битвами, а в іншому — воєнні дії, які противники вели між собою лише 1621 р.

Прикметно, що незалежно від того, як дослідники розуміють генезу Хотинської війни, на сьогодні у їхніх працях немає конкретної дати початку цього воєнного конфлікту.

Якщо проаналізувати нечисленні праці вітчизняних істориків, присвячені Хотинській війні, то можна дійти висновку, що у них немає чіткої відповіді на запитання: які саме події потрібно вважати початковим періодом цієї війни і коли вона розпочалася? Показовим щодо цього може бути дослідницький підхід, продемонстрований М. Грушевським. Із деяких його висловлювань («...похід Іскандер-баші був тільки рекогносціровкою, і головний похід, під проводом самого султана, мав доперва розпочатись») випливає, що він вочевидь схилився до думки про причинний взаємозв'язок між Цецорською битвою 1620 р. та боями під Хотиним 1621 р. Водночас історик не подав скільки-небудь виразного обґрунтування того, що турецько-польські воєнні дії 1620 та 1621 років постали в хронологічних межах однієї війни, або ж це були окремі воєнні конфлікти, а також не навів дату початку Хотинської війни⁵⁰.

Доволі своєрідну дослідницьку позицію щодо зазначеного питання мав М. Алекберлі. У своїх працях він вважав за можливе одночасно виходити із двох взаємозаперечних засновків. Відтак для нього, з одного боку, «Цецорська війна» була «початковим етапом Хотинської війни», а з іншого — він стверджував, що після Цецорської війни 1620 р. між Туреччиною і Польщею відбулася нова війна, яка розпочалася 2 вересня 1621 р. «нападом неприятеля на табір запорожців»⁵¹. Як бачимо, в останньому випадку історик ототожнював Хотинську війну з Хотинською битвою 1621 р.

Н. Рашба датував Хотинську війну 1620–1621 роками. Щоправда, цей історик також не навів якогось спеціального обґрунтування того, що воєнні дії, які відбувалися між Османською імперією та Річчю Посполитою у зазначений час, являли собою один воєнний конфлікт. Натомість Н. Рашба зосередився на встановленні причин Хотинської війни, а також участі у ній запорожців⁵².

У працях вітчизняних істориків замість конкретної відповіді на запитання про початок Хотинської війни найчастіше можна зустріти хронологічно послідовний виклад подій її передодня та початкового етапу. Йдеться насамперед про висвітлення з тими чи тими часовими прив'язками мобілізаційних заходів сторін, утягнутих у конфлікт, етапів просування військ до майбутнього театру воєнних дій, початку перших боїв, у тому числі під Хотиним⁵³.

Схожими авторськими підходами вирізняються праці ряду польських дослідників. Наприклад, у монографії Ю. Третяка, що присвячена Хотинській війні, вельми невиразно йдеться про початок цієї війни. Лише з деяких ремарок цього автора можна приблизно визначити хронологію подій, що їх, як можна припустити, він вважав початком Хотинської війни. Приміром, Ю. Третяк стверджував, що напередодні Хотинської битви 1621 р. «Річ Посполита мала десять місяців на підготовку до війни»⁵⁴. Оскільки відомо, що завершення Цецорської битви 1620 р. та початок Хотинської битви 1621 р. розділяли понад десять місяців, то напрошується висновок про ототожнення цим автором Хотинської війни із Хотинською битвою 1621 р.

Загалом, найважливіші дослідження польських авторів, що присвячені темі Хотинської війни, не дають чіткої відповіді на запитання про початок цього воєнного конфлікту. Зазвичай у польській історіографії спостерігається підміна конкретної дати початку Хотинської війни наведенням розлогої хронологічної мережі перебігу політичних, організаційних та воєнних подій, пов'язаних із цим воєнним конфліктом⁵⁵.

Попри те, що деякі польські історики схилилися до об'єднання в одну війну Цецорської та Хотинської битв, це не набагато прояснює їхню позицію щодо визначення початку Хотинської війни. Адже у їхніх працях щонайбільше про це висловлювалися загальні судження, без відповідного спеціального обґрунтування авторської позиції. У цьому переконують дослідження Л. Подгородецького, який писав, що вибух війни започаткувала Цецорська битва, яка була «вступом до вирішальної кампанії 1621 р.» (прикметно, що у монографії, яку Л. Подгородецький опублікував спільно з Н. Рашбою, козацькі морські походи 1621 р. до початку Хотинської битви розцінено як такі, що відбувалися під час Хотинської війни)⁵⁶. На схожих позиціях стояв і Р. Маєвський, який висловив думку, що Цецорська і Хотинська битви були «етапами однієї війни»⁵⁷, однак не навів доказів на користь цієї тези.

Як можемо переконатися, в історіографії явно бракує переконливого обґрунтування точної дати початку Хотинської війни. Не останньою чергою це пов'язано з методологічними труднощами, з якими стикаються дослідники, окреслюючи воєнно-політичні події, що запустили механізм війни. Складність визначення політичного рубежу, за яким відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою переросли в стан війни, полягає у тому, що жодна із сторін ані 1620 р., ані 1621 р. офіційно не оголосила своєму суперникові війну, підкріпивши цей публічний політико-правовий акт бойовими діями.

Коротко викладемо факти, які, на наш погляд, є важливими для з'ясування цього питання (докладніше зазначені факти розглядатимуться нижче). Насамперед є достатньо очевидним, що принаймні від весни 1620 р. помітно загострилися турецько-польські відносини. Польський посол С. І. Отвіновський зіткнувся у Стамбулі з демонстративно недружнім ставленням до нього з боку турецької влади. Утім, попри усні погрози війною Речі Посполитій, які польський посол почув від великого візиря, Оттоманська Порта утрималася від офіційного проголошення війни.

Тим часом польська влада певним чином відреагувала на зростаючу загрозу війни з турками. У травні Сигізмунд III розіслав перші і другі віці про скликання посполитого рушення. У червні він доручив С. Жолкевському зібрати коронне військо. Проте досить швидко з'ясувалося, що 1620 р. турки не були готові до масштабної війни з Польщею. Як уже зазначено, на початку вересня цього року коронний гетьман рушив з

Сигізмунд III.
Художник М. Кобер.
Близько 1590 р.

військом у Молдавію, щоб допомогти тамтешньому господареві Каспару Граціані утвердити свою владу. Невдовзі цей похід завершився розгромом поляків у Цецорській битві. Є підстави стверджувати, що остання відбулася не через оголошення війни однією із сторін. Адже цього не зробила ані Османська імперія, яка на той час ще не стягнула свої військові сили, ані Річ Посполита, котра хоча і здійснила певні воєнно-мобілізаційні заходи, однак зовсім не бажала повномасштабної війни з турками. Насправді до цієї битви призвів політично провокаційний похід польського війська у Молдавію. Саме на нього зі свого владного становища та воєнних можливостей відреагував турецький воєначальник Іскендер-паша, перемігши поляків у Цецорській битві.

З огляду на вище викладене можна стверджувати, що з воєнно-політичної точки зору Цецорська битва була локальним, причому завершеним, воєнним конфліктом, який через загальну мобілізаційну неготовність Османської імперії не міг перерости у масштабне вторгнення армії Османа II на землі Речі Посполитої. Те, що Цецорська битва була не початком Хотинської війни, а лише її каталізатором, підтверджує політичний резонанс, який вона мала у Стамбулі та Варшаві. Звістка про завершення цієї битви хоч і була сприйнята у них абсолютно протилежно в емоційному плані, однак політично підштовхнула обидві столиці до дзеркальних дій, а саме — прийняття рішення про підготовку до війни. Причому це було зроблено лише з огляду на результати Цецорської битви, тобто без жодних заяв сторін про оголошення війни. Утім, вибух відкритого воєнного конфлікту був зумовлений не певними церемоніальним політичним оголошенням війни однією із сторін, якого могло і не бути, а, на нашу думку, першим масованим воєнним ударом на противника з подальшою ескалацією бойових дій.

До кінця 1620 р. в Османській імперії оприлюднили волю султана, згідно з якою на початок весни 1621 р. мали бути стягнуті військові сили для походу на Польщу⁵⁸. 3 листопада 1620 р. у Варшаві відкрився вальний сейм, який ухвалив мобілізаційні заходи щодо майбутньої війни з Османською імперією. Конституцію цього сейму остаточно ухвалили 9 грудня, 14 грудня її текст із певними редакційними правками внесено до Варшавського гроду, а на початку 1621 р. — надруковано⁵⁹.

Отже, прийняті в Османській імперії та Речі Посполитій недовзі по Цецорській битві політико-правові рішення вищої влади щодо здійснення воєнно-мобілізаційних заходів давали старт підготовці до польсько-турецької війни. Однак зазначені рішення, які, звісно, не з'явилися синхронно, вочевидь не можна розцінювати як початок Хотинської війни. Адже вони, з одного боку, не мали нічого спільного з формальним актом оголошення війни противнику (як уже зазначено, його роль у вибуху воєнного конфлікту не варто перебільшувати), а з іншого — не означали негайного початку бойових дій. Вочевидь некоректним є також убачати початок Хотинської війни у тих чи тих фактах, пов'язаних з воєнною мобілізацією сторонами політичного конфлікту своїх сил, або певними етапами походу їхніх військ до очікуваного театру воєнних дій, як-от: видання Османом II 1 березня 1621 р. наказу про стягнення своїх військових сил під Стамбул, виїзд 29 квітня султана у розташований в районі

Дауд-Паша воєнний табір, церемоніальний виступ у похід 10 травня Османа II з частиною війська із Дауд-Паша. Схожі заходи були здійснені у Речі Посполитій, приміром, близько 1 січня 1620 р. розіслано приповідні листи, що давали старт формуванню зтяжного війська, 23 липня відбулося об'єднання коронного і литовського війська під Оринином, 19 серпня польсько-литовське військо переправилося через Дністер до Хотина.

Як видається, аби визначити час початку Хотинської війни, не достатньо оперувати лише фактами, що пов'язані із загальною політичною підосновою конфлікту між Османською імперією та Річчю Посполитою, тими чи тими політико-релігійними ритуалами, або попередніми воєнно-організаційними заходами обох сторін, у тому числі концентрацією та пересуванням їхніх військ до початку боїв. Для цього вочевидь потрібно визначити ще й перше бойове зіткнення сил противників, яке дало початок стратегічно масштабним і перманентним бойовим діям, власне самій війні.

Виходимо з того, що основними способами ведення Хотинської війни були сухопутні та морські операції. Є усі підстави стверджувати, що останні розпочалися на Чорному морі раніше, аніж сухопутні бої головних учасників Хотинської війни. На нашу думку, Хотинська війна розпочалася 9 травня 1621 р. нападом запорозької флотилії на турецьку ескадру, яка прямувала до Білгорода. Детальніше про цю подію ітиметься нижче. Тим часом наголосимо, що зазначена морська битва, а також подальший хід цієї морської виправи запорожців, на відміну від їхніх традиційних походів за здобиччю, однозначно засвідчили чітку воєнно-стратегічну та воєнно-політичну спрямованість бойових дій козацьких сил, що спричинилося до вибуху морської війни проти турків (яка істотно вплинула на спроможність армії Османа II вести сухопутні операції проти військових сил Речі Посполитої) як невід'ємної складової Хотинської війни.

3. Розгортання сил османського флоту на Чорному морі 1621 р.

Оскільки у планах Османа II, які він плекав щодо війни із Річчю Посполитою, велику роль було відведено використанню воєнно-морських сил, то 1621 р., із настанням сприятливих умов для судноплавства на Чорному морі, османський флот розпочав активні дії, виконуючи поставлені перед ним завдання щодо транспортування воєнних вантажів і матеріалів у пониззя Дунаю. Турецькі флотоводці докладали також неабияких зусиль, аби нейтралізувати запорозький флот і домогтися цілковитого свого домінування у басейні Чорного моря.

Перекидання османського флоту в пониззя Дунаю

Вже у травні 1621 р. османський флот посилив свою активність у районі дельти Дунаю. Про це довідуємося з донесень одного польського розвідника, який діяв під прикриттям того, що офіційно займався визволенням бранців із турецької неволі. Йому вдалося легалізувати свій статус як агента з розшуку

та викупу полонених, заручившись підтримкою молдавського господаря, а також турецьких сановників, котрі мали реальну владу у володіннях Османської імперії в Північному Причорномор'ї. Йдеться про те, що на початку березня 1621 р. польський вивідувач дістав у Яссах листа від молдавського господаря на право вільного пересування за потрібним йому маршрутом, а пізніше скористався цим документом, аби заручитися прихильністю турецького «старшого» в Ізмаїлі. Від середини березня і до початку червня 1621 р. цей шпигун неодноразово курсував пониззям Дунаю, збираючи розвідувальну інформацію в Галаці, Ізмаїлі, Кілії та інших наддунайських містах, а також селах.

Кілія у XV ст.

Згідно з одним із його повідомлень, 10 травня до Кілії прибули 11 турецьких галер, навантажених родзинками, інжиром та рисом. Причому, як вдалося з'ясувати польському розвіднику, на галерах під харчовими продуктами були сховані бочки з порохом. Доставлені морем у Кілію вантажі були призначені для потреб армії Османа II, яка мала прибути пізніше. Звісно, що турки, створюючи продовольчі військові склади, наповнювали їх не лише харчовими припасами, привезеними морським транспортом. Адже військово-мобілізаційні заходи турків полягали також у тому, щоб змусити місцеве населення постачати продовольство для їхньої армії. Польському шпигуну випало стати свідком того, як турецька влада організовувала ці заходи. З квітня він разом з якимось ясьським купцем вирушив на чайці із Галаца у плавання по Дунаю. Того ж таки дня він прибув до Ісакчі (Облущиці) — міста, розташованого на правому березі

цієї ріки, на північний захід від Тульчі. В Ісакчі згаданий вивідувач побачив, як за велінням турецьких агів* глашатай оголосив наказ, «щоб звідусіль звозили живність, як-от — сухарі, ячмінь, в'ялене м'ясо».

Після 10 травня польський розвідник виявив пересування по Дунаю турецької флотилії. Пливучи у певній справі по цій річці із Кілії до Галаца, він зустрів 70 турецьких чайок, кожна з яких ішла під власною короговою. Окрім чайок, розвідник помітив два судна іншого типу, які він визначив як «татири». Йому вдалося встановити, що дунайська флотилія турецьких чайок прямувала з Мультян (Семиграддя) до Кілії, де мала перейти у розпорядження Гусейна-паші⁶⁰.

Привертають увагу повідомлення про дії турецького флоту ще одного польського розвідника, який 12 травня 1621 р. вирушив із Стамбула. Очевидно у 20-х числах цього ж місяця він тиждень провів в Адріанополі, де в той час перебував Осман II зі своєю армією. Після цього розвідник добрався до Дунаю і, нарешті, 15 червня прибув до польського командування. Згідно з його повідомленнями, на місці майбутнього турецького мосту через Дунай, вочевидь у районі Ісакчі, зосередилися багато чайок, а також інших суден, що їх мали використати для наведення понтонного мосту⁶¹.

Щодо «інших [призначених] на нього (наплавний міст. — П. С.) суден», про які повідомив згаданий вище польський розвідник, то це напевно були тонбази — безпалубні баржі з плоским дном⁶². Тим часом ще до наведення понтонного мосту передові частини турецької армії, у тому числі яничарські підрозділи, переправилися через Дунай вище Джурдова (очевидно сучасне румунське місто Джурджени, південніше Бреїли). Однак турки не могли переправити на човнах на лівий берег Дунаю близько сотні гармат, які мали чималу вагу. Прикметно, що кожну гармату великого калібру суходелом тягнули до сотні буйволів. Турецькі командири різних рангів, що скупчилися зі своїми солдатами на лівому березі Дунаї, не мали також технічної можливості організувати переправу човнами кільканадцяти тисяч верблюдів із військовими вантажами. Відтак чимало турецьких підрозділів стояли в очікуванні наведення понтонного мосту⁶³.

Як випливає з літопису Кятіба Челебі «Тугфет», 10 травня 1621 р. розпочалося перекидання головних сил османського військово-морського флоту з Босфору на Дунай. Того дня з Бешікташу** вирушили 43 галери під командуванням капудана-паші Халіля-паші. 25 травня вся ескадра прибула до Кілії, де

* Ага — титул, який мав велике поширення серед військової та цивільної бюрократії Османської імперії. Серед його значень були такі: начальник, хазяїн, головний слуга у мастку; ага яничарський — головний офіцер яничарського корпусу (*Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600.* — С. 245; *Бахревский Е. В. Словарь терминов // Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.).* — Симферополь, 1999. — С. 126).

** Бешікташ — передмістя Стамбула на початку Босфору, біля Галати, де відбувалися кількадевні традиційні ритуали та церемонії флоту, який виступав у морський похід (*Останчук В., Галенко О. Знач. праця.* — С. 361, прим. 9).

її командувач дістав султанський наказ, згідно з яким йому належало дбати «про важливі матеріали для спорудження мосту в Ісакчі», а також залишатися зі своїми силами в цьому районі («звідси нікуди не рушайся»)⁶⁴.

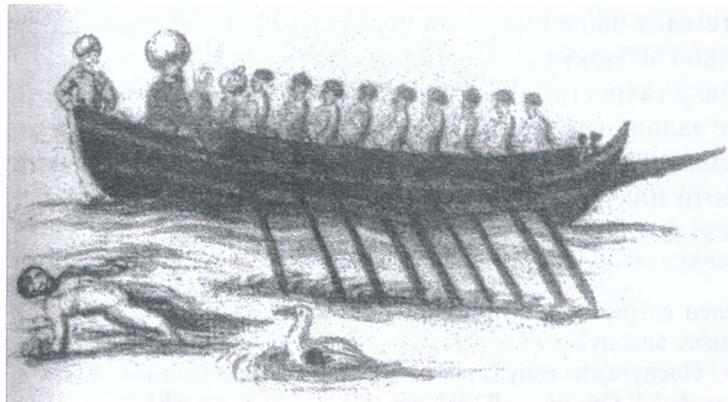

Галатська вежа у Стамбулі.
Сучасне фото

Отже, на Халіля-пашу було покладено обов'язок забезпечити матеріально-технічну підготовку наведення мосту через Дунай. Можна стверджувати, що його організаційні заходи у цьому напрямку були доволі успішні. Адже польський шпигун, про якого уже згадано, очевидно вже на початку червня 1621 р. побачив на Дунаї під Ісакчею велике скупчення чайок і барж-тонбазів, що мали стати конструктивними елементами понтонного мосту (утім, до завершення робіт із його зведення було ще далеко). Що ж до наказу Османа II Халілю-паші не покидати Дунай, то він вочевидь націлював його на те, щоб забезпечити оборону цього стратегічного об'єкта насамперед від козацьких чайок.

Чи достатньо було головному турецькому адміралові 43 галери, аби ефективно контролювати обстановку в пониззі Дунаю? Наскільки великою була ця ескадра порівняно з чисельністю тогочасного османського галерного флоту? Є підстави стверджувати, що турецька влада сконцентрувала у цьому районі вельми значні свої воєнно-морські сили. Адже ескадра із 43 галер, що перебували на Дунаї під командуванням Халіля-паші, навіть перевищувала «штатну» чисельність суден цього класу — 40 одиниць, що становили основну, ударну, частину флоту Османської імперії і зазвичай базувалися у стамбульському морському арсеналі, розташованому на лівому березі Золотого Рогу. Причому певна частина суден, якими командував Халіль-паша на Чорному морі, була залучена з турецьких флотилій в Егейському морі⁶⁵. Якщо взяти до уваги, що напередодні приходу ескадри капудана-паші на Дунай у Кілію прибули 11 галер, то стає очевидним, що вже у травні 1621 р. в пониззі цієї ріки було сконцентровано принаймні 54 галери. Окрім того, за даними Ю. Вороцького, до

середини червня сто-
рожову службу на
Дунаї виконували
500 турецьких ча-
йок, що мали на оз-
броєнні гармати не-
великого калібру⁶⁶.

Османський
морський
бойовий
човен

Як можна переконатися, турецьке командування залучило колосальні сили свого флоту, щоб забезпечити підтримку сухопутної армії, яка разом з Османом II наближалася до кордонів Речі Посполитої. Є цілком очевидним, що військово-морський флот був для султана вельми важливим інструментом у війні з Польщею. Адже в умовах значної географічної віддаленості воєнно-політичного та економічного центру Османської імперії від земель Речі Посполитої, ступінь мобільності та боєздатності сухопутних сил турків прямо залежав від того, чи зможе османський флот забезпечити їх надійну переправу через Дунай, а також безперебійно доставляти їм великі обсяги воєнних вантажів.

Маневри османського флоту в травні — на початку липня 1621 р.

По прибутті на Дунай турецької флотилії із 43 галер, Халіль-паша не обмежився роллю головного будівничого мосту під Ісакчею, а також охоронця будівельних робіт, який пильнує найближчі околиці. Як впливає з османських джерел («Газанаме», «Тугфет»), цей турецький адмірал заповзівся встановити свій повний контроль над ситуацією в басейні Чорного моря. Він розгорнув непогамовну активність у справі організації патрульно-сторожових та розшукових заходів проти козаків.

У «Газанаме» стверджується, що вже під час походу османської ескадри на чолі з Халілем-пашею із Босфору на Дунай її галери виконували особливу оборонну місію, адже вони йшли, «захищаючи береги Румелії». Тобто, обороняли, власне — оборонили, від запорожців володіння Османської імперії на чорноморському узбережжі Балкан (теза про захист галерами Халіля-паші Румелії насправді є звичайнісінькою риторикою, яку, про що йтиметься нижче, спростовують історичні факти). Доправивши ж 25 травня 1621 р. до Кілії військові вантажі, головнокомандувач турецького флоту удався до заходів активної протидії запорозькому флоту на стратегічно важливих напрямках.

Халіль-паша насамперед стягнув до своєї ескадри в Кілії чайки дунайської флотилії турків. Командувати цією флотилією він доручив своєму капуджи-баши* Мегеммеду-азі. За наказом Халіля-паші колишній бейлербей (генерал-губернатор) Кафи Мегеммед-паша рушив на чолі ескадри із 20 кораблів до Керченської протоки, щоб заблокувати її для козацьких чайок. Халіль-паша відправив Мегеммеда-агу стерегти від запорожців гирло Дніпра. Особисто капудан-паша також не залишився у Кілії. На звістку про появу біля берегів Анатолії (провінція Османської імперії, розташована в Малій Азії) козацьких човнів, він вийшов проти них у море на 28 галерах. Після того, як ескадра Халіля-паші добралася до порту Сіноп на Анатолійському узбережжі,

* Капуджи-баши — член елітного корпусу, який відповідав за охорону входів до султанського палацу, а також виконував особливі доручення, зокрема посольського та інспекційного характеру. Послугами капуджи-баши могли користуватися найвищі османські сановники (*Ostapchuk V. Op. cit. — P. 497, not. 47*).

розпочалося активне полювання турків за козаками. Галери капудана-паші рушили у південно-східному напрямку уздовж цього узбережжя і дійшли аж до мису Вона Бурни*. Проте туркам навіть не вдалося побачити козацькі човни.

Сіноп. Сучасне фото

Автор «Газанаме» пояснював невдачу, яка спіткала Халілія-пашу, тим, що козаки зазвичай перші виявляють у морі «гороподібні галери» і встигають утекти. Адже вони можуть помітити галери за 20–30 миль, тоді як турки з цієї дистанції не мають можливості углядіти вузькокорпусні козацькі чайки. Хоч би там як, а Халілю-паші довелося припинити свої пошуки. Він дістав султанський наказ, згідно з яким мусив негайно повертатися на з'єднання з турецькою армією. Відтак його галери взяли курс на Кілію⁶⁷.

Отже, в «Газанаме» дії Халілія-паші після виступу його з Бешікташу і до отримання наказу Османа II про повернення турецької ескадри від берегів Анатолії до гирла Дунаю, вкладаються у струнку військово-стратегічну схему. Йдеться, по-перше, про наголошення автором «Газанаме» на виконанні галерами капудана-паші завдання прикриття узбережжя Румелії від нападу запорозького флоту під час переходу його ескадри з Босфору до гирла Дунаю, по-друге — проведенні Халілем-пашею мобілізації сил турецького флоту в Кілії з подальшими практичними кроками зі встановлення свого контролю на головних стратегічних напрямках (гирла Дунаю і Дніпра, Керченська протока, прилегла до Анатолії акваторія Чорного моря).

Неважко переконатися, що пояснювальну схему подій, які в цей час розгорталися на Чорному морі, в «Газанаме» подано доволі загально. Цей недолік певною мірою компенсується даними «Тугфета», в якому, зокрема, не лише конкретизується перебіг бойових акцій, до яких удавався Халіль-паша, а й подано щодо них важливі хронологічні прив'язки.

* Цей мис розташований західніше міста Орду, між Самсуном і Трапезундом (*Ostapchuk V. Op. cit. — P. 499, not. 69*).

Як впливає з названого вище твору Кятіба Челебі, по прибутті 25 травня 1621 р. до Кілії ескадри Халіля-паші, до цього головного турецького адмірала надійшла звістка про появу при Кара Хармані* 17 козацьких чайок. Напевно наприкінці травня за наказом Халіля-Паші проти них рушив із 15 кораблями колишній кафінський бейлербей Мегеммед-паша. Через шістнадцять днів марних пошуків він повернувся до Кілії. Там Мегеммеду-паші віддано новий наказ капудана-паші: з 18 кораблями (в «Газанаме» йдеться про 20 суден) виступити до Кафи та Керчі, оскільки, за чутками, туди подалися козацькі чайки.

Тим часом, аби зашкодити проходу запорозьких човнів через Дніпровське гирло, Халіль-паша наказав заблокувати його чайками Кілійської та Аккерманської флотилії, доручивши командування ними Балі-капудану. Окрім того, йому на допомогу було послано капуджи-баши Мегеммеда-агу. Як бачимо, окреслена у «Тугфеті» розстановка сил турецького флоту у Дніпровському гирлі, а також названі у зазначеному творі персоналії командирів османського флоту різняться порівняно з даними «Газанаме», згідно з якими одноособовим командиром у цьому стратегічно важливому районі поставав Мегеммед-ага — командир дунайської флотилії турецьких чайок.

Нова чутка про те, що козаки на 40 чайках прямують до узбережжя Анатолії, змусила 17 серпня Халіля-пашу особисто відправитися за ними навздогін на 28 галерах. Факт виходу проти козаків турецьких галер («з яничарами та гарматами») під командуванням Халіля-паші підтвердив також польський шпигун, який приблизно наприкінці червня прибув до ставки польного гетьмана Станіслава Любомирського в районі Скали. Прикметно, що С. Любомирський витлумачив цей крок Халіля-паші доволі своєрідно: мовляв, ця високопоставлена в Османській імперії особа, удачливий адмірал та мудра людина, виступив із Кілії на море, оскільки хоче мирного залагодження конфлікту з Річчю Посполитою. Водночас С. Любомирський звернув увагу на те, що Халілю-паші дуже важко буде протистояти морській потузі «християнства»⁶⁸. Що ж до здобутих турецьким адміралом даних про запорозьку флотилію із 40 чайок, то вони були явно перебільшені. Адже за свідченням добре поінформованого Б. Обалковського, козаки вийшли у той час із Дніпра у морський похід лише на 20 чайках⁶⁹.

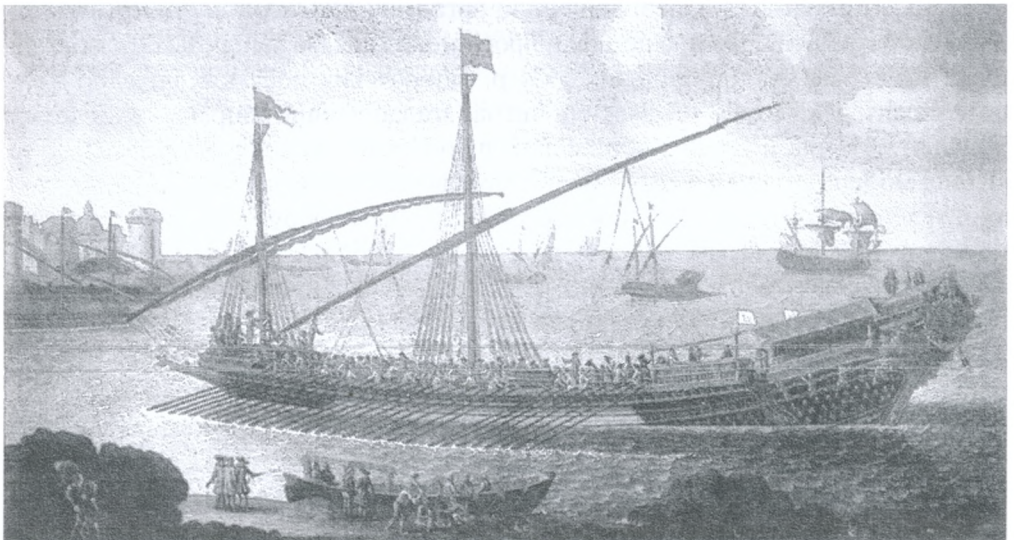
21 червня, після кількодобового плавання відкритим морем, флотилія Халіля-паші добралася до Сінопа. Вже через дві години по прибутті до цього міста, до головного турецького адмірала надійшло повідомлення про те, що в гавані Герзе** стоять 9 козацьких чайок разом із двома захопленими великими кораблями. Залишається невідомо, де були у цей час решта 11 запорозьких суден, які у середині червня у складі флотилії із 20 чайок вирушили у морський похід.

* Кара Харман — містечко і фортеця над Чорним морем, розташоване гадано за 30 км північніше Констанци (*Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — С. 379, прим. 12).

** Герзе — містечко приблизно за 30 км на південний схід від Сінопа (*Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — С. 362, прим. 29).

Халіль-паша вирішив захопити козаків зненацька. Через це наказав терміново виступити в похід удосвіта. Проте ані цього дня, ані наступного турки не натрапили на козацькі човни, попри те, що просувалися до Герзе (із зупинками для ночівлі на суші) різними маршрутами: одне угруповання галер пішло відкритим морем, а друге — трималося ближче узбережжя. Переконавшись, що козаки вислизнули у невідомому напрямку, сили Халіля-паші повернули назад. Напевно галери цього турецького адмірала прочісували море не лише в районі Герзе, а й на південний схід від нього, до мису Вона Бурни, про що йдеться в «Газанаме». Утім, капудан-паша таки зустрів у морі один корабель, який виявився порожнім, оскільки його команда через страх перед козаками втекла на суходіл. Тим часом запорозька флотилія, яка вирушила до берегів Анатолії, діяла доволі успішно. Принаймні її угрупованню із дев'яти чайок вдалося захопити два великі османські судна, а також уникнути переслідування галер Халіля-паші.

Отже, в «Тугфсті» (у своїй основі і в «Газанаме») фактично проводиться думка про те, що після успішного морського походу 10–25 травня 1621 р. Халіль-паша спрямував свої зусилля не так на контроль за узбережжям Румелії, територією якої рухалася до Дунаю армія Османа II, і, навіть, не за пониззям цієї ріки, що його суворо наказав охороняти сам султан, як на операції в акваторії Чорного моря, віддалені від згаданих місць на сотні кілометрів. Йдеться, власне, про те, що після першої невдалої 16-денної операції з пошуку козацьких чайок, які з'явилися при Кара-Хармані, розпочалася друга, триваліша операція, що охоплювала блокування турецькими чайками гирла Дніпра, відправку 18–20 кораблів, вочевидь галер, до Кафи та Керчі, а також похід Халіля-паші із 28 галерами під Сіноп, де він понад три тижні безуспішно полював за козацькими човнами, повернувшись по цьому 9 липня зі своєю ескадрою до Кілійського гирла.

Повернення галери у порт. Художник невідомий. Близько 1694 р.

Продемонстрована ним у травні — на початку липня 1621 р. безплідна активність засвідчила, що він фактично виявився неспроможним своїми маневрами переграти, випередити і нейтралізувати запорозький флот на широкому оперативному просторі відкритого моря (турецькі автори XVII ст. вочевидь свідомо ухилялися від висвітлення успішних дій запорожців). Через це головному турецькому адміралові залишалося покладатися насамперед на тактику пасивного очікування козацьких чайок, аби вистежити їх та напасти на них при проходженні флоту противника через Дніпровський лиман або Керченську протоку.

4. Позиції запорожців щодо участі у морських походах 1621 р. проти турків

Ще наприкінці лютого — на початку березня 1621 р. козаки заявили на Запорозжжі королівському послу Б. Обалковському про свою принципову згоду взяти участь у війні проти турків. Ішлося про їхній похід у Молдавію проти армії Османа II, причому лише у складі сухопутного війська, оскільки вони ухвалили повністю відмовитися 1621 р. від морських походів. Водночас запорожці мали намір перекинути по воді свої підрозділи до майбутнього театру воєнних дій. Маршрут цієї транспортної операції, що розпочиналася на Запорозжжі, із Дніпра, вочевидь мав пролягати через Дніпровський лиман і Чорне море до гирла Дністра, а далі — на певну відстань вгору по течії цієї ріки. Утім, до втілення у життя цих планів так і не дійшло.

Тим часом доволі швидко з'ясувалося, що заяви козаків про припинення 1621 р. морських походів проти Османської імперії анітрохи не завадили їм готувати та здійснювати такі експедиції. Вже на початку травня запорозька флотилія зійшлася у морській битві з турецькою ескадрою, що налічувала близько 40 суден⁷⁰. Козаки ще в квітні здійснили організаційно-технічну підготовку до цього походу. Звісно, що про це знали провідники Війська Запорозького, які були причетні до заяв про припинення 1621 р. запорозьких морських походів. Причому характер дій козацької флотилії під час згаданої вище виправи дає підстави стверджувати, що її організатори спеціально її планували, враховуючи фактор воєнної мобілізації Османської імперії. По завершенні битви з турецькою ескадрою, запорожці напали на узбережжя Румелії та Босфору (докладніше про це йтиметься нижче). Завдані туркам удари набули особливої політичної та воєнно-стратегічної значущості саме через те, що в цей час Осман II завершував концентрацію своєї армії й поступово підтягував її до кордонів Речі Посполитої.

Усе це наштовкує на думку, що в організаторів цього морського походу, окрім іншого, було розуміння особливої важливості проведення морських операцій у війні з Османською імперією, а також неприпустимості зволікання у цій справі. Якщо це справді так, то що змушувало запорожців, з одного боку, публічно заявляти про свою неучасть 1621 р. у морських походах проти турків, а з іншого — не дотримуватися цього принципу на практиці? Відповідь на це запитання потрібно шукати в площині актуальних на той час для козацької

спільноти політичних інтересів. Запорожці у своїй масі не поділяли войовничого запалу Сигізмунда III, який, не обтяжуючи себе виконанням козацьких вимог, хотів пустити їх першими в бій проти турків (офіційна Варшава давала зелене світло морським походам козаків, хоча напередодні такі їхні дії до краю обурювали польських політиків).

Представники Війська Запорозького на переговорах із центральним урядом стояли на тій засаді, що козаки воюватимуть із турками лише за однієї умови — якщо політичний режим Речі Посполитої погодиться визнати їхні політичні вимоги, насамперед щодо православного конфесійного питання. Звідси зрозуміле небажання запорожців публічно заявляти про свою участь у морській війні. Адже це означало беззастережно скоритися політичній волі вищої польської влади, яка розраховувала завдати козацькими силами випереджального удару по Османській імперії. Відтак на переговорах із центральним урядом запорозькі дипломати були б позбавлені можливості обстоювати свої позиції, вдаючись до чутливої для польських політиків вимоги ультимативного характеру, згідно з якою надання Військом Запорозьким життєво необхідної військової допомоги королю та Речі Посполитій може відбутися лише в обмін на певні політичні поступки, насамперед визнання православної церковної ієрархії, висвяченої 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном.

Гасло відмови від морської війни з турками, яким на Запорожжі зустрічали посланців Сигізмунда III, не можна розглядати лише як інструмент політичної гри в руках впливових козацьких старшин. Насправді така ідея мала широку підтримку серед козаків, які вважали, що, якщо і битися з турками, то «не розриваючись», тобто іти на війну сухопутним військом, не розпорошуючи сили на морські операції. Така стратегія ведення воєнних дій стала визначальною для запорожців під час Хотинської війни, про що переконливо свідчить багаторазове чисельне переважання їхніх сухопутних сил над флотом.

Водночас можна з певністю стверджувати, що у Війську Запорозькому була досить впливова «партія морської війни». Ті, хто до неї належали, виявляли готовність якнайшвидше, не втягуючись у затяжні переговори з польським урядом, відреагувати практичними діями на заклики до війни з Османською імперією, що лунали із польської столиці. Море вабило насамперед найпалкіших прихильників козацької вольниці, бажання яких піти в похід за здобиччю не могли притлумити жодні небезпеки та заборони. Гетьману Я. Бородавці вочевидь доводилося балансувати між інтересами козаків, які мали різні думки щодо способу власної участі в турецькій війні, брати до уваги актуальні воєнно-стратегічні інтереси Війська Запорозького, а також зважати на політичні позиції запорозької сторони на переговорах із польською владою.

Прихильники морських походів, яких, отже, вистачало на Запорожжі, спричинили дедалі більше практичне втягнення козаків у морську війну з турками. Політична атмосфера, що сформувалася через це у запорозькому середовищі, вельми виразно проявилася напередодні скликання, під час роботи, а також по гарячих слідах ради над Кагарликом, на якій було заявлено про політичну позицію Війська Запорозького щодо війни з Османською імперією.

У першій половині червня 1621 р., саме перед початком зазначеної козацької ради, із Запорожжя вийшла у морський похід флотилія чайок. Підготовка ж до цього походу здійснювалася у травні. Про це довідуємося з листа Я.-К. Ходкевича до Сигізмунда III від 2 червня 1621 р. Причому литовський гетьман писав про відповідні приготування козаків як про заплановану бойову операцію, що була на порядку денному запорозького командування поряд з іншими невідкладними воєнно-організаційними заходами («[Козаки] забезпечили Запорожжя залогою в п'ятсот осіб, на море ж приготували шість човнів»). Водночас Я.-К. Ходкевич наголошував, що в цей час відбувалося гостре протистояння серед козаків. Старшина намагалася скинути гетьмана Я. Бородавку⁷¹.

З інших джерел з'ясовуємо, що підготовкою походу займалися козаки, яких за рішенням влади Війська Запорозького залишили на «коші» — Запорозькій Січі. Щоправда, їх там було не п'ятсот, про що писав Я.-К. Ходкевич, а декілька тисяч. Також більше, порівняно з даними литовського гетьмана, вони приготували човнів для морського походу. Відомості про це є у листі Б. Обалковського до В. Лещинського, написаному через кілька днів по завершенні ради над Кагарликом. У ньому, серед іншого, зазначено: «із тих кошових, яких залишили на Запорожжі, на море пішло 20 човнів».

Бойові дії
із використанням сил флоту
часів Тридцятилітньої війни

Звідси випливає, що загальна чисельність кошових козаків, які на двох десятках човнів вирушили у морський похід, могла сягати тисячі, або дещо більше, осіб. Причому козаки, які залишилися на Запорожжі, вже плекали план нової, значно масштабнішої морської виправи проти турків і збиралися залучити до неї ще й 50 човнів донців⁷². Про значні потенційні можливості запорожців у справі організації морських походів свідчить той факт, що в цей самий час на морі все ще перебувала їхня флотилія, яка розпочала свій похід десь на початку травня 1621 р.

Як бачимо, на прогивагу офіційно взятій на озброєння політичним проводом Війська Запорозького доктрині суто сухопутної війни з турками, яка, окрім воєнної складової, мала ще й специфічне політичне забарвлення, на Запорозькій Січі надавали перевагу наступальній стратегії. На жаль, немає відомостей про практичний механізм узгодження дій у цій сфері між

кошовими козаками та запорозьким гетьманом. Можемо припустити, що Я. Бородавка цілеспрямовано, особливо напередодні червневої козацької ради над Кагарликом, негласно підтримував і координував дії організаторів морських виправ, або ж принаймні не перешкоджав їхній ініціативі. Кошові запорожці напевно могли самостійного прийняти рішення про організацію морських походів, в усякому разі така можливість у них з'явилася після того, як гетьман Я. Бородавка виступив із військом у похід на турецьку війну. До того ж, цьому мала сприяти концентрація на Запорожжі тих козаків, які заради участі в морських походах виламувалися з-під влади Я. Бородавки.

Такі розмежувальні лінії усередині запорозької спільноти, між прихильниками і противниками морської війни з турками, зауважив добре поінформований Б. Обалковський. За його спостереженням, задовго до червневої ради над Кагарликом «Військо підтвердило присягою не розриватися», тобто, як уже зазначено, козаки ухвалили діяти у війні проти Османської імперії усі разом і лише в складі сухопутних сил. Своєю чергою, рада над Кагарликом підтвердила свою відданість цій стратегії, фактично проігнорувавши наказ Сигізмунда III, згідно з яким частина козацького війська мала розпочати морську виправу проти турків. А проте, після ознайомлення запорожців із королівськими листами, в яких було викладено цей наказ, прихильники морської війни у Війську Запорозькому піднесли духом. Усупереч волі ради, вони утікали з війська на Запорожжя, щоб податися звідти на море («довідавшись із листів про волю Й[ого] К[оролівської] М[илості], дуже багато їх (козаків. — П. С.) утекли назад [на Запорожжя]»).

Прогнозуючи розвиток воєнно-стратегічної ситуації 1621 р. в басейні Чорного моря на підставі не політичних декларацій, а реальних дій та «морських» планів запорожців, Б. Обалковський дійшов висновку, що принаймні в такий спосіб буде виконано королівську волю щодо участі Війська Запорозького у морській війні проти турків⁷³.

Мартин Шишковський.
Художник невідомий.
XVII ст.

Той факт, що з виступом десятків тисяч запорожців у похід після ради над Кагарликом у їхнього командування виникли певні проблеми із прихильниками «партії морської війни», в тому числі через заклик-наказ Сигізмунда III до козаків іти на море, підтверджують деякі інші джерела. Прикметною щодо цього є інформація, яка наприкінці липня — на початку серпня 1621 р. надійшла до Краківського католицького єпископа Мартина Шишковського. Згідно з нею, очевидно до середини липня запорожці встигли учетверте піти на море. Причому, за даними Краківського єпископа, «старший не може утримати їх (козаків. — П. С.) жодним способом, хоча деяких покарав, інших, які ходили на море, тримає в ув'язненні до інформації Й[ого] К[оролівської] М[илості]»⁷⁴.

Наскільки правдива ця інформація, сказати важко. Принаймні є сумнів щодо повідомлення про те, що Я. Бородавка, який мав репутацію послідовного поборника козацької вольниці (Б. Обалковський писав, що на козацькій раді над Кагарликом «за ним уся чернь, бо дозволяє їм свавілля»)⁷⁵, хотів видати Сигізмунду III деяких учасників морських походів. Такі наміри запорозького гетьмана вочевидь були б нелогічні, оскільки він добре знав, що польський король не лише не забороняв, а навпаки — наказував козакам 1621 р. воювати з турками на морі. Щодо наведеної Краківським єпископом статистики морських походів, то вона не може бути доказом того, що всі ці походи, принаймні ті, які відбулися до ради в середині червня 1621 р. над Кагарликом, були підготовлені та проведені усупереч гетьманській волі.

Водночас вочевидь достовірною є звістка про втечі козаків на море з мобілізованого на турецьку війну війська, оскільки про такі факти писав і Б. Обалковський. Немає сумніву і в тому, що Я. Бородавка вдавався до жорстких заходів, щоб не допустити у війську падіння дисципліни через втечі козаків, зваблених перспективою морських походів. Прикметно, що так само діяв напередодні походу 1618 р. у Московську державу й гетьман П. Сагайдачний, за наказом якого було вирубано голову посланцеві від запорожців, які всупереч ухваленій у Війську Запорозькому забороні ходили у морський похід⁷⁶.

Отже, після публічного засвідчення козаками наприкінці лютого — на початку березня 1621 р. згоди воювати з турками, що супроводжувалася достатньо кон'юнктурним політичним застереженням про відмову від морських походів цього року, вже від травня запорозький флот розпочав бойові дії на Чорному морі. Хоча серед козаків вочевидь не було єдності з питання про участь їхнього війська в морській війні з турками і джерела не дають можливості чітко встановити політико-організаційний механізм запорозьких морських виправ 1621 р., доконаним фактом є те, що організатори вже першого масштабного морського походу козацького флоту, який розпочався у травні, спланували і здійснили його не як тривіальну експедицію за здобиччю (звісно, що він був націлений також і на здобуття здобичі, воєнних трофеїв), подібно до всіх морських походів запорожців, у тому числі в рік Хотинської війни, а насамперед як бойову операцію морської війни проти противника, що проводив активні воєнні приготування супроти Речі Посполитої. Із бойовим розгортанням сил османського флоту на Чорному морі кожен новий морський похід запорожців 1621 р., незалежно від того, які цілі для них були головні — здобичницькі чи суто воєнні, так чи так ставав епізодом морської війни, яка у той час розгорталася на Чорному морі.

Спільний похід донських та запорозьких козаків на Різу

Найраніший від початку сезону плавання 1621 р. на Чорному морі морський похід запорозьких козаків розпочався на початку квітня. Близько 400 запорожців пішли на море не самостійно, а в складі чималого флотилії донських козаків. Останніх налічувалося 1300 осіб і діяли вони під загальним командуванням отамана Василя Малигіна. На чолі запорожців був, як можна припустити, Іван Сулима, котрий у подальшому певний час тримав булаву гетьмана Війська Запорозького.

Об'єднана козацька флотилія вирушила з Дону 8 квітня 1621 р. і невдовзі була в Азовському морі. Потім вона через Керченську протоку вийшла у Чорне море, взявши курс на Анатолійське узбережжя Османської імперії, власне місто Різу (сучасне турецьке місто Різе, розташоване на схід від Трапезунда).

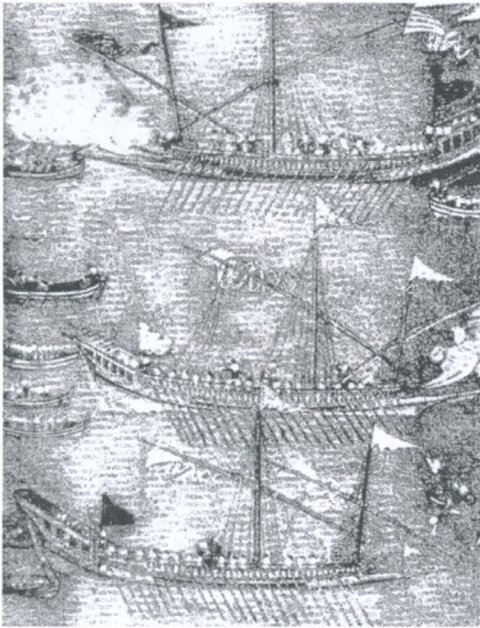
Різе. Сучасне фото

Однак штурм укріплень Різи виявився для козаків вельми невдалим. Зазнавши чималих втрат, вони змушені були відступити. На цьому неприємності для них не закінчилися, адже козаки швидко переконалися, що рання навігація на Чорному морі таки небезпечна: під час шторму багато їхніх човнів пішли на дно разом із людьми. Тим часом на тих, хто вижив під час шторму, чекало нове нещастя. Адже залишки козацької флотилії наздогнали 27 турецьких галер. Вони майже довершили нищення суден запорожців та донців, які уціліли від морської стихії. У битві, яка зав'язалася, загинули близько 300 козаків. На Дон повернулися лише жалюгідні залишки козацьких сил, а саме — 300 донців та 30 запорожців⁷⁷.

Попри те, що похід на Різу став першим у 1621 р. виходом запорозьких козаків на Чорне море, він, безперечно, не мав прямого стосунку до Хотинської війни. Насправді це був звичайний козацький похід за здобиччю. Причому у цій виправі запорожці відігравали допоміжну роль, адже у складі об'єднаної флотилії з донцями вони мали набагато менше човнів, а також значно поступалися за чисельністю особового складу. Звісно, що головні організатори морського походу на Різу, донські козаки, не мали жодних причин, щоб цією виправою проти турків догодити інтересам польського короля та Речі Посполитої, а не своїм власним. Кілька сотень запорожців, які пристали до донців і вочевидь поділяли їхні здобичницькі наміри, також не мали конкретних зобов'язань перед польською владою щодо виведення донців у морський похід проти турків.

5. Початок морської війни. Удари запорожців по узбережжю Османської імперії

Наприкінці квітня — на початку травня 1621 р. запорозькі чайки виступили в похід, який фактично започаткував морську фазу Хотинської війни. Про його перебіг відомо із джерела, інформація якого вирізняється високим ступенем достовірності. Йдеться про лист польського посла в Криму Флоріана Олешка до Сигізмунда III від 21 серпня 1621 р. З нього випливає, що 9 травня («на четвертий тиждень по недавно минулій Великодній ночі») запорозькі чайки вступили у бій із турецькою ескадрою, що налічувала близько 40 суден. На жаль, Ф. Олешко не навів даних про те, за якою тактичною схемою відбувалася ця битва. Він лише зазначив, що козаки завдали нищівної поразки противнику, вщент розгромивши османську ескадру. Вони потопили «9 великих кораблів та 30 малих пургатів (purgatów)» турків і вибили до ноги їхні екіпажі⁷⁸.

Битва османського флоту із запорожцями на Чорному морі.
Турецька мініатюра початку XVII ст.

Якщо виходити з того, що в тексті цього листа під «великими кораблями» розуміти галери великих розмірів, кожна з яких налічувала до 200 і, навіть більше, веслярів, кілька десятків обслуги судна, а також 150–200 солдатів, то втрати турецької ескадри в живій силі були доволі відчутні. Адже лише бойовий склад екіпажів галерного флоту Османської імперії 9 травня скоротився приблизно на 1350–1800 осіб. Пущені запорожцями на дно 30 «пургатів» також додали туркам втрат. Для плавання по морю цих суден напевно потрібна була команда щонайменше із 20–30 осіб (для порівняння: екіпаж османської чайки складався щонайменше із 40 осіб). Це означає, що загальні втрати турецької ескадри, не враховуючи веслярів та обслуги галер, становили у цій битві до 2–2,7 тисяч осіб.

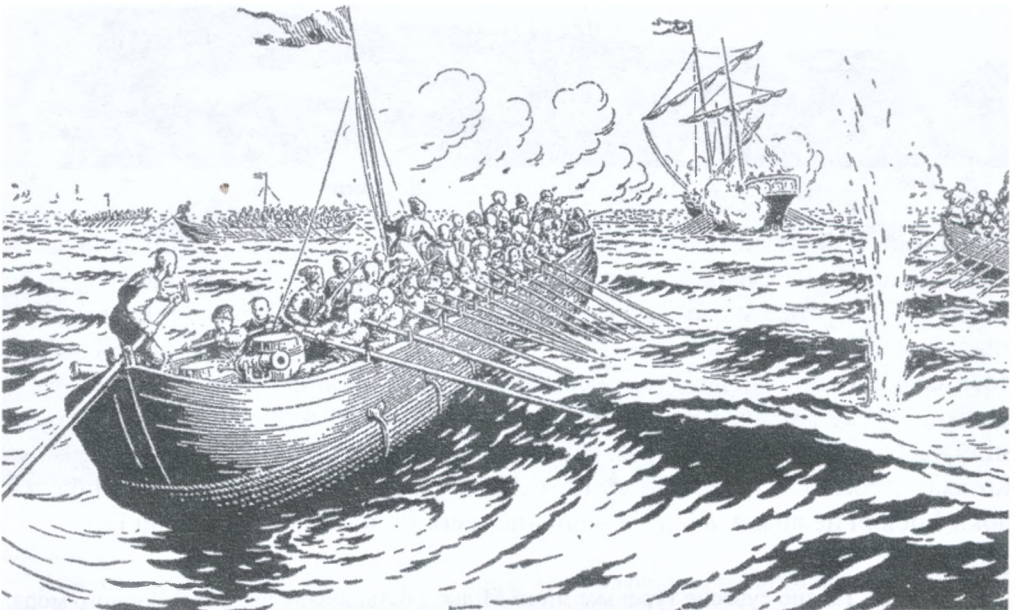
Відомості про втрати козаків 9 травня, а також загальну чисельність їхніх сил, що взяли участь у морській битві, у джерелах не збереглися. Відомо лише те, що по завершенні цього кількомісячного походу до Дніпровського лиману увійшли 16 запорозьких чайок. Звісно, що за найсприятливіших для козаків умов морського бою, приміром, вдалого використання ними фактора раптовості та штилю на морі, який урівнював бойові можливості їхніх човнів та галер противника (за твердженням Кятіба Челебі, «в затишну погоду одна чайка напала на одну галеру і ставала до бою»)⁷⁹, теоретично і 16 козацьких чайок могли

взяти гору над дев'ятьма перевантаженими озброєнням, боєприпасами та продовольством галерами, а також 30 малими суднами їхнього супроводу. До того ж, як буде показано нижче, траплялося, що понад 40 турецьких суден, у тому числі із трьома галерами, не наважувалися вступити у бій з екіпажем 8 козацьких чайок.

Проте на практиці запорозька флотилія вочевидь була більша принаймні удвічі, тобто налічувала десь 32 човни з екіпажем, що первісно налічував принаймні 1600 осіб (якщо запорожці вийшли в море на великих чайках, то, у такому разі, в їхній морській виправі могли взяти участь понад 2200 осіб).

Зазначена вище мінімальна чисельність козацької флотилії зумовлена не лише значними масштабами морської битви з турками 9 травня 1621 р., а й тим, що упродовж усього морського походу запорожцям вдалося виконати бойові операції, що потребували чималих людських резервів. Адже під час цієї морської виправи козаки взяли 6 добре укріплених міст переважно на Румелійському узбережжі Османської імперії, причому деякі з них штурмували по кілька днів.

З'ясовуючи чисельність цієї запорозької флотилії, потрібно взяти до уваги також деякі інші непрямі повідомлення джерел. Зокрема, йдеться про те, що вже на початку січня 1621 р. у Стамбулі мали інформацію про наявність на Запорожжі флотилії чайок, спроможної допровадити до столиці Османської імперії 2 тисячі козаків (для цього знадобилося близько 40 середніх чайок). За іншими даними, які фігурують в одному листі з Венеції до Рима від 13 березня 1621 р., в Стамбулі снували чутки, що нібито понад 1800 козаків вже перебувають у гирлі Дунаю, готуючись до походу на турецьку столицю⁸⁰, тобто вони мали близько 36 чайок.

Козацька чайка в бою. Художник А. Жук

Хоча такі повідомлення не могли відповідати дійсності вже з тієї причини, що на початку березня 1621 р. Дніпро все ще сковувала крига, однак прикметними є очікування турків (які напевне ґрунтувалися на якійсь розвідувальній інформації) нападу на Стамбул близько сорока козацьких чайок. Тобто, цю обставину можна розглядати як певний аргумент на користь того, що 9 травня в битві з турецькою ескадрою зійшлися принаймні понад 30 запорозьких суден.

Деякі подробиці цієї морської битви відобразилися, як можна припустити, в повідомленні шляхтича Юрія Вороцького польському командуванню. 19 червня 1621 р. він утік з турецького полону із Стамбула. Напередодні цей утікач дізнався, що козаки розбили у морі галери, які за наказом Османа II транспортували до Білгорода важкі штурмові гармати, порох, ядра, а також великі запаси продовольства⁸¹.

Отже, 9 травня 1621 р. запорозький флот успішно розпочав війну з турками, потопивши чимале з'єднання суден противника, у тому числі 9 галер, що перевозили стратегічно важливі військові вантажі. Чрез ці втрати вочевидь знизилися воєнно-транспортні можливості османського флоту, а також зазнав шкоди стратегічний потенціал армії Османа II, адже, серед іншого, було знищено партію важких штурмових гармат.

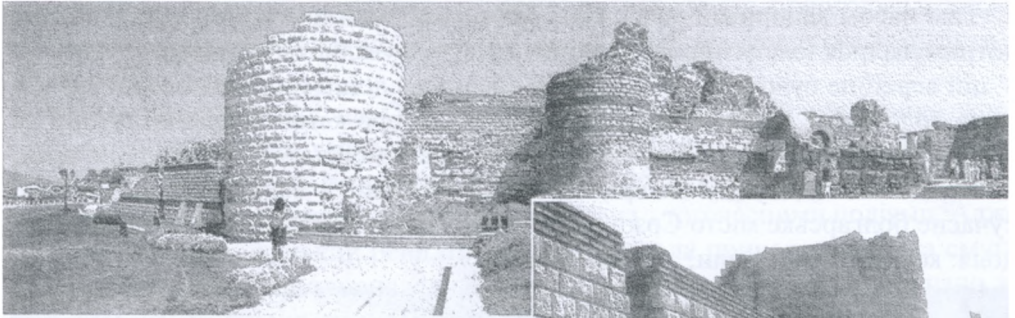
Упоравшись із турецькою ескадрою, запорожці спрямували свої удари насамперед на міста Чорноморського узбережжя Румелії. За свідченням самих козаків — учасників морського походу, першою ціллю вони обрали для себе місто Сіле (Анатолія) десь за 70 км на північний схід від Стамбула. Очевидно вони оволоділи цим містом після недовгого штурму.

Панорама Сіле. Сучасне фото

Новими об'єктами їхніх нападів стали Медіня* та Рароля (?), які вони захопили і спалили. Після падіння цих міст запорожці рушили до Місіврі (сучасне болгарське портове місто Несебір на північний схід від Бургаса). Вони добре знали усі підступи до нього та його оборонні можливості, адже їм вже доводилося захоплювати Місіврі. Приміром, 1618 р. козаки знищили у ньому 3 тисячі мешканців⁸². Утім, 1621 р. Місіврі виявилось для них міцним горішком. На відміну від Сіле, Медіня та Рароля, їм не вдалося здобути його раптовим штурмом. Козакам довелося іти на приступи міських укріплень упродовж двох днів, аж поки Місіврі не впало, а відтак вони «перемогли поганців та висікли їх».

* Медіня — гадаю сучасне турецьке місто Мідьє, розташоване на березі Чорного моря. орієнтовно за 100 км на північний захід від Стамбула.

Фортєчні стїни Несєбїра.
Сучасне фото

Панорама давньої частини Несєбїра. Сучасне фото

Здобувши Місіврі, запорожці продовжили свій наступ у південному напрямку. Перед ними не змогло встояти місто Яхли, або Агйюли*. У «Тугфеті» подано звістку про те, що під Місіврі запорожці об'єдналися з донськими козаками у флотилію із 60 суден (як зазначено у «Фезлеке», це об'єднання відбулося 21 червня)⁸³. Після цього вони «спалили і сплюндрували порт Агйюли» і взяли курс додому. Причому на зворотній дорозі козаки потрапили у сильний шторм, під час якого потонули 19 їхніх човнів⁸⁴.

Вид на Помор'я з повітря

* Агйюли — сучасне болгарське місто Помор'я, що славилося багатим портом та великими покладами солі. Розташоване за 15 км на північний схід від Бургаса (Останчук В., Галенко О. Зазнач. праця. — Примітки. — С. 364).

Тим часом запорожці — безпосередні учасники цього морського походу дотримувалися зовсім іншої версії подій, що відбувалися під Місіврі та Агйоли. У цій версії не було жодної згадки об'єднання з донцями, про повернення козаків додому після нападу на Агйоли, а також про катастрофічний шторм на морі. За свідченням запорожців, на цьому етапі морського походу вони власними силами здобули Місіврі, захопили Агйоли, а також Сисопал, тобто сучасне болгарське місто Созопал. Причому останні два міста спіткала схожа доля: козаки їх «спалили, а міщан висікли».

Узбережжя Созопала. Сучасне фото

Фортешні ворота Созопала.
Сучасне фото

Зі взяттям Созопала (Сисопала) було поставлено крапку у запорозькому рейді по західному узбережжі Чорного моря. За оцінкою самих учасників цього рейду, він спричинив «велику тривогу і великий страх у Стамбулі та по усіх турецьких приморських містах». Як бачимо, козаки були свідомі того, що їхні бойові дії глобально й деструктивно вплинули на моральний стан турків і загалом завдали «такої великої шкоди» Османській імперії, що зачепили за живе султана, який палав бажанням поквитатися зі своїми ворогами⁸⁵.

Про реакцію Османа II на запорозький напад, здійснений на Румелію, відомо також із повідомлення польського шпигуна Іштвана Радагеге, який 28 серпня 1621 р. прибув із турецького стану до польського командування. Як свідчив І. Радагеге, звістка про те, що козаки погромили «над морем турецькі міста і села» спричинила у султана напад шаленства й підштовхнула його наказати своїй армії негайно виступити з Адріанополя, тобто прискорити марш на війну. Осман II погрожував, що не вийде із земель противника доти, доки там залишатиметься цілим хоча б одне село. Він нахвалявся не зупинятися у своїй помсті перед жодними обставинами — навіть якщо «козаки мали б взяти і Константинополь». Розгніваний султан так сформулював актуальну для нього карально-наступальну стратегію: по-перше, якнайшвидше іти проти війська

противника і розгромити його, по-друге не займатися облогою замків, а проникнути якомога далі вглиб чужої території і все дощенту там сікти і грабувати⁸⁶.

Можна перекоонатися, що Осман II був глибоко вражений виявленою запорожцями зневагою його могутності як володаря. Вочевидь від безсилля перед козацьким флотом він імпульсивно вдавався до пустих погроз. Тим часом впадає в очі одна прикметна обставина, пов'язана з тогочасними подіями. Адже фактом є те, що козацький рейд, після якого чимала причорноморська смуга Румелії фактично перетворилася на випалену землю, пройшов приблизно за 125–150 км від місця постою величезної армії Османа II в Адріанополі, причому паралельно із її майбутнім маршрутом просування до кордонів Речі Посполитої. Це означає, що під час наступального маршу сухопутні турецькі сили не мали можливості опертися на низку своїх причорноморських портових міст, перетворених запорожцями на руїни та згарища. Якщо взяти до уваги, що цьому рейду передував їхній напад на турецьку ескадру з озброєнням, боєприпасами та продовольством, то стане зрозуміло, що в цьому випадку козаками рухали не суто здобичницькі наміри. Насправді їхні дії мали яскраво виражений характер цілеспрямованої воєнної операції проти армії Османа II, що марширувала на війну.

Окрім воєнної та диверсійно-економічної складової цієї операції запорожців, вона набула ще й яскраво вираженого політичного та морально-психологічного підтексту. Козаки посіяли паніку серед населення причорноморського узбережжя Османської імперії. Їхні дії продемонстрували велику вразливість її території й безсилля турецької влади перед козацьким флотом. Звісно, що це доволі гнітюче позначилося на моральному дусі армії Османа II.

Рейд козацької флотилії на Босфор

Із джерел відомо, що у травні — червні 1621 р. бойова активність запорожців не обмежувалася ударами по Румелійському (частково Анатолійському) узбережжю Османської імперії по лінії Сіле — Місіврї. Адже вони здійснили також політично резонансний напад на Босфор, власне близькі околиці Стам-

Босфор із замками Європи та Азії.
Гравюра Т. Аллума. ХІХ ст.

була. Як впливає з депеші французького посла де Сезі королю Людовіку XIII від 17 червня 1621 р., у ті дні 16 козацьких чайок увійшли в Босфор до так званої колони Помпея. По цьому вони атакували деякі воєнні об'єкти турків, пограбували і спалили навколишні села. Їхній напад спричинив велику паніку серед місцевого населення.

Стамбул виявився беззахисним перед запорозькою флотилією. Адже Осман II залишив на Босфорі лише три галери, які були нездатні контролювати ситуацію у цьому стратегічно важливому для турків районі. Проте каймакам* та бостанджибаши** вдалися до гарячкових мобілізаційних заходів. Упродовж двох днів вони сформували флотилію, до якої, окрім трьох галер, увійшли ще 40 суден інших типів. Причому їхні скіпажі авральню були набрані з випадкових перехожих, схоплених прямо на вулиці, а озброєння поставлено за рахунок реквізиції зброї з європейських суден, які у той час стояли в порту. Не дивно, що вже перший бойовий похід цієї нашвидкуруч зібраної флотилії був провальним: у турків вистачило сміливості лише на те, щоб здалеку спостерігати, як під берегом стоять запорозькі чайки, а половина козаків висадила з них на сушу і нищить якесь село. Так і не наважившись атакувати противника, турецька флотилія, із настанням темряви, повернула назад⁸⁷.

Чи були на Босфорі (напевно близько 16 червня 1621 р.) ті самі козацькі чайки, які спустошили Сіле, Медіня, Рароля, Місіврі, Агйоли та Созопал? Певні підтвердження цього можна знайти в джерелах. Згідно з повідомленням Ю. Вороцького, відразу після розгрому турецької ескадри, що прямувала до Білгорода, запорожці вдарили «під Царгород»⁸⁸. Щоправда, джерельна надійність цього повідомлення знижується через ту обставину, що Ю. Вороцький не подав звісток про рейд запорожців по Румелійському узбережжі Османської імперії. Тим часом, розглядаючи питання про те, козаки якої саме флотилії взяли участь у виправі на Босфор, важливо знати хронологію їхніх нападів на румелійські міста. Адже маючи у своєму розпорядженні такі дані, неважко встановити, чи могли запорожці, спустошувачі Румелійського узбережжя, атакувати Босфор.

За відомостями, які Ф. Олешко почерпнув від козаків, вони розпочали свій рейд на міста Румелії через 14 днів після виходу зі Стамбула на війну якогось Кіндікерона (звідси, між іншим, бачимо, що запорожці не лише були обізнані з поточною воєнно-політичною ситуацією в Османській імперії, а й діяли з урахуванням фактора воєнних приготувань турків). Як можемо припустити, цей османський сановник міг вийти зі столиці 29 квітня, адже саме цього дня за наказом Османа II в місцевості Дауд Паша під Стамбулом було розбито султанський намет⁸⁹ як символічний знак загальної мобілізації османської армії на війну з Річчю Посполитою. Якщо до взятого нами хронологічного орієнтира, 29 квітня, додати 14 днів, зробивши, отже, поправку на часовий проміжок, що фігурує в листі Ф. Олешка до Сигізмунда III (від 21 серпня 1621 р.), то отримаємо гадану дату початку нападу запорожців на османське узбережжя Чорного моря, а саме — 13 травня. Того дня вони штурмували місто Сіле, розташоване за кілька десятків кілометрів від турецької столиці.

* Каймакам — урядовець або командир, який за відсутності вищого урядовця або воєначальника виконував їхні обов'язки (Остапчук В., Галенко О. Зазнач. праця. — Примітки. — С. 356).

** Бостанджибаши — начальник внутрішньої сторожі султанського палацу (Бахревський Е. В. Словарь терминов. — С. 126).

Для перевірки вірогідності названої вище дати можна використати прикметну інформацію, яка є у повідомленні папського нунція із Венеції від 12 травня 1621 р. Це повідомлення відправлено у Папську курію і в ньому переповідано новини зі Стамбула від 19 травня. Серед іншого, у зібраних папським нунцієм новинах йшлося про напади запорожців на причорноморські володіння Порти, а також про загрозу нападу 300 їхніх чайок на Стамбул⁹⁰.

Якщо повідомлення про три сотні козацьких чайок, що приготувалися до штурму турецької столиці, потрібно розцінити як гіперболу, породжену панічними настроями у Стамбулі через очікуваний напад на місто запорожців, то інформація про їхнє вторгнення напередодні 19 травня 1621 р. на причорноморське узбережжя імперії, безперечно, заслуговує на увагу. Хоча залишається невідомим, про які саме напади йшлося у згаданому вище донесенні папського нунція, однак зрозуміло, що в цю узагальнену інформацію хронологічно сповна вписується перший удар козаків на розташоване порівняно неподалік столиці місто Сіле, який орієнтовно відбувся 13 травня.

Як уже зазначено, рейд запорожців по Румелійському узбережжі завершився взяттям ними Агйоли та Созопала. Коли саме вони здобули ці міста? Важлива хронологічна зачіпка, яка може допомогти дати відповідь на це запитання, є в літописі М. Наїми. Йдеться про вказівку цього автора на те, що близько 27 червня 1621 р. до Османа II, який прибув із військом до Нікопола, надійшла звістка про напад запорожців на Агйоли⁹¹. Отже, щоб дістатися із цією тривожною новиною до Нікопола, віснику з Агйоли потрібно було пройти важкими дорогами Балкан, у тому числі долаючи водні перешкоди, близько 300 кілометрів. У кращому випадку для цього йому напевно знадобилося б 8–9 днів. Звідси напрашується висновок, що козаки захопили Агйоли 12 або 13 червня.

Якщо припустити, що на взяття розташованого неподалік Агйоли Созопала — останнього міста, яке запорожці у Румелії здобули штурмом, вони витратили максимум добу (за свідченням самих учасників цього походу, чи не найзапекліший бій, що їм випало у той час витримати, був бій за Місіврі, який тривав лише два дні), то загальне завершення їхньої бойової операції у цьому регіоні припало десь на 13–14 червня 1621 р.

Отже, козацька флотилія мала принаймні мінімальний резерв часу, аби до 16 червня добратися від Созопала до Босфору. Щоправда, в листі Ф. Олешка до Сигізмунда III від 21 серпня 1621 р. зазначено, що після здобуття Созопала козаки взяли курс до Дніпровського гирла. Проте потрібно визнати, що їхнє повернення затягнулося — вони з'явилися у Дніпровському лимані приблизно через місяць після штурму Созопала. Чим було зумовлено таке зволікання з поверненням додому пояснити важко. Тим часом ніщо не заважало якщо не усій запорозькій флотилії, то принаймні певній її частині рушити від Созопала до Босфору.

На користь цього припущення з деякими застереженнями можна використати інформацію реляції, датованої 17 червня 1621 р., що була надіслана зі Стамбула на адресу Папської курії. З неї випливає, що після невдалої спроби зруйнувати зведений турками міст на Дунаї, козацькі чайки розділилися на дві

флотилії, одна з яких напала на Варну, а друга, що налічувала 15 чайок, узяла курс на Босфор. Причому наявний у цьому документі опис подій, які відбулися на Босфорі із прибуттям п'ятнадцяти запорозьких човнів, загалом збігається з відповідним описом, що його зробив у своїй депеші від 17 червня 1621 р. французький посол у Стамбулі де Сезі. Це дає дослідникам підстави припускати, що автори обох послань використовували одне і те саме джерело⁹².

Попри доволі виразно продемонстровану обома авторами реляцій від 17 червня 1621 р. (у Римську курію, а також французькому королю) однакостайність щодо висвітлення перебігу козацького рейду на Босфор (розбіжність між ними є у підрахунку чисельності чайок), лише у надісланому до Рима документі є додаткові відомості, що проливають світло на оперативну схему, за якою козаки діяли на початку свого походу. Щодо цього привертає увагу повідомлення, яке відображає точку зору збирача інформації та інтерпретатора подій із Стамбула — агента Папської курії. Воно зводиться до такої загальної думки: 15 запорозьких чайок на Босфорі були лише частиною козацької флотилії, яка на певному етапі морського походу розділилися на два угруповання суден.

Можна припустити, що в цьому повідомленні віддзеркалилася інформація про реальну подію. Під враженням козацького нападу на Босфор звістка про поділ запорозької флотилії на дві частини обросла у Стамбулі певними перебільшеннями. Йдеться насамперед про чутку, за логікою авторів якої принаймні у час від кінця травня і до середини червня 1621 р. козаки вдалися до спроби зруйнувати турецький міст на Дунаї. Однак у той час цього мосту ще не було — його спорудили під Ісакчею лише 11 липня. Немає надійних джерельних даних і про те, щоб наприкінці травня — у середині червня на Дунаї діяла яка-небудь запорозька флотилія, аби завадити туркам зводити міст. Із турецьких джерел відомо, що у зазначеному часовому проміжку Халіль-паша безрезультатно шукав козаків, розпорошуючи задля цього власні сили: послав галери до Кара-Хармані, Дніпровського гирла, а 17 червня особисто рушив із Кілії до узбережжя Анатолії.

Навіть якщо у зазначений час турки звели б міст на Дунаї, то і в цьому випадку запорозька флотилія, яка після морської битви з турками 9 травня від 13 травня до 13–14 червня воювала міста Чорноморського узбережжя Османської імперії, за браком часу однозначно не змогла б у середині червня вести бойові дії на Дунаї. Видається очевидним, що після взяття Созопала козаки навряд чи встигли б дістатися звідти до Босфору, попередньо зробивши кидок у протилежний бік, до Ісакчі. У джерелах немає інформації про напад 1621 р. запорожців на Варну. Їх навряд чи могло зацікавити це місто, що явно не встигло відродитися після порівняно недавнього катастрофічного розгрому, адже лишень улітку 1620 р. 15–16-тисячну Варну козаки спустошили дощенту. Не може бути мови і про те, що в зазначених вище хронологічних межах у районі Ісакчі діяла якась інша, достатньо велика запорозька флотилія. З джерел відомо тільки те, що у середині червня, тобто тоді, коли козаки вже спустошили узбережжя Босфору, із Дніпра вийшли в море не більше 20 чайок, які вочевидь прямували до Анатолійського узбережжя Османської імперії.

Отже, до середини червня не могло бути запорозького нападу на турецький міст на Дунаї і, відповідно, там не відбувся поділ запорозької флотилії на дві частини. Напевно козаки вдалися до такого кроку одразу по взятті ними Созопала. Відтак 15 або 16 чайок рушили до Босфору, а козаки решти суден їхньої флотилії вирішили повернутися із захопленою здобиччю додому.

Загалом удари, що їх завдали запорожці в травні — середині червня: спочатку по турецькій ескадрі, яка прямувала до Білгорода, а потім — кількесот кілометровій прибережній смузі Османської імперії від Босфору до мису Єміне, неподалік Місівірі, — фактично постали як одна скоординована масштабна бойова операція. Вона неабияк вплинула, по суті шокувала місцеве населення, вочевидь не дала впевненості у своїх силах солдатам армії Османа II, а також досить дошкульно позначилася на військових та економічних інтересах офіційного Стамбула.

6. Запорозько-турецьке воєнне протистояння на морі у липні 1621 р.

У липні 1621 р. неабияк зросла інтенсивність бойових дій між запорозьким та османським флотами. Вони декілька разів сходилися між собою у запеклих битвах. Якщо запорожці активізували свої дії в районі стратегічно важливого для турків мосту на Дунаї, то командування османського флоту намагалося завдати козакам такого нищівного удару на морі, після якого вони не змогли б оговтатися. Відтак воно концентрувало свої наступальні зусилля у чутливих для запорозького флоту, з огляду на його стратегічні інтереси, акваторіях — у Дніпровському лимані та Керченській протоці.

Битва у гирлі Дунаю

11 липня 1621 р. в гирлі Дунаю відбулася велика битва між запорозькою флотилією і силами турецького флоту. Інформацію про неї подав один секретний агент польського командування, який від кінця червня і до початку липня займався розвідкою у різних містах Молдавії, а також пониззі Дунаю і Дністра. Як впливає зі стилістики цього донесення, а також описаних у ньому методів збору розвідувальної інформації, його автором був той самий польський шпигун, який ще від середини березня 1621 р. почав діяти у наддунайських містах та селах (про його діяльність ішлося вище). Звідси напрошується висновок, що його інформація про битву запорожців і турків у Дунайському гирлі є вельми надійною, адже її здобув досвідчений розвідник, який фіксував перевірені факти й упевнено орієнтувався у воєнно-стратегічній ситуації у цьому регіоні.

Із зазначеного вище важливого історичного джерела випливає, що 11 липня 1621 р. Халіль-паша перебував з усіма своїми галерами в Кілії. У цей час до нього надійшло повідомлення про появу в морі козацьких човнів. Головний турецький адмірал відреагував на це миттєво. Він послав назустріч запорожцям 150 чайок, які були у його розпорядженні.

Те, що Халіль-паша кинув проти козаків флотилію чайок, а не відправив проти них свою головну ударну силу — галери, не було випадковим. Цьому чільному османському флотоводцеві вочевидь стало відомо, що запорозькі човни тримають курс на Дунайське гирло, де було безліч мілин та вузьких проток, порослих заростями очерету. Напевно саме через це капудан-паша вирішив зробити ставку на свої чайки, які, порівняно із громіздкими галерами, були набагато краще пристосовані до бойових дій у гирлі Дунаю. Окрім того, Халілю-паші потрібно було тримати галери наготові під Кілією, щоб надійно перекрити запорозькому флоту шлях до турецького мосту, завершення спорудження якого на Дунаї під Ісакчею припало якраз на 11 липня, тобто саме на той час, коли в районі Дунайського гирла з'явилася козацька флотилія.

Ландшафт гирла Дунаю. Сучасне фото

Що ж до характеру дій цієї козацької флотилії, то вони свідчать про те, що її командування навмисно спровокувало противника до наступальних дій, аби заманити його у пастку — дунайські плавні. Виконуючи такий план, козаки на 18 чайках впливли із заростей очерету назустріч ворожим силам. Побачивши їх, півтори сотні турецьких чайок розпочали навальну атаку на противника, який значно поступався їм за чисельністю своїх суден. На очах у турків запорожці почали демонстративно утікати, гребучи у густі зарості очерету. Цей маневр виявився для них цілком успішним, адже вони «запровадили» турецьку флотилію «поміж ті комиші»*, де на них чекали у засідці інші запорозькі човни. Розпочалося справжнє побоїще османських чайок. За оцінкою польського шпигуна, лише незначній їх частині вдалося врятуватися втечею («mało co mogło wrocić»)⁹³.

* На думку М. Грушевського, «козаки, пустивши 16 (насправді 18. — П. С.) чайок фальшивих, зроблених з комишу, звабили турецьку флоту в засідку і там погромили її так, що мало хто втік» (*Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 464*). Таке тлумачення тексту джерела, яке розглядаємо («ktorych postrzegłszy (турецькі чайки. — П. С.) kozacy, ukazało się ich 18 łodzi ze trzcin, po których puscili Turcy u tam zaprowadziwszy ich między te komisy, tak ich gromili, iż się mało co mogło wrocić»), вочевидь помилкове. Адже турки не могли бути настільки нерозважливими, щоб переслідувати пусті очеретяні човни-вабці, які могли хіба що некеровано шити за течією.

Якими насправді були втрати турків у цій битві? Точно відповісти на це запитання немає можливості, оскільки у розглянутому вище повідомленні про поразку османської флотилії немає точних цифр, а натомість щодо цього є узагальнена оцінка, яка зводиться до твердження про тотальний розгром турецьких сил. Аби уникнути перебільшення при визначенні втрат турків, можна припустити, що вони становили не більше третини, максимум — половини від усіх їхніх суден, тобто 50–75 чайок. Взявши до уваги, що одна османська чайка мала 40–50 осіб екіпажу (великі чайки вміщували і по 60 осіб), то втрати турків у цій битві могли сягати від 2000–2500 до 3000–3700 осіб.

Можна стверджувати, що битва в Дунайському гирлі між козацькими та османськими чайками відбулася не через випадковий збіг обставин. Насправді це була спланована (принаймні на рівні командування запорозькою флотилією) операція проти турецького флоту, причому у стратегічно вкрай важливому для турків районі, що прикривав підходи до їхнього мосту через Дунай під Ісакчею. Невідомо, чи козаки ставили собі за мету зруйнувати цей міст і чи було у них для цього достатньо сил. Проте здійснена ними бойова операція в Дунайському гирлі так чи так вплинула на загальну воєнно-стратегічну обстановку у Північному Причорномор'ї, оскільки помітно послабила турецьку флотилію чайок, насамперед на Дунаї.

Які сили запорожців взяли участь у цій битві? Як видається, для того, аби взяти гору над 150 чайками противника, козакам, окрім воєнних хитрощів, вочевидь потрібно було мати принаймні декілька десятків власних чайок. Впадає в очі, що лише кілька днів відділяють битву 11 липня в Дунайському гирлі від битви у Дніпровському лимані, яка відбулася близько 14 липня між силами турецького флоту і запорозькою флотилією, яка поверталася з походу від Румелійського узбережжя Османської імперії (докладніше про це ітиметься нижче). Чи є зазначена обставина свідченням того, що в битві у Дунайському гирлі взяли участь козаки, які поверталися із морського походу від Созопала? Є підстави стверджувати, що ні. Адже цілком очевидно, що битва у гирлі Дунаю відбулася за наперед розробленою запорожцями тактичною схемою, реалізувати яку було до снаги свіжим і достатньо потужним силам козацького флоту, а не виснаженим понад двомісячним морським походом екіпажам кільканадцяти чайок. Окрім того, достеменно відомо, що запорожці — учасники морського походу до берегів Румелії, які розповіли Ф. Олешку про свої головні бої, жодним словом не згадали про блискучу перемогу над 150 турецькими чайками у Дунайському гирлі. Водночас вони визнали, що зазнали поразки в Очаківському лимані від 40 «напівгалер» противника. Звідси напрашується висновок, що козаки, які поверталися від Созопала, не мали стосунку до битви у гирлі Дунаю. У ній взяла участь інша флотилія запорожців, у складі якої напевно було щонайменше три-чотири десятки чайок.

Даних про втрати запорожців не збереглося. Оскільки вони провели цю битву, блискуче застосувавши свою тактику морського бою та воєнні хитрощі, що дало їм цілковиту перевагу над противником й обернулося для останнього фатальними наслідками, то втрати козацької флотилії вочевидь були невеликі.

Щонайбільше вони могли сягнути 6 % (такий порівняно низький коефіцієнт втрат запорожців у морських битвах був властивий для команд козацьких чайок, що вирізнялися високою бойовою виучкою та професіоналізмом — докладніше про це йтиметься нижче) від загальної чисельності її екіпажу, тобто приблизно від 90 до 120 осіб.

Битва у Дніпровському лимані

Повернення козаків додому з морського походу після 12–13 червня 1621 р. від Созопала стало для них тяжким випробуванням. В османських джерелах можна зустріти опис того, як запорожці потрапили в пастку, що її розставив для них Халіль-паша. Йдеться про битву козаків із турками, що відбулася в районі Дніпровського гирла, де, найперше, їм заступили дорогу чайки Балі-капудана. До битви, яка розгорілася, невдовзі наспів очаківський бей (управитель округи) Магмуд-бей. Його силам вдалося захопити 21 козацьку чайку*. Звістка про бойові дії в районі Дніпровського гирла дійшла і до Халіля-паші, який 9 липня стояв у Кілійському гирлі Дунаю. Відтак він негайно відправив на допомогу своїм шість галер. Щоб пройти близько 250 км від Кілійського гирла до Дніпровського гирла, цьому з'єднанню галер знадобилося б кільканадцять годин інтенсивного ходу, тобто воно дісталось б місця битви не раніше наступної доби. Встановити ж на основі османських джерел, скільки часу точилися там бойові дії, немає можливості. Відомо лише, що 15 липня Халіль-паша передислокував свої сили із Кілійського гирла Дунаю до Кілії, вочевидь переконавшись у переможному для турків завершенні битви в районі Дніпровського гирла.

У Кілію до капудана-паші переможці цієї битви прибули з трофеями: 21 чайкою, понад 200 полоненими козаками. а також близько 300 відрізаними головами запорожців. 24 липня захоплені чайки, а також полонені козаки в Ісакчі постали перед очима Османа II. За його наказом, усіх полонених після жорстоких тортур убили⁹⁴. Одних козаків спалили живцем у їхніх чайках, інших розтоптали слони, решта також прийняла не менш страхітливую смерть⁹⁵.

Наявну у «Тугфеті» та «Газанаме» версію перебігу битви у Дніпровському гирлі багато в чому ставлять під сумнів та спростовують інші джерела. Зокрема, повідомленню «Тугфета» про невідлучне зайняття від 9 по 15 липня 1621 р. ескадрою Халіля-паші бойової позиції біля входу у Дунайське гирло (що мало б свідчити про готовність і спроможність головного османського адмірала контролювати у цьому районі ситуацію) суперечить інформація, що її зібрав один польський розвідник. Згідно з його оперативними даними, 11 липня Халіль-паша перебував у Кілії, а всі його галери стояли там припнуті до берега ріки⁹⁶.

Про цю битву збереглася розповідь запорозьких козаків, яку зафіксував Ф. Олешко. Вона є лапідарною, ґрунтується на свідченнях очевидців і вочевидь позбавлена риторичних перебільшень, що робить її цінним історичним

* У «Газанаме» йдеться про 20 козацьких чайок, що їх захопили турки (*Ostapchuk V. Op. cit. — Translation. — Pp. 499, 500*).

джерелом. Отже, згідно з інформацією, яку Ф. Олешку надали козаки — безпосередні учасники морської виправи, в яку вони вирушили ще наприкінці квітня — на початку травня 1621 р., під час повернення козацької флотилії додому її зустріли морські сили турків. Причому це відбулося не в районі Дніпровського гирла, як стверджується в османських джерелах, а в лимані поблизу Очакова. Турки виставили проти запорожців 40 ушкалів («напівгалер» — із джерел відомо, що вони уміщували до 50 осіб екіпажу), а на березі — загін турецької кінноти у 200 вершників. Тобто, загороджувальні морські сили турків налічували до 2 тисяч осіб, які спиралися на допомогу загону кіннотників, який не давав запорожцям висадитися на берег лиману.

Дніпровсько-Бузький лиман.
Супутникове фото

Як можна переконатися, османські сили у кілька разів переважали за чисельністю козаків. Відтак останні зазнали поразки («А що нерівно було неборакам, [то] розгромили їх турки»). Під час битви в Дніпровському лимані запорожці втратили усі свої 16 човнів, а також до 40 товаришів⁹⁷. Як бачимо, ці втрати істотно відрізняються від даних, що є в «Газанаме» та «Тугфеті» про відбиття турками у свого противника нібито 20–21 чайки, а також сотні вбитих та полонених запорожців.

Щодо встановлення конкретики зазначених подій, які розгорталися у Дніпровському лимані, то прикметним є повідомлення М. Наїми, згідно з яким близько 18 липня 1621 р. Осман II дізнався про перемогу своїх сил над запорозькою флотилією із 18 човнів, які поверталися додому після нападу на «деякі бессарабські волості», власне, землі причорноморського узбережжя Дністра і Прута. За твердженням М. Наїми, турки потопили одну козацьку чайку, а решту суден противника захопили. У полон до них потрапила певна кількість козаків, двадцять із яких доставили до султана і після катування вбили⁹⁸.

Чи справді козаки напали на «деякі бессарабські волості», про що писав М. Наїма, з певністю сказати важко. Водночас впадає в очі, що у літописі цього автора втрати у суднах та живій силі близькі до втрат, які фігурують у листі Ф. Олешка до Сигізмунда III від 21 серпня 1621 р. Тобто, вірогідним є те, що в наведеній вище розповіді М. Наїми про поразку запорожців відбився відгомін реальних подій, пов'язаних із битвою в Дніпровському лимані між турками і тими козаками, які на чайках поверталися із Созопала.

Як можемо припустити, ця битва відбулася 14 липня. На користь наведеної дати свідчить та обставина, що, як уже зазначено, 15 липня Халіль-паша причалив до Кілії, остаточно переконавшись у перемозі своїх сил над запорозькою флотилією в районі Дніпровського гирла (власне — Дніпровському лимані).

Попри лаконічність здобутої Ф. Олешком від козаків інформації про битву у Дніпровському лимані, вона містить симптоматичні вказівки на реальний перебіг бойових дій. Той факт, що, з одного боку, козаки зазнали порівняно невеликих втрат у живій силі — до 40 осіб, а з іншого — турки захопили у них 16 човнів, у яких могли розміститися до 800 осіб, сигналізує про небажання запорожців іти до кінця у зіткненні з ворожою флотилією, яка значно переважала їх чисельно. І справді, фінальний розвиток битви у Дніпровському лимані переконує, що козаки, вочевидь аби не втратити здобуті воєнні трофеї, які, до того ж, зменшували рухливість їхніх суден, що було небезпечним під час бою, таки вирішили висадитися на берег лиману. Відтак вони зійшли на сушу, покинувши усі свої чайки. Причому запорожцям вдалося вивантажити з човнів усю свою багату здобич, яку вони захопили під час свого тривалого морського походу. Як бачимо, їхній відступ мав організований характер, а не був панічною втечею. Щоб відірватися від противника, козаки розділилися на бере-зі на два загони. Відступивши в пішому порядку у різних напрямках, а саме — на Аслан-Городок та Карайтебень, вони благополучно добралися до Дніпра⁹⁹.

Під час битви у Дніпровському лимані напевно зазнала втрат і турецька флотилія. Проте у джерелах немає щодо цього надійних відомостей. Для з'ясування цього питання з певною обережністю можна залучити депешу французького посла у Стамбулі де Сезі від 18 серпня 1621 р., яку він надіслав королю Людовику XIII. Згідно з нею, турецькі галери під командуванням капудана-паші захопили 16 або 17 козацьких чайок. Причому переможці заплатили за це вельми дорогу ціну, оскільки самі втратили не менше суден, аніж запорожці¹⁰⁰.

Чи інформація, яку навів де Сезі, мала стосунок до битви у Дніпровському лимані? Є підстави для позитивної відповіді на це запитання. Адже у депеші французького дипломата, про яку йдеться, є певні вказівки на те, що він мав на увазі саме зазначену битву. Зокрема, впадає в очі, що дані де Сезі про затоплені турками козацькі чайки по суті збігаються зі статистикою втрат запорозької флотилії, яку навів Ф. Олешко у своєму листі до Сигізмунда III від 21 серпня 1621 р. Симптоматичним є і те, що поданий де Сезі опис деяких покарань, які турки застосовували до полонених козаків (затоптування слонами, розірвання тіл галерами) підтверджено в «Газанаме»¹⁰¹.

Отже, якщо керуватися вказівкою французького дипломата про дзеркальні втрати противників у цій битві в суднах, то козаки мали б знищити у Дніпровському лимані не менш як 16 османських суден. Певною мірою пролити світло на питання може також лист, що був надісланий із Венеції 2 жовтня 1621 р. на адресу Папської курії. У ньому зазначено, що ціною великих втрат турки захопили 20 козацьких чайок. За наказом султана полонених козаків жорстоко страчено — їм відрубували голови, кидали на розтерзання диким звірам, четвертували, закопували живцем¹⁰².

Як видається, у цьому листі описано події, пов'язані з битвою у Дніпровському лимані у першій половині липня 1621 р. На це вказує насамперед той факт, що і в листі з Венеції, і в «Газанаме» подано однакову чисельність

захоплених османськими силами козацьких суден — 20 чайок. В обох творах схожим за змістом є опис страти полонених козаків, перетвореної турками на жорстоке публічне видовище. Щоправда, перелік конкретних способів страти у цих джерелах різний. Це можна пояснити тим, що відповідну інформацію зафіксовано у листі з Венеції порівняно пізно — 2 жовтня, що могло спричинитися до її риторичного переосмислення автором-християнином.

Потрібно також зауважити, що Осман II мав час і можливість влаштувати такі ритуалізовані страти полонених на морі козаків головним чином до того, як наприкінці липня рушив із військом від Дунаю, поблизу Ісакчі, в напрямку Хотина. Під час його перебування під Ісакчею для таких дійств були сприятливі обставини: саме у той час до султана привели запорожців, захоплених у полон у першій половині липня в битвах у Дніпровському лимані та Керченській протоці. Звідси напрошується думка, що наявна у листі до Папської курії від 2 жовтня 1621 р. згадка про страту полонених запорожців напевне стосувалася тих із них, яких турки полонили у згаданих вище битвах. Автор послання до Рима вірогідно мав на увазі насамперед козаків, доставлених під охороною із Дніпровського лиману, оскільки у його листі повторено тезу деяких турецьких джерел про 20 захоплених там турками запорозьких чайок (про такі трофеї, здобуті противником у Керченській протоці, в османських джерелах не згадано).

Отже, лист, який розглядаємо, можна залучити до з'ясування певних обставин битви у Дніпровському лимані. Йдеться про те, що окрім репродукування версії деяких турецьких джерел про захоплення під час цієї битви силами османського флоту 20 козацьких чайок, у ньому подано також загальну інформацію про втрати противників запорожців, визначені ними як «великі». Щоправда, немає впевненості у тому, що автор листа з Венеції до Папської курії, котрий явно не співчував туркам, у своїх оцінках їхніх втрат був цілком вільний від емоційного сприйняття і керувався лиш фактами. Хоч би там як, однак у його оцінках вочевидь відображено достовірну інформацію про певні втрати, яких турки не уникнули під час битви у Дніпровському лимані.

Розглядаючи питання про втрати турків, потрібно взяти до уваги той факт, що їм довелося мати справу з дуже досвідченим противником. Адже запорожці, які поверталися із цього морського походу і зіткнулися у Дніпровському лимані із 40 турецькими ушкалами, мали чудовий бойовий вишкіл. Це підтвердили їхні блискучі перемоги напередодні, у битві 9 травня із турецькою ескадрою, а також під час рейду по Румелійському узбережжі Османської імперії. Про високий професіоналізм цих запорожців сигналізує і той факт, що вони цілком організовано, причому із мінімальними втратами та зберігши свої вантажі вийшли із бою з ушкалами, а на суші легко справилися із двома сотнями турецьких кіннотників. Отож, можна прийняти повідомлення про великі втрати турків у битві у Дніпровському лимані, про які йдеться у розглянутій вище депеші де Сезі, а також у листі до Рима, надісланого з Венеції 2 жовтня 1621 р. Аби доволі велика османська флотилія не зазнала дошкульних втрат, вона, безперечно, не дала б можливості запорожцям організовано висадитися на

берег лиману. Як уже зазначено, із депеші цього французького дипломата можна зробити висновок, що турки втратили принаймні не менш, як 16 суден. Оскільки де Сезі міг дещо перебільшити втрати османської флотилії у битві в Дніпровському лимані, зробимо на це певну поправку: наведені вище дані про 16 знищених козаками турецьких суден зменшимо на чверть. Відтак, втрати турків у цій битві становитимуть принаймні 12 ушкалів.

Отже, така розв'язка битви для запорожців аж ніяк не була для них фатальною. Прикметно, що вони вирішили «помститися за цю свою поразку». З цією метою вони побудували 40 чайок (на них могли розміститися принаймні до двох тисяч козаків) і вирішили вийти у море 10 серпня¹⁰³. Як можна переконалися, запорожцям цілком були чужі настрої пораженьства. Готуючись до нового морського походу, вони не мислили категоріями здобичництва, оскільки поставили перед собою чітке бойове завдання, що полягало у взятті реваншу за поразку у битві в Дніпровському лимані.

Встановлення того, яких саме втрат у живій силі зазнала запорозька флотилія в битві із турками 14 липня 1621 р. у Дніпровському лимані, робить реалістичнішим наше уявлення про ту ціну людськими життями, яку платили козаки під час морських битв із турками в рік Хотинської війни. Маючи ж у своєму розпорядженні ці конкретні дані про ступінь бойових втрат, можна зробити доволі вмотивований висновок про ефективність воєнної тактики запорожців на морі та бойові можливості їхнього флоту.

Перш ніж розглянути це питання крізь призму інформації, яку здобув від козаків-мореплавців Ф. Олешко, наведемо характеристичні узагальнення про особливості тактики морського бою, а також втрати запорожців у битвах із турецьким флотом, які зробив Г. Боплан. Він, зокрема, писав: «Коли галери натрапляють на них (козаків. — П. С.) у [відкритому] морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і немало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватись, швидко утікають навсібіч, куди лиш можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаються на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'язку з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич: як-от: іспанські реали, арабські цехини, килими, парчу, бавовняні і шовкові тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі [власне,] у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення»¹⁰⁴.

Отже, у наведеному вище уривку йдеться, серед іншого, про атакуючі дії запорожців на турецькі галери. Під час такої атаки козацькі чайки підходили до ворожого судна на відстань, що давала можливість екіпажам вести прицільний та ефективний вогонь із ручної вогнепальної зброї. Козаки фактично

переставали гребти. Поділившись на стрільців і тих, хто заряджає, вони домагалися високої інтенсивності вогню, що прицільно косив противника. Турецька галера, яка набагато перевищувала козацьку чайку своїми розмірами та чисельністю екіпажу, спроможна була вести бій лише з одним бойовим човном противника (як уже зазначено, Кятіб Челебі писав про протиборство за штилю на морі між козацькими чайками та галерами за принципом судно проти судна). Водночас галери мали велику перевагу над козацькими чайками в артилерії, яка завдавала противнику великих втрат.

Як видається, Г. Боплан почерпнув ці відомості з розповідей козаків і вони відповідали тогочасним реаліям битв запорозького та османського флотів. Водночас цей автор явно не уникнув художніх перебільшень та певних суперечливих тверджень (вони нерідко трапляються у його творі також і щодо інших сюжетів). Приміром, він писав, що, з одного боку, під час зустрічі у відкритому морі з турецьким флотом, козаки, через неподоланий страх перед галерними гарматами, утікали від противника, немов сполохані шпаки, а з іншого — вони чомусь переставали боятися грізних турецьких галер, варто було їм самим піти на них в атаку. Г. Боплан неабияк перебільшив, по-перше, вогневу артилерійську потужність галер (насправді останні мали дуже мало гармат, що вирізнялися вельми низькою скорострільністю), по-друге — гіперболізував вправність турецьких гармашів та солдатів, які, попри морську хитавицю та зустрічний вогонь противника (який вочевидь концентрувався насамперед на турецьких артилеристах), начебто зазвичай знищували до двох третин екіпажів козацьких чайок. Лише зрідка, коли туркам, бувало, зраджувала фортуна, вони обмежувалися винищенням половини команд козацьких чайок. Таке наголошення на колосальних втратах запорожців напевно потрібне було Г. Боплану для того, аби вразити уяву своїх читачів тією ціною, яку платили козаки за здобуття у морських походах казково багатих трофсів — грошей, килимів, дорогих тканин тощо, що давало їм можливість по поверненні додому начебто не обтяжувати себе жодною працею, а лише пити та гуляти.

Тим часом із свідчень добре поінформованих козаків, яких опитав Ф. Олешко, картина їхніх втрат у битві 14 липня 1621 р. у Дніпровському лимані (16 чайок, 40 запорожців) виглядає явно менш гнітючою порівняно із замальовкою Г. Боплана про козацькі втрати на морі. Якщо взяти до уваги, що на 16 козацьких чайках могли уміститися 800 осіб, то інформація про те, що у битві в Дніпровському лимані запорожці втратили 40 своїх товаришів, означатиме, що чисельність особового складу їхньої флотилії зменшилася на 5%. Звісно, що повертаючись із тривалого походу, під час якого козакам неодноразово доводилося вступати у бій з противником, ця флотилія підійшла до Дніпровського лиману напередодні нової битви із меншою чисельністю, аніж 800 козаків. Оскільки у травні — середині червня ці козаки спільно з іншими своїми товаришами (їхня флотилія разом налічувала приблизно 32 чайки) вели вельми активні, причому дуже успішні, наступальні дії і, безперечно, застосовували воєнні хитрощі та фактор раптовості, то їхні втрати навряд чи були надто великі. Отож, у цих боях на 16 чайках напевно поліг щонайбільше кожен п'ятий —

десятий, тобто від 80 до 160 козаків (якщо ж взяти усю флотилію, 32 чайки, що у травні — середині червня воювала проти турків, то з урахуванням зазначеного вище вірогідного показника загиблих козаків її втрати максимально сягали 320 осіб). Відтак перед початком бою із турками у Дніпровському лимані козацька флотилія напевно налічувала щонайменше 640 осіб (в цьому випадку не братимемо до уваги вірогідність того, що під час битви з турками на морі 9 травня до лав переможців могли влитися визволені галерні веслярі).

Якщо це так, то зменшення чисельності запорожців на 40 осіб у битві в Дніпровському лимані означатиме, що втрати їхньої флотилії становили дещо більше 6% від її загальної чисельності. Потрібно згадати, що ця битва розвивалася за вельми несприятливим для козаків сценарієм. Адже їм доводилося оборонятися від противника, який не лише у декілька разів переважав їх за чисельністю, а й першим розпочав на них свою атаку. Попри це козаки завдали туркам чималих втрат, через що вони не змогли завадити їм організовано висадися на сушу зі своїм майном і трофеями. Причому на березі запорожці без особливих проблем упоралися із чималим загоном турецької кінноти. Звідси випливає, що втрати особового складу запорозьких сил, що становили у битві в Дніпровському лимані, у тому числі під час її сухопутної фази, приблизно 6 % від їхньої загальної чисельності, можна оцінити як порівняно невеликі. Те, що за таких скрутних обставин запорожці вийшли із бою з мінімальними втратами, засвідчило найвищий професіоналізм козаків як воїнів та мореплавців. Як видається, зазначений коефіцієнт (6%) можна використувати для підрахунку втрат запорозьких флотилій і в деяких інших морських битвах 1621 р. Принаймні його правомірно застосувати для з'ясування питання про козацькі втрати у вельми успішній для запорожців битві з турками, яка на початку другої декади липня розгорілася в Дунайському гирлі і про яку йшлося вище.

Битва у Керченській протоці

У турецьких джерелах зустрічаються дані про те, що в Керченській протоці запорозькі чайки були розбиті силами османського флоту. Про це довідуємося насамперед із «Газанаме», а також «Тугфета» Кятіба Челебі. Щоправда, як зауважують дослідники, на основі названих творів неможливо встановити, чи йдеться у них про окремі бої, чи подано опис одного і того самого бою. Можливо змістові суперечності цих джерельних текстів спричинені витратами літописного способу відтворення минулого¹⁰⁵. В «Газанаме» і «Тугфеті» нічого не сказано ані про точний час бойових зіткнень турків із запорожцями в Керченській протоці, ані про втрати турецької сторони (натомість подано суперечливі цифри втрат козацької флотилії).

З огляду на такий стан джерельної бази, спробуємо загально окреслити вірогідний розвиток бойових дій у Керченській протоці, уникаючи категоричних висновків та вичерпних реконструкцій. Щоб встановити стратегічну значущість битви у цій протоці в контексті бойових дій 1621 р. османського та запорозького флотів, потрібно насамперед принаймні орієнтовно визначити її

час. Цілком зрозумілим є те, що вона не могла розпочатися раніше, аніж у Керченській протоці з'явилися військово-морські сили турків. Спираючись на дані «Тугфета», можемо приблизно розрахувати час прибуття османських суден в район Керчі і Тамані.

Як уже зазначено, 25 травня 1621 р. з Бешікташу до Кілії прийшла велика ескадра під командуванням Халіля-паші. В подальшому події розвивалися тут у такому хронологічному порядку. Напевно через декілька днів після цього морського походу до капудана-паші прибув султанський посланець із наказом забезпечити спорудження мосту на Дунаї біля Ісакчі і нікуди не відлучатися з цього місця. Очевидно вже наприкінці травня Халіль-паша послав бейлербея Кафи Мегеммеда-пашу в район Кара Хармані. Мегеммед-паша повернувся звідти через 16 днів, тобто десь 13–14 червня. Причому він знову негайно вирушив проти козаків, маючи 18 кораблів — цього разу до Керченської протоки. Витративши кілька днів на дорогу, Мегеммед-паша з'явився там зі своїми силами напевно 17–18 червня.

Вид на Керч.

Художник І. Айвазовський. 1839 р.

Отже, є підстави стверджувати, що ескадра Мегеммеда-паші вийшла у заданий район приблизно наприкінці другої декади червня. Утім те, що з цього часу розпочався відлік часу у бойовому патрулюванні турків у Керченській протоці, автоматично не означає негайного виявлення ними козацьких чайок та початок битви. У хроніці Мустафи Наіми є хронологічно виразні вказівки на бойові дії, що майже синхронно відбувалися, як можна припустити, біля берегів Румелії та в Керченській протоці.

Як зазначено у хроніці цього автора, 24 липня Халіль-паша, «пливучи від Богазу (Босфору. — П. С.), натрапив на козацькі чайки, що йшли на грабунок». Зав'язалася битва, у якій силам капудана-паші вдалося потопити 5 і захопити в полон 18 човнів противника. По прибутті до Ісакчі, Халіля-пашу радо зустрів Осман II, від імені якого головний османський адмірал двічі був обдарований дорогим хутряним одягом. Схожі подарунки дісталися також кільканадцятьом яничарським командирам — учасникам переможної битви. Що ж до захоплених у полон козаків, то на них чекали жахливі тортури і смерть. Їх розривали на частини слонами й розшарпували залізними гаками. Осман II особисто випустив кілька стріл із лука у полонених.

Невдовзі в турецькому стані відбулося ще одне публічне покарання козаків. Воно пройшло 29 липня, після того, як турецька армія переправилася під Ісакчю по мосту на лівий берег Дунаю. Того дня покарання смертю прийняла

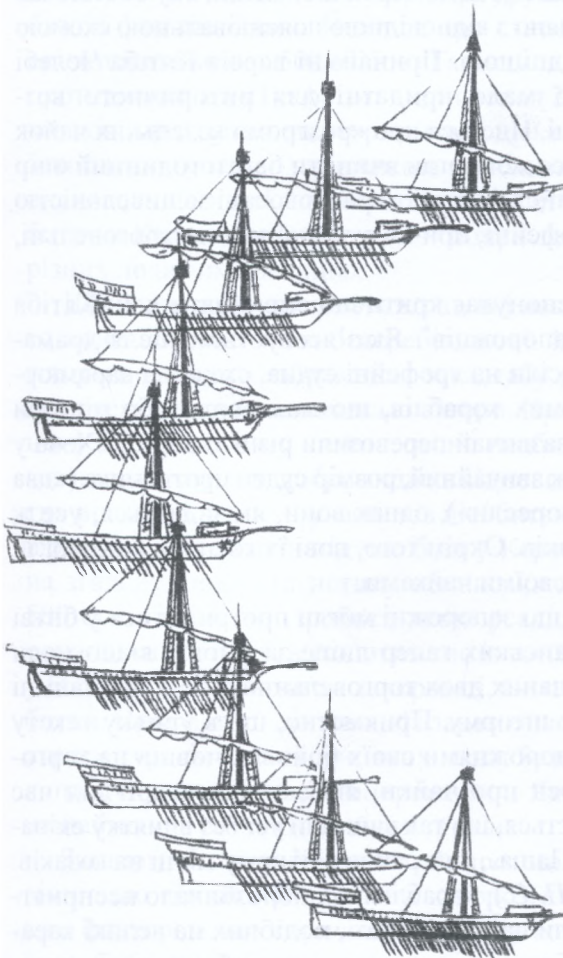
понад сотня полонених, присланих до султана кафинським бейлербеєм. Ще близько двох сотень полонених козаків видали яничарам, які мучили та вбивали їх упродовж кількох днів¹⁰⁶.

Якщо порівняти розповідь М. Наїми про перемогу капудана-паші над козаками у битві, що її турецький хроніст твердо датував 24 липня, з повідомленнями деяких інших османських джерел про дії у цей час Халіля-паші, то між ними можна виявити кардинальні фактологічні незбіги. Насамперед впадає в очі те, що, згідно з «Тугфетом», Халіль-паша у хронологічному проміжку від 10 по 25 травня здійснив морський похід із Босфору до гирла Дунаю, не зустрівши на своєму шляху жодних суден противника. Тим часом за версією М. Наїми, цей морський перехід супроводжувався битвою із козаками і, нібито, відбувся у липні. Окрім цього, докладно розроблений османським хроністом сюжет щодо теми переможної морської битви Халіля-паші, із наведенням точної її дати (24 липня), повної статистики потоплених та захоплених чайок противника, доволі скрупульозним описом церемонії віншування переможців в Ісакчі, а також переліком смертельних тортур полонених козаків, вочевидь у своїй основі частково є плодом художньої уяви М. Наїми, частково — залученням ним повідомлень та чуток, пов'язаних з іншими битвами. Адже його яскраву розповідь цілковито спростовує подана у «Тугфеті» інформація, згідно з якою 9 липня Халіль-паша прибув зі своєю ескадрою від узбережжя Анатолії до Кілійського гирла Дунаю і, простоявши там декілька днів, 15 липня причалив до Кілії (факт перебування капудана-паші в цьому місті у ці дні, власне 11 липня, засвідчив також польський розвідник, про що йшлося вище). 24 липня Халіль-паша прибув до Османа II в Ісакчу¹⁰⁷. Що ж до опису М. Наїмою нагородження Османом II своїх флотоводців та командирів, а також тортур полонених козаків, то, як видається, турецький хроніст скористався деякими даними, пов'язаними з битвою у Дніпровському лимані, і, можливо, уже згаданими бойовими діями у Керченській протоці.

Напевно М. Наїма подав дату уявної перемоги Халіля-паші над запорожцями поблизу Румелійського узбережжя Османської імперії, 24 липня, орієнтуючись на здобуту ним інформацію про час битви, яка відбувалася на протилежному боці Чорного моря, власне у Керченській протоці. Якщо взяти до уваги, що страта полонених козаків, яких прислав до Османа II бейлербей Кафи Мегеммед-паша, відбулася 29 липня після переправи турецької армії на лівий берег Дунаю, а також зважити на те, що турецьким конвоїрам знадобилося принаймні п'ять діб, аби допровадити своїх полонених від Керченської протоки до пониззя Дунаю, то стає зрозуміло, що битва у цій протоці могла припасти орієнтовно на 24–25 липня. Причому факт цієї битви підтверджують також інші османські джерела.

Насамперед привертає до себе увагу версія битви у Керченській протоці, наявна у «Газанаме», тобто творі, який за часом свого написання набагато ближче стоїть до Хотинської війни 1621 р., аніж літопис М. Наїми. Отже, згідно із «Газанаме», Мегеммед-паша прибув до Керченської протоки з 12 галерами.

Через якийсь час він натрапив на 18 запорозьких чайок, які утікали «від страху перед імперським флотом», прагнучи прослизнути в Азовське море через протоку. Не виключено, що це були судна козацької флотилії, яка, за даними Б. Обалковського, ще в першій половині червня 1621 р. вийшла із Дніпра у морський похід. Зав'язалася битва, в якій козаки зазнали нищівної поразки. Турки захопили від чотирьох до п'яти сотень полонених. Мегеммед-паша прибув з ними до Халіля-паші, а після цього обидва турецькі воєначальники доставили їх у розташування армії Османа II. Помпезно відсвяткувавши перемогу, турки стратили усіх козацьких полонених¹⁰⁸.

Бойове шиккування ескадри османських галер

У «Тугфеті» Кятіба Челебі представлено під іншим ракурсом перебіг битви в Керченській протоці, аніж в «Газанаме». Із цього твору випливає, що Мегеммед-паша здійснив перехід із Кілії в район Керчі і Тамані лише 18 галерами. Патрулюючи Керченську протоку, ескадра Мегеммеда-паші таки виявила козаків. Їхні «кораблі» потрощила буря, через що вони перебралися на два великі трофейні судна, відбиті у турків. Нічого не підозрюючи, запорожці стояли на якорі. У цей момент їх несподівано атакували османські галери. Запеклий бій тривав від чотирьох до п'яти годин і завершився поразкою козаків. Їхні втрати становили понад 200 убитими і ще 292 полоненими. Взявши із собою усіх полонених, а також відрубаних козацькі голови, турки прибули до Ісакчі, де вони надали Осману II ці докази своєї бойової звитяги. Відбулося церемоніальне нагородження героїв дорогим одягом. Якщо у султанській ставці переможці дістали великі почесті, то захоплені ними полонені — смерть¹⁰⁹.

Неважко переконатися, що в «Газанаме» і «Тугфеті» представлено різні тактичні схеми битви в Керченській протоці. В одному випадку зображено широко-масштабний, можливо зустрічний, бій двох флотських угруповань: 20 турецьких

галер та 18 запорозьких чайок, які через Керченську протоку намагалися прорватися в Азовське море. В іншому випадку йдеться про несподівану атаку вісімнадцяти галер турків на козаків, які напередодні через шторм фактично втратили свої човни і змушені були через це перебратися на два здобуті ними турецькі кораблі.

Як насправді розвивалися бойові дії в Керченській протоці, уявити складно. Можливо автор «Газанаме» свідомо ухилився від подання інформації про морську стихію, яка забрала у козаків човни, оскільки вважав, що перемога Мегеммеда-паші виглядатиме почесніше, якщо написати про битву із повноцінною флотилією противника. Що ж до версії цієї битви, яку обстоював Кятіб Челебі у «Тугфеті», то, порівняно з відповідною пояснювальною схемою «Газанаме», вона видається вірогіднішою. Принаймні версія Кятіба Челебі спирається на повідомлення, що мало придатні для риторичного возвеличення подвигу Мегеммеда-паші. Йдеться про «розгром» козацьких чайок штормом, після якого запорожці, усе ж, змогли вчинити багатогодинний опір османським галерам, що скористалися фактором раптовості і за чисельністю у дев'ять разів переважили два трофейні, причому транспортно-торговельні, судна противника.

Зазначена обставина водночас спонукає критично сприйняти дані Кятіба Челебі про «двокораблеві» сили запорожців*. Як з'ясовується, після драматичного для них шторму вони пересіли на трофейні судна, схожі на карамюрсели — тип найменших безпалубних кораблів, що мали одну або півтори щогли, трикутне вітрило і на яких зазвичай перевозили різні товари¹¹⁰. Хоча у «Тугфеті» йдеться про більший, аніж звичайний, розмір суден противника («два кораблі, подібних на великі карамюрсели»), однак вони, як видається, усе ж були замалі для кількох сотень козаків. Окрім того, нові їх господарі не могли так вправно ними маневрувати, як своїми чайками.

Звідси напрошується висновок, що запорожці могли протриматися у битві чотири-п'ять годин проти 18 османських галер лише за умови, якщо мали у своєму розпорядженні, окрім згаданих двох торговельних суден, принаймні частину чайок, що уцілили під час шторму. Прикметно, що в уривку тексту «Тугфета», присвяченому зміні запорожцями своїх бойових човнів на торговельні кораблі, йдеться насамперед про чайки, які зазнали аварії під час шторму, і категорично не стверджується, що так вчинили усі без винятку скіпажі козацької флотилії («Мегеммед Паша... натрапив в одному місці на козаків. Причому проклятники (козаки. — П. С.), кораблі яких порозбивало несприятливим вітром (тобто бурею), зайшли на два кораблі, подібних на великі карамюрсели, кораблі, які вони відібрали від мусульман, і безпечно стояли

* На думку В. Остапчука та О. Галенка, в битві у Керченській протоці козацькі сили могли вірогідно варіюватися так: запорожці діяли лише на двох товарних кораблях; їхні чайки не були остаточно розбиті; на допомогу своїм міг прийти інший козацький загін, який, згідно із «Газанаме», складався з 18 чайок (Остапчук В., Галенко О. Знач. праця. — Коментар. — С. 366).

на якорі)»¹¹¹. Не можна ігнорувати і таку обставину: перебуваючи під час шторму далеко від берега, козаки фізично не могли б пересісти на транспортно-торговельні судна, якщо геть усі їхні чайки були розтрошені стихією і пішли на дно.

Отже, усе це доволі промовисто вказує на те, що запорожці прийняли бій із турецькою ескадрою, маючи два транспортно-торговельні кораблі та принаймні декілька уцілілих під час шторму чайок. Щодо припущення про участь у бойових діях у Керченській протоці козацьких чайок, то воно значною мірою фактологічно узгоджує відповідні повідомлення «Газанаме» і «Тугфета». Впадає в очі і те, що в цих творах фігурують деякі достатньо близькі між собою базові фактичні дані. Йдеться про статистику втрат запорожців, визначену орієнтовно в межах 500 осіб: в «Газанаме» є інформація про 400–500 полонених противників, а в «Тугфеті» — про понад 200 вбитих та близько 300 полонених козаків (прикметно, що торкаючись цієї теми, Мустафа Наіма визначив число захоплених у полон запорожців приблизно у 400 осіб). Звідси напрашується висновок, що і в «Газанаме», і в «Тугфеті» розповідається про одну і ту саму битву в Керченській протоці — попри те, що ця битва представлена у них у різних подієвих проєкціях.

Що ж до цифр козацьких втрат, які наведено вище в османських джерелах, то вони напевно значно перебільшені. На таку думку наштовхує методика гіпертрофованого зображення масштабу розгрому противника, на яку спиралися деякі тогочасні османські автори. Приміром, пишучи про втрати запорожців у Дніпровському лимані, вони неабияк перебільшили, як уже зазначено, козацькі втрати, що добре видно з відповідних даних польських джерел, здобутих від запорожців — учасників цієї битви. Проте, не маючи можливості перевірити втрати козаків під час боїв у Керченській протоці, орієнтуватимемося на згадану вище статистику османських джерел, у якій фігурує приблизно 500 осіб. Утім, аби зробити дещо реалістичнішими ці гіперболізовані дані османських авторів, виходитимемо із того, що до наведеного вище числа втрат у 500 осіб увійшли також запорожці, які потонули під час шторму напередодні битви. Прикметно, що ані в «Газанаме», ані в «Тугфеті» нічого не сказано про втрати турецької ескадри, яких вона, безперечно, не могла уникнути під час кількогодинного бою із запорожцями. Як видається, ці втрати вимірювалися щонайменше сотнею загиблих турків.

Загалом, битва у Керченській протоці стала помітним епізодом морської війни, що тривала 1621 р. між запорозьким та османським флотами. Важливим фактором, що спричинив поразку козаків у цій битві, було послаблення їхніх бойових можливостей через втрату частини човнів, яких забрала буря на морі. Ситуація, що склалася під час битви у Керченській протоці, змусила козаків скористатися тактичною новацією, що полягала у бойовому використанні транспортно-торговельних кораблів, захоплених напередодні у турків. Попри зазначені вкрай несприятливі для запорожців обставини, що ослабили їхню флотилію та знизили її маневреність, вони доволі довго чинили опір ескадрі Мегеммеда-паші.

Невідомо, чи козаки — учасники битви у Керченській протоці напередодні виконували якесь бойове завдання свого командування, чи вони вийшли у море за здобиччю. З одного боку, наявність у них захоплених у турків суден типу карамюрселів, на яких в Османській імперії перевозили різні товари, не виключає здобичницьких цілей учасників цього морського походу. З іншого боку, із джерел відомо (про це конкретніше йтиметься нижче), що 1621 р. турки використовували карамюрсели як транспортні кораблі для перекидання військових вантажів до театру сухопутних бойових дій. Тобто, якщо запорожці напали на карамюрсели, що їх використовували у ролі воєнно-транспортних суден, то цей їхній напад мав значення бойової операції проти османського флоту. Хоч би там як, а під час Хотинської війни для козаків не могло бути якихось строго спеціалізованих морських походів, що зводилися лише до збройних сутичок з воєнними силами турків.

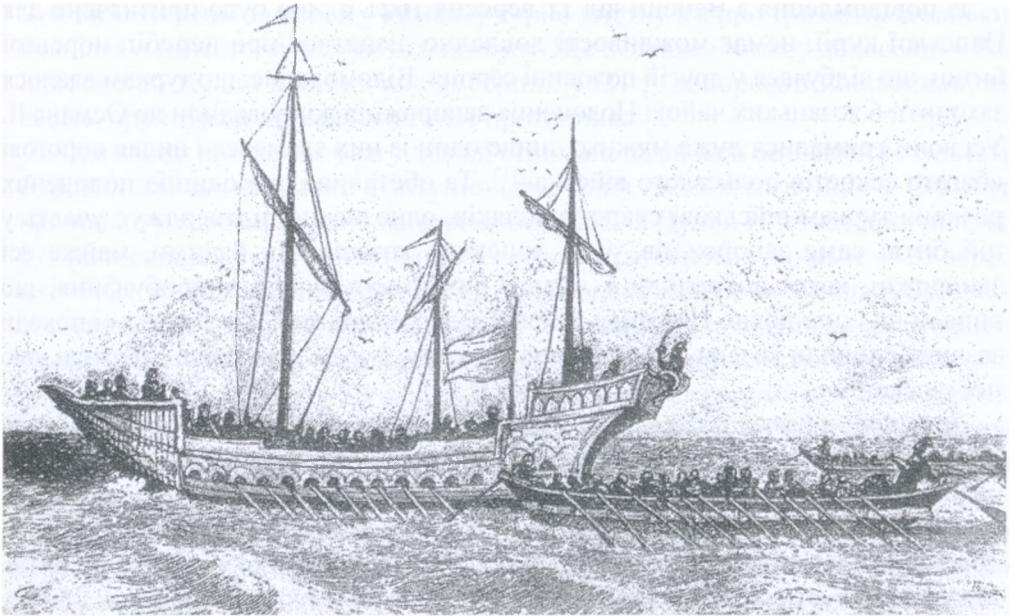
Що ж до битви у Керченській протоці, то так чи так вона справила певний вплив на стан і розстановку військово-морських сил противників у морській війні, що точилася на Чорному морі. Йдеться про те, що велика османська ескадра напередодні битви була на доволі тривалий час відтягнута від стратегічно важливого для Османа II гирла Дунаю у віддалену від нього морську акваторію. Окрім того, вона не уникнула втрат під час самої битви. У кінцевому підсумку це призводило до перенапруження сил османського флоту та зменшувало ефективність його підтримки своїх сухопутних сил. Тим часом поразка козацької флотилії у цій битві не знизила 1621 р. наступальну бойову активність запорожців на Чорному морі.

7. Бойові дії запорозького і турецького флотів напередодні та під час Хотинської битви (серпень — початок жовтня 1621 р.)

Спалах сухопутних боїв під Хотиним зумовив загострення морської війни. Відбулася, зокрема, найбільша за час Хотинської війни концентрація на стратегічному напрямку флотських сил противників, які зіткнулися у боротьбі за турецький міст на Дунаї. Проявом інтенсифікації протиборства запорозького та османського флотів стала також боротьба між ними на морських комунікаціях, життєво важливих для постачання армії Османа II.

Битва на Чорному морі у другій половині серпня 1621 р.

Як уже зазначено, після поразки у Дніпровському лимані 14 липня 1621 р. запорожці не сиділи склавши руки, а готувалися до нового морського походу, який вони запланували розпочати 10 серпня. На жаль, у джерелах не збереглося відомостей про всі обставини цієї виправи, у яку козаки вирушили на 40 чайках.

Запорозькі судна. Художник О. Сластіон

Водночас зберігся документ, у якому подано звітку про поновлення бойових дій на Чорному морі після кількох битв у першій половині липня між запорозьким та османським флотами. Йдеться про датоване 11 вересня 1621 р. повідомлення, послане із Венеції Римській курії. В його основі була реляція, що надійшла у Венецію зі Стамбула¹¹². Отже, є очевидним, що інформація про морську битву між запорожцями і турками, перш ніж потрапити в надісланий у Рим документ, була передана з місця події в кілька етапів, причому із достатньо віддалених між собою географічно точок: від певної акваторії Чорного моря, де розгорілася битва, до Стамбула, а вже звідти — до Венеції. Звідси напрошується думка, що зазначена битва могла відбутися не пізніше другої половини серпня 1621 р. Можливо вона зав'язалася дещо раніше.

Прикметно, що після битв у Дніпровському лимані, гирлі Дунаю та Керченській протоці у серпні спостерігався певний спад бойової активності козаків. У цей час в море вийшла лише одна достатньо велика флотилія, а саме — та, козаки якої вирішили рушити у похід 10 серпня на 40 чайках. Причому мало-ймовірно, що саме про цю запорозьку флотилію було згадано у надісланому з Венеції у Папську курію документі. Є підстави стверджувати, що згадана флотилія у повному своєму складі, тобто маючи 40 човнів, у вересні 1621 р. взяла участь у нападі на турецький міст на Дунаї (докладніше про це йтиметься нижче). Впадає в очі, що у посланому із Венеції до Рима документі від 11 вересня 1621 р. згадано про втрату козаками кількох чайок. Тобто, є певні підстави стверджувати, що у другій половині серпня на Чорному морі діяла якась порівняно невелика флотилія, інформація про бойову сутичку якої із силами турецького флоту через деякий час дійшла до Рима.

Із повідомлення з Венеції від 11 вересня 1621 р., що було призначене для Папської курії, немає можливості докладно дізнатися про перебіг морської битви, що відбулася у другій половині серпня. Відомо лише, що туркам вдалося захопити 6 козацьких чайок. Полонених запорожців доправили до Османа II. Усі вони трималися дуже мужньо, лише один із них зламався і видав ворогові «багато секретів польського війська»¹¹³. Та обставина, що один із полонених розкрив туркам військові секрети поляків, однозначно підтверджує участь у цій битві саме запорожців, а не донських козаків. Як бачимо, майже всі запорожці, котрі потрапили в полон, витримали суворі випробування, що випали на їхню долю. Цей факт зайвий раз підтверджує, що у морські походи зазвичай ходили козаки, які мали велику силу духу й нехтували смертельною небезпекою.

Захопивши 6 козацьких чайок, турки скоротили чисельність запорожців, які діяли на морі, принаймні на 300 осіб. Навряд чи можна сумніватися, що у морській битві у другій половині серпня 1621 р. зазнали втрат також турки, однак у джерелах не збереглося про це конкретних відомостей. Залишається невідомим, якою початково була чисельність козацької флотилії у зазначеній битві. Можна припустити, що вона була невелика, адже у серпні та вересні 1621 р. економічні та людські ресурси Запорожжя були вже доволі вичерпані. У цей час, власне, на початку вересня, на морі перебували 80 чайок (про їхні дії докладніше йтиметься нижче).

Напад запорожців на турецький міст на Дунаї

Для турецької армії міст через Дунай в Ісакчі був життєво важливою транспортною артерією, що забезпечувала переправу через цю значну водну перешкоду лівової частини особового складу сухопутних сил, а також різних воєнних вантажів та продовольчих припасів. Не дивно, що за наказом султана від початку спорудження мосту і до повернення турків додому з-під Хотина його охороняли добірні сили османського флоту під командуванням Халіля-паші.

Запорожці, безперечно, усвідомлювали стратегічну значущість у війні цього об'єкта. Як уже зазначено, 11 липня 1621 р. в Дунайському гирлі, тобто на близьких підступах до щойно зведеного в районі Ісакчі турецького мосту, відбулася битва запорозьких та османських чайок. Хоча козаки взяли гору над противником, однак їм, судячи з усього, забракло сил атакувати дунайський міст турків. Все ж, у джерелах збереглася певна інформація про бойові операції запорожців із знищення цього мосту. Повідомлення про це міститься в дипломатичній кореспонденції Папської курії, що надходила в Рим із різних місць. Звісно, що подана у листах папських нунціїв інформація про боротьбу запорозького та османського флотів, у тому числі за дунайський міст турків, не була безстороннім репортажем із місця події, а базувалася на повідомленнях із других рук та різних чутках. У цих листах, які надходили до Рима, приміром, із Венеції та Варшави, могли траплятися чималі перебільшення щодо тих чи тих воєнних операцій козаків на морі. Наприклад, у червні 1621 р. папський

нунцій із Венеції надіслав у Римську курію звістку аж про три сотні козацьких човнів, які начебто загрожують Стамбулу. Ще в одному такому донесенні у Рим ішлося про те, що в липні, або ж серпні, 1621 р. запорожці пошкодили, чи, навіть, зруйнували дунайських міст противника¹¹⁴.

Тим часом привертає увагу доволі стримане за своїми оцінками результатів бойових дій запорозького флоту повідомлення папського нунція у Стамбулі про напад у вересні козаків на турецький міст на Дунаї. Йдеться про лист, що був написаний у турецькій столиці 15 вересня (за іншими даними — 25 вересня) 1621 р. Згідно з цим документом, козацька флотилія у складі 80 чайок атакувала міст на Дунаї, який захищали 40 турецьких галер під командуванням Халіля-паші. Після двогодинного бою міст так і залишився стояти, а запорожці повернулися із пониззя Дунаю у Чорне море, «не спромігшись завершити справу, гідну вічної слави». Причому вони мали намір захоплювати там купецькі транспорти. Кількох козаків, які потрапили до рук турків, в Ісакчі стратили лютою смертю¹¹⁵.

Як можна переконатися, це повідомлення папського нунція доволі конкретне. У ньому наголошено на проведенні великим флотським угрупованням запорожців бойової операції, під час якої козаки не змогли досягти поставленої мети. У документі, який розглядаємо, нічого не сказано про втрати турків. Така змістова проекція листа із Стамбула до Римської курії від 15 (25) вересня 1621 р., у якій, отже, наголошено на козацькій поразці, свідчить про те, що папський нунцій почерпнув інформацію про бій за міст на Дунаї під Ісакчею, відповідним чином препаровану якимось османським автором. Із великою часткою вірогідності йдеться про оперативну інформацію із місця події, здобуту від турецьких учасників бою за міст, що була передана у Стамбул. Аби достеменно переконатися, чи правдивим є повідомлення джерела, яке розглядаємо, про бойові дії у вересні під Ісакчею, потрібно встановити, зокрема, ступінь достовірності поданих у ньому цифр чисельності запорозьких чайок і турецьких галер, які взяли участь у бою за міст.

Щодо османської ескадри, то немає жодного сумніву, що Халіль-паша мав можливість виставити для оборони мосту 40 галер. Адже це впливає як із загальної чисельності таких суден, що вийшли в Чорне море ще навесні, так і того, із якими втратами турки вийшли із морських битв, що відбулися напередодні. Однак чи могли запорожці зібрати у вересні флотилію із 80 чайок? Перш ніж спробувати відповісти на це запитання, уточнимо дату битви між силами запорозького та османського флотів на Дунаї. Як уже зазначено, інформатор Папської курії міг написати свого листа у Стамбулі 15 вересня. Можна припустити, що, отримавши повідомлення про бій за турецький міст на Дунаї, він не став зволікати з написанням листа до Рима й одразу взявся за перо. За умов тогочасної комунікації сама ця інформація могла стати відома у турецькій столиці не раніше, аніж за кілька діб по завершенні битви — звісно за умови, якщо турецькі гінці з берегів Дунаю добиралися до Стамбула морем. Звідси напрошується висновок, що битва за дунайський міст турків відбулася близько 12 вересня.

Якщо виходити з того, що згаданий лист папського нунція у Стамбулі міг з'явитися 25 вересня 1621 р., то 12 вересня як дату операції запорозького флоту із здобуття турецького мосту потрібно скоригувати. Із урахуванням окреслених вище обставин вона мала б припасти на 22 вересня. Прикметно, що напередодні, 21 вересня, до турецької ескадри під Ісакчу прибули 10 турецьких галер, які за завданням Халіля-паші від 15 вересня виконували на морі певне бойове завдання (докладніше про це йтиметься нижче). Тобто, сконцентрований у цей час під Ісакчею османський галерний флот цілком міг 22 вересня дати бій запорозькій флотилії. Звідси випливає, що і 12, і 22 вересня можна розглядати як вірогідні дати нападу запорозького флоту на турецький міст на Дунаї.

Є підстави стверджувати, що у вересні 1621 р. на Чорному морі перебувала принаймні одна запорозька флотилія із 40 чайок, котра, як уже зазначено, рушила із Дніпра в похід 10 серпня. Чи були у вересні на морі ще якісь козацькі судна? Відповідь на це запитання дає повідомлення, що його навів Кятіб Челебі у «Тугфеті». Згідно з ним, близько 15 вересня в Ісакчу до Халіля-паші «прийшла звістка, мовляв, знову козаки на сорока чайках вийшли з Дніпрового гирла»¹¹⁶.

Отже, у «Тугфеті» фактично йдеться про те, що в першій половині вересня на Чорному морі діяли дві козацькі флотилії загальною чисельністю у 80 чайок. Повідомлена Халілю-паші близько 15 вересня звістка про чергове виявлення 40 козацьких човнів не була розвинена в наступних сюжетах «Тугфета». Вона не фігурує також в інших джерелах, пов'язаних з темою бойових дій 1621 р. на Чорному морі. Більше того, як випливає із «Тугфета», негайно послана Халілем-пашею проти запорозьких човнів ескадра із десяти галер виявила, як буде показано нижче, не 40, а 26 запорозьких човнів. Усе ж, було б некоректним розглядати повідомлення «Тугфета», що «знову козаки на сорока чайках вийшли з Дніпрового гирла», як таке, що цілком відірване від реалій запорозько-турецької морської війни 1621 р. Як видається, у донесенні інформаторів Халіля-паші про повторне виявлення 40 козацьких чайок правдивим був не цей новий прояв запорозької активності на морі, а, безперечно, відомий османському командуванню факт того, що 40 човнів запорожців напередодні вже вийшли у морський похід. Ця початкова для зазначеного джерела звістка про 40 козацьких чайок означила реальну подію, яка відбулася якщо не 10 серпня, то, вочевидь незадовго до 15 вересня, коли про неї стало відомо Халілю-паші. Напевно, в цьому разі, це був початок вересня 1621 р. Поява у зазначений час саме такої за чисельністю козацької флотилії — на додаток до ще однієї флотилії, яка вийшла в море ще 10 серпня, вірогідна з того погляду, що це логічно узгоджується з розглянутим вище повідомленням папського нунція про участь запорозьких сил чисельністю у 80 човнів у нападі на турецький міст.

Якщо виходити з того, що припущення про вихід 40 запорозьких суден на початку вересня правильне, то логічно виникає запитання: чи могли козаки на Запорожжі, які 10 серпня вже провели у морський похід 40 чайок, у стислий термін підготувати до виходу у море ще одну таку саму за чисельністю флотилію? Є підстави стверджувати, що це було їм під силу. Якщо вони почали

споруджувати нові чайки одразу після 10 серпня (ніщо не заважало їм займатися цим і дещо раніше), то до кінця цього місяця 40 таких суден могли бути готові. Це підтверджує такий приклад із запорозького суднобудування: після повної втрати козаками своїх човнів у битві 14 липня з турками в Дніпровському лимані, їм знадобилося менш ніж три тижні, щоб на початок серпня спорудити чотири десятки чайок¹¹⁷.

Отже, є підстави стверджувати, що у вересні 1621 р. на Чорному морі діяли принаймні дві запорозькі флотилії. Перша з них вийшла на море із Дніпра 10 серпня і складалася із 40 чайок. Друга могла з'явитися на морі приблизно на початку вересня і також налічувала декілька десятків човнів. Як видається, козаки цих флотилій об'єдналися в одне флотське угруповання для проведення операції зі знищення дунайського мосту турків. Адже у кожній з них окремо вочевидь було мало шансів прорватися до бойової цілі, мосту під Ісакчею, крізь заслін із 40 османських галер.

Атака на турецький міст через Дунай в Ісакчі, що відбулася у вересні 1621 р. і в якій взяли участь до 80 чайок, стала найбільшою за чисельністю суден операцією запорозького флоту під час Хотинської війни. Спроба знищити цей турецький понтонний міст, до якої вдалися козаки, не була випадковою. Залишені на Запорожжі кошові козаки, за усіма ознаками, діяли за узгодженим задалегідь із запорозьким гетьманом планом воєнно-морської операції проти турків. Хоч би там як, а особи, які розробили і здійснювали операцію, спрямовану на ліквідацію цієї транспортної комунікації на Дунаї, яка була вельми чутливою для армії Османа II у воєнному, а також морально-психологічному плані, безперечно усвідомлювали, що фактичне відкриття ними Дунайського фронту у тилу сухопутних турецьких військ становитиме для останніх неабияку загрозу. Козаків, які були учасниками масованої атаки запорозького флоту на турецький міст, вочевидь змусила до цієї операції нагальна потреба підтримати хотинських оборонців ефективними бойовими діями.

Однак, як з'ясувалося, сконцентрованих на зазначеному напрямку сил запорозького флоту виявилось недостатньо, аби «успішно завершити справу, гідну вічної слави». Тобто, їм не вдалося знищити на Дунаї турецький міст, що обіцяло призвести до істотної зміни ситуації під Хотином на користь запорозько-польсько-литовських військ. Попри те, що стратегічний для армії Османа II воєнний об'єкт — міст через Дунай в районі Ісакчі — таки вистояв, потужна атака на нього запорозьких сил таки не залишилася безслідною для дій турецьких сил. Адже вона остаточно скувала османський галерний флот, змусивши його до кінця війни триматися Ісакчі в очікуванні нових козацьких штурмів мосту через Дунай. Окрім того, завданий запорожцями 12 (22) вересня удар у районі мосту під Ісакчею вочевидь негативно позначився на бойовому дусі турецьких сил.

Про втрати сторін у цій битві майже немає інформації, окрім повідомлення папського нунція у Стамбулі, що турки захопили і стратили кількох запорожців. Як уже зазначено, бій між козаками і турками тривав дві години, причому з обох сторін великі флотські угруповання вели боротьбу за важливий стратегічний

об'єкт — міст через Дунай. Ця обставина сигналізує про його високу інтенсивність і запеклість. Відтак втрати козаків напевно були істотнішими, аніж декілька їхніх товаришів, полонених противником. Якщо виходити з того, що втрати козаків у такій масштабній битві були мінімальні і не перевищили 6% загиблими та полоненими від загальної чисельності особового складу їхньої флотилії (налічувала щонайменше 4 тисяч осіб), то йдеться орієнтовно про 240 осіб. Оскільки у джерелах не збереглося даних про втрати османської ескадри під командуванням Халіля-паші, а без них, безперечно, не обійшлося, то умовно вважаємо, що шкода, якої зазнали турки у живій силі, дзеркально повторювала втрати своїх суперників, тобто також дорівнювала 240 особам.

Бій біля острова Тендра та завершення операцій морської війни

У вересні 1621 р. козацькі чайки не лише воювали з турками у пониззі Дунаю, намагаючись зруйнувати їхній міст, а й були втягнуті у бойові дії на Чорному морі. У цей час важливою ціллю для них стали турецькі транспорти на морських шляхах. Оскільки ж головні сили османського галерного флоту так чи так залишалися прикутими до охорони дунайського мосту, то для запорожців не було особливої потреби діяти на морі одним великим угрупованням. Отож їхні човни курсували морем у складі порівняно невеликих мобільних флотилій.

У джерелах збереглися фрагментарні відомості про одну із цих флотилій, що налічувала 26 чайок і використовувала як морську базу острів Тендра. Прикметний опис тогочасної Тендри подав Г. Боплан: «це острів на відстані 4 льє* від гирла Дніпра, завдовжки до 3–4 льє; голий, вкритий поодинокими чагарниками. Прісна вода тут надзвичайно смачна, а довкола — хороші місця для якірної стоянки»¹¹⁸.

Із цього опису випливає, що безлюдний, із бідною рослинністю острів, який, за сучасними мірами довжини завдовжки становив 13–18 км, міг прислужитися тогочасним мореплавцям зручними стоянками для суден та наявністю на ньому питної води. Географічне розташування Тендри було вельми вигідним для козаків за умов постійного запорозько-турецького протистояння на Чорному морі. Адже цей острів лежав в районі Дніпровського лиману, правий берег якого захищала Очаківська, а лівий Кінбурзька фортеці. Козацьким чайкам, які прямували з Дніпра в Чорне море, або поверталися через Дніпровське гирло на Запорозьку Січ, доводилося прослизати лиманом поміж цих сторожових форпостів противника.

Козаки використовували Тендру для прихованого від ворога відстою своїх човнів, а також як проміжний опорний пункт під час походів на далекі відстані. Зокрема, вони зупинялися на цьому острові 1639 р. по завершенні своїх рейдів на узбережжя Османської імперії¹¹⁹. Бойові сутички запорожців із турками під Тендрою напевно не були рідкістю. Серед іншого, про це сигналізує знайдена 1923 р. поблизу острова гармата, що лежала на морському дні разом

* Льє — давня французька міра довжини, що дорівнювала 4 км 444 м (Боплан Г.-Л. де. Знач. праця. — Додатки. — С. 135)

Мапа Кінбурзького півострова. Автор Арлот. 2010 р.

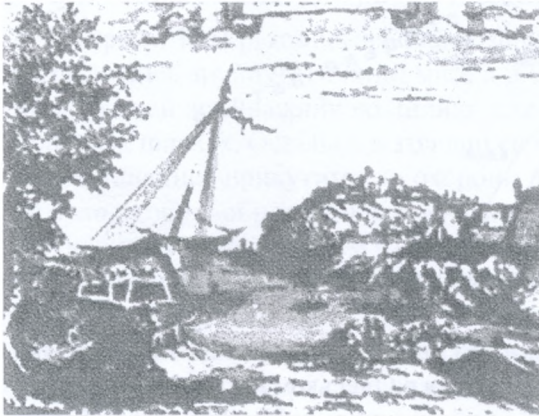
із залишками якогось перевернутого догори дном судна (нині ця знахідка, яку витягли з води рибальською сіттю, зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї). Гармату, про яку йдеться, дослідники класифікують як бомбарду. Такий тип невеликих залізних кованих гармат, що заряджалися з казенної частини, був поширений у Європі у XIV–XV ст. Запорозці, за деякими даними, використовували їх на своїх судах навіть під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Загальна довжина знайденої поблизу Тендри гармати разом із правилом (рукояткою, за допомогою якої здійснювалося маневрування та прицілювання) становить 114 см, довжина ствола, скріпленого шістьма кільцями — 64 см, діаметр каналу ствола — 50 мм. Прикметно, що перед затопленням гармата була споряджена для пострілу: у зйомній камері виявлено незерновий порох, забитий пижем із мотузки, а в стволі — свинцеве ядро¹²⁰.

Залишається загадкою, по якій цілі збиралися зробити постріл гармаші з цієї бомбарди і чи могли вони, приміром, у рік Хотинської війни бути учасниками морського бою між силами османського та запорозького флотів. Хоч би там як, однак, що підтвердили події 1621 р., Тендра постала для козаків як тимчасовий тилловий плацдарм, спираючись на який вони здійснювали свої операції у прилеглий до острова акваторії Чорного моря. У другій половині вересня 1621 р. під Тендрою розгорівся бій між козацькою та османською флотиліями.

Про цей бій збереглися скупі відомості, що їх подав автор «Тугфета»¹²¹. З названого твору випливає, що після того, як армія Османа II рушила від Дунаю у напрямку кордону Речі Посполитої, в Ісакчі залишився Халіль-паша зі своєю ескадрою. Султан наказав йому захищати наведений через ріку

понтонний міст, а також споруджувати в цьому районі нову фортецю. Через якийсь час, власне близько 15 вересня, капудан-паша почув тривожну для себе звістку про повторний вихід із Дніпра сорока козацьких чайок.

Реакція головного турецького адмірала на таке повідомлення не забарилася. 15 вересня він послав проти запорожців 10 галер під командуванням бея Мори* Абді-паші. Вийшовши з Кілійського гирла Дунаю і рухаючись на північний схід уздовж морського узбережжя, цей османський флотовадець провів свої галери повз Дністровський лиман. Далі маршрут Абді-паші проліг до Очакова, де йому повідомили про останні новини щодо козаків: «мовляв, “при острові Тендра стоять на якорі двадцять шість штук чайок з одним захопленим кораблем”».

Очаків. Давня гравюра

Як можна зрозуміти із цих розвідувальних даних (у яких, отже, немає жодної вказівки на проходження на той час повз Очаків козацької флотилії із 40 чайок), очаківські турки збирали інформацію про противника не лише під час руху лиманом запорозьких човнів, а й посилали свої розвідувальні судна у відкрите море, у тому числі до Тендри. Без такої військової розвідки в морі важко пояснити те, що в Очакові стало відомо про захоплений запорожцями корабель.

Відштовхуючись від раніше окреслених обставин протистояння запорозького та османського флотів у вересні, спробуємо реконструювати дії запорожців у цей час, до моменту зупинки десь у середині цього місяця біля острова Тендра 26 їхніх чайок. Отже, упродовж зазначеного проміжку часу ця козацька флотилія здійснила в морі пошук кораблів противника, захопивши одне судно. Якщо виходити з того, що напад запорожців на міст турків на Дунаї відбувся 12 вересня, то події на морі, які завершилися здобуттям запорожцями турецького корабля, вірогідно потрібно датувати 13–14 вересня. У тому разі, якщо дотримуватися дати 22 вересня як часу козацької атаки на турецький міст, то козаки могли заволодіти кораблем противника і дещо раніше, напередодні 13–14 вересня.

Захоплене козаками османське судно було доволі велике, принаймні про це свідчить той факт, що у джерелі його названо «кораблем». Козаки вочевидь не обмежилися атакою на це поодинокі судно. Адже в розпал Хотинської війни ймовірність одиночного плавання турецьких кораблів була невисока. Тобто,

* Мора — османська назва грецької Мореї, або ж півострова Пелопоннес, більшість території якого входила до окремого санджаку (округу) еялету (провінції) Румелі (Останчук В., Галенко О. Зазнач. праця. — Примітки. — С. 368).

запорожці напевно розбили флотилію противника, що складалася принаймні з декількох суден. Невдовзі козацькі чайки повернули до Тендри і кинули там якір, простоявши під цим островом деякий час, якого виявилось достатньо для того, щоб вивідувачі з Очакова дістали можливість виявити їх, повернутися назад до своєї фортеці й сповістити про запорозькі човни місцеву турецьку владу. Остання ж надала відповідну інформацію Абді-паші. Довідавшись про цих запорожців, бей Мори одразу повів свої сили до Тендри. Очевидно цей похід проти виявленого противника припав на 16–17 вересня, завершившись бойовою сутичкою.

Флотилія Абді-паші із 10 галер, яка, можливо, була посилена суднами очаківського бея, розпочала наступ на козацькі чайки з боку Кінбурна. Заскочені зненацька запорожці швидко оцінили бойову обстановку, що склалася, і вирішили не приймати битву з турками у відкритому морі. Вони визнали за краще дати їм бій на мілководді Тендри, недоступному для ворожих галер, що мали чималу осадку. Козаки підвеслували чи не впритул до берега. Невдовзі на певній відстані від острова стали галери Абді-паші. Через мілководдя для турків «атака на них (запорожців — П. С.) була неможлива». Згідно з морським канонам, яким мали керуватися османські флотоводці, галерам заборонялося наосліп наступати на козацькі чайки під берегом, щоб не сісти на мілину. Рекомендувалося лише стежити за противником в очікуванні того, коли він сам вийде в море, або ж виганяти його звідти тими чи тими доступними способами¹²². Схоже, що саме таких правил педантично дотримувався й Абді-паша. Кільком його кальят* вдалося просунути до берегової лінії Тендри ближче, аніж іншим османським суднам. Установлені на носовій частині кальят гармати вдарили по запорожцях, завдавши їм «значної шкоди».

Легка португальська галера (fusta). Художник Я. Хайген Лінсхотен

Проте поодинокі гарматні постріли з кальят насправді навряд чи могли завдати козакам великих втрат. До того ж, Абді-паша так і не наважився на рішучі дії, наприклад на висадку на берег десанту. Очевидно османський флотовець розумів, що, тільки-но його солдати покинуть галери і підуть у наступ, бредучи до берега, то стануть зручною мішенню для козацьких мушкетів. Тим часом запорожці вочевидь не чекали пасивно

* Кальята — менша від звичайної галера з 19–24 лавами на кожному боці, що мала велику швидкість ходу порівняно з галерами більших розмірів. Турки використовували кальята, зокрема, для розвідки (Останчук В., Галенко О. Знач. праця. — Примітки. — С. 369).

вирішення своєї долі, а дієво застосовували на практиці власну тактику оборонного бою на мілководді. Із фактів пізнішого часу (1638 р.) відомо, що за подібних обставин вони могли, зокрема, висаджуватися на берег і влаштовувати там укріплений табір; перетягувати свої човни від води на недосяжну для ворожих ядер відстань; утікати від ворога за темної пори доби¹²³.

Кінбурзька коса біля с. Покровки. Сучасне фото

У бою під Тендрою запорожці скористалися принаймні одним тактичним прийомом із тих, про які йшлося вище: із настанням ночі вони непомітно для противника відступили. Як можна припустити, під покровом темряви запорожці провели свої човни мілинами Тендри (або перетягнули волоком по суші). Приховано віддалившись достатньо далеко від флотилії Абді-паші, вони повернули у відкрите море і зникли у невідомому для своїх ворогів напрямку. Якщо бій за турецький міст на Дунаї відбувся 22 вересня, то козаки цієї флотилії невдовзі об'єдналися з іншими запорозькими силами для атаки на цей важливий військовий об'єкт армії Османа II. У тому разі, якщо насправді бій за нього припав на 12 вересня, то козацька флотилія, яка покинула Тендру, вочевидь продовжила боротися із турецькими транспортами на морі, посилюючи такими діями скрутне становище султанської армії під Хотином.

Хоч би там як, а ескадрі Абді-паші не вдалося скільки-небудь пошкодити, а тим більше — захопити, хоча б одне запорозьке судно під Тендрою. Ця обставина породжує певні сумніви щодо достовірності повідомлення турецьких розвідників з Очакова про утримання козаками біля Тендри османського корабля. Адже жодне достатньо велике судно турків через особливості своєї конструкції не могло повторити маневри запорозьких човнів на мілководді, а відтак козакам довелося б залишити трофейний корабель і він дістався б

противнику. Тим часом у «Тугфеті» нічого не сказано про відбиття цього корабля у запорожців силами Абді-паші, хоча автор зазначеного твору напевне неодмінно згадав би про цей успіх османської зброї, якщо такий факт справді був. Звідси напрошується висновок, що очаківські розвідники якимось чином викривили інформацію про козацьку флотилію, або ж запорожці з певних причин позбулися захопленого ними корабля ще до початку атаки на них турецької ескадри.

Абді-паша був, звісно, прикро вражений тим, що козаки його перехитрили. Деякий час він уперто, однак безрезультатно, шукав запорозькі човни. Зневірившись в успіху цих пошуків, «на сьомий день» від початку своєї експедиції, тобто близько 21 вересня, він зі своїми галерами прибув на Дунай до Халіля-паші.

Отже, події, які близько середини вересня 1621 р. розвивалися навколо Тендри, підтвердили факт використання цього острова запорожцями для тимчасового базування своїх чайок. Серед іншого, Тендра із її мілководним узбережжям виконувала для козаків роль природного оборонного бар'єра проти турецького флоту. Це сповна підтвердив бій, який відбувся під Тендрою 16 або 17 вересня. Запорожці, які відгородилися від галер Абді-паші смугою мілин, позбавили османську ескадру свободи маневру й мінімізували використання нею гармат. Як уже зазначено, дочкавшись ночі, вони приховано від противника мілководдям вислизнули в море. Тобто, цей доволі рядовий епізод у ході морської війни 1621 р. між запорожцями і турками, який не обернувся для жодної із сторін скільки-небудь істотними втратами, засвідчив ефективність козацької оборонної тактики морського бою на мілководді.

Як видається, після спроби запорожців зруйнувати турецький міст на Дунаї та бойових дій під Тендрою козацькі чайки, що брали участь у цих боях, залишилися на Чорному морі до кінця Хотинської війни, а із Запорожжя більше вже не вирушали в похід нові флотилії. У джерелах фрагментарно збереглися відомості про інші, окрім згаданих вище, бойові дії, у які у вересні — на початку жовтня були втягнуті морські сили запорожців. Йдеться про одне донесення папського нунція з Венесії. Хоча цей документ датовано 30 жовтня 1621 р., однак подані у ньому відомості про зіткнення запорозького та османського флотів дослідники відносять до кінця вересня — початку жовтня 1621 р.: «кілька козацьких барок захопили на Чорному морі ряд турецьких карамюрселів з амуніцією та іншою військовою провізією, що прямували до турецького табору у Волощині»¹²⁴.

Як можемо переконатися, до завершення Хотинської битви запорозький флот не припинив завдавати ударів по турецьких військових транспортах, перешкоджаючи доправляти під Хотин, до виснаженої армії Османа II, різні військові вантажі. Той факт, що наприкінці вересня — на початку жовтня такими морськими перевезеннями займалася карамюрсели (флотилія, яку розгромили козаки, складалася, напевно, із 5–10 таких суден) без супроводу галер, був явною ознакою того, що військово-морські сили Османської імперії не мали ані сил, ані можливостей для того, аби контролювати морські комунікації.

Як уже зазначено, в очікуванні повернення султана з-під Хотина, а також під враженням битви із запорожцями на Дунаї за міст під Ісакчею, галерний флот турків жорстко був обмежений у свої діях обороною цього мосту.

Загалом можна стверджувати, що напад у цей час козацьких сил на турецькі карамюрсели став чи не останнім акордом морської війни 1621 р. Після прибуття з-під Хотина на Дунай сухопутної армії Османа II, 7 листопада розпочалося також повернення з війни османського флоту, яке не обійшлося для нього без втрат. Під час виходу турецької ескадри із Сулинського гирла Дунаю кілька кораблів сіли на мілину і їх розстрожили хвилі (людям, які перебували на цих суднах, вдалося вибратися на сушу). Пошарпані штормом, із виснаженими веслярами, турецькі кораблі поверталися додому розрізненими групами. Останні із цих суден дотягнулися до Стамбула приблизно через місяць після того, як покинули Дунай¹²⁵. Так було поставлено останню крапку у подіях, пов'язаних із морською війною 1621 р. на Чорному морі.

8. Головні підсумки морської війни

Бойові дії на Чорному морі, що точилися від травня і до кінця вересня — початку жовтня 1621 р. між запорозьким та османським флотами, у воєнно-політичному та воєнно-стратегічному плані являли собою морську війну — невід'ємну складову Хотинської війни. Певне уявлення про масштаби та результати цієї війни на морі дає таблиця, що її наведено нижче. Попередньо зазначимо, що її складено на основі наявних у нашому розпорядженні джерельних даних. Найважливіші, на наш погляд, події та факти, пов'язані з цією морською війною, представлено у відповідних графах. Причому сумнівні дані подано із знаком запитання, здобуті на основі непрямих підрахунків — із символом ≈. Відсутність даних позначено прочерком.

Запорозький та османський флоти у морській війні 1621 р.

№ з/п	Дата	Подія	Сили запорозького флоту	Сили османського флоту	Втрати запорозького флоту	Втрати османського флоту
1	9 травня	Битва на Чорному морі	≈ 32 чайки	9 галер, 30 «пургатів»	—	9 галер, 30 «пургатів»
2	10 травня	Прибуття османської ескадри до Кілії	—	11 галер	—	—
3	Після 10 травня	Прибуття до Кілії османської флотилії	—	70 чайок, 2 «татири»	—	—
4	10–25 травня	Похід ескадри Халіля-паші з Бешікташу до Кілії	—	43 галери	—	—

№ з/п	Дата	Подія	Сили запорозького флоту	Сили османського флоту	Втрати запорозького флоту	Втрати османського флоту
5	13 травня — 13 (14) червня	Удари запорожців по містах Чорноморського узбережжя Османської імперії	≈ 32 чайки	—	—	—
6	Кінець травня — середина червня	Похід ескадри Мегеммеда-паші до Кара-Хармані	17(?) чайок	15 галер	—	—
7	Перша половина червня	Початок морського походу запорожців	20 чайок	—	—	—
8	Середина червня	Напад запорожців на узбережжя Босфору	15 (16) чайок	3 галери, 40 човнів	—	—
9	Середина червня	Похід ескадри Мегеммеда-паші до Кафи та Керчі	—	18 (20) галер	—	—
10	Середина червня	Блокування чайками Кілійської та Аккерманської флотилій Дніпровського гирла	—	—	—	—
11	До середини червня	Патрулювання османської флотилії на Дунаї	—	500 чайок	—	—
12	17 червня — 9 липня	Похід ескадри Халіля-паші до Сінопа, Герзе та повернення до Кілійського гирла Дунаю	40(?) чайок; 20 чайок	28 галер	—	2 судна (не з числа 28 галер)
13	11 липня	Битва у гирлі Дунаю	≈ 30–40 чайок	150 чайок	—	50–75 чайок
14	14 липня	Битва у Дніпровському лимані	16 чайок	40 ушкалів	16 чайок	≈ 12 ушкалів
15	24 (25) липня	Битва у Керченській протоці	18 чайок	18 (20) галер	До 10 чайок	2 кара-мюрсели
16	10 серпня	Початок морського походу запорожців	40 чайок	—	—	—
17	Серпень	Битва на Чорному морі	—	—	6 чайок	—
18	12 (22) вересня	Напад запорозької флотилії на турецький міст на Дунаї	80 чайок	40 галер	—	—
19	13–14 вересня	Напад запорожців на кораблі турків	26 чайок	—	—	1 (?) судно

№ з/п	Дата	Подія	Сили запорозького флоту	Сили османського флоту	Втрати запорозького флоту	Втрати османського флоту
20	16–17 вересня	Бій біля о. Тендра	26 чайок	10 галер	—	—
21	Кінець вересня — початок жовтня	Битва на Чорному морі	—	5–10 карамюрселів	—	5–10 карамюрселів
22	7 листопада – перша декада грудня	Повернення османського флоту із Дунаю на Босфор	—	—	—	2–3 (?) судна

Оскільки джерельна база вивчення запорозько-турецької війни 1621 р. на Чорному морі бажає бути кращою, то подані у наведеній вище таблиці дані не можуть претендувати на повноту та вичерпність. Зокрема, бракує багатьох відомостей про втрати козаків і турків у морських битвах. Ті ж матеріали про це, які є у розпорядженні дослідників, далеко не завжди абсолютно точні. Через неможливість документально простежити динаміку змін щодо чисельності запорозьких флотилій упродовж того чи того походу, відповідні показники подано у статистиці, а деякі з них (№ 1, 5) є гіпотетичні.

Водночас, попри об'єктивно зумовлену неповноту і фрагментарність статистики, що подана у таблиці, на її основі можна простежити певні характеристичні тенденції, які проявилися у перебігу цієї морської війни. Насамперед впадає в очі постійна присутність і доволі висока активність 1621 р. запорозького флоту на Чорному морі. З'ясовується, що у травні в поході перебувала одна флотилія, яка складалася орієнтовно із 32 човнів (до 1,6 тисячі, максимум — 2,2 тисячі козаків). У червні, після поділу цієї флотилії на дві окремі, а також виходу в море ще однієї флотилії, загальна чисельність запорозьких чайок становила 52 судна (як мінімум до 2,6 тисячі козаків). На початку липня в поході були чотири козацькі флотилії: дві флотилії, які поверталися від Румелійського узбережжя Османської імперії та Босфору; флотилія, що вийшла в море у середині червня і взяла участь в Керченській битві; флотилія, яка взяла участь у битві у гирлі Дунаю. Тобто, певний час у поході одночасно перебували 92 чайки, що могли взяти на свій борт близько 4,6 тисячі козаків. У серпні в море вийшла одна флотилія чисельністю у 40 човнів, а також діяла невелика флотилія із 6 човнів (разом до 2,3 тисячі козаків). У вересні — на початку жовтня у поході перебували 2–3 флотилії, що налічували орієнтовно 80 чайок (до 4 тисяч козаків).

Як можемо переконалися, під час Хотинської війни чисельність козацького флоту на морі не була постійною, а коливалася залежно від тих чи тих обставин. Розпочавши у травні цю війну понад трьома десятками чайок, уже

наступного місяця запорожці довели свої сили на морі до понад 50 чайок. Присутність запорозьких козаків на морі сягнула свого апогею на початку липня, коли в походах одночасно перебували чотири флотилії, у яких разом було понад 90 човнів. Порівняно із цим показником у серпні їхня присутність на морі помітно знизилася, що, очевидно, було пов'язано із перегрупуванням запорожцями сил після попередніх походів, а також двома поразками, яких вони зазнали у липні від турків. У вересні, з початком широкомасштабних сухопутних боїв під Хотином, козаки різко активізували свою діяльність на морі — максимальна чисельність їхніх суден, що перебували в поході, становила вісім десятків.

Скільки запорожців взяли участь у морських походах під час Хотинської війни? З'ясовуючи це питання, важливо знати тривалість морських походів, зміни у конфігурації окремих флотилій, тобто їх поділи, об'єднання, втрати, а також ту обставину, що після повернення з моря ці ж самі козаки могли відправлятися у нові походи. Неабияке значення для таких підрахунків має показник максимальної чисельності запорозьких суден, що одночасно перебували на морі.

Отже, у травні — липні 1621 р. цей показник становив 92 чайки з екіпажем сумарно близько 4,6 тисячі осіб. Звісно, що не усі запорожці повернулися додому. Як уже зазначено, у цей час проти турків воювали на морі, а також на Румелійському узбережжі Османської імперії козаки орієнтовно 32 чайок. Їхні втрати у живій силі могли становити 320 осіб. В успішній для запорожців битві 11 липня у гирлі Дунаю, полягли, згідно із проведеними вище підрахунками, до 120 їхніх товаришів. У битві 14 липня у Дніпровському лимані козаки хоча і зазнали поразки, однак втратили порівняно мало людей — лише 40 осіб. У ще одній битві, що розгорілася 24 (25) липня в Керченській протоці, втрати козаків, у тому числі від штормової погоди, виявилися вищі. Якщо вірити вочевидь перебільшеним даним османських джерел, вони становили 500 загиблих та полонених.

Звідси випливає, що загальні втрати запорозького флоту від початку війни у травні і по липень становили близько 980 осіб. Водночас приблизно 3620 козаків щасливо повернулися додому. Звісно, що не всі вони ближчим часом могли вирушити у нові морські експедиції, у тому числі через отримані в боях каліцтва, тяжкі поранення та хвороби. Можемо припустити, що кожен десятий із тих, хто уцілів під час минулих походів, або ж 362 козаки, утрималися від участі у нових морських виправах запорозького флоту, які відбулися до кінця Хотинської війни. Перша з них розпочалася орієнтовно 10 серпня, коли на море рушила флотилія із 40 чайок (близько 2 тисяч козаків); друга, напевно — також у серпні (6 човнів, до 300 козаків); третя — на початку вересня (40 чайок, близько 2 тисяч козаків). Із старих учасників морських походів в усіх цих виправах могли взяти участь близько 3258 запорожців. Оскільки відомо, що у серпні та вересні на море подалися близько 4,3 тисячі козаків, то стає зрозуміло, що серед них було дещо більше 1 тисячі нових учасників походів ($4300 - 3258 = 1042$).

Отже, знаючи чисельність нових учасників походів, що відбулися у серпні та вересні — близько 1 тисячі осіб, а також те, що напередодні по липень на морі перебували 4,6 тисячі козаків, можемо орієнтовно визначити загальну чисельність запорожців, які взяли участь у морських операціях Хотинської війни: 5,6 тисячі осіб.

Що ж до османського флоту, то його ударні сили було перекинуто на Дунай уже до кінця травня. У рік Хотинської війни на Чорному морі діяли 66 галер, на яких могло бути близько 10–13 тисяч солдатів. Турецьке командування використовувало для боротьби з козаками близько 500 чайок. Оскільки, за даними джерел, вони мали на озброєнні невеликі гармати, що свідчить про достатньо великі розміри цих суден, то, напевно, на їхні екіпажі склалися принаймні із 50 осіб, тобто, це були середні османські чайки. Відтак загальна чисельність особового складу цієї флотилії становила десь 25 тисяч осіб. До сил османського флоту, що діяли у рік Хотинської війни на Чорному морі, входили 40 ушкалів (до 2 тисяч членів екіпажу), 30 пургатів (близько 900 членів екіпажу), приблизно 12 карамюрселів (щонайменше 300 членів екіпажу), а також інші типи суден, у тому числі багато барж-тонбазів, які використали при наведенні мосту через Дунай. За округленими підрахунками, упродовж Хотинської війни турецьке командування використало щонайменше 690 суден, які могли взяти на свій борт (без веслярів та обслуги галер) принаймні 39–42 тисячі осіб.

Яких втрат у живій силі зазнали флоти противників у морській війні? Як уже зазначено, від травня і по липень загинуло та потрапило в полон близько 980 запорожців. У серпні козацькі втрати становили орієнтовно 300 осіб (екіпажі 6 чайок). 12 (22) вересня під час нападу на турецький міст на Дунаї запорозька флотилія втратила приблизно 240 козаків. Напевно декілька запорожців загинули 16 (17) вересня в бою біля о. Тендра. Під час нападів козаків на турецькі судна, що тривали до кінця вересня — початку жовтня число жертв серед них вочевидь було мінімальне, адже в цей час кораблі противника курсували без сильних воєнних конвоїв. Можемо припустити, що число загиблих запорожців у бойових діях на морі від середини вересня і до початку жовтня не перевищило 10–15 осіб. Отже, загальна чисельність втрат, яких вірогідно зазнав запорозький флот під час Хотинської війни, становила близько 1540 осіб, або 27,5% від усіх козаків — учасників морської війни.

Із таблиці, яку розглядаємо, бачимо, що під час Хотинської війни османський флот втратив 141 судно, на яких могло бути приблизно до 7,4 тисячі осіб (без веслярів та обслуги галер), або приблизно 17,6–19% від загальної чисельності екіпажів, які так чи так брали участь у морській війні. Звісно, що ці дані неповні. Водночас впадає в очі, що попри кількаразову перевагу за чисельністю османського флоту над запорозьким, його втрати у живій силі у 4,8 рази перевищували втрати козаків.

Османський флот під час Хотинської війни частково виконав завдання, які на нього поклала турецька влада. Йдеться про доставку матеріалів для майбутнього мосту через Дунай, організацію робіт із його спорудження та захист від зруйнування запорожцями. Туркам вдалося доставити чимало військових

вантажів та продовольства до Кілії — під час війни головної бази османського флоту на Дунаї. У кількох битвах сили Халіля-паші завдали поразки запорозьким флотиліям.

Водночас головний османський адмірал не зміг домогтися домінування свого флоту на Чорному морі. Його галери довгий час безплідно займалися пошуками у морі козацьких чайок. Відтак Халіль-паша зробив головну ставку на тактику вичікування запорозьких човнів у Дніпровському лимані та Керченській протоці. Під час сухопутних боїв під Хотином османський флот виявився неспроможним забезпечити безперешкодну доставку морем військових вантажів у пониззя Дунаю.

Що ж до стратегічної ролі для Речі Посполитої запорозького флоту у Хотинській війні, то її важко переоцінити. Адже козаки вивели зі строю більш ніж сьому частину галер, значно підірвали сили Дунайської флотилії, знищили чимало інших суден противника. Причому втрати бойового складу османського флоту становили приблизно половину від бойових втрат, яких зазнали сухопутні сили Османа II від запорозько-польсько-литовських сил (про ці втрати докладніше йтиметься нижче). Серед воєнних вантажів турків, що їх козаки пустили на морське дно, були важкі облогові гармати, які, в разі доставки їх під Хотин, могли неабияк зміцнити султанські сили (прикметно, що під час Хотинської битви хотинські оборонці не змогли знищити або захопити жодної гармати великого калібру противника).

Від середини травня і до середини червня запорожці завдали потужних ударів по кількасот кілометровому Чорноморському узбережжю Османської імперії від Босфору до мису Єміне, знищивши там низку портових міст. Такі диверсійні бойові дії на території противника, під час яких були спустошені його важливі торговельно-економічні центри, відбулися неподалік шляхів, якими султанська армія просувалася в напрямку кордонів Речі Посполитої. Саме це надало цій широкомасштабній операції козаків особливої стратегічної ваги, а також негативно вплинуло на моральний дух противника.

Першочерговими цілями для запорожців були найважливіші для османської армії комунікації, у тому числі міст через Дунай — бойові дії на близьких підступах до нього вони вели 11 липня, а 12 (22) атакували його найбільшою під час Хотинської війни флотилією. Не спромігшись зруйнувати цей міст, козацькі чайки пішли на море й успішно перехоплювали там ворожі транспорти.

Отже, є підстави для висновку, що під час Хотинської війни турецький флот у протиборстві із запорозьким флотом виявився безсилим захистити територію Османської імперії від дошкульних нападів козацьких чайок. Йому не вдалося зупинити запорожців кількома локальними перемогами, здобутими насамперед з опорою на тактику пасивного очікування і вистежування їхніх човнів у Дніпровському лимані та Керченській протоці. Тим часом активні дії козацьких флотилій дедалі більше паралізували турецькі морські транспорти, що з особливою гостротою відчула на собі султанська армія, виснажена боями під Хотином. Відкритий запорожцями ще у травні 1621 р. фронт морської війни став істотним фактором, що унесможливив перемогу Османа II у Хотинській війні.

¹ Див., наприклад: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — Т. 2; *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного.; *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — Вып. 3.

² *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 34.

³ Там само. — К., 1991. — Т. 2. — С. 194.

⁴ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Приложения к т. 1 летописи Величка.* — С. 6, 10, 11, 28.

⁵ *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 9.

⁶ *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. — М., 1847. — С. 11.

⁷ *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — С. 73, 74.

⁸ *Максимович М. А.* Собрание починений. — Т. 1. Отдел исторический. — С. 369.

⁹ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 155.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 454, 462–464.

¹¹ *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 71, 72, 74, 114.

¹² *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — С. 177, 178.

¹³ *Марочкін В. П.* Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — С. 67.

¹⁴ *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — С. 85, 98, 108–113.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Палий А. И.* Гетман Сагайдачний. — С. 91–92; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — С. 89–90; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — С. 113–114.

¹⁷ *Чувардинский А. Г., Палий А. И.* Гетман Сагайдачний. — С. 155–157.

¹⁸ *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — С. 89, 90.

¹⁹ *Сергійчук В.* Морські походи запорожців. — К., 1992.

²⁰ *Сокульський А.* Морські походи запорожців. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 53, 54, 82.

²¹ *Тушин Ю. П.* Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век). — С. 108.

²² *Плохий С. Н.* Панские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — С. 101–107.

²³ *Berendei M.* La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600–1637 // Harvard Ukrainian Studies, September 1974. — Number 3. — Vol. 1. — P. 289.

²⁴ *Ostapchuk V.* An Ottoman Ġazānāme on Halīl Paşa's Naval Campaign against Cossacks (1621) // Harvard Ukrainian Studies. — December 1990. — Number 3/4. — P. 482–521.

²⁵ Ibid. — P. 487.

²⁶ *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Mapra mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 341–426.

²⁷ Там само. — С. 359.

²⁸ *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). — S. 91, 92, 99–101.

²⁹ *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie. — S. 234.

³⁰ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *SMHW.* — 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 112, 113; *Ten że.* Chocim, 1621. — S. 73, 74.

³¹ *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. — S. 121.

³² *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku. — С. 74.

³³ *Górski T.* Flotylla kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. — Gdańsk, 2003. — S. 156, 157.

³⁵ Ю. Вороцький про турецькі справи, 16.VII 1621 // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 225–226; Реляція польського шпигуна, 11.VII 1621 // Там само. — С. 228; Реляція польського шпигуна І. Радагега, 28.VIII 1621 // Там само. — С. 230–231.

³⁵ Реляція одного шпигуна, який прийшов 11 червня 1621 р. // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 839–841; Реляція польського шпигуна, 15.VI 1621 // *Ibid.* — S. 841–842; С. Любомирський до Я.-К. Ходкевича, червень 1621 // *Ibid.* — S. 859.

³⁶ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621 // *Biblioteka Racz.* — *Ibid.* № 2. — S. 945–950.

³⁷ Б. Обалковський до В. Лщинського, 16.VI 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 844–845.

³⁸ М. Шишковський до Л. Гембіцького, 2.VII 1621 // *AGAD.* — *Extranea.* 100/62.

³⁹ Новини з Варшави, 18.IV 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 803–804.

⁴⁰ Из розпитових свідчень С. Опухтіна, 1621 // *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах.* — М., 1953. — Т. 1. — С. 24.

⁴¹ Г. де Сезі Людовику XIII, 17.VI 1621 // *Historica Russiae monumenta.* Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — СПб., 1842. — Т. 2. — С. 414.

⁴² Детальніше про це див.: *Плохий С. Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // *Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века.* — Ростов-на-Дону, 1988. — С. 101–107.

⁴³ *Остапчук В., Галенко О.* Знач. праця. — Замітки про джерела та принципи перекладу. — С. 347.

⁴⁴ *Naima.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 147–152.

⁴⁵ *Ostapchuk V.* Op. cit. — Pp. 495–521.

⁴⁶ *Остапчук В., Галенко О.* Знач. праця. — Текст. — С. 350–426.

⁴⁷ *Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 489.

⁴⁸ *Ibid.* — Pp. 484, 486, 488, 489, 402, 494.

⁴⁹ *Остапчук В., Галенко О.* Знач. праця. — С. 342, 343, 347; *Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 489.

- ⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 437–479.
- ⁵¹ Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). — С. 61, 66, 84, 85; *Его же*. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. — С. 167, 172, 187, 188.
- ⁵² Раиба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. — С. 23–38.
- ⁵³ Див., наприклад: Голобуцкий В. Запорожское казачество. — С. 172–181; *Його ж*. Запорозьке козацтво. — С. 242–251; История Украинской ССР: В 10-ти т. — К., 1982. — Т. 2. — С. 411–416; *Апанович О*. Розповіді про запорозьких козаків. — С. 85–96.
- ⁵⁴ *Tretiak J*. Op. cit. — S. 135.
- ⁵⁵ *Podhorodecki L*. Kampania chocimska 1621 roku // SMHW. — 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 88–143; *Ibid*. 1965. — Т. 10. — Cz. 1. — S. 37–68; *Podhorodecki L., Raszba N*. Op. cit.; *Podhorodecki L*. Chocim, 1621; *Pietrzak J*. Po Cecore i podczas wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621.
- ⁵⁶ *Podhorodecki L., Raszba N*. Op. cit. — S. 121.
- ⁵⁷ *Majewski R*. Cecora. Rok 1620. — S. 12.
- ⁵⁸ *Naima M*. Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 145.
- ⁵⁹ *Pietrzak J*. Po Cecore i podczas wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621. — S. 51, 100, 105.
- ⁶⁰ Реляція одного шпигуна, який прийшов 11 червня 1621 р. // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 840, 841.
- ⁶¹ Реляція польського шпигуна, 15.VI 1621 // *Ibid.* — S. 842.
- ⁶² *Остапчук В., Галенко О*. Знач. праця. — С. 361, прим. 15; С. 393, прим. 35.
- ⁶³ Реляція польського шпигуна, 15.VI 1621. — S. 842.
- ⁶⁴ *Остапчук В., Галенко О*. Знач. праця. — Текст. — С. 357.
- ⁶⁵ Там само. — Примітки. — С. 361, прим. 8; С. 370, прим. 34.
- ⁶⁶ Ю. Вороцький про турецькі справи, 16.VII 1621. — С. 226.
- ⁶⁷ *Ostapchuk V*. Op. cit. — Pp. 495–498.
- ⁶⁸ С. Любомирський до Я.-К. Ходкевича, кінець червня 1621 р. // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 859.
- ⁶⁹ Б. Обалковський до В. Лещинського, 19.VI 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 845.
- ⁷⁰ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 949.
- ⁷¹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 2.VI 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 822.
- ⁷² Б. Обалковський до В. Лещинського, 19.VI 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 845.
- ⁷³ *Ibid.*
- ⁷⁴ М. Шишковський до Л. Гембіцького, 2.VII 1621 // AGAD. — Extranea. 100/62.
- ⁷⁵ Б. Обалковський до В. Лещинського, 19.VI 1621. — S. 845.
- ⁷⁶ Я. Ловіцький до Л. Гембіцького, 6.VII 1618 // AGAD. — Extranea. 98/62.
- ⁷⁷ Із розпитових свідчень С. Опухтіна, 1621. — С. 24.

- ⁷⁸ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621. — S. 949.
- ⁷⁹ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 375.
- ⁸⁰ *Плохий С. Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы. — С. 103.
- ⁸¹ Ю. Вороцький про турецькі справи, 16.VII 1621. — С. 225.
- ⁸² С. Жолкевський до Сигізмунда III, 9.IX 1618 // AGAD. — Extranea. 88/58.
- ⁸³ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Примітки. — С. 363.
- ⁸⁴ Там само. — Текст. — С. 358.
- ⁸⁵ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621. — S. 949.
- ⁸⁶ Реляція польського шпигуна I. Радагере, 28.VIII 1621. — С. 231.
- ⁸⁷ Г. де Сезі до Людовика XIII, 17.VI 1621. — С. 414.
- ⁸⁸ Ю. Вороцький про турецькі справи, 16.VII 1621. — С. 225.
- ⁸⁹ *Naima M.* Dziennik wuprawy chocimskiey. — S. 146.
- ⁹⁰ *Плохий С. Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы. — С. 103; *Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 487.
- ⁹¹ *Naima M.* Dziennik wuprawy chocimskiey. — S. 147.
- ⁹² *Плохий С. Н.* Указ. раб. — С. 104.
- ⁹³ Реляція польського шпигуна, 11.VII 1621. — С. 228.
- ⁹⁴ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 357, 358.
- ⁹⁵ *Ostapchuk V.* Op. cit. — Tranlation. — P. 501.
- ⁹⁶ Реляція польського шпигуна, 11.VII 1621. — С. 228.
- ⁹⁷ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621. — S. 949, 950.
- ⁹⁸ *Naima M.* Dziennik wuprawy chocimskiey. — S. 149.
- ⁹⁹ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621. — S. 949, 950.
- ¹⁰⁰ Г. де Сезі Людовику XIII, 18.VIII 1621 // *Historica Russiae monumenta.* Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — Т. 2. — С. 415.
- ¹⁰¹ *Ostapchuk V.* Op. cit. — Tranlation. — P. 501.
- ¹⁰² *Плохий С. Н.* Указ. раб. — С. 104.
- ¹⁰³ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621. — S. 949, 950.
- ¹⁰⁴ *Боплан Г.-Л. де.* Зазнач. праця. — С. 74.
- ¹⁰⁵ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Коментар. — С. 366.
- ¹⁰⁶ *Naima M.* Dziennik wuprawy chocimskiey. — S. 150–152.
- ¹⁰⁷ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 358.
- ¹⁰⁸ *Ostapchuk V.* Op. cit. — Tranlation. — P. 502, 503.
- ¹⁰⁹ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 365.
- ¹¹⁰ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Примітки. — С. 368.
- ¹¹¹ *Останчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 365.

- ¹¹² *Плохий С. Н.* Указ. раб. — С. 104.
- ¹¹³ Там же.
- ¹¹⁴ *Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 486.
- ¹¹⁵ *Плохий С. Н.* Указ. раб. — С. 105; *Berendei J.* Op. cit. — P. 289; *Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 505.
- ¹¹⁶ *Остапчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 365.
- ¹¹⁷ Ф. Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII 1621. — S. 948, 950.
- ¹¹⁸ *Боплан Г.-Л. де.* Зазнач. праця. — С. 49.
- ¹¹⁹ *Остапчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 394.
- ¹²⁰ *Шаповалов Г.* Корабельні гармати запорозьких козаків // Українське козацтво: витоки еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 52–54.
- ¹²¹ *Остапчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 365.
- ¹²² *Остапчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 397.
- ¹²³ *Остапчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 383.
- ¹²⁴ *Плохий С. Н.* Указ. раб. — С. 105; *Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 505.
- ¹²⁵ *Остапчук В., Галенко О.* Зазнач. праця. — Текст. — С. 365, 366.

Розділ IV

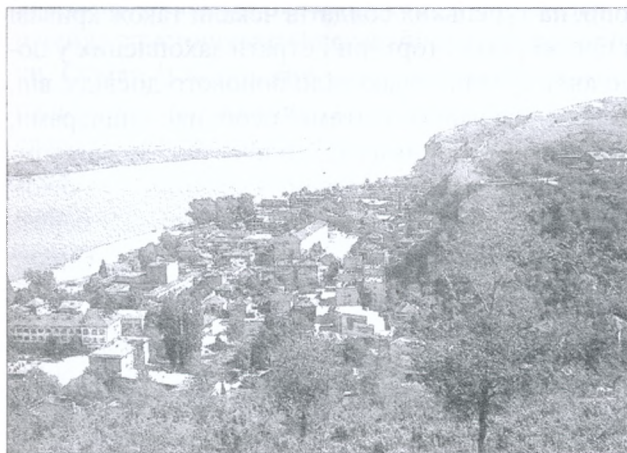
НАБЛИЖЕННЯ АРМІЇ ОСМАНА II ДО ХОТИНА. ІНЖЕНЕРНА ПІДГОТОВКА ТЕАТРУ БОЙОВИХ ДІЙ

Попри труднощі, пов'язані з поганими дорогами та подоланням водних перешкод, Осман II зі своєю величезною армією неухильно наближався до кордонів Речі Посполитої. Тим часом польсько-литовські сили активно облаштовували свої бойові позиції під Хотином. Із приходом сюди запорожців, підрозділів королевича Владислава, а також турецької армії новоприбулі війська зайняли і відповідним чином облаштували свої позиції на полі Хотинської битви. Складним інженерним завданням стало спорудження мостів, які відігравали для воюючих сторін роль стратегічних об'єктів.

1. Осман II «біля воріт»: марш турецької армії під Хотин

Отже, 9 червня 1621 р. турецький султан зі своїми основними силами виступив з Адріанополя в похід проти Речі Посполитої¹. Його армія просувалася до Дунаю. Осман II розділив її на дві частини. Передові підрозділи турків рухалися дорогою, що вела на Галац. Основні ж їхні сили пішли іншим маршрутом — разом із султаном вони прямували до Нікополя, що на Дунаї.

Здійснювати марш різними дорогами турки змушені були з міркувань економії, оскільки тією чи тією мірою розосереджені на марші сили легше було забезпечити продовольством, а коней, верблюдів та інших тварин, які перевозили вантажі, — кормом². Цей похід для турецької армії не став легкою прогулянкою. Він неабияк виснажив армію Османа II, яка витратила чимало зусиль та часу, ідучи розгрузлими від сильних дощів дорогами. Навіть витривалі верблюди вибивалися із сил, через що доводилося знімати із них в'юки. Важкі котли та частину наметів переклали на спини чотирьох слонів. Свого часу цих велетів подарував турецькому султану перський шах³.

Вид на Нікопол від фортеці. Сучасне фото

Шах Аббас I
на коні.
Художник
Т. Герберт.
1627–1629 рр.

Шах Аббас I.
Художник
Д. Кастос.
1600-ті рр.

Лише на початку липня передові колони армії Османа II дійшли до Дунаю. Ідучи уздовж ріки, через Добруджу, турки потрапили у зону великої посухи. Від нестачі корму почали масово гинути коні. Серед солдатів поширювалися різні хвороби. Врешті-решт змучені тяжким походом головні сили султана зупинилися під Ісакчею (Облучицею). Під цим містом вирішено було переправитися через Дунай, ширина якого у цій місцевості сягала 700 м. Численні мілини та намиви полегшували спорудження мосту. Утім, зробити його було непросто, оскільки на ріці вистачало також небезпечних бистрин⁴.

Очікуючи наведення переправи через Дунай, Осман II не марнував часу. Він приділяв пильну увагу спорудженню понтонного мосту, поставивши поблизу будівництва свій намет. Султан перебирався до табору лише на ночівлю. У той чи той спосіб він намагався утвердити авторитет своєї влади, а також підняти бойовий дух своїх вояків. Зокрема, усівшись біля свого пишного шатра, Осман II спостерігав, як за його наказом роздавали платню воякам, дістаючи гроші зі скринь, що стояли під балдахіном (ця процедура розтягнулася на декілька днів). Окрім такої приємності, як гроші, на турецьких солдатів чекали також криваві видовища та розваги. Йдеться про жорстокі тортури і страти захоплених у полон запорожців. Оскільки молодому султану бракувало бойового досвіду, він, аби постати у вигідному світлі перед своїми солдатами, особливо яничарами, вирішив похизуватися перед ними своїм умінням стріляти з лука. За повідомленням османського хроніста Мустафи Наіми, пущена султаном-лучником стріла перелетіла через широчінь ріки й увіткнулася у землю на лівому березі. Якщо це справді так, то султан послав стрілу із лука близько на 700 м *. Гордий

* Загалом така дальність польоту випущеної із лука стріли можлива. Принаймні рекорд дальності польоту стріли із спортивного лука, встановлений у 1970-ті рр., становив 691 м. Близько 700-метровий постріл із лука, на який спромігся Осман II, наприкінці XVIII ст. перевершив інший султан-лучник, Селім III. Є дані про те, що на змаганнях у Стамбулі 1798 р. пущена ним із лука стріла пролетіла 889 м (Шокарев Ю. В. Луки и арбалеты. — М., 2007. — С. 24).

таким своїм подвигом, Осман II вирішив увіковічнити пам'ять про нього. Отож на місці падіння своєї стріли він наказав установити мармурову корону із відповідним написом.

11 липня понтонний міст, по якому підводи могли рухатися у два ряди, був готовий і розпочалася переправа, що тривала понад тиждень. Не обійшлося без ускладнень: швидка течія ріки розірвала споруджений міст посередині. На дно пішли 6 гармат, потонули 200 буйволів, а також багато людей. Вину за це поклали на будівничих мосту, через що вони закінчили життя на palі. Після усунення пошкодження, переправу поновили. Потрібно зазначити, що турецька армія переправлялася через Дунай не лише під Ісакчею. Згідно з повідомленням польського розвідника, вже 5 липня турки масово долали Дунай на чайках під Галацом. 9 липня польський вивідувач став свідком того, як вояки Османа II переправили на лівий берег цієї ріки 14 середніх гармат в районі Ізмаїла⁵. Ще до спорудження мосту під Ісакчею, про що йшлося вище, передові підрозділи турецької армії переправилися через Дунай вище Джурдова.

18 липня уся турецька армія переправилася на лівий берег Дунаю. Під час маршу турків молдавською територією їхні сили зростали. Наприкінці липня до Османа II прибули кількатисячні підрозділи, які очолювали бейлербей Діарберкіра (місто на південному сході сучасної Туреччини) Ділавер-паша, а також молдавський господар Александр Еліаш. 1 серпня турки захопили двох «язиків», які на допиті надали їм відомості (багато в чому перебільшені), що стривожили султана. Ці полонені стверджували, що під Хотином укріпилося 50–60-тисячне польське військо із сильною артилерією. До нього із підкріпленнями наближається королевич Владислав. Частина запорозького війська рушила спустошувати Бессарабію. Аби перевірити правдивість останньої звістки, Осман II відправив у Бессарабію бойові підрозділи, очолювані Гаджескіпашею. Султан аж ніяк не хотів допустити об'єднання сил королевича Владислава із польським та литовським військом, яке укріпилося на підготовлених позиціях під Хотином. Однак для цього потрібно було поспішати, тоді як темп маршу турецького війська залишався доволі низьким. Серед причин, що не давали воякам Османа II швидше просуватися уперед, була їхня фізична втома від походу, який розпочався майже два місяці тому з Адріанополя. Не найкращим був і морально-психологічний стан турецької армії — султану доповіли про факти масового дезертирства яничарів. 13 серпня він провів огляд їхніх підрозділів, пообіцявши по півпіастра кожному, хто пройде його. Як з'ясувалося, чутки про те, що «яничарів і половини не залишилося під корогвами», тією чи тією мірою мали під собою ґрунт. Відтак ошалілий від люті Осман II влаштував рознос яничарським командирам⁶.

Осман II

Яничар.
Художник невідомий.
До 1657 р.

16 серпня передові загони турків дійшли до Цецори, де відбулася концентрація сил армії турецького султана і звідти вона рушила на Хотин⁷. Якими за чисельністю були військові сили Османської імперії, що взяли участь у Хотинській битві? Щодо цього у джерелах зустрічаються різні, нерідко значно перебільшені дані. Приміром, у Кам'янецькій хроніці стверджується, що султан прийшов під Хотин із 250-тисячною армією, що мала на озброєнні 250 гармат. До нього приєдналися кримський хан із 130-тисячним військом, а також Кантемір-мурза, який привів із собою 80 тисяч татар⁸. Тобто, згідно з цим джерелом, сили Османа II налічували 460 тисяч вояків. Ще фантастичніші дані навів Й. Єрлич, який писав про те, що чисельність турків і татар помітно перевищувала 700 тисяч осіб, а кількість гармат, які вони мали, обчислювалася чотирма сотнями⁹. Про 700-тисячні військові сили турецького султана, до яких 7 вересня додалося 160-тисячне підкріплення, повідомляв хелмінський воєвода Ян Вейгер¹⁰.

Вітчизняні історики нерідко потрапляли під магію великих чисел, що зустрічаються у джерелах на позначення чисельності сил Османа II, які взяли участь у Хотинській війні. Наприклад, М. Максимович був переконаний, що під Хотином Осман II мав 300 тисяч турків та 100 тисяч татар¹¹. Ще далі пішов у перебільшенні чисельності армії турецького султана Д. Яворницький, який писав, що у той час під рукою Османа II було півмільйона вояків¹². Така історіографічна тенденція збереглася і в радянській історичній науці. Приміром, дослідник цієї проблематики М. Алекберлі доводив, що полякам та козакам протистояла понад 250-тисячна армія противника, у розпорядженні якої було понад 300 гармат великого і середнього калібру¹³. Стриманішим та реалістичнішим в оцінках чисельності армії турецького султана був К. Гуслистий. Він виходив із того, що ця армія налічувала близько 150 тисяч турків, а також декілька десятків тисяч татар¹⁴. У сучасних українських науково-популярних виданнях можна зустріти твердження про «майже півмільйонну турецько-татарську армію», яку привів під Хотин Осман II¹⁵.

Це питання розглядали також, зокрема, польські дослідники. Причому вже у XIX ст. стали з'являтися праці, наприклад Л. Рогальського¹⁶, у яких ставилася під сумнів теза про незліченні воєнні сили Османської імперії, що взяли участь у Хотинській війні 1621 р. На початку 60-х рр. XX ст. такий критицизм досяг свого апогею у праці Я. Віммера та З. Сперальського¹⁷. Ці історики критично переглянули повідомлення низки джерел, а також висновки своїх попередників. На їхню думку, під Хотином турецький султан мав не більш ніж 100-тисячну армію, у тому числі 15 тисяч татар. На жаль, Я. Віммер та Я. Сперальський не навели якихось істотних аргументів на користь свого припущення про таку вочевидь низьку чисельність сил Османа II під Хотином (без належного вмотивування залишилася також і висунута ними теза про вельми низьку чисельність козацького війська на чолі із П. Сагайдачним, яке 1621 р. воювало під Хотином, — близько 20 тисяч осіб)¹⁸.

Як видається, порівняно з названими авторами переконливіше обґрунтування чисельності армії Османа II у Хотинській війні зробив Л. Подгородецький. Визначаючи кількісний склад ополчення ленників, військ сялетів зтяжних провінційних підрозділів, історик узяв до уваги повідомлення османського хроніста Мустафи Наіми. Л. Подгородецький спирався також на висновки щодо цього француза Пауля Рікаута, який працював із документами османських архівів, що виникли через декілька десятків років по Хотинській війні 1621 р., а також залучив дані Айни Алі, викладені в «Описі турецької монархії за Ахмеда I» — цей автор зібрав відповідну інформацію кільканадцятьма роками пізніше. Л. Подгородецький зменшив ці дані про чисельність турецької армії на кільканадцять відсотків, зробивши у такий спосіб поправку на неявку ленників до війська через різні причини — хвороби, недисциплінованість тощо. Історик спирався також на розраховані Л. Рогальським показники максимальних мобілізаційних можливостей Османської імперії. Відтак Л. Подгородецький дійшов висновку про те, що 1621 р. у розпорядженні турецького султана під Хотином могло бути, серед іншого, 70-тисячне військо, сформоване з ополчення, військ еялетів та зтяжних провінційних підрозділів. Причому не усе воно прибуло на поле битви: через хвороби, дезертирство і смерть до Хотина дійшли лише 50–60 тисяч солдатів. Щодо зтяжного війська султана, утримуваного за рахунок державного скарбу, то під Хотином його представляли 8 тисяч сіпагів та 12 тисяч яничарів, тоді як решта вояків через різні причини, у тому числі дезертирство, уникнули Хотинської битви. Турецька артилерія налічувала 62 гармати, у тому числі важких, а до її обслуги входило декілька сотень людей. Війська васалів турецького султана склалися із 10-тисячного війська кримського хана Джанібєка-Гірея, 5-тисячної Добруджинської та Буджацької орд на чолі із Кантеміром-мурзою, а також 1–2 тисячі вояків гвардії султана.

Кримськотатарський
воєначальник
середини XVII ст.
Із польської гравюри
1650-х років

Кримський татарин.
Середина XVII ст.
(татарський посол
до Швеції із гравюри
у «Theatrum
Europaeum». 1650)

Молдавський господар Александр Еліаш (невдовзі його змінив на господарському престолі Стефан Томша) привів до Османа II 5-тисячне військо, волоський (мультянський) господар Раду Міхні — 6–7 тисяч вояків. Звідси впливає,

що 1621 р. загальна чисельність армії турецького султана під Хотином була в межах 102–108 тисяч вояків. Також у ній налічувалося декілька десятків тисяч озброєних слуг та солдатів допоміжних служб¹⁹.

Звісно, що зроблені Л. Подгородецьким підрахунки не можуть бути абсолютно точними. Адже через незадовільний стан джерел неможливо, наприклад, отримати повну статистику щодо дезертирів та загиблих під час походу до Хотина. До того ж, джерельні повідомлення про чисельність армії Османа II нерідко суперечать одні одним, що робить відповідні підрахунки дослідників не завжди переконливими. Якщо, приміром, Л. Подгородецький виходив із того, що анатолійські підрозділи (азіатська частина Османської імперії) під командуванням бейлербея Гасана-паші за їхньої потенційної чисельності у 25 тисяч вояків насправді мали лише 14 тисяч осіб²⁰, то захоплений поляками 2 вересня 1621 р. у полон турок на ім'я Мехмед, який служив у підрозділі Гасана-паші, повідомив, що сили анатолійського бейлербея налічували 20 тисяч вояків²¹. Водночас у джерелах можна знайти підтвердження того, що, приміром, у війську Османа II було 12 тисяч яничарів²². Напевно турки мали більше, ніж 62 гармати.

Оскільки немає можливості точно визначити чисельність сил Османа II, які він привів під Хотин, за орієнтовну їх чисельність можна взяти зроблені Л. Подгородецьким підрахунки щодо 102–108 тисяч султанських вояків (округлимо їх до 110 тисяч), а також декілька десятків тисяч слуг і солдатів допоміжних служб. Загальна чисельність армії Османа II у Хотинський битві напевно була в межах принаймні 150–160 тисяч осіб.

Зібрана в одному місці така велика, як на ті часи, армія, яка мала величезну кількість коней, верблюдів та іншої худоби, справляла на сучасників враження небаченої збройної потуги. Не дивно, що багатьом вона здавалася набагато більшою, аніж була насправді. Навіть послані польським командуванням у ворожий стан розвідники нерідко губилися, вражені побаченим. Відтак у своїх репортажах вони хибували перебільшеннями. Приміром, Я.-К. Ходкевич у своєму листі до Сигізмунда III від 4 серпня 1621 р. писав про те, що від його розвідників надходять повідомлення про майже двомільйонне турецьке військо. Утім, Я.-К. Ходкевич ставив під сумнів достовірність цієї інформації. Натомість литовський гетьман вважав реальними цифри із донесення ще одного свого вивідувача, згідно з якими султан мав 90 тисяч «списоносців», 30 тисяч яничарів та 50 тисяч татар²³. Тобто, в цьому випадку йшлося про 170-тисячні військові сили.

Потрібно зазначити, що вже у середині липня 1621 р. польське командування мало інформацію про турецькі сили, яка була близькою до наведеної вище. Йдеться про дані, що їх надав йому утікач із турецької неволі шляхтич Юрій Вороцький. Він потрапив до рук турків ще під час Цецорської битви 1620 р. і невдовзі опинився у Стамбулі. У червні 1621 р. цей турецький бранець вирвався з полону і 16 липня вже був у розташуванні польського війська. Звідси випливає, що Ю. Вороцький мав можливість збирати відомості про турецьку армію від часу оголошення Османом II загальної мобілізації і до досягнення турками берегів Дунаю. У межах доступних для цього шляхтича-утікача джерел інформації його оцінка чисельності турецької армії є доволі предметною,

хоча і не позбавлена певної недооцінки воєнної потуги Османської імперії для Речі Посполитої (Ю. Вороцький невиправдано оптимістично прогнозував близький напад на Туреччину сил перського шаха, а також деяких європейських монархів, у тому числі іспанського та англійського королів). У записаному на основі його свідчень донесенні, зокрема, йшлося про таке: «при самому імператорові турків 75000, арабів — 30000, греків, вірмен, болгар, сербів із різними християнськими людьми 47000, яничарів 10000. Артилерії — 260 гармат, для яких не вистачає пушкарів; іноземців — французів і німців, які служили турецькому імператорові в одному полку — 700, повтікали усі, хто де тільки міг, лише почувши, що має розпочатися війна з поляками, ще залишилося десь із 60. Каже, [що] у турецькій державі велика кількість верблюдів, і злічити їх не зміг, лише в одного імператора число деяких верблюдів 6000; із великими на кшталт людини сідлами і до кожного сідла приладнано списа із прапорцем — [так], що здалеку скидається на військо зі списками. На шістдесяті верблюдах везуть імператорські гроші... — діставшись Дунаю, мають давати війську гроші. Слонів чотири, що нині носять намети, а пересбравшись через Дунай ті чотири слони мають носити напнуте на них турецьке шатро і повсякчас [будуть до цього] готові, і вдень, і вночі. З великим шумом ремонтують дороги до Дунаю. Про міст, що мав би бути через Дунай — цього немає у них на думці. переправлятися мають на поромах; щодо мосту лише удають, [що клопочуться про нього] — лише зі страху перед шпигунами. На Дунаї несуть сторожу п'ятсот чайок із невеликими польовими гарматами. Мультияни, серби та угорці і різні люди, які є над Дунаєм і над котрими стоять турки, пильно стережуть, щоб запорозькі козаки не прорвалися у Дунай. Бачив ті чайки під містом Рушуком... при мультиянському господарю Радулу 1800 людей, усі кінні, так багато мобілізовано тих, які несуть сторожу над Дунаєм на кількох місцях, де турки мають переправлятися. Однак де саме мали б бути ці місця, він не знає»²⁴.

Отже, якщо підсумувати чисельність різних підрозділів турецьких сил, відомості про які надав Ю. Вороцький, то чисельність армії Османа II сягала понад 162 тисяч осіб, що є достатньо близьким до відповідних оцінок, які на початку вересня 1621 р. зробив головнокомандувач польсько-литовського війська Я.-К. Ходкевич (170 тисяч осіб). Прикметно, що ряд відомостей, здобутих Ю. Вороцьким про армію Османа II та її плани, пізніше дістали підтвердження в інших джерелах, які, приміром, засвідчили факт наведення турками понтонного мосту на Дунаї, роздачу там грошей султанським воякам, звістку про верблюдів, екіпіровка яких нагадували вершників зі списками (про останнє детальніше йтиметься нижче). Проте польсько-литовському командуванню (так само як і запорозькому) було складно визначити ступінь достовірності повідомлень своїх розвідників про чисельність турецької армії. Не викликало сумніву лише те, що сили турків і справді були великі, а войовничі наміри султана — вельми рішучі. Після того, як турецька армія, по своєму зосередженні під Цецорою, у другій половині серпня 1621 р. рушила під Хотин, над Річчю Посполитою нависла смертельна небезпека, адже, образно висловлюючись, Осман II був «біля воріт», тобто, війна упритул наблизилася до її кордонів.

2. Поле Хотинської битви: розташування та фортифікація військ

Характер боїв, які розгорілися восени 1621 р. під Хотиним, вочевидь залежав не лише від особливостей стратегічного мислення і тактичних уподобань полководців, організаційної структури, озброєння, матеріально-технічного забезпечення, чисельності та бойової виучки підрозділів, якими вони командували. Є підстави стверджувати, що на тактику ведення противниками війни у Хотинській битві істотно вплинули особливості рельєфу навколишньої місцевості. Однак точно визначити усі деталі розташування бойових позицій військ, які протистояли одні одним під Хотиним, немає можливості, адже повідомлення про це джерел доволі скупі та невиразні. Ті чи ті відомості, що проливають світло на це питання, можна почерпнути, зокрема, зі щоденників Хотинської війни 1621 р., хроніки М. Наїми, листів з-під Хотина учасників боїв до різних адресатів. До наших днів збереглося також графічне джерело, що вельми важливе для розуміння місця дислокації військ противників під Хотиним. Ідеться про опубліковану 1624 р. гравюру Якоба Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.». Автор цієї гравюри зобразив хотинський театр воєнних дій на замовлення Папської курії²⁵. Щоправда, він тяжів до схематизму і не надто дбав про те, аби його панорама Хотинської битви в усьому відповідала реальним особливостям топографії Хотина та його околиць.

Війна Польщі з Туреччиною 1621 р. Художник Я. Лауро. 1624 р.

При вивченні поля Хотинської битви важливо знати природні особливості та реальні параметри природно-географічних об'єктів Хотина, його околиць, що фігурують у писемних та графічних джерелах, а також правильно прив'язати відповідну топоніміку XVII ст. до сучасного хотинського ландшафту. Для цього можуть прислужитися, зокрема, сучасні топографічні карти Хотина, натурні обстеження та обміри окремих пагорбів і долин на місці боїв 1621 р., а також свідчення місцевих старожилів, зокрема про особливості руела Дністра до побудови у 60-х роках XX ст. Новодністровської ГЕС, їхні повідомлення про випадкові знахідки артефактів, пов'язаних із Хотинською битвою*. Про розташування під містом та на його околицях польсько-литовських сил, запорожців та армії Османа II вочевидь багато могли б розповісти археологічні матеріали. На жаль, дослідники не мають можливості опертися на них достатньою мірою, оскільки масштабних і систематичних археологічних розкопок поля Хотинської битви 1621 р. не провадилося.

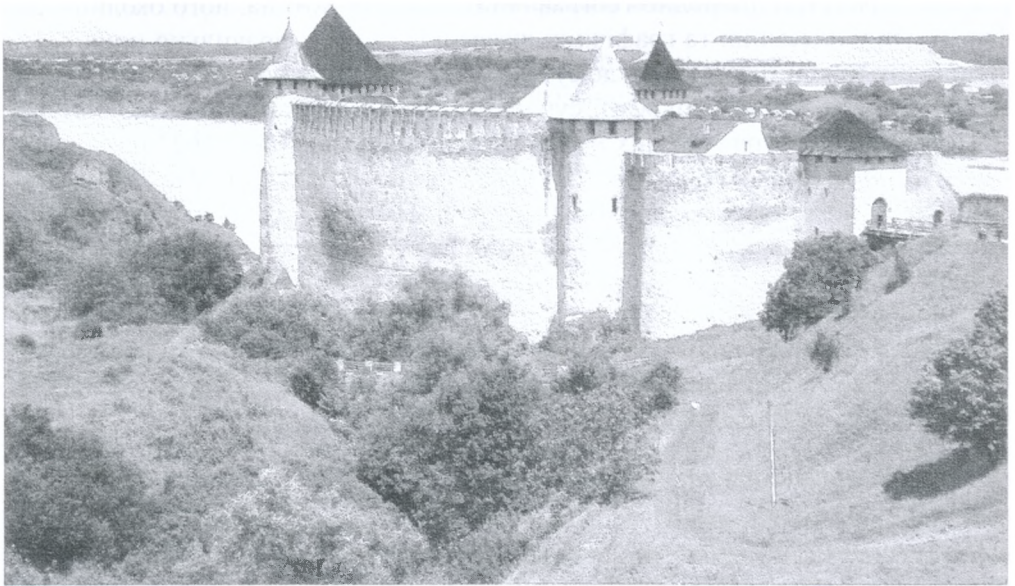
Табір польсько-литовської армії

Місце для битви, яку Я.-К. Ходкевич мав намір дати силам турецького султана, він обрав задовго до початку боїв під Хотином. Ще у травні 1621 р. литовський гетьман узгодив із Сигізмундом III план розміщення під цим містом своїх воєнних підрозділів²⁶. 8 серпня Я.-К. Ходкевич разом із С. Любомирським та його трьома полками переправився на правий берег Дністра і поринув у клопоти, пов'язані із закладенням укріпленого табору²⁷.

Литовському гетьманові допомагав прокладати лінію оборонних позицій на місцевості та керувати роботами з інженерного облаштування укріплень голландський інженер Вільгельм Аппельман. У спеціальній літературі трапляються загальні описи розташування війська хотинських оборонців. Зокрема, дослідники звертали увагу на те, що 1621 р. польсько-литовське командування вирішило розмістити свої бойові позиції під Хотином на плоскогір'ї, що прилягало до Дністра, загальною площею близько 8 квадратних кілометрів. Зі сходу укріпленний табір мав добрий природний захист — круті схили, що виходили до Дністра. Зручним для оборони був рельєф місцевості також у його північній частині, де схили переходили у круте урвище, по дну якого протікав струмок, впадаючи у Дністер. Тут стояв зведений із цегли Хотинський замок.

Він сполучався з рештою табірної території за допомогою підйомного мосту, перекинутого через урвище. За замком пролягала пересічена місцевість із численними ярами, вкрита буковим лісом та кущами. Польсько-литовське командування для вигод оборони своїх бойових позицій наказало дощенту спалити містечко Хотин, яке у той час налічувало декілька десятків будинків

* Автор висловлює шире вдячність мешканцям с. Анадоли Хотинського району, насамперед Марії Дмитрівні Тройчиній і Олександрові Дмитровичу Перепелюку, а також екскурсоводу Хотинського історико-архітектурного заповідника Сергієві Володимировичу Капустяку за люб'язно надану ними свого часу цінну краєзнавчу інформацію. Особлива подяка досліднику Володимирові Володимировичу Газіну, під керівництвом якого було здійснено ряд обмірів природно-географічних об'єктів Хотина та його околиць.

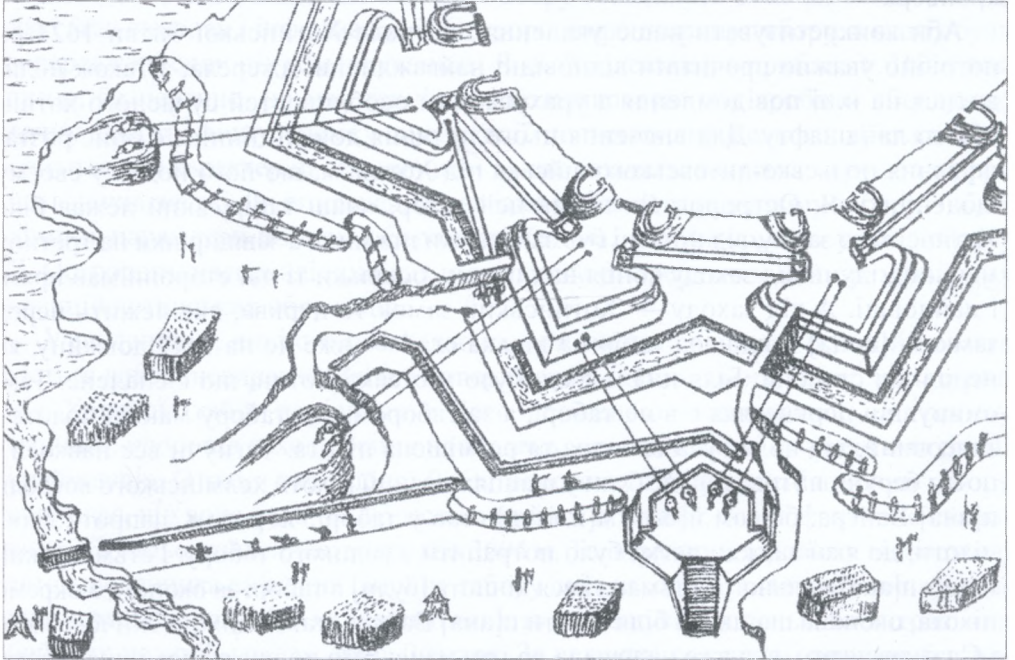

Хотинський замок. Західна сторона

(його мешканці до початку боїв покинули свої оселі). Водночас неушкодженою залишили тамтешню муровану церкву, яку в подальшому використали як оборонний вузол. До початку битви з турками під керівництвом В. Аппельмана в основному вдалося завершити спорудження укріплень. Головним елементом у системі фортифікації польсько-литовського табору став високий земляний вал із розташованим перед ним глибоким ровом. На найуразливіших ділянках оборони перед основним укріпленням насипали додаткові вали, а двоє табірних воріт, Польські та Литовські, надійно захистили окопами. Спорудили форти з дерев'яних балок, засипаних землею, з яких можна було вести фланкуючий вогонь. Роботи над зміцненням оборони не припинялися і під час Хотинської битви. Йдеться, зокрема, про зведення перед основною лінією оборони замаскованих окопів, у яких розмістили піхоту і гармати. З північного боку вали захищали коронні підрозділи на чолі із С. Любомирським. Позицію по центру зайняли жовніри королевича Владислава (основні сили його угруповання підійшли до Хотина вже під час боїв). З півдня оборону табору було покладено на литовські підрозділи під командуванням Я.-К. Ходкевича. Ще південніше розмістився табір лісовчиків, якими командував Станіслав Русиновський²⁷.

Як уже зазначено, проведення фортифікаційних робіт під Хотиним Я.-К. Ходкевич поклав на В. Аппельмана, представника нідерландської школи фортифікації. У чому були особливості цієї школи? Вже у XVI ст. голландці практикували спорудження земляних укріплень, що склалися із декількох оборонних елементів, у тому числі валів та ровів — як сухих, так і наповнених водою. Особливу роль в обороні було відведено бастіонам, тобто порівняно невисоким п'ятикутним у плані земляним спорудам, висунутим у поле (тилова

частина бастионів сполучалася із двома сусідніми ділянками земляного валу). Завдяки такому розміщенню та конфігурації, яка давала можливість встановити декілька артилерійських позицій, із бастиону можна було вести інтенсивний вогонь у різних напрямках для захисту передполя, рову, валу та для вогневої підтримки сусідніх бастионів. Окрім цього, таке земляне укріплення добре захищало від вогню противника.

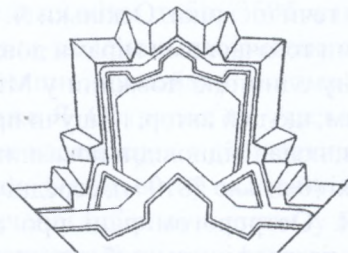

Розміщення гармат під час стрільби по куту бастиону.
Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст.

Бастиони зводили на відстані приблизно 220 м один від одного (в цьому разі врахували дальність пострілу з мушкетів) і з'єднували їх між собою спеціальними ходами. На найважливіших ділянках оборони додатково зводили зовнішні укріплення. Це міг бути так званий горнверк, тобто оборонна конструкція із двох напівбастионів, що нагадувала роги, або ж кронверк.

Горнверк за В. Яковлевим

Кронверк за В. Яковлевим

Останній мав форму бастиону по центру і двох напівбастионів із боків. Такі фортифікаційні ідеї почали поширюватися та втілюватися у життя на українських землях від початку XVII ст.²⁹

Немає сумніву, що під час спорудження оборонних укріплень польсько-литовського табору В. Аппельман спирався на принципи засади фортифікаційної системи, розробленої у Нідерландах. Підтвердженням цього може бути гравюра Я. Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.», на якій добре видно ламану лінію оборонних укріплень, яку утворюють гострі кути укріплень бастионного типу. Деякі з них своєю конфігурацією нагадують горнверк або кронверк.

Аби конкретизувати наше уявлення про поле Хотинської битви 1621 р., потрібно уважно прочитати відповідні найважливіші джерела, а також подивитися на їхні повідомлення з урахуванням особливостей сучасного хотинського ландшафту. Для вивчення цього питання доволі цінним є опис розташування польсько-литовського війська під Хотином, що його подав у своєму щоденнику Я. Остророг. Як писав цей автор, «наш табір, який лсжав біля Хотинського замку, від півночі був завдовжки пів милі, а завширшки на третину менший, ідучи від заходу сонця на південь, оскільки ті дві сторони мав прямі і найдовші. А від заходу — Хотинський замок та церква, яка лежить перед замком, [вона] захищала табір на кілька стай — вже не на таку довжину, як перші дві сторони. Біля цієї церкви було містечко Хотин, що є спалене. Там, оминувши церкву, яка є в не таборі, а за табором, від табору маючи болота і трясовини, від поля була окопана та розміщена піхота. Тягнучи все навкоси і потім беручи на південь, де були у шанцях позиції піхоти хелмінського воєводи п[ана] Вайєра, бо сам й[ого] м[илість] став у таборі, за ровом, напроти своєї піхоти, до якої завжди легко було потрапити з великого табору. Гетьманський намет п[ана] польного гетьмана і вся кіннота [були] в таборі за окопом, а окремо піхота, окопана шанцями біля піхоти п[ана] Вайєра, також піхота Жичевського і Слатковського, яка вже належала до гетьманського полку, як вся інша піхота, котра, прийшовши у кінець табору, скрізь розтягнулася за окопом до турецького табору і до ріки Дністер, між рікою та окопом — так, що більша частина пішого і козацького [війська] була у тій стороні. У цьому ж окопі було три гармати, на позиціях Денгофа, якому у підкріпленні була піхота Лермунта. І в низових козаків [було] ж двадцять їхніх гарматок (однак дріб'язку)»³⁰.

Як бачимо, Я. Остророг стверджував, що хотинський табір польсько-литовського війська мав завдовжки 0,5 милі від «півночі». З цієї інформації вочевидь випливає, що лінія оборони поляків та литовців розпочиналася від Хотинського замку й тягнулася у південно-східному напрямку уздовж пагорбів над Дністром, униз по течії цієї ріки. Оскільки Я. Остророг у своїх підрахунках оперував специфічними тогочасними мірами довжини — милями, то є потреба перевести їх в основну одиницю довжини у Міжнародній системі одиниць. Є достатньо очевидним, що цей автор, пишучи про довжину та ширину табору хотинських оборонців, подав відповідні показники у польських милях, які у ті часи поділяли на великі (близько 7810 м), середні (7030 м) і малі (6250 м). Якщо зіставити наведені Я. Остророгом дані про довжину польського табору (0,5 милі), приміром, із графічним зображенням природних та оборонних об'єктів поля Хотинської битви на гравюрі Я. Лауро, а також скористатися

певними лінійними обмірами сучасної придністровської території в районі Хотина (останнє докладніше розглядатимемо, зокрема, під час висвітлення питання про розташування запорозького табору), то можна дійти висновку, що Я. Остророг у своїх обмірах довжини та ширини бойових позицій польсько-литовських сил спирався на великі польські милі.

Звідси випливає, що 0,5 милі довжини придністровської, власне північно-східної, оборонної лінії зазначеного табору становлять 3905 м. Звісно, що ці дані (так само, як і інформація Я. Остророга про ширину табору, в якому були зосереджені сили під командуванням Я.-К. Ходкевича), є приблизні. Названий автор, безперечно, не мав технічних можливостей, аби зробити абсолютно точну топографічну зйомку дислокації польсько-литовського війська. Про орієнтовний характер наведених ним даних свідчать, зокрема, «круглі» цифри показників, на які він опирався, позначаючи довжину та ширину табору. Тобто, лінійні параметри табору оборонців Хотина, що фігурують у щоденнику Я. Остророга, насправді приблизно відповідають реальним розмірам бойових позицій хотинських оборонців.

У щоденнику, що його розглядаємо, про ширину бойових позицій поляків ідеться доволі невиразно. Згідно з твердженням автора цього твору, закладений під Хотином табір порівняно з його довжиною «завширшки на третину менший, ідучи від заходу сонця на південь, оскільки ті дві сторони мав прямі і найдовші». Отже, з окресленої Я. Остророгом у такий спосіб ширини табору випливає, що вона була на $\frac{1}{3}$ менша за його довжину, тобто фактично становила $\frac{2}{3}$ польської великої милі, або 2604 м. Те, що у просторовому відношенні автор щоденника визначив ширину табору «від заходу сонця на південь», вочевидь потрібно розуміти як зорієнтованість розташування польсько-литовських бойових позицій уздовж течії Дністра. За великим рахунком, це мало б означати, що на правому березі цієї ріки на відстані 2604 м по перпендикуляру від північно-східної сторони табору, влаштованої на дністровських схилах, пролягала паралельна до неї південно-західна сторона.

Як випливає зі щоденника Я. Остророга, сторони табору уздовж Дністра, які формували на місцевості специфічну, видовжену, конфігурацію польсько-литовського табору, з орієнтацією його на ріку, порівняно з іншими табірними сторонами були «найдовші», а також «прямі». Звісно, що насправді вони не могли бути ані ідеально рівні, ані паралельні, ані однакові за довжиною. Водночас логічно припустити, що названа Я. Остророгом ширина табору поляків та литовців — $\frac{2}{3}$ польської великої милі, тобто 2604 м по перпендикуляру між північно-східною та південно-західною табірними сторонами, приблизно відповідала зазначеній величині принаймні у тому місці, де ці сторони сполучалися між собою. Адже Я. Остророг, як учасник битви під Хотином, вочевидь добре орієнтувався насамперед у тій частині табору, де були дислоковані польські підрозділи. Отож, автор щоденника мав би бути доволі точним у своїх обмірах зазначеної табірної частини, у якій він бачив такі важливі оборонні об'єкти, як Хотинський замок, а також влаштовані у земляному валу Польські ворота.

Оскільки конфігурація польсько-литовського табору дещо нагадує трапецію, у якій північно-східну та південно-західну табірні сторони можна уявити як її основи, а решту — як бічні сторони, то згаданий вище умовний перпендикуляр, що мав би позначати ширину табору у місці розташування польських підрозділів, доцільно провести від того кінця північно-західної табірної сторони (якщо її розглядати як бічну сторону трапеції), що найвіддаленіший від Дністра. З урахуванням цього спробуємо насамперед визначити, де саме на місцевості 1621 р. пролягала північно-західна сторона табору хотинських оборонців. Отже, безсумнівним є те, що вона розпочиналася від Хотинського замку. Я. Остророг розглядав цей замок як розташований у західній частині табору. Справді, західна сторона цієї фортеці, так само, як північна і східна, були повернуті у бік противника — сил Османа II. Однак, за великим рахунком, Хотинський замок, стояв у північно-східному куті оборони польсько-литовського війська.

Як уже зазначено, цей важливий вузол оборони сил, якими командував Я.-К. Ходкевич, стояв над Дністром, при впадінні у нього невеликого потоку. Названу цитадель неодноразово перебудовували. 1621 р. конструктивно замок мав вигляд, якого в основному набув за правління молдавського господаря Стефана III Великого (1457–1504). За його велінням Хотинську фортецю XIII ст. перебудували і розширили. Відтак вона дістала, зокрема, три великі вежі, мури завширшки до 6 м і заввишки до 40 м, а також підвали³¹. Розміщена на крутих дністровських схилах, цитадель зі сходу була надійно захищена водами Дністра. Із півночі Хотинський замок омивав потік, який під його мурами впадав у ріку.

Потік перед Хотинським замком

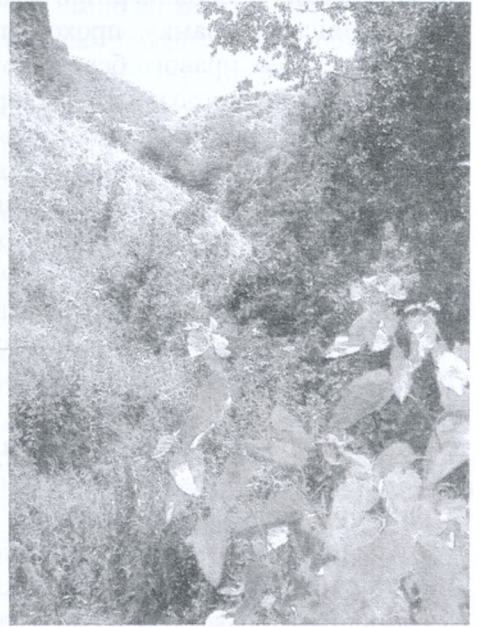
Потік при впадінні у Дністер під Хотинським замком

Дністер у місці впадіння потоку під Хотинським замком

У цьому місці потік під час повноводдя розливався на декілька метрів, утруднюючи підхід до фортечних мурів. Звісно, що сам по собі він не становив для противника неподолану перешкоду. Однак, якщо взяти до уваги ту обставину, що потік протікав по дну глибокого урвища, то стає зрозуміло: північна сторона Хотинської цитаделі мала вельми надійний природний захист.

Під час облаштування бойових позицій на північно-західній стороні польсько-литовського табору, вочевидь, були використані природні особливості місцевості, які посилювали оборонні можливості інженерних укріплень. Вельми вірогідним є те, що розташовані тут позиції польських підрозділів мали прив'язку до глибокого урвища під Хотинською фортецею, по дну якого ніс свої води доволі швидкий потік.

Урвище
під Хотинським замком

◁ Хотинський замок.
Північна сторона

У наші дні під час дощів цей потік розливається у деяких місцях на 3–4 м. Наприклад, він сягає такої ширини за півсотні метрів на північний захід від Хотинського замку. Приблизно за сотню метрів від замкових мурів у цьому напрямку круті схили урвища сягають декілька десятків метрів. Утім, невдовзі урвище переростає у балку, яка, проте, все ще має високі та круті схили, між якими на відстані у декілька десятків метрів протікає потік. Проїшовши від фортеці у зазначеному напрямку вгору по течії потоку близько 300 м, можна помітити, що балка стає дедалі ширшою, а її схили — пологішими.

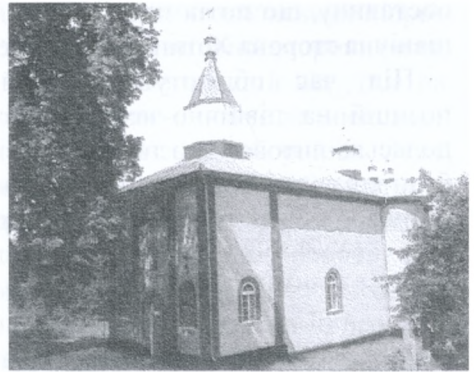
Десь за 400 м від Хотинського замку потік різко повертає на південь. У цьому місці на місцевості виникла своєрідна розвилка, яку утворили яр, завдовжки близько 150 м, що з'єднується з улоговиною, по якій тече до Дністра потік, а також повернуте на південь русло цього потоку. Приблизно за 280 м на північний захід від початку зазначеного вище яру, а також близько за 650 м західніше Хотинської фортеці стояла мурована Миколаївська (Красна) церква.

Польсько-литовське командування перетворило її на автономний оборонний форпост. У ній зайняла оборону піхота під командуванням Кохановського³². Між цією церквою та основною оборонною лінією табору пролягала важкодоступна болотиста місцевість.

Отже, північно-західна сторона табору хотинських оборонців розпочиналася від Хотинського замку, проходила по високих схилах правого берега потоку, потім доходила до розвилки, утвореної 150-метровим завдовжки яром та улоговиною, що круто повертала у південному напрямі. Як видається, від цього місця лінія оборони поляків продовжувала тягнутися правим берегом потоку, вгору по його течії. Опосередковано це підтверджує повідомлення Я. Остроґа про те, що принаймні від церкви св. Миколи польські укріплення йшли на південь «навкоси». Аргументом на користь саме такого розташування бойових позицій польського війська може бути і те, що прилеглий до правого берега потоку рельєф місцевості сприяв обороні. Приміром, на відстані понад 1 км від зазначеної природної розвилки правий схил балки, по дну якої протікає потік, піднімається над потоком на декілька десятків метрів. Вочевидь цю місцевість мав на увазі один польський шляхтич, учасник Хотинської битви, який писав про надійний природний захист північно-західної сторони польсько-литовського табору. За його спостереженням, від Дністра табір захищали круті скелі (там стояв Хотинський замок), а вгору по плато його оточили дуже глибокі яри із заростями кущів³³.

У першій чверті XVII ст. правий схил балки, по дну якої протікав потік, напевне був крутішим, аніж у наші дні, адже за останні декілька століть під впливом дощових вод безперечно відбувалося його розмивання та зсуви ґрунту. Зокрема, за розповідями місцевих мешканців, один із таких зсувів стався на ньому порівняно недавно поблизу будинку за адресою Лук'яна Кобилиці, 6.

Без археологічних розкопок немає можливості точно встановити конфігурацію цієї сторони польсько-литовського табору. Утім, можна припустити, що так чи так вона і надалі мала прив'язку до русла потоку й доходила до його витоків, власне вододілу, який проходив по плато, поблизу сучасної вулиці К. Галкіна — на її ділянці між вул. Васильєва та Чернівецькою. У цьому районі була болотиста місцевість. Прикметно, що такою вона є і в наші дні, приміром поблизу Хотинської інкубаторної станції (вул. Незалежності, 80). Як болота, так і зазначений вододіл були тими особливостями хотинського ландшафту, які напевне мусило враховувати командування польсько-литовської армії, приймаючи рішення про фортифікацію північно-західної ділянки свого табору. Відтак під час спорудження валів на цьому напрямку вочевидь було зроблено розрахунок на те, щоб захисники табору контролювали основні висоти та

Миколаївська (Красна) церква
у Хотині

підступи до своїх укріплень. З огляду на цю обставину до табору мала увійти основна височина, звідки брав початок потік, який ніс свої води до Хотинського замку та впадав у Дністер.

Якщо від верхів'їв плато, власне, від прилеглої до витоків потоку місцевості, провести умовний перпендикуляр до русла Дністра, то він становитиме орієнтовно 2700 м. Ця відстань загалом є доволі близькою до даних Я. Остророга про ширину польсько-литовського табору у 2/3 польської великої милі, тобто 2604 м. Щоправда, залишається невідомим, чи відносив цей автор до свого табору безпосередньо прилеглу до ріки територію, чи, можливо, лише схили Дністра, які контролювали поляки, наприклад, у районі сучасної вул. Дністровської (від витоків потоку це становило приблизно 2300 м), або ж тільки місцевість перед початком крутого схилу до Дністра, як-от поблизу сучасної вул. Незалежності, 6 (відстань звідси до верхів'їв потоку становить по прямій орієнтовно 1860 м). Хоч би там як, а північно-західна сторона польського табору, розпочавшись від Хотинського замку, вочевидь тягнулася уздовж русла потоку аж до його витоків, до гребеня плато. Вона не могла бути істотно ані меншою, ані більшою, як з огляду на інформацію Я. Остророга про ширину польсько-литовського табору, так і розглянуті вище важливі для оборони особливості хотинського ландшафту.

Орієнтовно у місцевості, де лежало верхів'я потоку, північно-західна сторона оборонного табору сполучалася з південно-західною стороною. У цьому куті оборони польсько-литовського війська позиції захищали піхотинці хелмінського воєводи Я. Вейгера — як на табірному валу, так і в шанцях, розташованих перед ним.

Якщо зробити приблизну прив'язку до місцевості південно-західної сторони оборонного табору — від верхів'я потоку (де вона гадало сполучалася з північно-західною табірною стороною) у бік Дністра, приблизно до яру, що у сучасному селі Анадоли (про розташування цього яру, а також позицій у цьому районі лісовчиків та запорожців йтиметься нижче), її довжина становитиме понад 3 км. Така її довжина загалом узгоджується із повідомленням Я. Остророга, згідно з яким зорієнтовані уздовж течії Дністра сторони табору були довші, аніж інші сторони (як уже зазначено, за даними цього автора, ширина оборонних позицій польсько-литовського війська становила орієнтовно від близько 2 км до 2,7 км). За повідомленнями джерел, на цій стороні оборонного валу стояли ворота, що вели «до води», тобто до Дністра. Прикметною особливістю місцевості в районі Литовських воріт були «гори, рови, з яких зручно виходити у поле — і те поле служить лише нам, а не неприятелеві, адже від того поля наш табір захищають ліси і жоден ворог не має жодної можливості заглядати до нас»³⁴.

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що Литовські ворота було влаштовано в оборонному валу південно-західної сторони табору порівняно недалеко від Дністра. Якщо ця табірنا сторона становила десь понад 3 км завдовжки, то від її початку, де вона сполучалася з північно-західною табірною стороною, ворота у ній вірогідно розташували через 2–2,5 км у південно-східному напрямку (у бік сучасного села Анадоли Хотинського району). У такому випадку відстань від Литовських воріт по перпендикуляру до Дністра становила б

менше 2 км. Як випливає з джерел, перед основними оборонними спорудами цієї сторони пролягала пересічена місцевість зі смугою лісу, що створювала додаткові вигоди для оборони війська Я.-К. Ходкевича.

Як видається, на території табору неподалік Литовських воріт містилася ставка Я.-К. Ходкевича (звісно, що з огляду на питання безпеки литовського гетьмана вона не могла бути під самими воротами, а розташувалася у глибині табору, аби звести до мінімуму можливість влучання ворожих ядер). Адже, по-перше, йому, як головнокомандувачу, важливо було контролювати цю важливу оборонну комунікацію, через яку здійснювалося перекидання бойових підрозділів на поле бою, а також відбувалося їхнє повернення звідти назад. По-друге, підходи до табірних воріт було порівняно надійно фортифіковано. Окрім того, з джерел відомо, що під час боїв Я.-К. Ходкевич оперативно випускав через ці ворота свій полк, що сигналізує про його дислокацію на зазначеній табірній території. Військові командири та інші особи, яким потрібно було терміново зустрітися з головнокомандувачем, легко могли знайти його в напрямку табірних воріт. Приміром, уранці 3 вересня до Я.-К. Ходкевича завітав королевич Владислав, який переправився із лівого берега Дністра зі своїм близьким оточенням, залишивши своє військо на протилежному березі напроти Хотинського замку. Королевич зупинився у наметі литовського гетьмана. Того ж дня його здолала пропасниця³⁵.

Є підстави припустити, що по тому, як сили Владислава переправилися на правий берег Дністра, королевич розташував свою ставку порівняно недалеко від командного намету Я.-К. Ходкевича, а його підрозділи зайняли табірну територію, прилеглу до валу південно-західної сторони, маючи, отже, сусідів по фронту справа — підрозділи С. Любомирського, а зліва, у бік Литовських воріт — литовське військо. Я.-К. Ходкевич напевно був зацікавлений у розташуванні наметів королевича Владислава на порівняно невеликій відстані від своєї ставки, адже це не лише давало йому можливість оперативно контактувати з королевичем, а й бути певним у його безпеці, за що він відповідав перед Сигізмундом III. Як видається, від Литовських воріт вглиб табору намети

Владислав IV
Ваза.

Художник
Ф. Люкс.

Близько 1639 р.

королевича були розташовані більш ніж на кілометр — за цієї умови була невеликою можливістю того, що до них долетять турецькі ядра. Згідно з інформацією щоденника П. Збігневського, на 28 вересня намет королевича стояв «при великій костельній шопі», однак Владислав там не мешкав. Насправді він «став значно нижче біля наметів його милості п[ана] великого гетьмана у зліплений із глини хатинці». Раніше Я.-К. Ходкевич сам проживав у цій глинобитній хаті, однак по тому, як 3 вересня Владислав приїхав до нього і захворів, литовський гетьман поступився нею королевичу і відтоді останній почав у ній постійно мешкати³⁶. Отже, розташування ставки королевича Владислава поряд із наметами Я.-К. Ходкевича на місцевості, що прилягала до Литовських воріт, можна вважати безсумнівним.

Неподалік Литовських воріт оборонні вали повертали на схід, у бік Дністра, утворюючи південну табірну сторону. Протягнувшись на декілька сотень метрів, вона з'єднувалася із північно-східною стороною польсько-литовської лінії оборони, що проходила уздовж правого берега ріки. Польові укріплення останньої доходили принаймні до струмка на хотинських околицях, який впадав у Дністер неподалік того місця, де закінчувалися високі дністровські кручі, змінюючись річковою долиною (як буде показано нижче, на цій долині стояли підрозділи війська П. Сагайдачного).

За розпорядженням Я.-К. Ходкевича розпочалися додаткові фортифікаційні роботи, завданням яких було посилити обороноздатність польсько-литовського табору, в тому числі в районі Литовських воріт. 4 вересня полковник Денгофф (напевно Герхард) зі своїми німецькими піхотинцями спорудив на горі перед Литовськими воротами шанці. Для їх облаштування мабуть було використано будівельні матеріали зруйнованої дерев'яної церкви. 7 вересня в районі цих новоспоруджених шанців Г. Денгоффа виростили ще одні земляні укріплення. Йдеться про шанці, викопані та облаштовані німецькими піхотинцями полковника Лермунта. Праве їхнє крило було впритул до шанців Г. Денгоффа, що, як уже зазначено, прикривали Литовські ворота, тобто їх було винесено перед оборонним валом підрозділів Я.-К. Ходкевича, а ліве крило, за твердженням Я. Собеського — прилягало до козацького табору³⁷. Як видається, таке розміщення на місцевості лівого крила шанців Лермунта було можливе за умови, якщо воно проходило перед укріпленням табору лісовчиків, адже останній стояв поряд із запорозькою лінією оборони. Можливо, пишучи про те, що ліве крило шанців Лермунта прилягало до козацького табору, Я. Собеський мав на увазі, радше, загальне розташування цих шанців поблизу запорозьких укріплень, аніж фактичне злиття їх з останніми. Адже, як випливає з джерел, під час боїв турки одразу, без додаткових перешкод, спрямовували свої атаки безпосередньо на лісовчиків (як буде показано нижче, південна лінія їхнього фронту не перевищувала 100 м).

Про особливості хотинського рельєфу, що сприяв обороні польсько-литовського війська, а також про влаштування ним подвійної лінії оборони, писав на початку вересня 1621 р. з-під Хотина шляхтич Зелінський. За його образним висловом, місцевість від Дністра «сама нас обороняє». Названий автор звернув увагу на ешелонування оборони армії під командуванням Я.-К. Ходкевича («Шанців двоє: одні опоясали кущі, другі оточили табір великим окопом, на якому піші жовніри і німецька піхота, ми — від кущів»)³⁸.

Де в оборонному валу влаштували ворота, які дістали назву Польські? Якщо припустити, що у планах воєнних інженерів Я.-К. Ходкевича було забезпечити можливість польському війську швидко вийти із табору в поле на напрямку найвірогіднішої концентрації головних сил армії Османа II, тобто з півдня, то, напевно, ворота спорудили б нижче заболоченої місцевості, децю південніше сучасної Хотинської інкубаторної станції. Однак, у такому випадку, північно-західна сторона оборони польсько-литовського війська не мала б жодного проходу у валах, тоді як на південно-західній стороні розташувалося б одразу двоє воріт. Вочевидь таке планування оборонних споруд було нерациональне.

Щодо того, як насправді було розміщено ворота в оборонних валах польсько-литовського табору, заслуговує на увагу опис його дислокації під Хотином, зроблений невідомим учасником Хотинської битви у своєму листі до якогось приятеля, написаному з-під Хотина за кільканадцять днів до початку боїв. Серед іншого, він зазначив: «Військо стало над Хотином на горі і на тому місці, [де був] колись Хотин». Тобто, автор фактично підтвердив інформацію інших джерел про закладення військового табору на плато в районі Хотина та звернув увагу на розташування польських сил на території містечка. Він наголосив на великих вигодах хотинського рельєфу для оборони, особливо скелястого узбережжя Дністра, наявності навколо табору глибоких ярів та заростей кущів. Згідно з даними цього джерела, на правому фланзі табору були лише одні ворота. Ще одні ворота були на його лівому фланзі й вели до Дністра³⁹.

Отже, з цього джерела випливає, що і північно-західна і південно-західна сторони оборонного табору мали свої окремі ворота. Певною мірою пролити світло на місце розташування Польських воріт може повідомлення Я. Собеського про те, що 7 вересня турки, здійснивши невдалі атаки запорозького табору, підкотили за допомогою коней свої гармати до позицій, які займало польське військо. Розташували їх напроти Польських воріт та польових укріплень, що пролягали перед оборонним валом поляків, вони розпочали артилерійський обстріл. Причому ядра турецьких гармат перелітали через вал і падали на території табору «аж до наметів королєвича»⁴⁰.

Як можемо переконатися, під час стрільби з турецьких гармат, встановлених перед Польськими воротами, їхні ядра долітали до наметів королєвича. В цьому випадку напевно йшлося про намети, розташовані «при великій костельній шопі», в яких Владислав не мешкав, розташувались у глинобитній хатинці «значно нижче» від них. У будь-якому разі ці намети фактично стояли приблизно на одній лінії з артилерійською батареєю турків та Польськими воротами. Ще один «артилерійський» визначник місця розташування названих воріт і наметів королєвича постає з такого факту: під час генерального штурму 28 вересня армією Османа II позицій хотинських оборонців ядра від важких турецьких гармат, встановлених на лівому березі Дністра, також долітали до наметів королєвича Владислава⁴¹. Причому ці важкі гармати могли стріляти з позицій, розташованих на лівому березі ріки приблизно за 3–4 км нижче Хотинського замку (в цьому разі зроблено поправку на рельєф правого берега Дністра, а також зміни у фортифікації, які на цей час відбулися у стані хотинських оборонців). Звідси можна припустити, що, як глинобитна хатинка Владислава (яка стояла в районі Литовських воріт північніше від них понад кілометр), так і намети королєвича могли бути встановлені приблизно на смузі території, зорієнтованій у південно-західному напрямку, яку нині окреслюють сучасні хотинські вулиці Дудніченка та Кліща. Якщо виходити з того, що оборонний вал табору польського війська, в якому були ворота, проходив перед руслом потоку, що впадав у Дністер під Хотинським замком, то намети королєвича, напевно, стояли за декілька сотень метрів південніше від цього місця, потрапляючи, отже, у зону обстрілу турецьких гармат, встановлених перед Польськими

воротами (ще південніше розміщено глинобитну хатинку королевича). Якщо це так, то Польські ворота було влаштовано в оборонному валу там, де умовна смуга території між сучасними вулицями Дудніченка та Кліща дещо не доходить до перетину цих вулиць із сучасною вулицею Галкіна. Тобто, ці ворота були перед потоком, витоки якого на початку XVII ст. лежали в районі верхів'їв плато.

Отже, Польські ворота вели у розташування підрозділів під командуванням С. Любомирського. Перед ними були шанці декілька польських рот. Прикметно, що вже 3 вересня піхотинці почали активно споруджувати такі польові укріплення не лише перед Польськими, а й перед Литовськими воротами, а також перед табірним валом. Причому це були не просто викопані у землі окопи, а своєрідні автономні вузли оборони, «таборки», укріплені возами, які для підвищення опірності вогню противника засипали землею, змішаною із гноєм⁴².

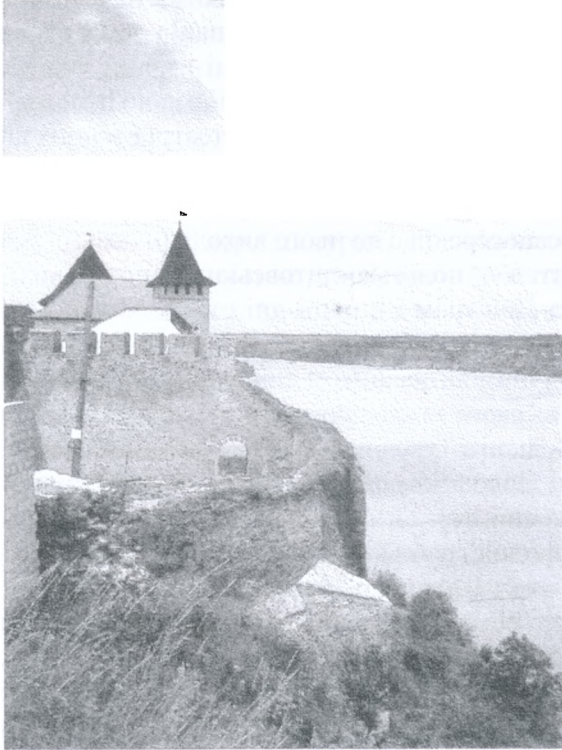
При вивченні місця розташування військ на хотинському театрі воєнних дій важливо взяти до уваги джерельні повідомлення про прилеглу до водної артерії Дністра територію, а також дністровське русло. Адже до правого берега ріки в районі Хотина наближалися, або безпосередньо до нього виходили позиції усіх головних учасників Хотинської битви — польсько-литовських, запорозьких, а також турецьких підрозділів. Над Дністром і в наші дні стоїть Хотинський замок, до якого, отже, 1621 р. прилягав північно-східний кут оборони польського табору. Важливим топографічним визначником лінії укріплень запорожців, лісовчиків та литовців, значення якого важко переоцінити, слугує зображений на гравюрі Я. Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.» дністровський острів. Після спорудження греблі Новодністровської ГЕС та підняття рівня води у водосховищі він був затоплений.

Отже, докладніше розглянемо придністровський пас поля Хотинської битви, що розпочинався від Хотинського замку. Щодо останнього, то, як уже зазначено, ця середньовічна оборонна споруда, реконструйована і зміцнена молдавським господарем Стефаном III, займала вигідне в оборонному відношенні місце, розташувавшись над урвищем. Вона відігравала роль доволі важливого вузла оборони на правому фланзі польсько-литовського війська. Утім, її оборонне значення не варто перебільшувати. Через порівняно невеликі розміри фортеці (подвір'я замку завдовжки не перевищувало декілька десятків метрів, ще меншим вони було завширшки) вона могла умістити лише мізерну частину від десятків тисяч хотинських оборонців. До того ж, якщо туркам вдалося б достатньо близько підтягнути свої артилерійські батареї та саперів під Хотинський замок, він вочевидь швидко перетворився б на руїни.

Хотинський замок зсередини. Фрагмент

На південь від цієї фортеці на прилеглому до Дністра півострові розташовувалися польські позиції, зайняті військом під командуванням С. Любомирського і, очевидно, деякими підрозділами королевича Владислава. Півострів виходило до ріки кручами, які біля замку сягали висоти понад сімдесят метрів. Оскільки сама природа подбала про захист польського табору від ворога зі сходу, то на цьому відрізку лінії оборони, зорієнтованому вниз по течії Дністра, щонайменше на відстані 1700 м відпала потреба сипати земляні вали, або ж здійснювати якісь інші масштабні фортифікаційні роботи.

Вид Хотинського замку з півдня. Фрагмент

із лівого берега Дністра, а також не давав можливості ворогу скільки-небудь ефективно використовувати свою артилерію. Значний оборонний ефект мало і те, що із наближенням до ріки зростала крутизна дністровських схилів, якот у районі вул. Нижньодністровської.

Особливістю рельєфу під Хотином є і те, що менш ніж за два кілометри від замку пагорби над Дністром починають різко знижуватися у південно-східному напрямку, що стає помітним наприкінці сучасної хотинської вулиці У. Кармалюка. У цій місцевості бере початок один із струмків, що впадає у Дністер. Якщо іти від витоків цього струмка декілька сотень метрів униз за течією Дністра, можна переконатися, що плато швидко знижується у цьому напрямку. Водночас воно має доволі крутий схил у напрямку дністровського русла.

Особливо добрий природний захист табір мав у місцевості, що своєрідним клином простягалася на південь від Хотинської фортеці. Адже з півночі та заходу табір оточували урвище та чималі пагорби, що виходили до потоку, який впадав у Дністер під замком. З боку ріки позиції поляків захищали важкодоступні круті схили, у які за декілька сотень метрів від берега переходило полого до цього плато. Приміром, на порівняно невеликій відстані на північний схід від сучасної хотинської вулиці П. Сагайдачного, місцевість у напрямку Дністра стає дедалі крутішою, аж поки приблизно через 400 м не сягає берегової лінії. Звісно, що такий ландшафт неабияк ускладнював підрозділам противника наступальні дії на позиції хотинських оборонців

Вид на дністровські схили поблизу вул. Дністровської, 48 у Хотині

Дністровський берег на долині, яка розкинулася за потоком, а також безпосередньо біля цього потоку, є пологим. Водночас протилежний, лівий, берег Дністра високо піднімається над водою, що створювало для противника сприятливі можливості для обстрілу з гармат запорозького табору.

Підніжжя плато перед потоком, що впадає у Дністер

Потік на початку долини, на якій 1621 р. стояло козацьке військо

Дністер на початку долини, на якій 1621 р. стояло козацьке військо

Запорозький табір

Отже, розглянуті вище високі дністровські схили являли собою вельми надійний природний захист для оборонців Хотина. Вони тягнулися від Хотинського замку вниз по течії Дністра приблизно на 1700 м. Потім на відстані декілька сотень метрів плато знижувалося у південному напрямку, аж поки не переходило у пологу, порівняно нешироку дністровську долину. Як уже зазначено, у цій долині було закладено укріплений козацький табір.

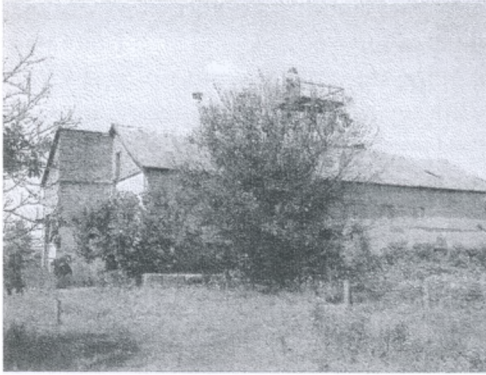
Запорозьке командування не мало особливого вибору для розташування свого табору — як через брак часу (вже за кільканадцять годин передові турецькі підрозділи підійшли під Хотин і розпочали атакуючі дії), так і через те, що найвигідніші для оборони висоти вже були зайняті поляками та литовцями. Причому Я.-К. Ходкевич наказав зводити оборонні укріплення лише для свого війська, не враховуючи сил запорожців, яких на час розгортання фортифікаційних робіт на Хотинському плато ще не було на місці майбутньої битви. Однак польсько-литовське командування напевно задумувалося над тим, де стоятимуть запорожці, зарезервувавши для них дністровську долину на лівому фланзі своєї оборони. Звісно, що козаки могли закласти свій табір і на правому фланзі польсько-литовської армії.

Реальність була така, що вони змушені були вдовольнитися рівнинною річковою долиною, яку противнику досить легко було обстрілювати з гармат. Утім, розташування у цьому місці табору мало для козаків і певні вигоди. Адже ріка була істотною перешкодою для живої сили противника. Із півночі та заходу на плато стояли польсько-литовські сили. Відтак турки могли атакувати запорожців лише з одного боку — із півдня (пізніше вони почали обстрілювати їхні позиції з гармат із лівого берега ріки, тобто зі сходу). Розташувавшись над Дністром, козаки під час проведення бойових операцій дістали можливість переправлятися на його лівий берег. Сусідство з рікою давало їм можливість використовувати човни та плоти для постачання свого війська продовольством. Наявність проточної води мала неабияке значення для життєзабезпечення запорозьких сил, а також підтримання санітарно-гігієнічних умов, що перешкоджало поширенню пошесних хвороб.

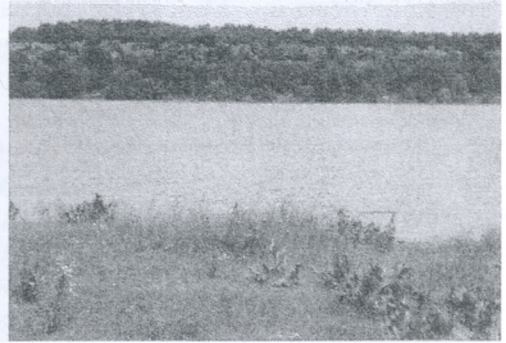
На гравюрі Я. Лауро запорозький табір зображено у формі чотирикутника, одна сторона якого прилягає до берега Дністра, напроти острова. Автор гравюри зобразив східну (прибережну) сторону укріплень цього табору так, що її довжину можна зіставити із довжиною дністровського острова майже як 4 до 1. Причому на гравюрі острів розташований ближче до кінця цієї табірної сторони (їдеться про напрямок вгору по течії ріки).

Якщо вдалося б з'ясувати, де насправді був острів, то це істотно полегшило б визначення розташування козацького табору на полі Хотинської битви. Пролити світло на це питання можуть розповіді старожилів, мешканців с. Анадоли, про особливості дністровського русла в районі їхнього села. Згідно з наданою ними інформацією, свого часу на Дністрі був острів-коса завдовжки до 200 м і завширшки до 4 м. Наприкінці 1960-х років його затопили води новоствореного

водосховища Новодністровської ГЕС. Острів розташовувався приблизно за чверть кілометра вниз по течії Дністра від такої примітної споруди у с. Анадоли, як котельня місцевої школи, що стоїть за декілька сотень метрів від ріки (вул. Шкільна, 1)*.

Шкільна котельня у с. Анадоли

Дністер напроти шкільної котельні у с. Анадоли

Можна достатньо впевнено стверджувати, що цей природно-географічний об'єкт на Дністрі у межах с. Анадоли є тим самим островом поблизу запорозького табору, який зображено на гравюрі Я. Лауро. 1621 р. розташування цього острова щодо берегів ріки очевидно було дещо іншим, аніж у ХХ ст. Якщо взяти до уваги, що упродовж близько трьох із половиною століть на Дністрі відбувалися різні гідрологічні процеси, які активно впливали на зазначений острів-косу, то за цей час він так чи так змінював свою конфігурацію і, очевидно, певною мірою зміщувався за течією.

Хоч би там як, а повідомлення мешканців с. Анадоли про дністровський острів під їхнім селом, безперечно, мають неабияке значення для встановлення місця розташування 1621 р. запорозького табору. Те, що останній стояв у цьому місці дністровської долини, опосередковано підтверджує інформація деяких джерел часів Хотинської битви, якщо її зіставити з відомими нам даними про топографічні особливості цієї місцевості. Приміром, відомо, що під час боїв під Хотином козаки перебиралися уночі на протилежний берег Дністра, здійснювали марш у декілька кілометрів і нападали на турецькі підрозділи, які охороняли міст армії Османа II. Причому цієї ж самої ночі запорожці поверталися до свого табору (докладніше про це йтиметься нижче). Таке оперативне проведення козаками нічних бойових рейдів вочевидь було можливе лише за умови, якщо вони

* Нині це занедбана споруда, без димаря — його демонтували 2009 р. На деяких ілюстраціях, вміщених у цій книзі (відповідні фотографії зроблено декілька років тому) можна помітити високу залізну димову трубу котельні Анадольської школи. Тим часом на інших фото, зроблених автором книги в Анадолах 2010 р., її немає. Водночас на деяких із них фігурує труба, що з'явилася порівняно недавно на місцевому деревообробному підприємстві, розташованому приблизно за сотню метрів південніше старої шкільної котельні. Відтак у підтекстовках до ілюстрацій за потреби зазначатиметься, яку трубу зображено на ілюстрації: шкільної котельні чи деревообробного підприємства.

користувалися якимось бродом через Дністер, який, по-перше, лежав достатньо близько від запорозького табору, по-друге — його не контролювали турки. Є підстави стверджувати, що у ті часи цей брід був поряд із місцем розташування козацького війська. За свідченням мешканців с. Анадоли, до спорудження греблі Новодністровської ГЕС існував брід на Дністрі в районі згаданого вище острова-коси. Ширина ріки у цьому місці становила у той час 350-400 м, а глибина на броді не перевищувала 1-1,3 м. Причому на чималій ділянці броду було ще мілкіше, адже при переправі возів через Дністер вода не сягала осей їхніх коліс.

На гравюрі Я. Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.» є прикметний орієнтир, що вказує на місце розташування тієї сторони запорозького табору, яка від заходу прилягала до підніжжя плато. Від зображеного на гравюрі узвишся до правого флангу козацьких позицій проведено криву, розширену у середній частині жирну лінію або смугу. Як можемо припустити, вона позначає яр. Адже за допомогою аналогічної техніки малюнок художник відтворив ті елементи хотинського ландшафту, які, спроектувавши їх на сучасні топографічні реалії, безпомилково можна розшифрувати як глибокі яри та провалля, приміром під Хотинським замком. Окрім того, представлена на гравюрі крива лінія, що виходить до південно-західного рогу запорозького табору, з обох боків облямована силуетами, які умовно позначають дерева або кущі. Це можна розглядати як додаткове підтвердження того, що, в цьому випадку, на гравюрі подано зображення саме природного яру, а не якогось штучно створеного укріплення.

Яр, що спускався схилами плато у бік річкової долини, до козацького табору, хоча і не міг бути незмінним упродовж століть, однак вочевидь і до наших днів залишив сліди своєї конфігурації початку XVII ст. Нині його можна локалізувати, орієнтуючись на відстань, що дещо перевищує кілометр північніше гори, яку місцеві мешканці називають Замчисько. Щодо останньої, то йдеться, власне, про пагорб заввишки декілька десятків метрів, який із заходу, півночі та сходу має круті схили. З цих сторін його омиває струмок, що впадає у Дністер. Зазначений пагорб розташований на відстані понад 700 м від ріки і близько 1,4 км від згаданої вище шкільної котельні у с. Анадоли. Є підстави ототожнити його з горою Городище, згаданою у «Кам'янецькій хроніці».

Гора Городище (Замчисько). Сучасне фото

Вид із гори Городище (Замчисько) на Дністер.
Зліва на фото струмок, що впадає у ріку. Сучасне фото

Ураховуючи зроблені вище спостереження, можна стверджувати, що, орієнтовно від яру, розташованого на відстані понад тисячу метрів на північ від гори Городище (Замчисько), приблизно по перпендикуляру до русла Дністра (цей перпендикуляр можна провести від умовної точки, поставленої за 240–250 м південніше шкільної котельні с. Анадоли, поблизу будинку 17 по вул. В. Яцюка) пролягала південна лінія оборони запорозького війська. На користь такого висновку можна навести, з певними застереженнями, дані Я. Остророга про те, що довжина польсько-литовського табору становила півмилі, тобто 3905 м. Якщо від Хотинської фортеці до яру у с. Анадоли, що 1621 р. підступав до південної лінії оборони козаків, умовно провести пряму, то вона становитиме понад 5 км, що перевищує названу Я. Остророгом довжину польсько-литовського табору. Тим часом відстань по прямій від Хотинської фортеці до південної сторони польсько-литовського табору (не беручи до уваги позицій лісовчиків) була дещо менша, напевно близько 5 км. Як бачимо, зазначена відстань також певною мірою більша порівняно з даними про 0,5 милі довжини польсько-литовського табору, поданими названим вище автором щоденника Хотинської війни. Водночас обидва зазначені показники загалом є зіставні, якщо взяти до уваги те, що Я. Остророг округлював свої підрахунки.

Як були розміщені на місцевості та підготовлені з інженерного погляду укріплення запорозького табору? Є підстави стверджувати, що табір займав по фронту не більш, ніж 400–450 м. Адже саме такою була ширина дністровської долини від берега ріки до підніжжя найближчого пагорба, зайнятого союзниками козаків. Від цього місця вгору по течії Дністра долина поступово звужувалася і приблизно через 3250 м переростала в узгір'я. Як можна зробити висновок з гравюри Я. Лауро, увесь цей простір долини займали козаки. З цим загалом узгоджуються також дані П. Збігнєвського про те, що 1 вересня після

приходу запорожців під польсько-литовський табір, вони розташувалися на 0,5 милі («запорозькі козаки з'єдналися з великим табором, стали своїм табором на півмилі»)⁴³.

У північній частині дністровської долини, подалі від південного фронту, козаки тримали принаймні частину своїх коней. Інженерні укріплення основного козацького табору за площею були менші, ніж долина, на якій розмістилися запорожці. Очевидно, ці укріплення завдовжки були принаймні понад кілометр (нижче докладніше йтиметься про те, що 23 вересня козаки перенесли свій табір дещо вище по долині, зайнявши позиції на її вищому місці). З боку Дністра табір був оточений щонайменше одним рядом возів, обкопаних та засипаних ґрунтом. Аналогічне укріплення, однак принаймні з двох рядів возів, захищало решту сторін козацького табору. З півдня, на головній лінії оборони, був насипаний земляний вал, на якому встановили гармати. Його запорожці зробили одразу по своєму прибутті під Хотин⁴⁴.

Напевно перед валом був природний яр, поглиблений козаками для зміцнення своєї оборони. Яри траплялися також у деяких інших місцях долини. Такий природний об'єкт, який спускається із плато та перетинає поперек дністровську долину, є приблизно за 800 м на південний схід від потоку, що впадає у Дністер на початку цієї долини (поблизу хотинської вулиці Східної). 1621 р. козаки за потреби вочевидь могли використати зазначені природні особливості долини для потреб своєї оборони. На відміну від позицій польсько-литовської армії, у валах яких були ворота, призначені насамперед для пропуску кавалерії, у запорожців вочевидь не було табірних воріт. Потреби у таких спорудах у них не було через те, що під Хотином вони не використовували під час атаки кінноту. Аби швидко пропустити через ворота десятки тисяч піших козаків, потрібно було б зробити достатньо багато воріт. Тим часом влаштувати численні ворота у земляному валу завдовжки щонайбільше 450 м було б не раціонально.

Яр, що тягнеться до Дністра, в районі вул. Східної у Хотині

Дністер поблизу вул. Східної у Хотині

Адже така оборонна споруда перетворилася б на густий ланцюжок воріт-проходів, що лише послабило б її захисні можливості. Відтак, якщо запорожцям потрібно було атакувати, вони перелізли через вал. По завершенню атаки козаки у такий самий спосіб поверталися до свого табору.

Фрагменти панорами дністровської долини в районі південного флангу оборони запорожців 1621 р.: від ріки до підніжжя плато (на останньому фото труба деревообробного підприємства с. Анадоли)

Оскільки запорозький табір стояв на загалом рівнинній долині, причому досить тісній для десятків тисяч козаків, то захистом від ядер ворожої артилерії для них певною мірою слугував насипаний вал. Проте такої оборонної споруди не було від ріки. Утім, навіть якщо запорожці звели б такий вал, він не захистив би увесь їхній табір від вогню турецької артилерії, встановленої на доволі високому лівому березі Дністра. Через це вони виривали у ґрунті «печери», власне польові фортифікаційні споруди закритого типу на декількох осіб, яких напевно пов'язували між собою ходи сполучення. Ґрунт був досить придатний для спорудження таких своєрідних бліндажів. Адже товстий шар червонуватої глини добре тримав склепіння, надійно захищаючи від ворожих ядер. Прикметно, що місцеві жителі і досі, трапляється, будують у такому ґрунті господарчі споруди без додаткового їх укріплення*.

Запорожці швидко впоралися з будівництвом польових оборонних споруд. Прийшовши на з'єднання з польсько-литовським військом під вечір 1 вересня, вони упродовж ночі, що настала, встигли міцно окопатися над берегом Дністра⁴⁵. Те, що зведені запорожцями укріплення досить ефективно протистояли обстрілам противника, у тому числі з гармат, підтверджують джерела. Приміром, згідно з інформацією белзького підкоморія Мацея Лесньовського, учасника Хотинської битви, під час турецького обстрілу з гармат 7 вересня запорожців, останні, перебуваючи у своїх укріпленнях, не зазнали втрат («бо так добре стоять, що їм від тих турецьких гармат немає шкоди»)⁴⁶.

Запорозький табір перебував на відстані польоту стріли з лука від позицій армії Я.-К. Ходкевича⁴⁷. Якою була ця відстань, насправді судити важко. Очевидно, все ж, ішлося не про рекорди щодо дальності польоту стріли, а результати, на які був спроможний пересічний лучник. Сучасні змагання стрільби з лука, що проводяться у Шотландії за старовинними правилами, передбачають для чоловіків стрільбу на дистанції 164 м. Проведені свого часу експериментальні стрільби із сучасного лука стрілами скіфського типу (вагою від 15 до 30 г) показали далекобійність у 100–120 м. Згідно із середньовічними арабськими джерелами, максимальна дальність прицільного польоту стріли становила 150 м, а оптимальною вважалася дистанція у 60 м⁴⁸. Напевно у першій половині XVII ст. під дальністю польоту стріли розуміли постріл лучника приблизно на 100–120 м.

Загалом запорожці заклали свій укріплений табір у місцевості, яка була менш сприятлива для оборони порівняно з бойовими позиціями інших учасників Хотинської битви. Водночас розташування запорозьких сил на березі Дністра, поряд із бродом, полегшувало козакам здійснення бойових операцій на лівому березі ріки, сприятливо позначалося на епідеміологічній ситуації у таборі, а також відкривало можливості для організації продовольчого постачання козацьких сил ззовні.

* За свідченням мешканця с. Анадоли О. Д. Перепелюка, який тривалий час працював бульдозеристом, а також мав велику практику копання криниць, структура ґрунту у цій місцевості переважно є такою: 40–50 см — чорнозем, до 8 м — глина, до 6 м — гравій, нижче — гранітна плита.

Лісовчики

Отже, орієнтовно 100–120 м відділяли правий фланг запорозького табору від південних укріплень польсько-литовського війська, власне, позицій лісовчиків, розташованих на схилах плато, яке виходило до річкової долини. Відомостей про фортифікацію табору цих сусідів козаків у джерелах немає. Конструктивно вона напевно була близькою до системи укріплень польсько-литовського табору. Видається очевидним, що табір лісовчиків не міг займати надто велику площу, оскільки їхній полк був порівняно невеликим — налічував 1200 осіб. За даними деяких щоденників Хотинської війни, лісовчиків начебто було 13 корогв, яким Я.-К. Ходкевич наказав розгашуватися «за окопом над Дністром». Відомо, що вони заклали свій табір ще до того (22 серпня)⁴⁹, як запорозьке військо прийшло під Хотин. Відтак лісовчики вочевидь скористалися нагодою раціонально використати особливості рельєфу плато, біля підніжжя якого укріпилися, аби мати максимальну вигоду для власної оборони.

Можна приблизно спробувати визначити лінійні розміри позицій лісовчиків. Щодо цього потрібно взяти до уваги джерельну інформацію про те, що 23 вересня 1621 р. запорожці перенесли свою лінію оборони, посунувши її у північно-західному напрямку. Потреба у цьому була зумовлена не лише гарматними обстрілами турків козацького табору з лівого берега Дністра, а й тим, що оборона польсько-литовського табору значно ослабла через смерть жовнірів від голоду та дезертирство («коли ж бо піхота з шанців повтікала від голоду, також померло від голоду багато німців»)⁵⁰. За даними турецьких джерел, цього дня «неприятель покидає свій табір над берегом Турли (Дністра) і дещо вище ровом оточує себе в глибокому лісі»⁵¹. Відтак вони стали вище табору лісовчиків, зімкнувши свої передові позиції з шанцями, що їх займали німецькі підрозділи Герхарда та Ернста Денгоффів (шанці полковника Вейгера було засипано, а його піхотинців підтягнуто до скороченої лінії оборони). За твердженням П. Збігневського, після такої передислокації «вже став найбільшим табір лісовчиків»⁵². Тобто, йдеться про те, що лінія оборони лісовчиків, відкрита для атак турецьких підрозділів, стала більша, ніж у запорожців (табір лісовчиків «став ніби відкритий за окопом»)⁵³. Звідси випливає, що до 23 вересня лінія фронту, який займали лісовчики, була менша, ніж у козаків П. Сагайдачного. Опосередковано на це вказує та обставина, що до передислокації запорожців турки спрямовували свої штурми насамперед проти них, а також на литовські укріплення, не надто турбуючи лісовчиків.

Як випливає з гравюри Я. Лауро, позиції останніх тягнулися перпендикулярно до Дністра. З огляду на особливості тамтешнього ландшафту вони не могли бути надто довгими і не перевищували сотню метрів. Це було зумовлене тим, що спорудження земляних укріплень по вертикалі плато, яке доволі круто знижувалося у бік річкової долини, було пов'язане, з одного боку, з технічними труднощами через значний перепад висот, а з іншого боку — такі оборонні споруди не могли надійно захищати від ворожого вогню. Адже за значної довжини оборонних валів, улаштованих по вертикальному схилу, їх важко було

зробити настільки високими, щоб позбавити противника, який атакує по горизонталі плато, можливості обстрілювати розташовану за укріпленнями низинну територію. Очевидно раціональніше було, все ж, прокласти лінію оборони по горизонтальних схилах, паралельно до русла Дністра, тобто у північно-східному напрямку. Відтак ця табірна сторона вочевидь постала помітно довшою порівняно із згаданою вище.

Отже, візьмемо до уваги інформацію П. Збігнєвського про те, що після 23 вересня протяжність оборони лісовчиків, відкритої для ворожих штурмів, перевищила південний фронт запорожців, який, як уже зазначено, початково становив 400–450 м. Відтак напрошується висновок, що при закладенні табору лісовчиків його північно-східна сторона мала принаймні 400–450 м. Адже якщо до останнього показника додати близько сто метрів — протяжність південної сторони лісовського табору, то, в такому випадку, лінія оборони лісовчиків вочевидь перевищуватиме протяжність оборонних позицій запорожців після 23 вересня, про що писав П. Збігнєвський. Стає також зрозумілим, що у цей час українські козаки перенесли лінію своєї оборони на північ як мінімум приблизно близько півкілометра, що дало їм можливість підійти безпосередньо до оборонних укріплень литовського війська.

Є підстави стверджувати, що на південній стороні табору лісовчиків було влаштовано в'їзні ворота. Про це свідчить такий факт: один з учасників Хотинської битви зазначив у своєму листі до приятеля з-під Хотина, що на лівому крилі польсько-литовських сил було принаймні двоє воріт⁵⁴. Навряд чи можна сумніватися в тому, що одні із них — Литовські. Ще одні ворота вочевидь належали лісовчикам, які зводили свої укріплення, орієнтуючись на зразки фортифікації головного польсько-литовського табору.

Турецькі позиції

Окремі особливості ландшафту, а також русла Дністра нижче Хотина, якщо зіставити їх з деякими повідомленнями писемних джерел часів Хотинської битви, свідчать про імовірне розташування важливих стратегічних об'єктів армії Османа II. Визначившись із локалізацією останніх, можна буде конкретніше уявити реальне розміщення турецьких підрозділів на полі Хотинської битви. Отже, воєнним об'єктом, що мав ключове значення для турків, був споруджений ними міст на Дністрі, який давав їм можливість перекидати на лівий берег ріки бойові підрозділи та артилерію і, відповідно, завдавати звідти ударів по хотинських оборонцях та контролювати дністровське лівобережжя.

Де був цей міст? Як видається, для воєначальників армії Османа II важливо було спорудити міст не надто близько до лінії фронту, аби знизити ризик його захоплення та руйнування противником. Водночас цей міст не мав бути дуже далеко від турецької армії, оскільки це ускладнило б для неї проведення бойових операцій на лівому березі Дністра. Військові інженери Османа II безперечно були зацікавлені у тому, щоб знайти на дністровському руслі найбільш зручне місце, придатне для будівництва мосту, приміром, де були б острови, мілини та броди. Щодо цього привертає до себе увагу та обставина,

що в районі сучасного села Бабшин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області свого часу був брід через ріку. Якщо рухатися правим дністровським берегом униз по течії ріки, то відстань від початку гори Городище (Замчисько) до зазначеного броду становила близько 1,5 км. Очевидно це місце на Дністрі турки визнали найзручнішим для зведення свого мосту. Утім, невідомо, чи 1621 р. ріка на ньому була достатньо мілкою, аби перейти її убрід. Адже у деяких щоденниках Хотинської війни йдеться про те, що 2 вересня татарський хан, виступивши зі своїм військом з-під Хотина з метою блокувати постачання противнику продовольства із Кам'янця, переправився на лівий берег ріки за «велику милю нижче Дністра біля Сокола»⁵⁵.

Як бачимо, хан переправився через Дністер у районі поселення Сокіл, а не неподалік гори Городище. Щоправда, на основі цих даних не можна зробити однозначний висновок про те, що насправді їх автор мав на увазі. Приміром, невідомо, від якого конкретно пункту він вимірював велику милю до броду під Соколом. Якщо він мав на увазі шлях від південної окраїни польсько-литовського табору, то уздовж звивистого правого берега Дністра до зазначеного поселення відстань становить (навіть за умови торування найраціональнішого маршруту руху) щонайменше декілька великих польських миль. Можливо, у зазначеному повідомленні йшлося про відстань по прямій від Хотинського замку у східному напрямку по лівобережжю Дністра до броду в районі Сокола. У такому випадку ця відстань справді є близькою до однієї великої польської милі (насправді вона дещо більша). Загалом, звістка про переправу 2 вересня на лівий берег Дністра ханського війська поблизу Сокола сигналізує якщо не про погано розвідані на той час татарами броди на ріці неподалік Хотина, то про якісь незручності для форсування ріки нижче гори Городище. Хоч би там як, а напевно саме у цьому місці турки взяли за зведення свого моста. Прикметним щодо цього є те, що на гравюрі Я. Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.» цей міст зображено нижче якось струмка, що впадає у Дністер — схоже того, що протікав повз гору Городище.

Після спорудження мосту турецьке командування організувало його охорону, виділивши для цього спеціальні підрозділи. Відомо, що принаймні з лівого боку міст охороняли волохи⁵⁶. Напевно вони відповідали за охорону усього мосту. Утім, на прилеглий до правого берега ріки місцевості були підрозділи армії Османа II під командуванням бейлербея Діарберкіра, які протистояли запорожцям. Отож, вони безпосередньо прикривали підступи противникові до турецького мосту. По околицях останнього проходив найбільш віддалений від фронту південний край табору турків. Я. Собеський називав розташування підрозділів противника (станом на 29 вересня 1621 р.) у цій місцевості «нижнім табором над турецьким мостом». Розташовані на північний захід від цього місця турецькі позиції були для нього «верхнім табором» противника, причому, як зазначав він, на найвіддаленішому від турецького мосту крилі цього «верхнього табору» стояли сили волоського господаря. У записі свого щоденника, датованому 2 вересня, Я. Собеський так визначив розташування армії турків, яка щойно прибула під Хотин: «Власне, на тому місці став їхній табір, де вчора був

табір Сагайдачного — за добру милю від табору»⁵⁷. Прикметно, що якщо від північної сторони польського табору, зокрема Хотинського замку, а також від гаданого місця розташування Польської брами відміряти по прямій у південно-східному напрямку близько 8 км (приблизно стільки становила велика польська миля) до дністровського берега, то кінець відповідних відрізків припаде на точку, де до побудови водосховища Новодністровської ГЕС на ріці був брід в районі сучасного села Бабшин, а 1621 р. стояв турецький міст.

Вид із гори Городище (Замчисько) на місцевість, де 1621 р. на Дністрі був турецький міст. Сучасне фото

Якщо ж зазначені виміри зробити безпосередньо на місцевості, то вони, звісно, будуть більші, що узгоджується з висновком Я. Собеського про розташування турецького табору «за добру милю від табору». Зазначимо, що від місця, де турки мали міст, до розташованого у дністровській долині запорозького табору відстань становила дещо менше трьох кілометрів. Загалом є достатньо вірогідним те, що південна окраїна табору Османа II, а також турецький міст були розташовані на підступах до Хотина саме з такою прив'язкою до місцевості, про яку йшлося вище.

Певне уявлення про розташування турецьких підрозділів на полі Хотинської битви на час початку боїв, дає опис, зроблений М. Наїмою: «Бейлербей Діарберкіра зайняв позицію над берегом Турли (Дністра); вище фортеці — анатолійський бейлербей; потім полки Караману і Сівасу; далі — яничарські оди; а з тилу за ними — сіпагі і центр війська. Вище від них стали алеппські і дамаські зтяги, також канцелярія і бічна сторожа; потім — волоський господар зі своїми маловірами, а насамкінець — під лісом татарський хан»⁵⁸.

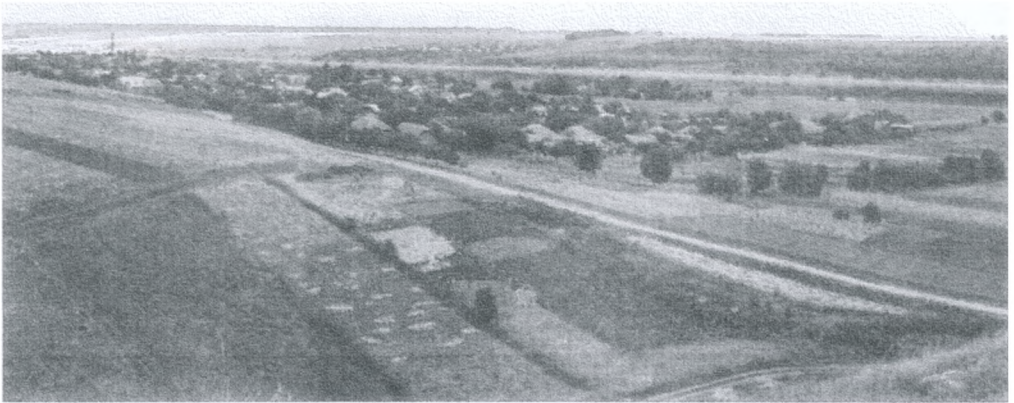
З наведеної вище інформації можна зробити висновок, що на початку вересня турецька армія оточила позиції захисників Хотина величезною дугою — фактично від берега Дністра нижче запорозького табору до околиць Хотинського замку, де були позиції польського війська під командуванням

С. Любомирського. Отже, на півдні запорожцям протистояли підрозділи бейлербея Діарберкіра, поряд з ними — сили бейлербея Анатолії. Поблизу їхніх позицій на передовій височіла близько сорокаметрова гора Городище (Замчисько), на якій під час битви Осман II влаштував свій командний пункт. Оскільки війська згаданих вище бейлербеїв займали місце або поряд з Дністром, або ж порівняно недалеко від цієї ріки, то це давало їм можливість вести бойові дії проти запорожців, лісовчиків та литовського війська. Західніше від контингентів бейлербеїв Діарберкіра та Анатолії були розташовані підрозділи, набрані з еялета Караман із провінційним центром Конья, а також еялета Рум, найважливішими центрами якого були Амасья та Сівас (названі міста розташовані відповідно на півдні та північній частині сучасної Туреччини). Поряд з ними розмістилися сили центрально-західного фронту турків, які частково протистояли литовцям, а також підрозділам королевича Владислава та частині сил С. Любомирського (потрібно зазначити, що у перші дні Хотинської битви у польсько-литовському таборі ще не було війська королевича Владислава у повному складі). До цих сил, які становили центр турецької армії у її бойовому шикуванні під Хотином, належали, зокрема, яничари та сіпагі. Серед військ Османа II, що стояли перед північно-західною, а також північною лінією оборони польського табору, були підрозділи з Алеппо (сучасний Халеб у Сирії) та Дамаска (ці арабські міста 1516 р. приєднав до Османської імперії султан Селім I), волохи, молдавани і татари.

Звісно, що окреслена вище схема розташування сил Османа II на полі Хотинської битви не відображає усю повноту картини дислокації підрозділів його армії. Адже сконцентрована під Хотином турецька воєнна потуга, що була набрана як у центрі, так і на окраїнах величезної Османської імперії, мала розгалуженішу структуру бойових підрозділів. Як зазначено у «Щоденнику польського табору над Хотином 1621 р.», армія Османа II складалася, з «турків, арабів, греків, черкесів, сербів, волохів, угорців та інших... провінцій». На чолі окремих воєнних підрозділів стояли чимало вельможних сановників та воєначальників, приміром, тих, які прибули з Ракки (місто на р. Євфрат на схід від Алеппо) та Боснії. За свідченням польського автора названого вище щоденника, на початку вересня військові сили Османа II, які заклали під Хотином свій табір, «за півмилі від нашого табору, закрили на півтори милі»⁵⁹.

Отже, як впливає з цього повідомлення, тили турецького табору на початку вересня перебували від передової лінії хотинських оборонців приблизно за 4 км. Якщо відміряти цю відстань від південної сторони польсько-литовського табору уздовж течії Дністра, то вона сягне приблизно того місця, де пізніше турки звели на ріці свій міст. Що ж до вислову автора щоденника про те, що турки закрили захисників Хотина «на півтори милі», то він, напевно, мав на увазі передову лінію противника, яка дугою охопила польсько-литовський табір та сили запорожців від півдня до півночі, тобто від Хотинського замку до розташованого у дністровській долині козацького табору. Вірогідність цього припущення опосередковано підтверджує такий

підрахунок. Якщо виходити з того, що передова лінія турків перебувала від позицій захисників Хотина приблизно на такій відстані, яка відділяла передові турецькі підрозділи в районі командного пункту Османа II на горі Городище від запорожців, тобто десь 1 км, то армія Османа II, в цьому випадку, тримала фронт протяжністю близько 11 км, або ж дещо менше 1,5 великої польської милі. Звісно, що цей підрахунок умовний, оскільки упродовж Хотинської битви турецькі позиції змінювали свою конфігурацію. Приміром, якщо 5 вересня турки посунули їх ближче до польсько-литовського табору на 0,5 милі (3905 м), то вже наступного дня ця відстань скоротилася до чверті милі (близько 1592 м)⁶⁰.

Панорама дністровської долини. Вид із гори Городище (Замчисько)
(зліва труба шкільної котельні с. Анадоли)

Порядок розташування підрозділів армії Османа II під Хотином не був незмінним упродовж усієї війни. Адже концентрація турецьких сил під містом відбулася не одразу. Через якийсь час по прибутті під Хотин, турецьке командування переправило частину своїх сил та артилерії на лівий берег Дністра. Утім, вони не залишалися там постійно. До основних угруповань турецької армії, які стояли у таборі на зайнятих ними ще на початку вересня місцях, прибували підкріплення. Приміром, 14 вересня до турецького султана прибув паша Буди Каракаш і провів перед ним військовий огляд своїх сил. Наступного дня Осман II довірив йому штурм польсько-литовського табору. Причому з джерел, які проливають світло на перебіг цього штурму, стає зрозуміло, що він відбувався, зокрема, на шанці німецької піхоти під командуванням Я. Вейгера. Згаданий штурм був спрямований також на північну сторону польського табору, у тому числі укріплену церкву св. Миколи. Оскільки Каракаша-пашу як полководця вельми поважав сам Осман II, то, як можна припустити, напередодні його участі у бойових діях йому відвели місце не на віддаленій північній околиці турецького табору разом із волохами, молдаванами і татарами, а ближче до

центру. Адже, по-перше, це давало можливість султану оперативніше з ним контактувати, по-друге, для Османа II, який покладав на Каракаша-пашу великі надії, вочевидь важливо було спрямувати цього воєначальника на ключові об'єкти оборони противника. Прикметно, що у деяких польських джерелах Каракаша-пашу, який 15 вересня організував наступ на цій ділянці хотинського фронту, названо «румелійським пашею»⁶¹. Як видається, це свідчить про його прихід напередодні цього наступу у те місце турецького табору, де стояли війська з Румелії. Відтак, у турецькому таборі найближчими сусідами військового контингенту з Буди справа були сіпагі та яничари, а зліва вірогідно — війська, які прибули, зокрема, з Румелії, Боснії, Ракки, Алеппо, Дамаска. Окрім згаданих вище турецьких воєначальників, що привели свої підрозділи під Хотин, у джерелах згадуються, серед інших, паші Мараша (місто на схід від Карамана) і Кафи, сили яких напевно були розташовані неподалік північних позицій турецької армії. Як видається, у центрі турецького табору, під захистом султанської гвардії, підрозділів яничарів та сіпагів була розташована ставка Османа II⁶².

Турки, які прийшли під Хотин з метою вести наступальні дії проти свого противника, не збудували на своїх позиціях суцільної оборонної лінії, хоча вже на початку Хотинської битви у них були плани окопати свій табір⁶³. Водночас в армії Османа II активно здійснювали інженерні роботи з облаштування артилерійських батарей, які встановлювали на зручних для обстрілу противника позиціях. Як можна припустити, сліди від перебування цих батарей іноді знаходять місцеві жителі. Приміром, за повідомленням мешканця с. Анадоли О. Д. Перепелюка, під час бульдозерних земляних робіт у 1970-ті роки, які він особисто виконував у районі місцевої тваринницької ферми, було виявлено 39 гарматних ядер. Із його слів, кожне з них було діаметром до 17 см, а масою близько пуда (ці знахідки О. Д. Перепелюк здав на металолом у школу с. Анадоли).

Вид із гори Городище (Замчисько) на пагорб,
на якому стоїть тваринницька ферма

Звівши міст, турки дістали можливість розмістити свої гармати на лівому березі Дністра. Відтак вони змогли обстрілювати противника по усьому периметру його оборони. Щоправда, у деяких випадках цьому перешкоджав рельєф, ідеться насамперед про дністровські кручі нижче Хотинського замку. Побоюючись нападу противника, турецьке командування передислокувало після бою окремі артилерійські батареї углиб свого табору.

Як бачимо, пересічена місцевість хотинських околиць з численними пагорбами, ярами, глибокими проваллями, наявність у ній лісу, чагарників, а також такої помітної водної перешкоди, як Дністер, обмежували застосування противниками кінноти. Цьому перешкождали також фортифікаційні роботи, які здійснило польсько-литовське військо і запорожці (з часом для хотинських оборонців широке застосування кавалерії стало неможливим і через масовий падіж коней, які не мали кормів). Відтак командування силами, які протистояли на полі Хотинської битви одні одним, робило головну ставку на застосування піхоти, а також артилерії.

3. Спорудження мостів через Дністер

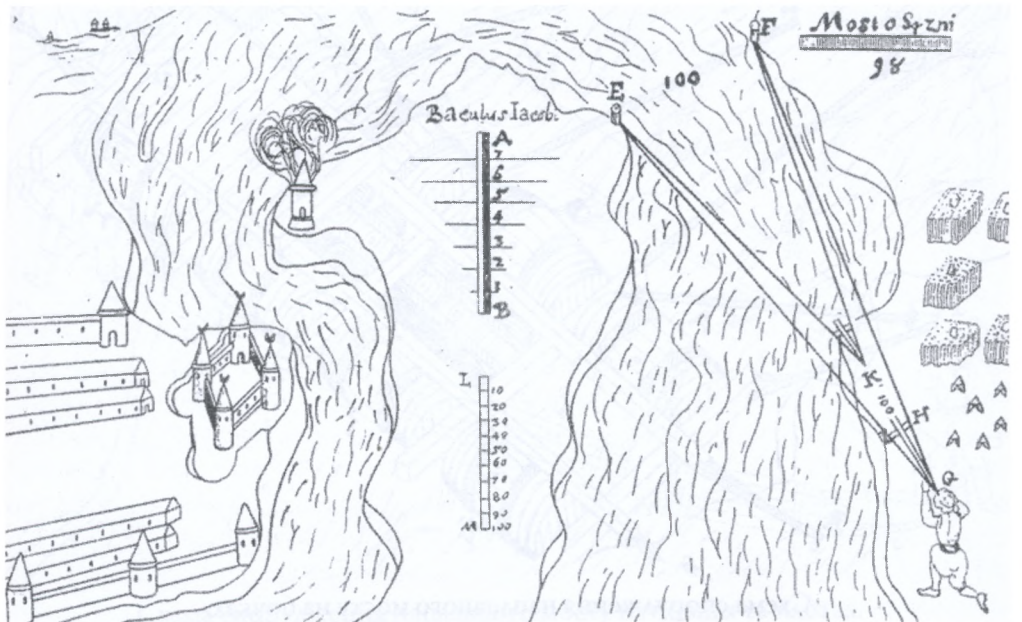
Армію Османа II, а також польсько-литовські сили, які восени 1621 р. воювали під Хотином, супроводжували чималі обози, ці противники мали також великі за масою гармати. Через це для них вельми значною водною перешкодою постав Дністер. І турецькій, і польсько-литовській армії, аби повною мірою реалізувати свої стратегічні плани, конче потрібен був міст через зазначену ріку. Польсько-литовські сили мали для цього сприятливі умови, адже багато підрозділів під командуванням Я.-К. Ходкевича прибули до Дністра в районі Хотина за кілька тижнів до початку бойових дій. Відтак військо на чолі з литовськими гетьманом мало достатньо часу, а також матеріально-технічних засобів, аби зайнятися спорудженням мосту.

Турецька армія, передові частини якої наспіли під Хотин 2 вересня і з ходу розпочали атакуючі дії, також мала усі можливості звести на Дністрі міст. Адж, на відміну від оборонців Хотина, вона не перебувала в облозі, споруджувала свій міст доволі далеко від лінії фронту, а також була цілком забезпечена людськими та матеріально-технічними ресурсами, аби побудувати його у стислі терміни.

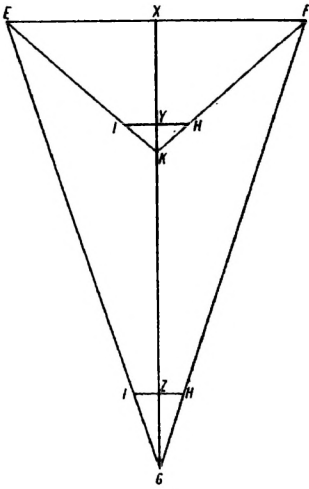
Щодо запорозьких козаків, то вони з'явилися під Хотином менш ніж за добу до спалаху там боїв, а з початком останніх опинилися в епіцентрі турецьких штурмів. Відтак будівництво мосту для них виявилось неможливим. До того ж, запорожці, стратегія і тактика яких була зорієнтована не на вельми затратну регулярну облогу та затяжні позиційні бої, а на стрімкі атакуючі дії та фактор раптовості, не мали практики спорудження мостів на таких доволі помітних водних перешкодах, як Дністер — вони зазвичай форсували їх на підручних засобах. Козакам брак власного мосту під Хотином певною мірою компенсувало те, що під їхнім табором на ріці був брід (є відомості про наявність у них на Дністрі під Хотином човнів та плотів). До того ж, вони не мали важкої артилерії, яка неабияк утруднювала переправу.

Яким чином проблему спорудження мостів вирішило командування польсько-литовської, а також турецької армії? Яку конструкцію мали зведені 1621 р. під Хотином мости? Перш ніж спробувати відповісти на ці запитання, потрібно у загальних рисах з'ясувати, якими мостобудівними принципами керувалися тогочасні військові інженери. Цінним джерелом у цьому плані є праця Анджеза делла Аква, італійця за походженням, який на початку XVII ст. прибув до Польщі і довгі роки працював військовим інженером. 1621 р. йому довелося побувати під Хотином у складі польсько-литовського війська. 1635 р. делла Аква написав польською мовою підручник з артилерійської справи, проілюструвавши його власними малюнками. Оскільки у ті часи інженерні війська були пов'язані з артилерією, у цьому підручнику йшлося також про спорудження військово-польових мостів (ряд описаних делла Аква мостів були відомі у Польщі від XVI, а деякі — від XV ст.)⁶⁴.

Із-поміж іншого, у праці названого вище автора йшлося про способи вимірювання ширини ріки, якщо з певних причин не було можливості визначити це за допомогою традиційного шнура. У таких випадках використовували простий вимірювальний прилад, що давав можливість визначити довжину певного умовного відтинку на місцевості, спираючись на правило щодо подібних трикутників. Цей прилад являв собою палицю із перпендикулярними до її осі отворами, зробленими на однаковій відстані один від одного. Крізь ці отвори вставляли вимірювальні стрижні, довжину яких визначено у певній пропорції до довжини між отворами на палиці, а також її кінцем. Щоб визначити на місцевості величину потрібного відтинку, потрібно було за допомогою цієї вимірювальної палиці зробити два спеціальні виміри від точок, розташованих на його січній.

Спосіб визначення ширини ріки. Мал. А. делла Аква. 1635 р.

Принцип визначення довжини певного відтинку на місцевості за допомогою вимірювальної палиці.
Реконструкція Т. Новака

Делла Аква визначив декілька типів мостів, які споруджували тогочасні військові інженери, у тому числі у Речі Посполитій. Ідеться про мости на поплавках із бочок, на човнах, на плотах та на кобилицях (козлах).

Конструктивну основу мосту на поплавках із бочок становили дві повздовжні дерев'яні балки та п'ять поперечних балок, поміж яких укладали паралельно до вісі мосту, по його бічних сторонах, зв'язані канатами бочки. Середню частину цієї конструкції заповнювали бочками, зорієнтованими перпендикулярно до мостової вісі. Поміст робили з дощок, щільно укладених на повздовжніх балках. З обох сторін міст прив'язували великими канатами до вбитих на березі колів. Щоб міст не знесла течія, додатково його кріпили до якорів, або ж прив'язували канатами до колів, забитих у дно вище мосту.

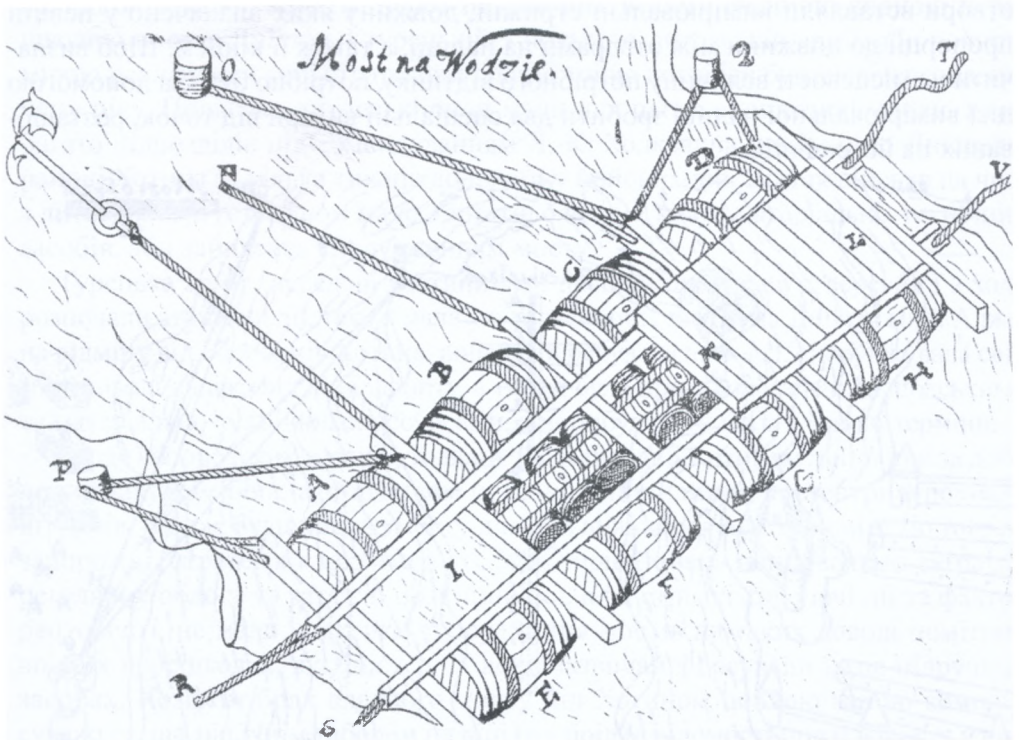

Схема спорудження наплавного мосту на бочках.
Мал. А. делла Аква. 1635 р.

У польових умовах була можливість навести на ріці міст, використовуючи суцільні човни (боти). Останні могли складатися з кількох частин — для зручності їх транспортування. Човни для наплавного мосту зв'язували по два, розвертали їх по течії ріки і на такі попарно сполучені плавзасоби, розташовані на певній відстані один від одного, накладали повздовжні балки. Їхні кінці опирали на берегах ріки, а поперек балок припасовували дошки помосту.

Для наведення наплавного мосту, що складався з окремих плотів-сегментів, використовували сухі соснові (або інших порід дерева) кругляки. Декілька колод з'єднували між собою поперечними планками, прибитими цвяхами. Зроблений у такий спосіб пліт ставили перпендикулярно до берега та закріплювали якорем. Плоти встановлювали на певній відстані один від одного, щоб у проміжках між ними могла вільно проходити вода. Аби утримати плоти у потрібному порядку, їх фіксували, прив'язуючи канатами до якоря. Причому канат, що тягнувся від одного якоря, неподалік мосту роздвоювався на однакові за довжиною кінці, які прив'язували до країв двох сусідніх плотів. Вигоду від цієї конструкції вбачали у тому, що на такий міст йшло менше деревини, він зазнавав порівняно невеликого тиску течії, а ще — окремі плоти за потреби могли плавати по річці. Кінці такого мосту прив'язували товстими канатами до паль, забитих на берегах ріки. Розриви, утворені між першим та останнім плотом і берегом, а також між сусідніми плотами, закладали накладними містками. Конструкція такого мосту вочевидь не давала можливості перевозити по ньому надто великі вантажі.

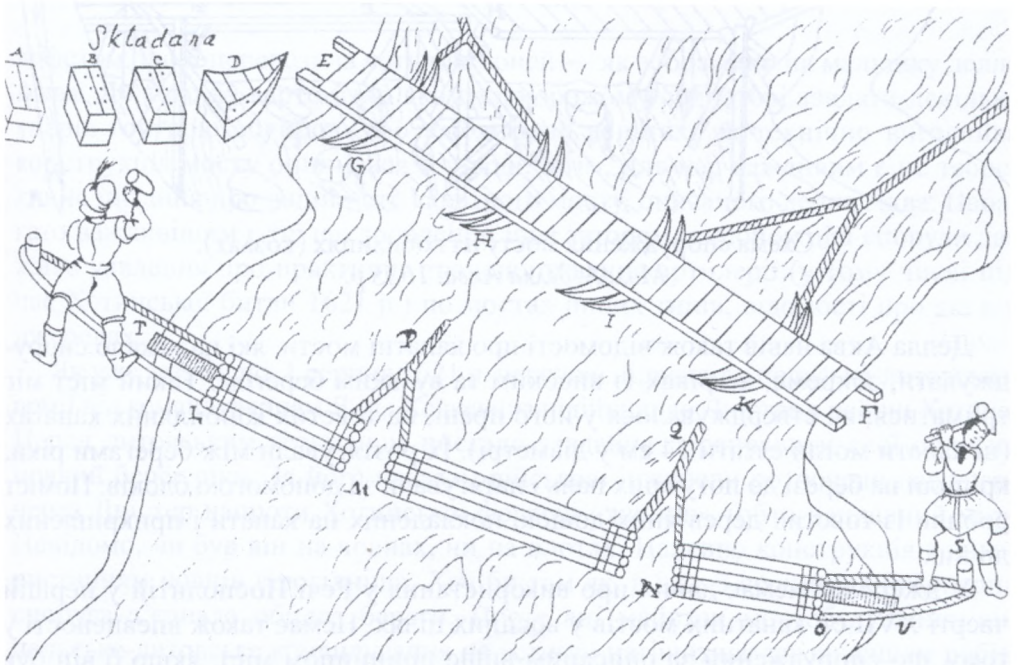

Схема спорудження наплавного мосту на човнах та плотах.

Мал. А. делья Аква. 1635 р.

До мостів на опорах належав міст на кобилицях (козлах). Він спирався на пари дерев'яних триног, які робили із паль, зв'язаних угорі канатами. Причому верхня частина цієї конструкції із паль, вище від місця їх скріплення канатами, утворювали своєрідні вила. На них опирали поперечні бруси, що підтримували повздовжні балки, на яких клали поміст. Якщо дно ріки було кам'янисте, кінці паль кобилиць, що стояли на дні, обковували залізом. Над поверхнею води ці палі скріплювали поперечними брусами у формі трикутника. Для фіксації цих брусів до паль триноги їх прив'язували канатами. Конструкція такого мосту, опори якого було зв'язано канатами, явно не могла витримати великих навантажень. 1621 р. схожий міст через Дністер під Хотином спорудили за наказом польсько-литовського командування.

Як згадував у своїй праці делла Аква, через кам'янисте дно Дністра під цим містом довелося обковувати нижні краї паль залізом.

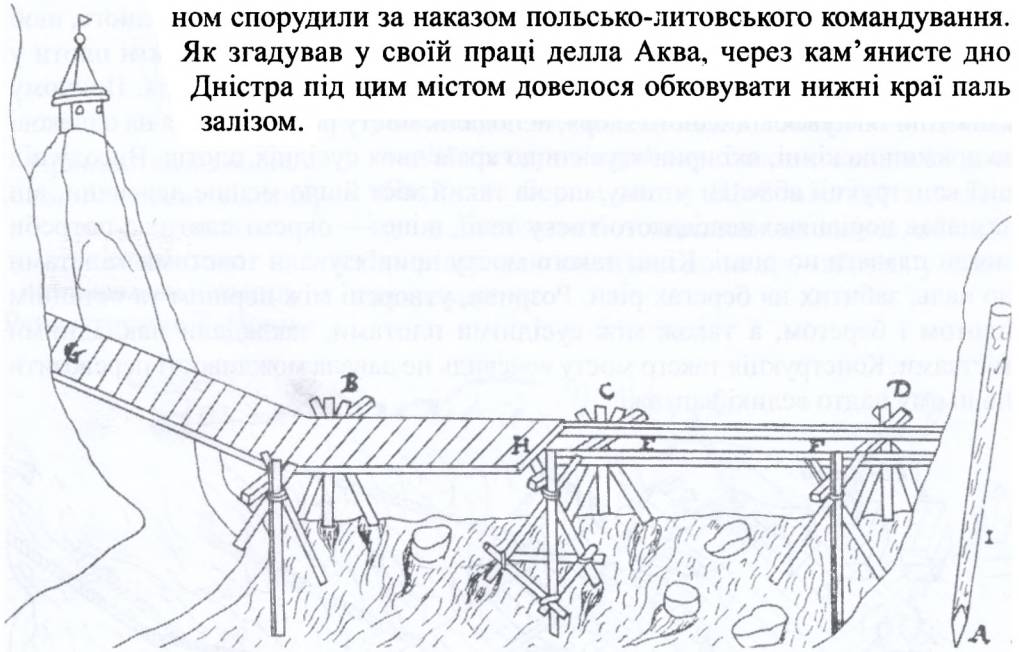

Схема спорудження мосту на кобилицях (козлах).

Мал. А. делла Аква. 1635 р.

Делла Аква навів також відомості про канатні мости, які належало споруджувати, зокрема, на ріках із високим та вузьким берегом. Такий міст міг триматися, як стверджувалося у його праці, на товстих конопляних канатах (ці канати могли сягати 14 см у діаметрі). Їх розтягували між берегами ріки, кріпили на березі до потужних паль і натягували за допомогою блоків. Поміст робили із товстих дерев'яних дощок, покладених на канати і прикріплених до них.

У джерслах немає даних про використання у Речі Посполитій у першій чверті XVII ст. канатних мостів у воєнних цілях. Немає також впевненості у тому, що споруджений за описаним вище принципом міст, якщо б він був достатньо довгий, не обірвався та не впав у ріку від власної ваги, не кажучи вже про те, щоб такий канатний міст додатково витримав вагу гармати з

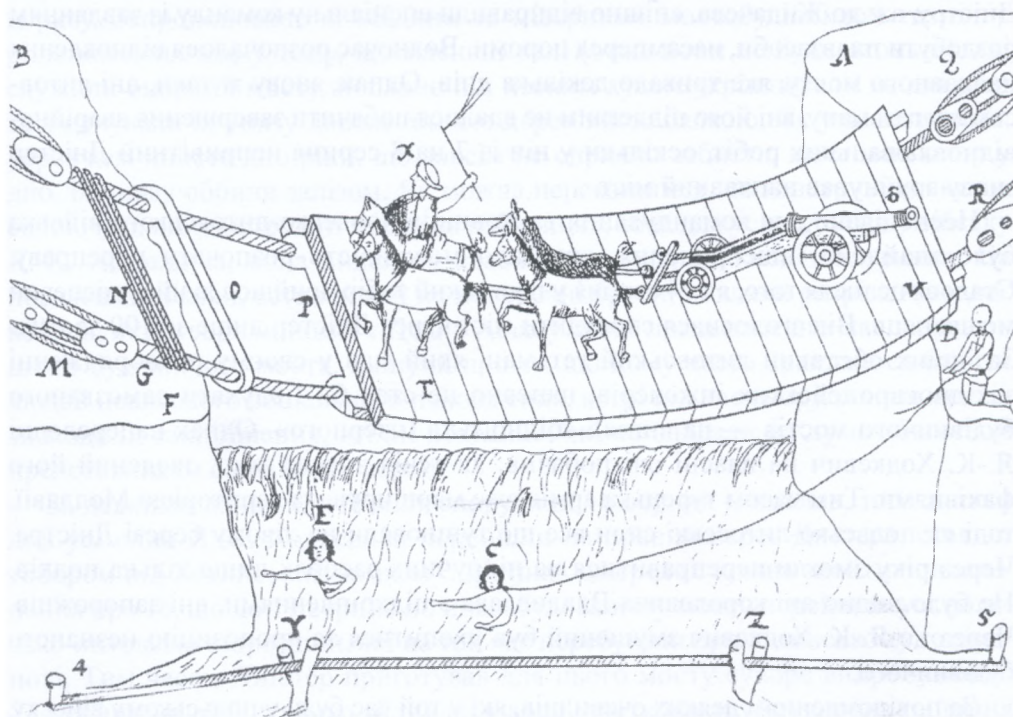

Схема побудови канатного мосту.

Мал. А. делла Аква. 1635 р.

лафетом, що її перевозила четвірка коней — як зображено на малюнку делла Аква. До того ж, варто було якомусь ворожому солдатові завдати декілька ударів гострою сокирою або шаблею по канатах, як технічно вигадлива конструкція мосту опинилася б у воді. Утім, для нас важливим є не теоретичне питання про надійність канатного мосту, описаного делла Аква. Набагато важливішим є те, що зроблений цим автором малюнок цієї споруди дає живе уявлення про практичне транспортування артилерії (у тому числі під час Хотинської битви 1621 р.) по мостах інших типів, відомості про які є у джерелах.

Як уже зазначено, 1 серпня 1621 р. передові підрозділи польсько-литовської армії під командуванням Я.-К. Ходкевича підійшли до Дністра в районі Хотина. Перед литовським гетьманом постало завдання переправити свої сили на правий берег ріки. За його наказом військові інженери розпочали наводити через Дністер напроти Хотинської фортеці «живий», тобто наплавний міст. Невідомо, чи був він на човнах, чи на плотях. Напевно конструкція з використанням човнів вірогідніша. Хоч би там як, а вже 3 серпня ця інженерна споруда з'єднала обидва береги. Проте ані майстри мостобудування, ані польсько-литовське командування не встигли натішитися завершенням робіт, оскільки міст розстрожила бурхлива течія. Через це кожному полку наказано було переправлятися через ріку самостійно, власними силами. Вгору по

Дністру, аж до Жидачева, спішно відправили спеціальну команду із завданням роздобути плавзасоби, насамперед пороми. Водночас розпочалося відновлення наплавного мосту, яке тривало декілька днів. Однак, знову ж таки, ані литовському гетьману, ані його підлеглим не вдалося побачити завершення аварійно-відновлювальних робіт, оскільки у ніч із 7 на 8 серпня непривітний Дністер знову зруйнував наплавний міст.

Несподівано для командування та жовнів польсько-литовського війська було знайдено інше рішення, яке дало можливість розпочати переправу. Сталося це після того, як 14 серпня у польський табір прийшов якийсь місцевий мешканець. Він зголосився спорудити міст через Дністер лише за 100 злотих. За інших обставин литовський гетьман, який мав у своєму розпорядженні західноєвропейських інженерів, напевно не став би і слухати самозваного будівничого мостів — на вигляд «бідного та мізерного». Однак напередодні Я.-К. Ходкевич на власні очі побачив, як течія знесла міст, зведений його фахівцями. Тим часом турецька армія вже марширувала територією Молдавії, тоді як польсько-литовські сили все ще тупцювали на лівому березі Дністра. Через ріку змогли переправитися на підручних засобах лише кілька полків. Не було видно ані королевича Владислава з підкріпленнями, ані запорожців. Через це Я.-К. Ходкевич змушений був ухопитися за пропозицію незнамого будівничого.

За повідомленням деяких очевидців, які у той час були у польському війську, останній начебто був гірким п'яницею. До того, як зайнятися зведенням мосту через Дністер під Хотином, він працював землекопом у свого пана в Полонному, однак утік від нього, прийшов до війська і почав наглядати за возами шляхтича Сенкевича. Цьому новоявленому слугі Сенкевича стало відомо, що військові інженери Я.-К. Ходкевича навели на Дністрі наплавний міст, який не простояв і дня. Спроба його «склеїти» виявилася невдалою — міст розірвала течія так, що про його відновлення не могло бути і мови. Відтак недавній утікач із Полонного запропонував литовському гетьманові свої послуги як фахівець із мостобудування. Конструктивно його міст був дуже простий. Мостові опори нагадували кобилиці, тобто конструкцію зі скріплених між собою у верхній частині перехрещених колод, розширених унизу. Такі кобилиці використовували на лісопильні для розпилювання деревини. Отож, опори цього мосту являли собою «дві довгі тонкі ноги», поставлені на дно. Причому, як дійшли висновку очевидці, така конструкція добре протистояла швидкій течії. Щоправда, міст не витримав таранного удару поромів, відірваних дністровською водою від берега. Однак його одразу відновили і по ньому упродовж двох днів перейшли на правий берег усі підрозділи Я.-К. Ходкевича. Як писав 21 серпня 1621 р. з-під Хотина невідомий шляхтич своєму знайомому, «міст і досі стоїть»⁶⁵.

Дані інших джерел загалом підтверджують наведений вище опис конструкції польсько-литовського мосту під Хотином. Водночас на їх основі можна зробити щодо цього деякі уточнення. Аби дістати будівельні матеріали для зведення свого мосту, поляки та литовці розібрали якусь дерев'яну православну

церкву. Запропоноване ж «бідним та мізерним» мостобудівником технічне рішення полягало у тому, що масивні палі (отже вони не були «тонкі»), які служили опорами мосту, попарно під певним кутом укріплювали на дні ріки та з'єднували їх унизу доволі тонкою дерев'яною балкою. Як уже зазначено, через кам'янисте дно ріки, що зовсім не сприяло забиттю мостових опор у дно, їх унизу оббили залізом. Як можна переконатися, ця конструкція являла собою варіант конструкції мосту на кобилицях, хоча для усіх, хто був у війську Я.-К. Ходкевича, вона видалася незвичною — викликала здивування. На повздовжні балки, встановлені на поперечні бруси, поклали розрізані надвоє колоди, які утворили поміст. Делла Аква у своїй праці напевно мав на увазі і цього будівничого моста, пишучи про те, що йому часто траплялося бачити людей невисокого соціального походження, котрі під час спорудження мостів знаходили такі рішення, «гідні похвали», які не спадали на думку багатьом представникам соціальних верхів⁶⁶.

За деякими даними, цей міст спорудили 16 серпня і, мовляв, того ж таки дня усі сили Я.-К. Ходкевича перейшли на правий берег Дністра, ставши табором під Хотинським замком⁶⁷. В інших джерелах можна знайти повідомлення про те, що до 19 серпня по новозбудованому мосту перейшли усі польсько-литовські підрозділи, які на той час перебували при литовському гетьманові. Тим часом Дністер приготував для цього мосту суворе випробування. 24 серпня на ріці стрімко піднялася вода, частково зруйнувавши творіння мостобудівника, який отримав за нього сотню злотих. Ремонт мосту завершили лише під вечір 8 вересня. Його охорону було покладено у той час на корогву Ковальського⁶⁸.

Відновлений міст польсько-литовського війська під Хотином ще прослужив певний час. Однак 15 вересня частину його зірвало течією⁶⁹. Міст знову відновили, але 25 вересня йому було завдано таких пошкоджень, після яких його вже не змогли відремонтувати до кінця війни. За даними щоденника Хотинської війни Я. Собеського, ці пошкодження сталися через зіткнення з мостом запорозьких плотів, якими козаки доставляли по Дністру продовольство до свого табору⁷⁰. Однак видається доволі дивним, що козаки, які заготовили за наказом свого командування продовольство у віддалених від Хотина районах та успішно подолали рікою велику відстань, наприкінці своєї подорожі проявили таке недбальство. За іншими, вірогіднішими даними, конструкцію мосту зруйнувала сильна течія, а також колоди, які спрямовували на міст молдавани. Польське командування прагнуло звести «другий міст»⁷¹, проте у його війська вже не вистачило ані сил, ані технічних засобів, щоб відновити міст, і він у напівзруйнованому стані зустрів підписання 9 жовтня турецько-польського договору.

Як уже зазначено, турки спорудили свій міст через Дністер приблизно за 1,5 км нижче по течії ріки від гори Городище (Замчисько), в районі сучасного села Бабшин Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. Вони взяли до будівництва невдовзі по своєму прибутті під Хотин 2 вересня 1621 р. Вже 10 вересня турки здійснили останні роботи з облаштування проїжджої частини

мосту, а наступного дня по ньому було переправлено на лівий берег гармати⁷². Тобто, турецьке командування впоралося зі своєю мостобудівною програмою приблизно за тиждень.

На відміну від невдало спорудженого поляками та литовцями наплавного мосту, а також мосту на кобилицях (козлах), що постійно зазнавав руйнувань, турки звели набагато надійніший міст. Яка була його конструкція? Спочатку під керівництвом військових інженерів армії Османа II у дно ріки забили потужні палі, причому на відстані не більше метра одна від одної. Потрібно зазначити, що ці щільно забиті палі утворювали ряди мостових опор, зорієнтованих не по течії, а поперек ріки. Про це писав Я. Собеський, якому після закінчення війни довелося особисто перебратися на лівий берег Дністра по залишеному турецькою армією мосту. За спостереженням цього автора, мостові опори нагадали йому так звані їзи для вилову лососів, тобто спеціальні конструкції із густо забитих у дно поперек ріки колів, переплетених лозою (на вільних ділянках між колами натягували сіті)⁷³.

Аби зміцнити конструкцію мосту, його краї під берегами ріки, а також середню частину посилили забитими у дно шістьма величезними дубовими палями, зв'язаними хрест-нахрест у верхній частині дубовими балками. Проїжджу частину, на відміну від мосту польсько-литовської армії, яку зробили із розрізаних уздовж кругляків, турки виклали дубовими колодами, прибивши їх до повздожніх балок великими залізними цв'яхами. На ці колоди спочатку уклали землю, потім пісок, а зверху — дрібну гальку (за іншими даними — дерен). При в'їзді на міст з обох берегів було зроблено міцні ворота, оббиті залізними смугами. Високу конструкцію цих воріт видно на гравюрі Я. Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.». На цій гравюрі можна також помітити перила, якими оснащено турецький міст. Про наявність на ньому перил писав також у своєму щоденнику Я. Собеський.

Перед воротами турки закопали в землю дві великі дубові колоди, протягнувши між ними залізні ланцюги, що посилило захисні можливості цих воріт. Цей міст на Дністрі здатний був витримати важкі турецькі гармати, які тягнули від 18 до 24 пар волів. По ньому командування армією Османа II перекидало на лівий берег ріки свої війська. Мостом користувалися також татари, які переганяли по ньому захоплених на українських землях людей, худобу, а також перевозили награбоване продовольство. Коли рівень води у Дністрі стрімко піднявся і почав заливати міст (вочевидь це сталося 25 вересня — цього дня течія зруйнувала міст польсько-литовської армії), він без особливих проблем вистояв під натиском стихії. Вражені досконалістю та міцністю цієї споруди очевидці стверджували, що з нею «не можуть зрівнятися тисячі мостів»⁷⁴.

Конструктивно вдало та надійно зроблений турецький міст не лише успішно опирався натиску повені на Дністрі, а й уцілів під час нападів противника, який так і не зміг його зруйнувати. До кінця Хотинської битви він давав можливість командуванню армії Османа II вільно передислокувати на лівий берег Дністра свої військові підрозділи та артилерію. Прикметно, що по завершенні

війни турки передали свій міст польському командуванню з тим, аби воно здійснило через нього відведення своїх військ від Хотина (докладніше про це йтиметься нижче).

¹ Порядок виїзду турецького імператора з Константинополя, 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. 111. — S. 177 zw.

² *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 70.

³ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 148.

⁴ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 71.

⁵ Із реляцій польського шпигуна, 5, 9, 14. VII 1621 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 228; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 113; *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 148–152.

⁶ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 150–154.

⁷ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 76.

⁸ Кам'янецька хроніка. — С. 99.

⁹ *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów. — S. 4.

¹⁰ Я. Вейгер до невстановленої особи, 18.IX 1621 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 249.

¹¹ *Максимович М. А.* Собрание сочинений. — Т. 1. — С. 388, 389.

¹² *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 154.

¹³ *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 73; Его же. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVII в. — С. 178.

¹⁴ *Гуслистий К. Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний. — С. 125.

¹⁵ *Кардаш П., Ком С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; Київ, 1999. — С. 38.

¹⁶ *Rogalski L.* Dzieje księstw naddunajskich, tj. Multan i Wołoszczyzny. — Warszawa, 1861. — Т. 1.

¹⁷ Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej / Opracowali: Z. Spieralski i J. Wimmer. — Z. 5.

¹⁸ Ibid. — S. 206.

¹⁹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 89–91.

²⁰ Ibid. — S. 90.

²¹ Із свідчень полоненого турка Мехмеда з Анатолії, 2.IX 1621 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 233.

²² Порядок виїзду турецького імператора з Константинополя, 1621. — S. 177.

²³ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 4.IX 1621 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 229.

- ²⁴ Реляція Ю. Вороцького, 16.VII 1621. — С. 225–226.
- ²⁵ *Lauro I. Bellum inter Polonum et Turcam Anno Domini MDCXXI // Gundulić J. Osman.* — Warszawa, 1934. — S. 80–81.
- ²⁶ *Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621).* — S. 110.
- ²⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36.* — S. 7–8; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 113, 114.
- ²⁸ *Podhorodecki L. Chocim, 1621.* — S. 101–104.
- ²⁹ *Luna K. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст.).* — К., 2008. — С. 134–136, 172.
- ³⁰ *Jan Hrabi z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech.* — S. 18–19.
- ³¹ *Гуркіна Г. О., Сердюк О. В. Замки та фортеці України.* — Харків, 2008. — С. 43.
- ³² *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 131.
- ³³ Невідомий з-під Хотина до невідомого, 21.VII 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 971.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ *Lubomirski S. Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621.* — S. 78; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 129.
- ³⁶ *Zbigniewski P. Op. cit.* — S. 60.
- ³⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36.* — S. 24, 27.
- ³⁸ Зелінський до К. Збаразького, 6.LX 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 974.
- ³⁹ Невідомий з-під Хотина до невідомого, 21.VII 1621. — S. 971.
- ⁴⁰ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36.* — S. 27.
- ⁴¹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 154.
- ⁴² *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36.* — S. 22, 23.
- ⁴³ *Zbigniewski P. Op. cit.* — S. 44.
- ⁴⁴ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wołoszech pod Chocimem // Biblioteka Racz.* — Rkps. № 139. — S. 293.
- ⁴⁵ *Relacya prawdziwa o Expediciei przerciwko Turkom, 1621 // Biblioteka Czart.* — Rkps. № 112. — S. 520.
- ⁴⁶ М. Лесньовський до Т. Замоївського, 8.XI 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 977.
- ⁴⁷ *Relacya prawdziwa o Expediciei przerciwko Turkom, 1621 // Biblioteka Czart.* — Rkps. № 112. — S. 520.

⁴⁸ Шокарев Ю. В. Луки и арбалеты. — С. 34, 36.

⁴⁹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 119; *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621* // Biblioteka Czart. — Rkps. № 112. — S. 581 zw.

⁵⁰ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 603.

⁵¹ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 167.

⁵² *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 56; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 97; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 41; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 150.

⁵³ Diariusz obozowy woyska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 1013.

⁵⁴ Невідомий з-під Хотина до невідомого, 21.VII 1621. — S. 971.

⁵⁵ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 78.

⁵⁶ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 167.

⁵⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 20; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 126, 162.

⁵⁸ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 158.

⁵⁹ Diariusz obozu Polskiego nad Chocimem, 1621 // Biblioteka Jagiell. — Rkps. № 1896. — S. 520.

⁶⁰ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 26, 27; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 133, 134.

⁶¹ Nayiasnięszy... Władysław królewicz polski y szwedzki przeciwko nawalnym woyskom turzeckim y tatarskim sułtana Osmana cesarza tureckiego, 1621 // Biblioteka Kórn. — Rkps. № 333. — S. 11; *Opisanie historyi o woynie tureckiej s polaki, 1621* // Biblioteka Kórn. — Rkps. № 1528. — S. 8; *Вести из Валахии // Мыцьк Ю. А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г: как исторический источник. — В изд.: Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. — Днепропетровск, 1985. — С. 128.

⁶² Діаріуш Хотинської війни з реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 236.

⁶³ Там само. — С. 236.

⁶⁴ *Nowak T.* Uwagi o techice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII // *Studia i materiały do historii sztuki wojennej, 1956.* — Т. 2. — S. 367, 368. Подальший виклад змісту праці А. делла Аква «Praxis ręczna o działach» подано за статтею Т. Новака: *Nowak T.* Uwagi o techice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII. — S. 368–380.

⁶⁵ Невідомий з-під Хотина до невідомого, 21.VII 1621. — S. 970.

⁶⁶ *Nowak T.* Uwagi o techice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII. — S. 380; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 181.

⁶⁷ Dyaryusz expedycyi chocimskiej // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 618.

⁶⁸ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 112, 115, 119, 138.

⁶⁹ М. Лесньовський до невідомого, 19.IX 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 281.

⁷⁰ Ibid. — S. 152.

⁷¹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

⁷² Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 238; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 140.

⁷³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 181; Вести из Валахии. — С. 129; *Сас П. М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — С. 90.

⁷⁴ Вести из Валахии. — С. 129; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 181.

Розділ V

ХОТИНСЬКА БИТВА: ВІД СПАЛАХУ БОЇВ ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО ТУРЕЦЬКОГО ШТУРМУ 28 ВЕРЕСНЯ 1621 р.

Про Хотинську битву, як і про Хотинську війну 1621 р. загалом, написано чимало праць істориками різних країн¹. Із зроблених у попередніх розділах історіографічних оглядів випливає, що це були переважно побіжні згадки у загальних працях щодо зазначеної теми, або, у кращому випадку — статті, присвячені певним аспектам «хотинської» проблематики. Тим часом вартіх уваги праць монографічного плану про Хотинську війну та Хотинську битву 1621 р. не так багато. У радянській історіографії до них можна віднести книгу М. Алекберлі «Хотинська війна (1621 р.)» (1957), у якій, серед іншого, використано деякі турецькі джерела, а також доопрацьоване видання цієї книги, що побачило світ під назвою «Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії у другій половині XVI — першій половині XVII століть»². Найзначущими дослідженнями на цю тему у польській історіографії є монографія Ю. Третяка, а також праці Л. Подгородецького, в тому числі у співавторстві з Н. Рашбою³.

Для дослідників, які вивчають Хотинську битву 1621 р., важливими є не лише напрацювання попередників, а й, звісно, історичні джерела. Останніх дійшло до наших днів чимало — інша річ, що вони часто фрагментарні, їхні дані нерідко суперечать одні одним, а також не позбавлені тенденційності. Тематично цілісна і тією чи тією мірою хронологічно повна інформація про Хотинську битву постає у щоденниках (діаріушах) Хотинської війни, різні списки яких нині зберігаються в архівосховищах та бібліотеках⁴. Низку таких джерел було опубліковано, зокрема, як уже зазначено, 1853 р. це зробив на тогочасному археографічному рівні Жегота Паулі⁵. На зміст діаріушів Хотинської війни 1621 р. певною мірою вплинуло те, що вони, як твори особливого літературного жанру, постали вже по завершенні боїв під Хотином. Отож в авторів, більшість з яких воювали під Хотином, була можливість у процесі створення діаріушів використовувати, приміром, матеріали своїх колег, вносити заднім числом уточнення та доповнення, робити специфічні акценти, керуючись певними ідейними або естетичними мотивами тощо. Такі щоденники поширювали у копіях переписувачі, не уникаючи помилок.

Широта інформаційного горизонту, а також унікальність і достовірність щоденників Хотинської війни залежали не лише від освіченості та літературного хисту авторів, їхнього уміння вирізнити головне з-поміж побаченого на місці подій. Особливо важливим щодо цього було те, наскільки різноманітними і доступними були для них під Хотином найважливіші джерела інформації.

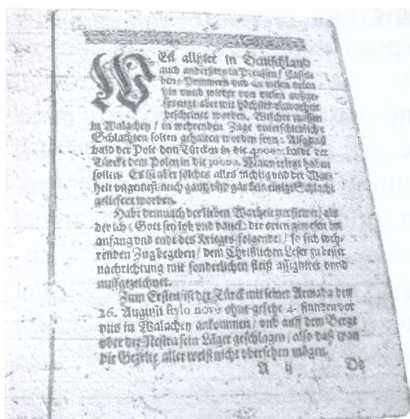
Унікальним у цьому плані є щоденник Я. Собеського. Цей автор, про що вже йшлося вище, був у польсько-литовському війську сеймовим комісаром (разом із коронним крайчим Миколаєм Сенявським, белзьким підкоморієм Мацеєм Лесньовським, покривницьким старостою Яном Дзялинським та іншими особами). З огляду на те, що сеймовий комісар Я. Собеський, на відміну від рядових вояків, мав значно ширший доступ до різноманітної, у тому числі секретної, інформації про воєнну та політичну ситуацію під Хотином 1621 р., його щоденник є вельми інформативним джерелом. До цього можна додати, що Я. Собеський уже мав досвід написання діаріуша польсько-московської війни 1617–1618 рр.⁶ і добре володів пером. Отож його щоденник Хотинської війни швидко набув популярності у Речі Посполитій. Проте Я. Собеський, так само як чимало інших авторів щоденників, іноді готовий був пожертвувати об'єктивністю заради певних літературних та ідеологічних резонів, що, зокрема, добре простежується в опублікованій 1646 р. на основі його хотинського діаріуша книзі «Історія Хотинської війни» (1646)⁷.

Титульний аркуш книги Я. Собеського «*Commentariorum chotinensis Belli libri tres*». 1646 р.

Зазначимо, що після хотинських подій 1621 р. деякі діаріуші Хотинської війни з'явилися за кордоном. Йдеться, зокрема, про перекладений 1623 р. іспанською мовою щоденник М. Титлевського, посла Сигізмунда III до іспанського короля. Для освічених європейців вочевидь були також зрозумілі діаріуші про цю війну, написані латиною⁸. 1622 р. побачив світ щоденник німецькою мовою, автором якого був німецький офіцер, учасник Хотинської битви 1621 р.

Ця праця є вельми важливим джерелом з історії Хотинської битви, оскільки, на відміну від написаних польськими шляхтичами діаріушів (останні становлять левову частку від збережених донині щоденників Хотинської війни), над нею не тяжіють стереотипи шляхетської свідомості. Отож цей твір відтворює події на хотинському театрі бойових дій очима іноземця, який приділяв особливу увагу власному найманському підрозділу. Водночас цей автор навів у своєму творі деякі важливі факти, а також передав особисте враження про фронтове життя запорожців, поляків, литовців, турків. Щоправда, він не завжди був точний й іноді покладався на чутки. Потрібно також зазначити, що, морально потерпаючи від зверхнього ставлення до німецьких найманців з боку багатьох шляхтичів польсько-литовського війська, автор зазначеного діаріуша не шкодував уципливих оцінок своїх кривдників⁹.

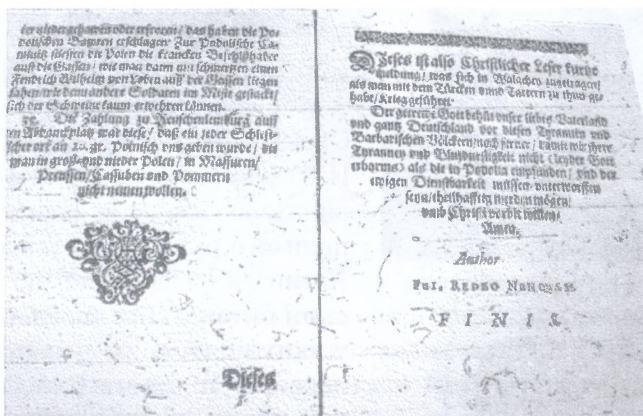

Сторінка із брошури
«Zeitung aus Walachen». 1622 р.

Чимало унікальної інформації про Хотинську битву містить також Кам'янецька хроніка — твір вірменського хроніста Аксента із Кам'яця, якому під час боїв з армією Османа II довелося побувати під Хотином. Як уже зазначено, Аксент, продовжувач хроніки свого брата Акопа, написав про цю битву 1650–1652 рр., тобто через доволі значний проміжок часу після її завершення. Попри певні неточності, у Кам'янецькій хроніці подано унікальні повідомлення про Хотинську битву, зокрема про обстріли турецькою артилерією позицій хотинських оборонців, їхні продовольчі проблеми тощо.

Важливий зріз інформації про Хотинську битву міститься у листах, написаних 1621 р. під Хотином. Те, що ці листи, на відміну від літературно опрацьованих діаріушів, не призначалися для широкого читацького загалу і подавали актуальну інформацію про Хотинську битву по гарячих слідах подій, спонукало авторів дбати не так про літературну форму, як про відтворення найзначущіших для них на той час реальних фактів. Через це у таких листах можна зустріти повідомлення, яких немає у діаріушах, хоча автором і перших і других могла бути одна і та сама особа. Прикладом цього є секретний лист, зашифрований за допомогою цифрових символів, Я. Собеського до князя Криштофа Збарзького¹¹. Принагідно зазначимо, що таке секретне листування було доволі поширене у західноєвропейських політичних колах. Приміром, до нього вдався

Зокрема, автор цього щоденника натякав на проблеми із мужністю у поляків. За його словами, мовляв, часто можна було побачити, як один турок з оголеною шаблею гнався за трьома поляками, які від нього щодуху рятувалися втечею. Свою неприязнь до гоноровитих шляхтичів він вклав у вочевидь вигадану ним історію про те, як один мушкетер убив у бою турка. Цим начебто одразу радо скористалися знову ж таки троє поляків, які взялися рубати труп шаблями. Потім вони хвалилися у своєму таборі своєю мужністю й демонстрували на доказ цього свої закривавлені шаблі («Мосцивий пане, подивися на кров!»)¹⁰.

Останні сторінки «Zeitung aus Walachen». 1622 р.

французький дипломат Ніколя Божі * у своєму листі до французького міністра П'єра Пюїзіє від 13 лютого 1618 р.¹² (декількома роками раніше той був послом Франції в Іспанії)¹³.

Щодо листів учасників Хотинської битви, написаних авторами під час боїв, то вони є важливим історичним джерелом, що дає, серед іншого, первинне, живе й емоційно забарвлене сприйняття людиною обставин та подій війни, посеред яких вона перебувала. Відтак із таких листів випливають факти, про які можна було дізнатися лише на передовій. Прикладом цього може бути лист сеймового комісара, белзького підкоморія Мацея Лесньовського до київського воєводи Томаша Замойського від 8 вересня 1621 р., в якому описано подвиги запорожців у перші дні Хотинської битви¹⁴. Тим часом автори післявоєнних діаріюшів Хотинської війни не завжди вводили такі факти до своїх творів — напевно через те, що розглядали їх як неістотні для своїх творів, або ж такі, що шкодять героїзації «своїх».

Петро Гембіцький

Вавжинець Гембіцький. Художник невідомий. 1864 р.

Для вивчення проблематики Хотинської війни значний інтерес становлять листи, написані учасником посполитого рушення Петром Гембіцьким до Гнезненського архієпископа Лаврентія (Вавжинця) Гембіцького. Автор зазначених листів був вельми добре поінформованою особою, оскільки служив у канцелярії Сигізмунда III, з яким він вирушив у похід під Хотин. П. Гембіцький не лише чудово орієнтувався в обставинах, пов'язаних із формуванням військових сил посполитого рушення та їхнім просуванням у напрямку Хотина, а і знав про те, що відбувається на полі Хотинської битви. Адже звідки регулярно надходили листи, у яких йшлося про перебіг бойових дій, а також про переговорні стратегії польської сторони. П. Гембіцький, серед іншого, повідомляв своєму адресатові про реакцію на це Сигізмунда III¹⁵.

Для всебічного вивчення Хотинської битви істотне значення мають також інші джерела, приміром військові реєстри, про які докладніше йшлося у розділі II. Однак якими б не були джерела, їх інформацію про воєнні події 1621 р. під Хотином у будь-якому разі потрібно використовувати критично, аби наблизитися до розуміння того, що насправді відбувалося під цим містом, де зійшлися у запеклому протиборстві найбільші армії тогочасного світу.

* Ніколя Божі розпочав свою дипломатичну кар'єру на початку XVII ст. — у той час він був акредитований при дворі німецького імператора. Після смерті імператора Рудольфа II (20 січня 1612 р.) вдавався до політичних інтриг, підтримував у боротьбі за владу ерцгерцога Матвія, пізніше — ерцгерцога Фердинанда. Був довіреною особою ідеолога абсолютизму, впливового державного діяча Франції герцога Рішельє (*Dictionnaire de biographie française*. — Paris, 1951. — Tome cinquième. — P. 925.

1. Дії запорожців після форсування Дністра

8 серпня 1621 р. запорозький гетьман Я. Бородавка переправив своє військо через Дністер під Могилевом-Подільським, тобто у тому місці, на якому наполягав Я.-К. Ходкевич. Козаки почали спустошувати молдавську територію. Розпочалася сухопутна фаза Хотинської війни. Особливо дісталася від підрозділів Я. Бородавки Сорокам, Оргієву та прилеглим до них околицям.

*

Форсування
козацьким рухомим
табором
під командуванням
М. Кривоноса
р. Случ
південніше
Старокостянтинова
27 липня 1648 р.

Художник
М. Ткаченко

*

Вторгнення запорожців вельми налякало молдавського господаря, який зі своїм найближчим оточенням утік із Ясс, столиці князівства. Від війни утікали також його піддані, насамперед ті, які мешкали над Дністром та Прутом. Страх перед козаками гнав їх аж за Сучаву, де у горах вони сподівалися знайти порятунк¹⁶.

Яків Нерода
Бородавка.

Художник невідомий

Тим часом Я. Бородавка розпустив по Молдавії окремі козацькі підрозділи з метою проведення розвідувально-диверсійних операцій. До польсько-литовського табору доходили чутки, що більшість козацького війська діяла саме у складі таких загонів. Вони здійснювали оперативно-тактичну розвідку, визначаючи сили та напрямок просування противника, а також спустошували територію, щоб позбавити його можливості скористатися продовольчими ресурсами краю. У ці масовані рейди козаки відправлялися також за здобиччю, яка, серед іншого, була формою самозабезпечення їхнього війська на війні. Багато хто з польських шляхтичів, учасників Хотинської війни, вважали, що запорожці затрималися із прибуттям до них під Хотин саме через потурання їхнього гетьмана здобичництву¹⁷.

Розпорошення значної частини козацького війська, здійснене порівняно близько від головних сил турків, було доволі ризикованим кроком Я. Бородавки. Підтвердженням цього стало те, що для деяких запорозьких загонів автономні рейди по молдавській території завершилися трагічно. Як випливає зі щоденника Хотинської війни Я. Собеського, 27 серпня козацький підрозділ чисельністю 400 осіб, який перебував на «чатах», зазнав нападу усієї військової потуги Османа II. Зайнявши оборону у важкодоступних скелях, запорожці упродовж кількох днів героїчно відбивали ворожі атаки, однак знеможені від втоми та голоду, потрапили до рук турків. За наказом султана їх піддали жорстоким тортурам, а потім убили. Причому Осман II особисто вправлявся у стрільбі з лука та із рушниці по прив'язаних до дерев полонених. Автор щоденника гостро засуджував султана за його нищий вчинок, а також звеличував запорожців, які своїм подвигом заслужили «безсмертну славу»¹⁸.

Я. Собеський черпав відповідну інформацію з чужих слів і вочевидь не знав усіх подробиць. Чи не тому його розповідь про героїчний вчинок чотирьохсот козаків, які вступили у нерівний бій з усією турецькою армією, доволі загальна і своїм риторичним пафосом дещо нагадує відомий опис подвигу трьохсот спартанців та їхнього царя Леоніда, які 480 р. до н. е. під Фермопілами дали бій війську перського царя Дарія. Більш предметними і точними видаються свідчення, що їх виклав на папері для польсько-литовського командування полковник Теофіл Шемберг — Я.-К. Ходкевич уповноважив його вести попередні переговори з турками. Цей уповноважений литовського гетьмана, який займався також збором розвідувальної інформації про противника, на власні очі бачив як козаки билися з турками.

Згідно з таємним донесенням Т. Шемберга, козацький загін, що налічував 260 осіб, повертався до своїх від Кутнара і Сучави. У цей час біля гирла річки Радавець, притоки Прута, на них напали татари. Оскільки вони не могли нічого вдіяти із запорожцями, то звернулися по допомогу до Османа II. 27 серпня відбірні турецькі підрозділи вдарили на козаків, сподіваючись на легку перемогу. Однак запорожці витримали ворожий натиск, уміло використовуючи для оборони особливості навколишньої місцевості. Сімдесят із них засіли у печері поміж скелями. Спроби турків вибити козаків звідти довгий час були безрезультатними, аж поки вони їх не викурили, пустивши у печеру їдкий дим. Тим часом решті козаків, 190 особам, довелося оборонятися не серед скель, а стати табором на відкритій місцевості. Противник обстрілював їхній табір із гармат і безперервно атакував, не зважаючи на чималі власні втрати (зокрема, під час приступу було убито кількох турецьких пашів). Стійко протримавшись увесь день, козаки вирішили уночі прорватися з ворожого оточення. Аби дезорієнтувати турків та заскочити їх зненацька, вони у темряві раптово кинулися врозсіп. Однак відірватися від переслідувачів їм таки не вдалося. Через це під ранок запорожці знову зібралися до купи і закрилися у новому таборі. Оборонці укріпили його возами, засипаними землею. Козаки шаблями викопали собі окопи. Знову вони прийняли нерівний бій із силами турків, які незмірно персважали їх за своєю чисельністю. Увесь день запорожці запекло

оборонялися, гинучи один за одним зі зброєю у руках. Купка козаків, які ще залишилися живими, близько трьох десятків, спробували прорватися з оточення, однак, знесилені, потрапили до рук турків.

Героїчний кількадеенний опір невеликого загону запорожців вочевидь не сприяв піднесенню бойового духу турецьких солдатів, на яких попереду чекала зустріч з усім козацьким військом, а також армією Я.-К. Ходкевича. Щодо Османа II, то він явно не був задоволений тим, що його армія так довго не могла впоратися з козацьким загonom. Розлючений султан якнайжорстокіше поквитався з полоненими запорожцями. Утім, це не завадило йому і далі снувати свої хитромудрі політичні комбінації, спрямовані на перетягування запорожців на свій бік. Ще навесні 1621 р. він через своїх агентів намагався підштовхнути козаків до заколоту проти польського уряду (в шляхетських колах Речі Посполитої подекуди, що в ролі цих агентів виступали завербовані турками полонені, а також, мовляв, православні ченці, котрі поширювали патріарші листи підривного змісту)¹⁹.

Наприкінці серпня, караючи захоплених у полон запорожців, він залишив живими двох із них. Одного затримав у себе як заручника, а другого відпустив до своїх з тією умовою, щоб він умовив козаків зректися поляків і перейти на бік султана. За це Осман II обіцяв їм сприяння у створенні власної держави зі столицею у Києві, або Кам'янці-Подільському — на їхній вибір²⁰.

Панорама київського Подолу поблизу Київського Братського монастиря.
Фрагмент малюнка А. ван Вестерфельда. 1651 р.

Запорожці відкинули це політичне загравання турецького султана, вбачаючи у ньому військові хитрощі східного правителя. До того ж, зважаючи на обставини, за яких було зроблено цю пропозицію, мало хто міг повірити у щирість султана, новоявленого козаколюбця. Тим часом ще до того, як відбувся кількадеенний бій 260 запорожців — героїв придністровських «Фермопіл», татари за підтримки турецьких підрозділів розпочали сутички з головним козацьким військом²¹.

Повернення до влади у Війську Запорозькому П. Сагайдачного

Я.-К. Ходкевича вельми гнітило довге очікування на запорожців. Розпочалася остання декада серпня 1621 р., а їх не було і близько під Хотином. Литовський гетьман не мав також відомостей ані про їхнє точне місцезнаходження, ані про їхні наміри. Він вкотре спорядив до них своїх посланців, яким

належало козаків «гаряче просити», щоб вони «якнайшвидше поспішали до війська Речі Посполитої». У ці дні тривожної для польсько-литовського командування невизначеності у військовому таборі під Хотиним з'явився важливий гість, який представляв запорозьких козаків. 21 серпня до місця розташування польсько-литовської армії прибув П. Сагайдачний, посол до короля від гетьмана Я. Бородавки та усього Війська Запорозького. Повертаючись із Варшави, він завернув під Хотин, оскільки сподівався застати там козацьке військо. Я.-К. Ходкевич та С. Любомирський дуже радо його зустріли й обдарували багатими подарунками. Вони сподівалися, що цей авторитетний запорозький старшина переконає козаків якомога швидше іти під Хотин на допомогу полякам та литовцям. Через це збори П. Сагайдачного в дорогу були недовгі. Запорозькому послу дали охорону із двох козацьких короїв польського війська під командуванням шляхтича Аннібала, а також кавалерійського загону, що налічував кілька десятків шабель, на чолі з Молодецьким, довіреною особою Я.-К. Ходкевича. П. Сагайдачний із своїм супроводом рушив з-під Хотина до Степанівців (за 50 км від Хотина)²², де, як очікував, мало бути козацьке військо.

По тому, як П. Сагайдачний із наданою йому охороною поїхали, 24 серпня до польсько-литовського табору несподівано завітали послы від Я. Бородавки. Очолював запорозьке посольство Михайло Дорошенко, про якого схвально відгукнувся у своєму щоденнику Я. Собеський, наголосивши на його полі-

Михайло Дорошенко.
Малюнок 1862 р.

тичній лояльності до польської влади («полковник [із] доброю репутацією серед молодців завдяки своїй мужності, завжди зичливий до короля та Речі Посполитої»). Потрібно зазначити, що, попри те, що Я. Собеський у своєму щоденнику назвав М. Дорошенка полковником, його прізвище не фігурує серед полковників у компутах козацького війська від 6 липня та 25 серпня 1621 р. Тобто, на той час він щонайбільше мав титул полковника, однак насправді не командував полком. М. Дорошенко розповів про завдані козаками удари по Сороках та Оргієву, а також заявив, що вони готові виконувати накази Я.-К. Ходкевича. Останній одразу розпорядився, щоб Я. Бородавка негайно виступив зі своїми силами до Степанівців.

Звідси випливає, що під час перебування запорозьких послів на чолі з М. Дорошенком у польсько-литовському таборі у Степанівцях не було козаків. Однак про це не знав П. Сагайдачний, який прямував саме туди. Невдовзі він та його охорона вийшли на широкий шлях і побачили удалині вогні й дими військового табору. Не дбаючи про обережність, вони під'їхали під нього, гадаючи, що там запорожці. Насправді ж це було військо Османа II. Ворожа сторожа кинулася до прибульців. П. Сагайдачний разом з Аннібалом та Молодецьким вступили у зустрічний бій. Однак невдовзі з турецького табору посунуло «усе живе», що змусило П. Сагайдачного та вояків Аннібала і Молодецького відступити до найближчих чагарників. Під час погоні під П. Сагайдачним упав

підстрелений кінь. Опинившись на землі, бувалий запорожець не розгубився — він запекло відбивався від ворогів, що насідали. Проте постріл із яничарки, що обпик П. Сагайдачному руку, змусив його припинити бій та рятуватися втечею. Поранений запорозький посол рушив у напрямку Дністра, де сподівався знайти своїх²³.

Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра з книги К. Саковича «Вършѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного».

Цього разу досвід і козацьке щастя не підвели П. Сагайдачного і під Могилевом, що на Дністрі, він натрапив прямісінько на козацький табір. Поява у ньому запорозького посла до короля, який повернувся із польської столиці, стала для козаків подією. Одразу скликали раду, на якій П. Сагайдачний розповів про результати своєї посольської місії, а також поінформував про зустріч, яку напередодні мав під Хотином з Я.-К. Ходкевичем та С. Любомирським. П. Сагайдачний, досвідчений політик та авторитетний полководець, спромігся завоювати симпатії більшості запорожців. Ізпоміж них виявилось чимало невдоволених діями гетьмана Я. Бородавки напередодні вирішального зіткнення з армією Османа II. Козацька рада завирувала, пролунав заклик скинути Я. Бородавку з гетьманства й обрати

замість нього П. Сагайдачного. Отож старий гетьман змушений був покласти булаву, яку і взяв до своїх рук П. Сагайдачний²⁴. Це був останній у його житті кар'єрний злет у Війську Запорозькому.

Коли відбулася ця рада, на якій обрали нового гетьмана? Чому під час війни відбулася зміна на гетьманстві у Війську Запорозькому? Дати відповідь на ці запитання складно через те, що у джерелах щодо цього зустрічаються суперечливі, а також тенденційні повідомлення. Щоб спробувати виявити за ними реальні факти, розглянемо відповідну інформацію деяких джерел, зокрема, щоденника Хотинської війни П. Збігневського. У ті дні цей автор перебував під Хотином, очевидно у таборі лісовчиків. Того ж таки 1621 р. його твір побачив світ²⁵. У ньому під датою 31 серпня 1621 р. зазначено, що до польсько-литовського табору прибув 3-тисячний козацький підрозділ, який «відбився» від запорозького війська, а також що «козаки скинули свого гетьмана Бородавку, обравши гетьманом Ілляша Сагайдачного». У статті щоденника, датованій 1 вересня, П. Збігневський писав про прибуття під Хотин усього козацького війська, яке від 25 серпня вело безперервні бої з татарами і передовими турецькими підрозділами, втративши за цей час лише одного козака²⁶.

Отже, П. Збігневський зафіксував повідомлення про перехід влади від Я. Бородавки до П. Сагайдачного під датою 31 серпня, тобто ще до того, як 1 вересня запорозьке військо з'явилося під Хотином. Звідси напрашується думка, що цю щоденникову статтю написано за чутками. Причому козаки

3-тисячного запорозького полку, який 31 серпня прийшов до польсько-литовського війська, вочевидь ще не знали про зміну на запорозькому гетьманстві, оскільки вони «відбилися» від свого війська (за даними Я. Собеського, їхній полк прибув під Хотин 30 вересня, повертаючись із «чати»)²⁷. Впадає в око і те, що П. Збігневський назвав П. Сагайдачного Ілляшем, а не його справжнім ім'ям, що свідчить про його загальну слабку обізнаність із ситуацією у Війську Запорозькому напередодні прибуття козаків під Хотин. Інші сторінки щоденника П. Збігневського також вказують на те, що він мав приблизне уявлення про хронологію здобуття П. Сагайдачним гетьманської булави. У щоденниковій статті під 4 вересня 1621 р. він назвав П. Сагайдачного полковником, який передав королевіччу Владиславу полоненого турецького пашу. Водночас у цій самій статті П. Збігневський навів приписані Осману II слова, звернені до турецьких вояків: «Не їстиму і не питиму, аж доки не приведе мене того сивого пса Сагайдачного»²⁸. Тобто, ця фраза свідчить про гетьманський статус П. Сагайдачного, адже султан вочевидь вимагав від своїх солдатів захопити запорозького головнокомандувача, гетьмана, а не полковника.

Отже, щоденник П. Збігневського не є найкращим джерелом для встановлення дати приходу П. Сагайдачного до влади у Війську Запорозькому. Прикметно, що текст статті щоденника П. Збігневського від 4 вересня 1621 р. з'явився з певними редакційними правками у хроніці Й. Єрлича*. Причому цей автор, який також був учасником Хотинської битви, писав про П. Сагайдачного як про гетьмана, а не полковника²⁹.

Повідомлення про скинення 31 серпня з гетьманства Я. Бородавки й обрання новим гетьманом П. Сагайдачного є також у творі «Волоська війна турецького імператора Османа» Яна Остророга, що побачив світ 1622 р. в Познані. Хоча

* Обидві статті, про які йдеться, попри наявність між ними дрібних розбіжностей, фактично написано під кальку. У цьому можна перекоонатися, порівнявши невеликі фрагменти творів П. Збігневського та Й. Єрлича, у яких описано атаку 4 вересня 1621 р. запорожців на турецький табір:

П. Збігневський: «Naostatek z taboru mocnie w pole się już wysypawszy, taki pogaństwa szturm wsparli, że ustępować i dział odbiegać musieli, w ten czas dopiero strzelając i siekąc, aż do samego obozu na nich wjechali» (*Zbigniewski P. Op. cit. — S. 47, 48*).

Й. Єрлич: «Во на остатеk з тaбору жуз мрoкiем тaк пoгaнствa тлум wyпарли, же устeпoвaч и дзiал oдбiгeч мусiелi. Втeнцaс дoпiерo стрeлaюч и сiкaч, aж дo сaмeгo oбoзy Турeцкeгo нa нiч вjeчaлi» (*Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów. — S. 14*).

Отже, запозичуючи текст П. Збігневського, Й. Єрлич, зокрема, припустився деяких неточностей при його переписуванні (написав *mrokiem* замість *mocnie*, *tłum* — замість *szturm*, *wyparli* — замість *wsparli*), а також вдався до інтерполяції (*obozu Tureckiego* — замість *obozu*). Однак ці неточності мало вплинули на зміст переписаного Й. Єрличем тексту. Що ж до титулування П. Сагайдачного гетьманом, то це вочевидь була не помилка Й. Єрлича, а його редакторська правка, оскільки навряд чи було можливо сплутати різні за написанням та вимовою терміни «гетьман» і «полковник» (для порівняння: *П. Збігневський*: «Tegoż dnia o południu Sahajdaczny pułkownik wojska zaporoskiego...»; (*Zbigniewski P. Op. cit. — S. 48*); *Й. Єрлич*: «Tegoż dnia o południu Sahajdaczny, hetman wojska zaporoskiego...» (*Jerlicz J. Op. cit. — S. 14*)).

автор цього твору 1621 р. не воював під Хотином, однак він був досить добре поінформований про події Хотинської битви. Про них Я. Остророг дізнався від своїх знайомих, яким випало пройти хотинське випробування, насамперед від свого племінника Петра Опалінського, познанського каштеляна³⁰. Утім, звістку про зміну 31 серпня 1621 р. на запорозькому гетьманстві Я. Остророг почерпнув, як видається, не з усних розповідей учасників Хотинської битви, а з книги П. Збігневського. На це вказують вельми значні текстуальні збіги уривків обох творів, у яких висвітлено події 31 серпня: прибуття під Хотин 3-тисячного запорозького полку; позбавлення Я. Бородавки булави та утвердження на гетьманстві П. Сагайдачного.

Я. Остророг не обмежився механічним відтворенням фактів, почерпнутих із твору П. Збігневського. Він узявся також з'ясувати причини скинення Я. Бородавки з гетьманства. Причому цей автор спирався не на власні припущення та фантазії, а вочевидь на «інтерв'ю» своїх інформаторів — учасників Хотинської війни. Отже, згідно з версією Я. Остророга, козаки запідозрили Я. Бородавку в зраді. Мовляв, він мав намір «потурчитися». Як стверджував Я. Остророг, запорожці звинуватили Я. Бородавку також у тому, що він, замість того, аби негайно рушати на з'єднання з польсько-литовським військом, про що йому неодноразово нагадував Я.-К. Ходкевич, по дорозі до Хотина злочинно гаяв дорогоцінний час на здобичництво, не дбаючи про небезпеку від армії Османа II, яка просувалася до кордонів Речі Посполитої.

Впадає в око, що в цьому каталозі звинувачень на адресу Я. Бородавки простежуються певні ідейні установки польського шляхетства. Йдеться про «окопні» уявлення пересічного шляхтича, який у хотинському таборі із занепокоєнням очікував на появу турків. Ці уявлення живилися чутками і здогадками про причини відсутності запорожців під Хотином. Багато хто з хотинського табору готовий був повірити у козацьку зраду, адже такі настрої підігрівали звістки про «залицання» Османа II до запорожців. У такій атмосфері очевидно й народилася плітка про намір Я. Бородавки «потурчитися». Що ж до того, що запорозький гетьман не поспішав виконувати накази Я.-К. Ходкевича та йти до Хотина, а також не запобіг гріхові козацького здобичництва, то такі закиди на його адресу були, радше, плодом збудженої уяви шляхтичів із хотинського табору, аніж виходили від запорозьких козаків. Напевно мало кому із них спало б на думку шпетити за це Я. Бородавку. По-перше, він діяв згідно з ухвалою козацької ради над Кагарликом, згідно з якою потрібно було зачекати з виступом сухопутних козацьких сил на турецьку війну до повернення запорозьких послів із Варшави. По-друге, у ті часи воєнне здобичництво для козаків (і не лише для них) поставало як звична норма поведінки вояків.

Ще раз звертаючись у своєму творі до історії з позбавленням Я. Бородавки влади, Я. Остророг писав, що 8 вересня 1621 р. П. Сагайдачний наказав стратити скинутого гетьмана. Таку трагічну розв'язку він пояснював, зокрема, особистою ворожнечою цих двох запорозьких ватажків. Я. Остророг наголошував, що П. Сагайдачний позбавився свого суперника, який «рік тому зіпхнув його з гетьманства через [свій] приватний інтерес та зраду». Окрім цієї причини

страсти Я. Бородавки, автор «Волоської війни турецького імператора Османа» перелічив свої попередні звинувачення на його адресу: затягування з приходом до польсько-литовського табору, козацьке здобичництво, ігнорування наказів Я.-К. Ходкевича, а також підозра у зраді на користь турків³¹.

У джерелах зустрічаються повідомлення про ще пізніший, порівняно із названою Я. Остророгом датою 31 серпня 1621 р., час переобрання запорозького гетьмана. Вірменський хроніст Аксент із Кам'янця, якому 1621 р. довелося побувати під Хотиним у воєнний час, відсунув цю подію аж на 12 вересня. Він писав: «того самого дня козаки скинули свого старого гетьмана на ім'я Бородавка, котрий був у таборі. А це за те, що він послав до Молдавії 5 тисяч козаків для заслони й вони там загинули. А потім вибрали з-поміж себе гетьмана на прізвиське Сагайдачний, а того Бородавку віддали до рук Сагайдачного, і цей Сагайдачний тримав його при собі, а через два тижні після того вночі звелів його вбити»³².

Отже, із наведених Аксентом хронологічних вказівок випливає так: якщо Я. Бородавка був позбавлений гетьманської булави 12 вересня, то прихована від сторонніх очей його страта за наказом П. Сагайдачного відбулася ймовірно у ніч із 25 на 26 вересня. На думку радянського історика Ноя Рашби, наведена «об'єктивним свідком», Аксентом, дата усунення Я. Бородавки від влади і перехід її до П. Сагайдачного є «правдоподібнішою» порівняно з польськими джерелами, у яких стверджується, що це відбулося до приходу козаків під Хотин. Н. Рашба солідаризувався також із думкою Аксента щодо таємного вбивства попередника П. Сагайдачного на гетьманському посту. Він навів слова Шимона Старовольського (який супроводжував Я.-К. Ходкевича під час Хотинської битви), що мали б підтвердити жахливість цього злочину П. Сагайдачного: «Під прикриттям ночі Бородавка і 80 бунтівливих козаків були зашиті в мішки і скинуті у Дністер»³³. Тим часом із коректнішого перекладу відповідного фрагмента твору Ш. Старовольського з'ясується, що цей автор мав на увазі репресії щодо запорожців, до яких вдався Я.-К. Ходкевич («Які (запорожці. — П. С.) знову Ходкевичем тим самим, під час війни Турецької під Хотиним, утримані в певних межах [лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшини і Вождя їх Бородавки») ³⁴.

У високій оцінці Н. Рашби джерельної вартості свідчень Аксента про вересневі 1621 р. владні пертурбації у Війську Запорозькому не враховано того факту, що вірменський хроніст написав свою працю значно пізніше порівняно з часом Хотинської битви. Продовжуючи хроніку свого брата Акопа, який помер у квітні 1621 р., Аксент доповнив її описом перебігу цієї битви, зробленим лише у 1650–1652 рр.³⁵ Звісно, що, описуючи події близько 30-річної давнини, Аксент не міг бути в усьому точний, особливо щодо датування певних подій.

Повідомлення Аксента про перехід гетьманської булави 12 вересня 1621 р. від Я. Бородавки до П. Сагайдачного спростовують інші джерела. Приміром, жодним чином не підтримав цю версію анонімний автор «Діаріуша турської війни». У цьому творі під датою 9 вересня 1621 р. зазначено: «Того ж дня запорожці обезглавили Бородавку, який командував ними за відсутності

Сагайдачного — через те, що погано ними управляв»³⁶. Попри те, що автор діаріуша напевно помилився у датуванні страти Я. Бородавки (за відомостями Я. Остророга та С. Любомирського вона відбулася не 9, а 8 вересня)³⁷, а також не зовсім чітко сформулював думку про взаємозалежність владної пари П. Сагайдачний— Я. Бородавка (адже з його твору не зрозуміло, чи був П. Сагайдачний гетьманом то того, як покинув на деякий час запорожців, чи став ним лише вже по своєму поверненні до війська?), він фактично спростував твердження Аксента про нібито таємну страту скинутого гетьмана у ніч із 25 на 26 вересня.

Як уже зазначено, важливим історичним джерелом, що проливає світло на питання про обрання П. Сагайдачного гетьманом у серпні 1621 р. на козацькій раді під Могилевом, є щоденник Хотинської війни Я. Собеського. Пояснюється це тим, що названий автор у той час був впливовою політичною постаттю, сеймовим комісаром. Він мав широкий доступ до різної інформації про козацьке військо, яка звідусіль надходила до польсько-литовського командування. Його повідомлення про обрання П. Сагайдачного гетьманом наприкінці серпня, до приходу козаків під Хотин, фактично підтверджують джерела, яким можна довіряти. Адже в них однозначно йдеться про те, що запорозьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, доволі довго ідучи з боями по правому берегу Дністра, 1 вересня 1621 р. прибуло під цю фортецю³⁸.

Отже, зі щоденника Я. Собеського випливає, що нового запорозького гетьмана обрали ще до початку боїв під Хотиним, власне у той час, як П. Сагайдачний повернувся із Варшави до козацького війська під Могилів, де відбулася козацька рада. У цьому джерелі також немає жодної інформації, яку можна було б витлумачити на користь версії про таємну нічну страту Я. Бородавки, а також кількох десятків його прихильників, котрих начебто скинули у зашитих мішках у Дністер. Натомість Я. Собеський однозначно твердив про страту Я. Бородавки в присутності і за згодою усього війська³⁹.

Коли відбулася козацька рада під Могилевом, на якій обрали нового гетьмана? Щоб спробувати дати відповідь на це запитання, потрібно взяти до уваги ту обставину, що Я. Собеський навів звістку про зазначену раду у щоденниковій статті під 29 серпня. У ній ішлося про подорож П. Сагайдачного до Степанівців, перервану боєм із турками, його поранення та повернення до козацького війська під Могилів. На скликаній там козацькій раді цей посол Війська Запорозького прозвітував про результати своїх відвідин Варшави, поінформував запорожців про свою розмову з Я.-К. Ходкевичем та С. Любомирським. Після цього запорожці одразу відібрали булаву у старого гетьмана, вручивши її новому — П. Сагайдачному⁴⁰.

Оскільки Я. Собеський датував цей щоденниковий запис 29 серпня 1621 р., то, можливо, саме у цей час відбулася козацька рада під Могилевом? Відповідь на це запитання має бути негативна. Адже інформація про серпневу козацьку раду насправді не має хронологічної прив'язки до 29 серпня. Викладені у цій щоденниковій статті факти (прибуття П. Сагайдачного з Варшави під Хотин; бій із турками, що завершився його пораненням; прихід П. Сагайдачного під Могилів) безперечно відбулися у різний час. Показовим щодо цього є і те, що деякі інші,

хронологічно близькі до 29 вересня статті щоденника Я. Собеського написано заднім числом. Приміром, у датованій 27 серпня статті є запис про події (прихід козацького війська під Хотин), які насправді відбулися на початку вересня⁴¹. Тобто, є достатньо очевидним, що козацьку раду, на якій обрали нового гетьмана, провели ще до того, як запис про неї зробив згаданий вище автор щоденника.

Прикметна вказівка про час скликання у серпні 1621 р. козацької ради під Могилевом є у статті щоденника Я. Собеського, датованій 1 вересня. У ній йдеться про прибуття надвечір цього дня П. Сагайдачного разом із козацьким військом під Хотин. Причому зазначено, що перед цим вони здійснили тижневий марш, який супроводжувався боями⁴². Звідси стає зрозуміло, що тижневий марш запорозького війська під командуванням П. Сагайдачного, який завершився 1 вересня, розпочався близько 25–26 серпня.

Спираючись на подану Я. Собеським інформацію, спробуємо уточнити хронологію подій останньої декади серпня 1621 р., в центрі яких перебував П. Сагайдачний. Отже, по прибутті 21 серпня із Варшави під Хотин, він того ж таки дня міг вирушити на пошуки запорожців. Однак малоімовірно, щоб Я.-К. Ходкевич та С. Любомирський так блискавично спроводили від себе щойно прибулого від короля запорозького посла. Напевно П. Сагайдачний, усе ж, рушив у дорогу наступного дня, 22 серпня, або, щонайпізніше — 23 серпня. Адже 24 серпня до Я.-К. Ходкевича приїхали козацькі послы на чолі з М. Дорошенком, які вже не застали П. Сагайдачного під Хотином.

За повідомленням П. Збігневського, від 25 серпня 1621 р. розпочалися бої козацького війська з татарами і турками, що тривали до 1 вересня. Вже 27 серпня до польсько-литовського табору надійшла звістка, що татари, які дізналися про розпущення більшої частини запорозького війська «на чати» по Молдавії, завдали ударів по козаках-чатівниках, а також, разом із турецькими підрозділами, — по головному козацькому табору. Послані Я.-К. Ходкевичем цього дня на розвідку до Степанівців поручники Кулічковський та Ліске змушені були повернутися ні з чим, оскільки наткнулися на татарський заслін. Звідси випливає, що дороги до запорозького війська з боку Хотина були значною мірою заблоковані противником принаймні від 27 серпня. Вірогідно це могло відбутися днем-двома раніше — з початком активних боїв із татарами і передовими підрозділами турків. Звідси напрошується висновок, що П. Сагайдачному вдалося пробитися до запорозького табору під Могилевом не пізніше 25 серпня. Того ж таки дня на козацькій раді його обрали гетьманом.

Привертає увагу тлумачення Я. Собеським причин та найближчих наслідків цієї зміни на гетьманстві у Війську Запорозькому. У щоденниковій статті, яку потрібно віднести, судячи з усього, до 14 вересня (у публікації цього щоденника, здійсненій Ж. Паулі, фігурує дата 13 вересня), Я. Собеський, серед іншого, зазначив: «Оскільки запорожці через злу справу Бородавки, свого колишнього гетьмана (якого Сагайдачний за окриком усього війська дав обезглавити по кількох днях, як до нас прийшли), мали велику шкоду в конях і дійшли крайньої згуби, нітрохи не приготувавши собі сіна через пізнє прибуття до війська (польсько-литовського. — П. С.), [то] дуже нарікали на свою нужду»⁴³.

Отже, Я. Собеський убачав провину гетьмана Я. Бородавки у тому, що через зволікання із прибуттям до польсько-литовського табору у запорозькому війську не зробили достатніх запасів фуражу, а це обернулося для всіх козаків дошкульною проблемою. Він звернув увагу на те, що вже «по кількох днях» по прибутті запорожців під Хотин (власне 8 вересня) не лише їхні коні страждали від нестачі корму, а й самі вони «мали мало хліба»⁴⁴. Криза з фуражем, а також продовольством вочевидь почала даватися ознаки у запорозькому таборі ще до того, як про неї записав у своєму щоденнику Я. Собеський. Можна припустити, що стратою 8 вересня на козацькій раді під Хотином Я. Бородавкі П. Сагайдачний хотів запобігти голодному бунту у своєму війську, спрямувавши невдоволення запорожців на колишнього гетьмана Я. Бородавку за його прорахунки у сфері матеріального забезпечення. Хоча у джерелах немає прямих вказівок на те, що на радному суді Я. Бородавку звинуватили за голод у козацькому таборі і саме за це йому відрубали голову, однак напевно такий промах колишнього гетьмана відіграв не останню роль у тому, що його доля склалася трагічно. Утім, страта 8 вересня Я. Бородавкі не притишила бунтівні настрої козаків (якщо на це сподівався П. Сагайдачний), котрим допікала нестача продовольства, а їхні коні не мали корму. Сплеск спричиненого через це радикалізму серед запорожців, який замалим не призвів до залишення ними хотинського фронту, вдалося залагодити політичними методами близько середини вересня (докладніше про це йтиметься нижче).

Вірогідною причиною винесення смертного вироку Я. Бородавці були також трагічні наслідки його наказу, згідно з якими по Молдавії розійшлися козацькі загони, адже у той час загинуло чимало запорожців. Про це писав у своєму щоденнику Псевдо-Любомирський: «Козаки публічно обезглавили у своєму колі свого гетьмана Бородавку, який незвично або, поправді, нещасливо ідучи до табору, вислав чати у Волоську землю, через що загинуло до кількох сотень козаків»⁴⁵. Аксент також наголосив на великих втратах козаків у Молдавії, розглядаючи їх як головне і єдине звинувачення проти Я. Бородавкі, що фігурувало на козацькій раді під Могилевом. Як видається, цей вірменський хроніст явно перебільшив вину Я. Бородавкі, звинувативши його у загибелі аж 5 тисяч запорожців. Загальні втрати козацького війська від часу його вступу на молдавську територію і до підходу до Хотина напевно не перевищили 500 осіб. Зокрема, про це свідчить різниця у 380 козаків, яка випливає із порівняння чисельності липневого та серпневого реєстрів запорозького війська 1621 р. Отже, козаки обізлилися на колишнього головнокомандувача Я. Бородавку як через допущені ним прорахунки у продовольчому постачанні війська, так і через загибель кілька сотень своїх товаришів. Відтак вони не подарували йому цього, тим паче, що хід ради режисировав неприязно налаштований до Я. Бородавкі досвідчений політик П. Сагайдачний.

Однак у джерелах не можна знайти чіткої відповіді на те, чому Я. Бородавка не втримався на гетьманстві і які конкретно звинувачення висунула проти нього рада під Могилевом. Можна припустити, що на цій раді не були висунуті як головні звинувачення проти Я. Бородавкі щодо його прорахунків

із забезпеченням війська продовольчими припасами та фуражем. Адже до 25 серпня ніхто не заважав удосталь годувати козацьких коней, а самі запорожці ще не відчували якось скрути із харчами. Під Могилевом вони вочевидь уже знали про певні втрати свого війська у Молдавії, однак про справжній їх масштаб стало відомо пізніше, з приходом запорожців під Хотин. Сумнівно, що Я. Бородавка втратив гетьманську булаву, бо виявляв непослух Я.-К. Ходкевичу, не поспішав вести козаків під Хотин, потурав їхньому здобичництву, а також хотів стати зрадником. Як видається, основною причиною зміни на запорозькому гетьманстві стало усвідомлення присутніми на раді під Могилевом запорожцями того, що їм напевно доведеться розпорошеними силами вступити у бої з армією Османа II. Адже на той час чимала частина козацького війська діяла у складі розвідувально-сторожових та диверсійних загонів, які розтеклися по молдавській території. Причому про долю цих загонів не було повної інформації (як уже зазначено, один із таких підрозділів чисельністю у 3 тисячі осіб «відбився» від головного війська, об'єднавшись із ним лише під Хотином). Звісно, що козаків навряд чи надихала перспектива розпочинати повномасштабні бойові дії у такій вразливій диспозиції, винуватцем якої був гетьман Я. Бородавка. Отож після прибуття під Могилів досвідченого полководця П. Сагайдачного (котрий, до того ж, привіз із Варшави для козацького загалу різні обіцянки і запевнення польської влади) у козаків з'явилася достойна альтернатива гетьманові Я. Бородавці. За таких умов напевно активізувалися «старовинні» козаки, які ще у червні 1621 р. хотіли скинути Я. Бородавку як «великого п'яницю» (за словами Я.-К. Ходкевича), а замість нього обрати свого ставленика — П. Сагайдачного⁴⁶. Відтак зміна на гетьманському посту у Війську Запорозькому була неминуча.

Чи стратили Я. Бородавку під Хотином?

Як уже зазначено, 25 серпня 1621 р. на козацькій раді під Могилевом було повалено Я. Бородавку, на місці якого утвердився П. Сагайдачний. Причому вже через кільканадцять днів, на козацькій раді 8 вересня під Хотином новообраний гетьман подав голос за страту свого попередника на гетьманському посту. Таке рішення напевно далось П. Сагайдачному нелегко, що вочевидь підтверджує зроблений за його дорученням 20 квітня 1622 р. запис у пом'янику Київського Свято-Михайлівського монастиря, в якому фігурує також Я. Бородавка⁴⁷. Той факт, що П. Сагайдачний розпорядився внести до пом'яника ім'я покараного смертю під Хотином Я. Бородавки, з яким у нього за життя були гострі конфлікти та суперництво за гетьманську булаву, вказує на гризоти сумління, що не покидали його до кінця його днів за загублене життя відомого козацького ватажка. Страта Я. Бородавки через відрубання голови мала певний політичний резонанс. Принаймні на початку жовтня 1621 р. факт цієї страти вплив під час польсько-турецьких мирних переговорів під Хотином. Польські послы у відповідь на домагання турецької сторони покарати запорожців, винних у нападах на володіння Османської імперії, заявили, що, мовляв, саме за це вже покарано Я. Бородавку, головного призвідця козацького свавілля: самі ж козаки його обезглавили⁴⁸.

Однак по якомусь часі після Хотинської битви ця страта почала обростати легендами. Як уже зазначено, з'явилася версія про таємне позбавлення життя скинутого гетьмана за наказом П. Сагайдачного. Н. Рашба доводив, що останній влаштував масове нічне побоїще, під час якого були утоплені у Дністрі Я. Бородавка та десятки його прихильників. Фантастичні версії загибелі Я. Бородавки з'являлися і раніше. Приміром, автор «Історії русів» доводив, що гетьман Я. Бородавка, ставленик поляків, був розстріляний за наказом П. Сагайдачного перед військом як «самозванець і підбурювач народний»⁴⁹.

У джерелах зустрічаються не лише різні версії загибелі Я. Бородавки 1621 р. В одному із листів початку 1620-х років є повідомлення про те, що Я. Бородавка насправді живим-здоровим прийшов додому із Хотинської війни, знову став запорозьким гетьманом і помер, не випускаючи зі своїх рук гетьманської булави. Йдеться про лист від 24 березня 1623 р., відправник та одержувач якого залишаються невідомі. Щоб мати уявлення про те, звідки анонімний автор листа міг почерпнути інформацію про Я. Бородавку — попередника М. Дорошенка на гетьманському посту, спробуємо принаймні орієнтовно визначити соціальний статус цього аноніма, а також ступінь його поінформованості щодо політичних подій, пов'язаних із запорозькими козаками. У зазначеному джерелі, серед іншого, згадано про лист від 14 лютого зі Стамбула, який надійшов від гетьмана С. Конєцьпольського до старости Ласки. У ньому С. Конєцьпольський дякував Сигізмунду III за сприяння у справі його звільнення з турецької неволі. Причому невідомий автор листа від 24 березня 1623 р. дізнався, що «Король Й[ого] М[илість] сьгодні у [своєму] покої, прочитавши листи від С. Конєцьпольського під датою 14 лютого з Константинополя, подав їх до й[ого] м[илості] п[ана] грубешівського старости та інших покоєвих».

Як впливає з наведеного вище джерельного уривка, анонімний адресант був добре обізнаний із прихованими від стороннього ока «палацовими» обставинами життя Сигізмунда III, а також його останніми розпорядженнями. Звідси напрошується висновок, що він належав до числа осіб, наближених до королівського двору, і був добре обізнаний із тамтешньою політичною «кухнею». Через це на особливу увагу заслуговує приписка, зроблена цим «царедворцем» наприкінці свого листа: «Бородавка, козацький гетьман, помер, на його місце [козаки] обрали собі якогось Дорошка»⁵⁰.

Можна припустити, що автор цього анонімого листа почерпнув інформацію про зміну на гетьманстві у Війську Запорозькому з джерел, близьких до урядових кіл. Щодо правдивості звістки про обрання гетьманом Дорошка, тобто Михайла Дорошенка, сумнівів немає. Однак цього не можна сказати про особу його найближчого попередника на гетьманському посту, якого анонім ідентифікував як Я. Бородавку. Адже є вагомі контраргументи проти версії про «воскреслого» після страти Я. Бородавку, який знову став запорозьким гетьманом, а також про те, що якраз після його смерті гетьманська булава перейшла до М. Дорошенка.

Насамперед ідеться про внесений за велінням П. Сагайдачного запис до пом'яника Київського Свято-Михайлівського монастиря про упокій душі «Якова гетьмана». За тих часів такий запис був еквівалентом сучасного нотаріально

засвідченого свідoctва про смерть. Беручи до уваги високу релігійність П. Сагайдачного, а також ментальні стереотипи, які домінували у XVII ст., можна стверджувати, що вельми малою є вірогідність того, що він на смертному одрі блюзнував, записуючи живого Я. Бородавку до поминального списку. Навіть якщо припустити, що П. Сагайдачний навмисно вдався до такої невмотивованої поведінки, то, однак, не вдасться спростувати повідомлення низки незалежних одних від одних джерел щодо виконання на козацькій раді смертного вироку над Я. Бородавкою.

Щоб переконалися у недостовірності звістки автора листа від 24 березня 1623 р. про перехід влади від Я. Бородавки до М. Дорошенка, досить простежити, хто персонально посідав гетьманський пост у Війську Запорозькому після 20 квітня 1622 р. (смерть П. Сагайдачного) і до часу написання анонімом свого листа. Отже, по смерті П. Сагайдачного запорозьким гетьманом 4 червня 1622 р. став Олифір Голуб⁵¹. Йому вдалося протриматися при владі принаймні до листопада 1622 р. Про це можна довідатися з листа шляхтича Мартина Броневського до К. Радзівілла від 18 листопада 1622 р. Пишучи про О. Голуба, М. Броневський повідомляв своєму адресатові, що той, «маючи за собою чернь, розпочав якісь нові ради», оскільки дізнався про урядові плани скинення його з гетьманства. Причому запорозький гетьман спромігся стягнути 60-тисячне військо та відправив своїх посланців «зтягувати» донських козаків. Тим часом козаки, які були в Києві, схопили кількох ченців, посланих католицьким єпископом відправляти службу у Софійському соборі, й утопили їх у Дніпрі⁵². Однак наприкінці листопада або у першій половині грудня 1622 р. за нез'ясованих обставин О. Голуб втратив гетьманську булаву, яка перейшла до рук Богдана Конші. Відомо, що 29 грудня 1622 р. він поставив свій підпис на листі Війська Запорозького, адресованому сейму⁵³.

Б. Конша не надто довго пробув гетьманом. Він помер навесні 1623 р., а наступником його став Михайло Дорошенко. Цілком певні відомості про це є у листі М. Дорошенка до київського воєводи Томаша Замойського від 20 травня 1623 р. Виправдовуючись перед Т. Замойським за вчинений козаками морський похід і прохаючи щодо цього київського воєводу про заступництво перед офіційною Варшавою, М. Дорошенко так описав перебіг подій, пов'язаних із згаданим походом, а також про свої дії як новообраного гетьмана, що були скоординовані з королівським коморником Почановським: «По сходженню з цього світу славної пам'яті небіжчика пана Богдана Конші, нашого гетьмана, обравши свого теперішнього гетьмана (М. Дорошенка. — П. С.), відправилися на Запорожжя. Котрий (новообраний гетьман. — П. С.), не лише сам [рушив] із й[ого] м[илістю] паном Почановським, а й спішно виправив був поперед себе товариство. На куренях [козаків] не застали, догнали їх аж... біля Станіславового Рогу. [Вони], жодним чином не шануючи наказ Й[ого] К[оролівської] М[илості], ані наше нагадування, вочевидь забувши страх Господній, пішли на море і не хотіли повернутися»⁵⁴.

Із цього документа випливає, що у травні 1623 р. новообраний гетьман М. Дорошенко однозначно засвідчив факт свого сходження на запорозьке гетьманство після смерті Б. Конші. Прихід М. Дорошенка до влади у Війську

Запорозькому відбувся на початку весни цього року, про що свідчить наявна у листі інформація про відправлення частини запорожців у морський похід, якому безуспішно намагався запобігти новообраний гетьман М. Дорошенко. Це похід міг відбутися не раніше березня, коли стало можливим плавання козацьких чайок як на Дніпрі, так і на Чорному морі. Можна припустити, що як зазначений похід, так і смерть Б. Конші, а також вибори нового запорозького гетьмана припали десь на першу або другу декаду березня, адже автор анонімного листа вже 24 березня знав про прихід до влади у Війську Запорозькому М. Дорошенка після смерті попереднього гетьмана, якого він однозначно помилково назвав Я. Бородавкою.

2. Підтягнення запорозького війська та сил королевича Владислава до Хотина

Як уже зазначено, 23 липня 1621 р. війська Я.-К. Ходкевича та С. Любомирського об'єдналися під Оринином, а 19 серпня їхні близько 20-тисячні сили завершили персправу через Дністер напроти Хотина. Однак ці полководці, а також їхні жовніри почувалися незатишно в очікуванні величезної армії Османа II. Вони спішно зводили потужні оборонні укріплення, а проте сподівалися не так на них та мури Хотинської фортеці, як на підхід підкріплень. Тим часом концентрація збройних сил Речі Посполитої ще не завершилася.

Прихід запорожців під Хотин

Очоливши козацьке військо, П. Сагайдачний одразу наказав виступити в похід до Хотина. Запорожцям довелося здійснювати марш у непростих умовах. Від 25 серпня їх безперервно атакували татари і передові підрозділи османської армії. Козакам довелося утворити похідний табір із возів («Сагайдачний вишикував військо табором») ⁵⁵. Це уповільнило темп їхнього руху вперед. Водночас, ефективно використовуючи оборонні можливості рухомого табору, вони успішно відбивали татарські наскоки, завдаючи противникові помітних втрат.

Рухомий табір із возів запорозького війська. Художник М. Ткаченко

За повідомленнями деяких тогочасних джерел (інформація яких про тижневий марш козацького війська до Хотина напевно не позбавлена певних перебільшень), запорожці втратили, начебто, лише одного свого товариша — він потрапив у полон і був убитий за наказом Османа II⁵⁶. За іншими даними, козацьке військо під час свого бойового просування на з'єднання із силами Я.-К. Ходкевича відбулися «малою шкодою», причому саме знищило «силу-силенну татар»⁵⁷. Хоч би там як, а втрати серед запорожців, яких П. Сагайдачний вів до Хотина, вочевидь були незначні. З одного боку, це наочно продемонструвало реальні оборонні можливості рухомого оборонного табору із возів, а з іншого — високий вишкіл та злагодженість дій козаків, які на марші вдалися саме до такого бойового порядку.

Якраз напередодні спалаху широкомасштабної битви під Хотиним, під вечір 1 вересня, запорозьке військо наблизилося до хотинських околиць. За даними Я. Собеського, козаки у цей час зупинилися за милю (близько 8,5 км) від місця розташування польсько-литовського війська. П. Сагайдачний хотів дати перепочинок своїм силам перед останнім ривком на з'єднання з армією Я.-К. Ходкевича. Ставши на привал, запорозький гетьман послав свого гінця, аби повідомити про своє військо польсько-литовському командуванню. Як видається, П. Сагайдачний мав намір продовжити марш на світанку. Звісно, що козаки й надвечір 1 вересня могли подолати декілька кілометрів, які відділяли їх від коронного та литовського війська. Однак це означало, що їм довелося б у сутінках шукати під Хотиним місце для розташування свого табору, а також уночі його облаштувати. Очевидно така перспектива не надто влаштувала владний провід Війська Запорозького. Проте тимчасова позиція, яку зайняло козацьке військо під вечір 1 вересня, була доволі непевна. Її стратегічна вразливість пояснювалася тим, що запорожці були відрізані від польсько-литовських сил. Через це, в разі атаки на них багатотисячної армії Османа II вони опинилися б у скрутному становищі. Утім, козаки П. Сагайдачного довго не затрималися на цьому місці, оскільки знову дали знати про себе їхні невідчепні переслідувачі, татари. Дізнавшись про їхню появу поблизу, запорозький гетьман наказав припинити роботи з укріплення табору, які щойно лишень розпочалися. Невдовзі запорозьке військо знову рушило вперед, оточене по периметру возами⁵⁸.

Того вечора у польсько-литовському таборі явно на чекали на пізніх гостей. Прибульців, які у темряві наближалися до позицій війська Я.-К. Ходкевича, там прийняли за татар. Відтак тривога підняла на ноги усіх у хотинському таборі. Жовніри різних підрозділів одні за одними висипали за оборонні вали, шикуючись до бою. Однак швидко з'ясувалося, що до них прямують запорожці, на яких вони давно з нетерпінням чекали. Цій звістці поляки та литовці зраділи нітрохи не менше, аніж повідомленню про прибуття напередодні до Жванця війська королевича Владислава. Козацьке військо, «прийшовши табором» під Хотин, розташувалось у долині Дністра, під позиціями своїх союзників. Козаки стверджували, що начебто ще від 15 серпня не мали відпочинку від турків і татар, які на них нападали. Причому одного разу їм

довелося пробиватися, ідучи повз турецький табір⁵⁹. Запорожці, які начебто привезли з собою 40 гармат⁶⁰, одразу почали окопуватися та здійснювати інші заходи з укріплення своїх позицій. Причому упродовж ночі вони «міцно окопалися»⁶¹.

Марш війська королевича Владислава до Хотина

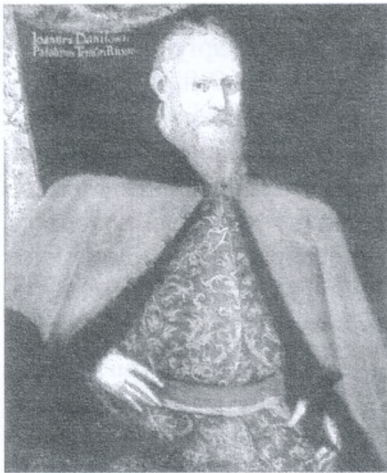
Під Хотин на з'єднання з армією Я.-К. Ходкевича ішов також королевич Владислав із німецькими найманцями, який виступив у похід з Варшави після 10 червня 1621 р. Про те, як відбувався марш сил королевича Владислава, йдеться, зокрема, у джерелі «Діаріуш експедиції польського принца Владислава проти турків і татар». У ньому представлено перебіг подій цього маршу від 30 червня до 30 серпня 1621 р. Автором зазначеного щоденника Хотинської війни був якийсь шляхтич із війська королевича, котрий не лише добре орієнтувався у поточних подіях, пов'язаних зі своїм військом, а і мав доступ до інформації, що надходила із табору Я.-К. Ходкевича. Можна припустити, що він був близький до гусарського ротмістра Мартина Казановського. Принаймні цей автор у своєму щоденнику намагався вирізнити особу М. Казановського. Адже пишучи про гусарські та піхотні гвардійські підрозділи королевича, він згадав про М. Казановського як про гусарського ротмістра, однак не назвав прізвища піхотного командира. Потрібно наголосити, що автор цього діаріуша вочевидь мав вичерпне уявлення про те, коли і в якій чисельності прибували до королевича ті чи ті військові підрозділи, хто ними командував, а також де вони дислокувалися. Приміром, він писав про 100 татар під командуванням Миколая Гневоша, хоча, як буде показано нижче, у реєстрах польського війська 1621 р. вони фігурують як козаки, тобто кіннотники, котрі служили по-козацьки. Автор подав відомості про чисельність підрозділів, у тому числі іноземного з'ягнення, які не зустрічаються в інших джерелах.

Гусарська корогва на марші.
Фрагмент
«Стокгольмського сувою»
із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р.
Королівський замок у Варшаві

Отже, з «Діаріуша експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» випливає, що 30 липня військо Владислава стало табором під Зимною Водою, усього за кілька кілометрів (за одну милю) від Львова. Королевич одразу вирішив відвідати це місто у супроводі чималого війська. З ним рушили

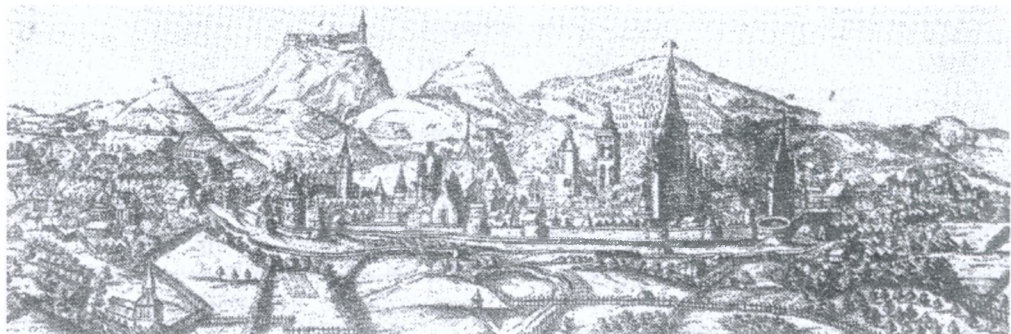
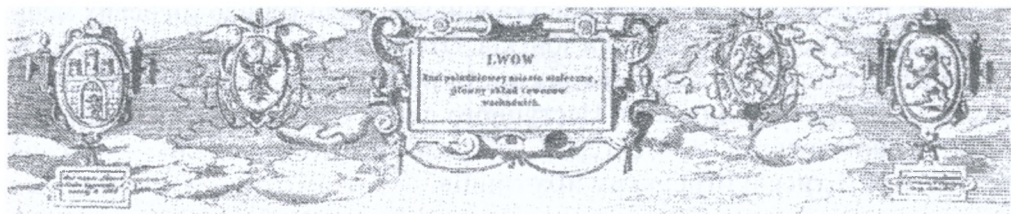
його 400 гусарів під командуванням М. Казановського, а також 300 гвардійців-піхотинців. Владислава супроводжували також 100 козаків Держка, 100 татар М. Гневоша, 200 рейтарів полковника Денгоффа, 300 угорських піхотинців Кохановського, а також 3 тисячі німецьких піхотинців. Останні були одягнуті в «барву», однотипний військовий одяг, блакитного та жовтого кольорів. Хто командував цими німецькими піхотинцями, у діаріуші не зазначено. Однак, взявши до уваги ту обставину, що у ньому названо ще двох командирів німецьких найманців — полковника Вейгера (Wejhera) та хелмінського (холмського) воєводу Яна Вейгера (Wajera)*, а також те, що з інших джерел нам відомо про імена ще двох чільних командирів німецьких найманців у війську королевича — Герхарда Денгоффа (у діаріуші, який розглядаємо, він фігурує як командир 200 рейтарів) та Ернеста Денгоффа, то, навірогідніше, саме вони були на чолі 3-тисячного контингенту німецької піхоти. Під час в'їзду королевича до Львова німецькими піхотинцями вочевидь командував лише Е. Денгофф, оскільки у цей час Г. Денгофф очолював загін рейтарів. До того ж, як випливає із записок про Хотинську війну анонімного автора, німця за походженням, 2 вересня полком у три тисячі німецьких піхотинців командував полковник Е. Денгофф⁶².

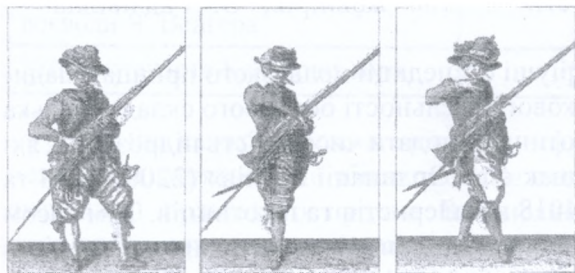
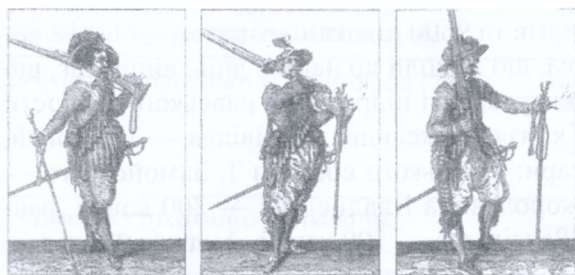
Ян Данилович.
Художник невідомий. 1620 р.

У Львові Владислава та його пишне військо піднесено вітали руський воєвода Ян Данилович зі знаттю, львівський староста, члени міського самоврядування та міщани. У відповідь на привітання, королевич наказав салютувати з гармат та мушкетів. Щоправда, цьому помпезному дійству завадила гроза — удари грому глушили постріли, а страхітливі блискавки та злива швидко розігнали натовп цікавих. У наступні дні Владислав відвідував у Львові місцеві костели. Утім, його перебування у місті було зумовлене не лише потребою помолитися у місцевих храмах перед відправкою під Хотин, а й, насамперед, очікуванням підходу до свого війська нових підрозділів.

* У документі «Ordynacya pułków na ekspedycyą wołoską przeciwko cesarzowi tureckiemu Osmanowi, osobą swą będącemu pod Chocimem roku 1621, mającemu wojska 700000» хелмінський воєвода, командир 700 рейтарів, а також 2200 німецьких піхотинців, фігурує як Ян Ваєр (Jan Wajer) (Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. — S. 4). Тим часом Л. Подгородецький пише про нього як про Яна Вейгера (Jana Wejhera) (*Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 10. — Cz. 2. — S. 129*). Із «Діаріуша експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» випливає, що німецькими підрозділами командували Вейгер (Wejher) та хелмінський воєвода Ян Ваєр (Wajer). Аби не створювати додаткової плутанини, ми називатимемо їх відповідно полковник Вейгер, а також хелмінський воєвода Я. Вейгер.

Панорама Львова. Гравюра 1617 р.

Вже 3 серпня до його табору, що стояв під містом, прийшли 3 тисячі німецьких піхотинців полковника Вейгера, а також туди було доставлено 15 гармат під командуванням піхотного ротмістра Баргошевського (затримка королевича у Львові пояснювалася і тим, що він змушений був дочекатися, коли львівські ремісники зроблять для його гармат лафети)⁶³. 5 серпня, у день св. Домініка, місцеві мешканці могли побачити королевича в домініканському костелі. Очі до видовищ мали можливість спостерігати на міському ринку за показовою муштрою зі стрільбою, яку демонструвала угорська піхота Кохановського.

Прийоми поводження з важким гнотовим мушкетом за голландським піхотним статутом Якуба де-Гейна. 1608 р.

Проте перебування великого війська у Львові мало тішило місцевих мешканців, які від солдатів зазнавали збитків. Отож уже 6 серпня Львів покинула німецька піхота. Вона відійшла від міста на три милі, ставши приблизно поміж Львовом та Глинянами. Наступного дня, 7 серпня, до Львова прибув хелмінський воєвода Я. Вейгер. Свої чималі військові сили — тисячу рейтарів та 3 тисячі німецьких піхотинців — він залишив за три милі від міста.

До війська королевича Владислава прибували деякі підрозділи і по тому, як 14 серпня він покинув Львів. Того ж таки дня до нього прийшла рота королівського маршалка і сохачівського старости Костянтина Пліхти чисельністю 158 коней. Під час маршу до війська Владислава приєдналася гусарська короґва у 100 коней підляського старости Войцеха Немирі. Його гусари мали списи, прикрашені чорними та жовтими прапорцями. Військові сили королевича поповнили також 60 гусарів молодого князя Януша Вишневецького. Нарешті, наприкінці серпня під Кам'янцем-Подільським до військового контингенту Владислава долучилася повітова гусарська короґва шляхтича Зеленського чисельністю у 100 коней⁶⁴.

Отже, з даних цього діаріуша про чисельність особового складу деяких підрозділів війська королевича Владислава можна зробити висновок, що у них налічувалося 2218 кавалеристів та 9600 піхотинців, разом — 11818 вояків. Із реєстрів польського війська, що дійшли до наших днів, випливає, що у війську Владислава були ще такі гусарські підрозділи: равського старости Філіпа Волуцького — 100 коней, князя Олександра Радзівілла — 100 коней, Зборовського — 100 коней; рейтари: київського воєводи Т. Замойського — 200 коней; козацькі підрозділи: королевича Владислава — 200 коней, равського старости — 100 коней, О. Радзівілла — 100 коней, Анджея Фірлєя — 100 коней; польська піхота: Алмаді — 800 жовнірів, Бартошевського — 200 жовнірів, равського старости — 100 жовнірів, О. Радзівілла — 100 жовнірів⁶⁵.

Якщо до представленої в «Діаріуші експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» вибіркової чисельності особового складу війська королевича (11818 «коней» та піхотинців) додати чисельність підрозділів, які не увійшли до цього джерела, однак є в «Ординації полків» (2200 коней та піхотинців), то дістанемо суму 14018 кавалеристів та піхотинців. Тим часом із сумарних даних «Ординації полків» випливає, що загальна чисельність війська королевича Владислава становила 10110 кавалеристів та піхотинців (за повнішими підрахунками Л. Подгородецького, який узяв до уваги чисельність ще й 70 гусарів Я. Вишневецького — 10180 так званих коней та порцій, за якими крилося дещо менше число реальних вояків). Представлені в «Діаріуші експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» дані про чисельність війська королевича Владислава можна порівняти з відповідних даними, що є у реєстрах польського війська 1621 р. Задля цього наведемо таку порівняльну таблицю:

Підрозділи	Чисельність особового складу за джерелом: «Діаріуш експедиції польського принца Владислава проти турків і татар»	Чисельність особового складу за джерелом: «Ординація полків», а також розвідкою Л. Подгородецького «Хотинська кампанія 1621 р.» // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 128–129
Гусари королевича Владислава	400	500
Гусари Я. Вишневецького	60	70
Гусари Зеленського	100	100
Гусари В. Немирі	100	200
Гусари К. Пліхти	158	150
Рейтари Я. Вейгера	1000	700
Рейтари Г. Денгоффа	200	160
Козаки Держка	100	—
Татари М. Гневоша	100	100 козаків
Піхотинці королевича Владислава	300	600
Німецькі піхотинці Е. Денгоффа (?)	3000	2200 піхотинців Г. Денгоффа 1000 піхотинців Е. Денгоффа
Німецькі піхотинці полковника Вейгера	3000	—
Німецькі піхотинці хелмінського воєводи Я. Вейгера	3000	2200
Угорська піхота Кохановського	300	—

Отже, не важко переконатися, що цифрові дані у колонках II та III, за незначним винятком, не збігаються. На основі інформації, яка є у «Діаріуші експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» важко встановити, приміром, скільки насправді було піхоти під Львовом у гвардійському підрозділі королевича — 300 жовнірів, з якими королевич 30 липня прибув до цього міста, чи, можливо, що доволі вірогідно, такий самий за чисельністю підрозділ він залишив у таборі під Зимною Водою. Можна припустити, що у цьому таборі перебували також більшість, або й усі, підрозділи військових сил Владислава, про існування яких нам відомо з тогочасних реєстрів польського війська (прикметно, що у цьому діаріуші названо і равського старосту Ф. Волуцького, який разом з полковником Вейгером та К. Пліхтою 17 серпня супроводжували королевича у його поїздки до руського воєводи Я. Даниловича)⁶⁶.

Утім, не можна напевне стверджувати, які цифри чисельності гусарських та рейтарських підрозділів королевича більшою мірою відповідали істині — ті, які є у діаріуші невідомого автора, або ж ті, які фігурують у військових реєстрах. З одного боку, у зазначеному діаріуші є деякі повідомлення, приміром, про гусарів-гвардійців Владислава, що напевне неповні, а з іншого — немає жодної гарантії, що дані військових реєстрів про військо королевича складено з бездоганною точністю.

Водночас достатньо об'єктивною та однозначною видається інформація «Діаріуша експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» про піхотинців іноземного «затягнення». Йдеться про 3 тисячі німецьких піхотинців, гаданим командиром яких був Е. Денгофф, 3-тисячний контингент німецьких найманців полковника Вейгера, 3-тисячний німецький підрозділ хелмінського воєводи Я. Вейгера, а також 300 угорських піхотинців Кохановського. Тобто, напередодні приходу під Хотин війська королевича Владислава у ньому було 9 тисяч німецьких найманців, а також 300 угорських — усього 9300. Як уже зазначено, автор «Діаріуша експедиції польського принца Владислава проти турків і татар» був свідком того, як 30 липня у Львів вступили 3 тисячі німецьких піхотинців. Тобто, це була реальна чисельність цього піхотного контингенту (вочевидь під командуванням Е. Денгоффа), а не підрахунок за умовними ставками жолду. Що ж до інших підрозділів німецької піхоти, командирами яких були полковник Вейгер та хелмінський воєвода Я. Вейгер, то автор діаріуша дізнався про них, перебуваючи у Львові — на той момент ці солдати стояли під містом. Через це, можливо, він дізнався про їхню чисельність, скориставшись інформацією, основою на документах обліку німецької піхоти, які передбачали «сліпі порції». Якщо це так, то, додавши до 3 тисяч піхотинців Е. Денгоффа 5400 німецьких найманців полковника Вейгера та хелмінського воєводи Я. Вейгера (останнє число виведено із даних про сумарну чисельність їхніх піхотинців (6000) з урахуванням 10 % коефіцієнта «сліпих порцій»), матимемо суму 8400. Отже, реальна чисельність німецьких піхотинців у війську королевича становила 8400, а разом з угорськими піхотинцями — 8700. Напевно від цього числа потрібно відняти ще три-чотири сотні. Йдеться про те, що, за словами королевича Владислава, йому довелося залишити по маршруту проходження свого війська «не одну сотню» дуже хворих, «напівпомерлих» німецьких піхотинців⁶⁷. Напевно такий стан здоров'я найманців спричинила якась пошесна хвороба.

Отже, враховуючи зазначену обставину, сили королевича становили принаймні 8300 осіб. Навіть якщо погодитися із твердженням деяких дослідників, що у стратегічних, з огляду на турецьку війну, замках на території Речі Посполитої було близько 1 тисячі німецьких піхотинців і що всі вони прибули до місцевих гарнізонів із війська Владислава (напевно це перебільшення), то можна дійти висновку, що у королевича залишилося принаймні 7300 піхотинців «затягнення», з якими він прийшов до Хотина. Хоч би там як, а в такому випадку це буде на 2440 солдатів більше порівняно з даними деяких реєстрів

польського війська про чисельність таких піхотинців у війську королевича (з поправкою на «сліпі порції»).

Те, що чисельність війська Владислава була не менша 7300 найманців, певною мірою підтверджують дані деяких авторів щоденників Хотинської війни, згідно з якими королевич привів під Жванець 10210 вояків⁶⁸. Попри те, що ця інформація вочевидь перебільшена, у ній відображено живе враження сучасників про чималий найманський контингент Владислава, який став учасником Хотинської битви. Зазначимо, що серед іноземних найманців, які 1621 р. воювали під Хотинном, були й інші німецькі підрозділи. Приміром, під командуванням полковника Лермунта під Хотинном воювали 900 німецьких найманців⁶⁹.

У наративних джерелах можна зустріти повідомлення про участь у Хотинській битві близько 700 донських козаків, які діяли разом із лісовниками⁷⁰. Утім, пов'язані з Хотинською війною документи 1621 р., за якими обліковували польсько-литовські військові підрозділи, не підтверджують цього. Згідно з ними, у польському війську була лише одна короґва донських козаків чисельністю у 200 осіб (як буде показано нижче, серед її особового складу зустрічалися також запорожці)⁷¹.

Щодо війська королевича Владислава, то, завершивши в основному свою концентрацію в районі Львова, воно без особливих труднощів прямувало до Хотина. 30 серпня з-під Кам'янця-Подільського усі сили королевича рушили укріпленим табором до Хотина і стали над Дністром під містечком Жванець, яке мало замок. Цю звістку зустріли з великою радістю у польсько-литовському таборі, оскільки всі очікували, що от-от до Хотина надійде армія Османа II⁷². 1 вересня Владислав переправився на правий берег Дністра, відвідавши табір Я.-К. Ходкевича. Подейкували, що Осман II із зарозумілою самовпевненістю сприйняв звістку про прибуття королевича Владислава під Хотин. У відповідь на таке повідомлення він начебто сказав: «Я тішуся з цього, бо не маю до моїх коней старшого конюха»⁷³. Тим часом Владислав, який напевно ще не довідався про перспективу такого працевлаштування у турецького султана, повернувся до свого війська. 2 вересня його сили стали напроти Хотинського замку, заклали укріплений табір і розпочали переправу на підручних засобах на правий берег — адже міст було зруйновано⁷⁴. Невдовзі цей міст відремонтували і по ньому на правий берег ріки перейшли усі підрозділи королевича Владислава.

Прикметно, що близько 600 добре навчених шотландських та ірландських наймаців під командуванням Артура Астона та Якова Бутлера, яких удалося завербувати завдяки посольству Є. Оссолінського до англійського короля Якова I, так і не взяли участі у Хотинській війні, хоча їх планували використати для захисту Поділля від турків. Пояснювалося це тим, що вони прибули до Речі Посполитої надто пізно, лише у вересні 1621 р. Отож їх вирішено було відправити на боротьбу зі шведами в Інфлянти⁷⁵.

3. Перший період битви: широкомасштабна проба сил противників

Незначні бойові сутички під Хотином розпочалися 30 серпня, коли 5 тисяч татар захопили під табором Я.-К. Ходкевича кілька десятків коней, а також зарубали і захопили в полон кількох лісовчиків, двоє з яких полягли під табірною брамою. За бойовим сигналом, пострілом із гармати, за межі польсько-литовського табору вийшло військо і вишикувалося до бою. Однак татари бою не прийняли і поспішно відступили⁷⁶.

2 вересня у першій половині дня хотинські оборонці побачили турків. Це були авангардні підрозділи армії Османа II. Решта ж його солдатів ще були позаду, розтягнувшись у похідних колонах на теренах Молдавії — аби зібрати їх до купи, потрібен був не один перехід. Однак турецьке командування, не чекаючи повної концентрації своїх сил, таки розпочало бойове зближення з противником. Напевно османські воєначальники гадали, що введуть противника в оману завдяки воєнним хитрощам. Отож, аби створити видимість незліченної турецької армії, усім підрозділам, які підійшли до околиць Хотина, було наказано розосередитися на декількох навколишніх пагорбах і демонстративно закласти величезний табір. За якусь годину територію у кільканадцять кілометрів було вкрито «напівнаметами»⁷⁷. Окрім показу цього табору, турки намагалися вразити запорожців, поляків і литовців ще й гарцюванням грізних вершників. Роль цих кавалеристів виконали опудала, яких посадили на тисячі верблюдів та коней (так могли виглядати великі сідла зі списками).

Утім, така демонстрація турками своєї потуги мало збентежила хотинських оборонців. Адже польсько-литовське командування було достатньо поінформоване про справжню чисельність сил противника, який з'явився під Хотином, зокрема стало відомо, що при переважній більшості турецьких наметів, яких налічувалося близько 10 тисяч, є лише по два вояки. З'ясувалося також, що опівдні 1 вересня у розташування авангардних сил турків дня прибув Осман II разом із кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Я.-К. Ходкевич вирішив не уникати відкритого бою з турками і татарами. За його наказом польсько-литовські підрозділи покинули табірні укріплення. Аби справити на противника належне

*

Ян Кароль
Ходкевич
у Хотинській
битві 1621 р.
Художник
Ю. Брандт

*

враження чисельністю своїх сил, литовський гетьман наказав поставити у бойові порядки «люзну челядь». Невідомо, чи злякали турків вишикувані до бою польські та литовські слуги, однак цей наказ спричинив невдоволення й відкриті протести шляхтичів, які вважали принизливим для себе стояти поряд із простолюдинами⁷⁸.

На правому крилі польсько-литовської армії оборону тримали від лісу сили С. Любомирського, зокрема, гусарські корогви його полку під командуванням Яна Розражевського, Злотницького, Яновського, Ратовського, а також підрозділи полків Миколая і Прокопа Сенявських, Мацея Лесньовського, Станіслава Журавинського. На лівому крилі, від Дністра, стали підрозділи під командуванням Я.-К. Ходкевича, насамперед його полк (зокрема, гусарські корогви на чолі із Рафалом Лещинським, Єжи Заславським, Пацом, Стадніцьким, Крчовським та іншими командирами), а також полк Олександра Сапєги, що перебував у резерві — стояв у засідці в долині. У засідку під ліс було послано близько 4 тисяч німецьких та польських піхотинців. Перед бойовим строєм виставлено гармати, а також німецьких найманців. Біля ріки у долині зайняли оборонні позиції запорожці під командуванням П. Сагайдачного (гетьманський полк, підрозділи Івана Зишкаря, Богдана Конші, Тимофія Федоровича, Федора Білобородька, Адама Підгірського, Сидора Чорного (Семаковича), Івана Гардзєя та інших запорозьких полковників), а поряд із ними на горі — лісовчики на чолі зі Станіславом Русиновським⁷⁹.

Приступаючи до бойових дій під Хотиним Осман II, який прагнув здобути славу великого полководця і був доволі імпульсивною особою, проявив, усе ж, розважливість. Він не став одразу штурмувати досить добре підготовлені до оборони позиції польсько-литовського війська. Султан вирішив спочатку навальним ударом знести запорозький табір, що стояв на його шляху. Адже турецькі шпигуни вказували на цей табір як на першочергову ціль для атаки османської армії, оскільки козаки ще не встигли добре укріпити свої позиції. Осман II не став чекати, коли завершиться облаштування власного табору. Опівдні бойове угруповання, що було на той час у розпорядженні султана, дістало його наказ розпочати наступ на козаків. Розгорнуті до бою турецькі сили виглядали вельми ефектно. Вражав також вигляд величезного табору турків, що раптово виріс на хотинських пагорбах. Очевидець цих подій так описав побачене: «Спочатку сторожа запорозьких козаків побачила передову сторожу турецького війська. [Потім] почали з'являтися по горах і самі турки з дротиками і списами, могутньо гарцюючи. Із голосним окриком ударили на запорожців. А в той час закладали їхній табір, лише було видно повно жакливого куряви від гармат, яких перевозили. Той пил, неначе якийсь дим в очах, підняли в'ючні тварини — мули, верблюди і коні, на яких були намети. По тому не минуло і півгодини, як від густих наметів забіліли три гори, ніби неждано випав сніг»⁸⁰.

Тобто, щойно підійшовши до противника, бойові турецькі частини з ходу розпочали атаку запорозького табору, тоді як допоміжні підрозділи у надзвичайно швидкому темпі розбили намети на домінуючих пагорбах, розташованих на хотинських околицях. Султан кинув проти козаків відбірні підрозділи, у тому

числі яничарів. Однак ця перша під час Хотинської битви атака турків виявилася невдалою. Потужні залпи козацьких мушкетів та гармат швидко остудили бойовий запал противника. Утім, не зважаючи на втрати, турецькі воєначальники продовжували гнати своїх солдатів уперед проти запорожців. Осман II під страхом смерті наказав їм розгромити противника. Він оголосив усім, що до здобуття перемоги над запорожцями нічого не їстиме. Султан вирішив випробувати себе голодом, аби мати добрий апетит під час святкового бенкету, який він розраховував влаштувати у захопленому таборі противника.

Отже, Осман II вірив у правильність обраної ним тактики і сподівався у скорому часі потрапезувати на позиціях розбитого козацького війська. Тим часом із початком наступу армії султана на позиції запорожців, їм на допомогу рушили підрозділи із тимчасового табору королевича, розташованого на лівому березі Дністра. Використовуючи плоти, а також пором, 3 тисячі німецьких піхотинців полковника Е. Денгоффа переправилися на правий берег ріки до запорозького табору. Там вони певний час брали участь у боях, зазнаючи поранень. Розпочалася переправа на правий берег також тисячі піхотинців полковника Г. Денгоффа. Деякі рейтари полковника Вейгера також перебралися на протилежний берег Дністра, однак із посиленням боїв на запорозькому фронті, наступного дня вони змушені були повернутися до своїх⁸¹.

Значна частина сил, якими командував Я.-К. Ходкевич, 2 вересня не взяла активної участі в боях. Решта з них або маневрувала, або ж була втягнута у локальні сутички. Деякі підрозділи стояли у резерві, так і не проявивши бойової активності, як-от вишикувані до бою гусари, озброєні аркебузами⁸². У якийсь момент литовський гетьман зауважив, що лісовчикам загрожує небезпека. Через це він наказав своїм підрозділам висунутися на десять стай (близько 1 км) уперед під бойові порядки турків. У результаті цього маневру полк литовського гетьмана, а також оршанського старости О. Сапєги зайняли позицію напроти ворожих гармат. Звісно, кавалеристи Я.-К. Ходкевича, які стояли на місці, стали зручною ціллю для гармашів противника. Тим часом яничари вдарили на польську піхоту, яка засіла збоку у лісі. Польські жовніри почали відступати. Через це одному із польських воєначальників, напевно полковникові Петрові Опалінському, довелося їх заганяти палашем на попередні позиції. По тому, як на допомогу цим жовнірам наспіли 200 німецьких піхотинців, яничарів удалося вибити з лісу⁸³.

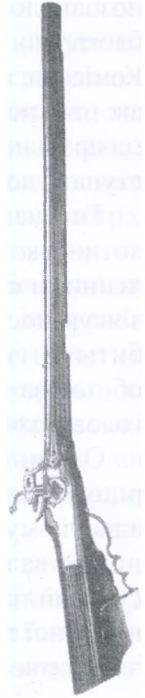
Я.-К. Ходкевич не лише переймався маневрами свого війська, а й активно реагував на головні бої першого дня Хотинської битви, що розгорталися на запорозькому фронті. Литовський гетьман наказав кільком тисячам німецьких і польських піхотинців, а також деяким кавалерійським корогвам (важкоозброєним рейтарам, а також легкоозброєним кіннотникам по-козацьки) підкріпити козаків П. Сагайдачного. Відтак чергова атака яничарів захлинулася. Запорожці вибили противника з оборонного рову, і він почав відкочуватися назад. Невдовзі інтенсивність бойових дій поступово знизилася, звівшись до поодиноких герців. Із настанням темряви бій зовсім припинився⁸⁴. Цього дня праве крило польсько-литовської армії, яким командував С. Любомирський, залишалося у

спокої. У польсько-литовському війську протрубили сигнал повертатися, і корогви потягнулися за вали свого табору, де вони мали визначені для них місця дислокації. Тієї ночі до польсько-литовського табору утік турецький гармаш, колишній бранець, привівши з собою кількох перебіжчиків-яничарів. На світанку, коли на небі згасли зорі, турки пересунули свої позиції до запорозького табору на відстань, що не перевищувала кілька сотень метрів — «на два постріли з лука»⁸⁵.

По закінченні штурмів запорозького табору стало зрозуміло, що султанський план переможної блискавичної битви легко здійснити не вдасться. Втрати турків були доволі відчутні — загинули кілька сотень солдатів, багато вояків дістали поранення, у тому числі бейлербей Боснії Гусейн-паша. За іншими, вочевидь помітно перебільшеними даними деяких щоденників Хотинської війни, 2 вересня на полі бою нарахували 4 тисячі убитих турків. Втрат зазнали також хотинські оборонці. Зокрема, з корогви усвятського (від Усвят — нині Усвяти, адміністративний центр Усвятського району Псковської області Росії) старости Андрія Сапєги загинули рейтари Комар, Остроух, Рибінський, Гечовський. Під час герців полягли литовські татарські ротмістри Царович та Богдан. Окрім убитих, у литовському війську було багато поранених. Приміром, дістав поранення з яничарки в губу рейтарський ротмістр Клебек (шляхтича із його корогви Рушковського вбито), шляхтича Завішу з корогви парнавського старости Кишки поранено в коліно (через декілька тижнів він помер), а полковника лісовчиків Русиновського — в п'яту. Багато загблих та поранених було серед пахолків⁸⁶. Загалом цього дня поляки та литовці, а також запорожці порівняно з турками мали на порядок нижчі втрати у живій силі, що становили кілька десятків убитих та полонених. Звісно, що були також поранені, однак точна їхня кількість невідома.

Уже на початку Хотинської битви певні зміни в оперативно-тактичну обстановку на театрі бойових дій внесли татари. Частина їхніх сил рушила вниз по течії Дністра і напроти с. Сокіл переправилася убрід через ріку. Звідти вони подалися на північ, у напрямку Кам'янець-Подільського. Татари ловили по дорогах людей, у тому числі купців, які доставляли різні припаси для польсько-литовської армії. Дійшовши Орининських полів, татари захопили чимало худоби, яка була продовольчим резервом королевича Владислава — 140 волів, багато ялович, декілька сотень овець⁸⁷. Такі татарські рейди по глибоких тилах хотинських оборонців становили для останніх чималу небезпеку, оскільки могли призвести до припинення постачання їм продовольства та військових припасів.

У ніч із 2 на 3 вересня Я.-К. Ходкевич скликав військову раду. На її порядку денному стояло одне питання: як далі битися з ворогом. Після бойових дій, які щойно завершилися, литовський гетьман наполягав на ідеї генеральної битви з

Карабін із колісцевим замком.
XVII ст.

турками. Він стояв на тому, що, поклавшись на Божу волю, у цій битві вдасться здолати противника. Якщо ж відмовитися від такого способу нейтралізації турків, то, доводив литовський гетьман, затяжна методична облога військ Речі Посполитої силами Османа II може обернутися фатальними наслідками для хотинських оборонців. Я.-К. Ходкевич побоювався того, що турки впритул наблизяться до позицій його війська і зведуть перед ним свої укріплення. Це позбавило б обложених можливості для маневру й загрожувало їм жорсткою блокадою. Проте сановні дорадники литовського гетьмана не погодилися з ним. Комісари, які добре пам'ятали поразку польської армії у Цецорській битві 1620 р., аж ніяк не хотіли ставити долю усієї Речі Посполитої в залежність від однієї генеральної битви. Серед іншого, вони звертали увагу на те, що не можна приступати до такої надважливої справи без підходу сил королевича Владислава.

Тим часом уже вранці 3 вересня королевич з'явився власною персоною у хотинському таборі. Він залишив своє військо під Жванцем, а сам із нечисленними супутниками переправився на правий берег Дністра, до Хотина. Як з'ясувалося, Владислав також був проти поквалітивного проведення генеральної битви з турками. Утім, у королевича-стратега ненадовго вистачило енергії обстоювати свої ідеї ведення війни. Цього ж таки дня, по прибутті до намета головнокомандувача, його звалила пропасниця⁸⁸.

Осман II був налаштований на генеральну битву з противником не менш рішуче, аніж Я.-К. Ходкевич. Він почувався під Хотиним дещо впевненіше, адже йому додавала бойового запалу та обставина, що до турецького табору підтягувалися все нові і нові підрозділи його армії. 3 вересня Осман II видав суворий наказ, згідно з яким турецьким воякам належало завдати запорожцям нищівної поразки. Аби підігріти войовничість у своїх солдатів перед вирішальною битвою та розбудити у них почуття переваги над ворогом, султан звернувся до них зі словами: «Якщо не розіб'ємо козаків, нас матимуть за ляхів!»⁸⁹. Тобто, за логікою Османа II виходило, що не впоравшись із поставленим бойовим завданням, турки цілковито знеславлять себе, зрівняються у цьому, мовляв, із поляками, адже ті, за інших обставин, також не можуть дати ради запорожцям.

3 вересня турецьке командування розпочало спочатку наступ на польсько-литовський табір, насамперед в районі хотинської церкви, де позиції оборонців були укріплені чи не найслабкіше. Однак, зіткнувшись на цьому напрямку із сильним опором, вони припинили масштабні бойові дії, перейшовши до герців. По цьому розпочався штурм запорозького табору. Перед тим, як піти на нього у наступ, турки провели сильну артилерійську підготовку. Удари ядер від важких гармат струшували козацькі позиції, а турецькі вояки вели настільки інтенсивний вогонь із яничарок, що від порохового диму стрільці ледве бачили один одного. Проте запорожці стійко тримали оборону. У щоденнику П. Збігневського зазначено, що вони «мужньо оборонялися і могутньо відбивалися — [так], що [турки] втратили у той час близько тисячі [солдатів], а самі [козаки], з Божої ласки, залишилися цілі в окопі»⁹⁰. Козакам вдалося не лише витримати натиск противника, а й відкинути його далеко від свого табору. До їхніх рук потрапили три турецькі гармати, які вони, однак, не змогли утримати⁹¹.

Отже, у джерелах є повідомлення про те, що 3 вересня армія Османа II не дорахувалася тисячі солдатів, тоді як у запорозькому таборі не було жодних втрат. На перший погляд, така статистика бойових втрат у військах противників є перебільшена щодо турків, а щодо запорожців — цілком вигадана. Однак потрібно мати на увазі, що турецьким воякам довелося іти в атаку на козаків у повний зріст, наражаючись на ворожі кулі. Тоді як запорожці залягли у польових укріпленнях і звідти зустрічали противника нищівним вогнем.

Після невдалого першого штурму 3 вересня запорозьких позицій турецькі підрозділи ще двічі ходили в атаку проти козаків. Однак їм знову доводилося відступати, залишаючи полеглих на полі бою. Причому запорожці косили противника артилерійським вогнем, а потім ішли в контратаку⁹². Туркам додала втрат і польська артилерія. Особливо далася їм взнаки батарея хелмінського воєводи Я. Вейгера. Польські гармаші переправили на лівий берег Дністра 3 гармати і звідти через ріку прицільно били по ворогу⁹³.

Утім, і турецькі гармаші дошкуляли польсько-литовському війську. Адже турки близько підкотили свої гармати під ворожий табір і почали інтенсивно вести по ньому вогонь. Окрім оборонних боїв, поляки та литовці цього дня брали доволі активну участь у герцях. Під час одного з таких поєдинків під шляхтичем Оповороським було вбито коня. Хоча вершник залишився живий, однак на цьому його нещастя не закінчилися. По тому, як він на новому коні під'їхав до свого підрозділу, вороже ядро влучило йому в шию. Кров, що бризнула з убитого, забризкала його командира — П. Опалінського, який сидів на своєму коні поруч⁹⁴.

Що ж до втрати під час боїв 3 вересня однієї тисячі вояків армії Османа II, то цю інформацію підтвердили троє братів-яничарів, яких козаки захопили під час бою. За помітно перебільшеними даними джерел, під час боїв запорожців із турками, коли «один одного не бачив від диму і не міг чути через гуркіт», армія Османа II начебто втратила аж 3 тисячі вояків⁹⁵. Цього дня загиблі були і серед запорожців, що визнавав і П. Збігневський. Він зазначив, що на полі бою поліг один запорозький старшина, а також кілька десятків «черняків», тобто рядових козаків⁹⁶. Є підстави стверджувати, що відомості про загиблих на полі бою 3 вересня приблизно тисячі турків, а також декілька десятків козаків доволі реалістичні. Така кількість загиблих турків істотно менша порівняно з гіперболізованими даними, наведеними в одній із реляцій Я.-К. Ходкевича Сигізмунду III, у якій литовський гетьман стверджував, що, мовляв, під час атаки противника 3 вересня на запорозький табір ворог втратив аж 20 тисяч солдатів⁹⁷.

Запорожці уникнули скільки-небудь помітних втрат і домоглися переваги над ворогом не лише через те, що вели оборонний бій, перебуваючи у польових укріпленнях (насправді 3 вересня вони контратакували противника і вели бій далеско за межами свого табору). Малі втрати серед козаків вочевидь були зумовлені насамперед їхнім добрим бойовим вишколом. З опису цього бою, який є в «Історії Хотинської війни» Я. Собеського, напрошується висновок про особливу значущість для козацького війська блискучої тактики оборонного

бою, яку застосував П. Сагайдачний. Отже, аби відбити турецький штурм, запорозький полководець сконцентрував свої сили на флангах, оголивши оборонну лінію по центру. Завдяки цьому маневру опустілі запорозькі позиції прийняли на себе шквал гарматного та рушничного вогню противника. Після наближення турків до козацького табору, запорожці, сконцентровані на правому і лівому крилі свого війська, потужно контратакували противника, косячи його прицільними пострілами з ручної вогнепальної зброї. Турки не витримали і відкотилися до свого табору⁹⁸.

Чи справді перебіг бою 3 вересня поміж турками і запорожцями відбувся за сценарієм, який описав Я. Собеський? Впадає в око, що наявне у його творі мемуарного жанру повідомлення про маневрування запорожців на полі бою (концентрація бойових підрозділів на флангах із фактичним відкриттям центральної ділянки фронту) не підтверджують інші джерела, у тому числі і щоденник Хотинської війни самого Я. Собеського. Як видається, маневрування багатотисячного козацького війська, про яке писав цей автор у своїй «Історії Хотинської війни», навряд чи могло бути надто ефективним засобом проти вогню противника за умов вельми короткої, лише у декілька сотень метрів, лінії фронту. Інша річ, що зосередження сил запорожців на флангах (якщо воно справді відбулося 3 вересня), давало можливість їхньому командуванню збільшити щільність вогню на цих напрямках і, відповідно, двома клинами бойових угруповань козацького війська руйнувати штурмові порядки турків.

У польсько-литовському таборі снували чутки, що кримський хан разом із Кантеміром-мурзою, персправившись на лівий берег Дністра начебто 120-тисячним кінним військом, рушили пустошити усе різними шляхами: на Подільські Медобори, в напрямку Галича, Кракова та Варшави⁹⁹.

На третій день Хотинської битви, 4 вересня, Осман II та його вояки вже на світанку були на ногах. Султан не відступився від свого наміру спершу будь-що розгромити під Хотином запорожців. Турки знову пересунули свої позиції ближче до козацького табору, встановивши там артилерійські батареї, які прикривали яничарські підрозділи. На одному із пагорбів, вочевидь горі Городище (Замчисько), Осман II наказав напнути невеликий намет, що став для нього командним пунктом¹⁰⁰. Султан мав найсвіжіші розвідувальні дані про противника, що їх повідомив якийсь лісовчик-перебіжчик. Це був «вихований у нас турок», який стверджував, що козацькі позиції дуже слабо укріплені, а запорожці не дбають про обережність.

Тільки-но зійшло сонце, по запорозькому табору вдарили кілька десятків турецьких гармат. Султан небезпідставно розглядав їх як свій чи не найголовніший козир у протиборстві з козаками. Надзвичайно потужний артилерійський обстріл їхніх позицій тривав кілька годин. Усього ж того дня по козаках було зроблено близько 1100 пострілів. Не відставали від своїх гармашів і турецькі вояки, які з яничарок невпинно стріляли по запорозькій лінії оборони. Після такого вогневого шквалу в атаку пішли турецькі підрозділи, у тому числі майже усі яничари. За наказом П. Сагайдачного козаки вийшли із своїх укріплень у поле на відстань, що перевищувала постріл із лука і контратакували противника.

У запеклій сутичці вони відкинули яничарів від своїх позицій. У той самий час, як турки розпочали свою атаку на запорожців, вони, аби дезорієнтувати хотинських оборонців, кинули частину своїх підрозділів на позиції литовського війська. Я.-К. Ходкевич також вивів свої підрозділи за межі свого табору і вони зупинили «хмару, яка сунула на їхні шанці»¹⁰¹.

Як уже зазначено, 4 вересня 1621 р. до лівого берега Дністра напроти запорозького табору підійшов полк під командуванням В. Усата чисельністю близько трьох тисяч козаків. Він повернувся з чати, на яку пішов по молдавській території ще за гетьманства Я. Бородавки. Оскільки через розташовані під Хотином позиції армії Османа II козакам цього полковника не можна було прийти до війська П. Сагайдачного правим берегом Дністра, їм довелося переправитися на лівий берег ріки. Аби новоприбулі козаки безпечно переправилися, П. Сагайдачний послав їм назустріч 3-тисячний військовий контингент. Після цього запорозьке військо вже було у повному зборі.

У полудень турки почали готуватися до нового штурму запорозьких позицій. Як і до цього, він розпочався з масованої артилерійської підготовки та обстрілу табору противника з ручної вогнепальної зброї, що тривала понад годину (за іншими даними — понад дві години). Нетерплячий Осман II навіть сам став до гармати. За свідченням очевидців, ближче до вечора розпочався «страхітливий» штурм козацьких укріплень, що тривав понад дві години. Козаки стримували натиск ворога, однак він уперто навідав. П. Сагайдачний послав гінця до Я.-К. Ходкевича з проханням надати підкріплення. Литовський гетьман відправив на допомогу запорожцям деякі піхотні підрозділи, у тому числі під командуванням Лермунта та хелмінського воеводи Я. Вейгера. Діставши підтримку, козаки змусили противника відступити¹⁰².

За деякими даними, це підкріплення складалося із трьох корогв (рот) німецьких піхотинців. По завершенні бою, запорожці дякували їм за допомогу і, аби заохотити їх чинити так і надалі, пригощали своїх помічників хлібом та м'ясом. Висловлюючи їм вдячність, один козак сказав: «Добра німці, а поляк ск... син»¹⁰³. На ці слова звернув увагу у своєму щоденнику автор-німець — напевно через те, що відчував не надто добрі почуття до польської шляхти. Адже у Речі Посполитій йому явно неодноразово доводилося стикатися зі зверхнім ставленням шляхетства до німецьких найманців. Що ж до напевне дослівно ним записаної з уст запорожця інвективи на адресу поляків, то у ній, як видається, відобразилися неприязнь запорожців до польської шляхти, спричинена глибокою суперечністю козацьких та шляхетських станових інтересів, яку не могла згладити навіть спільна боротьба проти ворога.

Осман II був явно не в гуморі від такого розвитку подій на полі бою. За його наказом відрубали голову воєначальнику, який організував цей штурм¹⁰⁴. Аби мобілізувати своє військо на перемогу, султан знову вирішив вдатися до обітниць морити себе самого голодом аж до повної перемоги над козаками. Подейкували, він гнівливо кинув своїм воякам: «Не їстиму і не питиму, аж доки не приведете того пса сивого Сагайдачного!»¹⁰⁵. Після невеликого перепочинку турки втретє цього дня розпочали штурм запорозького табору. Безпрецедентний

за силою артилерійський наліт на позиції козаків тривав кілька годин і супроводжувався обстрілом противника із ручної вогнепальної зброї. Густі хмари порохового диму огорнули усе довкола. Навіть досвідчений Я.-К. Ходкевич зізнався, що ще ніколи в житті не бачив і не чув чогось подібного. Як писав у своєму у своєму листі з-під Хотина шляхтич Зелінський до коронного конюшого Криштофа Збарзького, після цього штурму «було сумнівно, щоб залишилися живі бідолахи запорожці»¹⁰⁶.

Однак загартованих боями козаків важко було вразити громом артилерійської канонади та рушничною стріляниною. Ворожі ядра та кулі не завдали їм скільки-небудь помітної шкоди. За свідченням Я. Собеського, від цього грандіозного турецького обстрілу постраждали, головню, козацькі коні. Тим часом втрати у запорозькому війську в живій силі були мінімальні. Загинув «старовинний» полковник на ім'я Василь (у своєму пізнішому творі Я. Собеський назвав його Васюком (Василем) Зорею)¹⁰⁷.

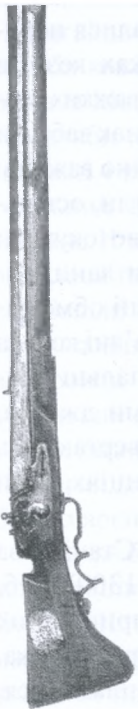
Відсутність скільки-небудь істотних втрат серед козаків під час артилерійського та рушничного обстрілу їхніх позицій пояснювалася не бездарністю турецьких гармашів та солдатів. Є підстави стверджувати, що могутня артилерія Османа II виявилася безсилою проти оборонної тактики запорожців, які використовували для захисту від вогнепальної зброї противника польові земляні укріплення. Щоденник П. Збігневського, учасника Хотинської битви, настановує на думку, що під час вогневих нальотів турків 4 вересня на козацький табір запорожці могли ховатися у недоступній для ворожих ядер і куль зоні за возами, засипаними землею. Автор щоденника захоплено писав, що стійкістю в обороні не могли зрівнятися з козаками навіть венеціанці, стоячи за своїми потужними оборонними мурами. Гідним подиву він вважав те, хотинські оборонці стримали натиск противника лише «табором і возами»¹⁰⁸.

Утім, 4 вересня під час турецьких штурмів передня лінія оборони запорозького табору, важливим елементом оборони якої були вози, підсипані землею, ще не була укріплена так добре, аби стати абсолютно неподоланною перешкодою для ворога. У джерелах зустрічається інформація про те, що у цей час «козацький табір був окопаний дуже слабким валом». Щоправда, у щоденниках Хотинської війни є повідомлення, що запорожці одразу ж по своєму прибутті під Хотин насипали у південній частині свого табору надійний земляний вал. Хоч би там як, а під час турецьких обстрілів запорожців виручав не лише оборонний вал, а й вочевидь земляні споруди бліндажного типу — викопані ними на своїх позиціях так звані печери¹⁰⁹. Як уже зазначено, ґрунт на хотинських околицях у місці розташування козацького табору добре підходив для спорудження польових фортифікаційних споруд закритого типу, які і стали для запорожців надійним захистом від турецьких ядер, не кажучи вже про кулі.

Отже, після багатогодинної вогневої підготовки противник втретє атакував козацькі позиції. Сподіваючись виявити слабке місце в обороні козаків, воєначальники Османа II вирішили спрямувати головний удар на правий фланг переднього краю оборони запорожців, що прилягав до польсько-литовських позицій. Починаючи цей штурм, султан напевно розраховував, що поляки і

литовці відсиджуватимуться за своїми валами й не завадять його армії зламати опір козаків. Якщо Осман II і справді мав такі сподівання, то вони не справедливі. Щойно турецькі підрозділи пішли в атаку, Я.-К. Ходкевич послав на допомогу запорожцям лісовчиків та кілька рейтарських корогв¹¹⁰.

Тим часом ворог усіма своїми силами продовжував наступати на запорозький табір. За деякими даними, турки начебто поперед себе гнали верблюдів, мулів, череди іншої худоби. Вони розраховували, що тварини приймуть на себе козацькі залпи, відтак неушкоджені вояки Османа II зможуть несподівано навально вдарити на противника. Однак запорожці розладнали цей план турків. Вони вибігли зі свого табору й своїм криком так налякали худобу, що вона кинулася назад, затоптуючи копитами погоничів та змішуючи бойові порядки ворожих підрозділів. За наказом П. Сагайдачного його військо піднялося в контратаку. Козаки відкрили інтенсивний вогонь із вогнепальної зброї по турках, а зблизившись із ними — почали рубати їх шаблями. Відкинувши противника аж до його передових позицій, запорожці увірвалися до турецького табору й опанували значну його частину («пробилися замалим не до половини турецького табору»)¹¹¹.

Мушкет з ударно-кремінним замком.
Фрагмент.
XVI–XVII ст.

Якщо повідомлення про використання турками проти запорожців штурмових підрозділів із верблюдів, мулів, і, напевно, буйволів, озброєних рогами та копитами, було вигадкою анонімого автора щоденника Хотинської війни, то інформацію про влаштувану козаками 4 вересня контратаку, під час якої вони увірвалися до табору армії Османа II, підтверджують надійні джерела. У той час у запорозькому таборі перебував белзький підкоморій Мацей Лесньовський, сеймовий комісар. Він на власні очі бачив, як козаки ішли в атаку, а також по гарячих слідах битви чув їхні розповіді про відвідини турецького табору. За свідченням М. Лесньовського, коли вже сонце почало сідати за обрій, запорожці піднялися в атаку, кинувшись до турецьких гармат. Вони відкинули яничарів, а також турецьку кінноту аж до їхнього табору. По цьому козаки увірвалися у ворожий табір, ведучи вогонь із вогнепальної зброї, а також рубаючи турків шаблями. У таборі Османа II розпочалася паніка (пізніше турецькі перебіжчики стверджували, що, мовляв, сам султан відразу утік до Дунаю).

М. Лесньовський дочекався прибуття запорожців до свого табору. Як писав цей автор, П. Сагайдачний «зігнав» своїх вояків із поля бою пізно вночі — вони повернулися до свого табору десь о першій годині — опів на другу годину ночі. За словами белзького підкоморія, козаки порубали багато лафетів ворожих гармат, оскільки самі гармати не змогли притягнути із собою («другого разу краще підготуються»). Після повернення козаків із бою, белзький підкоморій поїхав до свого табору, не приховуючи свого захоплення відвагою та блискучими діями запорожців. Як він писав, «я старий, їздив не для битви, але, як мовлять,

приємно старим слухати, та й дивитися, як молоді добре чинять. Переконаний, що справді добрі молодці, добре стоять, краще не може бути. Дуже рятують у цьому разі Річ Посполиту»¹¹².

Петро Конашевич-Сагайдачний.
Художник
С. Васильківський;

віньетка «Козацький загін у поході».
Художник М. Самокиш. 1900 р.

Про те, як 4 вересня розвивалася атака запорожців на турецький табір, повідомляють також інші джерела. Із них випливає, що козаки у пішому строю замалим не усі вибігли зі своїх укріплень і змусили ворога утікати. Женучи турків до їхнього табору, козаки атакували з бойовим окриком та підкидали шапки, оскільки вірили, що вже вирвали остаточну перемогу¹¹³. У таборі Османа II під ударами запорозьких підрозділів падали убиті та поранені турки, звалювалися порубані намети. В руках козаків опинилися декілька важких гармат противника. Однак забрати із собою ці стратегічно важливі трофеї вони не змогли, оскільки турки завбачливо скували дуже важкі гармати ланцюгами. Відтак запорожці обмежи-

лися тим, що вивели п'ять важких гармат із ладу — порубали дерев'яні колеса та лафети, забили їхні стволи камінням, позабивали гвіздками запальні пристрої, а самі гармати скинули у рів¹¹⁴. За іншими повідомленнями джерел, запорожці таки захопили «чотири чудові гармати». Вони взяли їх, повертаючись після бою до свого табору. Ці гармати турки кинули на своїх позиціях, коли утікали від козаків¹¹⁵.

Польські підрозділи, насамперед лісовчики під командуванням Станіслава Русиновського, полк яких налічував 1200 (за іншими даними — 1300) осіб, напевно також пошкодили кілька великих турецьких гармат, прикованих турками за допомогою ланцюгів до дерев. Пробившись у табір противника, лісовчики, за своїм звичаєм, зайнялися грабунками, за що і поплатилися, оскільки турки, оговтавшись, завдали їм втрат¹¹⁶.

Прорив у турецький табір багатотисячного запорозького війська, підтриманого лісовчиками, шокував вояків Османа II. Зрозумівши, що у битві настає переломний момент, П. Сагайдачний терміново послав до Я.-К. Ходкевича за підмогою. Останній зустрів звістку про те, що козаки увірвалися до турецького табору, сидячи на коні. Литовський гетьман низько схилився у поклони,

дякуючи Богу за таку втішну новину, а проте відмовив П. Сагайдачному у підкріпленні. Якщо напередодні він сміливо заявляв, що хоче дати генеральну битву туркам, то коли для неї і справді настав вельми сприятливий момент, старий литовський гетьман чомусь став дуже обережним. Він вирішив, що посилати військо у невідоме місце, до того ж у сутінках, є нерозважливо, оскільки це може обернутися різними неприємними несподіванками. До того ж, Я.-К. Ходкевич побоювався, що його жовніри нададуть перевагу не битві з ворогом, а грабунку табірному добра турків¹¹⁷.

Достеменно невідомо, чи справді саме ці побоювання Я.-К. Ходкевича (про які писав Я. Собеський) стримали старого і хворого литовського гетьмана від рішучого вчинку — надання запорожцям широкомасштабної допомоги, що означало б дати противнику генеральну битву. Можливо головнокомандувач польсько-литовської армії наприкінці своєї кар'єри полководця не захотів віддавати славу переможця над Османом II запорозькому гетьману П. Сагайдачному. Прикметно, що деякі факти із попередньої бойової біографії Я.-К. Ходкевича свідчать про його прагнення мати славу удачливого полководця. Йдеться про те, що ще у жовтні 1618 р. литовський гетьман, ідучи на штурм Москви зі своїми невеликими силами, відвів чималому запорозькому війську на чолі із П. Сагайдачним другорядну роль у штурмі царської столиці — вочевидь через те, аби козаки успіхами своєї зброї не зашкодили його майбутній славі підкорювача Москви¹¹⁸.

Хоч би там як, а небажання Я.-К. Ходкевича надати підкріплення запорожцям, які 4 вересня 1621 р. билися на території турецького табору, означало, що реальний шанс для запорозько-польсько-литовських сил подолати армію Османа II вже на третій день боїв під Хотином виявився втраченим. Козакам довелося повертатися оборонною рукою до свого табору, забравши із собою спеціальні кошелі, які противник використовував для фортифікаційних робіт. Вони захопили у противника багато коней та різного добра. До свого табору запорожці доправили кількох знатних полонених. Один із них, якийсь турецький паша, обіцяв за своє визволення такого коня, якого, мовляв, не має і сам султан. Однак ця його пропозиція не справила враження на козаків. Відтак П. Сагайдачний передав Я.-К. Ходкевичу цього полоненого пашу, який знав багато воєнних секретів турків¹¹⁹.

Якими були прикметні особливості та загальний результат цього наступу запорожців на противника? Впадає в очі, що козацька тактика штурму табору Османа II принципово відрізнялася від тактики, якої турки дотримувалися під час усіх своїх штурмів запорозької лінії оборони. Отже, командування турецької армії поступово пересувало передові позиції свого війська щораз ближче до запорозького табору. Встановивши порівняно близько до нього свою артилерію, турки методично, іноді упродовж п'яти годин, обстрілювали козацькі позиції, а також вели вогонь із ручної вогнепальної зброї. Після такої потужної вогневої підготовки підрозділи армії Османа II ішли в атаку на противника. Що ж до козаків, то у них не було технічної можливості здійснювати масовану артилерійську підготовку перед початком наступу на ворожі позиції. Як уже

зазначено, запорозька артилерія налічувала лише 23 гармати невеликого калібру. Використання ж на полі бою важких гармат не було притаманне запорозькій тактиці, оскільки це потребувало, з одного боку, величезних матеріально-технічних ресурсів, яких не мало Військо Запорозьке, а з іншого — істотно знижувало мобільність та маневреність козацького війська. Відтак запорожці змушені були організовувати наступальні дії під Хотином, переходячи від оборони до контратаки. Користуючись своєю перевагою у вогневій силі ручної вогнепальної зброї та способах її використання, запорожці за підтримки окремих польських підрозділів змусили турків відступати (для відбиття їхнього штурму використовували також козацьку польову артилерію). На спинах деморалізованих ворогів козаки П. Сагайдачного увірвалися до їхнього табору, фактично не зустрівши на перших порах організованого опору. Для того, аби остаточно дотиснути противника і цілковито взяти над ним гору, запорожцям потрібне було термінове підкріплення з боку польсько-литовської армії, якого Я.-К. Ходкевич не захотів дати.

Звісно, що під час контратаки і прориву у ворожий табір козаки зазнали втрат. Можна припустити, що вони були порівняно невеликі — як для такої масштабної бойової операції. Вірогідно ці втрати становили декілька десятків загиблих, на що вказують деякі опосередковані дані. Серед іншого, йдеться про те, що, утікаючи до свого табору, турки так чи так чинили слабкий опір. Вони не одразу оговталися після того, як запорожці увірвалися за лінію їхніх укріплень. За даними М. Наіми, який прагнув усіляко вип'ятити перемоги ісламської зброї, 4 вересня піддані Османа II подали йому докази своєї доблесті — «вісім голів невірних і чотири живих язика». Тобто, бойові успіхи турецьких солдатів були доволі скромні. Щоправда, цей самий османський літописець писав, що вже надвечір цього дня козаки втратили сотні своїх товаришів. Згідно з цією версією М. Наіми, у той час, як «ляхи» розпочали відхід від табору противника, у їхньому тилу з'явилася колона турецьких солдатів. Як тільки «невірні» погналися за ними, ці турки розвернулися й завдали дошкульного удару нападникам: убили і захопили в полон 800 козаків, змусивши решту втекти до свого табору¹²⁰.

Із цієї розповіді М. Наіми про чималі втрати, яких запорожці зазнали від порівняно невеликого турецького підрозділу, доволі виразно виступає її легендарна основа. Як видається, османський автор увів цей сюжет до своєї праці, щоб применшити бойову значущість тієї обставини, що запорожці прорвалися у табір Османа II. Насправді ж ізольована від основних сил колона турецьких солдатів, яка у тилу противника спочатку утікала від переслідувачів, а потім, начебто, дала їм жорстку відсіч, вочевидь не мала шансів завдати істотної шкоди запорожцям, десятки тисяч яких у бойовому порядку (разом із лісовниками) поверталися до свого табору після відвіданих турецьких позицій.

Втрати турків були набагато більші порівняно із втратами козаків та польсько-литовських підрозділів. За підрахунками дослідників, 4 вересня вони становили понад 3 тисячі убитими¹²¹. Деякі тогочасні автори, які у вересні 1621 р. збирали та аналізували інформацію про бойові дії, що надходила з-під Хотина,

а також мали на меті вразити нею уяву західноєвропейського читача, воліли оперувати фантастичними цифрами бойових втрат воюючих армій. Приміром, автор «Короткої реляції», у якій велику увагу приділено Хотинській битві, стверджував, що 4 вересня втрати турків становили понад 100 тисяч (мовляв, цього дня переляканий Осман II так утік з свого табору, що загубив свій тюрбан, який знайшли джури та подарували свою знахідку Я.-К. Ходкевичу). Автор, про якого йдеться, охоче приписував тяжкі втрати і хотинським оборонцям, відмірявши їх у 3 тисячі німецьких найманців, у 6 тисяч козаків та у 5 тисяч джур¹²². Тим часом запорожці загалом виявилися дуже незручні для турків як противники. Їм мало шкодили багатогодинні гарматні обстріли. Замість того, щоб діяти так, як зазвичай у ті часи чинили обложені — терпляче відсиджуватися за оборонними укріпленнями, вряди-годи зважуючись на вилазки, козаки упродовж трьох днів битви майже на кожен атаку противника відповідали широкомасштабною контратакою усіма своїми силами, відкидаючи турків від своїх позицій.

Результати такої активної оборони не забарилися. Окрім великих втрат в особовому складі, яких зазнавала османська армія, вона у якийсь момент опинилася на грані катастрофи через прорив запорожців на її позиції. Усе це вельми негативно позначилося до бойовому дусі турків. Серед іншого, такий висновок впливає із відомостей, які 4 вересня передав польському командуванню один перебіжчик із турецького табору на ім'я Тимофій. Від був родом із Корсуня. Ще 12-річним хлопчиком, пасучи у степу овець, він потрапив до рук татар. Невдовзі бранець опинився в сіпагі Мехмеда і змушений був прийняти іслам. Як з'ясували у польсько-литовському таборі, Тимофій нічого не знав ані про замисли султана, ані про чисельність його війська. Він нехитро розповів лише про те, що на побутовому рівні чув від турецьких солдатів, які під час своїх розмов його явно не остерігалися. Відтак така «ретрансляційність» розповіді Тимофія дає об'єктивний зріз соціально-психологічних настроїв серед турецьких вояків, а також їхніх уявлень про противника, що були в армії Османа II у перші дні Хотинської битви.

Отже, бесідуєчи між собою, турки говорили, що відтоді, як «почали битися з цими гяурами, ми [ще] ніколи з такими не билися, які анітрохи нас не бояться — лізуть в очі, як мухи». Солдати Османа II дуже нарікали на те, що серед них чимало вбитих і дуже багато поранених. Вражені відвагою та сміливістю хотинських оборонців, вони бідкалися, що це не обіцяє їм нічого доброго («[Не відомо], як ці гяури оборонялися, а вони є нашою бідою»)¹²³. Звідси впливає, що після перших днів запеклих боїв під Хотином, насамперед із запорожцями, турки помітно зневірилися у власних силах і в них зародився чи не містичний страх перед противником, відвага якого на полі бою не мала для них раціоналістичного пояснення. Після відвідин запорожцями їхнього табору серед турецьких вояків уночі спалахнули панічні настрої. Військо Османа II готувалося до втечі, а сам султан остерігався своїх, оскільки через воєнні невдачі не був певний за безпеку свого життя. Він голосно нарікав на свою долю та підпорядкованих йому полохливих вояків¹²⁴.

Отже, перші три дні Хотинської битви, коли мірялися між собою силою насамперед турки і запорожці, стали часом надзвичайно високої активності бойових дій. Осман II, який сподівався на швидку перемогу, проводив наступальні операції одну за однією і кидав в атаку щораз більші сили. Однак виявилось, що турецька армія, з одного боку, не змогла своїми наступальними діями із масованим застосуванням артилерії зламати козацьку оборону, а з іншого — підрозділи армії Османа II не могли встояти перед контратаками запорозької піхоти та її вогневою силою, що негативно позначилося на бойовому дусі турків. Такі результати початкового періоду Хотинської битви справили визначальний вплив на подальший розвиток бойових дій під Хотином.

4. Другий період битви: інтенсивні бої з короткими перепочинками

Після безперервних боїв 2–4 вересня, які принесли Осману II суцільні розчарування, він вирішив узяти перепочинок, що розтягнувся на два дні. По цьому турецькі штурми відбувалися через день аж до 11 вересня. Потім настала перерва протягом трьох днів і лише 15 вересня султанські сили знову пішли на штурм позицій противника. Такий розвиток подій під Хотином фактично постав як новий, порівняно з попередніми боями, період у розвитку Хотинської битви. Попри те, що у цей час армія Османа II в основному зосередила під Хотином свої основні сили, у неї вже не вистачало снаги щоденно атакувати свого противника. Турецьке командування почало приділяти увагу заходам, спрямованим на організацію систематичної облоги бойових позицій хотинських оборонців. Утім, це не означало, що у часовому проміжку від 5 по 15 вересня вичерпався наступальний потенціал турецької армії — насправді останній все ще був вельми високий і вона утримувала ініціативу у нав'язуванні противнику бойових дій. Як і раніше, султанські вояки спрямовували свої головні удари насамперед проти запорожців. Останні, а також поляки та литовці на рівних парировали турецькі атаки.

У неділю 5 вересня турки дещо відступили від південно-західної сторони оборонного табору війська Я.-К. Ходкевича. Коли-не-коли вони вели вогонь із невеликих гармат по противнику — так тривало упродовж дня. Срільбі турецьких гармашів явно перешкоджав дощ. За наказом литовського гетьмана частина його підрозділів стояла напоготові перед шанцями «на півполя». Попри те, що декілька турецьких пашів запряглися перед султаном розбити ворога і навіть взяли від нього за цю свою обіцянку подарунки, 5 вересня відбувалися лише «легкі герці». У понеділок 6 вересня активних бойових дій під Хотином також не було. Як писав того дня з обложеного хотинського табору Я. Зелінський, «турків не видно». За його спостереженням, «вони дуже стиснулися до купи, майже намет на наметі»¹²⁵. Подекуди відбувалися лише герці, вряди-годи озивалися турецькі гармати. Не зумівши любовими атаками взяти запорожців,

турки почали готуватися до систематичної облоги. Щоправда, армія Османа II явно не була готова до підтримання затяжної облоги. 6 вересня з турецького табору утік один козак, який довгі роки провів у неволі в турків. Він повідомив хотинським оборонцям про великі проблеми з продовольством, що постали перед їхнім противником. Адже у турецькому таборі була страшенна дорожнеча на продукти харчування, а також овес і ячмінь для коней.

Однак Осман II вочевидь покладав великі надії на методичну облогу як війська П. Сагайдачного, так і Я.-К. Ходкевича. Його солдати «тихою сапою» пересували свої позиції щораз ближче до запорозьких і польсько-литовських оборонних позицій. Причому, якщо до польсько-литовського табору турецькі позиції підступили десь на відстань близько двох кілометрів (на 6 вересня), то до запорозького табору вони були значно ближче. Турецьке командування, окрім облогових інженерно-фортифікаційних робіт, організовувало диверсійні акції проти своїх противників. Одного із турецьких диверсантів знешкодили козаки. Ним виявився якийсь селянин із с. Ріпинці, розташованого над р. Жванчик. Упійманий диверсант на допиті зізнався, що дістав від своїх грошодавців завдання влаштувати підпали табору Я.-К. Ходкевича. Як з'ясувалося, турки послали цього диверсанта на операцію за 20 злотих та «могорич». Після зроблених ним зізнань його передали до рук ката.

Запорожці, а також поляки та литовці використовували затишся на передовій насамперед для зміцнення своїх оборонних укріплень. Утім, не усі польські жовніри у цей час працювали заступами. Багатьох із них ця передишка надихнула на свавільства та безчинства. Серед жовнірів хтось пустив поголос, що, мовляв, тутешні молдавани, у тому числі торгівці, які продавали під Хотинським замком продукти харчування, насправді є зрадниками. Через це жовніри вчинили над ними жорстоку розправу та привласнили їхнє майно. Вони скидали із високого замкового мосту, а також топили у Дністрі не лише чоловіків-молдаван, а й жінок і, навіть, грудних дітей. Деякі із цих нещасних, попри зв'язані руки і ноги, спромоглися певний час триматися на воді, аж доки їх не розстріляли з мушкетів. Польсько-литовське командування обмежилось мінімальним покаранням своїх винних підлеглих, бо не наважувалося роз'ятрувати жовнірів¹²⁶.

Деякі німецькі підрозділи змінили свої позиції. Полковник Лермунт із своїми піхотинцями окопався на лівому крилі польсько-литовської армії так, що зліва по фронті його шанці майже з'єдналися з лінією оборони запорозького табору. Після дводенного відносного затишся під Хотином напевно першими поновили активні бойові дії запорожці. На думку Л. Подгородецького, у ніч із 6 на 7 вересня вони прокралися в місце розташування татар, що входили до гвардії султана (цей підрозділ налічував від однієї до двох тисяч вояків). Заскочений серед ночі противник зазнав значних втрат. Однак після того, як у нічний бій вступили турецькі підрозділи, козакам довелося відступити¹²⁷. За повідомленням Кятіба Челебі, під час нічного рейду на татар було вбито близько тисячі запорожців, а ще сотня потрапила в полон¹²⁸. Однак ця інформація не викликає довіри. Пояснюється це не лише особливостями стилістики османських авторів

XVII ст., які зазвичай звеличували перемоги османської зброї з опорою на власну фантазію, а й цілком об'єктивними обставинами, що були на боці козаків — учасників нічної атаки. Ідеться про те, що вони скористалися фактором раптовості і напали на сплячих ворогів. До того ж, як свідчать джерела, навіть найдобріші турецькі підрозділи, які ретельно готували свої бойові операції і під час їх проведення спиралися на потужну підтримку артилерії, не могли завдати запорожцям втрат, які хоча б віддалено наближалися до фантастичних даних про козацькі втрати, наведені у праці Кятіба Челебі. Найімовірніше, ці втрати насправді були мінімальні.

7 вересня нарешті «ожила» армія Османа II. Турецькі вояки від самого ранку зайняли вихідні бойові позиції перед своїм табором, однак чомусь довго не розпочинали бойові дії. Нарешті турки таки приступили до штурму козацького табору, сконцентрувавши на напрямку атаки свої головні сили. Загалом, їхній наступ відбувався за звичною для них тактичною схемою. Щоправда, цього разу артилерійську підготовку вели батареї, розташовані на мінімальній відстані від лінії запорозької оборони, що підвищувало ефективність вогню турецьких гармат. Прикметною особливістю розпочатого вояками Османа II бою стало те, що їхні штурмові хвилі були безпрецедентно інтенсивні: упродовж п'яти годин відбулося аж чотири штурми. Попри такі новації у штурмових зусиллях турків їхній результат, які і напередодні, був для них невтішний. Проте козаки не уникнули втрат. За деякими даними, від гарматного вогню ворога загинуло близько чотирьох десятків їхніх товаришів¹²⁹.

Звісно, що втрати у козацьких лавах спричинили не лише турецькі гармати під час артилерійської підготовки. Вони вочевидь їх не уникнули, коли в атаку на них посунули вояки Османа II. Однак у цей час полеглих серед запорожців навряд чи могло бути більше, аніж від ворожих ядер, адже вони зустрічали ворога під прикриттям своїх оборонних споруд. Тобто, вирішальну роль у стримуванні турків відіграла, як видається, та обставина, що козаки із своїх укріплень зупинили ворога щільним вогнем вогнепальної зброї, що робило втрати захисників запорозького табору мінімальними і набагато меншими, аніж вони могли бути, якщо б їм довелося діяти лише холодною зброєю у рукопашному бою. Причому під час артилерійських нальотів турків на козацькі позиції запорожці не вели вогонь у відповідь. За повідомленням М. Лесньовського, «козаки не стріляли, оскільки так добре стоять, що їм нітрохи немає шкоди від тих турецьких гармат». Тобто, артилерійський обстріл турками козацького табору загалом був недостатньо ефективний. Проте запорожцям таки дошкуляли турецькі гармати. Отож під вечір цього дня вони зібралися зробити проти них вилазку. Однак цю операцію довелося відмінити, оскільки за дві години до вечора турки перетягнули свої гармати в інше місце, до окопів, влаштованих перед головною лінією оборони лівого крила армії Я.-К. Ходкевича¹³⁰. Ураховуючи ці обставини, можемо припустити, що загальні втрати козацького війська під час цього турецького штурму могли сягнути 80 осіб (зазначимо, що у розрахунку на одну добу це був найвищий показник загиблих у козацькому війську за увесь час Хотинської битви).

У планах турецького командування на 7 вересня були не лише потужні штурми запорозького табору. Адже воно вирішило розширити фронт активних бойових дій, а саме — спрямувати допоміжний удар по польсько-литовському війську. На практиці це, безперечно, не гарантувало туркам перемогу, а лише збільшувало для них ризик, оскільки їм доводилося розпорошувати свої сили. Щоправда, турецькі воєначальники не стали кидати свої підрозділи напролом, бо сподівалися, що успіх їм принесе прихована атака. Оскільки їй потрібно було провести без зайвого шуму, то вирішено було відмовитися від артилерійської підготовки.

Як видається, турецька військова розвідка роздобула цінні дані про оборону противника, які дали можливість командуванню армії Османа II вдало обрати напрямок для своєї «тихої» атаки. Цим напрямком стала ділянка оборони польсько-литовської армії на фланговому стику литовського війська та полку королевича Владислава¹³¹. Наступ турків був спрямований на окопи передньої лінії оборони, влаштовані перед табірним валом, неподалік Польських воріт. Їх захищали підрозділи під командуванням ротмістрів Жичевського (Андрієвського) і Слатковського. Оскільки ворог давно не турбував жовнірів цих ротмістрів, то вони нудилися без діла. Звісно, їм можна було зайнятися фортифікаційними роботами, однак це не викликало у них великого ентузіазму. Відтак їхні позиції були укріплені абияк. Зате жовніри та їхні командири розглядали полуденний сон як святу для себе справу.

Так було й опівдні 7 вересня, коли на польських позиціях панували спокій та дрімотна тиша. Тим часом турки, під прикриттям кущів, непомітно підкралися до окопів противника. Зробити це їм було не важко не лише завдяки маскуванню на місцевості, а й через те, що вони не зустріли на своєму шляху жодного вартового. Отож, вояки султана побачили на польських позиціях жовнірів та їхніх ротмістрів, які, за саркастичним висловом одного з учасників Хотинської битви, дружно спали «ніби посеред Польщі». Розплата для польських вояків за таку недбалість на фронті була тяжка. Турки вбили близько півтори сотні жовнірів, а також зарубали сонних Жичевського і Слатковського. Причому персможці виявляли специфічний інтерес до мертвих тіл жовнірів — усім їм відрубали голови і забрали їх із собою, оскільки розраховували отримати за це винагороду від султана. Дістався їм також і такий цінний воєнний трофей, як декілька важких фортечних рушниць (гаківниць), що їх вони знайшли на двох захоплених возах (за іншими даними це були 6 або 8 шмигівниць — легких гармат із багатьма дулами, які були в окопі при піхоті)¹³².

Найнебезпечнішим у цей момент для хотинських оборонців стало те, що на прилеглий до місця турецького штурму ділянці польсько-литовського війська розпочалася паніка. Жовніри, які перебували в окопах перед основними табірними укріпленнями, почали утікати вглиб свого табору. Однак командування польсько-литовської армії спромоглося швидко узяти під свій контроль загрозливу ситуацію¹³³. Окрім рішучого і вчасного реагування оборонців хотинського табору на турецьку бойову операцію, цьому посприяло ще й те, що противник настував порівняно невеликими силами. До того ж, із початком

бойових дій турки зосередилися на здобутті воєнних трофеїв та відтинанні в убитих голів і мало що робили для того, аби скористатися воєнним щастям і розвинути свій успіх. Якраз на жадобі до наживи, яка загасила наступальний порив турецьких вояків, наголошував М. Наїма, даючи зрозуміти, що мовляв, лише це врятувало поляків. Водночас названий автор у притаманній для нього пишномовній манері помітно перебільшив бойові здобутки турецьких вояків («Нарешті яничари, запалені ревністю про торжество віри, знову вдарили на табір й увірвались в окопи, осаджені німецькими підрозділами; звитяжцям вже щасливо дісталися кілька батарей, у тому числі дві мортири, тридцять прапорів, дві великі корогви і безліч невільників — німців та ляхів, [яких] відіслали до табору падишаха. Однак зваблені жадібністю здобичі, займаючись грабежем возів, [вони] побачили неприятеля, який надходив, і нікчемно покинули дорого здобуті позиції»)¹³⁴.

Легкість, з якою турецькі вояки оволоділи польськими позиціями і змусили жовнірів утікати, неабияк надихнула турецьке командування. Воно знову кинуло свої підрозділи (за деякими даними, 16 тисяч вояків, за іншими — 20 тисяч) на цю ділянку польсько-литовського табору. Паралельно було завдано удару, що відвертав увагу, по польських позиціях у районі хотинської церкви. Однак турки пізно спохватилися зі своїм новим наступом, адже фактор раптовості, а з ним і шанс на швидку перемогу, було втрачено. Я.-К. Ходкевич, попри свій поважний вік та хворобу, сів на коня й організував відбиття турецьких атак. У критичний момент бою він задіяв свій головний резерв — гусарів. Вони стояли напоготові з осідланими кіньми під валами біля Литовських та Польських воріт, через що швидко виїхали в поле. У бій пішли чотири гусарські корогви полку литовського гетьмана, у тому числі його корогва, яка виступила під прапором із дорогої білої адамашки (гатунок шовкової тканини) із зображенням орлиного крила з однією чорною лапою. Уже під час першого бойового зіткнення з противником стався неочікуваний інцидент. Кінь хорунжого Янковського, в руках якого був цей прапор, злякався і поніс вершника перед військом. Скориставшись цим, турки посікли шаблями хорунжого та захопили цінний трофей — гусарську корогву (прапор).

У бій пішла також корогва полоцького каштеляна Миколая Зеновича чисельністю у 100 коней. Під цим гусарським полковником спіткнувся кінь і вершник упав на землю, з нього злетів шишак (шолом) і по М. Зеновичу, копитами наступаючи на голову та обличчя, промчали коні (напівживого полоцького каштеляна віднесли до його табору, однак через три дні він помер). Тим часом до атаки долучилися ще дві гусарські корогви по 100 коней — Миколая Сенявського та Яна Рудоміни. Під час важкого бою з турками гусарам таки вдалося відтіснити противника до лісу. Далі вони не переслідували противника, оскільки у лісі засіли яничари. Противник зазнав чималих втрат (убито близько 500 вояків, у тому числі двоє пашів), однак втрати були також серед гусарів та їхніх пахолків. Зокрема, з корогви Я. Рудоміни загинули шляхтичі Балабан, Долмат, старший Котовський, молодший Войнаровський. Я. Рудоміна дістав тяжке поранення в губи. У корогві М. Зеновича полягли Могильницький, Чудовський,

Талішевський, Величко, Война, Тишкевич, Биковський, Осинівський. Шляхтич Вишневецький дістав такий удар від важкої кулі або ядра, що йому вирвало з грудей серце. Втрати були також у корогві М. Сенявського — на бойовищу так і не знайшли тіл шляхтичів Докторовича та Колонтая. По тому, як гусари повернулися до свого табору, перед литовським табором продовжували гарцювати татари. Я.-К. Ходкевич наказав лісовчикам відкинути їх. Тільки-но їх побачили татари, вони одразу відступили¹³⁵. Закінченню бойових дій цього дня посприяли також сутінки. Через це кільком тисячам гусарів, яких литовський гетьман раніше вивів на поле бою, швидко довелося повернутися до свого табору. Ніч застала також і піхотні роти, які тримали оборону на табірному земляному валу¹³⁶. Не всі поранені, яким пощастило повернутися до свого табору, залишилися живі — дванадцять із них пізніше померли¹³⁷.

За даними С. Петриці (напевно применшеними), 7 вересня втрати польсько-литовського війська обчислювалися двома сотнями убитих¹³⁸. Що ж до турецьких втрат, то, як випливає із повідомлень деяких джерел, цього дня в армії Османа II було 1500 полеглих як від рук запорожців, так і польсько-литовського війська (за гіпертрофовано перебільшеними даними лише яничарів загинуло 4 тисячі осіб)¹³⁹.

Звісно, що наведена вище статистика втрат противників, яких вони зазнали 7 вересня на полі Хотинської битви, є неточна. У тогочасних джерелах (як з однієї, так і з іншої сторони) зазвичай трапляється перебільшення втрат противника, а також применшення збитків і втрат свого війська. Водночас можна впевнено стверджувати, що 7 вересня турки безсумнівно зазнали тактичної поразки. Командування турецькою армією не змогло завдати ефективного концентрованого удару, який би зламав запорозьку оборону. Відтак турки почали шукати щастя в іншому місці, кинувши чималі свої сили проти польсько-литовського табору, як тільки вони дізналися про локальний успіх своїх підрозділів, що завдали поразки ротам Жичевського і Слатковського. Однак в армії Османа II не виявилось достатньо сил, аби протягом одного дня організувати ще один, окрім запорозького фронту, повноцінний наступ усіма силами та із широкомасштабним використанням артилерії, спрямувавши його проти польсько-литовського війська. Через це, фактично діючи навмання та із запізненням, турки не змогли скористатися щасливим випадком — опануванням на короткий час укріплень по центру польсько-литовських позицій (аби їх утримати та розвинути свій успіх, вояки султана не мали ані достатніх резервів, ані волі до перемоги).

День 8 вересня приніс перепочинок для більшості жовнірів армії Я.-К. Ходкевича. Щоправда, старий гетьман знову замірявся дати туркам генеральну битву. Проте врешті-решт він таки визнав, що із практичним здійсненням його намірів потрібно зачекати до підходу свіжих підкріплень. Ще одним аргументом проти генеральної битви було визнано поганий стан здоров'я королевича Владислава. Прикметно, що того ж таки дня дещо зміцнилися стратегічне становище та резерви армії, головнокомандувачем якої був Я.-К. Ходкевич. Адже на цей день припало завершення ремонту мосту польсько-литовської армії через Дністер під Хотиним. Відтак це дало можливість переправити на

правий берег ріки вози, які були у підрозділах королевича і до цього стояли на лівому березі. Під вечір 8 вересня Я.-К. Ходкевич усе ж з'явився за табірною брамою із частиною свого війська, бо очікував на ворожий напад. Однак противник ніяк не відреагував на ці приготування. Порівняно з турками, дещо активніше проявили себе татари на правому фланзі польсько-литовської армії. Утім, вони не наважилися просунути далі району хотинської церкви. Значно сміливіше та успішніше татари діяли проти пахолків польського війська, які вийшли із свого табору по траву та хмиз¹⁴⁰.

У щоденнику Я. Остроорога стверджується, що 8 вересня запорожці начебто витримали аж три приступи на свій табір, доставши підтримку від деяких німецьких підрозділів¹⁴¹. Про наступальні дії армії Османа II цього дня писав також, зокрема, М. Титлевський. Привертає увагу описаний цим автором тактичний прийом, застосований козаками П. Сагайдачного під час відбиття ворожого штурму. Як зауважив М. Титлевський, вони підпустили противника до своїх позицій на мінімальну відстань, а потім, по команді, зненацька підвелися з-за своїх укріплень і стали у бойовому порядку з мушкетами напоготові. По цьому прогрімлі надзвичайно потужні прицільні залпи («козаки, ставши струнко, зблизька дали по них (турках. — П. С.)... сильний вогонь із мушкетів»), що скосили одних лише яничарів 3 тисячі осіб¹⁴².

Чи відповідає істині наведений вище опис? Як видається, у ньому правдиво описано козацьку тактику оборонного бою, що передбачала вичікування запорожцями у своїх укріпленнях противника аж до того моменту, доки він не наблизиться до них на відстань ефективного вогню із ручної вогнепальної зброї. По цьому козаки-мушкетери піднімалися і зазвичай у складі декількох шеренг давали залп по противнику. Прикметно, що у другій половині XVII ст. художніми засобами було відтворено особливості традиційного (характерного і для першої половини цього століття) козацького шиккування із мушкетами під час бою. Йдеться про присвячене часам Берестецької битви 1651 р. зображення струнких шеренг запорожців із мушкетами, вишикуваних у бойовому строю. Це зображення представив скульптор Жан Тібо на барельєфі, що прикрашав саркофаг Яна II Казимира у Парижі.

Тришеренгове бойове шиккування козацької піхоти. Фрагмент барельєфу із зображенням Берестецької битви 1651 р. на саркофазі польського короля Яна II Казимира. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.

Що ж до повідомлень про бої запорожців із турками 8 вересня 1621 р., то вони неправдиві. Як уже зазначено, декілька полків польсько-литовської армії марно простояли 8 вересня під валами, чекаючи на ворога. Тим часом султан нагороджував своїх вояків, даючи їм гроші, а також можливість побенкетувати — привід для такого тріумфування йому дав вдалий напад турків на сплячих жовнірів у районі Польських воріт¹⁴³.

Хоч би там як, а розвиток подій 8 вересня під Хотином засвідчив, що турецьке командування скоригувало свої амбіційні плани паралельного штурму запорозьких та польсько-литовських позицій, на яких воно обпеклося напередодні. Водночас воно все ще чіплялося за тактику інтенсивних лобових атак на вужчому — запорозькому фронті (утім, цього дня великої бойової активності там вочевидь не було). З'явилися ознаки того, що турецькі воєначальники почали шукати й інших засобів, аби зламати оборону противника, а саме — домогтися своєї мети через голод і виснаження хотинських оборонців. Аби встановити щільну блокаду запорозько-польсько-литовської армії, на лівобережжя Дністра було послано татар Кантеміра-мурзи. Вони одразу зайнялися спустошенням тилів противника¹⁴⁴, позбавляючи його, отже, доступу до продовольства та інших припасів. Як видається, турки розуміли, що лише татарських рейдів замало для надійного блокування хотинських оборонців із лівобережжя Дністра. Для цього потрібно було передислокувати туди частину війська Османа II. Вочевидь ще на початку боїв під Хотином був прийнятий і невдовзі реалізований план будівництва мосту через Дністер. Утім, туркам потрібен був міст не лише для встановлення жорсткої блокади армії противника. Їхнє командування розраховувало також на те, щоб, переправивши по мосту частину своїх підрозділів та артилерії, обстрілювати з лівого берега запорозький табір¹⁴⁵.

9 вересня бойові дії розпочалися фактично за тим самим сценарієм, що й 8 вересня. Отже, як і напередодні по лінії польсько-литовського фронту не було якихось істотних сутичок. Щоправда, війська з обох сторін вийшли із своїх таборів і вишикувалися у бойові порядки. Однак вони тупцювали на місці на очах одні в одних увесь день, так і не перейшовши до активних бойових дій — відбувалися лише герці¹⁴⁶. Для турків це був відвертаючий маневр. Вони виставили на цьому напрямку допоміжні, маловартісні у бойовому плані підрозділи. Створивши ж видимість сильного бойового угруповання, що нібито готується до наступу, командування турецької армії вочевидь хотіло скувати сили Я.-К. Ходкевича та позбавити їх ініціативи. Чи не тому турки періодично нагадували про себе — то тут, то там зав'язували герці й періодично стріляли з гармат. Польсько-литовське командування, не знаючи про справжні наміри противника, готувалося до оборони, намагаючись вгадати, звідки на них розпочнеться атака. Аби запобігти очікуваній загрози, воно вживало певних заходів зі зміцнення свого становища на полі бою. Зокрема, С. Любомирський послав проти татар дві тисячі запорожців у засідку в ліс.

Пополудні 9 вересня турки демонстративно активізували герці напроти позицій польсько-литовського війська. Тим часом головні свої сили та засоби вони кинули на штурм козацького табору. Після півторагодинної вогневої

підготовки з гармат та ручної вогнепальної зброї яничари пішли на приступ. Запеклий бій розтягнувся аж на чотири години (армія Османа II двічі упродовж цього дня штурмувала позиції запорожців). Турецькі командири гнали своїх вояків уперед, однак, як образно зауважив автор одного щоденника Хотинської війни, вони не здобули для себе, а також своїх вояків нічого кращого, окрім куль. На вояків, які не надто мужньо билися з козаками і пробували утікати вже на полі бою чекало суворе покарання — відрубання голови.

Запорожці за підтримки німецьких піхотинців Лермунта та Г. Денгоффа відбили усі ворожі атаки. За наказом П. Сагайдачного вони пішли у контратаку і відкинули турків аж до їхнього табору. Згідно з деякими джерельними даними, турецька сторона втратила близько 400 вояків. Козакам дісталися як трофеї декілька бойових корогв противника. Напевно цього дня втрати турків були більші. Принаймні за повідомленням якогось утікача з турецького полону, 9 вересня під час бойових дій між запорожцями і турками полягло близько 1,5 тисячі яничарів, а також 200 польових розвідників, які перед ними діяли на напрямку атаки¹⁴⁷. Про приблизно дві тисячі загиблих турків повідомляють також деякі інші джерела. Причому ця поразка війська Османа II від козаків спричинила у султана такий напад люті, що він наказав відтяти голову за боягузтво багатьом командирам яничарських підрозділів¹⁴⁸.

9 вересня певну бойову активність проявили татари, які на лівому березі Дністра увивалися під табором королевича Владислава. Хоча татари не спромоглися завдати жовнірам втрат, однак шкода від них силам королевича таки була. Адже татари захопили чимало коней, які паслися під цим табором¹⁴⁹. Під вечір дещо активізувалися сили Я.-К. Ходкевича. Добровольці атакували зі своїх шансів турків, які хотіли розпочати гарматний обстріл шеренг литовського гетьмана. Близько тридцяти корогв гарцівників відігнали кількатисячне татарське військо до лісу¹⁵⁰.

Загалом цей день Хотинської битви ще раз підтвердив, що Осман II та його військові дорадники дедалі більше заходили у глухий кут зі своїми впертими атаками на позиції запорожців. Адже козацька піхота, посилена німецькими підрозділами, переважала турків як вогневою силою ручної вогнепальної зброї, так і ефективністю її використання. Звісно, що якщо б 9 вересня Я.-К. Ходкевич пасивно не споглядав на слабе турецьке угруповання, яке йому протистояло, а підтримав запорожців рішучою атакою на ворога, то результати боїв на хотинських фронтах були б для султанських сил ще сумнішими, а, можливо, і фатальними. Утім, історія не любить умовного способу.

5. Уроки двотижневих боїв

Набирав обертів другий тиждень Хотинської битви. Події, які за цей час відбулися під Хотином, засвідчили, що головний нерв війни проходив крізь козацьке військо. Як уже зазначено, з приходом під це місто армії Османа II, вона зав'язла у безперсрвних штурмах запорозького табору. Козаки не лише

відбивали ворожі наступи, а й самі навально контратакували, увірвавшись одного разу у турецький стан. Навіть якщо противник притишував свою бойову активність (так було 5–6 вересня), запорожці перші поновили бойові дії своїм нічним нападом на нього. Тим часом польсько-литовське командування переважно маневрувало зі своїми силами під власним табором, обмежуючись наданням підкріплень козакам П. Сагайдачного. Попри такі прояви бойової активності, армія під командуванням Я.-К. Ходкевича перебувала головно у стані пасивного оборонного очікування.

Вояки коронного війська першої чверті XVII ст.:
козак, угорський піхотинець та гусар

матними обстрілами їхнього табору із лівого берега Дністра. Відтак цього дня турки не розпочинали бойові дії, а кинули свої сили на добудову свого мосту через ріку. За інформацією полонених, яким вдалося утекти з табору Османа II, будівництво мосту (начебто не одного, а одразу двох) у той час добігало кінця. Туркам залишилося тільки замостити його проїжджу частину¹⁵¹.

Султан сподівався на успіх не лише через ударні темпи спорудження мосту через Дністер. Йому вочевидь додавали полководського оптимізму дії татар на лівобережжі цієї ріки. Адже татари розбили свого коша на дорозі, що вела від Хотина до Кам'яця, фактично значною мірою перервавши сполучення хотинських оборонців зі своїми тилами. Татари вбивали і брали у полон купців, власне усіх подорожніх, яких надібували. Відтак припинилася доставка продуктів харчування та різних припасів захисникам Хотина. Причому татари почувалися на лівому березі Дністра настільки безкарно, що приганяли великий ясир до ріки й вочевидь із провокаційною метою тримали його перед очима обложених. Не терплячи цього, козаки збиралися відбити у ворога бранців.

Що ж до турків, то вони не полишали надії взяти гору в такій своєрідній дуелі із запорожцями, а потім взялися і за мимовільних «сскундантів» — поляків та литовців. Причому турецьке командування демонструвало певну тактичну гнучкість у своїй стратегічній прямолінійності. Підтвердженням цього стало те, що 10 вересня Осман II, після втрат у живій силі, яких його військо зазнало від козаків, а також по процедурі суворого покарання яничарських командирів, які не виправдали надії султана, вирішив діяти проти запорожців гнучкіше. У турецького командування визрів план зламати опір козаків насамперед гар-

Однак Я.-К. Ходкевич був категорично проти такої операції, оскільки боявся, що турки негайно скористаються роз'єднанням запорозько-польсько-литовського війська¹⁵².

Увечері 10 вересня у головнокомандувача Я.-К. Ходкевича відбулася воєнна нарада. Причиною її скликання стало насамперед тяжке становище захисників польсько-литовського табору. Армія литовського гетьмана танула на очах, причому не так від зброї противника, як від того, що її ряди косили пошесні хвороби, а найголовніше — дезертирство. Жовніри, які були невдоволені недоїданням і платнею, а також пригнічені перспективою загубити здоров'я та життя в обложеному таборі, масово утікали із нього. Напередодні згаданої наради відбулася колотнеча у запорозькому таборі. Притиснуті голодом та нестатками козаки хотіли піти з-під Хотина.

На воєнній нараді у Я.-К. Ходкевича лунали заклики, спрямовані до вищого польсько-литовського командування, покласти край безініціативності та млявості. Таке гостре спрямування цій нараді задав П. Сагайдачний, який своїм авторитетом зумів переконати присутніх, що для хотинських обложених порятунком є їхні активні наступальні дії проти ворога, який мав перевагу у живій силі. Причому ці наступальні дії мали базуватися на факторі раптовості. Запорозького гетьмана підтримали у тому, що найнагальнішим завданням запорозько-польсько-литовської армії мусить стати широкомасштабна нічна атака на турецький табір. Вирішено було здійснити її у ніч із суботи на неділю, тобто з 11 на 12 вересня¹⁵³.

Тим часом наступного по військовій нараді дня, 11 вересня, події під Хотинном відбувалися за вже усталеним сценарієм. Турецьке командування повторило свою стару тактичну комбінацію. Перед табором армії Османа II вишикувалися підрозділи, завданням яких було стримувати своєю присутністю маневрову активність польсько-литовської армії. Ці підрозділи зі свого боку, а поляки і литовці — зі свого боку змарнували увесь десь у спогляданні одні одних. Лише подекуди мляво нагадували про себе турецькі герцівники. Що ж до противників турків, польсько-литовських сил, то вони не виявляли бажання загострити ситуацію на фронті. Пояснювалося це тим, що їхнє командування таємно готувалося до нічної атаки на турецький табір. До того ж, різко погіршився стан здоров'я литовського гетьмана. Подейкували, що він, нібито, не упізнавав людей, які його відвідували, а також не міг говорити¹⁵⁴. Утім, на той час ці чутки було помітно перебільшені.

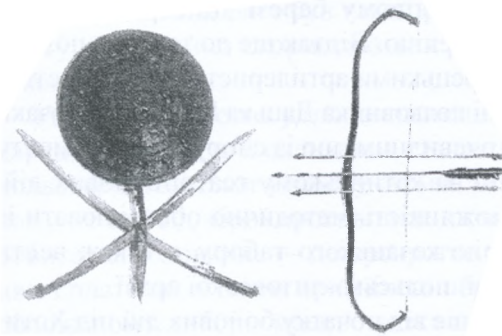
Опівдні 11 вересня турецька армія розпочала штурм запорозького табору. Перед цим вояки Османа II перетягнули через новозбудований міст чотири (за іншими даними — п'ять або шість) гармат на протилежний берег Дністра. Однак спроба обстрілювати звідти козаків виявилася для них не зовсім вдалою. Адже розташовані на високому правому березі ріки польські батареї швидко прогнали турецьких гармашів із зайнятих ними позицій. Турки змушені були забрати свої гармати з лівого берега Дністра. Встановивши їх напроти литовського табору, вони відкрили по ньому вогонь, однак «потім тихо, чого не було раніше, пішли з поля».

Хоч би там як, а для встановленої на лівому березі Дністра артилерії запорозький табір був доволі зручною мішенню. Відтак ще до того, як поляки розпочали контрбатареїну боротьбу із турецькими артилеристами, вони встигли убити десяток запорожців, у тому числі полковника Дацька Гордієнка. Козаки втратили також чимало коней¹⁵⁵. Стало очевидним, що із спорудженням мосту турки стратегічно зміцнили свої позиції на хотинському театрі бойових дій. Адже у них з'явилася, окрім іншого, можливість методично обстрілювати із лівобережжя Дністра з гармат територію козацького табору, а також вести артилерійський вогонь по частині позицій польсько-литовської армії.

Штурм запорозького табору, який уперше від початку бойових дій під Хотином підтримали турецькі гармаші з-за Дністра, був дуже запеклий. У ньому, зокрема, взяли участь яничари разом із розташованими напроти козацьких позицій підрозділами під командування бейлербеїв Діарберкіра й Анатолії, а також караманські і сіваські полки. Однак під вечір їхні атаки видихнулися і вони змушені були відступити. Побоюючись за цілісність своїх гармат, турки, як уже зазначено, переправили їх через міст на правий берег Дністра. Осман II, прикро вражений черговою невдачею своєї армії, змінив агу яничарів.

Деякі турецькі артилеристи не без успіху спробували себе у ролі розвідників. 11 вересня один із них, одягнутий у польський одяг, з'явився перед розташуванням сил королевича Владислава. Після того, як по турку вистрілили із пістолета, він почав розмахувати шапкою, сигналізуючи про свій намір здатися, потім зіскочив із коня і повів його, тримаючи за вуздечку. Перебіжчик розповів Я.-К. Ходкевичу, що, мовляв, утік із табору Османа II через голод. Зібравши потрібну йому інформацію про польсько-литовське військо та приспавши пильність тих, кому він здався, турецький розвідник (він вочевидь добре знав польську та українську мову) сів на коня, збираючись утекти. Невдовзі він зустрів хлопчика 8–9 років і підмовив його сісти на свого коня та за винагороду показати йому дорогу із табору. Такий план втечі виявився вдалим: опинившись за межами табору, вершник заколов коня (напевно щоб не привертати увагу польських жовнірів, а також щоб при наближенні до турецьких позицій не стати зручною мішенню для своїх) і разом з ошуканим хлопчиком пішки рушив до турецьких позицій¹⁵⁶.

11 вересня на протилежному від хотинських оборонців березі Дністра спробували проявити бойову активність також татари. З великим галасом вони кинулися до хотинського мосту своїх противників із наміром його зруйнувати. Однак їхня войовничість швидко розвіялася після того, як жовніри, котрі охороняли міст, убили одного і поранили двох нападників. Татарам більше пощастило у полюванні за неприятельськими транспортами з продовольством, що пробивалися із Кам'янця до Хотина. Адже якомусь татарському мурзі зі своїми підлеглими вдалося захопити валку з продовольством із близько сотні возів¹⁵⁷. Цим татари завдали вельми дошкульного удару по хотинських обложених, які гостро потребували харчів та військових припасів. Хотинських оборонців вельми зачепило і те, що татари повернулися з Медоборського шляху з величезним полоном — скільки сягало око на лівому березі Дністра, було видно нещасних бранців¹⁵⁸.

Озброєння
кримськотатарського воїна

Кримські татари. Середина XVII ст.
(татарські послы до Швеції із гравюри
у «Theatrum Europaeum». 1650)

Коли землю оповила нічна темрява, солдати воюючих армій пішли на спочинок. Не спали лише вартові, а ще — командування запорозько-польсько-литовської армії, адже тієї ночі мала розпочатися ініційована П. Сагайдачним нічна наступальна операція, ідею якої підтримав Я.-К. Ходкевич. Подейкували, що литовський гетьман, мовляв, упереджено сприймав таємні вилазки проти ворога, оскільки вважав гідною шляхтича перемогу над противником у відкритому бою (насправді він сам брав участь у таких секретних операціях, що підтвердили події польсько-московської війни 1617–1618 рр.)¹⁵⁹. Можна не сумніватися, що Я.-К. Ходкевич як полководець добре розумів ефективність атаки на сплячий турецький табір, який, до того ж, не мав по своєму периметру укріплень. Вочевидь литовського гетьмана підбадьорював щодо цього успіх нічної атаки, яку запорозькі козаки провели проти турків декількома днями раніше.

Узгоджений між головнокомандувачем польсько-литовської армії та запорозьким гетьманом план операції вочевидь утілював у собі головні тактичні ідеї П. Сагайдачного. Це план передбачав завдання по ворогу концентрованих ударів насамперед силами двох великих угруповань. Перше з них мало складатися із 20-тисячного запорозького корпусу, завданням якого визначено наступати в районі дністровської долини, поблизу козацького табору. До другого ударного угруповання вирішено було залучити решту запорозького війська, посиленого польською, угорською та німецькою піхотою. Йому належало йти на зближення з противником, піднявшись на розташоване поряд плато. Передбачалося, що за цим угрупованням ітимуть полки литовського гетьмана з частиною угорської та німецької піхоти, аби підтримати атакуючих запорожців. На правому фланзі у резерві належало стояти війську польного гетьмана С. Любомирського. Його завданням було блокувати татарські сили. Розміщення резервних сил передбачили і на лівому фланзі. На випадок якихось ускладнень, атакуючі підрозділи могли відійти під їхній захист. Окрім того, при спробі турків прорватися по центру до польсько-литовського табору (його охорону покладено на озброєну челядь), їх повинна була зупинити резервна кавалерія, а також рейтари.

Із висуненням усього війська на лінію атаки зав'язати бій мала легка польська кавалерія. Її вершникам належало з шаблями наголо напасти на

вартових противника і з криком та гуком увірватися на їхніх спинах до турецького табору. Для запорозьких штурмових угруповань це був би сигнал для атаки, після якого вони повинні були кинутися на приступ і нищити ворога із вогнепальної зброї та рубати його шаблями. Щоб психологічно зламати турків і позбавити їх волі до опору, запорожці і жовніри польсько-литовського війська мали наступати з бойовими вигуками, під голосні звуки військових сурем і труб та барабанний бій.

Настала північ і хворий Я.-К. Ходкевич, який знайшов у собі сили триматися на ногах, наказав дати сигнал побудки для свого війська. Цю побудку протрубили мундштуком, вийнятим із труби, аби звуки бойового сигналу не долинули до ворожих вух. Тим часом надзвичайна секретність нічної операції обернулася для її організаторів непередбачуваними наслідками. Адже польсько-литовське військо, яке завчасно не було попереджене про запланований нічний бій з турками і не мало належного досвіду таких бойових дій, витратило на збори та підготовку до наступу дуже багато часу — лише на світанку атакуючі підрозділи спромоглися підійти до ворожого табору. Тим часом тисячі запорожців підповзли під самісінькі турецькі намети і довго чекали, коли вийдуть на лінію атаки поляки та литовці. Коли до початку атаки лишилися фактично лічені хвилини, своє слово сказала природа. Раптово розшумілася злива, яка унеможливила атаку. П. Сагайдачний прийняв рішення дати відбій. Окрім іншого, до цього його вочевидь спонукала та обставина, що навіть найдосконаліші на той час мушкети і рушниці з іскровими замками (колісцевими або ударно-кременними) ставали непридатними для стрільби, якщо у них замокав затравочний порох. Вступати ж у бій із позбавленою вогневої сили козацькою піхотою по розмоклих від дощу хотинських околицях вочевидь було б нерозсудливим (пізніше запорожці пояснювали відмову від цього бою побоюванням, аби «ім не замокла вогнепальна зброя»)¹⁶⁰. Отож П. Сагайдачний негайно повідомив про своє рішення Я.-К. Ходкевичу. Оскільки обережного литовського гетьмана не треба було довго вмовляти припинити нічний наступ, то усі його учасники відступили на свої позиції, так і не зробивши жодного пострілу. Більше того, відведення військ до своїх таборів відбулося настільки тихо, що турки так і не здогадалися, яка небезпека під час сну нависала над їхнім табором.

Рішення відмінити атаку, до якої приготувалося десятки тисяч вояків, котрі майже впритул підійшли до ворога, було дуже відповідальним для П. Сагайдачного. Адже йшлося про бойову операцію, яка повинна була кардинально змінити хід Хотинської битви на користь запорозько-польсько-литовського війська. Окрім того, прихований відхід тисяч запорожців від табору Османа II був доволі ризикованим кроком, адже він не давав гарантії, що турки не виявлять противника і не піднімуться на ноги. Була також небезпека того, що польсько-литовські підрозділи, які перебували позаду козаків і також отримали команду відходити на свої позиції, у темряві могли сплутати своїх союзників із противником. Оскільки ж відвід війська П. Сагайдачного від турецького табору відбувся без жодних інцидентів, то це зайвий раз засвідчило полководську мужність, силу волі та рішучість запорозького гетьмана у прийнятті рішень, а також високий бойовий вишкіл його козаків, які діяли як злагоджений бойовий

механізм: приховано підійшли до ворога і за командою відійшли від нього, жодним чином не виявивши останньому свою присутність. Високий рівень бойової підготовки продемонстрували також литовські та польські підрозділи, які не виказали себе при відході до свого табору.

Оскільки командування польсько-литовської армії мало намір повторити нічний наступ, то було зацікавлене у тому, щоб і надалі тримати турків у невіданні про спробу атакувати їхній табір у ніч з 11 на 12 вересня. Задля дезінформації турків, які могли довідатися про події тієї ночі від полонених, хотинським оборонцям оголосили, що мовляв, усі ці нічні маневри були зроблені задля того, аби протистояти начебто запланованому на 12 вересня нападу на них турків. Утім, спроба дезінформувати турецьке командування про зазначені події була марною. Адже вже під вечір 12 вересня декілька жовнірів угорської та німецької піхоти втекли із польсько-литовського табору до турків. Ці перебіжчики охоче поділилися з противником інформацією і про нічний похід запорозько-польсько-литовського війська, і про те, що такий нічний напад на турецький табір може повторитися¹⁶¹.

Пам'ятник

запорозькому гетьману

П. Сагайдачному у Києві.

Скульптори В. Шевцов, Є. Кунцевич,

Б. Крилов, О. Сидорук,

архітектори — М. Жариков,

Р. Кухаренко, Ю. Лосицький. 2001 р.

Попри те, що в ніч з 11 на 12 вересня наступ об'єднаного запорозько-польсько-литовського війська так і не був доведений до кінця, він став найграндіознішою оперативно-тактичною операцією, ініційованою, значною мірою розробленою і частково реалізованою насамперед завдяки полководському генію П. Сагайдачного. Планування і практична підготовка цієї операції у таких безпрецедентно великих масштабах, із залученням різних родів військ, фактично постало як новаторство у тогочасному воєнному мистецтві. Адже йшлося про проведення у нічних умовах, із максимальним використанням фактора раптовості, генеральної битви між двома чи найчисельнішими арміями тогочасного світу. Хоча командування польсько-литовської армії більше не наважилося на такі ризиковані експерименти, запорожці П. Сагайдачного в подальшому активно і вельми результативно завдавали потужних нічних ударів по ворогу під Хотином (докладніше про це йтиметься нижче).

12 вересня на хотинських фронтах було затишшя. Принаймні польські джерела не мають повідомлень про якісь значні воєнні дії. Однак у «Кам'янецькій хроніці» стверджується, що цього дня під Хотином відбувалися гарячі

бої, а в козацькому таборі — ще й владні пертурбації: «У неділю відбувся великий бій з козаками, німцями й жовнірами, околиці табору кишіли турками, так що поляків не було й видно. З усіх боків били гармати: наші теж стріляли з гармат і не давали близько підійти; потім виїхали вершники і билися одні з одними цілий день: і піхотинці теж виступили з табору й наступали. Того самого дня козаки скинули старого гетьмана на ім'я Бородавка... А потім вибрали з-поміж себе гетьмана на прізвиське Сагайдачний»¹⁶².

Впадає в очі, що у наведеному вище повідомленні про бойові дії 12 вересня під Хотином останні відображено надто загально, без якихось цифр та конкретних деталей. Джерельну вартість зазначеного повідомлення підважує і та обставина, що воно подано разом із явно фальшивими звітками про нібито позбавлення у цей день Я. Бородавки гетьманської булави, а також про обрання запорозьким гетьманом П. Сагайдачного. Прикметно, що і наступне після цього повідомлення «Кам'янецької хроніки» також помилкове — про те, що 13 вересня, у понеділок, до польсько-литовського табору прибув Костянтин Вевеллі, посланець волоського господаря Раду Міхні¹⁶³. Як бачимо, розглянутий вище фрагмент «Кам'янецької хроніки» представлено в одному ряду повідомлень, що творять клубок хронологічної плутанини. Відтак виникають сумніви щодо правдивості поданої у цьому творі оповіді про бої 12 вересня під Хотином.

Як видається, найпомітнішою подією дня 12 вересня стало прибуття К. Вевеллі до Я.-К. Ходкевича з метою налагодження мирних переговорів між сторонами воєнного конфлікту. Цій темі було присвячено також листа волоського господаря до литовського гетьмана, якого надвечір доставив К. Вевеллі. Автор цього листа, Раду Міхні, зголошувався стати посередником на переговорах. Він пояснював свою ініціативу письмово звернутися до Я.-К. Ходкевича тим, що хтось із польсько-литовського командування написав великому візиру Гусейну-паші листа, в якому недостатньо чітко написано про мир. Через розпливчастість висловленої щодо цього думки, великий візир не знав, як на цей лист відреагувати. Отож за справу налагодження турецько-польських переговорів вирішив узятися Раду Міхні. Він наполегливо радив Я.-К. Ходкевичу послати свого представника з відповідною посольською інструкцією до великого візиря Гусейна-паші, аби обговорити умови майбутнього миру. Турецька сторона зобов'язувалася гарантувати безпеку такого посольства¹⁶⁴. Литовський гетьман відреагував на це звернення не одразу. Утім, він не надто тягнув із відповіддю, давши її вже 14 вересня.

Тим часом увечері 12 вересня воєнні плани Я.-К. Ходкевича різко змінилися. Він категорично відмовився від спроби повторити нічну атаку на турецький табір, оскільки того ж таки вечора до ворога переметнулися кілька пересбіжчиків («котрі запродалися від голоду, як-от німецька піхота і наші пахолки, також і гайдуки»). Через це турки на ніч посилили заходи безпеки¹⁶⁵. Що ж до П. Сагайдачного, то він вочевидь не збирався зрікатися тактики нічних атак. Звісно, що на той час турки вже були попереджені про таку небезпеку. Через це солдати у їхньому таборі зі зброєю у руках чекали на нічних візитерів. Однак тієї ночі запорожці таки рушили у вилазку, щоправда туди, де на їхню появу ніхто не сподівався. Під прикриттям темряви чималий козацький загін переправився

на протилежний, лівий, берег Дністра. Так само, як і при здобутті у 1616 р. Кафи, запорожці діяли у «первоспи», тобто так званий перший сон, що припадав на час від заходу сонця (12 вересня воно сховалося за обрієм близько 20-ї години) і до опівночі. Козаки безшумно підкралися до татарського становиська, де усі безпечно спали. Адже турки напевно не попередили їх про вірогідність нічного нападу противника. Запорожці, учасники нічної вилазки, із шаблями та списами накинулися на татар, знищивши їх декілька десятків¹⁶⁶.

13 вересня турецьке командування, яке було неабияк налякане інформацією перебіжчиків (утікачами стали жовніри з короги ротмістра Мошинського) про великі наступальні плани запорозько-польсько-литовської армії, вишикувало до бою свої сили, протримавши їх у підвищеній бойовій готовності увесь день. Однак польські та литовські сили залишалися за своїми валами. Турки обстрілювали їх із гармат. За Литовські ворота вийшла лише польова сторожа — кілька гусарських корогв, ставши під горою. Це рятувало їх від ядер, які летіли над їхніми головами. Туркам, котрі зазнали цього дня невеликих втрат, вдалося подолати трьох герцівників війська Я.-К. Ходкевича, а також захопити пахолка-розвідника.

Якщо активність турків, яку вони демонстрували перед польсько-литовськими позиціями, була доволі помірною, то їхні наміри щодо козаків були рішучішими. Вони знову переправили свої гармати на лівий берег Дністра і звідти запекло били по запорозькому табору. Він зазнав також гарматного обстрілу не лише з лівобережжя — турки розташували батареї на правому березі ріки. Утім, ефективність їхнього вогню була далеко не найкращою, оскільки козакам «це не дуже шкодило». Загалом, джерела дають підстави зробити висновок, що запорожці не зазнали від цього обстрілу якихось відчутних втрат¹⁶⁷.

День 14 вересня знову приніс порівняне затишшя військам, які були зосереджені під Хотином. Від самого ранку ішов великий дощ. Тим часом спостерігалося поживалення на іншому фронті — дипломатичному. Я.-К. Ходкевич цього дня відповів на політичну ініціативу волоського господаря. Разом із К. Вевеллі до турецького табору відбув посол литовського гетьмана шляхтич Я. Зелінський — надвірний маршалок С. Любомирського. Його завданням було зав'язати переговори про мир. Я.-К. Ходкевич передав через свого посла листи волоському господарю, а також великому візиру, у яких було висловлено готовність польської сторони до переговорів. Серед іншого, Я.-К. Ходкевич написав великому візиру, що він надає Я. Зелінському усі повноваження щодо укладення домовленості з турецькою стороною про умови миру. Цьому представникові головнокомандувача польсько-литовських сил, належало заявити туркам, що польська сторона воліє триматися старих договорів між двома державами, а не укладати нові¹⁶⁸. У цей час відбувалися також переговори між сеймовими комісарами та запорожцями. За свідченням комісара М. Лесньовського, козакам було дано обіцянку виплатити компенсацію у 40 тисяч польських злотих за втрату їхніх коней¹⁶⁹.

У цей час плануванням воєнних операцій був зайнятий Осман II. Султан явно був у доброму гуморі та випромінював оптимізм, адже до турецького табору прибув бейлербей Буди Каракаш-паша із чималим військом (за деякими даними, він привів із собою начебто шість, а за іншими даними — кільканадцять

тисяч вояків). Цей бейлербей мав у Османській імперії славу визначного полководця. Побачені ним позиції хотинських оборонців видалися йому малими та слабкими. Отож, як грізний войовник, він запевнив султана, що йому, мовляв, вистачить не більше двох годин, аби розгромити противника — аби тільки Осман II дав йому у підмогу побільше яничарів¹⁷⁰. Подійкували, що Каракаш-паша не оминув нагоди назвати султану головного винуватця невдач, які досі переслідували турецьку армію під Хотином, а саме — великого візиря Гусейна-пашу, із яким бейлербей Буди особисто ворогував.

Каракаш-паша надихнув своїм оптимізмом Османа II. Відтак султан наказав уже наступного дня розпочати штурм запорозько-польсько-литовських позицій. Вести ж у бій штурмові підрозділи він, звісно, довірив Каракашу-паші. Від ранку 15 вересня турки лаштувалися до бою. Каракаш-паша пильно оглядав 27-тисячне військове угруповання, якому належало піти в атаку. Окрім приведеного ним самим під Хотин близько 4-тисячного військового контингенту, до нього увійшли 6 тисяч яничарів, 12 тисяч сіпагів із Румелії, а також 5 тисяч сіпагів з Анатолії. Хоча за чисельністю це були доволі значні сили, однак вони не давали жодної переваги під час штурму укріплень запорозького та польсько-литовського таборів. Адже за цими укріпленнями перебували набагато чисельніші війська, які закріпилися на підготовлених оборонних позиціях. До того ж, переважна більшість вояків штурмового з'єднання Каракаша-паші були фізично та морально виснажені попередніми боями. Як видається, одночасний штурм такими силами запорозького та польсько-литовського таборів був не найкращою тактичною знахідкою турецького командування. Шанси на успіх штурмового з'єднання Каракаша-паші знижувала прогнозованість його дій для противника.

Попри те, що запланований турками штурм був доволі ризикованим, якщо не авантюрним, Каракаш-паша розраховував на деякі свої козири. Йдеться про те, що він мав інформацію про найслабші місця в обороні польсько-литовського табору і хотів цим із максимальною вигодою для себе скористатися. Напередодні таку інформацію передав туркам якийсь перебіжчик із війська Я.-К. Ходкевича, жовнір угорської піхоти. Каракаша-пашу надихала на подвиги ще й особлива прихильність та увага до нього Османа II, який авансом подарував майбутньому переможцеві розкішний каптан. Загалом, прикметною особливістю запланованого на 15 вересня штурму було те, що вперше від початку Хотинської битви турки спрямовували свій головний удар не на запорожців, а на поляків та литовців.

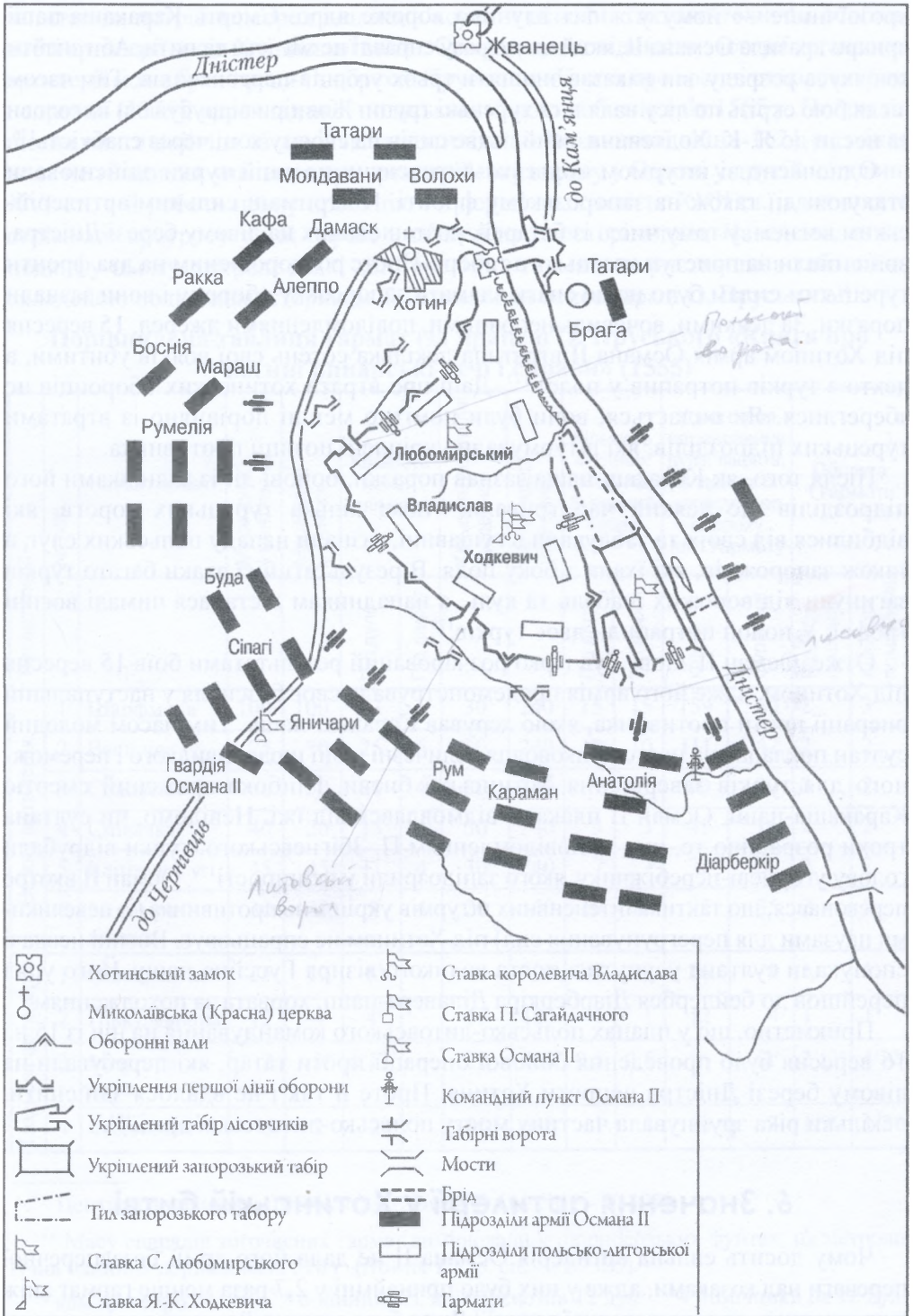
За чутками, які снували серед німецьких солдатів, Осман II заявив, що кілька днів нічого не їстиме та не питиме — доти, доки Каракаш-паша не здобуде перемогу над противником. Якщо султан намагався налаштувати своїх вояків на ратні звершення своїм черговим короткотерміновим зреченням від страв та напоїв, то у польсько-литовському таборі дещо по-іншому піднімали бойовий дух жовнірів. В очікуванні бою, один дебелий чернець у білій рясі ходив по передовій із шаблею та мушкетом, хизуючись своєю сміливістю та демонструючи молодецькість. Однак варто було якомусь яничару прострелити йому плече, як у нього одразу пропало бажання демонструвати свою знесагу до ворога. Відтак чернець заквапився у термінових справах до оборонних укріплень¹⁷¹.

Армія Османа II розпочала штурм близько опівдня з артилерійської підготовки. Турецькі гармати підкотили близько до польсько-литовського табору гармати і розпочали вогонь. Противник із важких гармат вів вогонь по Польських воротах. Від вогню ворожої артилерії певної шкоди зазнала, зокрема, кавалерійська корогва Владислава Стадницького, у якій загинув один товариш, другий зазнав контузії, а також було вбито кількох коней. Утім, невдовзі турецькі гармати з прикрістю для себе зрозуміли, що не лише їм зручно стріляти з такої дистанції, а й артилеристам противника, які відкрили по них нищівний вогонь зі своїх валів. Кілька сторожових корогв війська Я.-К. Ходкевича зайняли позиції під Литовськими та Польськими воротами¹⁷².

По цьому турецькі підрозділи з різних боків рушили на польсько-литовські позиції. Утім, їхній головний удар припав на праве крило оборони польсько-литовського війська. Турецька артилерія обстрілювала його найінтенсивніше. За повідомленням низки джерел, турки наступали з боку хотинської церкви¹⁷³. Найнебезпечніша ж ситуація для оборонців склалася по центру їхньої лінії оборони. Сторожа біля Польських воріт вчасно помітила, як Каракаш-паша прокрадався лісом, неподалік табірної валу, оминувши німецьку піхоту, що стояла у своїх шанцях при тому лісі. Усі, хто у цей час був на валу, схопилися на ноги, а «трубач трубив на трубі, бігаючи по табору як навіжений»¹⁷⁴. Отже, скориставшись отриманою від перебіжчика інформацією, велике угруповання кінноти противника обачливо обігнуло висунутий перед табірним валом форт, який захищали піхотинці хелмінського воєводи Я. Вейгера й атакувало слабо захищені окопи ротмістра Мошинського. Спішившись, турецькі кіннотники разом з яничарами захопили ці окопи, а пройшовши їх, почали вриватися до польського табору. Каракаш-паша вже готувався увіткнути прапор переможця в оборонний вал. Однак польсько-литовське командування вчасно зорієнтувалося і кинуло резерви у місце прориву своєї оборони. У бій вступили навіть пахолки. Врешті-решт ворог почав відкочуватися назад.

Турки таки не залишили у спокої розташований під лісом форт хелмінського воєводи Вейгера, у полку якого на той залишилося лише 500–600 солдатів, оскільки решта померла переважно через голод. Цей форт, винесений перед валами, прикривав основні оборонні позиції, де стояли, зокрема, підрозділи полковника Вейгера та деяких інших полковників. Отож його атакували близько двох тисяч турків. Проте ця атака не була успішною. За напевно перебільшеними даними, солдати Османа II втратили у бою з німецькими мушкетерами близько 200 вояків. Тим часом втрати німців начебто були незначні — загинуло лише троє солдатів, а один дістав поранення стрілою у груди¹⁷⁵.

У цей критичний для турків момент Каракаш-паша так і не дочекався підкріплення від свого недоброзичливця Гусейна-паші. Для командувача штурму цей наступ на противника став фатальним. Спочатку німецький піхотинець влучним пострілом убив під Каракашем-пашею коня, а вершник дістав поранення в ногу. До турецького полководця негайно підвели нового скакуна. Він сунув ногою у стремено, однак зіп'ястися на коня таки не встиг, оскільки його скопив мушкетний постріл прямо в груди. За іншими даними, Каракаш-паша загинув

Картосхема 2. Хотинська битва 1621 р. Бойові позиції військ до середини вересня

прозаїчніше — йому у живіт влучило вороже ядро. Смерть Каракаша-паші прикро вразила Османа II, який цього разу справді не міг їсти та пити. Аби знайти хоч якусь розраду, він наказав знищити трьох угорців-перебіжчиків. Тим часом після бою скрізь по лісу валялися турецькі трупи. Жовніри відрубували їм голови та несли до Я.-К. Ходкевича, який ледве сидів на своєму коні через слабкість¹⁷⁶.

Одночасно зі штурмом польсько-литовських позицій турки здійснювали атакуючі дії також на запорозькому фронті. Підтримані сильним артилерійським вогнем, у тому числі із батареями, розташованих на лівому березі Дністра, вони пішли на приступ козацького табору. Проте розпорощеним на два фронти турецьким силам було не до снаги зламати запорозьку оборону і вони зазнали поразки. За деякими, вочевидь неповними, повідомленнями джерел, 15 вересня під Хотином армія Османа II втратила декілька сотень своїх вояків убитими, а дехто з турків потрапив у полон¹⁷⁷. Дані про втрати хотинських оборонців не збереглися. Як видається, вони були помітно менші порівняно із втратами турецьких підрозділів, які штурмували укріплені позиції противника.

Після того, як Каракаш-паша зазнав поразки, бойові дії із залишками його підрозділів ще деякий час тривали. Адже кілька турецьких корогв, які відбилися від своїх та заблукали в гушавині, зазнали нападу польських слуг, а також запорожців, які їхали з боку поля. В результаті цієї атаки багато турків загинули від ворожих шабель та куль, а нападникам дісталася чималі воєнні трофеї. У полон потрапили двоє турків¹⁷⁸.

Отже, Осман II знову був гірко розчарований результатами боїв 15 вересня під Хотином, адже його армія продемонструвала своє безсилля у наступальній операції проти противника, якою керував Каракаш-паша. Тим часом молодий султан покладав на цього полководця величезні надії щодо швидкого і переможного для турків завершення Хотинської битви. Глибоко вражений смертю Каракаша-паші, Осман II плакав і відмовлявся від їжі. Невідомо, чи султана трохи розрадило те, що, за повідомленням П. Збігнєвського, турки відрубали голову угорцеві-перебіжчику, якого заіпдозрили у нещирості¹⁷⁹. Осман II вкотре переконався, що тактика інтенсивних штурмів укріплень противника (із невеликими паузами для перегрупування сил) під Хотином не спрацьовує. Воєнні невдачі спонукали султана усунути з поста великого візиря Гусейна-пашу. Його уряд перейшов до бейлербея Діарберкіра Ділавера-паші, хорвата за походженням¹⁸⁰.

Прикметно, що у планах польсько-литовського командування на ніч із 15 на 16 вересня було проведення бойової операції проти татар, які перебували на лівому березі Дністра напроти Хотина. Проте її так і не вдалося здійснити, оскільки ріка зруйнувала частину мосту польсько-литовської армії¹⁸¹.

6. Значення артилерії у Хотинській битві

Чому досить сильна артилерія Османа II не дала його армії беззаперечної переваги над козаками, адже у них було принаймні у 2,7 раза менше гармат ніж у противника, до того ж жодної важкої? Якою була артилерійська відповідь туркам запорожців, а також поляків і литовців? Аби спробувати знайти відповідь на ці

запитання, потрібно, серед іншого, з'ясувати основні тактико-технічні особливості артилерії часів Хотинської війни. Своєрідним довідником з історії тогочасної артилерії може бути праця Ольбрехта Пруського «Книга про воєнні лицарські речі і справи» (1555), переклад якої польською мовою побачив світ 1565 р. Попри те, що ця книга вийшла за декілька десятиліть до Хотинської війни 1621 р., однак вона не тільки дає уявлення про артилерійську справу у Європі у другій половині XVI ст., а й робить певну проєкцію і в перші десятиліття XVII ст., адже надто стрімкого прогресу у цій справі у ті часи не спостерігалось. Наведемо, отже, подані у цьому джерелі деякі дані про типи гармат, скориставшись таблицею, складеною польським істориком Т. Новаком на основі праці О. Пруського¹⁸².

Порівняльна таблиця гармат (за працею О. Пруського «Книга про воєнні лицарські речі і справи» (1555))

Тип артилерії	№ пор.	Назва гармат	Маса дула у центнерах	Маса ядра у фунтах	Кількість коней для воза		Кількість пострілів щоденно	Кількість 4-кінних возів під 8-денний запас		Усього для перевезення дула, лафета, 8-денного запасу ядер і пороху на 1 гармату		Обслуга 1 гармати		
					Під дуло	Під лафет		Під ядра	Під порох	коней	фурманів	Кількість пушкарів	Кількість помічників	
Важка артилерія	1	Шарфмеца	100	100	33	6	30	240	15	15	159	60	2	3
	2	Василіск	75	70	25	6	30	240	10	10	111	42	2	2
	3	Соловей	60	50	20	4	30	240	7	7	80	30	2	2
	4	Співачка	40	20	13	4	30	240	3	3	41	16	2	2
	5	Картауна	45	45	11	4	30	240	7	7	71	28	2	2
	6	Мортира велика	30	100 ^a	8	4	20	160	10	10	92	35	2	2
Польова артилерія	1	Півкартауна	25	12	6 ^b		40	320	2,5	26	26	9	1	1
	2	Півкулеврина	12	4	4 ^b		60	480	1	1	12	4	1	1
	3	Мортира мала	2	5 ^a	6/12 ^b		20	160	0,5	0,5	4 ^c	2 ^c	2/12 ^d	4/12 ^e
	4	Фальконет	6	2	2 ^b		80	640	1	1	10	3	1/2 ^c	1/2 [*]

^a Центнер дорівнював 100 фунтам (Nowak T. Op. cit. — S. 301).

^{**} Масу снарядів тогочасних гармат вимірювали у нюрнберзьких фунтах, ця метрологічна одиниця дорівнювала 510 г (Nowak T. Op. cit. — S. 320).

^a кам'яне ядро

^b 6-кінний віз, що перевозив 12 дул

^c 4 помічники на 12 дул

^b дула польової артилерії возили на лафетах

¹ до воза, на якому 12 дул

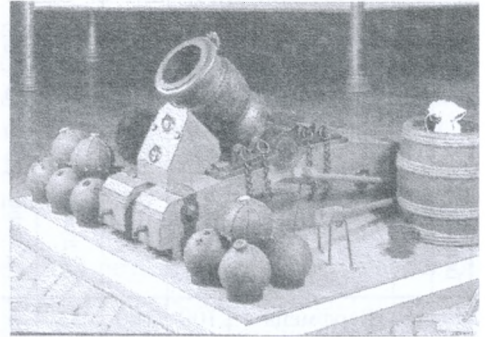
^c 1 пушкар на 2 дула

² 2 пушкарі на 12 дул

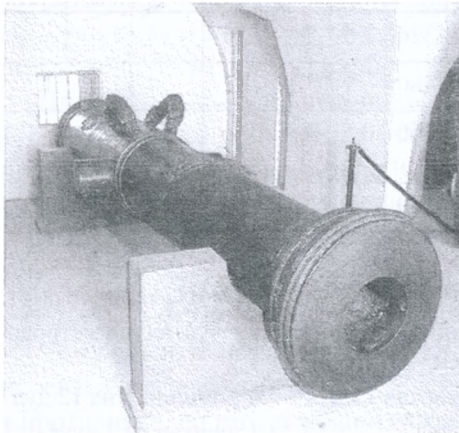
^{*} 1 помічник на 2 дула

У наведеній таблиці насамперед впадає в очі, що тогочасна артилерія, насамперед важка, була своєрідною пересувною мануфактурою війни. Важкі дула, маса яких у деяких випадках перевищувала 6 т, а довжина наближалася до 4 м, тягнули декілька десятків коней. Від 4 до 6 коней запрягали в артилерійський лафет, що транспортувався окремо. Кожну таку гармату супроводжувала валка возів із запасами ядер та пороху. Для перевезення однієї важкої гармати, її лафета, ядер і пороху потрібні були десятки (іноді — понад півтори сотні) коней, а кількість погоничів могла сягати 60 осіб. Бойова обслуга гармат великих калібрів найчастіше складалася з двох пушкарів та двох їхніх помічників. Звісно, що про високу маневреність такої артилерії не йшлося. Мобільнішою була польова артилерія. Її транспортували на лафетах, запряжених кіньми. Невеликі польові гармати, наприклад, малі мортири масою у 2 центнери, тобто, у цьому випадку — 102 кг, перевозили по декілька штук на одному возі.

Скорострільність важкої артилерії була невисока. Серед іншого, це зумовлювалося тим, що такі гармати мали досить довге дуло (його довжину визначали у «ядрах» або «калібрах»), відтак пушкарі витрачали чимало часу та зусиль на засипку пороху та закладення ядра у ствольний канал. Приміром, не просто було зарядити шарфмецу, яка, за деякими даними, могла мати дуло завдовжки 375 см, масу 6120 кг, заряджалася 100-фунтовим (51 кг) ядром, а також приблизно 66,6 фунтів (близько 34 кг) пороху (співвідношення маси порохового заряду та маси ядра цієї гармати становило 2:3)¹⁸³. Перш ніж зарядити важку гармату після пострілу, гарматній обслузі потрібно було дочекатися, щоб розпечене дуло достатньо охолотило, а також затратити певний час, аби почистити його від порохового нагару.

Мортира. Початок XVIII ст.
Сучасне фото

Шарфмеца. XVI ст.

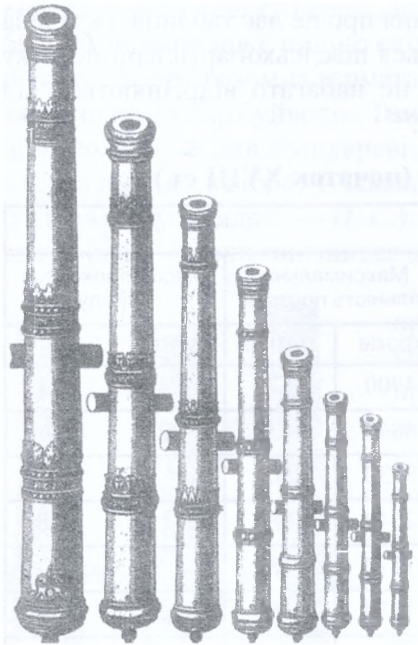
Підрахунок свідчить, що місячний боєзапас для гармати, яка стріляла 100-фунтовими ядрами, становив 900 ядер загальною масою близько 90 тисяч фунтів (майже 46 т) та 60 тисяч фунтів (понад 30,5 т) пороху. Звідси стає зрозуміло, що оснащення армії важкими гарматами було дуже затратною справою. Недарма така тогочасна світова потуга, як Османська імперія, змогла забезпечити свою армію, що йшла на Хотинську війну, лише кільканадцятьма важкими гарматами (туркам удалося доставити під Хотин лише п'ятнадцять із них).

Із наведеної вище таблиці бачимо, що польові гармати мали вищу скорострільність порівняно з важкими облоговими та фортечними гарматами. Адже вони стріляли значно легшими ядрами, потребували набагато менше пороху для заряду, що, відповідно, прискорювало їхнє заряджання. Скорострільність фальконета, наприклад, становила до 80 пострілів на день, що у 2,6 раза перевищувало скорострільність важких гармат.

Фальконет XVI ст. Сучасне фото

на зразок картауни: 48-фунтові повні картауни (калібру 189 мм); 24-фунтові півкартауни (122 мм); 6-фунтові октави (98 мм).

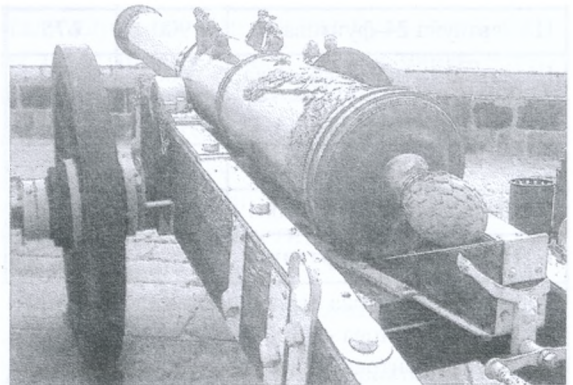

Гармати з довгими дулами типу колюбрини.

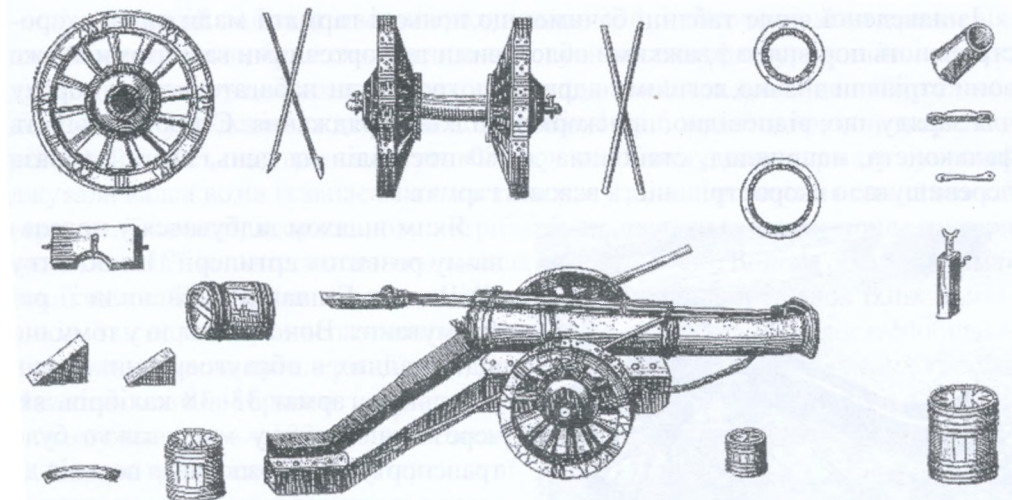
Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст.

Яким шляхом відбувався у подальшому розвиток артилерії? На початку XVII ст. в Голландії здійснили її реформування. Воно полягало у тому, що від складних в обслуговуванні довгоствольних гармат 33–38 калібрів, які через їхню велику масу важко було транспортувати, розпочався перехід до гармат із середньою довжиною дула — 17–28 калібрів. Голландська система, що швидко поширилася у Західній Європі, охоплювала чотири типи гармат

Одночасно набули поширення ще менші гармати — польові або полкові. Причому особливу увагу звертали на зменшення їхньої ваги. Через це, приміром, у шведській армії замість бронзових почали відливати гармати із заліза. 3-фунтова залізна гармата (калібру 79 мм) мала дуло довжиною 15 калібрів і важила лише 625 фунтів, тобто близько 318 кг. Маса дула картауни сягала 3250 кг, півкартауни — 2250 кг, чвертькартауни — 1370 кг, октави — 1070 кг¹⁸⁴.

Картауна. Сучасне фото

Картауна та принадлежності. Малюнок 1616 р.

У тогочасній артилерії використовували різні типи снарядів: суцільнолиті чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч. Скорострільність гармат залишалася порівняно невисокою і в другій половині XVII ст.: важчі із них могли зробити 50–80 пострілів на добу, а легші — близько 100. Якою ж була їхня дальнобійність? Уявлення про це дає таблиця, складена Я. Віммером. Хоча дані цієї таблиці стосуються шведської артилерії початку XVIII ст., однак наведені у ній показники не набагато відрізняються від показників дальності стрільби гармат XVII ст.¹⁸⁵

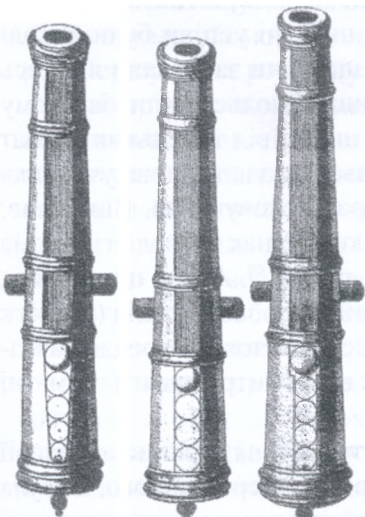
Дальність стрільби із гармат (початок XVIII ст.)

А. При стрільбі суцільнолитими ядрами						
Тип гармати	Стрільба при куті 0°		Максимальна дальність пострілу		Маса порохового заряду	
	кроків	метрів	кроків	метрів	фунтів	кг
Картауна 48-фунтова	950	713	4900	3675	24	10,2
Півкартауна 24-фунтова	900	675	4840	3630	12	5,1
Чвертькартауна 12-фунтова	600	450	3730	2800	6	2,55
Октава 6-фунтова	600	450	2640	1980	3	1,28
Гармата довга 3-фунтова	500	375	1570	1180	1,5	0,64
Гармата полкова 3-фунтова	400	300	1530	1150	1,5	0,64
Б. При стрільбі картеччю						
Гармата 12-фунтова стріляла на відстань 400 м						
Гармата 6-фунтова — 300 м						
Гармата 3-фунтова — 225 м						
Максимальна дальність стрільби із мортири — 650 м						

Як впливає із цієї таблиці, артилерія навіть на початку XVIII ст., хоч і була модернізована та помітно «схудла» через скорочення гарматних стволів порівняно з другою половиною XVI — початком XVII ст., не могла похвалитися великою далекобійністю при стрільбі ядрами, тим більше — картечню. Звісно, гармати часів Хотинської війни 1621 р., які були на озброєнні армій противників, щодо цього мали не кращі показники. Є підстави стверджувати, що важкі турецькі гармати масою понад 3 т, які стріляли 50-фунтовими ядрами, досягали далекобійності понад 2 км. Ці гармати стріляли головним чином суцільнолитими ядрами, що мали досить значну, однак локальну уражуючу силу (вони не вибухали).

Примітивний приціл, а також нерідко низької якості порох не сприяли влучній стрільбі. Чи не тому автори щоденників Хотинської війни особливу увагу приділяли поодиноким влучним пострілам із гармат. Головні вади тогочасних гармат — невелика далекобійність, низька скорострільність, переважно точкова, «болванкова» уражуюча дія їхніх боєприпасів, а також незначний відсоток влучення у ціль — простежуються у різних джерелах, присвячених боям 1621 р. під Хотиним. Прикметною щодо цього є розповідь про особистий бойовий досвід стрільби з гармати учасника Хотинської битви Яна Чаплінського, який служив у війську С. Любомирського. 26 вересня, перебуваючи у польському таборі на високих дністровських схилах, він побачив, що на лівому березі Дністра (у ті часи в районі Хотина ріка сягала 350–400 м) марширує пишно екіпірований турецький полк, який повертався до свого табору разом із гарматами. За словами Я. Чаплінського, ці гармати «тягнули по 14 пар буйволів. Там ішов гарний від [сяючого] золота, срібла [і] парчі полчок. Я дав пушкареві золотий, щоб мені набив гармату (бо вже поверталось до вечора) і чекав, щоб [полк] підійшов до того місця, куди долітала та куля (ядро. — П. С.). Однак мені не пощастило, бо зачепив лише одне крило — трохи запізнився запалити»¹⁸⁶.

Серед іншого, із розповіді Я. Чаплінського про його вправління у канонірській справі впадає в очі те, що він пасивно чекав, поки противник сам не підійде до місця, куди долітали ядра гармати, яка вже була наведена у певну пристріляну точку. Проте навіть тоді, коли ціль випадково з'явилася у бажаному для гармаша місці, його постріл виявився не надто влучним (свою невдачу Я. Чаплінський схильний був пояснювати запізненням із запаленням порохового заряду гармати). Вистрілити ж ще

Гармати із середньою довжиною дула типу картауни.

Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст.

раз по «золото-срібно-парчовому» турецькому полку з цієї ж гармати не було жодної можливості. Адже поки пушкар зарядив би її, турки, звісно, відійшли б надто далеко, переставши бути мішенню для польського гармаша.

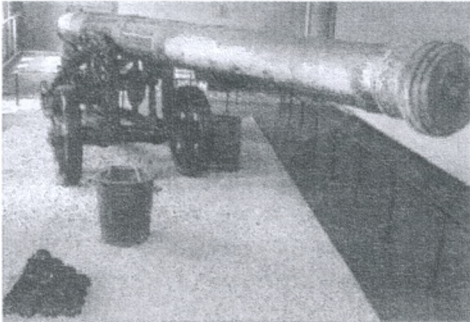
Із джерела, яке розглядаємо, випливає, що далекобійність гармати, з якої стріляв Я. Чаплінський, становила принаймні 500–600 м, адже він добре бачив дорогі шати турецьких вояків, розрізняючи на них золото, срібло та парчу (тканини і матеріали, що добре відбивають світло та виблискують на сонці, спостерігач з гострим зором може бачити і на більшій, аніж зазначено вище відстані). Разом із ним турків роздивлялися й інші жовніри із пагорбів, де був польський табір. Серед них був і Й. Єрлич, який записав у своєму щоденнику, що від об'єкта його спостереження, турецьких солдатів на лівому березі ріки, відділяв «лише Дністер, [через] що добре міг розпізнати кожного». Причому він побачив такі дрібні деталі, як золоті ланцюги, якими себе прикрашали солдати противника¹⁸⁷.

Із зробленого Я. Чаплінським опису особистих канонірських звершень привертає увагу вказівка на те, що по лівому березі Дністра турки транспортували гармати, у які були впряжені по 14 пар буйволів, тобто по 28 тварин на гармату. Якщо припустити, що буйвол як тяглова сила не поступався коневі, а також узяти до уваги зроблений О. Пруським розрахунок чисельності тягла для перевезення гармат різного калібру, то можна орієнтовно визначити, які саме турецькі гармати бачив 26 вересня 1621 р. Я. Чаплінський на лівому березі Дністра, під Хотином. Оскільки кожну із цих гармат тягнули 28 голів тяглової худоби, то, як видається, вони були не менші, аніж «соловей». Тобто, такі гармати мали масу понад 3 т і стріляли 50-фунтовими ядрами. Підтвердженням цього припущення може бути і те, що під час одного із артилерійських обстрілів польського табору у ньому знайшли 55-фунтове ядро. Турки використовували також важкі гармати меншого калібру, які стріляли 25-фунтовими ядрами¹⁸⁸.

Чим могли похвалитися турецькі гармаші, які 26 вересня обстрілювали з 15 гармат із лівого берега Дністра запорожців, лісовчиків, а також польські позиції С. Любомирського? Потрібно зазначити, що їхні успіхи були доволі скромні. Принаймні у джерелах не зафіксовано, що вони завдавали якихось відчутних втрат хотинським оборонцям у живій силі. У польсько-литовському таборі було вбито двох пахолків. Невеликою була шкода від турецьких гармат і для запорозьких козаків. У щоденнику одного польського шляхтича, учасника Хотинської битви, щодо цього є одне прикметне розмірковування. Він писав, що турки «почали парити з гармат козаків і лісовських; однак то люди із трьома душами, нелегко побачити й утовкти їхню чорну душу»¹⁸⁹. Автор цих рядків, попри відчужене і негативістськи забарвлене сприйняття запорожців (а також лісовчиків), так чи так визнавав за ними спроможність вистояти перед величезними випробуваннями, у тому числі без особливих втрат витримувати гарматні обстріли противника.

Привертає до себе увагу тактика масованого застосування турками артилерії з обох берегів Дністра, до якої вони вдалися 28 вересня. Серед іншого, це була наймасштабніша за час Хотинської битви їхня операція з перекидання артилерії

на лівий берег ріки. Очевидно ще до світанку під прикриттям густого туману турки перевезли по своєму мосту не менш ніж 25–28 гармат (за явно перебільшеними даними джерел цих гармат було від 40 до 80)¹⁹⁰. На калібр деяких із них вказує кількість буйволів, які їх перевозили: оскільки у кожен з них було запряжено по 8–10 пар цих тварин, то, згідно із схемою транспортування артилерії О. Пруського, такі гармати мали б відповідати гарматам типу «співачка» і «соловей». Турки переправили на лівий берег Дністра також дві важкі гармати, яких тягнули по 15 пар буйволів. Звідси можна припустити, що за своїм калібром вони були близькі до гармат типу «василіск».

Василіск. Сучасне фото

Для прикриття перекинутої на лівобережжя Дністра артилерії від можливого нападу противника турецьке командування виділило чималі сили. Захист гармат було покладено на близько 10-тисячний корпус турецької і татарської кінноти (напередодні, 26 вересня, аналогічні функції виконували 5 тисяч турецьких вояків). Частина цих вояків розосередилася, ставши неподалік артилерійських позицій, а решта розмістилася наготові на певній від-

стані від них і стояла під прикриттям туману, який не розвіявся. Пізніше ці підрозділи виконували самостійні бойові завдання, не обмежуючись охороною гармат. Турки подбали також про те, щоб запобігти спробам противника форсувати Дністер, а також розмістити прямо на його березі свої гармати. Задля цього на лівий берег ріки висунулися до 500 яничарів, які вогнем зі своїх рушниць не давали запорожцям, полякам та литовцям підійти до зрізу води із правого берега. Командні пункти чотирьох воєначальників, які керували операцією на лівобережжі, розташувалися за гарматами на значній відстані один від одного¹⁹¹.

На артилерійських позиціях турків на правому березі Дністра було три батареї. Першу з них розгорнуто на їхньому правому фланзі неподалік ріки з тим, щоб обстрілювати запорожців, а також лісовчиків. Другу артилерійську батарею встановлено напроти окопів, які захищали жовніри Г. Денгоффа, на лівому крилі польсько-литовського табору. Позицію для третьої батареї було обрано таким чином, щоб вести вогонь по обох табірних воротах противника. Турецьке командування залучило до участі в бойовій операції усього понад 60 гармат¹⁹² — фактично усю свою артилерію (налічувала 62 гармати, або на певну кількість більше). У правобережних батареях турків було 34–37 гармат, у тому числі більшість із 15 важких гармат, які мала армія Османа II.

Вогонь артилерійських батарей турків на обох берегах Дністра було організовано за певною схемою. Як можна припустити, гармати стріляли по черзі, одна за одною. Це давало можливість уникнути затяжних пауз, які неминуче виникали б за залпового вогню. Чи не тому досить часта канонада турецьких гармат у деяких учасників битви асоціювалася з мушкетною стрільбою, що

«буває такою за піхотної муштри»¹⁹³. Артилерійський обстріл позицій хотинських оборонців тривав із ранку до пізнього вечора. Особливо він дався взнаки лісовчикам, проти яких турки спрямували свій головний удар. Гармати противника перехресно їх обстрілювали з лівого та правого берегів Дністра. Запорозький табір перебував під обстрілом переважно лівобережних батарей противника. Гарматні ядра турків із лівобережжя ріки падали і на польсько-литовський табір. По ньому противник зробив до 500 пострілів. Усього ж того дня турки із чотирьох своїх батарей зробили у бік позицій запорозько-польсько-литовської армії близько 1500 пострілів (за іншими даними, 1100 пострілів). Вочевидь це була максимальна сила вогню, на яку була спроможна турецька артилерія.

Неважко підрахувати, якою у середньому виявилася скорострільність турецьких гармат на межі їхніх технічних можливостей. Отже, вона становила 24–25 пострілів на гармату упродовж дня. Звідси випливає, що армія Османа II продемонструвала під Хотином досить помірну для свого часу скорострільність, адже вона навіть не дотягувала до темпу стрільби важких гармат, яка, за розрахунками О. Пруського, автора трактату про артилерійську справу у Європі у другій половині XVI ст., мала бути не нижчою 30 пострілів на день. Турецька артилерія не могла похвалитися і надто великою далекобійністю. Зокрема, про це свідчить той факт, що під час гарматного обстрілу армією Османа II із лівого берега Дністра позицій війська королевича Владислава, жовніри відступили углиб свого табору і завдяки цьому нескладному маневру стали недосяжними для ворожих ядер¹⁹⁴.

Результативність цілоденного обстрілу 28 вересня турками позицій хотинських оборонців виявилася не надто високою. У таборі лісовчиків цього дня від турецьких ядер загинули від семи до десяти осіб. Турецьке ядро обірвало життя якогось шотландця із гвардії королевича Владислава. Гармашам Османа II вдалося також убити одного запорозького козака. За іншими даними, хотинські оборонці, очевидно запорожці та лісовчики, втратили близько 20 осіб, причому частина з них загинули у бою не від пострілів ворожої артилерії¹⁹⁵.

Як можна переконатися, турецька артилерія завдавала незначних втрат запорожцям і польсько-литовській армії. Проте це не означало, що турецьке командування не мало жодних тактичних вигод від своїх артилерійських обстрілів позицій противника. Насправді ці обстріли були доволі ефективним засобом стримування запорозько-польсько-литовської армії. Адже вони сковували дії хотинських оборонців, розпорозували їхні сили і позбавляли свободи маневру. Щоправда, лише така результативність застосування артилерії навряд чи цілком задовольняла Османа II, якому потрібна була переконлива і швидка перемога над ворогом.

Отже, реалії позиційної війни під Хотином перекреслили великі надії турецького командування на свої гармати, насамперед великих калібрів, як на ефективний засіб зламання опору запорожців та польсько-литовських сил. Неприцільний вогонь із турецьких гармат по розосередженому по своєму табору противнику не міг завдати йому істотних втрат. До того ж, важка облогова артилерія, яка могла успішно крушити фортечні мури, не могла

зруйнувати земляні вали, що оточували позиції хотинських оборонців. Адже навіть найбільші гарматні ядра здебільшого лише утрамбовували землю. Прикметний щодо цього опис навів вірменський хроніст Аксент із Кам'яця, який писав: «Ядро від тих гармат не могла підняти з землі ні одна людина, тому що ядра були дуже великі й призначені для штурму укріплень. І коли стріляли таким ядром із гармати, яку називали балйємез, то в тому місці воно розривало землю на 5 ліктів завдовжки і входило в землю на 2–3 лікті, а земля в тому місці, в яке увіткнулося ядро, ставала мов камінь, і її не можна було проткнути навіть мечем. Коротше кажучи, ці великі гармати не завдавали ніякої шкоди»¹⁹⁶.

Як впливає із цього повідомлення Аксента, після пострілу з важкої гармати, ядро проорювало борозну завдовжки до 190 см і заглиблювалося у ґрунт, спресовуючи його, на 76–114 см (ці дані отримано на основі припущення, що використана Аксентом лінійна міра — лікоть дорівнювала 38 см; якщо ж вірменський хроніст мав на увазі лікоть більшої величини, наприклад, 50 см, то наведені ним виміри потрібно збільшити відповідно до 250 см та 100–150 см). Хоч би там як, а такі ядра не завдавали критичних пошкоджень земляним оборонним укріпленням хотинських захисників і не могли, приміром, швидко зробити проломи у валах, чим могли би скористатися штурмові підрозділи противника. Тим часом важкі облогові гармати були призначені насамперед для руйнування фортечних мурів.

Якою була відповідь запорожців на артилерійські обстріли турків? Під Хотином з'ясувалося, що козаки мали обмежені можливості протистояти гарматам противника. За оснащенням свого війська артилерією, здатною у тому числі протистояти ворожим батареям, їм було далеско до армії Османа II. Фактично запорожці не мали жодної скільки-небудь потужної гармати. Серед іншого, це пояснювалося тим, що їм економічно було не під силу утримувати важкі облогові гармати. Прикметно, що і польська влада з великими труднощами спорядила на Хотинську війну артилерію. Задля цього їй довелося транспортувати гармати (без лафетів) зі Смоленська, а також сплавляти їх Віслою із Гданська до Варшави. Однак головні труднощі для неї полягали не у доставці гармат до війська, яке формувалося, а у величезних витратах коштів на артилерію. У цьому неважко переконатися, якщо порівняти зазначені витрати із загальною сумою коштів, які мав у той час коронний скарб. За підрахунками дослідників, напередодні Хотинської війни щорічний прибуток коронного скарбу становив 800 тисяч злотих. Із запровадженням через загрозу турецької війни екстраординарних податків, а також завдяки пожертвам його було збільшено близько до 5 млн злотих. Щодо витрат на артилерію, то вони становили у той час 2 млн 219 тисяч злотих, у тому числі: на спорядження гармат — 600–700 тисяч злотих, на порох — 454832 злотих, на ядра — 6061 злотих¹⁹⁷.

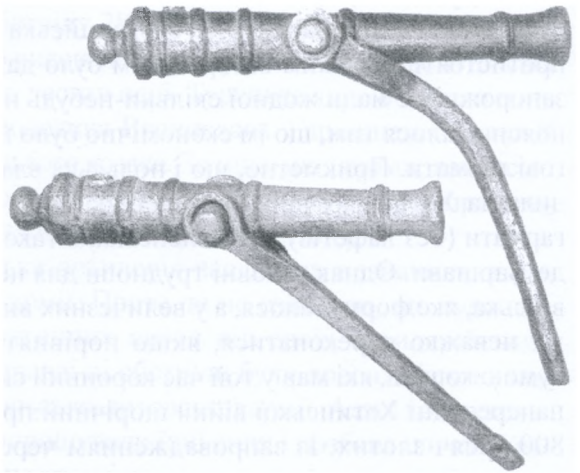
Як можна переконатися, витрати на артилерію становили понад 44 % від усіх прибутків коронного скарбу, причому, як уже зазначено, останні були значно збільшені порівняно з мирним часом. Неважко здогадатися, що Військо Запорозьке не могло собі дозволити такі великі кошти на артилерію, адже за своїми економічними можливостями та ресурсами воно не могло зрівнятися з

тогочасними державами. Утім, незалежно від того, мали запорожці кошти на важку облогову артилерію, чи ні, вона їм була не надто потрібна. По-перше, вони не вели воєн за приєднання чужих територій, які у ті часи супроводжувалися тривалими систематичними облогами міст та фортець противника із застосуванням важких гармат. По-друге, такі гармати було важко транспортувати, що робило військо малорухливим, а його дії достатньо прогнозованими для ворога. Тим часом усе це цілком суперечило запорозькій тактиці ведення війни, яка ґрунтувалася та високій маневреності бойових підрозділів та максимальному використанні фактора раптовості.

Водночас у Війську Запорозькому пильну увагу приділяли мобільним польовим гарматам порівняно невеликих калібрів, що були грізною зброєю проти ворожої піхоти і кавалерії. Їх могли встановлювати також на козацьких чайках. При запорозькій артилерії постійно несли службу пушкарі та візники. Коли на зиму запорожці розходилися по домівках, то і тоді гармати не були без охорони, адже у місцях їхньої дислокації залишалися пушкарі і візники (у деяких реєстрах другого десятиліття XVII ст. їх налічувалося декілька сотень осіб), частина безмаєтних козаків, які не мали власної домівки¹⁹⁸. Запорозька влада змушувала мешканців багатьох українських міст до повинностей, пов'язаних з утриманням артилерії Війська Запорозького, зокрема постачання пороху та свинцю. Іноді вона вдавалася і до насильницьких реквізицій селітри, виготовленої на шляхетських та королівських селітряних майданах¹⁹⁹ (із селітри виготовляли порох).

Як свідчать деякі джерела, а саме — «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», козацьке військо прибуло під Хотин, маючи 23 гармати: 20 бронзових і 3 залізні. Воно явно не було перسوبтяжене ані порохом, ані ядрами, оскільки усі ці його запаси легко умістилися на 12 возах²⁰⁰. Такої кількості возів (запряжених чотирма кіньми) з порохом і ядрами вистачило б лише одній великій турецькій гарматі на 3–4 дні боїв. Утім, наведена у зазначеному документі статистика, згідно з якою в козацькому війську було лише 12 возів із боєприпасами для гармат, напевно неповна. Адже під Хотином у запорожців було близько трьох сотень коней, які обслуговували їхню артилерію²⁰¹.

Якщо виходити з припущення, що в кожен із 12 козацьких возів, якими перевозили порох і ядра, впрягали по чотири коні, то призначених для цього коней усього було 48 голів. Скільки їх потрібно було для перевезення запорозьких

Гармати з козацької чайки. XVII ст.

гармат? Як уже зазначено, під Хотином козаки мали 23 гармати. Причому вони були невеликого калібру, оскільки у джерелах про них згадано як про «дріб'язок»²⁰². Серед них напевно були і гармати, яких перевозили по декілька штук на одному возі. Якщо абстрагуватися від цього припущення і, аби не применшити чисельність табуна запорожців, закріпленого за гарматами, виходить із засновку, що кожен козацьку гармату перевозили окремо на лафеті (або на возі) не менш аніж двома кіньми (зазначимо, що легкі польові гармати турки перевозили лише одним конем)²⁰³, то усіх коней для перевезення гармат налічувалося 46 голів. Отже, разом із кіньми, які перевозили порох і ядра, запорозький гарматний табун мав би налічувати, згідно із даними «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», щонайбільше сотню коней. Якщо це так, то які функції виконували приписані до козацької артилерії ще близько двох сотень коней? Звісно, що усі вони не могли бути лише резервним (змінним) гарматним тяглом. Як видається, ці коні перевозили різну військову амуніцію, а також порох і ядра.

*
Гармата.
XVII ст.

*

Утім, незалежно від того, наскільки добре запорозька артилерія була забезпечена порохом і ядрами (в джерелах немає вказівок на їх нестачу у козаків під Хотином), через низьку далекобійність вона не могла протистояти турецьким батареям. Це стосувалося також гармат противника, які вели вогонь по козацькому табору із лівого берега Дністра, де ширина ріки у ті часи сягала 350–400 м. Оскільки запорожці були безсилі пострілами із своїх гармат змусити замовкнути ворожі гармати, вони змушені були зариватися в землю, щоб у глибоких печерах-бліндажах перечекати артилерійський наліт. Ще одним способом, за допомогою якого козаки намагалися зміцнити свою оборону, була раціоналізація оборонних позицій. У ніч із 22 на 23 вересня вони приховано покинули лінію своєї оборони, яку тримали проти правого крила турецької армії та яничарських підрозділів її центрального угруповання. Зруйнувавши там усі свої оборонні укріплення, аби ними не скористався противник, запорожці, як уже зазначено, перенесли лінію своєї оборони у північно-західному напрямку, наблизившись до шанців німецької піхоти під командуванням Г. Денгоффа, тобто вони, окрім іншого, дещо піднялися із низини на плато і, відповідно, віддалилися від турецьких батарей, які їм дошкуляли із лівого берега Дністра. Утім, навряд чи це могло радикально зміцнити захист запорозьких позицій від турецьких гармат, встановлених на лівому березі Дністра. Як видається, приймаючи рішення про перенесення переднього краю оборони козацького табору, П. Сагайдачний брав до уваги насамперед ситуацію у польсько-литовському таборі, який щоденно дедалі більше обезлюднював,

насамперед через дезертирство жовнірів. Ця обставина непокоїла також обложених поляків і литовців, у багатьох із яких були сумніви щодо подальшої доцільності тримати оборону по такому великому периметру. Відтак одночасно із запорожцями польсько-литовське командування стиснуло лінію своєї оборони на правому фланзі, зруйнувавши окопи хелмінського воєводи Я. Вейгера. Рішення про це прийняли на військовій раді у королевича Владислава 21 вересня²⁰⁴.

Отже, запорозька старшина знала про непевне становище у польсько-литовському таборі, в якому не вистачало захисників, а ті, що ще залишилися, мали важко хворого головнокомандувача — Я.-К. Ходкевича, наслідки можливої смерті якого важко було спрогнозувати. Напевно саме це і змусило запорозьке командування підтягнути свої позиції до союзників, аби у якийсь момент не залишитися самим на полі бою. Тим часом нова лінія оборони козаків, що частково проходила на узвишші, давала їм певні переваги, у тому числі робила ефективнішим вогонь їхньої артилерії.

Що ж до контрбатареїної боротьби із турецькою артилерією, то, як уже зазначено, запорожцям вона була не під силу через низьку далекобійність їхніх гармат. Однак їм на виручку неодноразово приходили польські артилеристи із гарматами більших, аніж у козаків, калібрів, які мали можливість вступити у протиборство з гарматами армії Османа II, що вели вогонь із лівого берега Дністра. Приміром, 23 вересня встановлена на лівому березі ріки турецька батарея, починаючи з опівдня і аж до вечора обстрілювала заново влаштовані позиції запорожців. Однак після того, як поляки підкотили на зручну для стрільби позицію декілька своїх гармат і відкрили вогонь у відповідь, противнику довелося швидко ретируватися. Адже ядра польських гармат не лише сягали місця розташування артилерії противника, а й влучали у ціль — вони «жодного разу не вистрілили даремно». Прикметно, що у ролі гармаша начебто спробував свої сили польний гетьман С. Любомирський. Отож після того, як влучним пострілом було «з ходу вбито турецького пушкаря, а ядро полетіло по інших», противник квапливо відступив до свого мосту²⁰⁵.

Козацькі гармати не лише були непридатні для боротьби з артилерійськими батареями турків, розташованими на певній відстані від лівого берега Дністра, а й завдавати шкоди воякам противника, які стояли на цьому березі біля самої води. Через це, наприклад, 28 вересня запорожці лише спостерігали за діями польських гармашів, які встановили на березі зі свого боку ріки кілька гармат і били з них по яничарах, не даючи їм форсувати Дністер. Невдовзі противник змушений був відступити²⁰⁶. Прикметно, що польські артилеристи набули певного досвіду стрільби по живій силі армії Османа II із гармат, встановлених на лівобережжі Дністра. Йдеться про те, що 3 і 4 вересня одна їхня батарея звідти «відстрілювала» турків від козаків.

Звісно, що польсько-литовська артилерія не лише вряди-годи опікувалася запорожцями, а вирішувала насамперед завдання, пов'язані з обороною власної армії. Що ж до козацької артилерії, то вона, безперечно, була спроможна діяти і самостійно, і ефективно. Щоправда, її бойові можливості могли проявлятися лише в оборонному бою, при веденні вогню по противнику з невеликої відстані.

На жаль, в історичних документах не збереглися відомості про конкретні випадки застосування запорожцями своїх гармат. Однак приблизне уявлення про тактику і потенційні можливості їхньої артилерії у ближньому бою можна дістати на підставі джерельних свідчень про дії у подібних ситуаціях гармашів польсько-литовської армії.

За низької скорострільності тогочасних гармат вести вогонь із порівняно далеких дистанцій по противнику, який стрімко наступав, було ризиковано. Адже ті, хто наступав, могли випередити ворожих гармашів, опинившись біля їхніх гармат раніше, аніж вони будуть заряджені. Через низьку далекобійність тогочасних гармат їх і в другій половині XVII ст. у відкритому полі ставили перед вишикуваною піхотою, або ж у проміжках між її підрозділами. Якщо ж у тилу за піхотою були висоти, на них встановлювали гармати (починаючи від 12-фунтових), які стріляли над головами своїх солдатів. Легкі гармати перскочували разом із піхотою. При обороні укріплених позицій гармати закривали кошами, наповненими землею, що досить добре захищало їх від вогню противника²⁰⁷. Прицільно стріляти здалеку ядрами по тих, хто атакував, було неможливо. Лише підпустивши противника якомога ближче до артилерійських батарей, був шанс завдати йому дошкульних втрат. Прикладом застосування цієї тактики хотинськими оборонцями можуть бути дії батареї під командуванням Т. Шемберга, що стояла у засідці на правому фланзі польсько-литовського табору. Коли під час бою під вечір 28 вересня турки близько підійшли до земляного редута Т. Шемберга, польський командир наказав відкинути гілки, що маскували пару гармат, і вдарити по них залпом. Одночасно польські жовніри відкрили вогонь із ручної вогнепальної зброї. Втративши близько 200 солдатів, противник спішно повернув назад²⁰⁸.

Можливо дані про ці втрати перебільшено. Принаймні не всі вони були від гарматного залпу. Однак те, що одна маленька артилерійська батарея відіграла вирішальну роль у відбитті турецької атаки, безсумнівно. Як видається, гармати Т. Шемберга стріляли не ядрами, а боєприпасами на кшталт картечі, які і справді зблизька могли скосити чимало солдатів противника. Симптоматичні вказівки щодо цього знаходимо у Кам'янецькій хроніці, у якій описано дії польсько-литовської артилерії увечері 28 вересня. Автор зазначеного повідомлення писав, що, помітивши турків, які атакували, у польсько-литовському таборі «зарядили гармати всяким залізним бруктом і стріляли. І загинуло багато людей — кого розірвало на частини, кому відірвало голову, кому руку, тому що підступили дуже близько до табору. А це були яничари, які на животах підповзли до самих укріплень, то й чимало їх там залишилось»²⁰⁹.

Гармашам польсько-литовської армії вдавалося уражувати не лише вояків противника. Яюсь їхнім ядром було вбито одного зі слонів, яких мали турки. Утім, артилеристи з обложеного хотинського табору не завжди були такі влучні. Іноді від їхніх пострілів гинули не вороги, а власні жовніри²¹⁰. Це залежало не стільки від рівня бойової виучки гармашів, як від низької якості пороху, через що ядра летіли зовсім не туди, куди хотіли влучити ті, хто стріляв із гармат. Поява ж такого пороху у польсько-литовській армії, яка воювала під Хотиним,

була не випадкова. Адже багато командирів, які напередодні війни закупували його (у тому числі великими партіями, приміром у 828 центнерів), вдавалися до різних махінацій. Наприклад, купували мокрий та дешевий порох і, видавши його за високоякісний, дорожчий, різницю від цієї оборудки клали собі до кишені²¹¹. Відтак доброго пороху у поляків та литовців під Хотином було обмаль, за деякими даними — близько 100 центнерів. Причому це були особисті запаси С. Любомирського²¹². Гармашам польсько-литовського табору бракувало не лише якісного пороху, а й ядер. Усе це спричинювало «великий безлад» в артилерії, тобто негативно впливало на рівень її боєздатності. Гармати великого калібру, для яких перед прибуттям під Хотин зробили лафети у Львові, фактично стали для польсько-литовської армії зайвим баластом, адже для них було ядер²¹³.

Отже, артилерія армій, які взяли участь у Хотинській битві, була сильним, однак не вирішальним для досягнення рішучої перемоги над противником, засобом збройної боротьби. Потужна артилерійська підготовка, до якої перед штурмом вдавалося турецьке командування, спрямовуючи гарматний вогонь на польові позиції запорозько-польсько-литовської армії, підготовлені в інженерному відношенні, не завдавала їй істотних втрат у живій силі. Важкій облоговій артилерії турків виявилось не під силу зруйнувати земляні оборонні вали противника (на окремих ділянках вони були подвійні), щоб створити проходи для своїх штурмових підрозділів. Водночас багатогодинні гарматні обстріли армією Османа II підточували сили хотинських оборонців, тримали їх у психологічній напрузі і не давали можливості вільно маневрувати.

Перебіг боїв під Хотином довів, що слабким місцем козацького війська була відсутність у нього далекобійної артилерії. Оскільки ж запорожці мали гармати невеликих калібрів, вони не могли використовувати їх для боротьби із потужною турецькою артилерією. Відтак захист козаків від вогню ворожих гармат полягав насамперед у пасивній обороні — під час обстрілів вони відсиджувалися у земляних укріпленнях бліндажного типу. Лише на близькій відстані до противника козацькі гармати були дієвим засобом боротьби з живою силою противника.

Польсько-литовська артилерія через її порівняно невелику чисельність (28 гармат), а також низьку якість та обмежені запаси пороху і ядер не могла перешкодити масованим обстрілам турками позицій хотинських оборонців, а також не могла піддавати такими самим обстрілам турецький табір. Водночас гармаші польсько-литовської армії в ряді випадків придушували вогонь артилерійських батарей противника, а також вели боротьбу із скупченнями противника, у тому числі деякими його підрозділами, дислокованими на лівому березі Дністра. Найефективніше вони вели вогонь з коротких дистанцій, особливо картеччю.

Загалом, в умовах зіткнення масових армій на порівняно обмеженому, однак достатньо великому полі Хотинської битви, де оборонці влаштували досить сильні польові оборонні укріплення, стара тактика систематичної облоги з активним застосуванням важких гармат виявилася мало результативною. Найбільших втрат у живій силі противник зазнавав від гарматного вогню із близької відстані. Щодо цього артилерія все ще виконувала роль своєрідної гігантської ручної вогнепальної зброї.

7. Випробування голодом та хворобами: проблема продовольчого постачання військ

Від початку Хотинської битви пройшло не так багато часу, як воякам, котрі брали у ній участь, почали дошкуляти голод і пошесні хвороби, насамперед дизентерія. Головним чином це стосувалося хотинських обложених, які перебували на обмеженому просторі і були достатньою мірою ізольовані від зовнішнього світу через активні спроби противника встановити повну блокаду їхніх позицій.

Польсько-литовська армія прибула під Хотин голодною, із запасами продовольства лише на кільканадцять днів²¹⁴. Особливо багато помирало німецьких найманців, котрі належали до числа найкращих солдатів армії Я.-К. Ходкевича. На думку вірменського хроніста Аксента із Кам'янця, висока смертність серед них пояснювалася, з одного боку, виснаженістю найманців, адже їм довелося пішки подолати довгий шлях до Хотина, а з іншого — начебто хирлявістю німецької піхоти, бо, мовляв, фізично міцніші німецькі рейтарі в основному вистояли перед випробуваннями облоги. Як видається, чи не головною причиною високої смертності серед німецьких піхотинців насправді було значне ураження їх пошесними хворобами та голод. Прикметно, що спалах епідемії серед солдатів німецьких підрозділів не припинився і по завершенні Хотинської війни, що підтверджують матеріали Кам'янської хроніки («Коли син короля повернувся до Польщі з усім своїм військом, усі воїни були дуже виснажені й натомлені, і найбільше німці, так що поки вони діставалися [від Хотина] до Кам'янця, більше 100 їх полягло. Навіть ті, що дісталися до Кам'янця, тут і померли — як німці, так і джури з пахолками. По 10–12 померлих людей вантажили на вози, запряжені двома кіньми, вивозили за вал і кидали в рови, бо міщани викопали рови, відвозили їх туди й кидали, і кожен рів наповнився мертвими доверху. І так умирили щодня, і перевезення мертвих тривало три тижні. Після того, міщани виділили для тих, хто залишився живий, будинки за ворітьми, узяти всіх хворих, поклали їх на вози, вивезли за ворота й доглядали, поки поправляться. Але мало хто одужав. А взагалі в Кам'янці померло 1700 німців і пахолків. А тих німців, які були в польському таборі, налічувалось 8 тисяч піших і 2500 рейтарів із кіньми. А рейтарів померло мало, а з піших померло 5 тисяч; одні померли в таборі, інші — у Кам'янці, треті — по дорозі до Львова. Так що мало хто з тих німців зміг повернутися у свою країну»)²¹⁵.

Про факти голоду та голодної смерті хотинських обложених писав у своєму щоденнику Хотинської війни невідомий на ім'я німецький найманець, очевидно тих подій. Він зазначив, що солдати, разом з якими він воював, нерідко упродовж тижня-другого не бачили хліба, харчуючись лише кониною та п'ючи місцеву вапнякову воду. Солдати-ветерани згадували, що хоча під час бойових дій у Московській державі їм траплялося від голоду їсти собак та котів, однак там, на відміну від Хотина, принаймні було вдосталь доброї води. Серед обложених лютувала дизентерія. У щоденнику, про який ідеться, описано загибель одного змученого голодом мушкетера, який благав бодай про скоринку хліба.

Коли лейтенант подав йому шматочок сухаря, голодний солдат через надмірне виснаження не зміг їсти і помер, затиснувши сухар у кулаці. Ослаблені від голоду та неякісної води опухлі солдати часто помирали на ходу. За свідченням цього ж очевидця, якось йому у таборі стрівся один такий бідолаха, котрий попросив у нього пити і, жадібно випивши вапнякової води, через кільканадцять кроків упав за смерть. Не в змозі витерпіти голод, деякі солдати вдавалися до самогубства. Так вчинили двоє з них, стрибнувши з мосту в Дністер. Від голоду потерпали також коні, які тижнями не їли ані сіна, ані навіть соломи. Вони змушені були обмежувати себе дубовим гіллям, гризли від голоду коли, до яких були прив'язані і, навіть, об'їдали одне в одного гриви. Через голод у польсько-литовському таборі загинуло 24 тисячі коней²¹⁶ (за іншими даними, втрати в конях у ньому становили 50 тисяч). Масова загибель коней у польсько-литовському таборі стала фактом вже 10 вересня. Через це кіннотникам доводилося відбувати сторожову службу в полі пішки, взявши у руки списа²¹⁷.

Змальована очевидцем подій, німецьким найманцем, картина голоду та хвороб, від яких масово гинули німецькі найманці, загалом правдиво відобразила тогочасні реалії. Цей автор пояснював, як умів, високу смертність серед солдатів, убачаючи її причину в поганій якості води та харчування. Приміром, він особливо напускався на «ядовиту вапнякову воду», вживання якої, за його словами, спричинило те, що у солдатів «статеві органи роздулися, як бичачі міхури, і не випускали сечі». Як видається, причиною цього насправді було бактеріальне зараження організму, кишкові інфекції та набряки від голоду, а не вживання упродовж якихось декількох тижнів місцевої води. Принаймні сучасні мешканці Хотина, котрі п'ють колодязну, а не водопровідну воду (а її якість напевно не покращилася за останні 390 років), не зазнають через неї описаного вище стрімкого руйнівного впливу на своє здоров'я, хоча, за даними місцевої санепідемстанції, ця вода таки перебуває на верхній межі жорсткості.

Німецькі найманці під Хотином 1621 р.
Гравюра із «*Zeitung aus Walachen*».
1622 р.

Щодо високої смертності солдатів в обложному таборі під Хотином, то до неї призводив не лише брак хліба (а також, як писав автор щоденника — пива), а й загальне хронічне недоїдання, бідність та одноманітність харчування. Те, що замість хліба солдати їли конину, яка, на смак автора німецького щоденника Хотинської війни, «була дуже добра», кардинально не поліпшувало становище хотинських обложених. Адже оцінити гастрономічні достоїнства страв

із конини могли лише ті, хто мав достатньо грошей, а хто їх не мав — тому загрожувала голодна смерть. Утім, печеня із здохлих коней певний час була доступна багатьом. Однак ті, хто запивав цю страву криничною водою, споживали разом із нею не лише надмір вапна, а й хвороботворні бактерії. Відтак обложені, які втамовували спрагу з цих колодязів, діставали «різні хвороби і смерть»²¹⁸. Тобто, ослаблені тривалим режимом голодного існування солдати швидко згасали, особливо якщо починали хворіти на дизентерію через проблеми із санітарією.

У польсько-литовському таборі стрімко зросли ціни на більшість продуктів харчування. Аксент із Кам'яця, який був у хотинському таборі обложених поляків та литовців і особисто переконався у дорожнечі харчів, стверджував, що, якщо до війни хліб коштував 1 акче* (близько 0,25 польського гроша), то обложеним доводилося викладати за нього аж 20 грошів²¹⁹. Тобто, за порівняно невеликий проміжок часу ціна на хліб зросла у 60 разів. Щоправда, учасник боїв під Хотиним Я. Чаплінський на початку жовтня писав про зростання цін на продукти лише удвічі. За його даними, ціна на хліб становила від 1 злогого до 40 грошів, а, приміром, на горілку 3 злотих за кварту²²⁰. Утім, невідомо, чи йшлося у цьому разі про зростання цін порівняно із довоєнним часом, або ж із якимось попереднім періодом Хотинської битви. Хоч би там як, а автор інформації про зростання цін удвічі в польсько-литовському таборі цілком слушно зауважив величезну дорожнечу на продовольство у таборі хотинських обложених. Показово, що, наприклад, на Волині за декілька років до Хотинської війни ціни на печений хліб були нижчі у 30–40 разів порівняно з ціною статистикою Я. Чаплінського, а на горілку — нижчі приблизно у 13–15 разів²²¹.

Про неабияку дорожнечу в таборі обложених згадував також німець-найманець, автор щоденника Хотинської війни. За його словами, напевно не позбавленими перебільшень, якщо на перших порах під Хотиним можна було купити хліб за 3–4 гроші, то наприкінці вересня його ціна зросла настільки, що далеко не усі офіцери могли забезпечити себе ним у достатній кількості. Якимось змучений голодом полковник Клаус фон Бруххаузен купив у якихось двох рейтарів трохи хліба. Однак, заплативши за нього аж 10 флоренів**, він так і не зміг угамувати голод²²².

* Акче — дрібна срібна монета в Османській імперії. Один польський злотий (лічильна одиниця у 30 грошів) становив близько 118 акче (*Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів». — С. 235).

** Флорен (золотий угорський) являв собою золоту монету вагою 3,5 г. Йому відповідав срібний зільбер-гульденгрошен вагою в 29,23 г 937 проби. Так звані імперські срібні флорени від 1601 р. мали 17,3 г 765 проби (13,23 г чистого срібла). Золотий, або злотий, польський (флорен) — лічильна одиниця в 30 грошів (*Сидоренко О. Ф.* Метрологічно-нумізмічний словник // Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 370; *Огуй О.* Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2003. — Вип. 3. — С. 321; *Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565.* — Warszawa; Łódź, 1992. — Cz. 1. — S. XLVI).

Порівняно із хлібом дешевшою у польсько-литовському таборі була яловичина. М'ясо періодично з'являлося у ньому насамперед завдяки запорожцям, які доволі часто захоплювали у турків буйволів та іншу худобу, а потім продавали її полякам та литовцям. Як уже зазначено, недостатнє і, до того ж, однозначне, позбавлене вітамінів харчування не додавало жовнірам Я.-К. Ходкевича ані великої енергії, ані здоров'я. Хоча запорожці з'являлися у їхньому таборі не лише з худобою, а й із різними продуктами харчування, через надто високу ціну вони були недоступні для більшості жовнірів. Відтак вони з гіркотою констатували, що козаки для них «тягнуть продовольство. І що ж? Не накупишся його!»²²³.

Якою ж була ситуація з продовольством у запорозькому таборі? Можна стверджувати, що козаки аж ніяк не розкошували. Упродовж першого тижня Хотинської битви у козацькому війську визрівав голодний бунт. Вище вже йшлося про те, що П. Сагайдачний, аби загасити його, спрямував невдоволення голодних запорожців проти колишнього гетьмана Я. Бородавки. Комісари давали їм звабліві обіцянки, а польські та литовські жовніри і їхні воєначальники ділилися з ними власними, далеко не безмежними запасами харчів, а також сіном для коней. Деякі сучасні українські історики воліють лише на основі цього факту робити далекосяжні висновки. Мовляв, наприкінці вересня 1621 р. запорожці щодо продовольчого забезпечення перебували у «катастрофічному» становищі, гіршому, аніж поляки та литовці²²⁴.

Звісно, що і запорозькі козаки, і польсько-литовська армія могли б краще забезпечити себе продовольством та фуражем порівняно з тим, що вони мали під Хотиним. Однак жодна із втягнутих у Хотинську війну армій не могла тривалий час обходитися завчасно підготовленими припасами. Це не лише потребувало величезних коштів, а обтяжило б ці армії громіздкими обозами. У ті часи солдати воліли годуватися на війні, вдаючись до різних поборів, контрибуцій та грабежів місцевого населення.

Військовий табір часів Тридцятилітньої війни

Згодом підприємливим запорожцям таки вдалося більш-менш налагодити продовольче постачання свого війська і, як уже зазначено, певною мірою навіть доставляли його своїм союзникам. Вони скористалися тим, що турки і татари не спромоглися повністю блокувати хотинських оборонців. Відтак із запорозького табору одна за однією виступали продовольчі команди. Піднімаючись вгору по Дністру у віддалені від Хотина місцевості, аж до Снятина, козацькі постачальники заготовляли для потреб свого війська продовольство. Допровадивши здобуті харчові продукти до Дністра, вони вантажили їх на нашвидкуруч зроблені із трьох-чотирьох колод плоти і сплавляли їх рікою аж до свого хотинського табору. Тим часом по м'ясо запорожцям не потрібно було далеко ходити, адже налагоджений ними своєрідний канал постачання худоби — захоплення її у турецькому таборі — функціонував доволі регулярно.

Крізь татарські заслони, розставлені на лівому березі Дністра, до Хотина пробивалися вагаги маркітантів із Кам'янця. На своїх спинах вони приносили хотинським обложеним різні харчові продукти. Прикметно, що доволі вигідним для цих зацікавлених постачальників товаром була горілка (кварти спиртного вони продавали у декілька разів дорожче, аніж буханець хліба).

Що ж до турків, то вони також відчували чималу скруту з харчами, хоча і не перебували в облозі. Згідно з інформацією, за достовірність якої ручався вірменський хроніст Аксент із Кам'янця, у турецькому таборі ціна на хліб у 60 разів перевищувала його довоєнну ціну. Причому за ціною буханки хліба турки купували око (1,212 кг) солі, а також рису. Дещо дешевшим були родзинки, тоді як ціна ока олії була у 2,5 раза вища від ціни буханки хліба. Дорожчими порівняно із цінами польсько-литовського табору у турків виявилися цибуля — в 1,2 раза, а також часник — у 2,5 раза, яйця — у 2 раза. Дешевшими у них було лише м'ясо, адже татари приганяли їм багато худоби, захопленої під час здобичницьких набігів²²⁵. Проблеми з продовольством особливо загострилися у турецькій армії наприкінці Хотинської битви. Голодували не лише вояки, а й коні, багато з яких загинуло через брак корму²²⁶.

Як можна переконатися із наведених вище даних, з огляду на ціни на продукти харчування продовольча ситуація у турецькому стані була, як не парадоксально, не набагато краща, аніж у таборі обложених. Звісно, що останнім доводилося напружуватися набагато більше, аніж туркам, аби хоч якось звести кінці з кінцями. Приміром, литовський гетьман Я.-К. Ходкевич, який мав намір радикально поповнити продовольчі запаси своєї армії, у середині вересня відправив до Кам'янця величезну валку із декількох сотень возів. Проте, тількино вечірньої пори вони переправилися по мосту на лівий берег Дністра, їх швидко виявили татари і кинулися до них, «як мурахи» на ласий шматок. За одними даними, уся валка змушена була повернути назад, за іншими — її ущент розбили татари. Нападникам дісталися вози та підводи, багато фурманів та жовнірів з охорони потрапили у полон, а решта загинула. Загалом, у ті дні татарам легко давався до рук ясир. На кам'янецькому шляху вони упіймали чимало купців, а особливо багато — дезертирів, які вервечкою тягнулися із польсько-литовського табору²²⁷.

Польська влада виявилася неспроможною ані організувати постачання продовольством свого обложеного війська, ані надати йому підкріплення. Зокрема, мало було користі від організаційних зусиль у цьому плані київського воєводи Томаша Замойського, який лише наприкінці вересня спромігся мобілізувати деякі продовольчі запаси та невелике підкріплення для обложених. Однак через нечисленність останнього він не наважився прямувати з ним до Хотина. Отож, київський воєвода залишив своїх людей під Тернополем, а сам подався до Львова, сподіваючись «затягнути» жовнірів для надання воєнної та продовольчої допомоги хотинським обложеним²²⁸.

Томаш Замойський.
Художник невідомий.
Перша половина XVII ст.

Тим часом командування польсько-литовської армії мало неабиякі проблеми із продовольчим постачанням своїх сил, оскільки вирішити її не можна було через низький моральний дух і дезертирство жовнірів. За увесь час активних бойових дій під Хотином це командування так і не змогло скільки-небудь надійно організувати доставку харчових припасів та фуражу із Кам'яця, своєї головної тилової бази. Варто було жовнірам, які супроводжували посланий до цього міста транспорт, опинитися на лівому березі Дністра, як вони утікали додому, не дбаючи про долю голодних обложених. Лише у ніч із 22 на 23 вересня із польсько-литовського табору виїхала валка возів, конвой якої не кинувся врозсип, перебравшись на протилежний берег ріки. Він налічував тисячу (за іншими даними — 1200) кіннотників і дві сотні піхотинців. Вочевидь це були найстійкіші воїни. Основу конвою становили люди із полку віського старости Миколая Косаковського, а також легка кіннота (козаки) із Київського та Волинського воєводств.

Сотню піхотинців відправив до цього конвою також королевич Владислав. Командував операцією із доставки продовольства М. Косаковський. Щоб відволікти увагу турків, запорожці завдали по них удар (про це докладніше йтиметься нижче). Відтак М. Косаковському з валкою вдалося непоміченим покинути свій табір. Однак на підступах до Кам'яця-Подільського конвой таки вступив у бій із татарами, які стояли там кошем. Відбивши у ворога близько 2 тисяч бранців, серед яких було багато підданих князів Збараських, захоплених татарами під Кременцем, він вступив у місто. Завантажені там продовольством вози довго стояли під Кам'янцем, оскільки М. Косаковський вичікував на слушний час для повернення. Лише 1 жовтня, тобто на дев'ятий день по своєму виїзді із хотинського табору, коли польські послы прибули до турків для переговорів про мир, валку із продовольством зустріли обложені. М. Косаковському вдалося ошукати противника, оскільки він обрав неочікуваний для турків і татар маршрут повернення. Рушивши уночі з-під Кам'яця, валка з продовольством

пішла на північний захід і кружним шляхом, крізь ліси, дійшла до с. Чернокозинець, що на лівому березі Дністра, а далі, тримаючись ріки, транспорт без пригод добрався до своїх²²⁹.

Фортеця у Кам'янці-Подільському. Сучасне фото

Отже, чимало оборонців польсько-литовського табору загинули від голоду. Переважна більшість тих, які витримали до кінця облоги, недоїдали. Чи не більше, аніж люди, потерпали від голоду коні. Десь на середину вересня кінні підрозділи польсько-литовської армії майже втратили боєздатність, адже на цей час від голоду здохло близько 50 тисяч коней. Ті ж коні, які ще залишалися, перебивалися одним листям. Не набагато кращим було становище із фуражем і в запорозькому таборі, попри те, що козаки, як могли, намагалися рятувати своїх коней. Із ризиком для життя вони перебиралися по траву на контрольований татарами лівий берег Дністра. Польські жовніри спостерігали зі свого табору, як чи не щогодини там з'являлися невеликі групи запорожців, по кілька або ж кільканадцять осіб. Траплялося, що на якийсь десяток козаків нападали по 100–200 ворожих вершників. За таких обставин вони, як згадував один з очевидців, відбивши із вогнепальної зброї напад, «знову рвуть траву у мішки. Справжня комедія на них дивитися». За даними Я. Зєлінського, вже через декілька днів після початку боїв під Хотином через брак корму для запорозьких коней сеймові комісари пообіцяли козакам від імені Речі Посполитої кілька десятків тисяч злотих компенсації. Відтак козакам, які не мали чим годувати коней, належало знищити їх²³⁰. Звісно, що комісари погодилися надати велику суму компенсації запорожцям не через турботу про коней (страждання яких запропонували полегшити їхнім убивством), а щоб затримати їхніх господарів під Хотином. Щодо грошової компенсації козакам (донативи), то до 6 вересня про неї були хіба що розмови, оскільки комісари ухвалили відповідне рішення пізніше (про хотинську донативу запорожцям докладніше йтиметься нижче).

Отже, у турецькій облозі запорозько-польсько-литовського табору були діри. В Османа II не вистачило сил, аби обложити хотинських оборонців суцільним, а тим паче — глибоко ешелонованим, цілком непроникним загороджувальним кільцем. Турки навіть не змогли зруйнувати хотинський міст, який зв'язував обложених із їхньою тиловою територією. Армії, які зійшлися у битві під Хотином, зіткнулися з гострою для них продовольчою проблемою, яка особливо небезпечною була для поляків та литовців через незадовільні дії військових постачальників, а також через те, що голод, окрім іншого, стимулював дезертирство.

8. Третій період битви: між пасивною облогою та активними бойовими діями

Після невдалого наступу турків 15 вересня під Хотином нових масштабних штурмів із широким залученням до них підрозділів султанської армії не було аж до 25 вересня. Останній під час Хотинської війни великий, власне генеральний, турецький штурм відбувся 28 вересня. Це однозначно свідчило про те, що Хотинська битва вступила у новий, порівняно з попереднім часом, період свого розвитку. Ставало очевидним, що турецьке командування вже не могло підтримувати той високий атакуючий темп бойових дій, який раніше демонструвала армія Османа II. Хоча події на полях Хотинської битви після 15 вересня підтвердили різке зростання часових проміжків між проведенням турецьких штурмів, однак турецька армія все ще була спроможна підтримувати облогові зусилля у розрахунку на остаточне виснаження свого противника. Як буде показано нижче, із такою зміною обстановки на хотинських фронтах значно зросло значення козацької тактики активної оборони, яка почала визначати характер бойових дій, які вели воюючі сторони під Хотином.

Згідно з твердженням Л. Подгородецького, 16 вересня з настанням ночі 1300 запорожців та 300 гайдуків польської та угорської піхоти переправилися на лівий берег Дністра і напали на турецький підрозділ, що охороняв міст, та повністю його розгромили. Під час цієї нічної атаки загинули двоє іменитих пашів, а третій потрапив у полон. Учасники зазначеної нічної виправи захопили багату здобич і майже без втрат повернулися до свого табору²³¹. Однак із цієї розповіді залишається незрозуміло, чому турецький міст стерегли одразу три імениті паші. Про цю спільну нічну операцію запорожців та польських жовнірів, що завершилася такими блискучими результатами, нічого не повідомляють найважливіші джерела Хотинської війни. Напевно згаданий вище історик помилково використав деякі факти, пов'язані з операцією запорожців проти турків у ніч із 21 на 22 вересня (утім, про останню він пише окремо, датуючи її чомусь ніччю із 22 на 23 вересня)²³².

Тим часом із джерел відомо, що 16 вересня турки зі своїми гарматами не проявляли активності на лівому фланзі оборони польсько-литовського війська. Їхні великі підрозділи «причалися» напроти Польських воріт, однак також не

вдавалися до активних дій. Надвечір вони потягнулися до свого табору. 17 вересня турки зробили деяке перегрупування своїх сил, що стояли проти запорожців — там розташувався зі своїми силами якийсь Козак-паша. Тим часом татари на лівому березі Дністра напали на продовольчий обоз, що був споряджений за наказом Я.-К. Ходкевича до Кам'янця-Подільського. Ще днем раніше у цьому обозі спостерігалось масове дезертирство — із нього «почало утікати все, що живе». 17 вересня його вщент розгромили татари. Одних жовнірів татари зарубали шаблями, інших захопили у полон. Із захопленими полоненими, у тому числі польсько-литовськими дезертирами, а також купцями, які прямували до Хотина, вони одразу рушили до турецького мосту²³³.

Я.-К. Ходкевич використав перепочинок між боями, щоб визначитися, як далі воювати з турками. До цього його спонукав, зокрема, провал спроби польсько-литовського командування налагодити постачання продовольством свого табору гужовим транспортом із Кам'янця-Подільського. Відтак це окреслило для обложених похмуру перспективу голодної смерті. Окрім того, литовський гетьман знав про загрозливе скорочення чисельності своїх сил через високу смертність від хвороб і масове дезертирство серед жовнірів (докладніше про це йтиметься нижче). Дезертирство свідчило також про загальне падіння бойового духу польсько-литовської армії. Вочевидь не сприяли зміцненню її боєздатності швидке танення боєприпасів, а також масовий падіж коней, що спричинився до деградації такого традиційно сильного роду військ польської армії, як кіннота.

Заклопотаний цими проблемами, Я.-К. Ходкевич на кінець дня 18 вересня наказав скликати військове коло. Що являло собою останнє? У коронній армії військові кола постали як своєрідна форма інституалізації жовнірського бунту. Візрцем для них стали цивільні шляхетські зібрання (кола). Легальні генеральні військові кола найчастіше мали характер загальних зборів, у яких брали участь офіцери і товариші кавалерійських підрозділів, офіцери та депутати від іноземних підрозділів, а також піхотні десятники. Зазвичай на таких колах заправляли представники шляхетства. До компетенції генеральних військових кіл входило висловлення згоди на відстрочку отримання вже заслуженого жолду, а також продовження служби «у кредит». Лише в екстремальних умовах гетьмани розглядали генеральне військове коло як своєрідну військову раду, що мала ухвалити те чи те рішення щодо особливо ризикованих воєнних кампаній²³⁴. Оскільки саме така екстремальна ситуація склалася під Хотиною, то Я.-К. Ходкевич мав потребу заручитися у своїх діях підтримкою генерального військового кола. На це зібрання, у якому взяли участь литовський і коронний польний гетьмани, комісари, полковники і ротмістри, було запрошено також П. Сагайдачного та запорозьких полковників.

Головне питання, яке литовський гетьман виніс на розгляд генерального військового кола, визначала дилема: відступати від Хотина чи далі тримати під ним оборону? Взявши слово, Я.-К. Ходкевич наголосив, що відступ дасть шанс уникнути поразки, відтак не буде принижено гідність присутнього у війську королевича Владислава. Щодо цього підтримали литовського гетьмана ті, кого «потреба тягнула додому». Однак «мужніші» учасники кола рішуче відкинули

цю пропозицію. Вони попереджали своїх опонентів, що таке повернення може стати фатальним для відступаючого війська. Найголовнішим аргументом для учасників кола — противників залишення хотинських позицій було посилання на трагічний минулорічний досвід відступу польської армії з-під Цсори, що обернувся для неї катастрофою. Відтак учасники кола ухвалили оборонятися під Хотином до кінця і чекати на підхід Сигізмунда III з посполитим рушенням. Водночас перед головнокомандувачем було висунуто вимогу компенсувати полякам та литовцям втрату коней, а також покращити продовольче становище війська. Литовський гетьман пообіцяв додатково виплатити польсько-литовському війську жолд за один квартал. Усі поклялися, що оборонятимуться до останнього, а хто порушить цю клятву — того рознесуть на шматки шаблями. Серед тих, хто заявив про свою рішучість «гідно стояти до останнього і, радше, обрати собі смерть, аніж хоч на крок відступити перед неприятелем», був і П. Сагайдачний із запорозькою старшиною. Поляки і литовці належно оцінили зайняту запорожцями позицію. Як висловився один із учасників військового кола, «козаки учинилися Короні трояндовим вінком і стоять. Дай їм, Господи, сталості»²³⁵.

Я. Собеський у своїх «записках про Хотинську війну» стверджував, що пропозиція Я.-К. Ходкевича про відступ з-під Хотина насправді була блискучим риторичним вивертом, за допомогою якого литовський гетьман спромігся вразити учасників військового кола та розбудити у них рицарську добротність і патріотизм. І навіть П. Сагайдачний, попри, мовляв, нешляхетське походження, зумів усім довести, що не поступається сміливістю найзначнішим рицарям²³⁶.

Невідомо, чи справді наміри Я.-К. Ходкевича були саме такі, як про них писав Я. Собеський у своїй сповненій риторичного пафосу книзі, що побачила світ по кількох десятиліттях після Хотинської війни 1621 р. Хоч би там як, а рішення більшості учасників генерального військового кола, у тому числі П. Сагайдачного, продовжити тримати оборону під Хотином вочевидь впливало із тверезого передбачення реальних наслідків відступу, пов'язаних, зокрема, із такою небезпечною справою під час бойових дій, як переправа десятків тисяч вояків через Дністер. До того ж, хотинський міст через ріку, який мало у своєму розпорядженні польсько-литовське командування, заледве функціонував і потребував постійного ремонту. Причому П. Сагайдачний та його полковники безперечно розуміли, що ніхто не пропустить запорожців по цьому мосту поперед поляків та литовців. Сподіватися ж військам хотинських оборонців на удачу під час сепаратного відступу також було марною справою, адже роз'єднані запорозькі та польсько-литовські війська помітно поступалися за чисельністю армії Османа II, а це не обіцяло їм нічого втішного. Залишалось, отже, стояти до кінця плечем до плеча і чекати на прибуття польського короля із підкріпленнями.

Тим часом запорожці не відсиджувалися у своєму таборі, очікуючи на черговий турецький штурм, а нападали на ворога першими. У ніч із 18 на 19 вересня козаки здійснили масштабну бойову вилазку проти турків. Причому її проведення сприяла природа, адже темна ніч робила запорожців невидимими для ворожих очей, а гроза, яка у цей час розшумілася — нечутною їхню ходу. Такий

характер погоди, як і особливості цієї частини доби, вплинули на вибір козаками зброї, а також їхню тактику. Вони не стали брати із собою вогнепальну зброю, від якої було небагато користі у суцільній п'їтмї і яка відмовляла в разї сильного дощу. До того ж, у нічному таборї противника козаки не могли шикуватися у мушкетерські шеренги, а повинні були діяти у розсипному строю, вступаючи у рукопашні сутички. Через це найефективнішою для них за таких умов була холодна зброя. Останню і взяли із собою запорожці: насамперед ту, якою можна було колоти — рогатини, а також колуче-ріжучу — бойові коси, якими легко було орудувати у темряві (прикметно, що у ніч із 12 на 13 вересня запорожці також билися рогатинами і шаблями)²³⁷. Напевно козаки озброїлися і шаблями, що добре могли придатися їм в обмеженому просторї ворожих наметів. У будь-якому випадку під час цієї операції їм належало діяти зненацька, спираючись на диверсійні методи і не зчиняючи шуму.

Об'єктом для нападу у ніч із 18 на 19 вересня запорозьке командування обрало праве крило турецької армії, що протистояло козацькому війську. Головний удар заплановано завдати по турецьких підрозділах, розташованих поблизу Дністра. Джерела подають суперечливі відомості про чисельність запорожців, які тієї ночі вийшли на бойову операцію. Згідно з одними, козаків налічувалося декілька десятків осіб. Інші ж джерела називають декілька сотень, тисячу, тисячу п'ятсот, тисячу сімсот, чотири, вісім тисяч запорожців²³⁸.

Взявши до уваги значний оперативний розмах нічної вилазки козаків (про це докладніше йтиметься нижче), можна припустити, що учасників цієї бойової операції могло бути, за даними Кам'янецької хроніки, принаймні 1700 осіб. Вірогідніше їх було декілька тисяч, можливо 8-тисячний контингент, адже останню інформацію подав у своєму щоденнику добре поінформований Я. Собеський. Причому у цього автора явно не було причин пересбільшувати масштаби нічної операції, яку успішно провело запорозьке, а не польсько-литовське командування.

Попри темряву, козаки не йшли наосліп, бо мали добре обізнаного із розташуванням позицій турецької армії провідника. Ним був перебіжчик із табору Османа II, очевидно якийсь виходець з України. М. Наїма називав його збіглим невільником і відступником від мусульманської віри. Наблизившись достатньо близько до ворожих позицій, запорожці поповзли по-пластунськи. Їм вдалося успішно оминати турецькі сторожові пости і на животах непомітно пролізти у табір. Щоправда, декілька разів передовій козацькій розвідці довелося перемовлятися з вартовими противника по-турецьки. Однак серед ночі ніхто шуму не піднімав, оскільки турецьких вартових вочевидь встигали нейтралізувати до того, як вони розібралися у ситуації і спробували здійснити тривогу.

Запорожці безшумно проникали до ворожих наметів і кололи усіх, кого там знаходили. Головний свій удар вони спрямували проти анатолійських підрозділів, розташованих порівняно недалеко від турецького мосту через Дністер. Саме ці підрозділи і зазнали від козаків чи не найбільших втрат. Дошенту були розгромлені намети кайсерійського бея (Кайсері — поселення в Анатолії на південний схід від сучасної Анкари. — П. С.). Сам бей, якого Я. Собеський

називав Козак-пашею, прийняв смерть від козацької зброї, розділивши долю багатьох своїх вояків. Воєнним трофеєм запорожців стала велика червона короґва тонкої роботи із золотим чохлам, тобто полкова короґва полку, яким командував бей. У полководському шатрі бся козаки знайшли ланцюг-інсигнію, що свідчив про знатність і високий титул його колишнього господаря, а також захопили секретні документи — військові реєстри та компути. Запорожцям дісталися також дві яничарські короґви, захоплені у шатрах яничарських командирів. По своєму поверненні з бойової операції вони подарували ці бойові трофеї королевицу Владиславу.

Звісно, що козаки полювали не лише за короґвами і секретними паперами у штабних наметах противника. Вони брали трофеї, які їм лишень траплялися. Аби забрати їх із собою, запорожці дерли на шматки турецькі намети і кидали у такі рядна золоті і срібні речі, шаблі, зброю, каптани, тюрбани тощо. Не забували вони брати коней та різну худобу (повернувшись до свого табору, учасники цієї нічної операції міняли здобич на хліб, оскільки у їхньому таборі було сутужно з харчами).

Запорожці підрозділи не обмежилися розгромом полку кайсерійського бся, а по широкому фронті проборознили турецький табір. За свідченням М. Наїми, чотири тисячі «невірних»* атакували також сіваські і караманські підрозділи, знищуючи і грабуючи їхні намети. Лише після того, як козаки почали проникати у розташування затяжних румелійських військ, що займали місце аж по центру турецьких позицій, увесь табір Османа II остаточно прокинувся і почав готуватися до відсічі противнику. Однак у цей момент запорожці усі разом залишили становисько турків, не піддавшись спокусі здобичництва.

Бойову операцію у ніч із 18 на 19 вересня було проведено настільки блискучо і несподівано для ворога, що аж до її завершення турки не спромоглися на скільки-небудь організований опір. Згідно із повідомленням «Кам'янецької хроніки», тієї ночі вони втратили близько двох тисяч вояків. Ці дані радше неповні, аніж перебільшені (як видається, вони стосувалися насамперед полку кайсерійського бся). Самі ж запорожці повернулися з нічного бойовища без жодних втрат («не вбито ані жодного»). Причому цей факт підтверджує низка джерел. Козаки пригнали близько 200 турецьких скакунів, три десятки верблюдів та певну кількість інших тварин, зокрема буйволів²³⁹. Повернувшись перед світанком з турецького табору без жодних втрат, запорожці наступного дня почали жваво торгувати своїми трофеями з шляхтичами із польсько-литовського війська — тими, які «були при грошах», продаючи їм захоплені у турків намети, дорогий одяг, срібло тощо²⁴⁰.

* Згадка турецького хроніста про 4 тисячі «невірних» є не чим іншим, як його припущенням. Адже під час нічної козацької вилазки ніхто з турків у темряві не брав на облік своїх ворогів. Щодо чисельності запорозького контингенту, задіяного у цій операції, то, як уже зазначено, є підстави довіряти даним Я. Собеського, який називав 8 тисяч козаків. Цей автор вочевидь навів відповідні довідки у запорозькому таборі одразу по гарячих слідах нічної атаки запорожців, адже запис про неї у своєму щоденнику він зробив 19 вересня 1621 р.

Козацький табір. Художник невідомий. 1908 р.

Отже, запорозька тактика «тихої» війни, що блискуче застосована під час наступальній операції диверсійного характеру у ніч із 18 на 19 вересня, виявилася значно ефективнішою порівняно із турецькою тактикою ведення війни під Хотиним. Як уже зазначено, остання полягала насамперед у відкритих лобових атаках на противника, а також його «канонадній» обробці, тобто недо-

статньо ефективних масованих гарматних обстрілах позицій запорозько-польсько-литовської армії. Значення ж бойової операції, проведеної козаками у ніч із 18 на 19 всресня, не обмежувалося тим, що ворог зазнав помітних втрат у живій силі, а також деморалізуючого удару по турецьких вояках. Не менш важливим результатом цієї операції стало і те, що її успіх неабияк окрилив козаків. Запорожці вдавалися також до нічних атак проти татарів, які стояли на лівому березі Дністра перед Хотинським замком з великою кількістю бранців, захоплених на українській території. Декілька разів козаки під час нічних рейдів відбивали у них полон — «не лише посполитий народ, чернь, а й зацних шляхтичів і шляхтянок, які чинили великий плач, чекаючи порятунку лише від самого Господа Бога та на наш табір поглядали»²⁴¹. Загалом, перебування запорозького війська у постійному бойовому тонусі та русі кріпило козацький дух. Чи не через це серед запорожців, на відміну від поляків та литовців, не проявлявся синдром обложених у формі масового дезертирства.

Утім, командування польсько-литовської армії у перервах між боями намагалося зайняти жовнірів ділом, у тому числі з тією метою, аби вирішити одну з найпекучіших для обложених проблему — браку продовольства. 19 вересня королевич Владислав спорядив чималу валку возів до Кам'янця. Вирішено було пробиватися за продовольством до цього міста рухомим табором із возів. Командувати цією операцією доручили шляхтичеві Левіковському, обізнаному із маршем бойових підрозділів рухомим табором. Від кожної роти до продовольчої команди Левіковського послали по п'ятнадцять пахолків та по два товариша. Однак невдовзі після того, як вози переїхали по мосту на лівий берег Дністра, стався «великий конфуз». Жовніри та пахолки, яких раптово охопив напад дезертирства, кинулися врозсип, чимдуж утікаючи від Хотина та війни. Щоб не залишитися самому із покинутими пустими возами, Левіковський наказав залишкам своїх підлеглих повернути назад²⁴². Отже, чергова спроба налагодити продовольче постачання польсько-литовської армії завершилася невдачею. Цей інцидент висвітлив глибину моральної кризи, у якій перебували коронні та литовські підрозділи і, напевно, не додав жовнірам хотинського табору віри у свої сили.

День 19 вересня, а це була неділя, став для воюючих армій під Хотиним своєрідним вихідним від боїв. Щоправда, Л. Подгородецький наполягає на тому, що цього дня підрозділи Османа II провели сильний штурм табору війська Речі Посполитої, під час якого турки зазнали великих втрат. Серед загиблих учасників штурму виявилися двоє хорунжих — їхні «знаки» стали трофеєм для оборонців Хотина. А в ніч із 19 на 20 вересня, доводить історик, кілька сотень запорожців напали на турецький табір. Там вони убили кілька десятків турків і захопили 2 корогви, знищили багато наметів противника. До їхніх рук потрапило багато коней, верблюдів, мулів, а також різні коштовності²⁴³. Однак підтвердити джерелами наведені вище твердження Л. Подгородецького не вдається.

20 вересня спостерігалось деяке позбавлення бойової активності з боку турків. У поле виїхали їхні герцівники, а декілька гармат зайняли бойові позиції на лівому березі Дністра. Турецька артилерія з обох берегів ріки розпочала обстріл обложених. Утім, він не був інтенсивний, адже турецькі артилеристи зробили лише 40 пострілів, убивши одного угорського гайдука. У польсько-литовському таборі стало відомо, що Осман II покинув своє військо і поїхав на р. Прут, аби зустрітися з відомим османським воєначальником Халілем-пашею. За інформацією, здобутою від полоненого турка, по цій зустрічі султан начебто мав намір перейти зі своїми силами на лівий берег Дністра і вторгнутися углиб Речі Посполитої²⁴⁴.

Хоча 20 вересня під Хотином бойові дії відбувалися доволі мляво, однак це напевно не усувало сумніви і тривогу Я.-К. Ходкевича щодо спроможності своїх сил і далі витримувати ворожу облогу. Адже турки ніяк не відреагували на прибуття до них гетьманського посла Я. Зелінського, завданням якого було налагодити турецько-польські мирні переговори. Не витримавши такої невідомості, Я.-К. Ходкевич написав листа волоському господареві Раді Міхні, у якому, зокрема, нетерпляче цікавився, чому великий візир досі не виявив жодної реакції на місію Я. Зелінського. Щоб не дати противнику привід запідозрити польсько-литовського головнокомандувача у слабкості через таке докучливе клопотання про початок переговорів із турками, Я.-К. Ходкевич намагався грати роль упевненого у своїх силах полководця. Він писав своєму адресатові, що мовляв, ледь стримує своє військо, яке, лукавив автор листа, маючи достатньо продовольства та підкріплень, аж палає кинутися у бій. Цього листа узявся доставити у турецький стан угорський ротмістр Фекети. Під'їхавши до турецьких герцівників, ротмістр кинув це послання одному із них. Здивований турок узяв листа, і невдовзі він опинився в руках великого візиря, а потім таки дійшов і до волоського господаря Раді Міхні²⁴⁵. 20 вересня до нічної вилазки вдалися лісовчики, які привели з неї трьох турецьких чабанів, а також багато волів та коней²⁴⁶.

День 21 вересня пройшов під Хотином доволі спокійно. У польсько-литовському війську відбулися деякі вимушені зміни в організації оборони. Німецьким найманцям, які займали позиції у розташованому під лісом редути хелмінського воєводи Я. Вейгера, довелося покинути його через те, що більшість солдатів загинули, а ті, які ще залишилися, вже не могли утримувати оборону²⁴⁷. Цього дня запорожці зробили розвідувальний рейд у тил турецької армії. Над

Прутом вони захопили багато різної худоби, яку турки там випасали. Подібним чином діяв також ротмістр Фекети, який зі своїми жовнірами пригнав із турецьких пасовищ над Прутом півсотні коней, кільканадцять мулів, а також декілька буйволів. Для змучених голодом хотинських обложених ця худоба була дуже доречна.

Вранці цього ж дня польсько-литовське командування зійшлося на військову раду. Її скликав королевич Владислав, запросивши на неї сенаторів та комісарів. Радитися було про що, адже голод, падіння морального духу армії, дезертирство, а також перебування головнокомандувача Я.-К. Ходкевича через хворобу на межі між життям і смертю не давало жодних підстав для оптимізму. На цій військовій раді вирішено було негайно повідомити Сигізмунда III про вкрай тяжке становище польсько-литовської армії. Відтак до короля написали листа з волянням про термінове надання допомоги. Оскільки у польсько-литовському таборі загрозливо зменшилася чисельність жовнірів, то учасники військової ради змушені були ухвалити рішення про звуження своєї оборонної лінії²⁴⁸.

У ніч із 21 на 22 вересня запорожці вдалися до масштабного нічного рейду проти турків. Джерела суперечливо повідомляють про число його учасників. Я. Остророг, який не мав про це точних даних і послуговувався, очевидно, чутками, стверджував, що козаків було декілька сотень. Такі самі дані подав й автор анонімного «Діаріуша турецької війни 1621 р.»²⁴⁹. Щодо цього конкретнішим був османський хроніст М. Наїма, який писав про близько 800 учасників нічного нападу на турків²⁵⁰. Щоправда, залишається невідомим, наскільки точними у своїх підрахунках були турки, очевидці цього нічного бою, інформацією яких вірогідно скористався М. Наїма.

Звісно, що чисельність запорожців, залучених до нічного нападу на ворога, визначав характер покладеного на них бойового завдання. У чому останнє полягало? Як впливає з джерел, об'єктом нічної атаки козаків мало стати не менш як кількатисячне угруповання турецького війська, яке напередодні переправилося на лівий берег Дністра. Свій табір воно заклало біля свого мосту, який постійно перебував під сильною охороною. Як стало відомо хотинським оборонцям, це угруповання було посилене артилерією. Турецькі вояки, котрі розташувалися під мостом через Дністер, під командуванням сановних османських воєначальників, найіменитішим поміж яких був відставний візир Гусейн-паша, готувалися рушити на здобуття Кам'янця-Подільського. Припускали, що вслід за ними виступить сам Осман II, або ж принаймні пошле їм у підкріплення частину свого війська.

Владислав IV.
Художник П.-П. Рубенс (?).
Близько 1624 р.

Отже, турки замислили бойову операцію, спрямовану на те, аби позбавити тили хотинських оборонців їхніх найважливіших опорних пунктів. Звісно, що зосереджені на лівобережжі Дністра турецькі сили становили велику загрозу для усіх оборонців Хотина. Вочевидь це мало бути доволі крупне угруповання армії Османа II, адже воно, за задумом турецьких стратегів, повинно було своїми діями швидко поставити на коліна запорозько-польсько-литовську армію. Навіть якщо припустити, що Гусейн-паша ступив на лівий берег Дністра не з усім своїм військом, з яким прибув під Хотин (від 7 до 14 тисяч вояків), то і в такому випадку з ним мав би бути принаймні кількатисячний підрозділ. Напевне не надто страждали від нестачі вояків й інші турецькі воєначальники, які були разом із Гусейном-пашею, наприклад Черкес-паша (цей кафинський бейлербей вирушив на війну з військом, що налічувало від 2,5 до 5 тисяч вояків)²⁵¹. Як уже зазначено, міст через Дністер охороняло чимало вояків. Звідси напрашується висновок, що П. Сагайдачний, який був досвідченим полководцем, послав на бойову операцію в районі турецького мосту достатньо великий військовий підрозділ. Відтак можна прийняти підрахунок чисельності козаків — учасників операції у ніч із 21 на 22 вересня, що його навів у своєму щоденнику добре поінформований про неї Я. Собеський, а саме — понад 3 тисячі осіб²⁵².

Вирушивши на бойове завдання, козаки діяли за певною відпрацьованою у їхньому війську тактичною схемою нічних нападів. Отже, вони пішли на операцію у так званий перший сон (первоспи), що припадав на час від заходу сонця до опівночі. Запорожці несподівано вдарили на ворога близько 23 години, коли увесь турецький табір міцно спав. Вони атакували по широкому фронту підрозділи Гусейна-паші, Черкеса-паші та Тоганджи-паші. Як писав М. Наїма, становиська цих воєначальників охопила «різанина». Заскочені зненацька у наметах турки не могли чинити організованого опору. Прикметно, що у ніч з 21 на 22 вересня, як і під час попередніх нічних вилазок, запорожці діяли не вогнепальною, а холодною зброєю, «колючи» своїх ворогів. Той факт, що козаки пробилися до наметів Гусейна-паші, Черкеса-паші та Тоганджи-паші і розгромили їх, фактично залишивши ворожий табір без вищого командування, свідчить про тяжкі втрати у живій силі, яких у той час зазнали турки. Щонайменше вони становили тисячу осіб убитими. Це припущення підтверджує той факт, що за дзеркально повтореної ситуації бою за цей самий міст вже наступної ночі, коли запорожці діяли на третину меншими силами, вони спромоглися знищити понад тисячу вояків противника (докладніше про це йтиметься нижче).

Від козацької зброї загинув Тоганджи-паша, тяжке поранення дістав Черкес-паша (за деякими даними він був убитий). Щасливішим виявився сановний турецький воєначальник Гусейн-паша. За версією Я. Собеського, запорожці зірвали з нього пишні шати, чалму і пояс, а його самого замалим не схопили за волосся. Невідомо, чи справді вони у такий безцеремонний спосіб «допомагали» Гусейну-паші роздягтися, чи це був художній вимисел автора щоденника. З інших джерел випливає, що екс-візиреві вдалося стрибнути на першого-ліпшого коня й зникнути у нічній пільмі. Причаївшись у лісі під деревом, він усю ніч провів «напівмертвий від страху». Лише вдень він прибився до свого табору.

Гусейн-паша зумів вислизнути з козацьких рук не останньою чергою через те, що нападники швидко втратили наступальний порив, зосередившись натомість на грабуванні турецького табору, охопленого панікою. Саме у наметі Гусейна-паші їм було що взяти. Приміром, одному запорожцеві дісталася його парчова шуба, підшита соболиним хутром. По поверненні з бою, він продав свій трофей за 400 злотих — значну як на ті часи суму. Звабливий блиск у темряві срібла, золота, грошей, обриси дорогого одягу, сукна, хутра соболів, рисей, а також кинуті господарями коні і верблюди заповнили увагу багатьох козаків. Як видається, саме через здобичницьку гарячку у них не знайшлося часу, щоб зруйнувати важливий стратегічний об'єкт турків — міст через Дністер. На це вказує повідомлення М. Наїми щодо того, що волохи, які охороняли міст, не зазнали тієї ночі жодних втрат від запорожців. Описуючи нічний бій, турецький хроніст також зауважив, що, мовляв, «правовірним» вдалося захопити трохи полонених, ба навіть відбити у «недовірків» кілька барабанів. Однак в інших джерелах немає підтвердження таких успіхів турецької зброї. Навпаки, у них йдеться про те, що обтяжені здобиччю запорожці без жодних втрат повернулися до свого табору. Що ж до барабанів, то навряд чи козакам спало на думку брати їх у нічну атаку, адже вони намагалися діяти без зайвого шуму, аби уникнути прибуття по мосту із правого берега Дністра свіжих турецьких підрозділів. Прикметно, що під час чергової нічної атаки запорожців, розбуджені шумом бою правобережні підрозділи армії Османа II таки почали поспішати через міст на виручку своїм²⁵³.

Є підстави стверджувати, що цей нічний напад не лише завдав туркам великих втрат, а й розладнав далекосяжні стратегічні плани їхнього командування. Недарма Осман II, дізнавшись про дошкульну поразку свого війська, був дуже злий на запорожців («гнівався на ті українські мухи, що не може їх відігнати») ²⁵⁴. Однак причини гніватися на козаків були не лише у турецького султана. По поверненні із бойового завдання, запорожців напевно вишпетив П. Сагайдачний за те, що турецький міст залишився неушкоджений. Гетьман суворо заборонив їм займатися здобичництвом на шкоду виконання бойових завдань²⁵⁵.

Удень 22 вересня значної бойової активності під Хотином не було. Утім, за деякими даними, султанські сили спробували атакувати польсько-литовський табір своїми піхотними підрозділами, у тому числі яничарів, однак швидко відступили, не витримавши гарматного вогню противника. Турки переправили свої гармати через Дністер і під час обстрілу завдали шкоди запорозьким коням та возам²⁵⁶. Таким наступальним діям армії Османа II, якщо вони справді були цього дня, явно не вистачало натиску та енергійності. Адже у турецькому таборі від самого ранку панувала тривога і колотнеча. Багато турків, наляканих подіями минулої ночі, ладналися утікати до Пруту. Тим часом 22 вересня у польсько-литовському таборі не дорахувалися близько сотні пахолків. Вони на човнах відправилися по траву для коней і стали легкою здобиччю татар²⁵⁷.

Того ж таки дня повернувся Я. Зелінський, посол Я.-К. Ходкевича до турків. Разом із ним прибув представник волоського господаря К. Вевеллі, який привіз для литовського гетьмана листа, загорнутого у червону китайку. Невідомо, чи

справив цей лист хоч якесь враження на литовського гетьмана. Адже, за словами очевидців, коли представник Раду Міхні зайшов до Я.-К. Ходкевича, той лежав, стиснутий смертельною меланхолією, майже не міг говорити і ні про що не знав²⁵⁸.

Я. Зелінський розповів своєму командуванню про обстановку у таборі Османа II, власне про останні пертурбації у вищому ешелоні влади турків. Вони були спричинені тим, що султан, розгніваний постійними військовими невдачами свого війська, шукав, на кого б скласти за них провину, і таки знайшов. За «нездатність до війни» та «нешчасливість» він зібрався відрубати голову великому візиреві Гусейну-паші. Однак останній знайшов захисників серед впливових османських вельмож. Відтак усе обійшлося для нього не так трагічно, як могло бути. Гусейн-паша позбувся великого візирства, а на його місце сів Ділавер-паша. Окрім цих новин придворного життя, Я. Зелінський привіз і значно важливішу інформацію для обложених: у вищих турецьких владних колах є «партія миру», що прихильно ставиться до ідеї турецько-польських мирних переговорів²⁵⁹.

Наступний день, 23 вересня, видався спокійним для поляків і литовців. Вільні від боїв представники командування клопоталися біля смертельно хворого Я.-К. Ходкевича і думали над тим, як зі своїм виснаженим фізично та морально військом якнайшвидше порозумітися з турками щодо миру. Біля постелі литовського гетьмана зібралися комісари, полковники та ротмістри. Усім було зрозуміло, що для змученого нападами епілепсії Я.-К. Ходкевича, який уже почав втрачати здатність говорити (цього дня тричі його опанувала німота), настали останні години життя. Опівдні його у кареті перевезли до Хотинського замку. Цей переїзд був зумовлений побоюванням, що звістка про смерть литовського гетьмана не найкращим чином позначиться на і без цього невисокому бойовому дусі жовнірів. Тим часом за замковими стінами можна було деякий час приховувати від них сумну новину. Поки в оточенні Я.-К. Ходкевича готувалися до його смерті, він знайшов у собі сили, щоб зректися влади головнокомандувача. Учасники військової ради, зібрані через критичний стан здоров'я литовського гетьмана, вирішили скористатися інформацією Я. Зелінського і неспайно запропонувати туркам розпочати мирні переговори. Було ухвалено також ще одне життєво важливе для обложених рішення: із настанням темряви відправити обоз по продовольство до Кам'янця²⁶⁰ (разом із цим обозом, командувати яким доручили віському старості Миколаю Косаковському, мало бути доставлене письмове звернення до Сигізмунда III з проханням про екстрене надання допомоги оборонцям Хотина).

На відміну від польсько-литовського війська, яке 23 вересня мало перепочинки від бойових дій, запорожцям довелося витримати багатогодинний обстріл турецьких гармат, встановлених напроти їхнього табору на лівому березі Дністра. Лише надвечір за допомогою польських гармашів вдалося прогнати ворожих артилеристів. Адже поляки «жодного разу даремно не стріляли». По тому, як було вбито турецького гармаша, а ядро зрикошетило по гарматній обслузі, артилеристи Османа II швидко відступили зі своїми гарматами. Як уже

зазначено, цього дня козаки перенесли свої позиції ближче до литовського табору, причому на новій лінії оборони «міцно окопалися»²⁶¹. Запорожці були налаштовані віддячити за артилерійську стрілянину, яку їм влаштували турки. Вони чекали ночі, щоб завітати до них на протилежний берег ріки, до турецького мосту.

Утім, запланована нічна операція аж ніяк не була раптовим експромтом П. Сагайдачного, якому допекли турецькі гармати. Адже у її підготовці виразно простежуються ознаки координації дій запорозького та польсько-литовського командування. По-перше, тієї самої ночі повинен був вирушити у похід за продовольством до Кам'янця згаданий вище обоз, для якого дії козаків у районі турецького мосту мали стати маневром, що відволікає увагу. По-друге, очевидно за погодженням із польним гетьманом С. Любомирським до участі в нічній атаці запорожців на турків вирішено було залучити польську роту під командуванням ротмістра Бобовського, а також чимало пахолків із польського війська.

23 вересня з настанням темряви дві тисячі козаків (за менш вірогідними даними, їх було від кількох сотень до 1200 осіб) разом із ротою Бобовського та багатьма пахолками переправилися на лівий берег Дністра. Дотримуючись тиші, вони рушили до турецького мосту, під яким розташувався табір противника. Як видається, після вчорашнього нічного бою турецьке командування звернуло прискіпливу увагу на цей стратегічно важливий об'єкт, залучивши до його охорони чимале військо. У ніч із 23 на 24 вересня пильнувати підступи до нього із лівого берега було послано близько двох тисяч вояків. Напевно вони не сумнівалися у своїх силах, як і в тому, що противнику забракне безрозсудної зухвалості, щоби щонаочі атакувати в одному і тому самому місці. Через те турки, сховавшись від осінньої прохолоди у наметах, заснули безтурботним сном.

Тим часом козаки несподівано навально вдарили на ворога. Багато турків загинули в наметах, так і не прокинувшись. Розбуджені ж шумом та підстьобнута панічним страхом вояки кинулися утікати до свого мосту, сподіваючись знайти там порятунок. Однак його в'їзду браму було зачинено. Охорона мосту відкрила вогонь по утікачах, гадаючи, що це ворог. Опинившись між двома вогнями, турецькі вояки почали кидатися у холодну дністровську воду, де на них чекала неминуча смерть. Тим часом не було кому організувати оборону турецького табору. Запорожці знову обезглавили його військовий провід, адже їхні цілеспрямовані удари досягли своєї мети: було вбито двох пашів.

Нарешті козаки пробилися до мосту, скинули з нього близько 200 вояків противника. Ступивши на міст, вони спробували його зруйнувати. Однак зробити це було непросто, оскільки міст мав міцну конструкцію, розраховану на перевезення багатотонних гармат. Як уже зазначено, міст стояв на густо вбитих у дно масивних дерев'яних палях, а зверху був вимощений колодами. Він мав проїжджу частину забутовану ґрунтом, а також, за деякими даними, викладену дерном. Міст мав перила, а з обох боків оббиті залізом в'їзні брами на кшталт воріт із підйомним мостом. Проте для запорожців нездоланною

перешкодою стала не так конструктивна міцність мосту та неприступність його брами, як обмаль часу для здійснення задуманого. Чи не у той самий момент, як вони на нього увірвалися, бойова обстановка почала для них загрозливо змінюватися: із правого берега на допомогу своїм рушили яничарські підрозділи.

Я. Собеський навів власне пояснення цейтноту, в якому опинилися козаки. Він стверджував, що вони «попри заборону свого гетьмана займалися здобичництвом». Можливо і справді запорожці запізнилися з виходом на свій головний рубіж атаки через те, що, як і минулого разу, полювали за здобиччю. Однак і без цього вони не могли мати достатньо часу, аби зруйнувати ворожий міст. Адже їхня бойова операція розгорталася зовсім поряд із головними силами турецької армії, розташованими на правому березі Дністра. Не дивно, що на галас, який здійнявся на лівому березі, з правобережного табору до мосту почали сипатися турецькі вояки. Козаки не стали чекати, коли турки перебіжать через нього, і швидко ретирувалися, тягнучи із собою велику здобич. У подарунок королевичу Владиславу вони привели «чорного арапа», господарем якого донедавна був хтось із двох убитих під час бою пашів.

Турки зазнали дошкульних втрат. Запорожці за підтримки роти польських жовнірів, а також пахолків знищили близько тисячі вояків противника. Число загиблих з боку армії Османа II збільшилося на декілька сотень, коли натовп утікачів із лівобережного турецького табору спочатку потрапив під вогонь охоронців мосту, а потім кинувся в осінні дністровські бистрини. За свідченням авторів деяких щоденників Хотинської війни, загальні втрати турків тієї ночі становили близько 2 тисяч осіб. Тим часом козаки, які були майстрами нічного бою і діяли, спираючись на фактор раптовості, усі до одного повернулися до свого табору. Втрати роти Бобовського були незначні: за одними даними, у ній загинули два, за іншими — сім жовнірів²⁶².

24 вересня на хотинських фронтах не спостерігалось великої активності. Щоправда, Я. Остророг писав у своєму щоденнику про великий турецький штурм із трьох сторін на позиції хотинських оборонців, який відбувся цього дня. Однак низка джерел, що заслуговують на довіру, жодним чином не підтверджують подану Я. Остророгом інформацію. Очевидно цей автор мав на увазі події, які відбулися наступного дня, тобто 25 вересня (щоденникової статті під цією датою у його творі немає).

Джерела з історії Хотинської битви доволі однотайні у тому, що 24 вересня за мурами Хотинського замку помер Я.-К. Ходкевич. Щоправда, на початку жовтня 1621 р. у Замостя, де було посполите рушення, з хотинського табору надійшли листи, у яких повідомлено про смерть литовського гетьмана 23 вересня²⁶³. Утім, пізніше чільні учасники посполитого рушення дістали уточнену інформацію, згідно з якою Я.-К. Ходкевич таки помер 24 вересня («про гетьманську смерть уже певна відомість: помер 24 вересня о другій годині по полудню»). За іншими, напевно менш вірогідними даними, смерть литовського гетьмана настала цього дня о 19-й годині. За деякими відомостями, він помер під час нападу епілепсії²⁶⁴.

Смерть Яна Кароля Ходкевича під Хотиніом.
Художник Ф. Смуґлевич. 1806 р.

Королевич Владислав, сенатори і комісари, а також польний гетьман С. Любомирський хотіли приховати смерть литовського гетьмана як від ворога, так і від свого війська. Однак цей секрет тримався недовго. Вже наступного дня у таборі Османа II достеменно знали про цю подію. Звістка про неї швидко поширилася і серед хотинських оборонців. За Я.-К. Ходке-

вичем особливо жалкували німецькі найманці, оскільки він ставився до них «як рідний батько»²⁶⁵. Новина про смерть литовського гетьмана викликала збурення у литовському війську. Його представники запропонували королевичу Владиславу взяти на себе повноваження головнокомандувача, оскільки не бажали бути під військовою владою С. Любомирського. Вони подали королевичу компут свого війська. Тим часом відбувалася гостра боротьба за владу головнокомандувача між С. Любомирським та оршанським старостою Олександром Сапегою. Чутки про цю боротьбу з осудом сприйняли в оточенні Сигізмунда III²⁶⁶. Королевич, усе ж, зміг переконати литовське командування, щоб воно перейшло під владу польного гетьмана. Відтак цей конфлікт вдалося залагодити.

9. Останні великі турецькі штурми

Турецьке командування, попри великі втрати своєї армії, деморалізацію вояків, проблеми з їх продовольчим постачанням не втрачало надію переможно завершити бої під Хотиніом. Турки поспішали, оскільки їх вочевидь лякала перспектива затягнення війни до глибокої осені, не кажучи вже до зими. До того ж, вони напевно не мали великого бажання зустрітися із силами посполитого рушення, яке поволі наближалось до місця Хотинської битви.

Штурм турками позицій хотинських оборонців 25 вересня

Осман II, до якого надійшли свіжі новини про становище хотинських обложених, піднісся духом. Султан вочевидь дійшов висновку, що під Хотиніом настає його зоряний час. Адже армія противника опинилася без головнокомандувача. Сигналом про проблеми у стані хотинських оборонців та про їхнє знесення для Османа II мало стати і те, що як запорожці, так і польсько-литовське військо звузили лінію своєї оборони. Відтак турецьке командування

ухвалило негайно готуватися до масштабного штурму позицій свого противника. Отож, 25 та 28 вересня армія Османа II кинула проти хотинських оборонців усі свої сили, аби змести їх справжнім воєнним смерчем.

Зранку 25 вересня позиції запорожців та польсько-литовського війська почала інтенсивно обстрілювати турецька артилерія з півдня, заходу, а також зі сходу, з-за Дністра²⁶⁷. Сильний артобстріл тривав аж до вечора. Ближче до вечора підрозділи армії Османа II розпочали атаку. Перед її початком противник зробив невдалу спробу психологічно зламати поляків та литовців. Через це татари, яким турецьке командування доручило вразити противника звісткою про кончину Я.-К. Ходкевича, під час герців кричали: «Гетьман вже помер!». Однак оповісники смерті так і не дочекалися паніки або будь-якого замішання серед польських та литовських жовнів.

Турки спрямували свій головний удар на ліве крило запорозько-польсько-литовської армії, насамперед проти лісовчиків, запорожців, а також литовських підрозділів у районі їхніх табірних воріт. Значні сили Осман II кинув також на ділянку оборони польського табору, перед якою напередодні було влаштовано окопи хелмінського воєводи Я. Вейгера. Султанські воєначальники доручили чималому своєму військовому угрупованню разом із татарами виконувати маневр, що відволікає увагу: удавати підготовку атаки на лісовчиків від Дністра.

На перших порах розпочатий армією Османа II наступ розвивався доволі успішно. Турки скористалися тактичними вигодами, які вони здобули від проведеної напередодні їхнім противником раціоналізації лінії своєї оборони. Зайнявши покинуті жовнірами Я. Вейгера окопи, султанські вояки дістали зручну позицію для обстрілу польського табору, а із старих оборонних позицій запорожців вони могли приховано підступити до лісовчиків. Противник у трьох місцях атакував польські позиції.

Під натиском ворога чимало польських жовнів кидали свої окопи і рятувалися втечею. Панічні настрої серед них підіграли польські гармаші, які помилково дали залп по своїх. Однак невдовзі польському командуванню вдалося взяти під контроль критичну для його сил ситуацію, що склалася на фронті. На найнебезпечніші напрямки спішно було послано підкріплення і ворожа атака захлинулася. Невдачєю завершилася також атака яничарів на Литовські ворота, оскільки їх зустрів нищівний вогонь гармат, встановлених у замаскованому блокгаузі. Щільний вогонь із ручної вогнепальної зброї, який вели оборонці, також не додавав охоти яничарам іти вперед, через що вони відступили. Увечері запорозькі козаки здійснили успішну вилазку проти ворога²⁶⁸. Півтори сотні запорожців подалися далеко за межі свого табору і над Прутом напали на турків, які там пасли худобу. Розгромивши противника, козаки з великою чередою худоби, а також п'ятьма захопленими під час бою наметами повернулися до свого табору²⁶⁹.

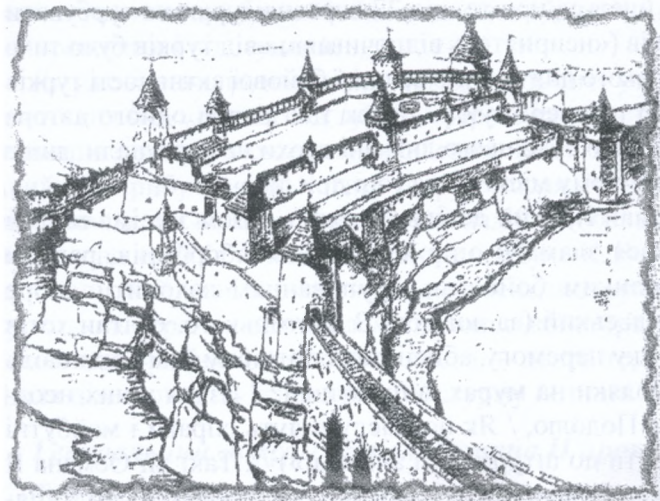
Невдало проведений 25 вересня турецький штурм не виправдав сподівання його організаторів на те, що настав момент критичного знесилення запорозько-польсько-литовської армії. Проте Осман II не втратив надії одним сильним ударом зламати оборону противника й здобути над ним повну

перемогу. За наказом султана у його війську розпочалася масштабна підготовка до вирішального загального штурму запорозько-польсько-литовського табору.

Турецьке командування вирішило піддати цілеспрямованому гарматному обстрілу ті ділянки оборони запорозького та польсько-литовського табору, які невдовзі мали атакувати головні штурмові сили армії Османа II. Відтак 26 вересня, тільки-но припинилися опади, з лівого берега Дністра вдарили десять турецьких гармат, спрямувавши свій вогонь на запорожців та лісовників. Полководці Османа II доручили охорону своїх лівобережних артилерійських батарей 5-тисячному військовому контингенту. Як припускали хотинські оборонці, на тій стороні Дністра міг бути і сам султан, оскільки було помічено дуже багато турків у розкішному одязі. Гарматна канонада затихла лише увечері, однак турецька артилерія не завдала великої шкоди хотинським оборонцям. Згідно з даними джерел, останні втратили двох пахолків. Турецькими ядрами було вбито декілька коней. За деякими даними, запорожці цього дня відбили два турецькі штурми²⁷⁰. Однак чи справді були ці штурми, сказати напевне не можна, оскільки решта джерел про це не повідомляють.

Зрозумівши, що 26 вересня турки не розпочинатимуть широкомасштабний штурм, польське командування вирішило активізувати налагодження мирних переговорів із противником. До турецького табору було відправлено К. Вевеллі, представника мультянського господаря, який перебував у польсько-литовському таборі від 22 вересня. Йому доручили поінформувати турків, що польська сторона не проти початку мирних переговорів, однак наполягає на гарантуванні безпеки своїх послів²⁷¹.

На думку деяких дослідників, 27 вересня, попри несприятливу погоду, холод та сніг, Осман II спробував змінити стратегічну схему ведення бойових дій,

Фортеця у Кам'янці-Подільському.
Графічна реконструкція Є. Пламеницької

якої турки дотримувалися увесь час свого перебування під Хотином. Султан разом із новим візирем Ділавером-пашею й у супроводі чималого війська рушив на лівий берег Дністра підкорювати українські замки. Аби хоч якось завдати туркам, С. Любомирський послав проти них кілька легких кінних корогв на чолі із Сенявським. Головною метою цієї виправи Османа II було здобути Кам'янець-Подільський.

Підійшовши під це місто, турки зробили по ньому декілька десятків гарматних пострілів. Утім, Осман II швидко усвідомив мізерність своїх сил, що стояли під мурами могутньої фортеці. Турки не затрималися під Кам'янцем і рушили до невеликого замку у Панівцях. Він мав міцні мурі і стояв у важкодоступному місці, на високій скелі над Смотричем. Хоча його залога не вражала своєю чисельністю (складалася лише із 40 осіб), однак оборонців Панівців не збентежили постріли турецьких гармат та вигляд ворожого війська на чолі із самим султаном. Серед замкової залози були вправні гармаші. У такій ролі виступив також якийсь невідомий на ім'я священник. Йому вдалося з гармати знищити двох найкращих артилеристів султана. Осман II збагнув, що Панівці не взяти одним наскоком й облога замка може розтягнутися надовго, через це наказав відступити. Пройшовши зі своїм військом повз Жванець, султан після бездарно проведеного рейду по українській території повернувся до свого табору²⁷².

Справді, розповідь про виправу Османа II на чолі своїх підрозділів на лівий берег Дністра з метою здобути штурмом Кам'янець-Подільський є у деяких джерелах — як-от у написаній 1670 р. віршованій хроніці «Хотинська війна» Вацлава Потоцького. У ній йдеться і про невдачу спробу султана захопити Кам'янець-Подільський (вражений неприступністю фортеці, зведеної на скалах, Османа II начебто поцікавився, хто її збудував і почув у відповідь: «Бог!»). На що султан кинув: «То нехай її здобуває Бог!», і про влучного попа-гармаша з Панівців, який змусив відступити від свого замку грізного турецького султана, і про мудре рішення С. Любомирського послати проти турків кінні підрозділи Сенявського (попри те, що у польсько-литовському таборі давно здохла від голоду більшість бойових коней)²⁷³.

Тим часом у щоденниках Хотинської війни, у яких зазвичай велику увагу приділяли особі Османа II — його словам, розпорядженням та діям під Хотином — жодним словом не згадано про кам'янецький рейд султана. Навпаки, у джерелах, що заслуговують на довіру, йдеться про те, що 27 вересня турки не турбували принаймні поляків та литовців («неприятель відпочивав»; «від турків було тихо увесь день»)²⁷⁴. Той факт, що цього дня не було великої бойової активності турків щодо сил С. Любомирського підтверджують також такі рядки одного автора діаріуша Хотинської війни: «Тихо було цього дня, ані трохи не наступали, лише потужна сторожа стала на звичному місці — на горі при лісі»²⁷⁵.

Є вельми дивним, що Осман II, який декілька тижнів разом з усіма своїми силами безуспішно намагався зламати опір хотинських оборонців, раптом вирішив із порівняно невеликим бойовим угрупованням захопити добре укріплений Кам'янець-Подільський (за логікою В. Потоцького, султан хотів здобути хоч на цьому напрямку перемогу, аби дістати потрібну йому відповідь на запитання: «Чи слабші поляки на мурах, аніж у полі? / Взяти у них неодмінно потрібно Кам'янець в Подолу, / Як по маслу підуть справи і майбутні трактати. / Отже, наказав взяти до штурму усі апарати»)²⁷⁶. Такі дії Османа II видаються особливо нелогічні ще й через те, що на здобуття Кам'янця-Подільського він відвів собі менше доби, адже вже на 28 вересня було заплановано генеральний штурм турками хотинських обложених. Відтак, якщо

султан не повернувся б до початку цього штурму, то його армія змушена була б іти в бій ослабленими силами.

Прикметно, що у «Кам'янецькій хроніці» йдеться про те, що наприкінці вересня 1621 р., власне 29 числа, коли С. Журавинський та Я. Собеський вирушили з посольською місією у розташування армії Османа II, турецьке командування послало татар із вісьмома гарматами, а також 500 яничарів на здобуття Панівців. Це військове угруповання увесь день штурмувало замок, однак не спромоглося його захопити і відступило²⁷⁷. Навіть якщо не брати до уваги хронологічні розбіжності між описаним вище повідомленням «Кам'янецької хроніки» та інформацією про «кам'янецький» рейд Османа II, можна зробити цілком обґрунтоване припущення, що особисто султану, як могутньому володареві, було негоже уподібнюватися до якогось пересічного командира своєї армії, щоб лише із кількома сотнями яничарів, а також татарами іти штурмувати невеличкий замок. Впадає в око і те, що вірменський хроніст Аксент із Кам'янця не згадав у своїй праці про наступ Османа II на Панівці, хоча, якщо такий факт справді був, він напевне не оминув би його. Цей автор не подав також інформацію про провальний штурм турецьким султаном Кам'янця-Подільського — попри те, що ретельно фіксував у «Кам'янецькій хроніці» усі помітні події, які стосувалися його міста. Усе це дає підстави зробити висновок, що насправді ніякого рейду 27 вересня турецьких підрозділів на Кам'янець-Подільський не було.

Тим часом 27 вересня сили Османа II продовжили активно готуватися до генерального штурму позицій противника. Через це турки піддали потужному артилерійському обстрілу запорозький табір. Однак, як і напередодні, козаки не зазнали від гармат противника якоїсь великої шкоди. Турецьке командування маневрувало своїми силами, аби розвідати слабкі місця у запорозькій обороні. Після артилерійської підготовки воно наказало своїм підрозділам наступати у напрямку козацького табору. За наказом П. Сагайдачного усе його військо вишикувалося до бою. Побачивши це, турки не наважилися зблизитися із запорожцями і відступили.

Як уже зазначено, на відміну від запорозького, у польсько-литовському таборі цього дня був «спокій від турків». Проте серед знуджених окопними буднями жовнірів спостерігалось поживавлення. Вони вітали королевича Владислава, який по прибутті під Хотин уперше після тривалої хвороби постав перед військом верхи на коні. З'явилися обнадійливі ознаки того, що скоро війні буде покладено край. Із турецького табору прибули К. Вевеллі та Я. Зелінський. Вони привезли глейт, тобто охоронний документ, що гарантував безпеку на польсько-турецьких переговорах послам від польської сторони. Турки заявили про свою готовність прийняти польського посла — попри те, що у їхньому таборі активно йшла підготовка до генерального штурму позицій хотинських оборонців²⁷⁸.

Генеральний штурм армією Османа II противника 28 вересня

Турецьке командування спробувало кардинально змінити ситуацію під Хотином на свою користь 28 вересня. Цього дня турки провели генеральний штурм позицій хотинських оборонців, вклавши у нього усі свої сили. Йому

судилося стати останньою великою наступальною операцією армії Османа II під час Хотинської битви. Зранку потужно вдарили гармати турецьких батареї, розташовані як на правому, так і на лівому березі Дністра. За деякими даними, турки влаштували бойові позиції для своїх гармат у дев'ятьох місцях. Із лівого берега Дністра по хотинських оборонцях били 27 гармат, від вогню яких найбільше діставалося лісовчикам. Батаря з 25 чималих польових гармат розмістилася там на пагорбі. Окрім них вогонь вели також дві важкі гармати, які перевозили кільканадцять пар буйволів. Багатотисячне татарське військо охороняло артилерійські батареї. Ряд татарських підрозділів із корогвами стали у бойовому строю під гаєм. Їхнім завданням було форсувати Дністер і вдарити на хотинських оборонців.

Осман II наказав своїм лівобережним батареям вести вогонь насамперед по лісовчиках. Темп стрільби був такий високий, що здавалося ніби жовніри стріляють з мушкетів під час муштри. Увесь день від грому потужних пострілів та ударів ядер аж здригалася земля. Одним ядро було убито сімох лісовчиків. Ядра важких облогових гармат сягали також наметів королевича Владислава, розташованих поблизу його глинобитної хатинки. Утім, вони не завдали силам королевича великих збитків. Щоправда, одному найманцеві-шотландцю Владислава, кальвіністу за віросповіданням, ядро влучило в голову. Начебто це ста-

лося у той момент, коли він, перебуваючи у наметі, піднімався із землі, щоб сісти до столу, за яким сиділи його товариші (за іншими даними, цей найманець загинув перед наметом королевича)²⁷⁹. Після багатогодинного артилерійського смерчу штурмові підрозділи турецької армії з потужним бойовим окриком пішли в атаку. За боєм спостерігав сам Осман II, який уместився під балдахіном на горі Городище. Напроти султана на двох слонах сиділо четверо його вояків — вони били в барабани і сурмили в зурни, підбадьорюючи своє військо. Тим часом турецькі воєначальники різних рангів по-своєму заохочували своїх підлеглих до атаки — підганяли їх ззаду ятаганом та булавами.

Османський військовий оркестр (мехтер)

Головний удар турків був спрямований на лівий, південний фланг оборони противника. На запорожців наступали сіпагі і, очевидно, деякі яничарські підрозділи. Їх підтримували вогнем лівобережні турецькі батареї. Однак турки не спромоглися прорвати козацьку оборону. Під час запеклого бою запорожці відкинули нападників від своїх позицій.

Після полудня великі сили яничарів пішли на приступ табору лісовчиків. Турецьке командування розраховувало на цьому напрямку атаки на гарантований успіх. Адже після того, як запорожці перенесли північніше лінію своєї оборони, позиції лісовчиків стали доволі вразливими. Турецькі вояки не лізли уперед наосліп. За можливості вони ховалися за дерева, використовували для свого захисту особливості рельєфу, де розгортався бій, а також залишки старих оборонних укріплень запорозьких козаків. Яничари прикривалися щитами, зробленими спеціально для цього штурму. Пліч-о-пліч з яничарами наступали спішені турецькі кіннотники. З лівого берега Дністра гучно лунали бойові окрики татар. Дскілька разів вони спрямовували своїх коней у воду, щоби форсувати ріку. Однак загороджувальний вогонь із протилежного берега змушував їх вертатися назад. Невідомо, наскільки серйозними були наміри татар переправитися через Дністер і вступити у бій. У будь-якому випадку демонстративні маневри татар на лівому березі ріки відвертали на них частину сил хотинських оборонців, сприяючи, отже, наступальним діям турецької армії на правому березі Дністра.

Яничари

Лісовчики чи не одразу після початку турецького наступу опинилися у критичній ситуації. Їхнє становище ускладнювало те, що вони погано окопалися з того боку, де раніше був запорозький табір. До того ж, ручна вогнепальна зброя, яка у них була — короткоствольні рушніці (карабіни) та пістолі, виявилася доволі слабким стримуючим засобом проти багатотисячного валу атакуючих турків. Щоб протриматися, лісовчики змушені були заряджати свою зброю шротом і, навіть, наконечниками стріл. Можливо це певною мірою підвищувало вражаючу дію їхньої вогнепальної зброї, однак до такого кроку їх вочевидь спонукав брак куль. Через скрутні обставини, у яких опинилися лісовчики, ними щораз більше опановувала невпевненість, що межувала з панікою. Однак туркам так і не вдалося прорвати фронт на цій

ділянці. С. Любомирський, польський головнокомандувач, вчасно відправив на допомогу лісовчикам кілька підрозділів. Він також наказав, щоб кожна корогва прислала їм у підкріплення принаймні десяток жовнірів. Лісовчиків підтримали своєю зброєю також запорозькі козаки. Відтак кілька ворожих приступів успішно було відбито²⁸⁰. Критичне становище під час боїв 28 вересня лісовчиків напевно породило чутки про те, що турки «заледве на волосок» були від захоплення польських шанців. На коня сів навіть змучений хворобою королевич Владислав.

Оборона польського прапора під Хотиним 1621 р.
Художник Ю. Косак. 1892 р.

28 вересня турецьке командування не обмежилося запсклими штурмами запорожців та лісовчиків. Значні сили воно кинуло проти польсько-литовського табору, що був атакований із кількох сторін. Особливо активною була турецька артилерія, у тому числі важка. За деякими даними, упродовж цього дня противник зробив у бік хотинських оборонців близько 1500 пострілів²⁸¹. Щоправда, війська Османа II діяли на ділянці польсько-литовського фронту доволі мляво. Вони вели наступ, зокрема, на Польські ворота, а також від церкви на польські окопи. Як зазначав добре поінформований про перебіг подій цього дня белзький підкоморій Мацей Лесньовський, який від самого початку воєнної кампанії перебував зі своїм полком під командуванням коронного польного гетьмана, противник всьми великими силами десь із півгодини атакував польські позиції, однак діяв «несміливо»²⁸².

У районі хотинської церкви жовніри вийшли за вали й відкинули ворога аж до лісу. Невдачею завершилася також атака турків з боку окопів, у яких раніше розміщувалися жовніри хелмінського воєводи Я. Вейгера. На цьому напрямку наступальний порив противника розвіяли гармати, розміщені у замаскованому редуті, зведеному Т. Шембергом²⁸³. Прикметно, що гарматний залп із цього редуту викликав у турків містичний жах, оскільки на них полетіло щось зелене: воно сікло по обличчю, «душило і вбивало». Турецькі вояки вирішили, що противник застосував проти них небезпечні чари. Насправді усе було прозаїчніше, адже «зелений» постріл спричинили віхті трави, якими польські пушкарі ущільнювали у гарматних стволах порох²⁸⁴.

У джерелах не збереглося інформації, на основі якої можна було б точно визначити втрати воюючих сторін, яких вони зазнали 28 вересня під Хотином. У польських джерелах доволі стримано йдеться про втрати польсько-литовської армії, зокрема, є звітка про 30 убитих. Водночас у них наголошено на великій кількості загиблих та поранених в армії Османа II («трупні лежали як мла»). Приміром, стверджується, що на полі бою полягли три тисячі турків, а дві тисячі дістали поранення²⁸⁵. Загалом, у джерелах можна знайти повідомлення про загибель від близько однієї до трьох тисяч і, навіть, кільканадцяти тисяч турків. Можна припустити, що ближчою до реальної є інформація про втрату турками близько 1 тисячі осіб²⁸⁶. За деякими даними, серед полеглих турків було троє пашів²⁸⁷.

Що ж до втрат запорозького війська, то, напевно, вони були порівняно невеликі. В одному з діаріушів Хотинської війни є дані про 20 убитих захисників Хотина, напевно як запорожців, так і лісовчиків. Причому в інших джерелах є звітка про те, що 28 вересня лісовчики втратили не менше десятка осіб²⁸⁸. Звідси напрашується висновок, що під час цього генерального турецького штурму загинуло близько десяти запорожців. Опосередкованим підтвердженням порівняно малих втрат у запорозько-польсько-литовській армії по завершенні зазначеного турецького штурму можуть бути дані про втрати воюючих сторін, наведені у творі М. Наїми. Попри схильність цього османського хроніста до тенденційного перебільшення втрат противників армії Османа II, торкаючись теми втрат на полях Хотинської битви 28 вересня, він обмежився лише згадкою про захоплення татарами 40 полонених й утоплення кільканадцяти «ляхів» у Дністрі. Водночас він змушений був визнати втрату армією султана «безлічі людей і коней, окрім великої кількості поранених»²⁸⁹. Отже, зусилля, яких армія Османа II доклала під час цього генерального штурму, виявилися марні. Вони лише зайвий раз продемонстрували безсилля турецьких підрозділів та їхню велику втому від війни.

¹ Див.: Хотинська війна: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Уклад. Г. К. Погодіна, Л. А. Туркевич, Г. Г. Чебан. — Чернівці, 1995; Хотину --- 1000 років (Науково-допоміжний бібліографічний покажчик). — Чернівці, 2002.

² Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.); *Его же*. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков.

³ *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621); *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — Warszawa, 1988; *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979.

⁴ Див., наприклад: *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 460–519 zw. s.; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621; AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 1–81; *Zbigniewski P.* Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 43–64 (див. також рукописи з використанням цього щоденника: *Woyna uradzona pospolitem ruszeniem przeciw możności Osmana cesarza tureckiego, 1621* // AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 12. — S. 703–718; *Diariusz obozowy woyska Króla lego Miłości Zigmumta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilniskigo przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621.* — S. 1000–1026; *Diariusz polski, 1621* // Biblioteka Rac. — Rkps. № 2. — S. 37–43 zw. s.; *Nayiasnieyszy niezwycięzony Władysław królewicz polski y szwedzki preciwko nawalnym woyskom tureckim i tatarskim soltana Osmana cesarza tureckiego, 1621* // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 182–199; *Biblioteka PAN w Kórniku.* — Rkps. № 333. — S. 5 zw. s. — 16); *Marchocki M.* Historia albo diariusz rozprawy Woyska Polskiego pod regimentem pana Jana Karola Chodkiewicza wielkiego hetmana litewskiego z Osmanem cesarzem tureckim pod Chocimem, 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 345. — S. 149–156; *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621* // Biblioteka Czart. — Rkps. № 112. — S. 579–605; *Relacya prawdziwa o expediciey przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 520–528 zw. s.; *Diariusz obozu polskiego nad Chocimem, 1621* // Biblioteka Jagiell. — Rkps. № 1896. — S. 57–63, 153–159; *Wyprawa sultana Osmana cesarza tureckiego na wojnę przeciwko polakom, 1621* // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. № 333. — S. 1–5 zw. s.; *Grochowski.* Diariusz utarczek Woyska Polskiego z Pogańskim, 1621 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. № 1051. — S. 440–441 zw. s.; *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem.* — S. 293–294.

⁵ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* / Zebr. *Pauli Z.*

⁶ *Biblioteka Czart.* — Rkps. № 2763. — S. 11–681; *Biblioteka Czart.* — Rkps. № 3911. — S. 5–76; *Biblioteka PAN w Kórniku.* — Rkps. № 328. — S. 1–46;

⁷ *Sobieski J.* Commentariorum Chotinensis Belli libri tres. — Dantisci. 1646. Переклад на російську мову *К. Мельника*: История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 44–126.

⁸ AGAD. — APP. — № 36. — S. 1; *Diarius seu gesta in castris Polonicis in Valahia contra Turcaum Imperatorem* // Biblioteka Czart. — Rkps. № 112. — S. 529–535 zw. s.); *Diariusz belli Polonorum cum Turcis gesti a 2 Septemb. ad 2 Octob. 1621* // Biblioteka Rac. — Rkps. № 2. — S. 990–996.

⁹ *Zeitung aus Walachen. Was sich anno 1621... in... Feldzuge wider... den Türcken und Tartern... begeben und zugetragen.* — В. м. др., 1622 // *Biblioteka Narodowa w Warszawie.* — Mf 1590. Цю працю у перекладі на російську мову опублікував Ю. Мицик: *Вести из Валахии* // *Мыцык Ю. А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. — В изд.: *Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени.* — Днепропетровск, 1985. — С. 125–135.

¹⁰ *Вести из Валахии.* — С. 133.

¹¹ *Я. Собеський до К. Збарзького, 22.IX 1621* // *Biblioteka Rac.* — Rkps. № 138. — S. 54 zw. s. — 56 zw. s.; *Biblioteka Czart.* — Rkps. № 112. — S. 536–539. Цей лист свого

часу опублікував Ю. Третяк, використавши його рукопис із бібліотеки ім. Чарторийських (*Tretiak J. Historia wojny chocimskiej* (1621). *Dodatki*. — S. 202–206). Між цими копіями листа Я. Собеського до К. Збараського від 22 вересня 1621 р. є деякі відмінності, приміром щодо визначення часу і місця певних бойових дій, чисельності військових сил тощо.

¹² Н. Божі до П. Пюізіє, 28.XI 1618 // *Bibliothèque nationale de France*. — Fr. — Ms. 15928. — F°. 315.

¹³ *Nouvelle biographie générale*. — Paris, MDCCCLXII. — P. 187.

¹⁴ М. Лесньовський до Т. Замойського, 8.IX 1621 // *Biblioteka Raczyński*. — Rkps. № 2. — S. 976–977.

¹⁵ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 5.X 1621 // *AGAD*. — *Extranea*. 61/97; 7.X 1621 // *Ibid.* — *Extranea*. 61/97; 8.X 1621 // *Ibid.* — *Extranea*. 61/97; 9.X 1621. — Потелнич // *Ibid.* — *Extranea*. 61/97; 9.X 1621. — Немирів // *Ibid.* — *Extranea*. 61/97.

¹⁶ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 119; *Lubomirski S. Diariusz wojny polskiej z Turkami pod Chocimem r. 1621*. — S. 71, 72.

¹⁷ *Jan Hrabi z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 18.

¹⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 120, 121.

¹⁹ *Lubomirski S. Op. cit.* — S. 68, 74.

²⁰ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 121.

²¹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 120; *Zbigniewski P. Op. cit.* — S. 44.

²² *Рауба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним* // *Жовтень*. — 1985. — № 4. — С. 107.

²³ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 117–120, 123.

²⁴ *Ibid.* — S. 123.

²⁵ *Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. IX.

²⁶ *Zbigniewski P. Op. cit.* — S. 43, 44.

²⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 123.

²⁸ *Zbigniewski P. Op. cit.* — S. 47, 48.

²⁹ *Jerlicz J. Op. cit.* — S. 5, 14.

³⁰ *Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. VIII, IX.

³¹ *Jan Hrabi z Ostroroga. Op. cit.* — S. 18, 23.

³² *Кам'янецька хроніка*. — С. 101.

³³ *Рауба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним*. — С. 107.

³⁴ Переклад (*Starovolsci S. Eques Polonus. — Venetiis, 1628*) Д. Вирського: *Вирський Д. Річ-посполитська історіографія України (XVI — середини XVII ст.)*. — К., 2008. — Додатки. — С. 383.

³⁵ *Історія Кам'янецької хроніки // Жовтень*. — 1985. — № 4. — С. 107.

³⁶ *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany // Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej Polski*. — T. 1. — S. 140.

³⁷ *Jan Hrabi z Ostroroga*. Op. cit. — S. 23; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 83.

³⁸ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621 // Biblioteka Czart.* — Rkps. № 112. — S. 583 zw.: *Relacya prawdziwa o expedicyey przeciwko Turkowi, 1621 // Biblioteka Czart.* — Rkps. № 112. — S. 520.

³⁹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 123, 140, 144.

⁴⁰ *Ibid.* — S. 123.

⁴¹ *Ibid.* — S. 120.

⁴² *Ibid.* — S. 125.

⁴³ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD.* — APP. — Rkps. № 36. — S. 36; *Пamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 144.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 83.

⁴⁶ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 2.VI 1621 // *Biblioteka PAN Kórn.* — 292. — S. 168.

⁴⁷ *Древний помянник Киево-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ.* — К., 1903. — Кн. 17. — Вып. 4. — С. 57.

⁴⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 165, 166.

⁴⁹ *История русов или Малой России*. — М., 1846. — С. 45.

⁵⁰ *Лист аноніма до невідомої особи, 24.III 1623 // Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки)*. — С. 442.

⁵¹ Я. Белецький до невідомого, 4.VI 1622 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. № 2. — S. 1249-1250.

⁵² М. Броневський до К. Радзівілла, 18.XI 1622 // *AGAD.* — AR. — Dz. V. — Rkps. № 1419. — S. 320.

⁵³ *Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.* — S. 19. — Przur. 47.

⁵⁴ М. Дорошенко до Т. Замойського, 20.V 1623 // *AGAD.* — AZ. — Rkps. № 306. — S. 2, 3.

⁵⁵ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem*. — S. 293.

⁵⁶ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 44.

⁵⁷ *Jan Hrabi z Ostroroga*. Op. cit. — S. 18.

⁵⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD.* — APP. — Rkps. № 36. — S. 19; *Пamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. — S. 125.

- ⁵⁹ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 978.
- ⁶⁰ Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 583 zw.
- ⁶¹ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 520.
- ⁶² Вести из Валахии. — С. 126.
- ⁶³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 471.
- ⁶⁴ Diariucz Expeditionis Vladislai Priñu Poloniae et Suecid contra Turcas et Teychas anno Dni Millmo Sexcenmo Vigemo Primo // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 34–35.
- ⁶⁵ Ordynacya pułków na ekspedycyą wołoską przeciwko cesarzowi turekiemu Osmanowi, osobą swą będącemu pod Chocimem roku 1621, mającemu wojska 700000. — S. 3–4. Див. також: *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 128–129.
- ⁶⁶ Diariucz Expeditionis Vladislai Priñu Poloniae et Suecid contra Turcas et Teychas anno Dni Millmo Sexcenmo Vigemo Primo. — 34 zw. s.
- ⁶⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 471.
- ⁶⁸ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 520.
- ⁶⁹ Ordynacya pułków na ekspedycyą wołoską przeciwko cesarzowi turekiemu Osmanowi, osobą swą będącemu pod Chocimem roku 1621, mającemu wojska 700000. — S. 4, 13.
- ⁷⁰ *Dembolęcki W.* Pamiętniki o lisowczykach. — Kraków, 1859. — S. 47.
- ⁷¹ Ordynacya pułkow, ktore takie bydz y takie chodzic maia, 1621 // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 248; *Comput wojska w Wołoszech pod Chocimem, 1621* // Там само.
- ⁷² Diariucz Expeditionis Vladislai Priñu Poloniae et Suecid contra Turcas et Teychas anno Dni Millmo Sexcenmo Vigemo Primo. — S. 35; Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 978.
- ⁷³ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.
- ⁷⁴ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 43, 44.
- ⁷⁵ *Łopatecki K.* Op. cit. — S. 58.
- ⁷⁶ Diariucz Expeditionis Vladislai Priñu Poloniae et Suecid contra Turcas et Teychas anno Dni Millmo Sexcenmo Vigemo Primo. — S. 35.
- ⁷⁷ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 520.
- ⁷⁸ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 77; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 125, 126.
- ⁷⁹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 125, 126; Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 979; *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 520 zw.
- ⁸⁰ *Sobieski J.* Dyaryusz expedycyi wojenney przeciw Turkom pod Cocimem Roku 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 19–20; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 126.

- ⁸¹ Вести из Валахии. — С. 126.
- ⁸² Opisanie wyprawy Chocimskiej. 1621. — S. 585 zw.
- ⁸³ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 979.
- ⁸⁴ Я. Зелінський до К. Збарзького, IX 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 973; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 126, 127.
- ⁸⁵ М. Лесньовський до Т. Замойського, 8.IX 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 976; Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 979, 980.
- ⁸⁶ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi. 1621. — S. 520 zw.; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 127, 128.
- ⁸⁷ Diariusz obozowy woyska Króla Ięgo Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 1003; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 19, 20; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 127; *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 9, 10.
- ⁸⁸ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 128, 129; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 78; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 46.
- ⁸⁹ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 46.
- ⁹⁰ Ibid.
- ⁹¹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 128, 129; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 130.
- ⁹² Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 587.
- ⁹³ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 12; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 46.
- ⁹⁴ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 980.
- ⁹⁵ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 521.
- ⁹⁶ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 47.
- ⁹⁷ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 5.IX 1621 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 248.
- ⁹⁸ История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. — С. 74.
- ⁹⁹ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 521.
- ¹⁰⁰ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 159.
- ¹⁰¹ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 521 zw.; Я. Зелінський до К. Збарзького, 6.IX 1621. — S. 974; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 20; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 47.
- ¹⁰² *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 47; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 24–26; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 131; Я. Зелінський до К. Збарзького, 6.IX 1621. — S. 974.
- ¹⁰³ Вести из Валахии. — С. 127.

¹⁰⁴ Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany // *Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski.* — S. 138. — S. 138; *Biblioteka Jagiell.* — Rkps. № 102. — S. 544.

¹⁰⁵ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 47.

¹⁰⁶ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 13; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 21; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 79; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 131; Зелінський до К. Збараського, 6.IX 1621. — S. 974.

¹⁰⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 131; *История Хотинского похода Якова Собесского. 1621.* — С. 75.

¹⁰⁸ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 47.

¹⁰⁹ *История Хотинского похода Якова Собесского. 1621.* — С. 75.

¹¹⁰ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 20, 21; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 131, 132.

¹¹¹ Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 138; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 21.

¹¹² М. Лесньовський до Т. Замойського, 8.IX 1621. — S. 976.

¹¹³ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 589.

¹¹⁴ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 521 zw.; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 21; Diariusz obozowy woyska Króla Ięgo Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621. — S. 1004, 1005; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621 // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 236.

¹¹⁵ *Вестн из Валахии.* — С. 127; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 521 zw.

¹¹⁶ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 48; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 130; *История Хотинского похода Якова Собесского. 1621.* — С. 76.

¹¹⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 132.

¹¹⁸ *Сас П. М.* Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — Біла Церква, 2010. — С. 393.

¹¹⁹ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 159; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 48; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 81.

¹²⁰ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 159.

¹²¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 112.

¹²² Коротка реляція. 1621 // *Карпо В., Масан О.* Маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 р. — У вид.: *Хотинська війна: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни.* — Чернівці, 2001. — С. 38.

¹²³ Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 325.

¹²⁴ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 132; Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X. 1621 // *Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów. — S. 209.

¹²⁵ Я. Зелінський до К. Збарзького, 6.IX 1621. — S. 975; Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 981; Diariusz obozu polskiego nad Chocimem, 1621. — S. 60.

¹²⁶ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 21; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 48, 49; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 81; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 26, 27.

¹²⁷ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 91, 113.

¹²⁸ *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 91.

¹²⁹ Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 237; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 139; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. S. 22.

¹³⁰ М. Лесньовський до Т. Замойського, 8.IX 1621. — S. 977.

¹³¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 113.

¹³² Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 591; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 522.

¹³³ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 22; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 83; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 28, 29; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 135.

¹³⁴ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 160–161.

¹³⁵ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 982; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 522–522 zw.; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 22; Diariusz obozowy woyska Króla Ięgo Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carla Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. № 2. — S. 1006, 1007; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 82, 83; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 30.

¹³⁶ М. Лесньовський до Т. Замойського, 8.IX 1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. № 2. — S. 977; Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 591–591 zw.

¹³⁷ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 293.

¹³⁸ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości. — Warszawa, 1965. — T. 11, Cz. I. — S. 45, przyp. 24.

¹³⁹ Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 139; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 522 zw.

¹⁴⁰ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 50; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 30, 31.

¹⁴¹ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 23.

¹⁴² *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 93.

¹⁴³ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 982; Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 593, 593 zw; Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 293.

- ¹⁴⁴ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 162.
- ¹⁴⁵ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 84; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 51.
- ¹⁴⁶ М. Лесньовський до невідомого. 19.IX 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 281.
- ¹⁴⁷ Конарський до Опалінського, 10.IX 1621. — S. 982; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 522 zw.; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 23; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 84; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 31, 32; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 140.
- ¹⁴⁸ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 51.
- ¹⁴⁹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 140.
- ¹⁵⁰ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 293.
- ¹⁵¹ Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 238.
- ¹⁵² *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 18.
- ¹⁵³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 140.
- ¹⁵⁴ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 24; *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 18.
- ¹⁵⁵ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 293; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 140, 141.
- ¹⁵⁶ Вести из Валахнии. — С. 127, 128.
- ¹⁵⁷ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 24; *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 163, 164.
- ¹⁵⁸ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 523.
- ¹⁵⁹ *Сас П. М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — С. 276.
- ¹⁶⁰ Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 595 zw.
- ¹⁶¹ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 52; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 85; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 141–143; История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. — С. 86, 87.
- ¹⁶² Кам'янецька хроніка. — С. 101.
- ¹⁶³ Там само.
- ¹⁶⁴ М. Лесньовський до невідомого, 19, 21.IX 1621. — S. 261; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 24; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 85, 86; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 143.
- ¹⁶⁵ Opisanie wyprawy Chocimskiej. 1621. — S. 597.
- ¹⁶⁶ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 143.

¹⁶⁷ М. Лесньовський до невідомого, 19, 21.IX 1621. — S. 281; *Relacya prawdziwa o expedicyeя przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 523; *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 597; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 52; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 87.

¹⁶⁸ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 25; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 89–93.

¹⁶⁹ М. Лесньовський до невідомого, 19, 21.IX 1621. — S. 281. Про переговори комісарів із запорозькими козаками 14 вересня повідомляють також інші джерела: *Diariusz utarczki gycerstwa polskiego z rogańskim, 1621.* — S. 986; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 25. У щоденнику Хотинської війни Я. Собеського, який опублікував Ж. Паулі, щодо цього подано вочевидь помилкову дату — 13 вересня. У рукописі щоденника Я. Собеського, який зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, цієї дати немає. Прикметно, що у зазначеній публікації щоденника Я. Собеського статті від 13 до 17 вересня датовано із запізненням на один день (*Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 144–146; AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 36–39).

¹⁷⁰ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 597 zw; *Relacya prawdziwa o expedicyeя przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 523 zw.

¹⁷¹ *Вести из Валахии.* — С. 128, 129.

¹⁷² *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD.* — APP. — Rkps. № 36. — S. 37; *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 597 zw.

¹⁷³ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 52; *Кам'янецька хроніка.* — С. 101.

¹⁷⁴ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 599.

¹⁷⁵ *Вести из Валахии.* — С. 128.

¹⁷⁶ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 599; *Relacya prawdziwa o expedicyeя przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 523 zw.; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD.* — APP. — Rkps. № 36. — S. 38.

¹⁷⁷ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 25, 26; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 53; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 94; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD.* — APP. — Rkps. № 36. — S. 37, 38; *Кам'янецька хроніка.* — С. 101, 102.

¹⁷⁸ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wołosiech pod Chocimem.* — S. 293 zw.

¹⁷⁹ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 53.

¹⁸⁰ *Podhorodecki L. Chocim, 1620.* — S. 120.

¹⁸¹ М. Лесньовський до невідомого, 19.IX 1621. — S. 281.

¹⁸² *Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1963. — T. 9. — Cz. 2. — S. 298–302.

¹⁸³ *Nowak T.* Op. cit. — S. 296, 301.

¹⁸⁴ *Wimmer J.* Op. cit. — S. 320, 321.

¹⁸⁵ *Ibid.* — S. 327, 328.

¹⁸⁶ Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X 1621. — S. 213.

¹⁸⁷ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 26.

¹⁸⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 146; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 53.

- ¹⁸⁹ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 57.
- ¹⁹⁰ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 59; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 99; *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 26, 27; *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r.* Dostatecznie wypisany. — S. 143; *Кам'янецька хроніка.* — С. 102.
- ¹⁹¹ *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621 // Biblioteka Cart.* — Rkps. № 112. — S. 525; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 57, 59; *Кам'янецька хроніка.* — С. 103.
- ¹⁹² *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 99; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 154.
- ¹⁹³ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 27.
- ¹⁹⁴ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 99; Я. Чаплінський до С. Радзімінського, 1.X 1621. — S. 214; *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r.* Dostatecznie wypisany. — S. 143; *Diariusz utarczki rycarstwa polkiego z pogaństwem // Biblioteka Racz.* — Rkps. 2. — S. 988, 989.
- ¹⁹⁵ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 30; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 50; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 154; *Diariusz utarczki rycarstwa polkiego z pogaństwem.* — S. 989; *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 525.
- ¹⁹⁶ *Кам'янецька хроніка.* — С. 101.
- ¹⁹⁷ *Podhorodecki L.* *Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości.* — Warszawa, 1964. — Т. 10, Cz. 2. — S. 101, 102, 104.
- ¹⁹⁸ Пам'ять нашим послам. п. П. Одинцеві з іншим товариством, чого мають домагатися від панів комісарів, 1625 // *Biblioteka PAN w Kórniku.* — Rkps. № 338. — S. 94; *Компют Війська Запорозького, без дати // Biblioteka Racz.* — Rkps. № 139. — S. 290 zw.
- ¹⁹⁹ Декларація запорозьких козаків, 20.X: 1625 // *Zbiór pamiętników historycznych j dawnej Polsce / Wyd. I. U. Niemcewicz.* — Lwów, 1883. — Т. 6. — S. 198; А. Мужилівський до К. Радзівілла, 24.VII (3.VIII) 1623 // *Мицик Ю.* *Із листування українських письменників-полемістів 1621 — 1624 років.* — С. 336.
- ²⁰⁰ Ресстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році. — С. 250.
- ²⁰¹ *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 144.
- ²⁰² *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 19.
- ²⁰³ *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 122.
- ²⁰⁴ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 56; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 97; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 148, 150.
- ²⁰⁵ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 24.
- ²⁰⁶ Я. Чаплінський до Ю. Радзімінського, 1.X. 1621. — S. 214.
- ²⁰⁷ *Wimmer J.* Op. cit. — S. 329.
- ²⁰⁸ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 100; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 156.
- ²⁰⁹ *Кам'янецька хроніка.* — С. 103.

²¹⁰ Я. Чаплінський до Є. Радзівінського, 1.X. 1621. — S. 215; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 98; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 152.

²¹¹ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10, Cz. 2. — S. 104.

²¹² *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 98.

²¹³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 122, 152.

²¹⁴ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 141.

²¹⁵ Кам'янецька хроніка. — С. 105.

²¹⁶ Вести из Валахии. — С. 130, 131.

²¹⁷ Opisanie wyprawy Chocimskiej. 1621. — S. 595.

²¹⁸ Ibid.

²¹⁹ Кам'янецька хроніка. — С. 105.

²²⁰ Я. Чаплінський до Є. Радзівінського, 1.X 1621. — S. 215.

²²¹ Устава цін на ринках міст Волинського воєводства, VI 1618 // Торгівля на Україні, XIV — середина XVI століття: Волинь і Наддніпрянщина / Ред. М. Ф. Котляр. — К., 1990. — С. 263, 264.

²²² Вести из Валахии. — С. 131, 132.

²²³ Я. Чаплінський до Є. Радзівінського, 1.X 1621. — S. 215.

²²⁴ *Горобець В.* Знач. праця. — С. 82.

²²⁵ Кам'янецька хроніка. — С. 105; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 152.

²²⁶ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 7.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

²²⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 146; Я. Чаплінський до Є. Радзівінського, 1.X 1621. — S. 211; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 239; История Хотинского похода Якова Собеского. — С. 96.

²²⁸ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

²²⁹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 5.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 31; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 150; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 142.

²³⁰ Чаплінський до Ю. Радзівінського, 1.X 1621. — S. 211, 216; Я. Зелінський до К. Збарзького, 6.IX 1621. — S. 975; *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 21.

²³¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 127.

²³² Ibid. — S. 129.

²³³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 38; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 239.

²³⁴ *Urwanowicz J.* Wojskowie «sejmiki» i koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. — Białystok, 1996. — S. 188, 189.

²³⁵ Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 239; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 54; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 38, 39; *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 524; Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X. 1621. — S. 211.

²³⁶ *История Хотинского похода Якова Собесского. 1621.* — С. 96, 97.

²³⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 36.

²³⁸ М. Лесньовський до невідомого, 19. 21.IX 1621. — S. 281 zw.; *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 601; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 27; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 54; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 95; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 147; AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 39; *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 166; Кам'янецька хроніка. — С. 103.

²³⁹ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem.* — S. 293 zw.; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 54; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 95; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 39; *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 166; М. Лесньовський до невідомого, 19, 21.IX 1621. — S. 281 zw.; Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X. 1621. — S. 212; Кам'янецька хроніка. — С. 103.

²⁴⁰ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621.* — S. 601.

²⁴¹ *Ibid.*

²⁴² *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 39.

²⁴³ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 128.

²⁴⁴ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 27; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 54, 55; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 95, 96; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 148; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 240.

²⁴⁵ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 95, 96; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 148.

²⁴⁶ *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 524.

²⁴⁷ *Вести из Валахии.* — С. 130.

²⁴⁸ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 96; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 149; *Tretiak J.* Op. cit. — S. 167.

²⁴⁹ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 27; *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany.* — S. 142.

²⁵⁰ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 167.

²⁵¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 90.

²⁵² *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 41; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 149.

²⁵³ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 23; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 41; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 149, 150; *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 167; История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. — С. 100; Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X. 1621. — S. 212.

²⁵⁴ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 55.

²⁵⁵ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 150.

²⁵⁶ Вести из Валахии. — С. 130.

²⁵⁷ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 23; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 97; Діаріуш турецької війни 1621 р. — S. 142.

²⁵⁸ Diariusz utarczki rycerstwa polskiego z pogańskim, 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 988.

²⁵⁹ *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 23; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 149, 150; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 241.

²⁶⁰ Diariusz obozowy wojska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carla Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621. — S. 1013; *Jerlicz J.* Op. cit. — S. 24; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 150.

²⁶¹ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 524 zw.; Diariusz obozowy wojska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carla Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621. — S. 1013.

²⁶² Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 293 zw.; Dyaryusz expedycyi wojenney przeciw Turkom pod Cocimem Roku 1621 // AGAD. — APP. — Mf 545. — S. 41, 42; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. — APP. — Rkps. № 36. — S. 42; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 150, 181; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 142; Кам'янецька хроніка. — С. 102; Діаріуш [восних дій] під Хотином, 1621 р. // AGAD. — AZ. — Dz. 2. — Rkps. 12. — S. 107. Деякі історики воліють писати про цю нічну виправу не на основі джерел, а лише покладаючись на власну уяву. Приміром, В. Горобець, який чомусь датує цю операцію ніччю із 22 на 23 вересня, зазначає, що, мовляв, запорозці разом із жовнірами Бобовського та «військовою челяддю» скористалися турецьким мостом і «вдерлися по ньому до табору Османа II» (*Горобець В.* Зазнач. праця. — С. 82).

²⁶³ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 7.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

²⁶⁴ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97; Diariusz utarczki rycerstwa polskiego z pogańskim, 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 988; *Jan Hrabí z Ostroroga.* Op. cit. — S. 28.

²⁶⁵ Вести из Валахии. — С. 132.

²⁶⁶ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 525.

²⁶⁷ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1965. — T. 11, Cz. 1. — S. 53.

²⁶⁸ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wołosiech pod Chocimem.* — S. 293 zw.; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 57; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 98; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 151, 152; *Diariusz із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621.* — С. 241; *Podhorodecki L.* *Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1965. — T. 11, Cz. 1. — S. 53.

²⁶⁹ *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 525.

²⁷⁰ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wołosiech pod Chocimem.* — S. 293 zw.

²⁷¹ *Diariusz obozowy wojska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilńskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621.* — S. 1014; *Jan Hrabi z Ostroroga.* — Op. cit. — S. 28, 29; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 153; *Diariusz із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621.* — С. 241.

²⁷² *Podhorodecki L.* *Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1965. — T. 11, Cz. 1. — S. 53, 54; *Ten że. Chocim, 1621.* — S. 132, 133.

²⁷³ *Potocki W.* *Wojna chocimska.* — Wrocław, 2003. — S. 324–344.

²⁷⁴ *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 525; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 153; *Zbigniewski P.* *Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621.* — S. 58.

²⁷⁵ *Diariusz obozowy wojska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilńskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621.* — S. 1015.

²⁷⁶ *Potocki W.* Op. cit. — S. 324 (переклад наш. — П. С.).

²⁷⁷ *Кам'янецька хроніка.* — С. 104.

²⁷⁸ *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 28, 29; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 153; *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany.* — S. 142; *Кам'янецька хроніка.* — С. 102; *Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X. 1621.* — S. 213.

²⁷⁹ *Diariusz obozowy wojska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carła Chodkiewicza woiewody wilńskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621.* — S. 1015, 1016; *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 525 zw.

²⁸⁰ *Diariusz [воснних дій] під Хотином, 1621 р.* — S. 107; *Кам'янецька хроніка.* — С. 102; *Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621.* — S. 525; *Diariusz utarczki rycerstwa polskiego z pogaństwem, 1621 // Biblioteka PAN Kraków.* — Rkps. 1051. — S. 988, 989; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 29, 30; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 59; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 99; *Sobieski J.* *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* — S. 154, 155.

²⁸¹ *П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 7.X 1621 // AGAD.* — *Extranea.* 61/97; 8.X 1621 // *Ibid;* 9.X 1621 // *Ibid.*

²⁸² Diariusz utarczki rycerstwa polskiego z pogańskim. — S. 989.

²⁸³ *Jan Hrabi z Ostroroga*. Op. cit. — S. 38; *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 60; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 100; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 156.

²⁸⁴ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 102.

²⁸⁵ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 294.

²⁸⁶ Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. — S. 603 zw.; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 143; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 241; *Jan Hrabi z Ostroroga*. Op. cit. — S. 31; П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97.

²⁸⁷ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

²⁸⁸ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 525 zw.

²⁸⁹ *Naima M.* Dziennik wyprawy chocimskiej. — S. 168.

Розділ VI

ЗАВЕРШЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ПІД ХОТИНОМ ТА УКЛАДЕННЯ МИРУ

Після неабиякого спалаху бойової активності під Хотином 25 та 28 вересня турецьке та польське командування почали надавати перевагу не так воєнним діям, як мирним переговорам. Що відбувалося на полі Хотинської битви наприкінці вересня — на початку жовтня? У якому руслі розвивалися мирні переговори? До чого зводилися статті укладеного під Хотином турецько-польського мирного договору? Пошуку відповіді на ці запитання, а також на те, що заслужили запорозькі козаки своєю героїчною боротьбою проти армії Османа II, буде присвячено цей розділ.

1. Фактор воєнних підкріплень, що йшли на допомогу захисникам Хотина

Увечері 28 вересня у королевича Владислава зібралася таємна військова рада. Попри те, що турецький штурм було відбито, в її учасників не було святкового настрою. Польське командування не мало впевненості, чи зможе їхня знесилена облогою армія витримати ще один такий штурм. Адаже до пошесних хвороб, голоду і дезертирства, які неабияк дошкуляли їй під Хотином, додалося ще й катастрофічне скорочення боєприпасів. Військова рада ухвалила негайно послати своїх послів до турків, аби розпочати переговори про мир¹.

Владислав IV Ваза.
Художник М. Гунделах,
гравер Л. Кіліан. 1635 р.

Як бачимо, попри успішне відбиття турецького штурму польське командування без жодної паузи почало форсувати мирні переговори з противником. Можливо, автори ідеї квапливого початку переговорів розраховували на те, що, як писав Ю. Третяк, настав найсприятливіший час для відправлення своїх послів до турків? Адаже після щойно відбитого великого штурму противник не мусив би думати про те, що поляки почали схилитися до миру через страх перед його зброєю². Хоч би там як, а польське командування вочевидь не мало жодної гарантії того, що ця його ініціатива не буде витлумачена у таборі Османа II як прояв слабкості і не спровокує новий турецький штурм. І справді, після 28 вересня турки неодноразово перевіряли міцність оборони запорозько-польсько-литовської

армії, хоча робили це вже без того розмаху, що притаманний був їм раніше. Під час переговорів із польськими послами турецька сторона неодноразово демонструвала до них ставлення як до нерівноправних партнерів.

Королевич Владислав, С. Любомирський і комісари, які відверто виявили свою зацікавленість у якнайшвидшому укладенні миру, безперечно знали, що невдовзі їм на допомогу мають прийти підкріплення. Йдеться про посполите рушення, яке наближалося до Хотина (щоправда неквапом) на чолі із Сигізмундом III, а також військо донських козаків, котре рухалося до місця Хотинської битви на заклик запорожців. Повідомлення про ці підкріплення не були секретом і для турків. Звісно, що очікуване прибуття війська посполитого рушення та донців під Хотин так чи так впливало на бойовий дух та стратегічні плани усіх учасників Хотинської битви.

Посполите рушення

Початок процедури скликання посполитого рушення (видання королем так званих перших віці) припав на 25 січня 1621 р.³ Згідно із сеймовою ухвалою від 2 листопада 1620 р. шляхта коронних земель повинна була проходити військовий попис (огляд) перед старостами та воєводами в останній декаді квітня 1621 р., а Великого князівства Литовського — 3 травня. Місцем концентрації шляхетського війська визначено Львів, до якого воно повинно було прибути 4 жовтня і звідти іти під Хотин (утім, литовську шляхту вирішено було залишити на місці через загрозу з боку Швеції).

Шляхта неохоче збиралася на війну, особливо великопольська, бо розраховувала на те, що турецьке вторгнення її не зачепить. По дорозі до Львова шляхтичі займалися грабежами і не надто дбали про військову дисципліну. Якийсь п'яний шляхтич навіть викликав на поєдинок воєводу Яна Тенчинського. Коли останній спробував застосувати до нахаби військові правила, порушника захистили усі шляхтичі, змусивши воєводу відступитися. У визначений термін посполите рушення так і не зібралось під Львовом. До середини жовтня туди підтягнулася лише мазовецька, краківська, сандомирська, люблінська шляхта, а також шляхтичі з Руського воєводства. Шляхта Волинського воєводства сконцентрувалася під Глинянами, а Київського — під Золочевом. Шляхтичі низки воєводств усе ще перебували за Віслою. Загальна чисельність шляхетського ополчення становила близько 20 тисяч осіб. Чимало шляхтичів із різних повітів усе ще були в дорозі⁴.

Отже, під Хотином уже місяць тривали запеклі бої, а посполите рушення все ще перебувало на стадії стягування своїх сил. Що собою являло посполите рушення у час, коли Хотинська війна наближалася до своєї розв'язки, а відтак свіжі воєнні підкріплення для хотинських оборонців мали колосальне значення? Світло на це певною мірою проливають листи з місця подій учасника посполитого рушення П. Гембіцького. Цей автор мав інформацію не лише про реальний стан на той час шляхетського ополчення, а й був обізнаний із політичним аспектом перебування у цьому поході Сигізмунда III. Ще 2 жовтня він перебував у Варшаві, звідки повідомляв Гнезненському архієпископу Вавжинцю

(Лаврентію) Гембіцькому про зміст листів Я.-К. Ходкевича та С. Любомирського до короля ще за вересень (очевидно 10 числа) 1621 р., у яких був заклик надати їм допомогу, а також повідомлено про стійкість і мужність шляхетства та визначну відвагу запорозьких козаків. 4 жовтня П. Гембіцький у складі сил посполитого рушення, очолених Сигізмундом III, дістався Любліна⁵.

5 жовтня 1621 р. П. Гембіцький у своєму листі із Красного Ставу до Л. Гембіцького писав, що у посполите рушення продовжували вливатися ополченці. Цього разу до Красного Ставу підтягнулися шляхтичі кількох повітів⁶. 6 жовтня сили посполитого рушення прийшли до Замостя. У ньому Сигізмунд III разом з усім своїм двором мав приємність відпочити на бучному бенкеті. Короля вітали студенти та викладачі Замойської академії, міщани, місцеве духовенство⁷.

Проте Сигізмунд III та його оточення не могли сповна насолодитися розвагами у Замості та гостинністю місцевих мешканців. Адже настрої їм явно зіпсувала чутка, що Осман II вирішив разом зі своїми силами і татарами рушити проти польського короля. Шляхтичі вельми стривожилися, адже посполите рушення все ще не зібралось. Під Львовом у той час стояли не більше кількох тисяч ополченців. Надходили повідомлення про невеликі групи ополченців, що йшли до місця збору. Тим часом із багатьох воєводств не було жодних певних відомостей про результати воєнної мобілізації. Утім, багато хто із шляхтичів розумів, що сили посполитого рушення, незалежно від того, сконцентровані вони, чи ні — у воєнному плані мало чого варті без професійних жовнірів, найманців. Тим часом у Замості боєздатними були лише підрозділи, що перебували при королі.

Посполите рушення біля броду. Художник Ю. Брандт. 1880 р.

7 жовтня ополченці разом із Сигізмундом III прибули до містечка Томашева, яке належало київському воєводі Т. Замойському. Сигізмунд та його свита дістали у ньому все, чого побажала їхня душа. Переночувавши у Томашеві (нині місто Томашівського повіту Люблінського воєводства), військо посполитого рушення змінило порядок маршу. Якщо раніше ополченці йшли звичайним способом, то тепер, відчувши близький подих війни, вони просувалися рухомим

табором. Перед їхніми очима відкривалася картина спалених поселень Руського воєводства — їх знищили татари декілька тижнів тому. Шляхтичам-ополченням почала дошкуляти дорожнеча на продукти харчування, не вистачало корму для їхніх коней⁸.

9 жовтня Сигізмунд III зі своїм військом зупинився у Потеличі (нині село Жовківського району Львівської області). За три тижні до їхнього приходу частину цього містечка спалили татари. Вони вбили, а також захопили у полон багато людей у навколишніх селах. За свідченням П. Гембіцького, король мав намір по прибутті до Львова якнайшвидше надати хотинським оборонцям підкріплення вояками, а також доставити їм продовольство. Задум Сигізмунда III полягав у тому, щоб, не чекаючи стягнення усіх сил посполитого рушення, негайно рушити від Львова під Кам'янець-Подільський із наявним військом. В оточенні короля розраховували, що під Хотином армія Речі Посполитої ще має достатній запас міцності, у тому числі пороху (якого було, щоправда, начебто лише сім бочок), аби дочекатися підкріплення.

Прибувши 9 жовтня увечері із Потелича до Немирова (нині смт Яворівського району Львівської області), учасники посполитого рушення дізналися про різні тривожні для них відомості. О 8-й годині вечора їм стало відомо, що татари великим військом, в якому були і яничари, пройшли у двох милях від Львова, начебто ідучи у бік посполитого рушення. За годину до них надійшло повідомлення з Яворова — опівдні 9 жовтня у передмісті цього поселення татари забирали у полон місцевих мешканців, а також висікли Бунів (нині с. Яворівського району Львівської області)⁹.

Серед учасників посполитого рушення, котрі зупинилися у Немирові, був Я. Задзік. Він, як і П. Гембіцький, мав доступ до інформації про королівські плани ведення війни з використанням шляхетського ополчення. Згідно з його даними, Сигізмунд III та його військо розраховували прибути від Немирова до Львова у понеділок, 11 жовтня. Побувши там два — щонайбільше три дні, король із посполитим рушенням мав іти до Кам'янця-Подільського, аби надати термінову допомогу хотинським обложеним. Отже, П. Гембіцький, так само як Я. Задзік, наголошував на гарячому бажанні Сигізмунда III якнайшвидше прийти на виручку хотинським обложеним. Із повідомлення цього сановного інформатора випливає, що король, попри розмови про спішний похід під Хотин,

Сигізмунд III на коні.
Художник П. Рубенс (?).
Близько 1624 р.

все ж, збирався побути деякий час у Львові — очевидно для того, щоб залагодити якісь поточні справи, пов'язані з посполитим рушенням. Схоже також, що король не мав наміру відмовлятися від кількаденного відпочинку у цьому місті. Щодо сил посполитого рушення, які вже стояли під Львовом, то Я. Задзік скептично оцінював їхню боєготовність. Він писав, що там зібралось багато безпомічних ополченців, котрим, як потенційним боягузливим утікачам, краще було б залишитися удома¹⁰.

Оборонці Хотина, які потерпали від голоду та нестачі боєприпасів, з нетерпінням чекали на прибуття посполитого рушення. Проте воно ніяк не могло стягнути свої сили докупити у визначені мобілізаційним планом терміни. 1 жовтня до Хотина таки пробився продовольчий обоз із Кам'янця, який послали туди ще в ніч із 22 на 23 вересня. Однак того, що він доставив, було надто мало, аби задовольнити на скільки-небудь тривалий час бодай мінімальні потреби обложених. Через це наприкінці вересня — на початку жовтня 1621 р. в руках у польського командування залишався чи не єдиний дієвий інструмент, за допомогою якого можна було на мінімальному рівні підтримувати боєздатність своєї армії. Йдеться про поширення серед жовнів різної оптимістичної для них інформації задля того, аби спонукати їх і надалі тримати облогу. Приміром, говорили, що на допомогу хотинським оборонцям іде велике військо донських козаків, яке от-от має з'явитися. Аби жовніри не панікували, дізнавшись про катастрофічне танення у їхньому війську запасів пороху, серед них поширювали неправдиву інформацію про те, що, мовляв, обоз військових постачальників під командуванням М. Косаковського доставив обложеним із Кам'янця-Подільського не так продовольство, як великі запаси пороху¹¹.

Виснажені війною жовніри охоче прислухалися до розповідей про містичні «знаки», що віщують перемогу над армією Османа II. Їхню уяву вражала розповідь про те, що нібито якийсь католицький чернець побачив на нічному небі видіння, пов'язане із відсіччю 28 вересня хотинськими оборонцями турецького штурму. Згідно з поголосом, розбуджені ченцем серед ночі жовніри спостерігали диво: у повітрі було видно постать у захисному бойовому обладунку із шишаком на голові, яка стояла на колінах. Це видіння витлумачено було у тому сенсі, що хотинським обложеним явився св. Вацлав або св. Флоріан, які допомогли витримати останній наступ турків¹².

Донські козаки

Як уже зазначено, під Хотиним серед польських підрозділів налічувалося 200 донських козаків. Згідно зі складеною польсько-литовським командуванням 1621 р. «Ординацією полків», на марші вони повинні були іти позаду решти підрозділів¹³. За яких обставин ці донці опинилися на берегах Дністра? Світло на це проливають деякі тогочасні московські документи, згідно з якими на початку червня 1621 р. на Дон прибули відправлені гетьманом Я. Бородавкою троє послів Війська Запорозького, яких очолював козак Соколка. Вони агітували донців виступити проти армії Османа II і продемонстрували їм листа Сигізмунда III, у якому король закликав запорожців іти на турецьку війну усім

військом, обіцяючи за це певну грошову винагороду. Однак така агітація виявилася не надто успішною. По-перше, у той час на Дону перебував царський посланець Семен Опухтін, за присутності якого донські козаки вочевидь не могли вільно домовлятися про військову службу польському королю. По-друге, особи, з якими запорозькі послы вели переговори, не могли прийняти остаточне рішення щодо участі козаків Війська Донського у турецькій кампанії. Пояснювалося це тим, що не всі донці були у зборі. У той час на Дону їх було лише 7 тисяч, тоді як решта у складі великого війська перебувала у морському поході. Водночас посольська місія запорожців на Дон була не безплідна і вочевидь зацікавила багатьох. Отож, як тільки С. Опухтін покинув Військо Донське, найближчої по цьому ночі 200 донців і запорожців, які були у той час на Дону, пішки рушили на Запорозьку Січ¹⁴. Там вони напевно роздобули коней, оскільки у відповідних польських документах ідеться про кінний підрозділ донців, що налічував дві сотні козаків.

Усе ж, не лише ця короґва донців, частину особового складу якої становили запорожці, пішла на воєнну службу до польського короля, щоб воювати проти турків. Згодом із Дону таки виступило козацьке військо у похід до Хотина. Таку інформацію про донців брав до уваги Я.-К. Ходкевич, ідучи у середині вересня на контакти з турецькою стороною щодо початку переговорів про мир. Він виходив із того, що їхнє прибуття під Хотин помітно посилить позиції хотинських оборонців¹⁵. Про чисельність війська донських козаків, яке йшло на Хотинську війну, у джерелах збереглися суперечливі дані. Приміром, Я. Собеський у своєму щоденнику на початку жовтня 1621 р. стверджував, що до Хотина прямують кільканадцять сотень донців. Водночас автор щоденника звертав увагу на те, що серед хотинських оборонців спеціально пустили чутку про наближення начебто 20-тисячного козацького війська з Дону¹⁶. Принаймні така інформація циркулювала на 4 жовтня 1621 р. серед утаємничених осіб польського командування — про неї Я. Собеський довідався, повернувшись того ж таки дня до своїх із турецького табору, де брав участь у польсько-турецьких переговорах.

Звісно, що польське командування було зацікавлене у поширенні звістки про швидкий прихід до Хотина 20-тисячного війська донців, адже це вселяло знеможеним війною хотинським оборонцям надію та укріплювало їх бойовий дух. Із цієї ж причини йому було не вигідно, аби у війську дізналися, що донців насправді порівняно мало, десь понад тисячу. Проте, схоже, що Я. Собеський по своєму поверненні від турків або добре не вник в інформацію про донців, або ж писав про приховування від жовнірів реальної чисельності очікуваного підкріплення (кільканадцять сотень), аби художньо змалювати у своєму щоденнику драматизм ситуації, яка склалася у той час для хотинських оборонців. До того ж, це виправдовувало польських послів, які квапилися з укладенням турецько-польського договору. Чи не через це Я. Собеський, приміром, писав, що в обложених поляків та литовців на 4 жовтня залишилися лише три бочки пороху та мізерна кількість свинцю (до того, як напередодні із Кам'янця вдалося доставити дві бочки пороху, у війську залишалася лише одна

бочка)¹⁷. Справді, наприкінці вересня — на початку жовтня у таборі хотинських обложених була велика скрута з боєприпасами, голодували жовніри, не вистачало корму для коней. Повністю вичерпалися запаси солі, дуже мало залишалося хліба. Через брак кормів не стало коней, яких запрягали у вози, голодували кавалерійські коні. Однак за інформацією, яка на початку жовтня надійшла із польсько-литовського табору до чільних осіб посполитого рушення, у військо, головнокомандувачем якого після смерті Я.-К. Ходкевича став С. Любомирський, залишилося не щонайбільше три бочки пороху, як стверджував Я. Собеський, а сім бочок, причому ці дані напевно занижені з тим, аби спонукати Сигізмунда III швидше надати підкріплення хотинським обложеним¹⁸.

Хоч би там як, а довірливою жертвою чуток про наближення до Хотина великого війська донських козаків напевно став польський шляхтич Ян Чаплінський. У своєму листі до Єжи Радзімінського від 1 жовтня 1621 р. він писав, що у ніч із 27 на 28 вересня католицький ченець-кармеліт побачив у повітрі людську постать із простертими у бік Польщі руками (як бачимо, цей опис дещо відрізняється від наведеного вище опису дива явлення св. Вацлава або св. Флоріана). Я. Чаплінський повірив цьому видінню як знаку, що віщує порятунок, не лише через те, що ченець заручився декількома свідками зазначеного дива, а й із тієї причини, що шляхтич побачив для себе продовження символіки оптимізму та надії у тому, що дізнався про звістку із Кам'янця про наближення 25 тисяч козаків. Автор листа сподівався, що прибуття донців настрашить турків. 1 жовтня у нього вже були уточнені відомості про донців: їхнє військо чисельністю 20 тисяч перебуває за 10 миль від Кам'янця, а донці прислали своїх послів «до нас»¹⁹.

Як видається, велике військо донців, а не кільканадцять сотень козаків, як стверджував Я. Собеський, таки справді прямувало до Хотина. Це впливає з інформації, що її здобув П. Гембіцький, який був у посполитому рушенні і добре знав, які події відбувалися при похідній ставці Сигізмунда III. Отже, у своєму листі до Л. Гембіцького від 9 жовтня він зазначив, що до короля прибули (напевно дещо раніше цієї дати) послі від донських козаків. Вони повідомили Сигізмунду III, що «до нього іде 20000 (донських козаків. — П. С.) на допомогу проти турків». За відомостями, які надійшли до посполитого рушення, донці вже минули Білу Церкву, і їх очікували побачити під Хотином ще 3 жовтня. У колах, близьких до короля, вважали, що їхнє військо значно посилить хотинських оборонців. Водночас були підозри, що донські козаки можуть мати якісь приховані цілі. Напевно в оточенні Сигізмунда III побоювалися, що донці діятимуть заодно з турками. Аби військові сили Речі Посполитої під Хотином не потрапили у якусь московську пастку, особи, обізнані про наближення донських козаків, висловлювалися за те, що хотинським оборонцям потрібно буде виявляти пильність до цього підкріплення з Московської держави²⁰. 1 жовтня до королевича Владислава під Хотин прибули з листами від Війська Донського тридцять козаків, які заявили, що їхнє 20-тисячне військо йде воювати проти ворога «Святого Хреста» і через це просить у королевича дати їм корогву. 2 жовтня королевич пообіцяв послам Війська Донського вручити

корогву по тому, як їхнє військо прийде під Хотин. Владислав щедро обдарував послів, вони дістали також подарунки від запорозьких козаків. Попри те, що, як зазначено в одному зі щоденників Хотинської війни, після від'їзду донців «про них не було чути, однак слава про це поширилася у турецькому таборі»²¹.

Донські козаки. Художник Ю. Косак. 1887 р.

Отже, на початку жовтня послі від донських козаків офіційно повідомили Владиславу про свій твердий намір воювати проти Османа II під короговою королевича. Вони поставили також до відома Сигізмунда III, що їхнє 20-тисячне військо невдовзі прибуде під Хотин, аби взяти участь у війні проти турків. Звісно, що з певних причин донці могли завищити чисельність своїх сил, адже чим більше військо вони заявляли, тим значнішою мусила бути для них винагорода від польської влади. Як мінімум, їх напевно було понад 10 тисяч, тобто тих 7 тисяч донців, з якими на початку червня 1621 р. вели переговори запорозькі послі, а також ще декілька тисяч козаків, які приєдналися до них пізніше, насамперед по поверненні із морського походу. Однак їх не могло бути кільканадцять сотень (хай навіть до 2 тисяч), про що твердив Я. Собеський. Адже послі від донців, як уже зазначено, повідомили Сигізмунду III про своє 20-тисячне військо, тобто його чисельність була на порядок більшою порівняно з відповідними даними щоденника Я. Собеського. Така гадана вельми кардинальна маніпуляція цифрами з боку донських козаків малоімовірна. Адже вони вочевидь розуміли, що після приходу їхнього війська під Хотин польському командуванню неважко було оцінити справжню його чисельність.

Зберігся лист донців до Сигізмунда III, у якому вони пояснювали обставини «затягнення» козаків Дону на війну, писали про свій марш на турецьку війну, а також просили польського короля про винагороду за свої труди. Цей лист 4 червня 1622 р. із табору над р. Кагарликом написав донський отаман Василь

Нагаєв, титулюючись «старшим Війська Донського з усім товариством»². У цей самий час над Кагарликом відбувалася козацька рада запорожців, з якої 4 червня вони також написали листа польському королю за підписом «Олифіра Остаповича Голуба, гетьмана з усім Військом Запорозьким»²³. Поза всіляким сумнівом консультантами під час написання донцями зазначеного листа виступили досвідчені запорозькі канцеляристи, що підтверджує наявність у ньому специфічних мовних штампів та зворотів, притаманним офіційним листам Війська Запорозького.

Отже, у листі «старшого» Війська Донського до польського короля однозначно стверджувалося, що рішення про похід на турецьку війну донці ухвалили у відповідь на лист до них запорожців. Останні, як вербувальники донських козаків, закликали їх рушити на війну проти ворога «Святого Хреста та коронного» («до нас надійшло письмове звернення від їх м[илостей] [козаків] Війська Запорозького, щоб ми, як рицарські люди, на вимогу їх м[илостей] допомогли володарюванню В[ашої] К[оролівської] М[илості] у теперішній експедиції проти неприятеля С[вятого] Хреста та коронного»). По отриманні цього листа, донці стягнули свої сили на Дону над р. Московкою і, за їхніми словами, звідти спішно рушили на королівську службу. Однак через далеку дорогу вони прийшли до Дністра у той час, коли війна вже закінчилася і було укладено турецько-польський мирний договір. Опинившись у такій ситуації, донські козаки рушили від Дністра назад. На час написання свого листа у таборі над Кагарликом вони, як іноземці, просили короля, аби він їх, «засмучених та убогих», матеріально винагородив²⁴.

Як бачимо, козаки Війська Донського були «затягнуті» на турецьку війну запорозькими козаками і здійснили свій марш із Дону до Дністра. Після того, як з'ясувалося, що Хотинська війна закінчилася, частина донських козаків напевно одразу подалася на Дон, решта ж на чолі з В. Нагаєвим залишилася на Подніпров'ї, у козацьких краях (у попередні роки також траплялося, що декілька тисяч донців перебували на Запорозькій Січі)²⁵, чекаючи слушної нагоди, аби відшкодувати у польської влади свої втрати, пов'язані з їхнім виступом на турецьку війну. Можливо, В. Нагаєв прийшов із Дону зі своїми козаками, учасниками турецького походу 1621 р., десь навесні 1622 р. Хоч би там як, а Сигізмунд III не збирався винагороджувати донців за їхній запізнілий марш на війну.

Проте така позиція ошадливого короля аж ніяк не враховувала реальні заслуги донських козаків як його воєнних найманців, що не відбулися. Адже військо донських козаків фактично виявилось втягнутим у стратегічні розрахунки сторін, які воювали під Хотиним. Як уже зазначено, чутки про швидкий прихід донців підбадьорували хотинських оборонців. Тим часом цілком певні відомості про наближення свіжих сил багатотисячного донського війська явно нервували турецьке командування, яке безнадійно загрузло в облозі запорозько-польсько-литовських позицій, і змушували його, попри голосні заяви про готовність і надалі воювати до переможного кінця, не затягувати з укладенням миру. Невдовзі по від'їзді послів Війська Донського з-під Хотина перебіжчики

з табору Османа II свідчили, що «турки дуже бояться посполитого рушення і донських козаків». Причому у таборі Османа II вважали, що донці вже завдали поразки деяким татарським загонам (насправді йшлося про напад мешканців Барщини на татар)²⁶. Справді, якщо принаймні військо донців таки прийшло під Хотин до завершення боїв, то, безперечно, баланс сил змінився б на користь хотинських оборонців. Відтак знекровлена, втомлена та деморалізована армія Османа II вочевидь не мала б шансів довго продовжувати боротьбу із раптово зміцнілим противником.

2. Продовження бойових дій. Мирні переговори

Після 28 вересня бойова активність воюючих сторін під Хотиним помітно пішла на спад — вочевидь далася взнаки та обставина, що невдовзі розпочалися польсько-турецькі мирні переговори. Попри те, що порівняно з попереднім часом бойові дії втратили свою гостроту, воєнне протистояння армій противників під Хотиним у будь-який момент могло вибухнути з новою силою.

У ніч з 28 на 29 вересня у польсько-литовському таборі після щойно пережитого генерального турецького штурму виникла велика тривога. Її спричинив полонений, якому вдалося утекти від турків. Отож, опівночі він з'явився зі зброєю в руках на позиціях польського війська. Злякавшись нічного візитера, вартові зчинили великий галас. Одразу вдарили сигнал бойової тривоги барабани й засурмили труби. На ноги піднялося все військо, яким командував С. Любомирський. Лише вдень остаточно з'ясували, що тривога фальшива²⁷.

У польсько-литовському таборі посилювався голод. Він змушував деяких солдатів ставати перебіжчиками. Приміром, 29 вересня так учинив якийсь німецький піхотинець, який перейшов на бік турків. За чималу винагороду він погодився привести туркам із польсько-литовського табору двадцять мушкетерів. Через дві доби цей німець уже був у колишньому своєму підрозділі. Він вербував охочих утікати до ворога та зваблював їх перспективою гарної платні. Однак солдати йому відповіли, що краще загинуть від голоду, аніж стануть зрадниками. Агітатора схопили і за законами воєнного часу відрубали йому голову та насадили її на довгого списа. Цю страхітливую конструкцію виставили перед укріпленням для застереження потенційних перебіжчиків. Якщо напередодні поляки шпетили німецьких піхотинців через дезертирство їхнього земляка, називаючи їх «зрадницькими ск... синами», то після показового покарання винного із демонстрацією його голови вони начебто прикусили свої язика²⁸.

29 жовтня у султанському наметі відбулася військова рада. Осман II заявив, що не рушить з-під Хотина, аж доки не здобуде неприязельський табір, навіть якщо йому доведеться «зимувати тут, під цим наметом». Відтак на раді ухвалили готуватися до нового штурму. У війську ж оголосили, що облога триватиме ще тридцять днів. Тим часом у ніч із 29 на 30 вересня в польсько-литовському таборі знову оголосили бойову тривогу — після того, як упіймали ворожого шпигуна, котрий підповз до варті, перевіряючи її надійність. На

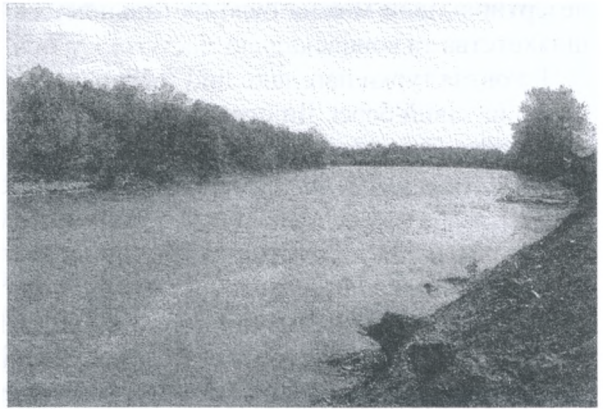
допиті турок визнав, що прибув на розвідку від війська, яке стоїть у бойовій готовності і готується вдарити на поляків та литовців. Після цього у польсько-литовському таборі засурмили труби і вдарили барабани, піднімаючи усіх по тривозі. Подейкували, що продемонстрована у такий спосіб пильність та готовність війська до бою відвернули загрозу нічного нападу турків.

30 вересня у С. Любомирського зібралось генеральне військовоє коло. На ньому прийняли рішення, згідно з яким жовнірам за збитки, яких вони зазнали на війні, а також добру службу буде додатково, як подарунок, видано жолд за один квартал. Окрім того, оголосили наказ, за яким у підрозділах під страхом смерті та позбавлення шляхетства належало надати правдиву інформацію про дезертирів, щоб можна було на вальному сеймі їх покарати смертю, втратою шляхетства та конфіскацією маєтків²⁹.

1 жовтня турки нагадали про себе бойовою активністю. Переправивши артилерію на лівий берег Дністра, вони піддали звідти обстрілу позиції хотинських обложених. Завданням кількох турецьких полків, що мали у своєму розпорядженні 10 гармат, було виявити на лівобережжі Дністра та розгромити продовольчий обоз М. Косаковського, який повертався від Кам'яця-Подільського. Однак турки явно запізнилися з цією операцією, прогавивши обоз противника. Отож більшості з них довелося повернутися на правий берег та зайняти бойові позиції напроти литовських та коронних військ (обстріл турками позицій хотинських оборонців з лівого берега Дністра тривав недовго, оскільки польські гармати зі своїх позицій на правому березі, з гори, розпочали проти них контрбатарейну боротьбу). Проте турки не вдавалися до активних бойових дій. Вони простояли до вечора, сквоюючи своєю присутністю сили С. Любомирського, що давало можливість вільніше почувати тим турецьким підрозділам, які діяли на лівому березі ріки.

Вояки Османа II розташували три гармати напроти шанців Г. Денгоффа і почали їх обстрілювати. Потім гармати перемістили поближче до запорозького табору. Увечері С. Любомирський запропонував запорожцям ліквідувати цю артилерійську батарею, пообіцявши надати їм підкріплення. За наказом польного гетьмана його корогви, підрозділи королевича Владислава та Сенявського вишикувалися у бойовому строю поблизу запорозького табору, готуючись до нападу на турецькі гармати. Однак турки не стали чекати атаки і відступили зі своєю артилерією до лісу. Ще близько години там відбувалися герці між поляками та литовцями з одного боку і турками з іншого. Не обійшлося без жертв. Загинув шляхтич Сіпінський із корогви королевича Владислава, а шляхтича Криницького з корогви М. Сапєги убито гарматним ядром. За іншими даними, шляхтич Криницький був поручником белзького воєводи Рафала Лещинського і загинув під час герцю 30 вересня. Після того, як під ним було вбито коня, він декілька сотень метрів утікав від противника пішки. Однак через «непослух» йому не надали підтримку свої і турки його зарубали. Того ж дня, що й Криницький, під час цих герців загинув лісовчик Чаплінський. Ворожий дротик потрапив йому під захисний обладунок, проткнувши підборіддя. 1 жовтня до королевича Владислава доставили листи від донських козаків із запевненням, що їхнє військо служитиме королевичу під час війни з Османом II³⁰.

День 2 жовтня під Хотином видався спокійним у воєнному плані. За деякими даними, увечері цього дня козаки підкралися до турецького табору і захопили багато буйволів та коней, спричинивши велику тривогу у стані противника. 3 жовтня турки цілий день простояли у бойовому шикунанні в полі, однак не вдавалися до активних дій. У польсько-литовський табір прибув посланець від татарського хана з реєстром шляхтичів, які перебували у татарському полоні. Цей візит ханського посланця мав цілком корисливі мотиви — татари хотіли встановити контакти з родичами бранців, аби ті заплатили викуп за полонених. Тим часом бранець, якому вдалося втекти від турків, стверджував, що, мовляв, польських послів С. Журавинського та Я. Собеського прийняв сам Осман II (насправді ця аудієнція у султана відбулася пізніше). Цього дня активізували бойові дії запорожці. Кілька сотень козаків пішли у диверсійно-розвідувальний рейд до берегів Прута. Надобавши там татар, вони розгромили їх, визволивши з неволі багато бранців, а також захопили у противника велику кількість коней. Наступного дня запорожці знову організували рейд по ворожих тилах³¹.

Річка Прут. Сучасне фото

М. Мархоцький, котрий написав щоденник Хотинської війни 1621 р. на основі розповідей і, очевидно, польових нотаток своїх синів, Адама і Криштофа, які воювали під Хотином, твердив про високу бойову активність турків від 4 до 8 жовтня (за винятком 7 жовтня). Згідно з його щоденником, 4 вересня за наказом турецького командування на лівий берег Дністра переправили 36 гармат. Із них турецькі гармати розпочали інтенсивний вогонь по позиціях хотинських оборонців, насамперед лісовчиків. По цьому правобережні підрозділи армії Османа II пішли на штурм табору лісовчиків, а татари із лівого берега Дністра удавали, що готові на конях кинутися у воду й атакувати лісовчиків. Як стверджував М. Мархоцький, 5 або 6 жовтня знову відбувся сильний турецький штурм, спрямований проти лісовчиків. Причому перед тим, як атакувати, турки із кільканадцяти гармат влаштували артилерійський наліт на їхній табір, сильний вогонь по ньому противник вів також з яничарок. Проте такий комбінований обстріл з гармат і ручної вогнепальної зброї не завдав шкоди лісовчикам, які напроти свого табору, уздовж дніпровського берега, поставили засипані землею вози. Після полудня розпочався турецький штурм їхнього табору. За наказом польського командування до лісовчиків відправили підкріплення. На допомогу своїм сусідам по обороні прийшли також запорожці. Запеклі бойові дії тривали аж до настання темряви. Усі турецькі атаки було відбито. 8 вересня турки встановили перед німецькими шанцями сім гармат і декілька годин вели

вогонь навісом через гору по запорозькому табору. Під вечір С. Любомирський, аби знищити ці турецькі гармати, вивів перед Литовські ворота в поле свою корогву, а також декілька інших корогв і добровольців. Однак турки встигли відступити зі своїми гарматами. Під час герців під Польською брамою було убито шляхтича Криніцького з корогви М. Сапєги³².

Із того, як саме М. Мархоцький описав події Хотинської битви від 4 до 8 жовтня, неважко зрозуміти, що насправді вони відбулися раніше. Йдеться про датовані ним 4 та 5 (6) жовтня бої за табір лісовчиків, що, як можна перекопатися з інших джерел, насправді відбулися 28 вересня. Так само не 8, а 1 жовтня (або 30 вересня) загинув шляхтич Криніцький. Того ж таки дня (а не 8 жовтня, на чому наполягав М. Мархоцький) С. Любомирський будував плани та здійснював певні маневри з тим, щоб захопити турецькі гармати, які вели вогонь по своєму противнику.

У достатньо надійних джерелах немає даних про те, що від 4 жовтня і до кінця війни турки проявляли якусь велику активність на хотинських фронтах. Причому, в одному із щоденників Хотинської війни жодним словом не згадано про бойові дії за участю турків 4 жовтня, а в щоденникових статтях за 5 та 6 жовтня зазначено, що з турками «був мир». Водночас у цьому джерелі йдеться про те, що 6 вересня на лівому березі Дністра «татари наших розбивали, вбивали». Причому проти цього виступив сам турецький султан. 7 вересня він, аби втихомирити татар, які шкодили процесові укладення миру, послав на лівий берег ріки одного свого пашу з військом. Завданням цього воєначальника було ловити татар, порушників спокою, та проганяти їх звідти. Більше того, Осман II, мовляв, давав запорожцям гроші (аспри), аби вони громили татар. Тим часом під вечір 7 вересня під Хотином панувало радісне піднесення — на честь перемир'я розпочалася величезна стрільба з гармат (про салют цього вечора повідомляють також деякі інші автори щоденників Хотинської війни)³³, а 8 вересня учасники Хотинської битви почали торгувати одні з одними. 9 вересня Осман II начебто сам карав смертю татар, які напередодні не дбали про перемир'я і потрапили до рук вояків паші, посланого для їх умиротворення на лівий берег Дністра³⁴. Деякі автори щоденників Хотинської війни писали, що, мовляв, у зв'язку із завершенням під Хотином воєнних дій Осман II подарував королевичу Владиславу слона, а той підніс йому коштовно оздоблену рушницю³⁵. Звісно, процедура турецько-польського примирення під Хотином не зводилася до обміну слона на вогнепальну зброю. Насправді шлях до миру був доволі довгий, нервовий та напружений.

У пошуках миру: зав'язання контактів щодо початку переговорів між польсько-литовським та османським командуванням

Хоча після генерального штурму турками 28 жовтня позицій запорожців, поляків та литовців на полі Хотинської битви вже не спостерігалось масштабних бойових операцій, однак у цей час набрала обертів битва на іншому фронті — дипломатичному. У боротьбі за вигідний для себе мир зійшлися причетні до прийняття стратегічних рішень представники польського і турецького командування.

Владислав IV.
Художник Я. Матейко

Вже увечері 28 вересня в королевича Владислава зібралася таємна нарада, на яку прийшли С. Любомирський, комісари та сенатори. На цій нараді ухвалили негайно відправити в розташування табору Османа II посольство. Таку квапливість учасників таємного зібрання щодо того, аби терміново напроситися в гості до султана для переговорів (що вочевидь було виявом їхнього переляку від щойно проведеного турками штурму та зневіри у своїх силах), Я. Собеський виправдовував критичною ситуацією у своєму війську. Мовляв, запевняв він читачів свого щоденника, у польсько-литовському таборі залишилася лише одна бочка пороху, а відтак ще один потужний наступ турків виявився б смертельний для війська Речі Посполитої³⁶.

Тим часом досвідчений Я. Собеський добре знав, що така нетерплячість, безпосередність та прямолінійність на переговорах із противником вельми шкідливі. Адже під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. він, на той час також сеймовий комісар, був свідком того, як польські і московські послі будь-що намагалися нав'язати одне одному свої переговорні стратегії, які полягали, зокрема, у тому, щоб зобразити противника прохачем миру, а також проводити переговори у стратегічно вигідних для себе місцях. Приміром, на певному етапі цієї війни поляки хотіли розпочати їх на Поклонній горі, під Москвою, тоді як московська сторона воліла зустрітися із своїми опонентами якомога далі від своєї столиці — на берегах річки Івати, поміж Оршею та Смоленськом³⁷.

Хоч би там як, а польські послі, яких таки відправили на переговори з турками, не шукали якихось ухильних аргументів, аби пояснити свою появу у таборі Османа II — вони прямолінійно заявили, що приїхали запропонувати турецькій стороні мир. За інформацією щодо цього, яка дещо пізніше надійшла з-під Хотина до Сигізмунда III, по їхньому прибутті наприкінці вересня 1621 р. до турецького табору один із послів, Станіслав Журавинський, заявив: «Ми приїхали до вас із миром, якщо його щиро прагнете». На що йому «значніші» турки з табору Османа II начебто відповіли: «І ми, і наші діти прагнемо з вами миру»³⁸.

Поява наприкінці вересня 1621 р. польських послів у таборі Османа II не стала великим сюрпризом для турків. Як уже зазначено, обидві сторони торували дорогу назустріч одна одній, починаючи від 12 вересня, коли до Я.-К. Ходкевича прибув посланець волоського (мультянського) воєводи Раду Міхні з пропозицією розпочати мирні переговори (27 вересня у польсько-литовський табір доставили документ, яким турки гарантували безпеку польським послам на майбутніх переговорах).

Більше того, польсько-турецькі дипломатичні контакти щодо можливого мирного залагодження воєнного конфлікту розпочалися до початку Хотинської битви. Ще 18 липня 1621 р. посланець молдавського господаря Александра Еліаша К. Вевеллі, італієць за походженням, прибув до польського табору під Оринимом із листами від свого володаря, а також від кількох турецьких сановників (листи останніх напевно були продуктом творчості канцеляристів молдавського господаря). У цій кореспонденції йшлося про можливість мирних переговорів, якщо поляки пошлють свого посла до турецького султана. Я.-К. Ходкевич, котрий був наділений правом офіційних дипломатичних контактів, вирішив відправити до табору Османа II полковника Теофіла Шемберга для зав'язання польсько-турецьких переговорів. 4 серпня цей його посланець разом із К. Вевеллі рушив до турків, везучи листи литовського гетьмана до господаря³⁹.

Під час Хотинської битви питання про мирні переговори набуло нового звучання. Після приїзду 12 вересня К. Вевеллі до польсько-литовського табору, 14 вересня польсько-литовське командування фактично дало старт початку попередніх переговорів із турками про мир. Я.-К. Ходкевич та С. Любомирський, аби пояснити, чому їх здолала миролюбність, хоча польський король напевно чекав від них перемог, кивали як на зручний привід на «часте» надходження листів від волооського господаря із пропозицією розпочати переговори. Окрім тези про звернення противника першим із проханням про мир, як підстави розпочати переговори на почесних умовах, обидва гетьмани називали ще одну нагальну причину такого кроку — щоденне загрозливе танення власного війська. Отже, Я.-К. Ходкевич та С. Любомирський, навівши такі аргументи про корисність мирних переговорів, які давали їм можливість за потреби захистити себе від критики щодо невиправданої поспішності у цій справі, дійшли думки, що, мовляв, не гоже «гордувати» переговорами. Відтак Я.-К. Ходкевич вирішив послати до великого візиря свого посланця Якуба Зелінського у статусі «ніби гінця» з тим, аби він встановив справжні наміри турків щодо миру⁴⁰.

Ян Кароль Ходкевич.
Художник невідомий.
1621 р.

Прикметно, що командування польсько-литовської армії спробувало запевнити Сигізмунда III, що ініціатива щодо початку мирних переговорів вийшла від турецької сторони. Мовляв, лише залицяння з мирними переговорами К. Вевеллі до представників командування армії Речі Посполитої зростило у них думку про потрібність цих переговорів, а природна цікавість до того, що думають турки про мир та війну, спонукала їх послати до табору противника свого представника. Тим часом у наближених до Сигізмунда III колах поставили під сумнів розповіді про щире прагнення турків до миру, оскільки в подальшому османські сили, не зважаючи на мирні переговори, вдавалися до потужних штурмів позицій хотинських оборонців⁴¹.

Сформулюванням правильної відповіді на питання про те, хто ініціював переговори про мир, тобто хто першим проявив свою слабкість, переймалися не лише у польсько-литовському таборі, а й у турецькому. Причому турки, так само як і польсько-литовське командування, охоче віддавали пальму першості щодо цього своєму противникові. Як уже зазначено, 12 вересня К. Вевеллі привіз Я.-К. Ходкевичу листа від волоського господаря Раду Міхні, у якому йшлося про невстановлену особу із польського-литовського табору, напевно причетну до тамтешнього командування, котра написала листа до Гусейна-паші з неясними натяками про мир. Оскільки великий візир не спромігся осягнути зміст написаного і не знав, як на нього відповісти, то це, начебто, подвигнуло Раду Міхні написати листа до Я.-К. Ходкевича, аби підняти тему турецько-польських переговорів.

Невідомо, чи правдивим було це пояснення. Адже волоський господар у своєму офіційному зверненні до головнокомандувача польсько-литовських сил чомусь не назвав прізвища того, хто написав листа до великого візира. Натомість обмежився згадкою про якогось загадкового адресанта із польсько-литовського табору («лист когось із в[аших] м[илостей]»), котрий, мовляв, «туманно написав щодо миру». Отож, під прикриттям такої легенди турецьке командування могло спробувати через Раду Міхні дати противнику сигнал для початку переговорів. Для турків це вочевидь було вигідно, оскільки переговори ініціював посередник. До того ж, останній удавав із себе людину, яка щиросердно відгукнулася на тему мирних переговорів, підняту кимось з обложеного табору. Для Османа II та його близького оточення напевне було важливо, щоб такою дипломатичною комбінацією провокаційно звабити противника першим відправити на переговори своїх послів, причому не на нейтральну територію, а в розташування турецької армії, що вочевидь давало можливість розглядати їх як прохачів миру.

Справді, питання про те, хто першим почав шукати контакти зі своїм ворогом, аби розпочати переговори про мир, доволі складне і за наявних джерел не може мати однозначної відповіді. У цьому можна перекопатися не лише з того, що у згаданому вище листі Раду Міхні до Я.-К. Ходкевича воно оповите серпанком загадковості та напівнатяків. Адже в інструкції, яку литовський гетьман вручив Я. Зелінському для ведення попередніх переговорів з Гусейном-пашою, зазначено, що Я.-К. Ходкевич також не зміг відповісти на листа, якого він отримав від великого візира — мовляв через те, що не мав перекладача. Причому литовський гетьман компліментарно відізвався про Гусейна-пашу як про великого прихильника «старожитної дружби» між турецькими султанами та польськими королями. Це саме Я.-К. Ходкевичу начебто підтвердив попередній його посланець до турків Т. Шемберг⁴².

Тобто, ще до візиту у польсько-литовський табір К. Вевеллі Я.-К. Ходкевич отримав від Гусейна-паші якесь письмове послання, в якому вочевидь було порушено питання про переговори. Однак литовський гетьман не вважав за потрібно негайно відповісти на цей лист. Відтак принаймні на початок другої декади вересня Я.-К. Ходкевич почув від великого візира певний мирний

сигнал. Водночас із листа литовського гетьмана до Гусейна-паші від 14 вересня 1621 р. випливає, що Я.-К. Ходкевич ще раніше писав до великого візира листи⁴³.

Як можна переконатися, кожна із сторін мала зацікавленість у мирних переговорах, однак намагалася обережно торкатися цієї теми, аби її не запідозрили у тому, що вона благає у противника миру. Утім, для встановлення того, на яких засадах налагоджувався турецько-польський мирний діалог під Хотином, важливо знати не так спеціальні стратегії, пов'язані із визначенням «першого кроку» до переговорів, як конкретне формулювання сторонами своїх позицій щодо майбутнього миру.

Вельми важливим у цьому плані є те, що 14 вересня гінцю Я.-К. Ходкевича до великого візира вручили інструкцію, якою йому належало керуватися під час попередніх переговорів у таборі Османа II. Цей документ складався із п'яти пунктів:

«1) Пан Зелінський, доїхавши туди, засвідчить повагу (szluzby zaleci) візиреві від [імені] пана великого гетьмана і, запитавши про його здоров'я, виправдає гетьмана й[ого] м[илість], що не відповів йому на листа, оскільки не мав перекладача. Подякує й[ого] візирській м[илості], котрий, як розсудливий і вірний слуга свого володаря, хоче зберегти старожитну дружбу між Оттоманським домом і королем, нашим володарем. Про що і пан Шемберк, повернувшись від нього, розповів панові гетьманові.

2) Якщо захоче візир, щоб згідно зі звичаєм усіх під сонцем народів, за запевненням мультянського господаря, там був допущений.

3) Скаже [Я. Зелінський], що ми досі не дали жодного приводу для розірвання миру, навпаки, побожно тримаємося старожитної дружби, задля якої і задля дотримання слова та віри Оттоманському домові, землі Мультянську і Волоську нашими грудьми і нашою кров'ю боронимо проти християнських володарів, сусідів, повинних короля, нашого володаря. Через це, коли усе християнство хотіло разом з нами створити проти них лігу, ми йому у цьому забороняли допомагати, хоча і мали добрий час, бо був [султан] зайнятий війною із перським імператором — усе це через [нашу] шану до старої дружби. І нині, як лишень теперішній імператор султан Осман ступив на трон, король й[ого] м[илість], згідно з давніми звичаями, відправив великого посла пана Петра Ожгу для зміцнення давніх договорів; повернувся, послав до короля й[ого] м[илості] з миром, з обох сторін відновлено мир і присягнуто.

4) Також хочемо дотримуватися з великою славою для обох держав стародавніх договорів, не розірваних і збережених упродовж стількох багатьох літ. Беремося і Дніпро від козаків звільнити. Сказати має [Я. Зелінський] те, що і турецький імператор [повинен] зупинити татарські напади. А волоські господарі нехай би давали імператорові харач як і перед цим, однак щоб їх подавали як імператори, так і наші королі.

5) Скаже ж [Я. Зелінський] візиреві, що й[ого] м[илість] пан гетьман дивується, що [могло] імператора спонукати до цієї війни, адже посланця короля й[ого] м[илості] пана Отвіновського, який приїхав до імператора як до

приятеля, домовлятися щодо деяких статей заприсяжених договорів, не прийнято як посла, а його зневажено та осоромлено, й одразу оголошено нам війну. Якщо візир переклав би вину за це на козаків, [то Я. Зелінському належить наголосити], що вже через великого посла було досягнуто домовленості щодо їх приборкання. Й[ого] к[оролівська] м[илість] готовий був щодо цього виконати все, однак у цій справі бродив та перешкоджав Іскендер-паша, упродовж чотирьох років нацьковуючи на нас татар. Постійно боронячись від них, не мали часу вчинити ту ординацію щодо козаків. Дивується й[ого] м[илість] пан гетьман і тому, що імператор (ніби те натворили козаки) жодного разу не поскаржившись на це через свого посла (як бував звичай), так швидко необдуманно розпочав війну проти нашої держави. Отже, пан Зелінський, ретельно [це] виклавши, заявить, що ми хочемо стати при давніх договорах (те, що вони були добрі, доводить вже сама практика — не розірвання дружби упродовж стількох багатьох літ між Оттоманським домом і між королями, нашими володарями), [він] зрозуміє також від них, які б вони хотіли від нас умови над стародавні договори.

Отак взявши інструкцію від слова до слова, пан Зелінський разом із Вевеллі по обіді поїхав до турецького табору»⁴⁴.

Отже, посилаючи Я. Зелінського до великого візира, Я.-К. Ходкевич орієнтував його на те, аби донести турецькій стороні своє концептуальне бачення майбутнього польсько-турецького мирного договору — останній має базуватися на статтях попередніх міжнародних договорів, укладених між Османською імперією та Річчю Посполитою, насамперед на договорі, підписаному 1619 р. у Стамбулі П. Ожгою. Задля цього посланцю литовського гетьмана належало наголосити як на ретельному виконанні польською стороною попередніх договорів між обома державами, так і на політиці польської влади, спрямованій начебто на цілковите сприяння Османській імперії та її васалам. Щодо цього «гінцю» литовського гетьмана потрібно було навести приклад ухилення Речі Посполитої від участі в антиосманській Лізі християнської міліції.

Справді, польський король не проявив великого зацікавлення цією Лігою (що, утім, не завадило йому особисто стати її членом), а також не підтримав спроби перського шаха Аббаса I налагодити персько-польський союз, спрямований проти турків. Однак це пояснювалося не якимось безмірним османофільством Сигізмунда III, або тим, що він був прихований ісламіст. Насправді у той час польському королю було не з руки псувати відносини з Туреччиною. Адже він хотів утілити у життя свої династичні плани, пов'язані зі шведським престолом. Окрім того, зацікавленість Сигізмунда III неконфронтаційними відносинами з Туреччиною зумовлювалася його бажанням створити сприятливу міжнародну обстановку, яка полегшила б його синові, королевичу Владиславу, доступитися корони московського царя⁴⁵. Утім, за умов налагодження під Хотином Я.-К. Ходкевичем прагматичних контактів із великим візирем розповіді про трепетне ставлення польської влади до інтересів турків у Європі мало б виглядати як поважний переговорний аргумент.

Ще однією прикметною особливістю інструкції, яку розглядаємо, було те, що Я.-К. Ходкевич вважав за можливе розкрити Гусейну-паші свої карти щодо того, яку ціну готова заплатити польська влада за мир із турками. Отже, він записав до інструктивного документа Я. Зелінському те, що польська сторона готова «Дніпро від козаків звільнити». Тобто, Я.-К. Ходкевич не став обмежуватися мінімальними поступками польської сторони щодо козацького питання, на кшталт зафіксованого у турецько-польській угоді 1617 р. під Яругою (Бушею) положення про заборону запорожцям виходити з Дніпра у морські походи проти турків, а одразу запропонував туркам максимальну поступку — фактично давав згоду підрубати жили козакам, вигнаши їх на догоду туркам із Подніпров'я. Утім, вислів «Дніпро від козаків звільнити» можна тлумачити і в тому сенсі, що запорожцям буде заборонено виводити цією рікою свій флот у Чорне море з метою нападів на Османську імперію (на вірогідність цього вказують деякі факти, про які йтиметься нижче).

Я.-К. Ходкевич націлював Я. Зелінського і на те, щоб він дав зрозуміти візиреві, що питання з ординацією, тобто додатковим способом гарантованого розгрому козаків через обмеження їхньої чисельності кількатисячним реєстром, давно принципово вирішено. Його не вдалося втілити у життя тільки через шкідництво деяких османських сановників, насамперед Іскендера-паші, оскільки їхні провокаційні дії щодо стимулювання татарських нападів на Річ Посполиту не дали можливості польській владі зосередитися на хвалебній справі приборкання козаків.

Як уже зазначено, султан намагався розколоти воєнні сили Речі Посполитої своїм закликком до запорожців перейти на бік турків, підкріпленим знищенням їхніх товаришів та обіцянкою тим із них, хто ще живий, дати добро на створення васальної Козацької держави зі столицею у Києві або Кам'янці-Подільському. З огляду на таку провокацію Османа II видається дещо дивним, що його великий візир, який при султанському дворі також пройшов велику школу інтриг, не здогадався ознайомити запорожців, котрі пліч-о-пліч із поляками та литовцями воювали на хотинському фронті, із планами Я.-К. Ходкевича щодо їхнього післявоєнного облаштування, насамперед щодо повного звільнення берегів Дніпра від козацького елементу. Напевно цим самим Гусейн-паша без зброї спонукав би козаків покинути береги Дністра, залишивши Я.-К. Ходкевича та його оточене армією Османа II військо і далі шліфувати до досконалості умови турецько-польського миру. Однак Гусейн-паша мабуть не зробив цього не через недостатню кмітливість, або, приміром велику шану до принципу конфіденційності переговорів, а, як видається, через те, що теза про потребу «Дніпро від козаків звільнити» не вносила чогось принципово нового у зміст відповідної статті угоди 1617 р. під Яругою (Бушею).

Демонструючи готовність вирішити козацьке питання, Я.-К. Ходкевич вочевидь розраховував на взаємність з боку турків, тобто вжиття султаном ефективних заходів для припинення татарських нападів на Річ Посполиту. Литовський гетьман хотів застерегти політичні інтереси польської влади щодо господарів Молдавського князівства. Погоджуючись на сплату останніми

харачу турецькому султанові, тобто визнаючи їхню васальну залежність від нього, Я.-К. Ходкевич був за те, аби право затвердження господарів на престолі на паритетних засадах належало турецьким султанам та польським королям.

Перша посольська інструкція С. Журавинському і Я. Собеському та переговори польських послів у таборі Османа II

Як далі відбувалося узгодження позицій польської та турецької сторін щодо мирних переговорів? Згідно з даними Я. Собеського, на таємній нараді 28 вересня у королевича Владислава вирішили покласти посольські повноваження на одного сенатора та одного сеймового комісара. Вибір випав відповідно на белзького каштеляна С. Журавинського та Я. Собеського. Для них було розроблено посольську інструкцію. За словами Я. Собеського, цей документ віддали Анджею Шолдрському, королівському секретареві, аби він після від'їзду послів

Якуб Собеський.
Художник невідомий
XVII ст.

до турецького табору віддав його для підписання решті сенаторів та комісарів. Причому, зауважив автор щоденника, цю інструкцію було виправлено після його повернення від турків⁴⁶. Із цієї інформації не зрозуміло, чому до такої надзвичайно важливої справи, як прийняття рішення про ініціювання повномасштабних переговорів з противником, не були залучені усі комісари та сенатори. Адже можна припустити, що ті з них, які були відсутні на нараді, попри пізній час не спали у себе в теплих наметах, або, приміром, не стояли на варті замість рядових жовнірів. Напевно автор зазначеного щоденника з якихось причин волів представити вручену послам інструкцію як таку, що відбивала погляди лише частини сенаторів та комісарів.

Хоч би там як, а до наших днів збереглася копія початкової (не відредагованої після повернення Я. Собеського з турецького табору) інструкції. Вона містить шість пунктів:

«1) Стояти при пактах, які вчинив п. коронний референдар».

Тобто, документ націлював С. Журавинського та Я. Собеського на укладення договору з турками, який би ґрунтувався на укладеному 1619 р. у Стамбулі турецько-польському договорі, підписаному від польської сторони великим послом, коронним референдаром П. Ожгою. Як уже зазначено, цим договором підтверджено укладені раніше турецько-польські договори, у тому числі угоду, підписану 1617 р. в Буші. Аналогічне змістове спрямування мала також інструкція Я. Зелінському від 14 вересня 1621 р.

«2) Не давати згоди на жодний харач або трібут».

Іншими словами, послів орієнтували не погоджуватися на данину в будь-якій формі, оскільки це означало б визнати васальну залежність Речі Посполитої від турецького султана.

«3) Хіба що [дати] сороки соболів, як було раніше, [однак] щоб про це не було жодної згадки у договорі».

Зміст цієї інструктивної настанови зводився до того, що, за певних умов, послы могли піти на поступки турецькій стороні, запропонувавши їй дорогі подарунки, хутро — так звані сороки (40 вичинених шкурок хутрянного звіра) соболів. Причому акт цього дарування, що, як стверджувалося, не був новою для практики дипломатичних відносин Речі Посполитої та Османської імперії, належало ніде не фіксувати на письмі, аби не створити небажаний прецедент.

«4) Оскільки Дністер звільнено (очищено) від козаків, нехай турецький імператор візьме на себе [зобов'язання], щоб у нас не бували татари, *sīn minus* (в противному разі) щоб нашим козакам також було дозволено нападати на Крим, за винятком міст турецького імператора, перелік яких щоб [він] подав письмово».

Отже, аби схилити турецьку сторону до того, щоб у турецько-польському договорі з'явилася стаття про заборону татарських вторгнень на територію Речі Посполитої, польські послы повинні були розіграти «козацьку карту». Тобто, їм належало дати туркам зрозуміти, що для них зроблено велику поступку, адже «Дністер звільнено (очищено) від козаків». Із цього вислову напрошується думка, що запорозькі сили вже покинули (або ж невдовзі покинуть) береги Дністра. Однак чи не вкралася у джерело описка і замість «Дніпра» було написано «Дністер»? На перший погляд, така помилка мало-вірогідна, оскільки під час переговорів під Хотиним вочевидь важко було переконати турків у тому, що звершеним фактом є «звільнення» або «очищення» Дніпра від козаків. Тим часом майбутній відвід запорозьких сил від Хотина цілком можна було представити як велику поступку турецькій стороні. Прикметно, що в деяких інших джерелах, пов'язаних із турецько-польськими переговорами 1621 р. під Хотиним, також можна знайти вказівку на Дністер як на ріку, з якої запорозькому флоту заборонено виходити проти турків (утім, у цьому випадку слово «Дністер», як впливає із загального контексту джерельного повідомлення, явно помилково написано замість слова «Дніпро») ⁴⁷.

Як можна було переконатися із врученої Я. Зелінському інструкції від 14 вересня 1621 р., польсько-литовське командування вже у той час обіцяло туркам Дніпро без козаків. Нижче йтиметься про те, що під час переговорів польські послы зробили заяву, що мають намір «звільнити (очистити) Дніпро від козаків». Більше того, схоже формулювання потрапило у першу статтю укладеного під Хотиним турецько-польського договору. Тобто, в інструкції С. Журавинському та Я. Собеському, яку розглядаємо, у вислові «Дністер звільнено (очищено) від козаків» слово «Дністер» потрібно замітити на «Дніпро».

У статті 4 цього документа можна також прочитати, що, якщо турецька сторона не погодиться на цілковиту заборону татарських нападів на землі Речі Посполитої, то С. Журавинському та Я. Собеському належить домагатися

узаконення козацьких рейдів на Крим, від яких мали шанс уберегтися лише розташовані там турецькі міста — за умови, якщо вони потраплять до відповідного списку недоторканих поселень. Цей список турецька влада повинна була запропонувати полякам. Звісно, що польське командування, котре відправило на переговори своїх послів, розглядало це як елемент тиску на турецьку сторону.

«5) Аби не переправляли під Очаковом татар, які йдуть до нас».

Ідеться про вимогу заборонити татарським силам переправлятися з метою вторгнення на землі Речі Посполитої через Дніпро, вочевидь у районі Тавані. Це урочище в пониззі Дністра було звичним місцем переправи татарської орди. Саме через Тавань із Криму пролягав татарський шлях, який розгалужувався на Чорний та Кучманський⁴⁸. У польсько-литовському таборі цю статтю вочевидь розглядали як ще один дипломатичний важіль, спрямований на створення дієвого механізму захисту Речі Посполитої від татарських нападів.

«6) Щоб посол к[ороля] й[ого] м[илості] завжди був присутній у Порті за прикладом інших християнських володарів».

Отже, у цій статті посольської інструкції обстоювалася ідея запровадження інституту постійного дипломатичного представника (агента) польської влади у Стамбулі, де перебували такі ж агенти від низки європейських країн.

По тому, як усі ці пункти доставили у похідну ставку Сигізмунда III, котрий перебував у поході разом з учасниками посольського рушення, в оточенні короля обговорили їх і загалом схвалили. Водночас категоричне заперечення Сигізмунда III та його дорадників викликали пункти щодо дарування соболів, а також щодо королівського агента у Стамбулі. Зокрема, було висловлено думку, що на утримання останнього потрібно буде витратити великі кошти⁴⁹.

Як бачимо, справа польсько-турецьких мирних переговорів зрушила з місця. 29 вересня посли С. Журавинський та Я. Собеський, озброєні посольською інструкцією, виїхали з польського табору до турків. Вони везли із собою також листа від С. Любомирського, адресованого Осману II. Окрім дипломатичної кореспонденції, султан мав отримати від польської сторони вишукані подарунки. Така ж приємність чекала і на декількох впливових османських сановників.

С. Журавинський та Я. Собеський відправили поперед себе свої кухні та намети, а о 2-й годині дня і самі рушили в дорогу. Їхня посольська делегація разом із слугами налічувала близько трьох десятків осіб. Аж до турецької сторожі її супроводжувала пишна процесія із кількох сотень вершників, багато хто з яких гарцював на конях у накинутих на плечі рисячих, леопардових і тигрових шкурах. Обладунки вершників сяяли сріблом та золотом⁵⁰. Проїхавши уздовж Дністра повз становиська армії Османа II аж до її мосту, польські посли повернули праворуч, обігнули край турецького табору, розташованого на узвишші, й опинилися у таборі волоського господаря Раду Міхні.

Раду Міхні

Перед очима учасників посольства постало буденне табірне життя султанських сил. Ніби мурахи, усюди снували зайняті справою люди. Погоничі гнали до води незліченну кількість мулів, буйволів, верблюдів та коней, які піднімали своїми ногами стовпи пилу. Їм назустріч ішла худоба, що її інші погоничі гнали від водопою у табір. Удалині було видно розкішні намети турецьких воєначальників, прикрашені позолоченими кулями. Перед цими наметами, а також над ними тріпотіли на вітрі орлині крила та невеликі корогви.

Протягом 30 вересня — 1 жовтня польська посольська делегація мала дипломатичні контакти з представниками турецької сторони, аудієнцію у волоського господаря Раду Міхні, а також великого візиря Ділавера-паші. У турецькому таборі С. Журавинський та С. Жолкевський явно відчували деяку непевність свого становища як послів. Один раз відверто продемонструвавши свою слабкість, тобто першими приїхавши до турків, вони і в подальшому змушені були дотримуватися лінії поведінки, властивої для людей, які невпевнені у своїх силах та схильні до компромісів. Приміром, подискутувавши 30 вересня між собою, що їм робити — чекати на прибуття волоського господаря, чи першими їхати самим до нього, вони таки вирішили послати до намету Раду Міхні маршалка посольства Петра Трилятковського та ужендовського старосту Єжи Жечицького. Утім, це був не останній випадок, коли польським послам довелося потрапити у доволі двозначні ситуації. Приміром, по тому, як Раду Міхні прислав до С. Журавинського та Я. Собеського своїх дворян, а останні запропонували їм прибути до волоського господаря на його конях, польські послы розгубилися, не знаючи, що їм чинити. Врешті-решт вони таки прийняли цю пропозицію, хоча вона могла поставити під сумнів їх статус як повноправних учасників переговорів. Напевно С. Журавинського та Я. Собеського дещо утішило те, що вони не самі усілися на чужі коні, а посадили на них своїх підлеглих, П. Трилятковського та Є. Жечицького.

Зустріч цього дня С. Журавинського та Я. Собеського з Раду Міхні обмежилася формальними моментами. Послы віддали господарю листи від С. Любомирського та попросили про сприяння щодо організації зустрічі з великим візирем. 1 жовтня така сама «протокольна» зустріч польських послів, із врученням листів від С. Любомирського, відбулася з Ділавером-пашею. Причому С. Журавинський звертався польською мовою до перекладача Шимона, той перекладав почуте румунською Раду Міхні, а вже останній перекладав на турецьку для Ділавера-паші.

2 жовтня польській посольській делегації знову не дали забути, що вона в гостях у турецькому таборі, отож повинна коритися певним правилам. За наполяганням великого візиря, польські послы перенесли свій намет зі старого місця поближче до намету Ділавера-паші. Саме цього дня розпочалося предметне обговорення учасниками переговорів статей майбутнього мирного договору. С. Журавинський та Я. Собеський зустрілися з Раду Міхні, якого великий візир уповноважив вести переговори.

Перша договірна стаття, яку обговорили учасники переговорів, стосувалася прикордонних українських замків, а також розмежування спірних територій

так званого Дикого Поля. Після нетривалої дискусії його вирішили відкласти на розгляд спеціальної комісії від турецької та польської сторін.

По цьому учасники переговорів перейшли до так званого козацького питання. Турецька сторона наполягала на тому, щоб якнайсуворіше покарати запорожців, винних у нападах на володіння Османської імперії. За деякими даними, які обросли фольклорними деталями, на переговорах турки хотіли домогтися від польської сторони видачі двохсот запорозьких старшин, а також публічної страти ще двох сотень козаків. Аби продемонструвати турецькій стороні безпідставність цих вимог, С. Журавинський та Я. Собеський висунули контрпропозицію: мовляв, нехай султан видасть полякам хана з двома сотнями найзначніших татар, яких вони самі виберуть, а на додаток — відрубає голови двомстам татарам⁵¹. Проте такий хід турецько-польських переговорів насправді був плодом творчої уяви деяких авторів мемуарів та щоденників Хотинської війни. У мемуарах Я. Собеського можна зустріти художні вигадки і про інші випадки начебто рішучого обстоювання польськими послами інтересів запорожців. Мовляв, вони відкинули хитромудру пропозицію К. Вевеллі щодо того, аби зробити «жертвоприношення» Осману II без справжніх запорожців: під виглядом останніх видати туркам злочинців, котрі перебували в ув'язненні у Кам'янці-Подільському та інших замках⁵².

Насправді переговори польських послів із представниками турецької влади відбувалися без жодних сантиментів до козаків, хоча, як впливає зі щоденника Я. Собеського, без риторики не обійшлося. Польські послы відкинули претензії турецької сторони щодо запорожців, посилаючись, зокрема, на обставини воєнного часу. Вони зазначили, що козаки вже самі втратили головного винуватця «усієї сваволі» — Я. Бородавку. С. Журавинський та Я. Собеський наголосили, що не можуть задовольнити вимогу турецької сторони про покарання запорожців, оскільки це означало б зламання слова вірності, яке їм дали поляки. «Як би нам [після такої зради своїм союзникам — козакам] вірили турки?» — пафосно запитували послы. До того ж, — продовжували вони у такому дусі, — самі турки мали нагоду переконатися, яку велику послугу своїй Вітчизні запорожці чинять під Хотином. Відтак їх належить розглядати не як свавільників, а як товаришів по зброї поляків та литовців, які, так само як останні, затягнені на службу й отримують жолд від Речі Посполитої⁵³.

Попри те, що з цього риторично забарвленого фрагмента щоденника Я. Собеського польські послы постають людьми, котрі добре знаються на питаннях честі, а також виявляють готовність називати запорожців своїми товаришами по зброї, останні були для них насправді об'єктом «торгу» з турками. Відтак С. Журавинський та Я. Собеський недвозначно дали зрозуміти представникам турецької сторони, що готові «звільнити (очистити) Дніпро від козаків», аби не псувати відносини Речі Посполитої з Османською імперією та позбутися татарських набігів. Щодо цього послы явно керувалися четвертим пунктом своєї посольської інструкції. С. Журавинський та Я. Собеський виконали також п'ятий пункт цієї інструкції — висунули вимогу до султана щодо заборони татарам переправлятися через брід на Дніпрі в районі Очакова.

Під час переговорів спливла тема вторгнення польського війська на чолі із С. Жолкевським у Молдавію, що завершилося Цецорською битвою 1620 р. Польські послы воліли покласти провину за це на турецьку сторону. Отож, їхня аргументація зводилася в основному до того, що такий негатив у турецько-польських відносинах спровокували своїми діями колишній великий візир Алі-паша, а також Іскендер-паша.

Під час першого раунду переговорів польських послів із господарем Раду Міхні гостро постало питання про сплату харачу — данини (спеціального податку), який турки накладали на завойовані ними землі. Керуючись другим пунктом своєї посольської інструкції, польські послы твердо дали зрозуміти, що не погодяться на сплату Річчю Посполитою харачу султану. Водночас С. Журавинський та Я. Собеський, які пам'ятали про третій пункт зазначеного інструктивного документа, пішли на те, аби дати Осману II подарунки з тією умовою, що про це не згадуватиметься у тексті договору. По цьому учасники переговорів розійшлися, а Раду Міхні відбув до Ділавера-паші, аби доповісти про їх результати.

Наступного дня, 3 жовтня, послы продовжили переговори з господарем Раду Міхні, а потім — із Ділавером-пашею. Аби вчинити на С. Журавинського та Я. Собеського психологічний тиск, у турецькому таборі глашатаям наказали оголосити, що султан стоятиме під Хотином ще шість тижнів. До польських послів зранку завітав волоський господар. Відтак обговорення питань, порушених на переговорах минулого дня, продовжилось. По цьому С. Журавинський та Я. Собеський відбули до Ділавера-паші. Причому їхня зустріч відбувалася без сторонніх осіб. Великий візир удавався до різних погроз, намагаючись домогтися свого, а саме — поступок послів щодо сплати харачу та покарання козаків. Однак йому не вдалося залякати С. Журавинського та Я. Собеського. Його співрозмовники демонстративно встали, даючи зрозуміти, що збираються іти. Ділавер-паша, який не розраховував на такий поворот подій, попросив їх знову сісти. Врешті-решт він погодився з попередніми домовленостями польських послів із волоським господарем.

Як впливає зі щоденника Я. Собеського, великий візир запропонував С. Журавинському та Я. Собеському піти на те, щоб у Стамбулі на постійній основі перебував польський агент, тобто дипломатичний представник — подібно до агентів інших християнських володарів. Причому зміна цього агента польського короля мала відбуватися через кожних три роки. Польські послы одразу пристали на таку пропозицію. Утім, невідомо, хто перший виступив із цією ініціативою. Як уже зазначено, відповідний пункт містився у посольській інструкції, з якою С. Журавинський та Я. Собеський відбули у турецький табір на переговори. Тим часом Я. Собеський, пишучи свого щоденника, вже знав

Раду Міхні.
Поштова марка
Молдови. 1997 р.

про негативне ставлення Сигізмунда III до ідеї запровадити інститут постійного дипломатичного представника в турецькій столиці. Відтак він міг зобразити ініціатором договірної пункту про польського агента великого візиря. Хоч би там як, а 3 жовтня сторони домовилися, що зазначений агент відбуде до Стамбула по завершенні війни та укладенні турецько-польського договору (це була вимога Ділавера-паші) і чекатиме там прибуття великого польського посла. Відповідно до Варшави мав відбутися з-під Хотина турецький чавуш, який, згідно з давнім звичаєм, повинен був супроводжувати великого польського посла до Стамбула. Щоб визначити, які саме подарунки належить дати Османові II, у польсько-литовській табір для консультацій вирішили відправити одного з польських послів.

4 жовтня Я. Собеський знову зустрівся з Ділавером-пашею. Під час переговорів він зробив особливий наголос на польсько-татарських відносинах. Я. Собеський говорив про потребу укладення окремого польсько-кримського договору. Однак на великого візира це не справило великого враження і він відповів польському комісарові відмовою. Із його пояснення випливало, що у присутності Османа II неприпустимо укласти будь-які угоди з його «невільником», ханом, оскільки це ображатиме самого султана. Я. Собеський домагався від Ділавера-паші визнати за польською стороною право вторгтися на татарські землі для покарання винних за напади на Річ Посполиту, виніши, однак, за дужки цих каральних акцій розташовані там турецькі міста. Не важко переконатися, що, в цьому випадку, Я. Собеський керувався четвертим пунктом своєї інструкції, згідно з яким у разі татарських вторгнень на землі Речі Посполитої умиротворення татар має відбуватися через відплатні рейди запорозьких сил у Крим. Проте Ділавер-паша популярно пояснив, що насправді земля кримців належить турецькому імператорові, а самі вони є його «підніжками», відтак такі відплатні рейди завдадуть кривди султану. Мовляв, щодо своїх кривд потрібно звертатися за справедливістю до турецького правителя, який може скинути хана з престолу.

По цих переговорах Я. Собеський дістав дозвіл Ділавера-паші, відбутися до свого табору. Великий візир, аби засвідчити повагу до польського посла, дав йому чавуша. Прикметно, що, за деякими даними, 3 жовтня до польсько-литовського табору для переговорів прибув якийсь знатний османець у супроводі двох молодих турків. Колоритна постать цього гостя із табору Османа II одразу впадала в око. Він їхав на темно-рудому коні і був одягнутий у коричневий халат із шовку та атласу, під яким можна було побачити ще й дамаський халат зеленого кольору. Провівши переговори упродовж трьох днів із С. Любомирським, він відбув до своїх⁵⁴. Якщо це було справді так, то такий візит посланця турецької сторони до польського командування певною мірою урівноважував дисбаланс політично забарвленої процедури турецько-польських переговорів, пов'язаної з місцем їх проведення на території табору Османа II. Тобто, переговори відбувалися не лише в турецькому таборі, де розташувалася ставка султана і турки-переговорники почувалися господарями, що, за великим рахунком, було формою політичного тиску на польську сторону. Утім, цей колоритно одягнений турок

очевидно був чавушем, який супроводжував Я. Собеського під час його відвідин 4 жовтня свого табору. Того ж таки дня польське командування вирішило, що постійним агентом Сигізмунда III у Стамбулі станс королівський секретар Станіслав Сулішевський і що йому належить відбути до турецької столиці разом із султаном та чекати там на приїзд великого польського посла.

Автор німецького щоденника Хотинської війни писав, що 5 жовтня, коли польський посол начебто передав турецьким пашам умови договору і їх почали зачитувати, Осман II жбурнув цей документ на землю. Насправді аудієнція польських послів у турецького султана відбулася декількома днями пізніше. Через це викликає недовіру і твердження автора цього щоденника, що після жбурляння 5 жовтня Османом II польських посольських документів, турки розпочали обстріл із картаун та фальконетів позицій польсько-литовського табору, а із 26 гармат, перевезених на лівий берег Дністра, — запорожців, завдавши їм значної шкоди. Усього цього дня вони здійснили, доводив автор щоденника, близько 200 пострілів⁵⁵.

Друга посольська інструкція С. Журавинському і Я. Собеському та результати їхніх переговорів із турками

Надвечір 5 жовтня Я. Собеський повернувся до турецького табору разом із доопрацьованою посольською інструкцією, у якій було одинадцять пунктів (у виданні джерела, зробленому Ж. Паулі, ця інструкція має десять пунктів). Перший із них мав таке формулювання: «Щоб козаки не ходили з Дніпра воювати проти держав турецького імператора, [щоб] на вимогу турецького імператора вчинити правосуддя їх повинна карати Річ Посполита і відшкодувати збитки, які заподіяли. Щодо цього належить брати до уваги старі договори, а також ті, які укладено з п. Ожгою».

Отже, послів орієнтували на вже укладені турецько-польські угоди, насамперед договір 1619 р., підписаний у Стамбулі П. Ожгою. У пункті 1 посольської інструкції, який розглядаємо, фактично йшлося про заборону козакам ходити у морські походи з Дніпра (це положення зафіксовано в польсько-турецькій угоді 1617 р., укладеній під Яругою (Бушею)). Річ Посполита погоджувалася на вимогу султана відшкодувати збитки, заподіяні козаками турецькій стороні. Тобто, послам належало спиратися на вже усталені у практиці турецько-польських дипломатичних відносин способи вирішення козацького питання. Відтак у цьому документі, на відміну від початкового тексту посольської інструкції С. Журавинському та Я. Собеському (а також відповідного пункту інструкції Я. Зелінському від 14 вересня) «козацьку» статтю сформульовано доволі чітко. Принаймні вона не дає підстав тлумачити її у плані вигнання запорожців із берегів Дніпра.

У пункті 2 оновленої посольської інструкції йшлося про заборону туркам засновувати та будувати нові замки в Україні. Польська сторона також брала на себе зобов'язання не зводити нових замків. Питаннями розмежування кордонів між двома країнами мала предметно зайнятися створена обома сторонами комісія.

Пункт 3 цього документа присвячено питанням дипломатичних контактів між Річчю Посполитою та Османською імперією, а також «подарункам» туркам, на які погоджується польська сторона. Отже, Сигізмунд III повинен був якнайшвидше відправити до Стамбула великого посла. Причому цей посол лише один раз мав привезти «упоминки» султану, зокрема 50 сороків соболів. Із великим послом повинен поїхати постійний королівський агент у Стамбулі. Як великий посол, так і королівський агент даватимуть султанові від себе приватні подарунки, що не можуть бути трактовані як будь-яка форма данини, покладеної на Річ Посполиту. Усі ці «упоминки» — як від короля, так і від великого посла й агента — не потрібно було згадувати в договорі.

У пункті 4 посольської інструкції конкретизовано, що обов'язки королівського агента у Стамбулі покладено на С. Сулішевського, який повинен поїхати до турецької столиці із султаном. У цьому ж пункті зазначено, що турецький чавуш від султана мусить прибути до польсько-литовського табору, а звідти — до польського короля, аби в подальшому супроводжувати польського великого посла до Османської імперії.

У пункті 5 окреслено певні вимоги щодо ратифікації договору (висунуто вимогу, аби від турецької сторони це зробив також посол, високий сановник), а пункт 6 присвячено договірним умовам, спрямованим на заборону «волохам» і татарам нападати на Річ Посполиту. Цей пункт містив також положення про сплату татарам данини, яку іменовано «жолдом». Як і в початковому тексті інструкції, у документі, що його розглядаємо, наголошено на потребі заборонити татарам переправу через Дніпро під Очаковом, а в разі татарських нападів — здійснювати каральні рейди на татарські землі, оминаючи турецькі міста. Якщо турки не погодилися б із цією вимогою, послали мали ставити питання про відшкодування султаном збитків, заподіяних татарами, або, принаймні, вимагати скинення хана з престолу згідно зі зробленою під час переговорів відповідною заявою великого візиря. Сформульовано також настанову польським послам, згідно з якою їм потрібно вести справу до укладення прямого договору із ханом. Щодо данини татарам, або так званого жолду, то польська сторона воліла його віддавати не безпосередньо хану, який насправді цього не заслуговує (адже порушує права народів та не дотримується свого слова), а через посередників — великого візиря або ж молдавського господаря.

У пункті 7 йшлося про потребу мати на молдавському господарському престолі правителів, які б не вчиняли недружніх дій щодо Речі Посполитої, як, наприклад Стефан IX Томша. Тобто, на відміну від позиції польської сторони, висловленої в інструкції Я. Зелінському від 14 вересня, вже не йшлося про однакову причетність турецького султана та польського короля до утвердження на престолі господарів Молдавського князівства.

Пункт 8 передбачав передачу Хотина без артилерії (адже, як було зазначено, її забрав, а потім втратив коронний гетьман С. Жолкевський) молдавському господареві.

Формулювання пункту 9 спрямовано на те, аби гарантувати безпеку торгівлі та дипломатичних контактів між Османською імперією та Річчю Посполитою згідно з укладеними турецько-польськими договорами.

У пункті 10 посольської інструкції порушено питання про взаємну видачу сторонами утікачів.

У пункті 11 йшлося про те, що турецький султан зі своєю армією повинен перший відійти від Хотина. Наведено аргументи щодо того, чому цього не випадає зробити польській стороні: переправа займе декілька тижнів через те, що зруйновано міст, а також, мовляв, у таборі безліч навантажених усім необхідним возів, адже армія Речі Посполитої збиралася зимувати під Хотиним. Затримка із персправою зумовлена і тим, що доведеться довго чекати на прибуття коней, яких надто далеко відпустили із табору⁵⁶.

Поява в оновленій посольській інструкції пропозицій щодо порядку відведення військ із поля Хотинської битви напевно була спричинена відповідним циркуляром Сигізмунда III. Адже принаймні 2 жовтня він висловлював стурбованість, що ані королевич Владислав, ані С. Любомирський не згадували у своїх листах про те, яка саме сторона воєнного конфлікту першою відведе свої війська від Хотина після укладення турецько-польського мирного договору. Король побоювався, що на етапі відведення військ Осман II завдасть несподіваного удару по силах С. Любомирського, які після виступу зі свого табору могли почати неорганізовано розходитися⁵⁷.

Попри те, що польський посол повернувся зі свого табору до турків ще надвечір 5 вересня, наступний день пройшов без переговорів. Як припускав Я. Собеський, це було зумовлено тим, що він прибув до турків без С. Сулішевського, призначеного королівським агентом у Стамбулі. Відтак ця обставина будила підозри у Ділавера-паші й утримувала його від контактів із польськими послами. Вранці 7 жовтня С. Сулішевський таки з'явився у турецькому таборі. Цього ж дня справа переговорів зрушила з місця — фактично розпочався їхній другий раунд. Учасники цих переговорів почали готувати узгоджений текст турецько-польського договору двома мовами — турецькою та польською. Причому вони зіткнулися із чималими труднощами, адже, щоб перекласти польський текст на турецьку, доводилося робити проміжний переклад на румунську та грецьку мови.

8 жовтня текст польсько-турецького договору турецькою (як і польською) мовою був готовий. Відтак польська посольська делегація відбула до Ділавера-паші, де засідав диван, рада великого візира. На цьому засіданні, серед іншого, було представлено С. Сулішевського як постійного агента польського короля у Стамбулі. Ділавер-паша повідомив польським послам, що їх очікує церемонія цілування султанського одягу. По тому, як польські послы, турецькі паші та великий візир, а також усі члени польської посольської делегації церемоніально випили щербету із порцелянового посуду, прийом було завершено. С. Журавинський, Я. Собеський та інші члени їхньої делегації рушили на конях за великим візирем та пашами до наметів султана.

Аудієнція польських послів у Османа II

Вигляд султанської ставки неабияк вразив представників польської сторони. Намети султана прикрашали позолочені кулі, а одне шатро, пурпурного кольору із шовковими шнурами, скидалося на замок або розкішний палац. С. Журавинському, Я. Собеському та С. Сулішевському дали пишні каптани, що у традиціях османської дипломатії було спрямоване аж ніяк не на те, щоб зробити приємність іноземним дипломатам, приміром, щоб уберегти їх від холоду. Насправді цей одяг так чи так у загальному плані означував владну зверхність султана. Дещо скромніші каптани дісталися іншим членам польської посольської делегації, яких також допустили до аудієнції.

Офіційний прийом польських послів відбувався у доволі просторому приміщенні за присутності багатьох османських сановників. На підлозі лежали золототкані килими, щоправда не нові. С. Журавинський та Я. Собеський оцінили як своє велике особисте досягнення те, що не дали зняти із себе шапку, оскільки це суперечило усталеній традиції. Послів під руки підвели до Османа II. Він уместився посеред похідного трону, який польським послам видався коштовним дерев'яним ліжком, щедро покритим позолотою. Матрац і покривало («ковдра») султанського трону виблискували парчею. За спиною Османа II стриміли заткнуті у його «ліжко» шабля та два луки із шкіряними сагайдаками, прикрашені невибагливим узором. Причому у тятиви луків вкладено було по одній стрілі. На тлі цих декорацій султан сидів без жодних золотих прикрас та дорогоцінних каменів. На ньому була коштовна червона фerezія (верхній чоловічий одяг без коміра та пояса із широкими рукавами) із шовковими петлицями та гудзиками, підшита соболиним хутром. Голову Османа II покривав порівняно невеликий тюрбан із трьома китицями, що звисали аж до долу.

По церемонії цілування султанського одягу (хоча польські послі приклалися вустами лише до краю парчевого покривала, що прикрашав трон, однак цей церемоніал таки означав пониження їхнього статусу як послів) у шатрі володаря Османської імперії залишилися три особи від польської посольської делегації. С. Журавинський офіційно вручив Осману II листа від польного гетьмана С. Любомирського. Його взяв паша, який стояв поблизу посла і передав його далі, іншому паші. Так ідучи ланцюжком із рук у руки, лист опинився у руках великого візиря і той увіткнув його між султанські подушки. Діставши слово, С. Журавинський у своїй короткій промові зазначив, зокрема, що польський король та Річ Посполита стоять за відновлення давніх дружніх відносин між обома державами, а також готові виконати ухвалені нині договірні умови. Посол висловив сподівання, що аналогічно чинитиме і турецький султан.

Під кінець аудієнції польських послів у Османа II відбулася церемонія вручення йому подарунків. Отож, турецький володар отримав, серед іншого, шаблю старовинної роботи, інкрустовану золотом і прикрашену дорогоцінним камінням, пару пістолетів, а також дуже майстерно виготовлений карабін. Уся ця вишукана зброя раніше належала Сигізмунду III, який передав її командуванню своєї армії напередодні відбуття на війну⁵⁸. Подарунки дістав не лише

Осман II. Чималі суми грошей осіли в кишенях османських вельмож, котрі, як вважала польська сторона, посприяли швидкому укладенню миру. Отож, вони отримали разом доволі велику, як на ті часи суму — 67 тисяч талярів⁵⁹.

Проведений у ставці Османа II прийом С. Журавинського, Я. Собеського та С. Сулішевського ще не означав завершення польсько-турецьких перемовин. Крапку над «і» в них було попередньо поставлено лише 9 жовтня, коли сторони остаточно узгодили між собою усі договірні статті й обмінялися своїми примірниками тексту договору. За повідомленням невідомого автора щоденника Хотинської війни, німецького найманця, на відзначення підписання польсько-турецького мирного договору яничари салютували трьома залпами. Стільки само разів салютували і захисники Хотина, у тому числі 40 тисяч запорожців⁶⁰.

3. Статті турецько-польського договору 1621 р.

Як можна було переконатися, наявні історичні джерела певною мірою проливають світло на зміст посольської інструкції польських послів, а також на те, в якому руслі на переговорах обговорювали низку питань. Складніше мати уявлення про конкретні статті укладеного 1621 р. турецько-польського Хотинського договору. Пояснюється це тим, що вже 1622 р. ані польські, ані турецькі дипломати не мали оригіналу зазначеного договору. До того ж, як припускають дослідники, польський та турецький тексти цього договору не були ідентичні. В оригіналі останнього могли постати положення, що їх не було у польському тексті, як-от про заборону Речі Посполитій втручатися у справи Молдавії, Волощини, Трансильванії, а також Угорщини. Процедура узгодження та уточнення тексту цього договору, аж до його остаточної ратифікації сторонами, розтягнулася на роки. До неї були причетні відправлені до Стамбула польські посольства Станіслава Сулішевського (1621–1622), Криштофа Збараського (1622–1623), Криштофа Серебковича (1623) та Криштофа Кілчевського (1624). У кінцевому підсумку, в договорі з'явилися окремі цілком нові статті. На думку деяких дослідників, уже той факт, що польський великий посол мав вручити султанові подарунки (*нішкаш*) та отримати від нього за це листа, що гарантував дотримання миру із суверенними володарями (*агднаме*), надав посольським подарункам характеру данини (*харачу*), підносячи цей акт до обов'язку її сплати⁶¹.

Хоч би там як, а зміни, яких зазнав текст турецько-польського мирного договору 1621 р. під час затяжних «паперових битв» між польськими та османськими дипломатами, що точилися аж до 1624 р., не відмінили основного: цей договір у своєму початковому варіанті зафіксував загалом стан рівноваги сил Османської імперії та Речі Посполитої, що однак, стало дошкульним ляпасом султанській владі, яка пішла на розв'язання війни між двома державами, розраховуючи на переможний результат. Через це успіхи османської дипломатії на ниві укладення цього договору — від спритного накиннення султанських халатів на польських послів та вимушеного обцілювання ними парчевих покривал у шатрі Османа II під Хотиним і до внесення в подальшому значних

змін у текст договору на користь турків — насправді були відносними перевагами. Адже, якщо Осман II відчував би під Хотином свою силу, а не безсилля, він, безперечно, продовжив би війну до переможного кінця. Фактична ж поразка Османської імперії у Хотинській війні 1621 р. надовго відбила охоту наступникам Османа II на султанському престолі з'ясувати відносини з Річчю Посполитою силою зброї. Відтак турецькій стороні залишалось доводити свою перевагу над опонентами дипломатичними, «канцелярськими» методами, спираючись на які, їй таки вдалося помітно викривити початковий зміст договору.

Потрібно зазначити, що і Сигізмунд III націлював послів, яких він посилав до Стамбула, аби вони брали до уваги не так умови Хотинського договору, як, з одного боку, орієнтувалися на «добрі» старі турецько-польські договори, а з іншого — домагалися від турків згоди на новації, вигідні Речі Посполитій. Загалом, на думку деяких дослідників, уже під час місії у Стамбулі польського великого посла К. Збаразького 12–21 лютого 1623 р. відбулася не ратифікація Хотинського мирного договору 1621 р., а, фактично, було укладено новий турецько-польський договір⁶².

Що ж до першої реакції Сигізмунда III на звістку про укладення 9 жовтня 1621 р. миру з турками, то вона була негативна. Дізнавшись про це, він не приховував свого розчарування та роздратування. У листі зі Львова до Л. Гембіцького від 14 жовтня 1621 р. король висловлював невдоволення покvapливiстю комісарів, які пішли на укладення миру, знаючи про те, що їм на допомогу іде посполите рушення. Сигізмунд III виходив із того, що попри скрутну ситуацію хотинських обложених, вони ще змогли б певний час потерпіти і дочекатися підкріплення, однак через легкодухість комісарів цього не було зроблено. Його особливо непокоїло, що польські послы погодилися на «новини», тобто всупереч традиції договорів Речі Посполитої з Османською імперією дали згоду на такі новації, як сплата польською стороною «соболів» турецькому султанові, а також запровадження інституту постійного польського агента у Стамбулі, що, вважав Сигізмунд III, може зашкодити гідності короля та Речі Посполитої.

Сигізмунд III сумнівався, що поспішно укладений комісарами мир триватиме довго, а також що він принесе хоч якусь користь Речі Посполитій. Король вважав, що турки пішли на підписання миру вимушено. Причому зробили це вони про око, маючи якісь потаємні цілі та не збираючись його довго дотримуватися. Адже, наголошував Сигізмунд III, до миру їх змусив несприятливий для армії Османа II поворот у війні: з одного боку, турки не змогли подолати військові сили Речі Посполитої під Хотином, а з іншого — їм довелося реагувати на навислу над ними воєнну загрозу, а саме — наближення до цього міста короля з посполитим рушенням⁶³.

Які статті увійшли до Хотинського мирного договору, підписаного турецькою та польською сторонами 9 жовтня 1621 р.? Оскільки оригіналу цього документа немає, то можна лише приблизно окреслити його зміст.

У статті 1 цього договору зазначено, що королівський секретар С. Сулішевський як гонець великого (повноважного) польського посла відбуде до Стамбула одразу по укладенні миру. Турки пришлють до польсько-литовського

табору чавуша — звідти він рушить до польського короля, аби супроводжувати до турецької столиці польського великого посла (це має бути особа високого соціального статусу та фахово підготовлена, яку король повинен відправити якнайшвидше). Місія польського великого посла полягатиме у «затвердженні» укладеного під Хотиним миру. Разом із цим послом до Стамбула прибуде королівський агент, який перебуватиме там на таких самих умовах, що й агенти інших християнських володарів. По поверненні польського великого посла додому, турецький султан задля «затвердження» турецько-польського мирного договору пошле до польського короля та Речі Посполитої свого імєнитого дипломата, статус якого відповідав би статусу османських дипломатів, які зазвичай укладають мир з іншими християнськими володарями.

Як бачимо, польським послам вдалося домогтися того, що у тексті цієї статті не зроблено жодних згадок про «упоминки» султану, які мав привезти до Стамбула великий польський посол. Немає також запису про індивідуальні подарунки великого посла та королівського агента у турецькій столиці.

Статтю 2 присвячено «козацькому» питанню. Її було сформульовано так: «Від козаків Дніпро, щоб звідти вторгаючись на море, більше держави імператора й[ого] м[илості] не грабували, повинна буде Р[іч] П[осполита] звільнити і за найменшою скаргою імператора й[ого] м[илості] вчиняти над ними правосуддя».

Отже, згідно з цією статтею, польська сторона зобов'язана була «звільнити», або «очистити» (uwolnić) Дніпро від козаків з тим, щоб вони звідти не виходили у морські походи проти Османської імперії. Вона погоджувалася карати винних запорожців на першу вимогу султана. Щодо пункту про заборону козацьких морських походів із Дніпра, то він, як уже зазначено, фігурував у польсько-турецькій угоді 1617 р., укладеній під Яругою (Бушею). Через це теза про «звільнення» Дніпра від запорожців постає, радше, як метафора, реальний зміст якої полягав у передбаченій турецько-польською угодою 1617 р. забороні запорозькому флоту виходити цією рікою у Чорне море та нападати на Османську імперію. Тобто, С. Журавинський та Я. Собеський вочевидь не дали згоду на вигнання козаків із Подніпров'я. Впадає в око, що 11 жовтня 1621 р. С. Журавинський та Я. Собеський прозвітували про підписаний ними польсько-турецький договір на загальній козацькій раді і це не викликало у козаків протесту⁶⁴. Отже, і договірну статтю щодо заборони запорозьких морських походів із Дніпра (так зване «звільнення» цієї ріки від козацтва) козаки сприйняли доволі спокійно, оскільки вона не була для них нова.

Згідно зі **статтею 3** договору, молдаванам, добруджинським, білгородським, тягинським, кілійським, очаківським та кримським татарам заборонялося нападати на Річ Посполиту. Турецький султан повинен був заборонити татарам переправу через Дніпро під Очаковом. В разі татарських нападів на землі Речі Посполитої передбачено відповідне матеріальне відшкодування, а також покарання хана. Під дію цієї статті не підпадали конфлікти промисловиків на ще не розмежованих між державами територіях, «пустих полях». Татарським військам на чолі з ханом дозволено прямувати через територію Речі Посполитої,

якщо вони ідуть у сусідні країни за наказом турецького султана — останній також міг іти цим маршрутом разом із ханом.

Зі змісту цієї статті випливає, що у ній в основному було виконано відповідні вимоги, викладені у посольській інструкції С. Журавинському та Я. Собе-ському. Водночас у договорі проігноровано вимогу польської сторони щодо відплатних рейдів за татарські напади на землі Речі Посполитої. Не взято до уваги і такий важливий аспект можливого врегулювання польсько-кримських відносин, як підписання під Хотином польсько-кримського договору. Вочевидь не вигідним для Речі Посполитої, таким що порушує її суверенітет, був дозвіл на використання її території для перекидання військ кримського хана (а також проходження султана) до тих чи тих держав, з якими ворогував султан.

За **статтею 4** для уточнення та встановлення кордонів між двома країнами потрібно було підготувати компетентних осіб. Однак втілення у життя цього плану належало розпочати після того, як турецький султан та польський король узгодять це питання між собою.

Неважко переконатися, що, порівняно з відповідним пунктом оновленої посольської інструкції, це був крок назад. Адже в останній ішлося не лише про добрі наміри зайнятися у майбутньому розмежуванням кордонів між двома державами, а й пропонувалося зафіксувати обов'язок сторін не зводити в Україні нових замків.

Як виливає зі **статті 5**, Річ Посполита зобов'язана була сплачувати кримському ханові традиційну щорічну данину, названу у документі «жолдом», тобто платнею. Цей жолд татари могли отримувати в Яссах. На заклик польського короля хан повинен прибувати зі своїм військом для боротьби проти королівських ворогів.

Статтею 6 передбачено, що на молдавському господарському престолі повинні повсякчас сидіти особи, які б не порушували миру та виявляли належну повагу до польського короля.

Згідно зі **статтею 7** польська сторона зобов'язувалася передати Хотин молдавському господареві.

У **статті 8** ішлося про те, що польський король повинен «бути другом друзям імператора його милості і ворогом [його] ворогам» (у виданні щоденника Я. Остророга, здійсненому Ж. Паулі, є пункт про те, що турецький султан «також має бути королю й[ого] м[илості] і Речі Посполитій другом друзям, ворогом ворогам»). Було встановлено, що підписаний під Хотином договір «поновить», тобто підтвердить таку традицію турецько-польських відносин. Сторони фактично підтвердили готовність дотримуватися умов цього договору⁶⁵.

Неважко переконатися, що у договорі враховано певні вимоги польської сторони, які вона сформулювала в інструкції для своїх послів. Водночас низку важливих для поляків вимог було відхилено, або ж сформульовано їх у вигіднішому для турків контексті. Вочевидь за наполяганням турецької сторони польські послы змушені було прийняти вигіднішу для офіційного Стамбула статтю 8, за якою, зокрема, польський король зобов'язувався «дружити» з турками та «ворогувати» з їхніми противниками. До пунктів зазначеної посольської

інструкції, що були проігноровані цілком, належали: щодо торговельних відносин між двома країнами, про взаємну видачу утікачів та про порядок відводу військ з-під Хотина⁶⁶.

Що ж до написаного турецькою мовою тексту договору, то, як уже зазначено, його оригінал втрачено. З копій, які дійшли до нашого часу, важко встановити час їх появи. А проте, щоб мати принаймні приблизне уявлення про політико-правову спрямованість «турецького» документа, наведемо його текст, пронумерувавши для зручності його статті:

1. «Султан Осман, турецький імператор, через свого великого візира Ділавера-пашу [та] з іншими своїми панамі укладає з й[ого] м[илістю] польським королем вічний мир, згідний у всьому з давніми договорами і хоче в усьому дотримуватися [його] згідно з рішенням султана Сулеймана, свого предка, із й[ого] м[илістю] польським королем».

Як бачимо, у цій статті зазначено, що договір «вічний», тобто безстроковий.

2. «Малого посла щоб зараз послано з військом, також і ми рушимо».

Є достатньо очевидно, що у цій статті загально сказано про «малого посла» — вочевидь про польського «гінця» С. Сулішевського, якому належало відбути до Стамбула разом із турецьким султаном.

3. «Торгівля щоб була вільна і в них вільні з обох сторін поїздки [купців]».

Отже, у цій статті, на відміну від польської копії Хотинського договору, зафіксовано пункт про свободу торгівлі між двома країнами.

4. «Волоська, Мультиянська та Угорська земля щоб мала мир. І якщо коли б що було між цими державами, щоб доти вже щиро і сердечно було допущено».

Зі статті випливає, що Молдавське та Волоське (Мультиянське) князівства, а також угорські землі мають перебувати у мирі, у тому числі з Річчю Посполитою. Очевидно остання повинна була утримуватися від втручання у їхні справи.

5. «Над козаками чинити правосуддя, якщо коли наважилися б завдати якої шкоди у турецьких державах».

Ця стаття сформульована доволі нейтрально щодо козаків. Від Речі Посполитої вимагалось лише відшкодувати завдані ними збитки. Як можна переконатися, зазначена стаття не має нічого спільного із вигнанням козаків із Подніпров'я.

6. «Розмежування держав щоб постало через спільних комісарів і [щоб] цілковито в усьому [було] дотримане після обопільного ознайомлення сторін».

У статті загально визначено положення про майбутнє розмежування кордонів між двома державами, яке мають провести турецькі та польські комісари, а також наголошено, що сторони договору після взаємного узгодження позицій повинні визнати результати розмежування.

7. «Хотин залишити і бути приятелем Волоській землі. Полонених щоб спільно було відпущено».

У статті йдеться про передачу Хотина молдавському господареві, а також про взаємне відпущення полонених. Останнього положення немає у польській копії Хотинського договору.

8. «Віднині повинні бути нашим друзям друзями, ворогам ворогами».

Цією статтею вочевидь визначено обов'язок короля підтримувати турецького султана як союзника щодо третіх країн.

9. «Татарський хан, якщо не чинив би правосуддя над татарами, самого карати і шкоди відшкодовувати. Татарам на майбутні роки мають бути дані упоминки звичайним способом»⁶⁷.

У наведеній вище статті без жодної конкретизації сказано про обов'язок хана чинити правосуддя над татарами (вочевидь над тими, які нападуть на землі Речі Посполитої), якщо ж він цього не робитиме — буде покараний султаном. Передбачено також відшкодування збитків, завданих татарами. У цій статті зафіксовано і положення про те, що виплата Річчю Посполитої упоминків татарам має відбуватися традиційним способом. Тобто, на відміну від відповідного положення польської копії Хотинського договору, у ній йшлося не про «жолд», тобто платню, а про «упоминки» — данину. Не враховано положення польської копії договору про виплату упоминків у Яссах, а також про обов'язок хана виставляти своє військо на заклик польського короля.

Отже, неважко переконатися, цю турецьку копію Хотинського договору подано вельми стислими тезами, зміст яких нагадує квапливі нотатки для пам'яті, зрозумілі лише самому автору. Прикладом цього може бути таке формулювання: «Малого посла щоб зараз послано з військом, також і ми рушимо». Як можна переконатися, у тексті цієї статті не зазначено, котра саме сторона договору повинна відправити малого посла, куди саме, з якою метою та з якими повноваженнями; звідки і куди вирушає той, хто фігурує під займенником «ми», чи синхронізовано його відбуття із «малим послом». Для того, щоб зрозуміти справжній зміст статей турецького примірника Хотинського договору, потрібно мати під рукою і примірник польською мовою. Однак, у

Криштоф
Збаразький.

*Художник невідомий.
XVII ст.*

такому випадку, одразу можна помітити доволі значні відмінності між обома текстами. Звісно, якщо усе це було притаманно оригіналові Хотинського договору 1621 р., то практичне його виконання наштовхнулося б на помітні труднощі через різне тлумачення його статей учасниками договору.

Прикметно, що вже 1622 р. між польською і турецькою сторонами виникли суперечності щодо тлумачення тексту Хотинського договору. Коли великий візир почав вимагати від польського великого посла К. Збаразького харач, останній запропонував підтвердити такі претензії документально. Великий візир не міг цього зробити, хоча мав намір відшукати відповідні аргументи у польському оригіналі. Проте останнього у султанській канцелярії не виявили. Виникла підозра, що до зникнення цього документа причетний К. Збаразький, який начебто заплатив за це голові палацової канцелярії 20 тисяч талярів.

Врешті-решт таки вдалося виявити якийсь, щоправда не остаточний, варіант османського документа. Великий візир визнав його правильним, наказавши звірити із текстом, який був у К. Збарзського (у своєму тексті поляки вилучили невігідні їм, як вважали в оточенні короля, статті про розмежування кордонів між двома державами, а також про королівського резидента у Стамбулі). Такий доволі вільний підхід до міжнародних договорів пояснювався тим, що у ті часи кожна сторона воліла готувати власну версію договору, спираючись на традиції і термінологію своєї канцелярії. Через це, приміром, помітно різняться між собою габсбурзька та османська версії договору 1606 р., укладеного під Житва-Торок між імператором Рудольфом II та султаном Агмедом I⁶⁸.

Отже, специфічну стилістику турецької копії Хотинського договору, а також змістові невідповідності, що постають за порівняння цього документа з польською версією, можна пояснити як браком оригіналів, так і політичною заангажованістю, довільним підходом тих, хто укладав Хотинський договір, до політико-юридичного оформлення тексту, різними принципами перекладу на польську і турецьку мову спеціальної термінології та змісту документа. Тобто, йшлося про те, що сторони договору не мали єдиного розуміння поняття автентичності тексту, що підлягав ратифікації.

Із копії листа Ділавера-паші до С. Любомирського, написаного у жовтня 1621 р. з-під Хотина, випливає, що великий візир в основному близько до змісту переказав статті варіанта Хотинського договору, на які погодилася польська сторона (зокрема, щодо заборони «дніпровським козакам» виходити чайками на Чорне море з метою завдати збитки Османській імперії, що, якщо сталося б — повинна відшкодувати польська сторона; щодо сплати Річчю Посполитою «упоминків» татарському ханові та ін.), розглядаючи їх як зобов'язання польської сторони. Водночас, як писав візир, «ми також дивитимемося на це щодо дотримання цього укладеного миру»⁶⁹.

Загалом Хотинський мирний договір 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою відобразив реальне воєнно-стратегічне співвідношення сил, яке склалося наприкінці вересня — на початку жовтня 1621 р. під Хотиним. Адже жодна із армій на той момент не змогла остаточно здолати свого противника. Під час укладення мирного договору воєнні сили обох сторін перебували у стані хисткої рівноваги, зумовленої взаємним виснаженням та браком потенціалу для того, аби рішуче взяти гору над противником.

Водночас польській стороні під Хотиним вдалося на дипломатичному фронті головне — відкинути спроби нав'язати їй сплату харачу, що означало б визнання васальної залежності Речі Посполитої від Османської імперії. У тексті договору не було зафіксовано і пункт про разові подарунки, призначені для Османа II. Звісно, що цей султан, якщо б його не вбили яничари ще до прибуття до Стамбула польського великого посла, а також його наступник на престолі Мустафа I, котрий дочекався цього посла, могли розцінити привезені польським дипломатом сороки соболів та церемоніал їх вручення як вияв васальної покори польського короля. Однак султанські мрії про нові сороки соболів та про підвладний статус монарха — дарувальника соболів, які навіювало споглядання

палацового посольського церемоніалу, могли зрозуміти хіба що султанські піддані, насамперед особливо чутливі до таких речей придворні поети. Аби усього цього домогтися на практиці, султанові потрібно було розв'язати нову війну проти Речі Посполитої та довести свою перевагу силою. Однак за тих умов це було нереально.

Є підстави стверджувати, що козацьке питання у Хотинському договорі вирішено порівняно помірковано, з опорою на вже украдені раніше турецько-польські угоди. На користь цього можна навести такий прикметний факт. На початку 1622 р. до Києва прибули королівські комісари у справі проведення так званої урядової комісії з козаками. Однак вони жодним словом не згадали про «звільнення» запорожців із Дніпра у сенсі вигнання їх із Поніпров'я. Прикметним щодо цього є і те, що 20 січня гетьман П. Сагайдачний підписав гарантійні листи, адресовані як королю і Речі Посполитій, так і польському великому послу до Стамбула щодо невчинення запорожцями дій, які могли б призвести до розірвання турецько-польського мирного договору. З-поміж іншого, у першому із цих листів зазначено, що запорожці, «маючи наказ від Й[ого] К[оролівської] М[илості]... щоб [на] держави турецького імператора Чорним морем із Дніпра, із своїх звичних місць, не нападали і жодних шкод не вчиняли, ідучи назустріч волі та наказу Й[ого] К[оролівської] М[илості], н[ашого] м[илостивого] П[ана], те обіцяли і щодо цього виконали присягу. Згідно з цими присягами і тепер обіцяємо своїм рицарським словом, що не повинні самі виходити з Дніпра на Чорне море для розірвання миру між Короною Польською і державами турецького імператора. Навпаки, будемо усілякими способами запобігати, аби жоден військовий морський човен не виходив на море, ані міг вийти. Пильно повинні дотримуватися [цього], доки, дай Боже, не повернеться великий посол Й[ого] К[оролівської] М[илості] від імператора». Схожі запевнення запорожців фігурують і в їхньому гарантійному листі, призначеному для польського великого посла⁷⁰.

Як бачимо, королівська влада звернулася до козаків Війська Запорозького з питання, пов'язаного з відправкою до Стамбула польського великого посла для затвердження Хотинського мирного договору 1621 р. Король наполягав на тому, аби козаки зі своїх звичних місць, із Дніпра, не виходили чайками на Чорне море та не нападали на володіння Османської імперії. Адже це могло зашкодити місії великого посла та призвести до розірвання мирного договору з турками. Тобто, в цьому випадку позиція Сигізмунда III однозначно не мала нічого спільного з вимогою очистити береги Дніпра від козаків. Запорожці ж у своєму гарантійному листі від 20 січня 1622 р. королю та Речі Посполитій зазначили, що вони вже присягали виконувати висувану до них Сигізмундом III вимогу (йдеться про Вільшанську 1617 р. та Роставицьку 1619 р. польсько-запорозькі угоди)⁷¹, отож і нині обіцяють не ходити у морські походи з Дніпра, доки не повернеться з Туреччини польський великий посол. Отже, у питанні про козацькі морські походи і король, і запорожці стояли на позиціях, урегульованих попередніми польсько-запорозькими угодами. Потрібно зазначити, що польська влада і в подальшому не висувала до козаків вимогу покинути береги Дніпра, покликаючись на укладений під Хотином 1621 р. турецько-польський договір.

Також до важливих статей цього договору можна віднести ту, згідно з якою польська сторона повинна була сплачувати данину татарам. Речі Посполитій довелося повернути Хотин молдавському господареві. Водночас вона не зазнала територіальних втрат. Взв'язавши усе це до уваги, можна дійти висновку, що Хотинський договір 1621 р. порівняно з довоєнним часом глобально не змінив у політико-правовому плані відносини Османської імперії та її васалів з одного боку та Речі Посполитої з іншого. Окрім іншого, він відіграв роль символічного акту, яким під Хотиним було означено завершення війни між сторонами цього воєнного конфлікту. Щоправда, низка новацій, які стали продуктом творчості учасників переговорів під цим містом, невідповідності змісту між польським і турецьким текстом договору, а також гаряча налаштованість сторін тлумачити та редагувати його статті на свій копил, створили сприятливий ґрунт для розгортання у подальшому гострої політичної боротьби між османськими та польськими дипломатами за переписання Хотинського миру на свою користь.

4. Залишення військами поля Хотинської битви

Про закінчення війни сповістив під Хотиним гучний гарматний салют та стрілянина з ручної вогнепальної зброї. Турецькі вояки з мирними намірами підходили до табору своїх недавніх противників, а хотинські оборонці з цікавістю прямували до позицій армії Османа II. Однак польний гетьман С. Любомирський був категорично проти таких візитів своїх жовнірів, оскільки і по підписанні польсько-турецького мирного договору ситуація під Хотиним залишалася напруженою. Турецька сторона наполегливо вимагала від поляків видати бранців, які масово утікали з табору Османа II. Через це жовніри, які самовільно йшли до турків, ризикували перетворитися на полонених. Однак учорашні вороги і далі зустрічалися одні з одними, разом пили горілку, обмінювалися подарунками і торгували.

Тим часом і польське, і турецьке командування переймалося тим, як безпечно і без приниження власної гідності покинути поле битви. Це питання особливо активно обговорювали польські послы з великим візирем увечері 9 жовтня під час своєї завершальної зустрічі. Причому кожна зі сторін розглядала відвід своїх військ з-під Хотина крізь призму поширених у той час вояцьких стереотипів та політичної символіки: почеснішим вважалося залишити поле битви останнім, адже саме так зазвичай чинили переможці. Утім, чи не найголовнішою причиною гарячих суперечок С. Журавинського та Я. Собеського з Ділавером-пашею щодо того, хто першим рушить додому, були міркування безпеки. Як поляки, так і турки не довіряли одні одним й боялися потрапити у пастку.

Великий візир наполягав, щоби першою знялася з місця і переправилася через Дністер запорозько-польсько-литовська армія, звільнивши, отже, територію Молдавського князівства, підлеглого владі турецького султана. Він навіть запропонував для цього турецький міст через Дністер, оскільки польський міст

був пошкоджений. С. Журавинський та Я. Собеський ніяк не погоджувалися з тим, щоб першою випроводжувати свою армію. Вони добре розуміли, що, вийшовши із свого укріпленого табору, хотинські оборонці на переправі можуть стати легкою здобиччю турків. Через це польські послы, як уже зазначено, шукали різні причини, аби, залишаючись самим на місці, спекатися армії Османа II. Зокрема, вони доводили, що їм, мовляв, ще кілька тижнів потрібно чекати прибуття з Польщі транспортів із різними припасами. Врешті-решт польській і турецькій стороні вдалося досягнути компромісу. С. Журавинський та Я. Собеський пішли назустріч Ділаверу-паші, який вимагав, щоби першим з-під Хотина рушив королевич Владислав. Послы відправили листа С. Любомирському, запропонувавши йому про око напнути на лівому березі Дністра декілька пустих наметів королевича. Водночас великий візир пообіцяв, що усі татари перейдуть на правий берег Дністра⁷².

Вранці 10 жовтня турецька армія тихо залишила свої позиції. Утім, її марш швидко припинився. Турки зупинилися на підступах до Хотина, де перед початком битви розміщувався їхній старий табір — як писав Я. Собеський, за милю від польсько-литовських позицій та за пів милі від свого табору⁷³, тобто, порівняно недалеко від свого мосту через Дністер. Того ж таки недільного дня польські послы повернулися до своїх. Їх зустрічали з неабияким піднесенням — як зауважив Я. Собеський, ніби «напівпереможців». Надвечір 11 жовтня учорашні тріумфатори, С. Журавинський та Я. Собеський, відвідали запорозький табір, де вирувала козацька рада. Посланці від польського командування розповіли козакам про свою посольську місію та укладений між Річчю Посполитою й Османською імперією мирний договір. Переконавшись, що «козацькі» статті цього договору фактично не передбачали нічого нового для запорожців, учасники ради запевнили С. Журавинського та Я. Собеського, що їх дотримуватимуться.

Польські посланці порушили на раді також питання про повернення війська з війни. Від імені королевича Владислава та польного гетьмана С. Любомирського вони попросили козаків висловити свою думку щодо порядку здійснення маршу з-під Хотина до Кам'янець. Запорожці ж, пославшись на пізню годину, пообіцяли дати відповідь наступного дня. Проте свого слова вони не дотримали. Дочекавшись від'їзду з табору С. Журавинського та Я. Собеського, вони таємно почали готуватися до переправи. До такого кроку їх підштовхували сумніви щодо надійності своїх недавніх фронтівих сусідів — поляків та литовців. Як видається, запорожці побоювалися, що останні разом із турками готують для них якусь халепу. Зокрема, великі підозри у них будило те, що турецька армія зупинилася порівняно недалеко від їхнього табору.

Отож, козаки вирішили перестрахуватися. У ніч з 11 на 12 жовтня вони переправилися через Дністер, ставши табором під Брагою. У джерелах не збереглося достатньо інформації про те, де і яким способом відбулася переправа їхнього війська. Утім, узявши до уваги реальні обставини, у яких перебували під Хотином запорожці, щодо цього можна зробити доволі вірогідні припущення. Цілком очевидно, що вони не скористалися напівзруйнованим польським мостом. Якби він і був справний, то вони не пішли б через нього,

оскільки приховували від польського командування свою переправу. Ризиком для запорожців було також перейти на лівий берег Дністра і по турецькому мосту. Адже велике військо аж ніяк не могло це зробити миттєво, причому майже під носом у в армії Османа II. Відтак воно було б вельми уразливим у разі можливого нападу на нього турків. Однак В. Потоцький стверджував, що запорожці перейшли на лівий берег Дністра по турецькому мосту⁷⁴. Як було насправді — встановити складно. Можливо частина козаків швидко і непомітно для сторонніх очей переправилася через ріку убрід біля свого ж табору, а частина перейшла через турецький міст. У будь-якому випадку ця переправа через Дністер стало початком повернення запорожців додому.

Після укладення Хотинського мирного договору, услід за запорожцями почали покидати свій табір поляки і литовці. Так вони відреагували на те, що 12 жовтня Осман II рушив зі своєю армією у напрямку Пруту і відійшов від Хотина на 5 миль. Того ж таки дня у польсько-литовському війську розпочалася гарячкова метушня. Знайшлося чимало охочих першими вирватися із обридлого їм упродовж війни табору. Не питаючи нікого, вони запрягали у вози та коляски коней, які ще залишилися після облоги, і гнали їх до турецького мосту через Дністер. Такий поспіх для багатьох обернувся великими неприємностями. Ті особи, які за власною ініціативою утворили цей деморалізований авангард польсько-литовської армії, стали легкою здобиччю татар, а також розбійників-опришків. Шлях від дністровської переправи до Кам'янця густо вкрився тілами забитих жовнірів.

Польське командування намагалось утримати своє військо в дисципліні й не допустити того, щоб воно саме розбіглося. Жовнірам оголосили, що наступного дня, 13 жовтня, розпочнеться довгождане повернення додому. Кожен полковник отримав наказ, згідно з яким було визначено порядок маршу військ. Проте як усні, так і письмові накази не могли утримати всіх жовнірів у послуху. Їхнє бажання якомога швидше опинитися на лівому березі Дністра підігрівав, очевидно, страх перед турецьким військом, яке першої-ліпшої хвилини могло повернутися. Через це і 13 жовтня багато жовнірів самовільно переправилися поперед усіх через ріку. Більшість із них повторила сумну долю своїх товаришів, які дезертирували днем раніше: вони потрапили до татарських рук. Злі язики подекували, що їхні вози грабували також запорожці. Холод та сніг, що почав падати, став вироком для багатьох ослаблених хворобами та голодом жовнірів. Молдавани та опришки нападали на поляків та литовців та грабували їхні вози на переправі і вранці, і вдень і увечері. У цей час особливо багато загинуло пахолків⁷⁵.

Отже, того ж таки дня знялося зі свого табору усе польське та литовське військо. Минаючи гору Городище (Замчисько), жовніри бачили залишені турецьким султаном криваві сліди. Під горою в одному місці лежало понад сто обезглавлених трупів. В інших місцях їх було навалено ще більше: в одній купі понад триста і стільки ж у ще одній. Відсічені людські голови закотилися аж на дно яру. Так Осман II розправлявся з полоненими, а також перебіжчиками. Їх приводили до нього на вершину гори, допитували і за султанським велінням вбивали, зіштовхуючи тіла вниз⁷⁶. Про показову страту 500 хотинських оборонців,

захоплених турками у полон, писав анонімний німецький найманець, автор щоденника Хотинської війни. Згідно з його повідомленням, перед стратою полонених на горі роздягнули, а потім кожному з них відрубали голову. Осман II начебто був у радісному піднесенні, спостерігаючи за тим, як одна за однією вниз котилися відрубані голови, а за ними — обезглавлені тіла⁷⁷.

Тим часом при наближенні до турецького мосту марш жовнірів почав нагадувати радше панічну втечу. Кожен із них хотів першим ступити на міст. Через це на переправі запанували безлад і галаслива штовханина. Вози найжджали один на одного й перегороджували заднім дорогою. Фурмани кидали їх, а самі продиралися крізь затори. На протилежний берег ріки не переїхала і половина возів.

13 вересня, завершивши в основному переправу своїх сил через Дністер, польське командування повело їх від турецького мосту вгору по течії цієї ріки. Підійшовши до Браги, де стояв запорозький табір, поляки і литовці минули його під грім грандіозного салюту — так козаки вітали королевича Владислава. Гучна і часта стрільба не вщухала аж близько двох годин⁷⁸. Якщо цей салют і справді тривав так довго, то, окрім іншого, він став підтвердженням того, що у козацькому війську навіть після запеклих бойових дій під Хотином усе ще залишався достатній запас пороху.

Медаль на честь перемог Владислава над Росією, Туреччиною та Швецією. 1637 р.

Із настанням темряви поляки і литовці стали табором під Жванцем. Наступного дня, 14 жовтня, польське командування протримало своє військо на місці, очікуючи на переправу із лівого берега усіх своїх возів. Причому, як і напередодні, їх грабували татари. Жертвами нападників стали також безліч поранених, а також тих, хто відбився від війська. За словами очевидців, скрізь по полях було повно трупів, деякі поранені благали про порятунок — «та не було кому» їх рятувати. Лише 15 жовтня з-під Жванця до Кам'янця виступили піші жовніри, оточені возами у кілька рядів, а за ними ішла кіннота. По дорозі до цього міста через напади татар та опришків військо втратило чимало возів, а також слуг⁷⁹.

Багато знеможених облогою і хворих солдатів, особливо німецьких найманців, під час повернення з-під Хотина померли від холоду та виснаження. Ті, хто ще тримався, часто змушені були іти пішки, оскільки втратили під час облоги коней. Як згадував не надто приязно налаштований до поляків один німецький найманець, автор щоденника Хотинської війни, ніхто із чванливих шляхтичів не допомагав німецьким найманцям, навіть пораненим, які ледве пересували ноги, хоча повз них проїжджали дорогі вози та коляски поляків, а «Проше пана» їхали верхи, красуючись у своїх рисячих шкурах. Тим часом не усі німецькі найманці ішли до Кам'янця-Подільського. Чимало хворих солдатів, які не могли самостійно пересуватися, залишилося під Хотином. Звідси їх доправили до Сучави, переправивши до цієї фортеці через р. Сирет на поромі⁸⁰.

Повернення козаків із походу. Художник Ю. Брандт. 1894 р.

Запорожці також рушили додому, пройшовши повз Кам'янець. П. Сагайдачний у супроводі ескорту із сотні осіб завернув до міста. С. Любомирський запросив його на бенкет, що відбувся у помешканні вірменського вйта Лукаша. Побенкетувавши з ранку до вечора, із настанням темряви П. Сагайдачний відбув на кам'янецьку околицю, де йому підготували місце для ночівлі⁸¹. Поранений запорозький гетьман гідно витримав тяжкі випробування війни і як полководець блискуче виконав покладені на нього завданнями.

Однак далеко не усім учасникам Хотинської війни вдалося бенкетувати у Кам'янці-Подільському. Молоді пахолки із польського та литовського війська, які втратили своїх панів і не мали до кого «прихилитися» під містом, де стояло їхнє військо, масово помирили від холоду. У Кам'янці-Подільському на ринку та по вулицях скрізь валялися трупи, яких шматували собаки. 17 жовтня у костьолі відбулося генеральне коло, під час якого король-владислав подякував війську за службу та розпустив його⁸².

Титульний аркуш книги
С. Коберницького
«Historia Vladislai».
1655

Війна закінчилася також і для Османа II. Однак повернення до турецької столиці не стало для нього тріумфом, на який він розраховував, вирушаючи у похід. Насправді розв'язана султаном Хотинська війна перекреслила його далекосяжні завойовницькі плани, виявивши слабкість воєнно-ленної системи Османської імперії. Серед невдоволених результатами війни були і яничари. Вони вважали, що під Хотином Осман II поведився з ними зловороже й образливо.

Навесні 1622 р. у Стамбулі спалахнув антисултанський заколот, в якому чільну роль відіграли яничари. Прикметно, що вже від 1421 р. найважливішим фактором, який забезпечував опанування принцом султанського престолу, була його підтримка яничарами⁸³. Заколоту проти Османа II посприяли чутки про те, що султан збирається реформувати збройні сили, у тому числі яничарський корпус, і що він, аби реалізувати свій задум, уже послав до Єгипту своїх представників набирати піхоту. Султану приписували ненависть до яничарів, підтвердженням чого начебто стали його слова, якими Осман II під час Хотинської битви 1621 р. спонукав великого візиря бездумно кидати у бій, на погибель, яничарські підрозділи: «Якщо передушать цих ослів, то на їх місце у мене будуть добрі коні!»⁸⁴.

Про події у Стамбулі, наслідком яких стало скинення з престолу Османа II та позбавлення його життя⁸⁵, зберігся прикметний опис Криштофа Серебковича, очевидця тих подій. Як впливає із цього джерела, заколот розпочався 18 травня 1622 р. із розгрому сіпагами торговельних рядів, де продавали зброю та військове спорядження. По цьому дійшло до погромів палаців вищих османських сановників. Великому візиреві Ділаверу-паші вдалося відбитися від заколотників. Кілька сотень двірських, переважно бранців, які захищали браму його палацу, знищили чимало нападників — сіпагів, а також тих яничарів, які пристали до повстанців. Однак перша невдача не остудила заколотників і вони посунули до палацу самого Османа II.

Тим часом султан нічого не знав про криваву колотнечу у Стамбулі. Він перебував у палацовому саду, де за його велінням солдати демонстрували своє уміння діяти в бою із списами. У цей момент до Османа II квапливо наблизився колишній візир Гусейн-паша. За твердженням К. Серебковича, він, начебто, звернувся до нього зі словами: «Імператоре, мій володарю, чому тут стоїш? Із твоїх рук вислизає константинопольська столиця!». Султан відреагував на прикрі для нього новини на позір спокійно, удавано демонструючи упевненість у своїх силах. «Нехай чинять, що хочуть!» — була його відповідь на дії бунтівників. Утім, через Гусейна-пашу він вступив із ними в переговори. Цей своєрідний султанський парламентарій швидко дізнався про їхні вимоги, які полягали у негайній видачі бунтівникам для розправи декількох вищих сановників Османської імперії, які, згідно з поголосом, «ведуть його (султана. — П. С.) до усього злого». Довідавшись про цю вимогу повстанців, Осман II, мовляв, кинув Гусейну-паші: «Не вийде із цього нічого, жодного їм не видам!». За його наказом охоронці султана викотили гармати, зарядили їх і націлили на місце очікуваного штурму. Наступного дня бунт

розгорівся з новою силою. Сіпагі пішли у яничарські казарми і підняли яничарів на боротьбу, аби поквитатися із султаном, як говорили, «за нашу і вашу кривду». Відтак доля Османа II була остаточно вирішена. Тим паче, що муфтії (був його тестем) фактично благословив бунт проти султана⁸⁶.

Османа II скинули з трону, на який посадили визволеного з ув'язнення його слабоумного дядька Мустафу I, котрому на короткий час вдруге вдалося сісти на султанський престол. Позбавленого ж влади Османа II вивели на вулицю із товстою мотузкою на шиї, жорстоко побили, а потім задушили⁸⁷. Отже, Хотинська війна, яку розв'язав Осман II, не принесла йому лаврів переможця. За свої амбіції та жадобу слави молодий і, вочевидь, вольовий султан заплатив своїм троном і прийняв безславну смерть.

Мустафа I

5. Козацька рада по завершенні війни

Перша повоєнна козацька рада відбулася 11 жовтня 1621 р. Як уже зазначено, С. Журавинський та Я. Собеський розповіли на ній про своє посольство до турків та мир, укладений між Османською імперією і Річчю Посполитою. Очевидно на цій раді запорожці обрали послів до короля та сейму, давши їм від імені Війська Запорозького посольську інструкцію. Цей документ дійшов до наших днів у двох редакціях, жодну з яких не датовано⁸⁸.

Можливо, інструкцію запорозьким послам остаточно доопрацювали та ухвалили в таборі під Брагою, куди козаки перебралися у ніч з 11 на 12 жовтня. Впадає в око те, що в цьому документі приділено увагу статті турецько-польського мирного договору, присвяченій козакам*. Тим часом С. Журавинський та Я. Собеський, перші інформатори запорожців про укладений з Османом II мир, прибули лише надвечір, а по їхньому відбутті господарі табору почали спільно готуватися до таємного форсування Дністра. Тож можна припустити, що саме через брак часу для написання посольської інструкції в остаточному вигляді вона постала вже у їхньому новому таборі під Брагою. Невдовзі про зміст цієї інструкції довідався Сигізмунд III.

Вже 16 жовтня у Львові при королі зібралася таємна рада, на якій, зокрема, обговорено правомірність дій сеймових комісарів щодо укладення з турками миру,

* У редакції посольської інструкції, що опублікована у т. 8 «Жерел до історії України-Руси», запорожці так тлумачили відповідну статтю Хотинського миру 1621 р.: «Вже не повинні воювати держави Й[ого] М[илості] турецького імператора, [ані] сушею, ані Чорним морем і не хочемо розривати мир..., хочемо всіма способами припинити [походи на] Чорне море» (Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 251).

надання ними польсько-литовському війську додаткової платні за один квартал, а запорожцям — 40 тисяч злотих за заподіяні їм на війні збитки. Розглянуто також питання про те, чи потрібно дати якусь винагороду донським козакам, які прямували зі своїм військом до Хотина, аби воювати з турками (схоже, що відповідь на нього була негативна). На цій таємній раді обговорили також «постулати та домагання запорозьких козаків до панів комісарів»⁸⁹. Щодо останнього, то напевно йшлося про документ, затверджений козацькою радою 11–12 жовтня 1621 р. під Хотиним та Брагою, адже в останньому згадано комісарів серед осіб, яких козаки просили зробити відповідне подання до короля («Маємо просити найсвітлішого й[ого] м[илість] королевича, ясновельможного й[ого] м[илість] пана гетьмана, їх милостей панів комісарів, щоб їх м[илості] зробили подання до й[ого] м[илості] короля...»)⁹⁰. Очевидно вже 18 жовтня 1621 р. у Львові було складено інструкцію королівським комісарам, що націлювала їх на проведення із запорожцями спеціальної урядової «комісії», покликаної врегулювати козацьке питання на засадах, вигідних центральному урядові. У цьому документі значну увагу приділено відповіді на пункти запорозької посольської інструкції⁹¹.

У преамбулі інструкції запорозьким послам, серед іншого, зазначено: «Як не були ми супротивні в жодній справі Найсвітлішому К[оролю] Й[ого] М[илості] й усій Речі Посполитій, так і в теперішній експедиції проти турецького імператора, коли на те вказувала потреба, не шкодуючи свого здоров'я і майна, доки ставало наших сил, [підставляли] свої груди за християнську віру та за повагу К[ороля] Й[ого] М[илості] Н[ашого] П[ана], за цілісність Вітчизни, і готові [за це] накласти життям»⁹².

Є підстави стверджувати, що автори цього документа вдалися до звичної для запорожців політичної риторики та системи цінностей, наголошуючи на своїй вірності та чесній і безкорисливій службі королю та Речі Посполитій, патріотизмі, достойному виконанні рицарського обов'язку християнських воїнів. Козаки погоджувалися з тим, що не чинитимуть дій, які можуть призвести до розірвання укладеного під Хотиним турецько-польського мирного договору, а саме — не нападуть ані суходолом, ані Чорним морем на володіння Османської імперії і, загалом, припинять чорноморські походи свого флоту. Відштовхуючись від цієї обіцянки, а також усвідомлюючи справжній масштаб своїх заслуг у війні 1621 р. проти турків, запорожці хотіли, щоб офіційна Варшава належно їх оцінила та пішла назустріч вимогам козацтва.

Запорожці вимагали від польської влади насамперед «заспокоєння» православної релігії у Речі Посполитій, тобто припинення утисків православних, визнання їхньої Церкви, її прав і привілеїв, а також підтвердження станово-корпоративних прав козацтва. Вони фактично обстоювали скасування тих пунктів Роставицької польсько-запорозької угоди 1619 р., що дошкуляли їхнім інтересам. Запорожці були за те, щоб за ними офіційно визнали свободу заводити власне господарство та вільно мешкати на основі козацького права і за козацьким звичаєм, без втручання місцевих урядів, як на королівських, так і на князівських, шляхетських та церковних землях. Козаки ставили питання про безперешкодне і не регламентоване місцевими урядниками зайняття ними

так званими степовими промислами, тобто, насамперед заготівлею у степах риби та звірини. В одному із пунктів своєї інструкції її автори вимагали від центрального уряду заборонити польським жовнірам військові постію у містах, де мешкали козаки, насамперед у Київському воєводстві.

Тип запорожця.
Художник С. Васильківський.
1900 р.

У запорозькій посольській інструкції йшлося про збереження тих положень Роставицької угоди, у яких козаки мали зацікавленість. Ідеться про виплату їм щорічного жолду, який вони пропонували підвищити від 40 до 100 тисяч злотих. Козаки мали намір отримати обіцяну їм комісарами грошову компенсацію за збитки, яких вони зазнали під час Хотинської війни. Аби відшкодувати матеріальні втрати своїх господарств, спричинені перебуванням господарів на війні, козаки хотіли дістати дозвіл на зимовий воєнний постій у містах із визначенням місць цих постію. Вони просили короля, аби він, згідно з давнім привілеєм козакам на Трахтемирівський шпиталь, надав їм для утримання скалічених на війні запорожців яке-небудь українське місто, насамперед Бориспіль з околицями, що його раніше вже мали їхні «предки». Запорожці хотіли, щоби польська влада узаконила їхню традиційну практику воєнного найманства християнським володарям. Через це до посольської інструкції внесли пункт, згідно з яким у разі надходження пропозиції про воєнну службу від певного християнського володаря, запорожці, повідомивши про це польському королю, могли вільно вирушати на воєнну службу за кордон⁹³.

Неважко переконатися, що після здобутих на Хотинській війні заслуг запорожці хотіли перейти на вигіднішу для них соціально-станову орбіту, закріпивши за собою важливі прерогативи у правовому плані, а також політичні, соціальні та економічні права. У межах території свого проживання, насамперед у Подніпров'ї, вони хотіли узаконити зону, де б козаки будь-де вільно проживали б за козацьким правом і безперешкодно господарювали — без втручання шляхти, місцевих урядників і без сусідства з польськими жовнірами. Козаки вочевидь мали намір зберегти за Військом Запорозьким роль протектора Православної церкви та право на власну зовнішньополітичну діяльність. Водночас вони хотіли так умонтуватися у державно-політичну систему Речі Посполитої, щоб отримувати на усе Військо Запорозьке регулярну платню (у підвищеному розмірі порівняно з попереднім часом) із державного скарбу, а також мати доступ до прибутків, якими користувалися представники панівного соціального стану, власне, на так зване держання певних поселень, володінь тощо.

Сигізмунд III доволі оперативно відреагував на прибуття до нього послів Війська Запорозького, які подали йому ухвалену на раді під Хотиним (або під Брагою) петицію. Схоже, що ця петиція вивела короля з рівноваги, спонукавши його приступити до «закручування гайок» у козацькому питанні. Такій рішучій налаштованості Сигізмунда III щодо запорожців сприяло те, що Хотинська війна була позаду. Запорожці цілком виконали завдання, які на них у цій війні поклала польська влада. Відтак для короля вже не було потреби виконувати обіцянки, на які він не скупився напередодні битви під Хотиним. Через це Сигізмунд III вирішив, що настав сприятливий час провести з козаками урядову комісію, аби надійно їх загнуждати.

Для комісарів, яким належало провести цю комісію, вже наприкінці жовтня було складено відповідну інструкцію. Цей документ підтвердив намір Сигізмунда III вдихнути життя у Роставицьку польсько-запорозьку угоду 1619 р., розставивши у цьому документі жорсткіші антикозацькі акценти. Приміром, король виправив недогляд комісарів Роставицької комісії, які не спромоглися зафіксувати у тексті Роставицької угоди конкретну чисельність реєстрових козаків, яких польська влада брала на свою службу. Отож, Сигізмунд III визначив, що козаків-реєстровців не повинно бути більше трьох тисяч. Що ж до десятків тисяч запорожців, які не потрапляли до цього реєстрового війська, то вони втрачали козацький статус і мусили визнати владу панів та старост. Король вніс також визначеність у питання про запорозького гетьмана, щодо якого комісари та козаки 1619 р. не дійшли згоди. Отже, згідно з жовтневою 1621 р. інструкцією королівським комісарам запорожці втрачали право вільно обирати собі гетьмана. Натомість «старшого» реєстровців мав «подавати» їм польський король.

Перед записаними до 3-тисячного реєстрового козацького війська особами відкривалася перспектива отримувати жолд (платню), який згідно з Роставицькою угодою був передбачений на усіх козаків війська Запорозького — 40 тисяч злотих на рік. Щоправда, Сигізмунд III про всяк випадок дозволив своїм комісарам збільшити цей жолд на 20 тисяч злотих, поразувавши на таку суму вартість призначеного для реєстровців сукна. Аби заощадити на реєстровому війську, в інструкцію, яку розглядаємо, було записано, що послані для сторожі на Запорожжя козаки купуватимуть собі харчі за власний кошт.

Утім, ошадливий Сигізмунд III змушений був трохи витратитися на запорожців ще до того, як, за його розрахунками, їх буде позбавлено козацьких прав під час створення реєстрового війська. Отож, він підтверджував, що запорожцям виплатять обіцяні сеймовими комісарами під час Хотинської битви 40 тисяч злотих компенсації за втрату козацьких коней. Водночас король засудив комісарів, які, не маючи на те права, під Хотиним дали «війську якись даровизни». Це була єдина реальна поступка Сигізмунда III запорожцям. Решту їхніх вимог він фактично відмів під різними пристойними приводами. Зокрема, це торкнулося королівського надання, якого козаки очікували на свій шпиталь, а також їхнього права «зтягатися» на воєнну службу до іноземних християнських володарів. Що ж до вельми важливого для запорожців пункту їхньої петиції,

спрямованого на захист православної віри, то Сигізмунд III доручив своїм комісарам доступно пояснити козакам безглуздість цієї вимоги, адже, мовляв, під його королюванням нікому не чиниться жодного беззаконня та утисків.

Як досвідчений політик, Сигізмунд III розумів, що негайно втілити у життя такі антикозацькі плани не вдасться. Адже герої Хотинської війни запорожці мали велику силу. Горді своєю місією захисників Вітчизни і польського престолу, вони перебували в полоні райдужних очікувань та ілюзій, сподіваючись дістати від офіційної Варшави достойну винагороду за свій ратний подвиг. Відтак, якщо б вони почули про наказ марширувати з-під Хотина прямісінько до ярма, яке на їхні шиї приготували пани та місцеві старости, то це могло обернутися вибухом козацького повстання. Тим часом зібрати після хотинської облоги достатньо сил для його придушення було доволі проблематично.

Очевидно ця обставина змусила Сигізмунда III вдатися до методу обхідних політичних маневрів і закулісних торгів. Щодо цього король покладав великі надії на підкуп П. Сагайдачного та запорозької старшини. Він сподівався, що це допоможе укласти потрібну йому політичну оборудку за спиною козаків. Через це король дав настанову комісарам, щоб вони «нишком спілкувалися з Сагайдачним та з військовими старшинами, яким обіцятимете від нас (Сигізмунда III. — П. С.) особні даровизни, а пункти цієї комісії нехай би залишилися в секреті, щоб про них завчасно не дізналися козаки»⁹⁴.

Невідомо, чи дістали П. Сагайдачний та запорозькі старшини політично забарвленого хабара від польської влади, однак спроба королівських комісарів на початку 1622 р. у Києві провести з ними урядову комісію на засадах, визначених у їхній інструкції (про яку йшлося вище), завершилася провалом. П. Сагайдачний та його близьке оточення навідріз відмовилися розглядати такі питання без загальної козацької ради, що могла зібратися лише навесні⁹⁵.

*in obsequia eius propter nuptias sanctae Mariae in ista
Zupia m. 1622. 13. 10. 1622. 13. 10. 1622.*

Die 13. 10. 1622. 13. 10. 1622.

Підпис запорозького гетьмана
П. Сагайдачного у листі до
литовського польного гетьмана
К. Радзівілла, 13(23).І 1622

6. Грошова винагорода та політико-правові засади воєнної служби запорожців 1621 р.

Як у матеріальному та політичному плані було оцінено участь запорозьких козаків у Хотинській війні? На яких політико-правових умовах вони служили у зазначений час польському уряду? Аби спробувати відповісти на ці запитання, потрібно ретельно вивчити відповідні джерела, що збереглися до нашого часу. Встановити ж суму винагороди, яка дісталася запорозьким козакам за участь у турецько-польській війні 1621 р., а також визначити політичний і правовий аспект їхньої служби у цій воєнній кампанії потрібно, аби конкретизувати наше

уявлення про те, у який спосіб шляхетська держава оцінила у зазначений час бойові заслуги українських козаків, до чого зводилася її політика щодо козацтва як соціального стану, як у Війську Запорозькому будували відносини воєнного найманства з польською владою.

Отже, як польська влада віддячила запорозьким козакам, котрі винесли на своїх плечах основний тягар відбиття нападу армії Османа II на Річ Посполиту? Чи обмежилася вона виплатою їм у червні 1621 р. 20 тисяч злотих, поділених між 40 тисячами запорожців? Свою відповідь на ці запитання вже давали історики, у тому числі вітчизняні. У їхніх працях можна знайти ті чи ті суми грошової винагороди, яка припала козакам за Хотинську кампанію, а також те, з яких виплат складалася ці суми і коли гроші опинилися у їхніх руках.

Приблизно наприкінці другого десятиліття XVIII ст. козацький історик Самійло Величко виходив із того, що запорожці дістали винагороду від польської влади через кілька місяців по закінченні Хотинської війни 1621 р. Згідно з його версією, до Києва у цей час прибув королівський підскарбій із грошима. Окрім 4 тисяч золотих для старшини, а також особливих подарунків для П. Сагайдачного, він привіз ще й 400 тисяч талярів* на все Військо Запорозьке. Ці гроші мали бути роздані 50 тисячам козакам — тим, які воювали під Хотиним, а також на Чорному морі. Їх належало видати і вдовам та іншим родичам загиблих запорожців. Інформацію про такі фантастично великі суми грошової винагороди С. Величко подав у «документі», який насправді був плодом його уяви. Йдеться про лист Сигізмунда III, що його король нібито написав 12 січня 1622 р. й адресував П. Сагайдачному та всьому Війську Запорозькому⁹⁶.

Йоахімсталяр 1525 р.

Звісно, що покладатися на цифрові дані С. Величка у його вигаданому листі було б вельми необачно. В цьому переконає вже елементарна логіка. Адже 400 тисяч талярів, або не менш ніж 800 тисяч злотих, якими С. Величко «винагородив» козаків, дорівнювали звичайним доходам коронного скарбу, а то й перевищували їх: на початку XVII ст.

* Таляр — велика срібна монета, яку карбували від початку XVI ст. у Богемії (від 1518 р. богемський йоахімстальгюльденгрошен графа Шліка був вагою 27,2 г срібла 900 проби), пізніше — в різних країнах Європи, де вона мала неоднакову вагу та пробу срібла. Наприклад, райхсталяри від 1566 р. мали вагу 29,33 г 890 проби, тобто 25,98 г чистого срібла (прикметно, в цей час на Галичині за 3 таляри давали 2 червоних золотих); левкові таляри Нідерландських провінцій від 1575 р. — 27,68 г (20,76 г чистого срібла). У 1620–1630 рр. таляр дорівнював 60–75 грошам. Певне уявлення про вартість талярів як грошей дають такі приклади на матеріалах Буковини кінця XVI — початку XVII ст.: вартість бика коливалася від 10 до 15 талярів, коня — від 15 до 60 талярів (коней для султанської конюшні іноді оцінювали в 500 талярів), деякі села продавали за 1200 талярів (Сидоренко О. Ф. *Метрологічно-нумізматичний словник*. — С. 370; *Озуй О.* Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. С. 321–323, 326).

ці доходи становили 580 тисяч злотих, на початку 20-х рр. — близько 800 тисяч злотих, а на Хотинську війну завдяки надзвичайному 8-кратному побору й приватним пожертвам духовенства вдалося зібрати близько 5 млн злотих⁹⁸. Тобто, виплата запорожцям суми, яка приблизно дорівнювала звичайним річним доходам коронного скарбу вочевидь була нереальна. Попри це деякі вітчизняні історики XIX–XX ст. вважали зазначений апокрифічний лист Сигізмунда III автентичним, такої ж думки дотримувалися й окремі радянські дослідники⁹⁹.

В історіографії висловлено й зваженіші, порівняно з даними С. Величка (хоча також небезспірні), думки про час, величину і структуру винагорода, яку отримали запорожці — учасники Хотинської війни. Платон Жукович у своїй праці зреферував текст листа ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р., в якому йшлося про роздачу 20 тисяч злотих 40 тисячам запорожців на раді у червні того ж року. Причому він слушно зауважив, ця грошова винагорода була «занадто недостатня», щоб вивести козаків на війну проти турків. Тим часом, на думку П. Жуковича, запорожців спонукала до участі у зазначеній війні ненависть до «ворогів християнського імені», а також той факт, що нібито польський уряд задовольнив більшість їхніх вимог — за винятком тих, які були пов'язані з православним конфесійним питанням, для залагодження якого до Варшави відбуло запорозьке посольство. Посилаючись на праці Я. Собеського, історик писав, що під час Хотинської битви польське командування пообіцяло козакам 15 тисяч злотих як компенсацію за їхні матеріальні збитки (він навів також посилення на щоденник Хотинської війни Я. Остророга, в якому щодо цього фігурувала інша цифра — 40 тисяч злотих). П. Жукович стверджував, що, нібито, в перші місяці 1622 р. козакам не виплатили ці гроші. Водночас він слушно критикував повідомлення С. Величка про роздачу 400 тисяч галярів 50 тисячам козакам, які воювали під Хотиним і боролися з турками на морі, а також 4 тисячі злотих гетьману і старшині¹⁰⁰.

Михайло Грушевський виходив із того, що участь запорожців у Хотинській війні стала dokonаним фактом винятково через те, що вони виявили добру волю у відповідь на прохання офіційної Варшави. На думку історика, під час червневої ради 1621 р. козаки не спромоглися скористатися фактором турецької загрози, щоб ультимативно домогтися від центрального уряду всього, чого вони бажали, через брак твердої політичної волі, рішучості та психологію покірних підданих. Це нібито стосувалося як «козаччини Сагайдачного», котра щиро бажала позитивного вирішення православного конфесійного питання у Речі Посполитій, так і «головорізів Бородавки», яких до участі у війні підштовхував насамперед «дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі “на волості” під покривкою тої королівської служби». Причому «дзенькіт червінців» для М. Грушевського означав зовсім не платню козакам за участь у Хотинській кампанії, а лише розданий козакам для їхнього захоочення до мобілізації жолд за 1620 р., заборгований їм

польським урядом¹⁰¹. Цю думку М. Грушевський вочевидь почерпнув із праці польського історика Ю. Третяка (про його погляди докладніше йтиметься нижче).

На відміну від М. Грушевського, Олена Апанович розглядала факт роздачі козакам у червні 1620 р. 20 тисяч злотих як виплату жалування тим козакам, котрі йшли на королівську службу. О. Апанович стверджувала (на жаль, у її монографії немає посилань), що під час Хотинської битви польське командування видало запорожцям «плату 50 тисяч золотих». Дослідниця звернула також увагу на політичну підоснову ухваленого запорожцями на червневій раді рішення виступити в похід проти турків, що зводилася до такої формули: участь у турецькій війні в обмін на виконання польською владою козацьких вимог («Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням королівським урядом ряду вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування королівських універсалів, спрямованих проти козацтва, визнання вищої православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, яку в кінці XVI ст. скасували польські феодалі і яку при активній участі Петра Сагайдачного знову висвятив патріарх Феофан у 1620 р.»)¹⁰². Щодо питання, яке розглядаємо, висловилися також історики-аматори Анатолій Палій та Олександр Чувардинський. Їхня авторська позиція полягає, зокрема, майже у дзеркальному відтворенні поглядів О. Апанович, про які йшлося вище. Причому вони не зробили посилання на джерело, звідки вони почерпнули чужий текст¹⁰³.

Отже, вітчизняні історики, котрі досліджували проблематику Хотинської війни 1621 р., зазвичай називали дві головні політичні причини залучення козаків до цієї воєнної кампанії: почуття патріотичного обов'язку, що спонукало їх стати на захист Вітчизни від ворога, а також сподівання дістати від центрального уряду певні політичні поступки (П. Жуковський додавав до цього ще й ненависть козаків до «ворогів християнського імені»). Окремі історики (М. Грушевський) припускали, що більшість запорожців підганяла на цю війну жадоба до наживи, здобичі. В межах зазначених пояснювальних схем лише поодинокі дослідники нотували факти виплат запорожцям тих чи тих грошових сум. Жоден із цих істориків спеціально не ставив питання про політико-правову сутність акту видачі грошей козакам у формалізації відносин останніх з центральним урядом на час Хотинської війни.

Водночас в українській історіографії, як уже зазначено, вельми живучими виявилися різні міфологеми. Вони стосувалися не лише інституційної природи та соціально-політичної історії запорозької спільноти у перші десятиліття XVII ст., а й участі козаків у Хотинській війні. Вже було з'ясовано, що такому міфологізованому дискурсу українських істориків аж ніяк не шкодила (а, можливо, сприяла) жорстка партійна цензура радянських років. Ще комфортніше у світі уявної історичної реальності почуваються деякі сучасні військові історики, котрі мають схильність до такого типу мислення. Свідченням цього є те, що з-під їхнього пера вельми регулярно виходять праці з фантазійним еством. Зваживши ж на те, що в боротьбу за довірливого читача

сміливо вступила також генерація військових істориків-аматорів зі своєю «важкою артилерією» плагіату, то напрошується не надто оптимістичний висновок: якщо дослідження зазначеної проблематики йтимуть саме таким магістральним шляхом, то, напевно, ще довго доведеться чекати її фахового вивчення українськими дослідниками історії воєн та воєнного мистецтва.

Версії польської історіографії

Питання про грошову винагороду запорозьких козаків, а також політико-правові засади їхньої участі в Хотинській війні певною мірою висвітлено у польській історіографії. За слухним спостереженням Ю. Третьяка, у ті часи «залежність козаків від Речі Посполитої була не дуже ясна, через що недостатньо було надіслати їм наказ та жолд, щоб вони підкорилися наказу, потрібно було прихилити їх до себе і впевнитися у їхній допомозі»¹⁰⁴. На думку цього дослідника, польський уряд обмежився політичними переговорами із запорожцями і не надавав якоїсь спеціальної платні для запорозького війська, яке він залучав для відбиття турецької агресії.

Механізм грошової винагороди для козаків уявлявся Ю. Третьяку такий: вони мусили вдовольнитися жолдом, розмір якого було визначено за Роставицькою угодою 1619 р., тобто 40 тисяч злотих. Такий жолд, стверджував цей автор, запорожці дістали вже у червні 1621 р., щоправда це була лише заборгована платня за 1620 р. Причому, як припускав дослідник, 20 тисяч злотих отримали козаки, а ще 20 тисяч злотих забрала собі старшина, пустивши частину цих грошей і на поточні воєнні витрати. Під час Хотинської битви знову впливало питання про платню запорожцям, оскільки козаки виявили невдоволення жолдом, що був передбачений для них Роставицькою угодою, а також протестували через дошкульні збитки, яких вони зазнали під Хотиним. Щоб умовити козаків і надалі тримати оборону, польсько-литовське командування та комісари пообіцяли їм збільшити жолд на 10 тисяч злотих, довівши його, отже, до 50 тисяч злотих¹⁰⁵.

Польські історики звертали увагу на те, що офіційна Варшава розпочала рух до налагодження контактів із запорожцями щодо їхньої участі в польсько-турецькій війні вже невдовзі після Цецорської битви, на осінньому 1620 р. сеймі. Зокрема, на цьому наголошував Р. Маєвський. Що ж до виданих запорожцям грошей у зв'язку з воєнною кампанією 1621 р., то цей дослідник називав лише одну виплату, що її зробив Б. Обалковський у червні 1621 р. — 40 тисяч злотих¹⁰⁶ (насправді — 20 тисяч злотих).

Л. Подгородецький виходив із того, що польському уряду вдалося схилити козаків до участі в Хотинській війні завдяки політичним методам. На його думку, важливу роль у залагодженні цієї справи відіграла відозва Єрусалимського патріарха Феофана до запорожців (зроблена на прохання Сигізмунда III). По цій відозві король надіслав П. Сагайдачному 40 тисяч злотих (насправді ж гетьманом тоді був Я. Бородавка). Історик звернув увагу на той факт, що на козацькій раді у червні 1621 р. запорожці погодилися піти на війну з турками за умови визнання польською владою нововисвяченої православної ієрархії

Київської митрополії. Як і Ю. Третяк, він вважав, що виплачені у той час козакам 20 тисяч злотих були їхнім заборгованим жолдом. Історик також стверджував, що під час Хотинської битви комісари пообіцяли запорожцям виплатити ще 50 тисяч злотих¹⁰⁷.

У монографії Л. Подгородецького, яку він написав разом із Н. Рашбою, з'явилася, вочевидь під впливом цього радянського історика, фантастично велика сума виплат козакам за їхню участь в Хотинській кампанії — 400 тисяч талярів¹⁰⁸. Л. Подгородецький не відмовився від цієї цифри і в своїй новій книзі про Хотинську війну, яку вже самостійно опублікував 1988 р.¹⁰⁹

Таляр Максиміліана I

У монографії Яна Петжака «По Цецорі та під час Хотинської війни. Сейми у 1620 та 1621 роках» автор, подібно до ряду інших польських істориків, слушно наголосив на тому, що вже під час роботи осіннього 1620 р. сейму Сигізмунд III відправив із посольською місією до запорожців свого дворянина Б. Обалковського (причому нібито з листом Єрусалимського патріарха Феофана), закликаючи їх вдарити на турків і татар. Солідаризуючись із Ю. Третяком, Я. Петжак звернув увагу на те, що це був не просто наказ монарха своєму війську виступити на війну, а, по суті, дипломатичний крок із метою переконати запорожців у необхідності воювати з турками. Через це серед аргументів, які польська влада хотіла донести до козаків, був такий: відбиття турецької агресії важливе не лише для «інтересів Речі Посполитої, а й усього християнства». Історик правильно наголосив на тому, що переговори центрального уряду з козаками відбулися у кілька етапів¹¹⁰.

Якщо у названій вище праці Я. Петжак опустив фінансовий бік залучення козаків на польсько-турецьку війну 1621 р., то у своїй новій монографії, що вийшла у світ 1987 р., він зазначив, що на початку 1622 р. запорожцям було виплачено так звану хотинську донативу (даровизну) у сумі 40 тисяч злотих¹¹¹.

Щодо питання, яке розглядаємо, деякі міркування висловив Владислав Серчик. Приміром, загально стверджуючи, що вже у перші місяці 1621 р. розпочалася мобілізація козацького війська (яку «заохотив посланець Сигізмунда III»), він відзначив таке: у червні 1621 р. козаки отримали 20 тисяч злотих, а у вересні під Хотином їм було обіцяно виплатити ще 10 тисяч злотих¹¹².

У працях сучасних польських істориків, що побачили світ порівняно недавно, традиційно для польської історіографії приділено помітну увагу розгляду політичних контактів між центральним урядом та представниками Війська Запорозького щодо залучення козацького війська на війну з турками¹¹³. Привертають увагу спостереження А. Беджицької та Я. Качмарчика щодо характеру грошових виплат запорожцям за їхню участь у Хотинській кампанії. На думку цих дослідників, отримані козаками у червні 1621 р. 20 тисяч злотих не могли бути заборгованим жолдом за 1620 р., оскільки цей борг їм повернули лише влітку 1622 р. Насправді зазначені 20 тисяч злотих являли собою винагороду за

їхню участь у війні проти турків. Що ж до обіцяної запорожцям у вересні 1621 р. під Хотиним суми, то її не можна розглядати як жолд — у тому числі через те, що згідно з Ростаविцькою угодою жолд у розмірі 40 тисяч злотих призначено лише 3-тисячному реєстру і аж ніяк не 40-тисячній запорозькій армії, що воювала під Хотиним. Обіцяні ж у той час гроші (40 або 50 тисяч злотих) були екстраординарною винагородою за збитки, яких вони зазнали під час воєнних дій¹¹⁴.

Висловлені А. Беджицькою та Я. Качмарчиком міркування загалом слушні. Щоправда, не можна погодитися з їхнім твердженням про те, що винагорода запорожцям за участь у Хотинській війні становила лише 20 тисяч злотих та 40 або 50 тисяч хотинської донативи. Викликає також заперечення теза А. Беджицької та Я. Качмарчика про нібито передбачену Роставицькою угодою виплату 40 тисяч злотих жолду 3-тисячному контингентові реєстровців. Насправді згідно з цим документом реєстрове військо не запроваджувалося і не встановлювалася його чисельність.

Як можна переконатися, серед польських істориків немає одностайності щодо того, яку грошову винагороду отримали запорозькі козаки за участь у війні з турками 1621 р. та з яких вона складалася виплат. Прикметно, що на поглядах окремих дослідників опосередковано позначився певний вплив відповідних цифрових викладок С. Величка, тобто версій української риторичної історіографії XVIII ст. Що ж до політико-правової природи участі українських козаків у воєнній кампанії 1621 р., то це питання предметно не досліджено в польській історіографії. Водночас польські історики приділили значну увагу висвітленню змісту політичних переговорів між представниками центрального уряду та запорожцями, темою яких була війна з Османською імперією, а також висловили низку слушних спостережень щодо грошових сум, які потрапили до козацьких рук у зв'язку з Хотинською кампанією 1621 р.

Політико-правовий статус запорожців — учасників Хотинської війни

Бідність історичних джерел не сприяє всебічному з'ясуванню політико-правових засад «найманського контракту», що його уклало Військо Запорозьке з польським урядом у зв'язку з турецько-польською війною 1621 р. А проте ті факти, що є у нашому розпорядженні, дають можливість принаймні контурно окреслити організаційний механізм найму козаків на Хотинську війну.

Важливий етап у практичній реалізації польським урядом своїх планів щодо залучення запорожців на турецьку війну розпочався з приїздом на Запорожжя наприкінці лютого 1621 р. королівського посла Б. Обалковського. Він оголосив козакам наказ Сигізмунда III про виступ їхнього війська в Молдавію у зв'язку з турецько-польською війною, вручив їм королівську корогу, а також 40 тисяч злотих.

Запорожці загалом прихильно поставилися до посольської програми Б. Обалковського. Вони прийняли корогу, гроші, а також взяли до уваги наказ Сигізмунда III. Фактично це був політико-правовий акт підтвердження та скріплення підданства козаків польському королю, що супроводжувався таким значущим

символічним ритуалом, як вручення-прийняття королівської короги*. Політико-правовий підтекст цього ритуалу очевидний. Він полягав в офіційному наданні запорожцям статусу осіб, що перебувають на найманій військовій службі короля та Речі Посполитої на період війни з Османською імперією. У цьому неважко переконатися, ознайомившись із листом запорожців до Сигізмунда III від 7 березня 1621 р., в якому вони наголошували: «Насамперед пошуковуючи собі ласку в[ашої] к[оролівської] с[вітлості], не шкодуючи свого здоров'я і майна, не жалітимемо [нічого] і готові служити в. к. с., нашому милостивому пану та всій Речі Посполитій за милу Вітчизну, проти такого неприятеля Святого Хреста і коронного, підставляти [свої] груди і боронити від нього [аж] до своєї смерті. Просимо Всемогутнього Господа Бога тільки про те, щоб за щасливого володарювання в. к. с. під тією короговою, яку від в. к. с. дав [нам] й[ого] м[илість] п[ан] Обалковський на знак вашої щедротної ласки до своїх вірних і найнижчих слуг, а [також] для постраху неприятеля Святого Хреста і коронного, [щоб дав] щастя і зволив благословити в цьому нашому починанні, щоб в. к. с., наш милостивий пан, і вся Річ Посполита zostалися в мирі, а той неприятель, який роззявив свої пашеки на християнську кров, не зазнав втіхи і був подоланий».

Попри риторичний пафос, з яким козаки запевняли Сигізмунда III у своєму вірному підданстві, а також, нібито, у готовності виконати його наказ і стати грудьми на захист Речі Посполитої від турецького вторгнення, це зовсім не означало, що вони негайно рушать на війну. Як уже зазначено, козаки висунули перед королем вимогу легалізувати висвячених Єрусалимським патріархом православних ієрархів¹¹⁵, а повний перелік своїх ультимативних вимог до польського уряду надіслали до Варшави разом із своїми послами¹¹⁶.

У вищих владних колах Речі Посполитої сподівалися, що вербувальна місія Б. Обалковського на Запорожжі в лютому 1621 р. дасть результати, на які сподівалися у Варшаві. Невдовзі по цих запорозько-польських контактах Сигізмунд III писав щодо цього козакам: «Пославши з минулого сейму (у листопаді 1620 р. — П. С.) до вас нашого коморника, уродженого Бартоломія Обалковського, йому наказали, щоб вас в доброму порядку зтягнув на службу Речі

* За слушним спостереженням Михайла Антоновича, в політичній традиції як Війська Запорозького (починаючи з часів короля Стефана Баторія), так і Наддунайських князівств XVI ст. акт вручення короги мав яскраво виражену політичну символіку. Під час деяких важливих подій він, по суті, конкурував із письмово складеним документом. Приміром, у Молдавії та Волощині корога була інвеститурою на господарський престол: надіслання короги турецьким султаном прирівнювалося до юридичного визнання ним господарської гідності тієї особи, яка її отримала (Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. — Прага, 1942. — С. 32–34). Стаючи на військову службу до польського короля, запорожці зазвичай клопоталися про надання їм його короги. Приміром, упродовж 1609–1610 рр. окремі їхні підрозділи неодноразово зверталися з такими проханнями до Сигізмунда III під час походу короля в Московську державу (Похід його милості короля в Москву 1609 р. // Русская историческая библиотека. — СПб., 1872. — Т. 1. — Стб. 558–561).

Посполитої... від нас послано корогву. Через своїх послів та через ваше писання [ви] обіцяли, що мали швидко, як належить, іти в неприязельську землю проти неприятеля Святого Хреста і так розуміли (король. — П. С.), що інакше не мусили б вчинити».

Проте, як швидко з'ясувалося для Сигізмунда III, козаки не лише ухилилися від негайного виконання його наказу, а й стали допікати своїми військовими постоями шляхті на волості. Король убачав причину такого козацького непослуху у свавільному запорозькому гетьмані Я. Бородавці, а тому висунув вимогу замінити його на дояльнішу до польської влади особу¹¹⁷ (цей лист вочевидь не потрапив до запорожців, оскільки, в інакшому випадку, їхня участь у хотинському поході виявилася б під великим питанням).

Печатка
Сигізмунда III

Як можна переконатися, Сигізмунд III розглядав дії урядового вербувальника Б. Обалковського в лютому 1621 р. на Запорозжжі як такі, що означали «затягнення» козацького війська. Тобто, в цьому випадку терміном «затягнення» (який мав поширення у військових та політичних колах Речі Посполитої) було означено взяття на найманську службу козацького війська як укомплектованого, повністю сформованого військового контингенту. Причому цей найм здійснено одним «генеральним» вербувальником, а не безліччю окремих вербувальників, котрі формували найманські підрозділи за затяжною системою.

Так чи так, польському уряду довелося продовжити свої вербувальні зусилля щодо запорожців. Завершальним етапом військового найму запорожців на турецьку війну стала процедура вербування, яка відбулася на козацькій раді над р. Кагарлик у червні 1621 р. Деякі важливі моменти цієї процедури нагадували організаційні заходи із формування затяжного війська. Йдеться про вербування на війну від імені короля, складення козаками королю та Речі Посполитій присяги, а також отримання ними платні від польського уряду. Власне це означало початок їхньої служби. Адже згідно з тогочасною практикою вербування солдатів затяжного війська початок їхньої служби наставав із дня військового огляду, коли вони складали присягу й отримували жалування за перший квартал служби*.

* Для польських підрозділів служба розпочиналася від часу їхнього прибуття в хотинський табір (рішення про це прийняли головнокомандувач польсько-литовської армії Я.-К. Ходкевич та комісари в умовах, коли жовніри почали бунтувати, вимагаючи грошей). Причому бралася до уваги також і довжина шляху, який подолали ті чи ті підрозділи (История Хотинского похода Якова Собеского 1621. — С. 56, 57). Це пояснювалося тим, що затяжним підрозділам, які формувалися далеко від обумовленого місця збору (де відбувався військовий огляд), ще від XVI ст. давали тиждень або два на марш і цей час зараховували до терміну служби. Стільки ж часу і на таких самих умовах давали на дорогу додому після завершення служби (Plewczyński M. Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w. — Warszawa, 1985. — S. 36, 37).

40 дукатів
Сигізмунда III.
1621 р.

Утім, здійснена над Кагарликом процедура військового найму не у всьому відповідала «класичним» тогочасним принципам набору солдатів у зтяжне військо, підрозділи якого формували командири-вербувальники на основі отриманих від короля або коронних гетьманів приповідних листів. Адже у червні 1621 р. на воєнну службу стало готове козацьке військо — подібно до того, як це практикувалося при створенні найманої армії. Причому чисельність цього війська та особовий склад визначила козацька рада на власний розсуд, тоді як при формуванні найманого війська контрактант зазвичай укладав угоду з володарем, обумовлюючи в ній чисельність, терміни служби і платню найманцям.

Отже, в лютому та червні 1621 р. польська влада застосувала щодо запорожців змішану найманську процедуру: з одного боку, за формою ця процедура була переважно зтяжна (вербування від імені короля, складення йому присяги, отримання завербованими платні від уряду), а з іншого — козаки фактично вступили на тимчасову військову службу у складі окремого війська, сформованого за принципом найманої армії.

Як уже зазначено, на раді над Кагарликом ухвалили, що на 20 тисяч злотих урядового жолду (власне, разової грошової виплати) можуть претендувати лише ті козаки, які мають добру зброю і неодноразово ходили в морські походи проти турків. Тих козаків, котрі відповідали цим критеріям й отримали найманські гроші, офіційно вступивши на військову службу до короля та Речі Посполитої, виявилось 40 тисяч. Таке кругле число козацького війська вочевидь з'явилося через те, що учасники ради зробили прив'язку його чисельності до загальної суми жолду, яку видав на усіх запорожців Б. Обалковський. Тобто вони вирішили дати кожному козаку «круглу» суму — по 0,5 злота (насправді, про що докладніше йшлося вище, в похід виступили більше запорожців). Відтак чисельність козацького війська у 40 тисяч осіб у подальшому стала фігурувати як абстрактна величина, від якої відштовхувалися запорожці, висуваючи певні фінансові вимоги до польського уряду у зв'язку зі своєю участю в Хотинській кампанії.

Хоча на раді над Кагарликом було публічно встановлено чисельність найманого козацького війська і 40 тисяч запорожців дістали по півзлотаго, однак у джерелах не збереглося даних про те, як козаки розпорядилися тими 40 тисячами злотих, що їх Б. Обалковський видав їм наприкінці лютого 1621 р. Як можна припустити, ці найманські гроші поділили між собою козаки (чисельність яких невідома), котрі в лютому були на Запорожжі, тобто у той час, коли посол Сигізмунда III вручав їм королівську корогу. Звісно, що більшість із них отримала по півзлотаго жолду і в червні 1621 р. на раді над Кагарликом.

Отже, достеменно встановлено, що запорожці отримали найманські гроші на турецьку війну двома спеціальними виплатами: 40 тисяч злотих у лютому і 20 тисяч злотих у червні 1621 р. Причому представники польського уряду

Самійло Кішка.
Художник невідомий

видали їм ці гроші на усе військо, без урахування його загальної чисельності та персонального складу. Не можна не помітити, що такий принцип видачі козакам жолду діяв і за чинною на той час запорозько-польською Роставицькою угодою 1619 р. Відтак запорожці не могли розраховувати на щоквартальну платню, що її отримували, приміром, їхні попередники, які воювали на початку XVII ст. в Лівонії під командуванням гетьмана Самійла Кішки.

Можна стверджувати, що на червневій 1621 р. раді козаки предметно не обговорили з королівськими представниками питання про фінансові умови своєї участі в турецькій війні і належно не застерегли власні інтереси. Напевно цьому завадили гострі політичні пристрасті, що вирували на раді. Однак чи не позначилася тут якимось чином та обставина, що старшина та козаки, які в лютому дістали 40 тисяч злотих, у червні не хотіли надто наполягати на збільшенні платні, побоюючись, що через це Б. Обалковський приверне увагу решти козаків до факту лютневих виплат? Такий гіпотетичний фактор малоімовірний. Адже в лютому на Запорожжі Б. Обалковський не таємно, а публічно видав 40 тисяч злотих, причому в межах процедури військового найму, одночасно з врученням козакам королівської короги. Тобто, ці гроші, безперечно, не пішли на укладення якоїсь сепаратної угоди польського уряду з купкою впливових запорожців або ж на їх підкуп (утім, за певних обставин польська влада і справді не цуралася підкупу запорозької старшини, наприклад, планувала так чинити під час перемовин із козаками наприкінці жовтня 1621 р.)¹¹⁸. Звідси напрашується висновок, що порядок розподілу жолду, який мав місце у лютому на Запорожжі та у червні над Кагарликом, відповідав традиційній запорозькій практиці. Недарма ж на деяких козацьких радах, в тому числі на червневій 1621 р. раді, більшість козаків приймали ухвали про позбавлення певної частини своїх товаришів права отримувати жолд.

Хоч би там як, а досить скоро запорожці відчували прикрі для себе наслідки власної неухаги до «нерву війни» — грошей (улюблений латинський вислів у серсдовищі західноєвропейських найманців гласив: «*resunia nervus belli*» — «гроші — нерв війни»)¹¹⁹. Вже по завершенні боїв під Хотином у них виникла ідея переглянути заднім числом фінансові умови, на яких вони воювали під час Хотинської війни. У січні 1622 р. в Києві запорожці звернулися до урядових комісарів із таким проханням: «Покірно і принижено просимо ваших милостей щодо заслуженого, щоб [ви] зробили подання до Й[ого] К[оролівської] М[илості], нашого милостивого пана, та всієї Речі Посполитої, щоб ми за свої вірні криваві послуги отримали справедливу платню. Панам лісовським (лісовчикам. — П. С.), або повітовим, або будь-яким козакам, які були на тій війні заплачено [справедливо]. Хоча інші мало [що там] робили, [а проте] брали чи не по двадцять і по чотири злотих. Те ж саме і нашому війську, 40000 людей,

належало б дати за кілька чвертей (кварталів. — П. С.), із чого, роз'їхавшись, мали б собі чим годувати коней, які залишилися, тішитися з вислуженого й охоче ставали до подальших послуг»¹²⁰.

Виплата грошей західноєвропейським найманцям під час Тридцятилітньої війни

Отже, війна відкрила козакам очі: вони побачили, яка велика різниця в оплаті їхнього війська порівняно з близькими до них у військовому плані підрозділами польсько-литовської армії. Причому, досадували запорожці, на відміну від них багато хто з жовнірів особливо не напружувався під Хотином. Козаки вважали за потрібне виправити таку несправедливість. Вони розраховували, що, з огляду на їхні «вірні криваві послуги», король і сейм таки достойно їх винагородять. Однак ці сподівання запорожців виявилися примарними. Польський уряд, який напередодні війни з турками за якихось 60 тисяч злотих зміг вивести на війну десятки тисяч козаків, по укладенні миру з Османською імперією не збирався, звісно, платити кожному козаку по 24 злотих — та й ще за кілька кварталів. У нього не було ані політичного бажання це робити, ані зайвих кілька сот тисяч злотих у державній скарбниці, щоб задовольнити фінансові претензії запорожців, котрі з ними пізно спохопилися.

Як уже зазначено, запорожців чекало гірке розчарування від непоступливості офіційної Варшави, яка вже в жовтні 1621 р. відхилила їхні вимоги, зокрема щодо підвищення їм річного жолду до 100 тисяч злотих (за Роставицькою угодою 1619 р. цей жолд дорівнював 40 тисячам злотих) та передачі підшпитальні потреби Трахтемирова і Борисполя.

Хотинська донатива

Однак польській владі довелося, все ж, трохи витратитися на козаків у зв'язку з їхньою участю в Хотинській війні. Оскільки під Хотиним серед запорожців почав назрівати бунт через нестачу продовольства, корму, а також чималі втрати коней, то, як уже зазначено, щоб затримати козаків на хотинських позиціях командування польсько-литовської армії разом із комісарами офіційно пообіцяло їм певну винагороду, аби відшкодувати їм збитки. Звісно, що ані Я.-К. Ходкевич, ані комісари не мали права так чинити, оскільки в Речі Посполитій фінансування війська належало до компетенції сейму. Однак вони зважилися на такий крок не від добра. Адже була реальна загроза того, що козаки залишать поляків самих віч-на-віч з армією Османа II.

Яку ж суму пообіцяли тоді запорожцям? Як уже зазначено, Я. Зелінський у своєму листі до К. Збарзького від 6 вересня 1621 р. писав про те, що сеймові комісари начебто вже погодилися надати запорожцям кідька десятків тисяч злотих як компенсацію за втрату коней, яких не було чим годувати. Після відвідин 14 вересня 1621 р. комісарами козацької ради, по польському табору пішов погolos, що запорозькі козаки дістануть 40 тисяч злотих компенсації за втрату своїх коней¹²¹. На початку жовтня 1621 р. з хотинського табору польсько-литовського війська до Сигізмунда III надійшло повідомлення, що комісари пообіцяли козакам 100 тисяч злотих¹²². Тим часом зовсім іншу інформацію щодо цього подав Я. Собеський — безпосередній учасник комісарських переговорів із козаками. 22 вересня він надіслав із хотинського табору зашифроване повідомлення князеві К. Збарзькому. Я. Собеський повідомляв своєму адресату, що запорожці почали бунтувати через нестачу продовольства. Щоб розрядити обстановку, сенатори і комісари пообіцяли їм донативу (даровизну) у сумі 10 тисяч злотих, призначивши термін її виплати на Різдво у Києві¹²³.

Собор Святої Софії у Києві. Малюнок К. П. Мазера. Середина XIX ст.

Згодом Я. Собеський дещо по-іншому почав тлумачити те, як комісарам під Хотином вдалося вгамувати козаків. У своєму творі, що був надрукований через багато років по Хотинській війні, він уже твердив про 15 тисяч злотих хотинської донативи, а також відсутність конкретного терміну її отримання запорожцями. Хоча такі умови неабияк обурили козаків («безстрашний, але голодний натовп з невдоволенням сприйняв ці промови (комісарів. — П. С.), ремствуючи на мізерність винагорода і невизначеність часу платні»), однак усе було залагоджено завдяки втручанню П. Сагайдачного та старшин. Я.-К. Ходкевич, присутні в той час у війську сенатори та усі комісари від імені польського уряду засвідчили своїми підписами і печатками фінансові зобов'язання перед запорожцями¹²⁴.

Польський Тацит, як уїдливо називав Я. Собеського П. Куліш¹²⁵, явно був нещирий, пишучи як про 10 тисяч злотих «різдвяної» винагорода козакам, так і про 15 тисяч злотих, що їх по завершенні війни вони мусили терпляче чекати. Вочевидь применшуючи суму запропонованої запорожцям хотинської донативи, Я. Собеський, як видається, мав на меті виправдати дії комісарів: мовляв, хоча обставини і змусили їх вдатися до обіцянки грошей, як до свого останнього аргументу, однак від цього державний скарб зазнав мінімальних збитків і, до того ж, що найважливіше — шляхетській Вітчизні за малий кошт було виявлено велику послугу, оскільки запорозьке військо таки не покинуло хотинський фронт.

Тим часом є документ, під яким, до речі, стояв підпис Я. Собеського, який спростовує твердження про досягнуту під Хотином домовленість щодо виплати козакам 10 або 15 тисяч злотих. Ідеться про письмову гарантію від імені офіційної Варшави, яку командування польсько-литовської армії та комісари надали запорожцям на відшкодування їхніх хотинських збитків. Цей документ під назвою «Асекурація, що надана козакам» навів у своєму щоденнику Хотинської війни той самий Я. Собеський, а вперше опублікував його Ю. Третьак, скориставшись рукописом Бібліотеки ім. Оссолінських (прикметно, що у здійсненому 1853 р. Ж. Паулі виданні щоденника Я. Собеського його немає).

В «Асекурації» грошова винагорода запорожцям визначена у 50 тисяч злотих. Ці гроші вони мали отримати в Києві «на Різдво згідно із старим календарем»¹²⁶, тобто 4 січня 1622 р. за н. ст.

А проте і це, здавалося б, документально надійне свідчення не ставить усі крапки над «і» в питанні про даровизну, яку комісари пообіцяли козакам під Хотином. Зокрема, немає впевненості щодо точності суми даровизни — 50 тисяч злотих. Адже у фондах Бібліотеки ім. Чарторійських у Кракові є рукописний список щоденника Я. Собеського, в якому текст «Асекурації» дещо відрізняється від згаданої публікації Ю. Третьака: у виявленому документі, серед іншого, грошова винагорода запорожцям становить не 50, а 80 тисяч злотих¹²⁷.

Півгрош 1548 р.

Наведені в зазначених списках «Асекурації» різні цифрові дані про хотинську донативу козакам однаковою мірою вразливі. Супроти них свідчать факти, які важко спростувати. Йдеться про повідомлення такого офіційного документа, як інструкція, що її 28 жовтня 1621 р. затвердив для комісарів Сигізмунд III з метою проведення нової урядової комісії із запорожцями. Як уже зазначено, в цьому документі король констатував, що під Хотином комісари поступилися козакам 40 тисячами злотих даровизни. Попри невдоволення марнотратством комісарів, котрі перевищили свої повноваження, Сигізмунд III погодився на виплату запорожцям саме такої суми. Малоймовірно, щоб комісари наважилися подати королю неправдиву інформацію, заниживши суму хотинської донативи (до того ж, справжню її цифру йому напевно назвали козацькі послы).

Вельми важливими є також свідчення самих отримувачів хотинської донативи — запорожців. Ці свідчення збереглися від того часу, як у січні 1622 р. в Києві відбувалися контакти між козаками і комісарами, котрі силкувалися провести зі своїми контрагентами урядову комісію. Запорожці у письмовій формі нагадали комісарам про «сорок тисяч злотих у формі даровизни, які в[аші] м[илості] маєте тут віддавати; в той тяжкий час [наступу] під Хотином турецького імператора, татарського царя та поганських сил на Корону і війська Й[ого] К[оролівської] М[илості], ті сорок тисяч злотих як нагороду за втрату коней і майна, не зараховуючи в те жолду ані заслуженого, нам пообіцяли й зволили гарантувати своїм листом регіментар військ та всі комісари, які там були»¹²⁸.

Рядки наведеного документа підтверджують, що під Хотином комісари домовилися з козаками про екстраординарну виплату їм 40 тисяч злотих. У цьому випадку обидві сторони очевидно зійшлися на сумі, яка дорівнювала величині жолду козакам Війська Запорозького, передбаченого Роставицькою угодою (у січні 1622 р. вони його так і не побачили). Клопочучись про свої фінансові інтереси, запорожці зробили застереження, що 40 тисяч злотих, обіцяних їм під Хотином, є не чим іншим, як спеціальною даровизною, власне, грошовим відшкодуванням матеріальних збитків, що їх вони зазнали на війні з турками. Відповідно, наголошували козаки, ця даровизна ніяк не може впливати на виплату їм щорічного жолду, а також бути зарахована до «затяжних» грошей за їхню участь у Хотинській війні.

Королівські комісари таки привезли до Києва 40 тисяч злотих хотинської донативи і виплатили її козакам, щоправда трохи відхилившись від відповідного терміну, передбаченого «Асекурацією». Це підтверджує один унікальний документ, що дійшов до нашого часу. Йдеться про документально оформлену запорозькою канцелярією «Розписку в отриманні грошей донативи» (як видається, і виплата козакам жолду супроводжувалася складенням подібних документів).

Отже, відлічивши запорожцям 40 тисяч злотих, комісари отримали від них такий документ:

«Ми, Петро Конашевич, гетьман, полковники, сотники, отамани і деякі з рицарства Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, які на цей час були у Києві, засвідчуємо цим нашим листом, що даровизну у формі нагороди за втрату коней, обіцяну під Хотином ясновельможним гетьманом

Великого князівства Литовського, польним коронним [гетьманом] та іншими їх м[илостями] панами комісарами, котрі на той час були у війську, тепер їх м[илості] пани комісари, які були послані від Й[ого] К[оролівської] М[илості], нашого милостивого пана до Війська в Київ для [укладення] умови про подальшу службу — вельможні п[ани] їх м[илості] пан Гаврило Гойський, київський каштелян, й[ого] м[илість] пан Стефан Немирич, київський, й[ого] м[илість] пан Роман Гойський, володимирський підкоморій та ін. — віддали нам сповна всю суму грошей від Й[ого] К[оролівської] М[илості], нашого милостивого пана: 40000 злотих польських, за які дякуємо найсвітлішому Королю Й[ого] М[илості], нашому милостивому пану, та їх м[илостям]. За цю суму квітуємо коронний скарб і пана Єловицького (Захарія Боженця Єловицького — київського стольника, королівського секретаря і писаря. — П. С.), з рук якого взяли ці гроші і на те даємо їх м[илостям] цей наш квит, до якого наказали притиснути віськову печатку і підписати своєму військовому писареві.

Дано в Києві 21 січня 1622 р.

Військова печатка.

Підпис:

За наказом своїх старших на тому квиті при військовій печатці підписують: Лаврентій Пашковський, військовий писар.

Гаврило Гойський, київський каштелян, власною рукою, Ян Аксак, київський земський суддя, власною рукою, Ян Белецький, власною рукою, Роман Гойський, володимирський підкоморій, власною рукою, Захарій Єловицький, київський стольник секр[етар] Й[ого] К[оролівської] М[илості], власною рукою»¹²⁹.

Отже, козаки, власне, представники старшини, 21 січня 1622 р. отримали від королівських комісарів 40 тисяч злотих хотинської донативи. Вони офіційно підтвердили, що взяті ними гроші — це вся сума, яку комісари пообіцяли їм під Хотином. Як бачимо, не було зроблено жодних застережень щодо неповноти проведеного з козаками розрахунку. Більше того, відсутність будь-яких взаємних претензій між сторонами засвідчує як підписання зазначеного документа уповноваженими представниками Війська Запорозького з прикладенням до нього запорозької війскової печатки, так і завізування його підписами усіх королівських комісарів, у тому числі і королівського секретаря та писаря, який особисто видав козакам гроші.

У запорозькій «Розписці» наголошено на політико-правовому аспекті надходження до Війська Запорозького грошей із коронного скарбу: у ній зазначено, що отримана сума фактично являє собою компенсаційне відшкодування за збитки, яких козаки зазнали під час Хотинської битви, здійснене за фінансовими зобов'язаннями хотинських комісарів. Із цього документа стає цілком зрозуміло, що комісари, які привезли фіксовану суму грошей на все Військо Запорозьке, не були допущені до розподілу грошей серед козаків — цю справу вони вирішували самі. Щоправда, залишається нез'ясованим, за яким принципом запорожці мали намір ділити хотинську донативу між учілілими учасниками Хотинської війни і чи могли, приміром, козацькі вдови претендувати на якусь винагороду за полеглих під Хотином чоловіків.

Є підстави припустити, що грошима хотинської даровизни були обдаровані не всі учасники боїв з турками. Очевидно на винагороду могли претендувати насамперед старшини, запорозькі ветерани, а також ті козаки, які справді втратили під Хотиним коней. Козацьким новобранцям навряд чи що перепало з «пирога» хотинської донативи. На таку думку наштовхує одна прикметна обставина, а саме: того ж таки року при розборі грошей заборгованого жолду за 1620 р., цією платнею змогли тішитися тільки досвідчені запорожці, які щонайменше кілька разів побували у воєнних походах. Решта ж козаків були «відіпхнуті від платні»¹³⁰. Неважко здогадатися, що таке рішення козацька рада прийняла в інтересах так званих старовинних козаків.

Можна переконатися, що для розгляду питання про грошову винагороду запорожцям за їхню участь у Хотинській війні були залучені документи, які відрізняються високим ступенем достовірності. Звідси попередньо запрошується висновок, що козаки фактично дістали від польського уряду такі виплати: у лютому та червні 1621 р. — 60 тисяч злотих за військовий найм, а в січні 1622 р. — 40 тисяч злотих хотинської донативи, тобто усього 100 тисяч злотих.

Який був насправді «хотинський заробіток» козаків?

Чи означає це, що саме таку суму козаки насправді отримали з коронного скарбу? Виявляється, стверджувати про це з цілковитою впевненістю не випадає. Поживу для сумнівів дає тут лист великого коронного підскарбія Миколая Даниловича до Гнєзненського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького від 28 березня 1622 р. Автор цього листа нарікав на брак коштів у скарбі, яких не вистачало для виплати жовнірам жолду у Львові, і звертав увагу Гнєзненського архієпископа на небезпеку жовнірського свавілля через затримку з видачею їм платні.

Песимістично змальовуючи фінансові труднощі коронного скарбу, М. Данилович писав, зокрема, що лише на відправку польського посла з «упоминками» до Туреччини потрібно 215050 злотих. А вже наближався час виплати «упоминків» татарам, а також нової платні запорожцям («про яку домовляється комісар»). Потрібні були кошти і на «зятягнення» нових жовнірів. Із-поміж видатків, які спричинили велику фінансову напругу в державній скарбниці, М. Данилович назвав і екстраординарну виплату запорозьким козакам 84005 злотих («гроші не надіслано (до Львова. — П. С.), їх у скарбі небагато, і те, що було, пішло на неждану екстраординарію, оскільки по тому зіткненню з турками лише козакам дав (М. Данилович. — П. С.) вісімдесят чотири тисячі і п'ять злотих»)¹³¹.

15 дукатів
Сигізмунда III.
1617 р.

Отже, згідно з інформацією М. Даниловича, ще до кінця березня 1622 р. запорожцям, які повернулися із Хотинської війни, з державного скарбу були здійснені надзвичайні виплати, сума котрих становила близько 84 тисяч злотих. Впадає в очі, що ця сума є близька до величини грошової винагороди, що

зафіксована в одному зі списків «Асекурації», даної комісарами козакам під Хотиним, тобто 80 тисяч злотих. Прикметний і той факт, що напередодні написання М. Даниловичем листа В. Гембіцькому, у Варшаві побували запорозькі послы, які виїхали додому з польської столиці «добре вдоволені»¹³².

Чи є зв'язок між наведеними повідомленнями джерел? Видається очевидним, що пошук відповіді на це запитання матиме сенс лише за умови з'ясування достовірності повідомлення коронного підскарб'я про винагородження козаків 84 тисячами злотих невдовзі по війні з турками. Звісно, що обізнаність М. Даниловича зі станом коронного скарбу й виплатами з нього тих чи тих великих сум вочевидь була вичерпна. Утім, у його листі насторожує цілеспрямований, якщо не настирливий, перелік витрат скарбу з особливим притиском на естраординарній виплаті запорожцям досить значної суми з точністю до кількох злотих. Цей перелік завершується попередженням про небезпеку бунту незаплатених жовнірів, а також згадкою про надіслання В. (Л.) Гембіцькому рахунку на 50700 злотих, що стосувався добровільного внеску (*ex liberalitate*) духовенства на турецьку війну¹³³.

Можемо припустити, що коронний підскарб'ій у такий спосіб хотів заохотити польського примааса (Гнезненського архієпископа) підтримати державну казну. Прикметно, що ще наприкінці 1621 р. Сигізмунд III нагадував В. (Л.) Гембіцькому про потребу надходження грошей від духовенства. Загалом коронний скарб перебував у той час в плачевному стані через незадовільний збір податків, ухвалених на сеймі 1621 р. Більше того, до скарбу не надійшли в повному обсязі ті податки, які збирали згідно із сеймовою ухвалою 1620 р. Невдоволене безгрошів'ям жовнірство утворило у Львові конфедерацію й погрожувало збройним походом на Варшаву. Щоправда, королівським комісарам вдалося трохи вгамувати жовнірів, пообіцявши виплатити їм жолд за три квартали на Зелені Свята. Однак у скарбі грошей не вистачало. Через це на виплату жовнірського жолду пустили частину коштів, призначених для посольства до Туреччини. Лише на початку серпня 1622 р. уряду вдалося повністю розрахуватися з конфедератами. А проте чимало жовнірів не бажали розходитися й домагалися нового затягнення на службу. Свавільні вояки, серед яких було багато колишніх конфедератів, навіть взяли в облогу Люблін. Королівська влада виявилася безсила перед свавільцями¹³⁴.

Отже, коронний скарб на той час опинився у тяжкому стані. З огляду на цей незаперечний факт виразніше окреслюється тенденційність повідомлення М. Даниловича про невмотивовано щедрий жест польської влади щодо запорожців. До того ж, не може не впадати в очі та обставина, що виділена козакам винагорода, про яку твердив коронний підскарб'ій, більш ніж удвічі перевищувала хотинську донативу в 40 тисяч злотих, величина якої, як даність, фігурує в жовтневій 1621 р. королівській інструкції комісарам і з якою беззастережно погодилися запорожці під час контактів з комісарами в січні 1622 р. у Києві.

Звісно, що можна спробувати якимось логічно пояснити наведені М. Даниловичем дані про 84005 злотих незапланованих витрат на козаків. Приміром, ця сума могла з'явитися, якщо коронний підскарб'ій увів у свої калькуляції

40 тисяч злотих хотинської донативи, виплаченої запорожцям у січні 1622 р., а також відніс до екстраординарних скарбових витрат 40 тисяч злотих заборгованого жолду за 1620 р. (на момент написання свого листа до В. (Л.) Гембіцького, М. Данилович безперечно знав, що козацьке посольство, яке побувало у Варшаві, домоглося від Сигізмунда III згоди на повернення їм цього боргу). Нарешті, 4005 злотих із державної скарбниці могли піти на таємну субсидію старшині з метою зробити її прихильнішою до урядової політики щодо козацтва, а також на подарунки запорозьким послам. А проте, навіть якщо б така схема виплат козакам справді мала місце, то зараховувати до екстраординарних виплат 40 тисяч заборгованого жолду за 1620 р. було б неправомірно.

Якщо керуватися не припущеннями, а встановленими фактами, то у 1622 р. єдиною надзвичайною виплатою із коронного скарбу для козаків була хотинська донатива, величина якої дорівнювала 40 тисячам злотих. Окрім неї того року вони отримали лише передбачений для них річний жолд. Приміром, 4 червня новообраний запорозький гетьман Олифір Голуб письмово подякував Сигізмунду III за привезені комісарами гроші, тобто жолд за 1620 р. Прикметно, що присутні у той час на козацькій раді комісари від імені короля погодилися підвищити запорожцям річний жолд із 40 до 50 тисяч злотих. Цим вони хотіли утримати їх від свавільних нападів на Османську імперію. Проте запорожці не вдовольнилися 10-тисячною подачкою й продовжували клопотатися перед Сигізмундом III про встановлення для них річної платні у 100 тисяч злотих із додатковою видачею сукна. Свою вимогу козаки мотивували великими збитками, яких вони зазнали під час Хотинської війни («бо дуже ми оголилися на тій експедиції»)¹³⁵.

Тим часом уже у середині червня до Фастова прибув скарбовий писар Собесчанський. Він привіз козацький жолд за поточний 1622 р., що мав бути виплачений запорожцям у Києві на свято св. Іллі. Комісари, які повинні були з цим жолдом їхати до козаків, небезпідставно боялися зустрічі з ними. Адже скарбовий писар привіз тільки 40, а не 50 тисяч злотих, тобто підвищений жолд, який комісари пообіцяли запорожцям¹³⁶. Напевно комісарам не додавало оптимізму і те, що козаки вступили в контакт із конфедератами та лісовцями й «безчинствували, беручи з них приклад»¹³⁷.

Олифір Голуб.
Художник невідомий

Сигізмунд III із неприхованим роздратуванням зустрів звістку про комісарські обіцянки підвищити козацький жолд на 10 тисяч злотих. Він розцінив таку ініціативу як грубе порушення наданої їм інструкції. Король відклав питання про підвищення запорожцям платні на розгляд найближчого сейму. Утім, він не забув перестрахуватися: дав розпорядження коронному підскарбію таки віднайти у державній скарбниці 10 тисяч злотих. Причому завчасно ніхто не повинен був довідатися про цей додаток до старого козацького жолду — навіть комісари. Посланий до запорожців із грошима скарбовий писар мав

«згадати» про 10 тисяч злотих лише у випадку екстремального й шкідливого для інтересів центрального уряду загострення ситуації на раді. Однак і тоді умови отримання козаками цих грошей виявилися б для них вочевидь неприйнятними. Адже отримувачі підвищеної платні мусили б змиритися із запровадженням 3–4 тисячного реєстру¹³⁸.

Неважко переконатися, що вельми ошадливий і політично пильний Сигізмунд III всіяко чіплявся за 10 тисяч злотих — загалом дрібну для коронного скарбу суму, не бажаючи нею поступитися козакам. Цей факт зайвий раз свідчить про те, що король навряд чи погодився б на роль благодійника, котрий щедро обдаровує запорожців десятками тисяч злотих, як це впливає з відомого нам листа М. Даниловича до В. (Л.) Гембіцького.

Отже, участь козацького війська в Хотинській війні 1621 р. обійшлася польському урядові, що можна впевнено підтвердити джерелами, у 100 тисяч злотих. Ця сума складається із 60 тисяч злотих, що їх представники офіційної Варшави виклали за військовий найм запорожців, а також 40 тисяч злотих хотинської донативи. Окрім того, за «добру поведінку» під час Хотинської війни козаки домоглися повернення собі 40 тисяч злотих заборгованого жолду за 1620 р. Однак приплюсовувати цей борг до загальної суми винагороди, отриманої запорожцями за свою найманську службу під час турецько-польської війни 1621 р., було б некоректно.

Яка найманська платня припала на одного козака — учасника Хотинської війни? Точно відповісти на це запитання неможливо, оскільки не збереглися дані про чисельність та персональний склад отримувачів цієї платні та реальні суми, які дісталися кожному з них. Щодо цього можна зробити лише приблизний підрахунок. Отже, виходячи з того, що загальна сума найманської платні на все військо становила 60 тисяч злотих, офіційне число козаків, узятих на службу було встановлено у 40 тисяч осіб, служба козаків тривала трохи більше одного кварталу: від 16 червня (остаточне оформлення найманського контракту з процедурою складення запорожцями присяги королю та отриманням всієї суми найманських грошей) до 9 жовтня 1621 р. (укладення польсько-турецького Хотинського мирного договору), то ця платня на кожного козака становила в середньому по 1,5 злотого за увесь термін служби. Якщо приплюсувати ще й хотинську донативу, яка, утім, не входила до найманської платні, то сума винагороди на одного козака становитиме 2,5 злотого.

Празький грош
Вацлава II. Аверс

Празький грош
Вацлава II.

Якщо порівняти орієнтовну середню платню, яку запорожці дістали за участь у Хотинській війні 1621 р. (1,5 злотого) із найманською платнею, яку отримували козаки в 1601–1603 рр. під час Лівонської війни (в середньому по 7 злотих щоквартально на рядового козака)¹³⁹, то стає зрозуміло, що козаки — учасники хотинського походу воювали фактично за символічну платню. Їхня платня була

значно менша за жолд польських жовнірів. Адже згідно з прийнятою на сеймі 1620 р. ухвалою «Про жовнірів», гусарам належало платити по 30 злотих, а легкоозброєним жовнірам (по-козацьки) — по 20 злотих щоквартально. Окрім того, за участь у Хотинській війні жовніри могли розраховувати на отримання тримісячного жолду¹⁴⁰.

Що ж до організаційних заходів польського уряду з найму запорозького війська з метою залучення його на турецько-польську війну 1621 р., то можна вирізнити такі законодавчі та організаційні кроки сейму і польського уряду:

1. Розробка на законодавчому рівні планів найму 15 тисяч запорозьких козаків із виділенням їм жолду в 100 тисяч злотих; надання економічних привілеїв козацькій старшині¹⁴¹. Однак ці плани не були схвалені сеймом. У прийнятій на сеймі 1620 р. постанові, яка мала назву «Козаки», зазначено, що у зв'язку із небезпекою війни з Османською імперією Річ Посполита бере козацьке військо на службу з певною грошовою винагородою (*stipendiarios Reipublicae*), причому з умовою, що воно підпорядковуватиметься військовій владі коронного гетьмана¹⁴².

2. Переговори із запорожцями щодо їхньої участі в турецькій війні з доведенням їм стратегічних воєнних завдань. Виплата у два етапи 60 тисяч злотих на все козацьке військо без урахування його чисельності, терміну служби козаків та її подальшої оплати. Вручення козакам королівської корогви і прийняття присяги на вірність королю і Речі Посполитій.

На відміну від військового найму запорозьких козаків, вербування жовнірів до зтяжного війська спиралося на струнку систему чітко регламентованих законодавчих норм. Приміром, у відповідній постанові, що її прийняли на сеймі 1620 р., було визначено величину жовнірського жолду залежно від типу їхнього озброєння. Особливий наголос зроблено на прерогативі королівської влади видавати приповідні листи як призначеним королем ротмістрам, так і погодженим із ним кандидатурам від воєводств, котрі мали організувати зтяжні роти. Самовільне вербування жовнірів категорично заборонялося. На формування зтяжної роти відводився термін до двох місяців, а на її марш до місця загального збору — до двох тижнів¹⁴³.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду питання про фінансову складову, а також політико-правові засади участі запорожців у Хотинській війні 1621 р., можна стверджувати, що запорозьке військо стало на службу королю і Речі Посполитій як тимчасовий найманий військовий контингент. У цьому козацькому наймі виразно простежуються риси, які формально зближували його з практикою вербування солдатів зтяжного війська. Однак запорожців було взято на службу в складі військового контингенту, який під Хотиним діяв як автономна військова одиниця з власним командуванням, що відповідало організаційній схемі найманого війська.

Рішення запорожців прийняти пропозицію офіційної Варшави щодо участі в турецькій війні мало яскраве політичне забарвлення. За згоду воювати з турками запорожці домагалися від польської влади задоволення низки їхніх вимог, центральною з яких була легалізація новопоставленої православної

церковної ієрархії Київської митрополії. Під час польсько-турецьких переговорів питання про оплату воєнної служби козаків виявилось другорядним. Фактично козаки пасивно прийняли запропоновані королівськими представниками правила гри, без особливих дискусій взявши з їхніх рук 60 тисяч злотих. Уже під час війни запорожці почали бунтувати через нестатки й жебрацьку винагороду своєї служби і таки змусили комісарів взяти від імені польського уряду зобов'язання виплатити їм 40 тисяч злотих даровизни.

Хрест, подарований Єрусалимським патріархом Феофаном церкві Богоявлення Києво-Братського монастиря. Малюнок першої половини XIX ст.

Свято-Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Малюнок К. П. Мазера. Середина XIX ст.

Отримавши хотинську донативу по завершенні війни, козаки спробували домогтися від центрального уряду такої ж винагороди, яку мали їхні недавні товариші по зброї — польські та литовські жовніри. Однак польська влада, яка скористалася майже дармовим для неї запорозьким військом, котре винесло на свої плечах головний тягар польсько-турецької війни, проігнорувала козацькі вимоги.

Та обставина, що питання про найманську платню запорожцям не було ними предметно розглянуте, пояснювалося насамперед тим, що в той час для них на передньому плані були не гроші, а православне політико-конфесійне питання. До того ж, цьому явно не сприяла загальна неврегульованість запорозько-польських відносин. Хоча в інституційній назві Війська Запорозького й була прив'язка до політичної системи Речі Посполитої у формі предиката «Його Королівської Милості», однак на практиці козаки перебували в тривалому протистоянні з польським урядом, не даючи йому накинути на себе реєстровий зашморг. Звісно, що за хисткого політико-правового становища десятків тисяч запорожців, представникам польської влади напевно було легше вмовити їх воювати з турками за суто символічну платню.

¹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 156, 169.

² *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). — S. 178.

³ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 10. — Cz. 2. — S. 102.

⁴ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 178; *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 10. — Cz. 2. — S. 63–65.

⁵ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 2.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97; 4.X 1621 // Ibid.

⁶ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 5.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

⁷ Ibid.

⁸ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 7.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97; П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 8.X 1621 // Ibid.

⁹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97; П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Немирів // AGAD. — Extranea. 61/97.

¹⁰ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 9.X 1621 // AGAD. — Extranea. 64/106.

¹¹ Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X. 1621. — S. 211; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 169.

¹² Diariusz utarczki rycerstwa polskiego z pogaństwem, 1621. — S. 989.

¹³ Ordynасуа pułkow, ktore takie bydz y takie chodzic maia, 1621. — C. 248.

¹⁴ *Сухоруков В. Д.* Историческое описание Войска Донского. — Новочеркасск, 1902. — С. 107; *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011. — С. 327.

¹⁵ *Lubomirski S.* Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621. — S. 88.

¹⁶ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 169.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

¹⁹ Я. Чаплінський до Є. Радзімінського, 1.X 1621. — S. 214–216.

²⁰ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97.

²¹ *Jan Hrabı z Ostroroga.* Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 32; *Zbigniewski P.* Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621. — S. 61; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 101.

²² В. Нагасв до Сигізмунда III, 4.VI 1622 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. № 1051. — S. 460 zw. s.

²³ О. Голуб до Сигізмунда III, 4.VI 1622 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. № 1051. — S. 459 zw. s. — 460.

²⁴ В. Нагасв до Сигізмунда III, 4.VI 1622. — S. 460 zw. s.

²⁵ П. Пачинський до Т. Замойського, 9.VIII 1619 // ADAD. — AZ. — Rkps. 737. S. 13.

²⁶ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 101, 102.

- ²⁷ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 526.
- ²⁸ Вести из Валахии. — С. 131.
- ²⁹ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 526, 526 zw.
- ³⁰ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 294; Diariusz obozowy woyska Króla Iego Miłości Zigimunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carla Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621. — S. 1014; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 526 zw.; *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 101; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 164.
- ³¹ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 526 zw., 527; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 143; Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X 1621. — С. 242; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 164.
- ³² *Marchocki M.* Historia albo diariusz rozprawy Woyska Polskiego pod regimentem pana Jana Karola Chodkiewicza wielkiego hetmana litewskiego z Osmanem cesarzem tureckim pod Chocimem, 1621. — S. 154–156.
- ³³ *Zbigniewski P.* Op. cit. — S. 62.
- ³⁴ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 527, 527 zw.
- ³⁵ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wolosiech pod Chocimem. — S. 294.
- ³⁶ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 156, 157.
- ³⁷ *Sac П. М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.). — С. 398–433.
- ³⁸ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97.
- ³⁹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 81, 82.
- ⁴⁰ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 488 zw.
- ⁴¹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 4.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.
- ⁴² *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 488 zw.
- ⁴³ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 93.
- ⁴⁴ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 488 zw. — 490.
- ⁴⁵ *Sac П. М.* Витоки українського націотворення. — С. 231–233.
- ⁴⁶ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 157.
- ⁴⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 499.
- ⁴⁸ *Sac П. М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.). — С. 79.
- ⁴⁹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97.

⁵⁰ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 155–162; Relacya prawdziwa o expędicyey przeciwko Turkowi, 1621. — S. 526; Кам'янецька хроніка. — С. 104.

⁵¹ История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. — С. 114; Diaryusz wojny tureckiej r. 1621. Dostatecznie wypisany. — S. 144.

⁵² История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. — С. 115.

⁵³ История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. — С. 114; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. Dostatecznie wypisany. — S. 144.

⁵⁴ Вести из Валахии. — С. 132, 133.

⁵⁵ Вести из Валахии. — С. 133.

⁵⁶ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 499–501 zw. s.; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 157–161.

⁵⁷ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // AGAD. — Extranea. 61/97.

⁵⁸ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 508 zw. — 510 sz. s.; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 169–174.

⁵⁹ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości. — Warszawa, 1965. — Т. 11, Cz. 1. — S. 56.

⁶⁰ Вести из Валахии. — С. 134.

⁶¹ *Григор'єва Т.* Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центральньо-Східній Європі. — К., 2010. — Вип. 9–10. — С. 43, 44, 52; *Ochman S.* Sprawa traktatu Chocimskiego // Acta universitatis Wratislaviensis. — Historia XII. — Wrocław, 1966. — S. 61–79.

⁶² *Ochman S.* Op. cit. — S. 65–71.

⁶³ Сигізмунд III до Л. Гембіцького, 14.X 1621 // AGAD. — Extranea. 63/102.

⁶⁴ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 179.

⁶⁵ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 511 zw. — 513; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. — S. 34–36.

⁶⁶ *Ochman S.* Op. cit. — S. 65.

⁶⁷ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 513 zw. — 514; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 174–175.

⁶⁸ *Григор'єва Т.* Зазнач. праця. — С. 52, 54.

⁶⁹ Ділавер-паша до С. Любомирського, жовтень 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 138. — S. 33–34.

⁷⁰ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // Biblioteka Czart. — Rkps. № 206. — S. 557–558. Див. також: *Беджицька А.* Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ // ЗНТШ. — Львів, 2006. Т. ССІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 531.

⁷¹ Докладніше про ці угоди див.: *Сас П. М.* Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — С. 278–306; *Його ж.* Витоки українського націотворення. — С. 375–404.

⁷² *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 103; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 174–176.

⁷³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 176, 177.

⁷⁴ *Potocki W.* Wojna chocimska. — S. 387.

⁷⁵ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 180; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 528.

⁷⁶ Кам'янецька хроніка. — С. 104.

⁷⁷ Вести из Валахии. — С. 133.

⁷⁸ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 181.

⁷⁹ Ibid. — S. 181, 182; Кам'янецька хроніка. — С. 104.

⁸⁰ Вести из Валахии. — С. 134.

⁸¹ Кам'янецька хроніка. — С. 105.

⁸² Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. — S. 528 zw.

⁸³ *Иналджик Г.* Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. — С. 69.

⁸⁴ *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Т. 2. — С. 14.

⁸⁵ Про царевбивство Османа II докладніше див.: *Tezcan B.* Khotin 1621, or how the Poles changed the course of Ottoman history // Acta Orientalia, 2009. — Vol. 62. Number 2. — Pp. 185–198.

⁸⁶ Опис убивства 18 травня 1622 р. у Константинополі султана Османа, турецького імператора // Biblioteka Rac. — Rkps. 2. — S. 1233–1235.

⁸⁷ *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — С. 118.

⁸⁸ Інструкція Війська Запорозького своїм послам до короля та на сейм, без дати // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 251–252; *Tretiak J.* Op. cit. — Dodatki. — S. 208–209.

⁸⁹ Пункти, запропоновані на таємну раду у Львові, 16.X 1621 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3046. — S. 3.

⁹⁰ Інструкція Війська Запорозького своїм послам до короля та на сейм, без дати. — С. 251.

⁹¹ Інформація королівським комісарам щодо винагороди запорозьким козакам і рішення щодо подальшої їхньої служби, 18.X 1621 // Жерела да історії України-Руси. — Т. 8. — С. 253–255. Див. також: Примітки до док. 152, 153 // Там само. — С. 252, 255.

⁹² *Tretiak J.* Op. cit. — Dodatki. IV. — S. 208.

⁹³ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 251–252; *Tretiak J.* Op. cit. — Dodatki. — S. 208–209.

⁹⁴ Інформація королівським комісарам щодо винагороди запорозьким козакам і рішення щодо подальшої їхньої служби, 28.XI 1621. — С. 253–255.

⁹⁵ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року. — S. 543–551.

⁹⁶ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. Т. 1. — Приложения. — С. 38, 41.

⁹⁷ Там же.

- ⁹⁸ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości*, 1964. — Т.10. — Cz. 2. — S.101, 102.
- ⁹⁹ *Максимович М. А.* Собрание сочинений. — Т.1. — 372; *Яворницький Д. І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. — С. 54; *Раиба Н. С.* Очерк истории польско-турецких отношений в XVI первой четверти XVII в. — С. 37.
- ¹⁰⁰ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — Вып. 3. — С. 164, 165, 184, 191, 192.
- ¹⁰¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 458–462.
- ¹⁰² *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — С. 89, 104.
- ¹⁰³ *Палий А. И.* Гетман Сагайдачный. — С. 90, 91; *Чувардинский А. Г., Палий А. И.* Гетман Сагайдачный. — С. 153, 155.
- ¹⁰⁴ *Tretiak J.* Op. cit. — S. 48.
- ¹⁰⁵ *Ibid.* — S. 82, 153, 154.
- ¹⁰⁶ *Majewski R.* Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r. — S. 37.
- ¹⁰⁷ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości*, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 123; Т. 11. — Cz. 1. — S. 50.
- ¹⁰⁸ *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. — S. 123.
- ¹⁰⁹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. — S. 96.
- ¹¹⁰ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. — S. 119–122.
- ¹¹¹ *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r. — S. 14, 16.
- ¹¹² *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. — S. 233, 237.
- ¹¹³ *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoocy w wojnie chocimskiej 1621 roku. — С. 62–80; *Нагєльський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах. — С. 125–154; *Nagielski M.* Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny hetman wojska zaporoskiego (zm. 1622). — S. 140–142.
- ¹¹⁴ *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Op. cit. — С. 79.
- ¹¹⁵ Я. Бородавка до Сигізмунда III, 7.III 1621. — С. 438, 439; Відправлення козаків. V.1621. — S. 770.
- ¹¹⁶ Інструкція запорозьким послам до Сигізмунда III, III.1621. — S. 1–2.
- ¹¹⁷ Сигізмунд III до запорозьких козаків, 1621 // *Biblioteka PAN w Kórniku*. — Rkps. № 330. — S. 778–780.
- ¹¹⁸ Інструкція комісарам щодо переговорів із запорозькими козаками, 28.X 1621 // *Жерела до історії України-Руси*. — Т. 8. — С. 255.
- ¹¹⁹ *Говард М.* Війна в європейській історії. — С. 32.
- ¹²⁰ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року. — S. 548–549.
- ¹²¹ *Diariusz utarczki gycerstwa polskiego z pogańskim, 1621*. — S. 986; *Jan Hrabci z Ostrogora*. Op. cit. — S. 25.
- ¹²² П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 9.X 1621. — Потелич // *AGAD*. — Extranea. 61/97.
- ¹²³ Перекладений з цифр лист Я. Собеського до К. Збарзького, 22.IX 1621 // *Tretiak J.* Op. cit. — *Dodatki II*. — S. 205.

- ¹²⁴ История Хотинского похода Я. Собесского 1621. — С. 93.
- ¹²⁵ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 400–405.
- ¹²⁶ Асекурація, що надана козакам // *Tretiak J.* Op. cit. — Dodatki III. — S. 207.
- ¹²⁷ Асекурація запорозьким козакам // *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 111. — S. 487 zw. s. — 488.
- ¹²⁸ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року. — S. 540.
- ¹²⁹ Ibid. — S. 560–561.
- ¹³⁰ Б. Радошевський до К. Збарзького, 6.VI 1622 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 1250.
- ¹³¹ М. Данилович до В. (Л.) Гембіцького, 28.III 1622 // Ibid. — S. 1149.
- ¹³² А. Госевський до К. Радзівілла, 14.III 1622 // AGAD. — AR. — Dz. V. — Rkps. № 4560. — S. 48.
- ¹³³ М. Данилович до В. (Л.) Гембіцького, 28.III 1622. — S. 1149.
- ¹³⁴ *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r. — S. 12–14.
- ¹³⁵ Лист від Війська Запорозького, даний королівським комісарам, 4.VI 1622 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 1247, 1248; Б. Радошевський до К. Збарзького, 6.VI 1622. — S. 1250; Королівські комісари до Сигізмунда III, 15.VII 1622 // AGAD. — AZ. — Rkps. — № 3036. — S. 57.
- ¹³⁶ Королівські комісари до Сигізмунда III, 15.VII 1622. — S. 57, 58; Королівські комісари до М. Даниловича, 16.VII 1622 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 58.
- ¹³⁷ Королівські комісари до невідомого, 16 (?).VII 1622 // Ibid. — S.60.
- ¹³⁸ Сигізмунд III до М. Даниловича, VI 1622 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 269; Сигізмунд III до своїх комісарів, VI 1622 // Там само. — С. 270, 271.
- ¹³⁹ *Довнар-Запольский М.* Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // Киевская старина. — 1896. — Кн. 2. Документы, известия и заметки. — С. 53.
- ¹⁴⁰ Конституція варшавського вального сейму 1620 р. // *Volumina legum.* — Petersburg, 1859. — Т. 3. — С. 177; История Хотинского похода Якова Собесского 1620. — С. 105.
- ¹⁴¹ Оборона Речі Посполитої від поган, 1620. — С. 215–223.
- ¹⁴² Конституція варшавського вального сейму 1620 р. — S. 181.
- ¹⁴³ Ibid. — S.177.

ПІСЛЯМОВА

У другому десятилітті XVII ст. у відносинах між Османською імперією та Річчю Посполитої дедалі більше накопичувалася конфронтаційна напруга. Її підживлювало, зокрема, втручання польських магнатів у боротьбу за престол молдавського господаря, васально залежного від турецького султана. Не додала злагоди у турецько-польських відносинах і поразка, якої зазнав 1619 р. від польських лісовчиків також залежний від турецького султана трансильванський князь Бетлен Габор. Адже це шкодило експансіоністським планам турецької влади, озброєної ідеологією Священної війни проти «невірних» християн, спрямованою проти європейських країн. Звісно, що офіційний Стамбул аж ніяк не бажав змиритися з тим, що територія Османської імперії стала об'єктом інтенсивних вторгнень запорозьких козаків. Останні ж воліли представляти свої бойові виправи, які завдавали туркам величезних збитків та зробили неможливим безперешкодне плавання османських кораблів на Чорному морі, як боротьбу проти «ворогів Святого Хреста».

Однак султана чи не найбільше вивела з рівноваги спроба польської влади потіснити Османську імперію у Наддунав'ї. Йдеться про дії близького оточення Сигізмунда III, спрямовані на те, щоб 1620 р. здійснити план так званої зачіпної, локальної, війни з Туреччиною. Він полягав у вторгненні польського війська у Молдавію задля стратегічного закріплення на дунайському рубежі. В процесі підготовки цієї операції у зацікавлених політичних колах Речі Посполитої робили ставку на морські та сухопутні сили запорожців проти турків. Проте у Варшаві не поспішали залучити козаків Війська Запорозького до воєнного походу С. Жолкевського у Молдавію. План використання сил українських козаків у цій кампанії розглядали як резервний, оскільки польська влада не бажала тісно співпрацювати з не надто лояльним до неї запорозьким гетьманом Я. Бородавкою. У кінцевому підсумку польське військо, бойовий склад якого налічував понад 10 тисяч осіб, а також декілька тисяч слуг, без запорожців Я. Бородавки вторгнулося у Молдавію, де восени 1620 р. зазнало нищівної поразки у Цецорській битві від приблизно однакового за чисельністю турецько-татарського війська (близько 15–19 тисяч осіб) під командуванням османського полководця Іскендера-паші. Факт вторгнення польського війська у Молдавію і, особливо, переможне для турків завершення Цецорської битви стало для султанської влади останнім аргументом для прийняття рішення про підготовку до широкомасштабної війни проти Речі Посполитої.

Польська влада не змогла заручитися достатньою воєнною допомогою європейських держав для організації відсічі армії Османа II. Отож їй довелося розраховувати на власні сили та ресурси. Особливо важливим завданням для

офіційної Варшави було вивести на війну проти турків сильне запорозьке військо. Вже наприкінці лютого — на початку березня 1621 р. козаки в загальному плані заявили про свою згоду взяти участь у турецькій війні, щоправда, лише своїх сухопутних сил. Однак навіть після підтвердження цієї заяви загальною козацькою радою над Кагарликом у червні 1621 р. виступ запорозького війська проти турків залишався під питанням, оскільки запорожці чекали від польської влади виконання певних своїх політичних вимог, насамперед щодо легалізації висвяченої 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном православної церковної ієрархії Київської митрополії. Попри такі політичні заяви та ультиматуми, запорозькі козаки на чолі із гетьманом Я. Бородавкою насправді самостійно взяли курс на війну з Османською імперією. Підтвердженням цього стала як їхня активна участь від весни 1621 р. у морських операціях проти турків, котрі перекидали морем воєнні вантажі та продовольство поближче до орієнтовного району сухопутних бойових дій, так і відправка у цей час запорозьких послів до козаків Війська Донського з метою «зтягнення» їх на турецьку війну.

Серед істориків немає згоди щодо питання про початок цього турецько-польського воєнного конфлікту. Одні з них схильні зараховувати до Хотинської війни бойові операції 1620–1621 рр., насамперед Цецорську та Хотинську битви, інші ж наполягають на тому, що події цієї війни припали лише на 1621 р. На думку автора цієї книги, Цецорська битва була локальним воєнним конфліктом, що спалахнув без оголошення війни. Цей конфлікт не міг одразу перерости у війну між Османською імперією та Річчю Посполитою через мобілізаційну неготовність до неї жодної із сторін. У політичному плані Цецорська битва стала лише катализатором майбутнього воєнного зіткнення армій двох держав, спонукавши турецьку та польську владу розпочати воєнну мобілізацію, причому без офіційного оголошення війни одна одній. Відлік початку турецько-польської війни вочевидь не можна пов'язувати також зі стартом воєнної мобілізації, що його дали сторони конфлікту — причому в різний час. Насправді фактичним початком цієї війни став перший масований удар по противнику, що переріс у масштабні і перманентні воєнні дії. 9 травня 1621 р. на Чорному морі такий удар першим завдав запорозький флот по османській ескадрі. Він започаткував серію морських битв між козаками і турками, а також потужні удари запорожців по величезній прибережній смузі Османської імперії. Морська війна, що вибухнула у цей час, вельми істотно знизила бойові можливості армії Османа II, яка лише восени ув'язалася в сухопутні бої із запорожцями та польсько-литовським військом під Хотиним. Відтак є підстави вважати початком Хотинської війни 9 травня 1621 р.

Прикметно рисою морської війни 1621 р. між запорожцями і турками був її глобальний характер — бойові дії відбувалися, зокрема, на Босфорі, у Керченській протоці, у гирлі Дунаю, у Дніпровському лимані. В травні на Чорному морі діяли 32 запорозьких човни, у червні — 52 човни, у липні — 92 човни, у серпні — 46 човнів, у вересні — на початку жовтня — близько 80 човнів. Усього в цій морській війні взяли участь близько 5,6 тисячі козаків. У рік

Хотинської війни турки мали на Чорному морі 66 галер, на яких було понад 10 тисяч вояків. Окрім того, османський флот мав у своєму розпорядженні судна інших типів, зокрема, його підтримували 500 чайок (до 25 тисяч осіб особового складу).

Під час морської війни загинуло близько 1540 козаків. Бойові втрати османського флоту були помітно вищі — вони становили близько 7,4 тисячі осіб (козаки знищили 141 судно противника). Попри те, що османському флоту вдалося забезпечити спорудження мосту через Дунай та уберегти його від атак запорозьких бойових човнів, а також перекинути чимало військових вантажів та продовольства для армії Османа II, яка воювала під Хотином, він не зміг взяти під контроль ситуацію на Чорному морі. Запорожці значною мірою блокували морські комунікації турків. Вони потопили багато морських транспортів противника із продовольством та військовими вантажами, у тому числі важкими облоговими гарматами. Вельми дошкульними для турків стали також потужні удари козаків по узбережжю Османської імперії від Босфору до мису Єміне, під час яких було розгромлено чимало портових міст.

Сухопутні бойові операції Хотинської війни розпочалися після того, як 8 серпня 1621 р. запорозьке військо на чолі з гетьманом Я. Бородавкою переправилося через Дністер у районі Могилева-Подільського і розпочало наступ у південному напрямку, спустошивши Сороки та Оргіїв і прилегли до них території. Наближення козацьких сил до Ясс, столиці Молдавського князівства, змусило молдавського господаря втікати. Я. Бородавка розпустив по території Молдавії окремі диверсійно-розвідувальні підрозділи як для проведення розвідки, так і для того, щоб вони своїми діями завадили армії Османа II, яка наближалася, повною мірою скористатися економічним потенціалом князівства. Застосування такої тактики стало однією із причин того, що під час Хотинської битви у турків виникли великі проблеми із продовольчим постачанням своєї армії. Зазначеним диверсійно-розвідувальним підрозділам козацького війська довелося вступити у бої з татарами та підрозділами турецької армії, що уповільнило темп її просування до Хотина. На 25 серпня більшість козацького війська стояла під Могилевом-Подільським. Там відбулася козацька рада, на якій Я. Бородавку скинули з гетьманства й вручили гетьманську булаву П. Сагайдачному. Новообраний гетьман вишикував запорозькі сили похідним табором, і його військо рушило до Хотина, відбиваючись від татар та окремих підрозділів армії Османа II.

Головною сухопутною операцією Хотинської війни стала Хотинська битва, яка розпочалася 2 вересня і тривала до укладення 9 жовтня 1621 р. турецько-польського мирного договору. Під Хотином воювали близько 110 тисяч вояків Османа II, а також декілька десятків тисяч слуг та солдатів допоміжних служб. Загальна чисельність армії султана могла сягнути не менш, ніж 150–160 тисяч осіб. Їм протистояли збройні сили Речі Посполитої, які склалися із жовнірів польсько-литовського війська (у тому числі іноземних найманців), котрих налічувалося 27440–28440 осіб, а зі слугами — 42440–43440 осіб. Чисельність запорозького війська, яке взяло участь у сухопутних боях Хотинської війни,

становила 44100 козаків, а разом із пахолками — близько 46–48 тисяч осіб (якщо взяти до уваги запорожців, котрі воювали на Чорному морі, то усього на Хотинську війну вийшло 49,7 тисячі козаків, а разом із пахолками і джурами, тобто козацькою молоддю — 51,6–53,6 тисячі осіб). Утім, під Хотиним максимальна чисельність запорозького війська становила понад 45–47 тисяч осіб. Це означає, що на полі Хотинської битви 150–160-тисячній армії Османа II протистояла запорозько-польсько-литовська армія, яка налічувала близько 87600–90600 осіб. Тобто, турки мали понад в 1,7 раза більші сили порівняно зі своїм противником. Окрім того, у них була перевага в артилерії.

Отже, 1621 р. під Хотиним зішлись у воєнному зіткненні приблизно від 237 до 250 тисяч вояків. Це були надзвичайно великі для тогочасного світу військові сили. У цьому можна перекоонатися, якщо приміром, порівняти зазначену кількість військ із чисельністю солдатів у такій відомій битві Тридцятилітньої війни, як битва 1620 р. під Білою Горою 28-тисячного війська Габсбургів проти 21-тисячного (за іншими даними 22-тисячного) війська чехів¹.

Об'єднана армія Речі Посполитої, що складалася, отже, з коронних і литовських сил, а також запорозького війська, спромоглася не лише дати відсіч ворогові, а й зупинити його на своєму кордоні. Які ж були головні підсумки та особливості Хотинської битви? Є підстави стверджувати, що характер бойових дій під Хотиним визначали три найважливіші фактори: по-перше — в основному позиційне ведення війни (такий характер війни порушували насамперед рейди татар по українській території, а також бойові операції запорожців за межами основного хотинського фронту); по-друге — незвично інтенсивне для тогочасної воєнної практики використання артилерії однією із армій (турецькою), по-третє — винесення основного тягаря «окопної» війни піхотою: її оперативно-тактична вага у бойових діях виявилася набагато вищою порівняно з кіннотою.

Щодо запорожців, то вони, безсумнівно, збагатилися цінним бойовим досвідом. У тісній взаємодії з польсько-литовським військом українські козаки вперше протистояли такій могутній воєнній потузі, як армія Османа II. Зазначений вище тактичний перебіг Хотинської битви дав можливість запорозькому війську достатньою мірою виявити свої переваги. Адже воно спиралося на сильну, вишколену в польових умовах і добре оснащену ручною вогнепальною зброєю піхоту, яка однаково ефективно діяла як в обороні, так і в наступі. Блискучими виявилися результати застосованої запорожцями тактики нічної війни, що спиралася на фактор раптовості і проти якої противник фактично був безпорадний.

Під час Хотинської битви запорожцям довелося постійно стикатися з потужною багатогодинною артилерійською підготовкою противника, якою він розпочинав свої штурмові дії. Однак ця тактика турків, яка нагадувала тактику наступальних операцій воєн віддаленого майбутнього, під Хотиним виявилася недостатньо ефективною. Причому не лише через технічну недосконалість тогочасної артилерії, а й через те, що запорожцям вдалося знайти проти таких ворожих обстрілів дієвий захист. Ідеться про спорудження ними системи ефективних польових оборонних укріплень, уміле використання яких мінімізувало

козацькі втрати від гарматного вогню. На одному з етапів Хотинської битви запорожці перенесли свої позиції у більш захищене від ворожої артилерії місце. Водночас відсутність у них далекобійної артилерії позбавляла їх можливості ефективно боротися з батареями противника.

Хоч би там як, а запорозькі сили під командуванням П. Сагайдачного довели, що на полі бою не лише могли на рівних протистояти армії Османа II, яка набагато переважала їх за своєю чисельністю та оснащенням артилерією, а й виявилися спроможні нав'язати туркам власну тактику ведення війни. Це спричинилося до тяжких втрат султанської армії та падіння її бойового духу, що врешті-решт змусило Османа II розпочати мирні переговори. Під Хотином запорозьке військо успішно витримало перевірку ворожою облогою, продемонструвавши свою організаційну міцність та високу живучість. Козаки налагодили доставку харчових припасів у свій табір із порівняно віддалених тилівих українських територій. У значних кількостях вони поповнювали свої продовольчі резерви, захоплюючи їх у противника.

Масштабне зіткнення під Хотином запорозько-польсько-литовських сил з армією Османа II обернулося для усіх учасників воєнного конфлікту численними людськими втратами. Скільки запорозьких козаків не повернулися з Хотинської війни? У джерелах, що виникли під час боїв під Хотином, зазвичай немає узагальнюючих даних про запорозькі втрати. Переважно немає їх і в писемних пам'ятках, присвячених Хотинській війні, які були написані невдовзі по її завершенні. У деяких джерелах, що з'явилися значно пізніше 1621 р., можна зустріти загальні підрахунки втрат козаків Війська Запорозького під час цієї воєнної кампанії. Ідеться, власне, про твір С. Величка, в якому наголошено, що під Хотином полягло 5 тисяч запорожців². Однак є підстави стверджувати, що це повідомлення сумнівне, адже воно не лише не підкріплене жодними аргументами, а й текстуально об'єднане з різними вигадками про П. Сагайдачного. Утім, деякі історики вважають за можливе оперувати відповідними даними С. Величка як надійним джерелом, причому розцінюють їх як «трохи занижені». За припущенням Л. Подгородецького, під час боїв під Хотином запорозьке військо втратило вбитими понад 3 тисячі козаків. Не менше їх загинуло, вважав історик, від голоду, ран, хвороб та виснаження. На його думку, лише під Хотином запорозькі втрати сягнули 6–6,5 тисячі осіб³. Теза про велику кількість убитих запорожців під час Хотинської війни, а саме — близько 10,5 тисячі полеглих у сухопутних та морських боях, фігурує в працях сучасних польських істориків⁴.

Тим часом, якщо не надто покладатися на тенденційні повідомлення тогочасних турецьких джерел, а також зважено підійти до інформації джерел, які мають антиосманське спрямування, то, напевно, можна дістати більш-менш точне уявлення про реальні втрати запорожців у Хотинській війні. Насамперед спробуємо визначити, скільки їх полягло у дні запеклих турецьких штурмів запорозького табору, адже саме у цей час вони зазнавали найбільших втрат у живій силі. Отже, упродовж дев'яти днів Хотинської битви, а саме — 2–4, 7, 9, 11, 15, 25 і 28 вересня турецьке командування щонайменше сімнадцять разів

кидало свої підрозділи на штурм запорозьких позицій. Джерела скупо і недостатньо повно повідомляють про кількість загиблих у цих боях козаків. У таких згадках можна зустріти мінімізовані дані про загибель в окремі дні (наприклад, під час генерального турецького штурму 28 вересня позицій хотинських оборонців) близько десятка запорожців. У джерелах є також і вельми невиразні вказівки на число полеглих у боях козаків, як-от «небагато», «кілька десятків». Водночас у писемних пам'ятках, що вийшли з-під пера османських авторів, козацькі втрати вочевидь постають гіпертрофовано перебільшені.

Звідси випливає, що встановити реальну статистику втрат запорозького війська немає можливості. Спробуємо зробити це приблизно, знехтувавши повідомленнями антиосманських джерел про мінімальну кількість загиблих козаків під час турецьких штурмів (близько десятка осіб), оскільки вони можуть бути неповні або ж навмисно занижені. Натомість візьмемо до уваги джерельні повідомлення, у яких фігурують порівняно великі втрати запорожців за один день битви. Такі втрати простежуються за джерелами 7 вересня, коли загинуло близько чотирьох десятків козаків від головної вогневої сили турків — артилерії. Очевидно не менше їх загинуло також і під час відбиття кількох атак турецьких підрозділів на запорозькі позиції. Тобто, 7 вересня на полі бою могло полягти близько 80 запорозьких козаків. Якщо припустити, що кожен день турецьких штурмів обертався для запорожців такими досить відчутними втратами (у цьому припущенні зроблено поправку на можливу неповноту джерельних свідчень про загиблих у козацькому таборі в усі дні високої наступальної активності армії Османа II), то можна орієнтовно підрахувати козацькі втрати під час усіх дев'яти днів штурмової активності армії Османа II. Отже, ці втрати становитимуть 720 осіб убитими. Зауважимо, що цей підрахунок радше перебільшений, аніж применшений. Адже він у 2,5–3 рази більший порівняно із підрахунками запорозьких втрат, якщо їх зробити на основі буквалістського прочитання деяких джерельних даних, тобто, спираючись на відповідну інформацію без її критичного переосмислення.

Звісно, що козаки зазнавали бойових втрат не лише під час турецьких штурмів. Насправді певна їх кількість не поверталася до свого табору після різних вилазок проти ворога і рейдів по його тилах. Запорожці не були застраховані від загибелі під час обстрілів їхнього табору, які турки приурочували не лише до своїх штурмів. Не завжди запорожці виходили переможцями під час поєдинків герцівників. Проте ці втрати вочевидь було помітно менші, аніж під час відбиття запеклих турецьких штурмів. Навряд чи вони могли перевищувати чверть, або, щонайбільше, третину від загальних втрат запорозького війська, яких воно вірогідно зазнало під час дев'яти критичних днів ворожих наступів. Тобто, йдеться про 180–240 осіб убитими.

Отже, від 2 вересня по 9 жовтня 1621 р. загальні бойові втрати козаків під Хотином орієнтовно становили 900–960 осіб. Якщо ж сюди додати близько 500 козаків, котрі полягли у Молдавії до того, як на початку вересня запорозьке військо підійшло під Хотин, то втрати козаків у сухопутних операціях становитимуть десь 1400–1460 осіб. Той факт, що на момент підписання турецько-

польського мирного договору запорозьке військо навіть для сторонніх спостерігачів видавалося таким, що налічує принаймні 40 тисяч козаків, засвідчив, як уже зазначено, невідомий автор німецького щоденника Хотинської війни.

Вище йшлося про те, що під час облоги у польсько-литовському таборі лютували пошесті. Від них, а також від голоду померли тисячі жовнів. Як видається, пошесні хвороби не минули і запорожців. Однак у джерелах немає жодних згадок про епідемії (як і про випадки голодної смерті) у запорозькому таборі. Звідси напрошується висновок, що масштаби смертності від заразних хвороб, насамперед дизентерії, серед козаків були, очевидно, порівняно невеликі. Такій терпимій епідеміологічній ситуації у запорозькому війську сприяло його ізольоване розташування від ураженого пошесними хворобами польсько-литовського війська, а також те, що козаки мали постійний доступ до проточної дністровської води. Відтак можна припустити, що різні хвороби забрали життя не більш як 2–2,5 сотні козаків, у тому числі тих, які померли від тяжких поранень. Отже, з урахуванням рівня смертності запорожців від хвороб (випадки голодної смерті у їхньому таборі малоімовірні), а також близько 1540 загиблих під час морських боїв, загальні втрати козацького війська становили орієнтовно до 3250 осіб.

Скільки вояків армії Османа II знищили запорожці? За приблизними підрахунками, під час дев'ятиденної штурмової активності турків їх полягло від козацьких рук від 4 до 5 тисяч. Понад 4,5 тисячі солдатів противника запорожці убили під час нічних боїв. Козацькі рейди по тилах противника, дрібні сутички та герці напевно обірвали життя принаймні 1,5–2 сотень солдатів противника. Тобто, в районі Хотина козацька зброя скоротила чисельність армії Османа II приблизно на 8650–9700 солдатів. Декілька сотень ворогів козаки знищили під час свого рейду по Молдавії, а також маршу з-під Могилева до Хотина. Отже, під час сухопутних боїв запорожці знищили приблизно 9–10 тисяч вояків Османа II, що у декілька разів перевищувало їхні власні втрати. З урахуванням близько 7,4 тисячі загиблих турецьких вояків на морі чисельність бойових втрат султанських сил від козаків Війська Запорозького становила орієнтовно 16,4–17,4 тисячі осіб.

Що ж до загальних втрат турків від запорозько-польсько-литовської армії під Хотином, то, за підрахунками дослідників, вони становили 13–14 тисяч осіб (на нашу думку, вони сягали 15 тисяч), а разом із померлими від ран, голоду, виснаження, дезертирами і тими, які померли під час зворотної дороги від Хотина, — декілька десятків тисяч осіб, можливо, близько 40 тисяч. Втрати татар були порівняно невеликі — декілька сотень осіб. Більше полеглих було у волохів — 1300 осіб, а також молдаван — 1700 осіб⁵.

Польсько-литовське військо, яке після завершення Хотинської битви переправилося на лівий берег Дністра, справляло не найкраще враження. Я. Собеський так описав невеселу картину, що постала перед його очима: «Як тільки вийшли у поле, лише тоді усвідомили нашу слабкість, соромно згадати, які були косі корогви... Йшло ніби обдерте і знищене військо: облога позначилася і на конях, і на спорядженні. Багато хворих везли на ридванах і колясках, інших

несли на ношах. Коли ішли німці, їх ніби повівав вітер. Й[ого] м[илість] королевич через погане здоров'я їхав у кареті посеред війська, якого не вистачило б на один добрий полк»⁶.

Можливо Я. Собеський виходив із того, що польсько-литовське військо при поверненні з Хотинської війни фактично скоротилося до одного полку? Справді, війна не була легкою прогулянкою для війська, яким спочатку командував Я.-К. Ходкевич, а по його смерті — С. Любомирський. Турки неодноразово з різною інтенсивністю штурмували позиції поляків та литовців — 3, 7, 15, 25, 28 вересня, здійснивши на них близько десяти атак та завдаючи противнику втрат у живій силі. Через це не надто вражала чисельність жовнірів, які поверталися додому із війни разом із королевичем Владиславом та польним гетьманом С. Любомирським. На чисельності польсько-литовського війська негативно позначилися пошесні хвороби та голод, від яких масово помирали жовніри, а також дезертирство. Однак воєнні втрати поляків та литовців не були такими катастрофічними, як це може видатися із песимістичних щоденникових записів Я. Собеського. На думку Л. Подгородецького, у боях під Хотиним полягло до 2 тисяч жовнірів, до 3 тисяч їх померло від голоду та хвороб. Разом із дезертирами загальні втрати польсько-литовського війська становили 7700 осіб⁷.

Напевно втрати поляків та литовців були, все ж, більші. Як свідчив добре обізнаний із ситуацією у найманському війську під Хогином невідомий на ім'я німецький найманець, автор щоденника Хотинської битви, лише на середину вересня у полку хелмінського воєводи Я. Вейгера (за компутом налічував 2200 осіб) залишилося лише 500–600 солдатів, оскільки решта загинула переважно від голоду. Тобто, цей полк скоротився десь на 1600–1700 осіб. За даними, які на той час мав автор зазначеного щоденника, втрати польсько-литовського війська становили начебто понад 20 тисяч осіб⁸. Прикметною щодо визначення втрат польсько-литовського війська є інформація, що надійшла у жовтні 1621 р. до П. Гембіцького. Згідно з нею, у таборі, яким командував С. Любомирський, після турецького штурму 28 вересня залишилося лише 4 тисячі піхотинців⁹. Тобто, польсько-литовська піхота скоротилася більш ніж на 10 тисяч осіб, або приблизно у 3,3 раза порівняно із її початковою чисельністю. Звісно, що на полі бою гинули не лише піхотинці, а й кавалеристи. Оскільки не має можливості точно підрахувати чисельність втрат особового складу польсько-литовського війська (особливо слуг), тобто, загиблих на полі бою, померлих від голоду, а також дезертирів, то ці втрати можна визначити орієнтовно у 10 тисяч осіб.

Те, що султан Осман II не зміг подолати сили хотинських оборонців і змушений був піти на укладення Хотинського миру, перекреслило його завойовницькі плани і фактично означало його воєнно-політичну поразку. Щодо Хотинського миру, який підписали сеймові комісари, не побажавши дочекатися підкріплень, що йшли на допомогу хотинським оборонцям, то він в основному зафіксував довоєнний рівень відносин між Османською імперією, її васалами з одного боку та Річчю Посполитою — з іншого. Остання зберегла свій суверенітет та територіальну цілісність. Водночас деякі передбачені цим договором

новації виявилися вигіднішими для турецької сторони, приміром, стаття, згідно з якою кримський хан (за деякими даними — також турецький султан) мав право перекидати свої війська територією Речі Посполитої до ворожих Османській імперії країн, а також стаття, що збоб'язувала польську сторону орієнтуватися на зовнішньополітичні інтереси Туреччини. Однак Хотинський договір, укладений турецькою і польською стороною за умов взаємного воєнного виснаження, а також в очікуванні сил посполитого рушення на чолі зі Сигізмундом III та війська донських козаків, значною мірою набув значення символічного акту, що поставив крапку у Хотинській війні. Невідповідності ж змісту між польським і турецьким текстом договору, які створювали простір для його довільного трактування, а також прагнення сторін договору витлумачити цей документ на свою користь, спричинило в подальшому гостру боротьбу між польськими та османськими дипломатами.

Польсько-литовська армія, якою командував Я.-К. Ходкевич, а по його смерті — С. Любомирський, мала переваги перед ворогом. Йдеться про те, що вона раціонально скористалася природними особливостями Хотинського плато і зайняла оборону під Хотином на наперед підготовлених потужних польових укріпленнях, причому із винесенням окопів та польових оборонних споруд за периметр земляного валу, що оточував польсько-литовський табір. Окрім того, у неї була сильна піхота, особливо іноземні найманці, а також доволі ефективна, хоча і порівняно нечисленна, артилерія. Польсько-литовські сили за потреби маневрували на полі бої. За умов ведення під Хотином переважно позиційної війни усе це було неабияким козирем. На початковому етапі Хотинської битви, до того, як від голоду загинули кавалерійські коні, допоміжну стримуючу роль проти армії Османа II відіграла також кіннота.

Щодо запорозького війська, то за переважно позиційного характеру ведення війни від Хотином воно продемонструвало свої найкращі якості. Завдяки дисциплінованості та високому моральному духу козаків (на відміну від решти хотинських обложених, їх оминула епідемія дезертирства), умінню окопуватися, добрій оснащеності ручною вогнепальною зброєю та належній бойовій виучці, спроможності виживати в польових умовах, мужності та стійкості, а також тактиці контратак вони змогли винести на своїх плечах основний тягар турецьких штурмів під Хотином. Постійна бойова активність запорожців, у тому числі їхні нічні атаки на турків і татар, сковувала, знесилювала і деморалізувала ворога. Можливо першу таку атаку козаки провели у ніч із 6 на 7 вересня. У ніч із 11 на 12 вересня П. Сагайдачний ініціював грандіозну нічну операцію, власне генеральну битву з ворогом, у якій взяли участь десятки тисяч вояків запорозько-польсько-литовської армії. Однак в останній момент, перед початком атаки, її довелося відмінити через негоду. У подальшому запорожці продовжували ходити у нічні рейди проти ворога, завдаючи йому великих втрат у живій силі: у ніч із 12 на 13 вересня, із 18 на 19 вересня, із 21 на 22 вересня, із 23 на 24 вересня. Темної пори доби козаки здійснили також кілька порівняно невеликих нічних вилазок, захоплюючи у противника переважно худобу. Важко також переоцінити значення бойових дій запорозького флоту на Чорному морі

проти флоту Османської імперії, від яких ворог зазнав колосальних втрат, що не могло не позначитися на сприятливому для запорозько-польсько-литовської армії перебігу Хотинської битви.

Свій внесок у наближення Хотинського миру зробило також посполите рушення. Попри те, що шляхетське ополчення так і не встигло дійти до Хотина до завершення війни, факт його бойового маршу так чи так змушував турецьке командування поспішати з укладенням миру. У цьому плані ще сильнішим подразником для турків стала інформація про наближення до місця боїв союзників запорожців — 20-тисячного війська донських козаків, яке мало намір надати воєнну послугу польському королю у війні проти турецького султана.

Зламання агресивних планів Османа II та завдання йому дошкульної воєнно-політичної поразки було справою рук не окремо коронної, литовської та запорозької армій — насправді це була їхня спільна перемога, якої вони не змогли б здобути поодиночки. Завдяки цій перемозі Річ Посполита була врятована від поневолення Османською імперією, а роз'єднані Тридцятилітньою війною країни Західної Європи — від турецьких завоювань. З полегшенням могли зітхнути також інші ближчі і дальші сусіди Османської імперії, у тому числі Московська держава, адже в разі перемоги турків у Хотинській війні їхня безпека вочевидь не стала б міцнішою. Успішна відсіч у Хотинській війні армії турецького султана, який напередодні максимально мобілізував свої воєнні та економічні ресурси заради досягнення перемоги, наочно продемонструвала наявність внутрішньої кризи в Османській імперії, втрату нею свої колишньої могутності.

Події грандіозної за своїми масштабами Хотинської війни, у якій османська армія на чолі із самим султаном рушила завойовувати Річ Посполиту, спричинили великий інтерес до неї у Західній Європі. Підтвердженням цього стало, приміром, доволі оперативне поширення відповідних друкованих матеріалів латиною, німецькою та іспанською мовами. До цієї теми зверталися поети, а також автори мемуарів та історичних праць XVII ст. у Речі Посполитій, наприклад, Ян Бояновський, твір якого побачив світ вже 1622 р., Бартоломій Зіморевич (1623), Прокіп Збігневський (1622), Мацей Титлевський (1623)¹⁰. Хотинський подвиг запорозько-польсько-литовської армії дав надію на визволення народом, які були поневолені турками. Відображенням шани південнослов'янських народів до цього подвигу, а також їх сподівання на скинення османського ярма стала поема Івана Гундуліча (1583–1638) «Осман»¹¹. В українському суспільстві звістку про відсіч армії Османа II під Хотином та визначну роль у цьому запорозького війська сприйняли з радісним піднесенням та гордістю. Продемонстрована козаками у Хотинській війні усьому світові звитяга, бойова могутність та морі і суші, а також сила духу позитивно вплинула на процеси українського націотворення ранньомодерного часу. Загалом, спільна боротьба під час Хотинської війни 1621 р. представників різних народів, які входили до Речі Посполитої і захищали свою землю від ворога, стала прикладом героїзму, самопожертви та величчя подвигу, над якими не підвладний час.

¹ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // SMHW. — 1965. — Т. 11. — Cz. 1. — S. 66.

² *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. — Т. 1. — Приложения. — С. — Т. 1. — С. 33.

³ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości. — Warszawa, 1965. — Т. 11. — Cz. 1. — S. 58, 59.

⁴ *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Op. cit. — С. 74.

⁵ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości. — Warszawa, 1965. — Т. 11. — Cz. 1. — S. 59.

⁶ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 180–181.

⁷ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości. — Warszawa, 1965. — Т. 11. — Cz. 1. — S. 58.

⁸ Вести из Валахии. — С. 128, 134.

⁹ П. Гембіцький до Л. Гембіцького, 7.X 1621 // AGAD. — Extranea. 61/97.

¹⁰ *Tretiak J.* Op. cit. — S. 1–3.

¹¹ *Gundulić I.* Osman. — Warszawa, 1934.

СПИСОК НАЙВАЖЛИВІШИХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)

ЛНБ — Львівська бібліотека Національної Академії наук України ім. В. Стефаника

УІЖ — Український історичний журнал

ЧИОДР — Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (Москва)

ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (Киев)

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

APL — Archiwum Potockich z Łańcuta

AR — Archiwum Radziwiłłów

AZ — Archiwum Zamoyskich

Biblioteka Czart. — Biblioteka Muzeum Narodowego im. ks. Czartoryskich w Krakowie

BN — Biblioteka Narodowa w Warszawie

Biblioteka PAN w Kórniku — Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

Biblioteka PAN w Krakowie — Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Biblioteka Racz. — Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu

Dz. — Dział

Rkps. — Rękopis

SMHW — Studia i materiały do historii wojskowości

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

Львівська бібліотека Національної Академії наук України ім. В. Стефаника

Відділ рукописів

Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1. 2168.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Potockich z Łańcuta

№ 9, 36.

Archiwum Radziwiłłów

Dz. I. — № 800.

Dz. II. — № 12, 745, 746, 756, 844.

Dz. V. — № 1419, 4560, 10262/II.

Archiwum Zamoyskich

№ 12, 306, 311, 353, 706, 732, 737, 3036, 3046.

Extranea

№ IX. 58/88, 61/97, 63/102, 64/106, 88/58, 98/62, 100/62, 105/64, 106/104, 107/64.

Zbiór Branicrich z Suhej

№ 1725.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

№ 102, 166, 1896.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

№ 1590.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

№ 292, 328, 330, 333, 338, 1528.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

№ 1051.

Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie

№ 111, 112, 206, 345, 1657, 2763, 3911.

Bibliothèque de Carpentras

Ms. 1793, 1813.

Bibliothèque nationale de France

Fr. — Ms. 4703, 4723, 15928.

Ital. — Ms. 1772.

Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu

№ 2, 112, 138, 139.

Асколи Э. Д. д'. Описание Черного моря и Татарии // ЧИОДР. — Одесса, 1902. — Т. 24.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — Київ, 1971.

Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ // ЗНТШ. — Львів, 2006. Т. ССІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Боплан Г. Л. де. Опис України. — Київ, 1990.

Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 1; Київ, 1991. — Т. 2.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI — середини XVII ст.). — Київ, 2008. — Додатки.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. — Москва, 1953. — Т. 1.

Документи російських архівів з історії України / Упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. — Львів, 1998. — Т. 1.

Древний помянник Киево-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. — Киев, 1903. — Кн. 17. — Вып. 4.

Жерела до історії України-Руси. — Т. 1. Матеріали до історії української козаччини / Зібрав і видав І. Крип'якевич. — Львів, 1908. — Т. 8.

Жукович П. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западно-русских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению. — Санкт-Петербург, 1910. — Вып. 3. Приложение.

История русов или Малой России. — Москва, 1846.

История Хотинского похода Якова Собесского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып. 2.

Кам'янецька хроніка / Підготував до друку Я. Тучапський // Жовтень. — 1985. — № 4.

Карпо В., Масан О. Маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 р. // Хотинська війна: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни. — Чернівці, 2001.

Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — Киев, 1848. — Т. 1. Приложения к т. 1 летописи Величка.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — Київ, 1992.

Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // Marra mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — Додатки.

Мицик Ю. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років. // ЗНТШ. Праці історично-філософської секції, 1993. — Т. ССХХVI. Додатки.

Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1998. — № 5.

Мыцык Ю. А. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. — Днепропетровск, 1985.

Останчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Marra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Петрушевич А. С. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891.

Плохий С. Н. Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1988.

Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — Київ, 1994.

Русская историческая библиотека. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 1.

Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. — Москва, 1847.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — Київ, 1992.

Торгівля на Україні, XIV — середина XVI століття: Волинь і Наддніпрянина / Ред. М. Ф. Котляр. — Київ, 1990.

Южнорусские летописи, открытые и изданные П. Белозерским. — Киев, 1856. — Т. 1.

Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Zebrał K. Wł. Wojcicki. — Warszawa, 1854. — Т. 4.

Gundulić I. Osman. — Warszawa, 1934.

Historica Russiae monumenta. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — Санкт-Петербург, 1842. — Т. 2.

Kunowski J. Ekspedycja inflantska 1621 roku / Oprac.: Wojciech Walczak i Karol Łopatecki. — Białystok, 2007.

Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. — Wyd. Wł. Wojcicki. — Warszawa 1853. — Т. 1.

Lauro I. Bellum inter Polonum et Turcam Anno Domini MDCXXI // *Gundulić J.* Osman. — Warszawa, 1934.

- Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. — Kraków, 1868.
- Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. — Warszawa; Łódź, 1992. — Cz. 1.
- Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów. — Warszawa, 1959.
- Ostapchuk V.* An Ottoman Ġazānāme on Halil Paša's Naval Campaign against Cossacks (1621) // Harvard Ukrainian Studies. — December 1990. — Number 3/4.
- Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem / Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1861.
- Potocki W.* Wojna chocimska. — Wrocław, 2003.
- Scriptores Rerum Polonicarum. — Cracoviae, 1880. — T. 5.
- Sękowski I. I. S.* Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag. — Warszawa, 1824.
- Sobieski J.* Commentariorum Chotinensis Belli libri tres. — Dantisci, 1646.
- Spierski Z., Wimmer J.* Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. — Warszawa, 1961. — Z. 5.
- Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1840. — T. 1.
- Verificatia niewinności. — Vilno, 16.VI 1621.
- Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 2; Petersburg, 1859. — T. 3.
- Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / Wyd. I. U. Niemcewicz. — Lwów, 1883. — T. 6.

Література

- Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. — Саратов, 1961.
- Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957.
- Анасян А. С.* Отголоски битвы при Хотине (1621 г.) в армянских источниках // Великая дружба: Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. — Ереван, 1954.
- Антонович В. Б., Бец В. А.* Историческис деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — Киев, 1885. — Вып. 1.
- Антонович М.* Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. — Прага, 1942.
- Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — Київ, 1993.

- Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — Київ, 1991.
- Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. — Київ, 1993.
- Бахревский Е. В.* Словарь терминов // Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.). — Симферополь, 1999.
- Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — Київ, 2011.
- Василенко Г. А.* Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). — Київ, 1960.
- Висковатов А.* Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства вообще до конца XVII столетия. — Москва, 1946.
- Говард М.* Війна в європейській історії. — Київ, 2000.
- Голобуцький В. А.* Запорожское казачество. — Киев, 1957.
- Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — Київ, 1994.
- Горобець В.* Україна: Козацькі війни 1618–1638. — Київ, 2011.
- Григор'єва Т.* Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центрально-Східній Європі. — Київ, 2010.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7; Київ, 1995. — Т. 8.
- Гуржій О. І., Корнієнко В. В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — Київ, 2004.
- Гуржій О., Корнієнко В.* Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. — Київ, 2002.
- Гуркіна Г. О., Сердюк О. В.* Замки та фортеці України. — Харків, 2008.
- Гуслистий К. Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. — 1972. — № 4.
- Довнар-Запольский М.* Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // Киевская старина. — 1896. — Кн. 2. Документы, известия и заметки.
- Ефименко А. Я.* История украинского народа. — Киев, 1990.
- Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западно-русского духовенства в церковной унии (с 1609 г.). 1620–1621 гг.: Восстановление иерархии. — Санкт-Петербург, 1906. — Вып. 3.
- Иналджик Г.* Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. — Київ, 1998.
- Історія української культури. — У 5-ти т. — Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — Київ, 2003.
- Каманин И.* Очерк гетьманства П. Сагайдачного. — Киев, 1901.
- Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; Київ, 1999.

Карл Петер Мазер. Образи Києва середини XIX ст. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. — Нюстремс, 1999.

Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. — Київ, 1994. — Т. 1.

Крюйс К. Разыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове (с некоторыми сведениями о козаках) // Отечественные записки. — 1824. — Ч. 19. — № 53. — Сентябрь.

Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Санкт-Петербург, 1874. — Т. 2.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

Лука К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст.). — Київ, 2008.

Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651–1671 гг. — Москва, 2006

Макарий. История Русской Церкви. — Санкт-Петербург, 1882. — Т. 11. — Кн. 2.

Максимович М. А. Собрание сочинений. — Отдел исторический. — Киев. — Киев, 1876. — Т. 1.

Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — Київ, 1989.

Мархоцький Н. История Московской войны / Подготов. публикации Е. Кукушиной. — Москва, 2000.

Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохий С. М., Ковальов А. М. «Тієї слави козацької навек не забудем...» — Дніпропетровськ, 1989.

Н. М. Левобережная Украина в XV–XVII ст. // Киевская старина. — 1896. — Т. LIII.

Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний: гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О. І., Корнієнко В. В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — Київ, 2004.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках). — Київ, 1992.

Николле Д. Янычары. — Москва, 2004.

Огуй О. Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Київ, 2003. — Вип. 3.

Палий А. И. Гетман Сагайдачный. — Умань, 2001.

Плохий С. Н. Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. — Київ, 1989.

Раиба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним // Жовтень. — 1985. — № 4.

Раиба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. — Москва, 1984.

Раиба Н., Подгородецкий Л. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 12.

Сас П. М. Витоки українського націотворення. — Київ, 2010.

Сас П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — Біла Церква, 2010.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — Киев, 1989.

Сергийчук В. Армія Богдана Хмельницького. — Київ, 1996.

Сергийчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — Київ, 1991.

Сидоренко О. Ф. Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / Ред. М. Ф. Котляр. — Київ, 1990.

Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Москва, 1946. — Т. 2.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — Київ, 1999.

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — Київ, 2006.

Сокульський А. Морські походи запорожців. — Дніпропетровськ, 1995.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2.

Сухоруков В. Д. Историческое описание Войска Донского. — Новочеркасск, 1902.

Телсгін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свєшніков І. К. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — Київ, 1997.

Торгівля на Україні, XIV — середина XVI століття: Волинь і Наддніпрянина / Ред. М. Ф. Котляр. — Київ, 1990.

Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. — Москва, 1978.

Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — Київ, 2004.

Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. У 5-ти т. — Т. 3 / Ред. Патон Б. Є. — Київ, 2003.

Франциск Скорина и его время. Энциклопедический справочник / Ред. И. П. Шамякин. — Минск, 1990.

Хотинська війна: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Уклад. Г. К. Погодіна, Л. А. Туркевич, Г. Г. Чебан. — Чернівці, 1995.

Хотину — 1000 років (Науково-допоміжний бібліографічний покажчик). — Чернівці, 2002.

Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачний. — Киев, 2002.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — Київ, 2010.

Шапоров Г. Корабельні гармати запорозьких козаків // Українське козацтво: витоки еволюція, спадщина. — Київ, 1993. — Вип. 3.

Шершов А. П. К истории военного кораблестроения. — Москва, 1952.

Шокарев Ю. В. Луки и арбалеты. — Москва, 2007.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального складу. Друга половина XV — середина XVII ст. — Київ, 2000.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Київ, 1990. — Т. 2.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — Київ, 1990. — Т. 2.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993.

Baranowski B. Organizacja wojska polkiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957.

Berendei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600–1637 // Harvard Ukrainian Studies, September 1974. — Number 3. — Vol. 1.

Besala J. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — Київ, 1998.

Dembolęcki W. Pamiętniki o lisowczykach. — Kraków, 1859.

Dictionnaire de biographie française. — Paris, 1951. — Tome cinquième.

- Dzieduszycki M.* Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. — Lwów, 1844. — T. 1–2.
- Frick D. A.* Meletij Smotryc'kyj. — Cambridge, Mass., 1995.
- Górski T.* Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. — Gdańsk, 2003.
- Hammer J. de.* Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'a jours. — Paris, 1837. — T. 8. 1600–1623.
- Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. — Leiden; Boston; Köln, 2000.
- Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Kraków, 1923. — T. 2.
- Krząstek T., Chojnecki S.* Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. — Warszawa, 2001.
- Łopatecki K.* Wstęp // *Kunowski J.* Ekspedycja inflantska 1621 roku / Oprac.: Wojciech Walczak i Karol Łopatecki. — Białystok, 2007.
- Łukaszewicz J.* Dzieje kościółów wyznania helweckiego w Litwie. — Poznań, 1842. — T. 1.
- Majewski A. A.* Moskwa 1617–1618. — Warszawa, 2006.
- Majewski R.* Cecora. Rok 1620. — Warszawa, 1970.
- Majewski R.* Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r. // SMHW. — 1961. — T. 7. — Cz. 1.
- Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. — T. 13.
- Markiewicz M.* Historia Polski. 1492–1795. — Warszawa, 2004.
- Nagielski M.* Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny hetman wojska zaporoskiego (zm. 1622) // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. — Zabrze, 2010.
- Niemcewicz J. U.* Dzieje panowania Zygmunta III. — Wrocław, 1836.
- Nouvelle biographie générale. — Paris, MDCCCLXII.
- Nowak T.* Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551 // SMHW. — 1565. — T. 9. — Cz. 2.
- Nowak T.* Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. — 1956. — T. 2.
- Ochman S.* Sprawa traktatu Chocimskiego // Acta universitatis Wratislaviensis. — Historia XII. — Wrocław, 1966.
- Pagès G.* La Guerre de Trente Ans 1618–1648. — Paris, 1972.
- Pietrzak J.* Po Cecore i podczs wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621. — Wrocław, 1983.

Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r. — Wrocław, 1987.

Plewczyński M. Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w. — Warszawa, 1985.

Podhorodecki L. Chocim, 1621. — Warszawa, 1988.

Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // SMHW. — 1964. — T. 10. — Cz. 2.

Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 11. — Cz. 1.

Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — Warszawa, 1978.

Podhorodecki L. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979.

Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1927.

Rogalski L. Dzieje księstw naddunajskich, tj. Multan i Wołoszczyzny. — Warszawa, 1861. — T. 1.

Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007.

Serczyk Wł. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984.

Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. — Kraków, 1930.

Szajnocha K. Opowiadania o królu Janie III — Mściel. — Żytomierz, 1860.

Szelągowski A. Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego. — Lwów, 1904.

Tezcan B. Khotin 1621, or how the Poles changed the course of Ottoman history // Acta Orientalia, 2009. — Vol. 62. Number 2.

Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna ukraińska. — Lwów, 1939.

Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). — Kraków, 1921.

Urwanowicz J. Wojskowie «sejmiki»: koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. — Białystok, 1996.

Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978.

Wimmer J. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w szyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // SMHW. — 1968. — T. 14. — Cz. 1.

Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965.

Wisner H. Władysław IV Waza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995.

Wolke L. E., Larsson G., Villstrand N. E. Wojna Trzydziestoletnia Europa i świat 1618–1648. — Warszawa, 2010.

Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аббас І 226, 412, 512
Абді-паша 210–213
Агмед І 68, 431, 507
Айвазовський І. 197, 511
Айни А. 229
Аква А. делла 263–267, 269, 513, 514
Акоп 277, 286
Аксак Я. 458
Аксент (Кам'янецький) 93, 98, 103, 107, 131, 140, 143, 220, 277, 286, 345, 351, 353, 355, 375
Алекберлі М. (Алекберли М. А.) 13, 49, 55–57, 96, 97, 151, 153, 154, 161, 222, 228, 271, 275, 380, 386, 468, 486
Александр Еліаш 227, 229, 409
Александров Д. 146
Алі-паша 21, 22, 57, 419
Аллум Т. 183, 511
Алмаді 298
Анасян А. С. 142, 147, 486
Аннібал 127, 282
Антонович В. Б. 53, 54, 139, 143, 486
Антонович М. 450, 486
Апанович О. 13, 143, 152, 153, 220, 222, 446, 469, 486, 487
Аппельман В. 233, 234, 236
Арлот 209, 511
Асколи Э. Д. д' 142, 484
Астон А. 301
- Балабан 320
Балабан О. 44
Балі-капудан 170, 190
Бантыш-Каменский Д. Н. 143, 220, 487
- Барвінський Б. 514
Бартон Р. 63, 506
Бартошевський 297, 298
Бахревский Е. В. 166, 184, 487
Бевзо О. А. 142, 484
Бегзаде Г. 159
Белецький Я. 382, 458
Белозерский П. 142, 485
Белум Н. 13
Бетлен Габор 8, 9, 11–15, 57, 70, 471, 505, 507
Бец В. А. 53, 54, 139, 143, 486
Биковський 321
Бичок 39
Білобородько (Білогородко) Ф. 118, 123, 124, 303
Бобовський 369, 370, 392
Богдан 305
Богуславський 44
Боденер Г. 25, 504
Бохейм В. 78, 508
Божі Н. 48, 278, 381
Боплан Г. Л. де 73, 89, 91, 142, 194, 195, 208, 223, 224, 484, 507, 509
Борецький І. 118, 132, 133, 135, 137, 145, 147, 148, 446, 510
Бородавка (Нерода) Я. 12, 14, 16, 18, 24, 25, 27–30, 50, 51, 54, 55, 83, 93, 94, 97–99, 105, 111, 118, 122–124, 130, 132–139, 147, 173–176, 182, 279, 280, 282–293, 309, 331, 354, 399, 418, 445, 447, 451, 469, 471–473, 510, 514
Бояновський Я. 480
Брандт Ю. 12, 76, 79, 302, 397, 437, 507, 508, 515, 517, 518

- Браун Г. 82, 508
 Брехуненко В. 465, 487
 Броневський М. 292, 382
 Броньовський 44
 Бруххаузен К. 353
 Бутлер Я. 301
- Валленштайн А. 74
 Василенко Г. А. 55–57, 140, 487
 Васильєв І. 148
 Васильківський С. 312, 441, 515, 518
 Вассенберг Е. 96, 105
 Вацлав II 462, 519
 Вевслі К. 331, 332, 367, 373, 375, 409, 410, 412, 418
 Вейгер 255, 296, 299, 300, 394, 334
 Вейгер Я. 228, 236, 241, 260, 271, 296, 298–300, 307, 309, 334, 348, 364, 372, 379, 478
 Величко 321
 Величко С. 92–95, 98, 142, 143, 150, 151, 153, 154, 220, 444, 445, 449, 468, 475, 481, 484, 510
 Велобовський 44
 Вестерфельд А. ван 281, 514
 Велець Д. Т. 78, 508
 Вжешч 38
 Винокур І. С. 62, 489
 Вирський Д. 382, 484
 Висковатов А. 140, 487
 Вишневецький Я. 298, 299
 Вишневський 321
 Владислав Ваза 7, 53, 54, 69, 85, 87, 93, 94, 98, 100, 127, 128, 220, 227, 234, 242, 244, 246, 259, 268, 284, 294–296, 298–301, 305, 306, 319, 321, 324, 327, 344, 348, 356, 359, 362, 363, 365, 370, 371, 375, 376, 378, 395, 396, 401, 405, 407, 408, 412, 414, 423, 434, 436, 478, 513, 517, 518
 Воєйков П. 50
 Война 321
- Войнаровський 320
 Войтович Л. 50, 484
 Волицький Ф. 298, 299
 Вороцький Ю. 157, 167, 184, 221–223, 230, 231, 272
 В'ядровський 34
- Габрієл Могила 16, 20
 Габсбурги 8, 9, 13, 57, 474
 Гаджекі-паша 227
 Газін В. В. 233
 Галенко О. 155, 159, 166, 169, 170, 184, 200, 210, 211, 221–224, 353, 485
 Гардзєя І. 123, 124, 303
 Гасан-паша 230
 Гейн Я. де 80, 297, 508, 515
 Гембіцький Лаврентій (Вавжинець) 49, 50, 82, 139–142, 146, 148, 221, 222, 274, 278, 381, 383, 390, 392, 394, 397, 401, 426, 459–462, 465–467, 469, 470, 481, 514
 Гембіцький П. 82, 141, 274, 278, 381, 383, 390, 392, 394, 396–398, 401, 465–467, 469, 478, 481, 514
 Генріх IV 7
 Герберт Т. 221, 508
 Гечовський 305
 Гнатевич Б. 143, 488
 Гневош М. 295, 296, 299
 Говард М. 141, 469, 487
 Гойський Г. 458
 Гойський Р. 458
 Голий І. 142
 Голобуцький В. А. 54, 55, 97–99, 139, 140, 144, 152, 220, 222, 487
 Голуб О. 292, 403, 461, 465, 519
 Гордієнко Д. (Горденко Я.) 118, 123, 125
 Горобець В. 52, 148, 390, 392, 487
 Госєвський А. 470
 Грабовський А. 103, 115
 Грабянка Г. 55, 93, 96, 484

- Граві Ю. 66, 506
Граєвський 109
Григор'єва Т. 467, 487
Гридюкович (Супрун) Б. 134
Грушевський М. 12, 14, 49, 95, 96, 143, 151, 161, 188, 220, 222, 445, 446, 469, 487
Гунделах М. 395, 517
Гуржій О. І. 56, 99, 100, 140, 144, 145, 487, 488
Гуркіна Г. О. 272, 487, 509–511, 517
Гурський 118, 119, 124
Гурський А. 119
Гурський С. 119
Гурські 119
Гусейн-паша 166, 305, 331, 333, 334, 336, 365, 366–368, 410, 411, 413
Гуслистий К. Г. 56, 140, 143, 228, 271, 487
Густав II Адольф 9, 504
- Даменцький 34, 44
Данилович М. 459, 460–462, 470
Данилович Я. 296, 299, 515
Дарій 280
Дворянинов Б. 148
Девлет-Гірей 32, 36, 43
Денгофф 44, 46, 236
Денгофф Г. 37, 243, 255, 296, 298, 304, 324, 343, 347, 405
Денгофф Е. 255, 296, 299, 300, 304
Джанібек-Гірей 13, 123, 229, 302
Дзержек 296, 299
Дзялінський Я. 72, 276
Ділавер-паша 227, 336, 368, 373, 417, 419, 420, 423, 429, 431, 433, 434, 438, 467
Дмитрієв І. 142
Довнар-Запольский М. 470, 487
Докторович 321
Долгаль Т. 125
Долгань (Довгань, Дорокол) Д. 118, 119, 123–125
- Долгат 320
Дорошенко М. 146, 288, 291–293, 382, 514
Древінський 109
Дружбич К. 40
Думін О. 143, 488
Дуніковський 44
- Ефименко А. Я. 143, 487
- Єловицький З. Б. 458
Єрлич Й. (Jerlicz J.) 95, 107, 128, 146, 228, 271, 284, 342, 381, 384, 385, 387–390, 392
- Жариков М. 330, 516
Жечицький Є. 417
Жичевський (Андрієвський) 236, 319, 321
Жмайло М. 134, 147
Жолкевська Р. 45
Жолкевський Л. 44
Жолкевський С. 11–22, 25–34, 36–47, 49–51, 71, 73, 146, 162, 223, 419, 422, 471, 504
Жолкевський Я. 44
Жук А. 88, 90, 179, 509, 511
Жукович П. Н. 11, 12, 48, 49, 56, 140, 143, 147, 220, 445, 469, 484, 487
Журавинський С. 303, 375, 406, 408, 414–419, 421, 423–425, 427, 428, 433, 434, 439
- Заборовський Л. 50, 484
Завіша 305
Задзік Я. 49, 50, 70, 85, 140, 142, 146, 398
Замойський С. 28
Замойський Т. 27, 28, 50, 51, 146, 272, 292, 298, 356, 381, 384–386, 397, 465, 517
Замойський Я. 32, 505
Заславський Ю. (Є.) 83, 303

- Збаразький К. 272, 277, 310, 380, 381, 384–386, 390, 425, 426, 430, 431, 455, 469, 470, 518
- Збаразький Ю. (Є.) 141
- Збаразькі 356
- Збігнев 44
- Зборовський 298
- Зеленський 298, 299
- Зелінський 243, 272, 310
- Зелінський Я. 316, 332, 357, 364, 367, 368, 384–386, 390, 409–413, 415, 421, 422, 455
- Зенович М. 320
- Зишкар І. 123, 124, 303
- Зіморевич Б. 480
- Злотовольський А. 44–46, 52
- Зоря В. 310
- Іналджик Г. 48, 140, 166, 468, 487, 504, 506, 510
- Ісаєвич Я. 50, 484
- Іскендер-паша 12, 13, 16, 17, 20–23, 31–34, 36, 37, 39, 43, 45, 47, 161, 163, 412, 413, 419, 471
- Казановський М. 295, 296
- Калиновський В. 31, 34, 38, 39
- Калінський 44
- Калло Ж. 8, 504
- Каманин І. 143, 220, 487, 509
- Кантакузен Ф. 69
- Кантемір-мурза 32–34, 36, 39, 43–45, 228, 229, 308, 323
- Капустяк С. В. 233
- Каракаш-паша 260, 261, 332–334, 336
- Кардаш П. 271, 487, 509, 511, 517
- Карпо В. 385, 484
- Каспар Граціані 12, 13, 15–17, 20, 21, 31, 33, 36–39, 49, 50, 163, 505
- Кастос Д. 221, 512
- Кишка 303
- Кіліан Л. 395, 518
- Кілчевський К. 425
- Кіндікерон 184
- Кішка С. 151, 453, 514
- Клебек 305
- Кобер М. 162, 510
- Коберницький С. 105, 437, 518
- Ковальов А. М. 143, 488
- Ковальський 269
- Козак-паша 359, 362
- Козицький 44
- Козурук М. 138, 511
- Колонтай 321
- Комар 305
- Комулович (Комулео) А. 6
- Конарський 128, 129, 146, 383, 384, 386, 387
- Конєцьпольський С. 21, 31, 34, 38, 43, 45–47, 71, 148, 291, 505
- Конєцьпольський Я. 44
- Контаріні А. 48
- Контаріні С. 48
- Конша Б. 118, 124, 125, 136, 146, 148, 292, 293, 303
- Конша Ж. 148
- Копієвський 83
- Корецький С. 31, 34, 44
- Корнієнко В. В. 56, 99, 100, 140, 144, 145, 487, 488
- Косаковський М. 356, 368, 399, 405
- Коссак Ю. 44, 78, 79, 378, 402, 505, 508, 517
- Кот С. 271, 487, 509, 511, 517
- Котляр М. Ф. 390, 485, 489, 508, 515
- Котовський 320
- Кохановський 240, 296, 297, 299, 300
- Кречовський 303
- Кривоніс М. 279
- Крилов Б. 330, 516

- Криніцький 405, 407
Крип'якевич І. 49, 96, 143, 154, 157, 484, 488
Крюйс К. 142, 488
Кужавський 45, 46
Куксина Е. 488, 503
Кулічковський 288
Куліш П. (Кулиш П. А.) 94, 139, 143, 220, 456, 470, 488
Кунцевич Є. 330, 516
Курменен Г. 153
Курцевич І. 135, 136, 139
Курцевичі 135, 506
Кухаренко Р. 330, 516
Кятіб Челебі 154, 155, 159, 160, 166, 178, 195, 196, 199, 200, 206, 317, 318
Кятібі Топчилар 159
- Ланіковський 44
Ласка 291
Лаурі Дж. 19, 504
Левіковський 44, 363
Леонід 280
Леп'явко С. 48, 488
Лермунт 85, 236, 243, 301, 309, 317, 324
Лесньовський М. 72, 254, 272, 274, 276, 278, 303, 311, 318, 332, 378, 381, 384–388, 391
Лехаці С. 93, 107
Лещинський В. 122, 137, 147, 148, 174, 221, 222
Лещинський Р. 303, 405
Липа К. 272, 488, 505, 512, 518
Ліпський А. 25, 50
Ліске 288
Лісовський О. 9
Ловіцький Я. 148, 222
Лорх М. 62, 506
Лосицький Ю. 330, 516
Лукаш 437
- Лучкевич (Лучкович) В. 118, 119, 123, 124
Лучкевичі 119
Людовик XIII 50, 183, 192, 223
Люкс Ф. 242, 509
- Магмуд-бей 190
Мазер К. П. (Mazer С. Р.) 455, 464, 488, 519
Макарий 143, 488
Максиміліан І 448, 518
Максимович М. А. 143, 151, 220, 228, 271, 469, 488
Малигін В. 176
Малинський 44
Малов А. В. 488, 508, 515
Марія Медичі 7
Маркон О. 48
Марочкін В. П. 13, 55, 140, 152, 220, 488
Мархоцький Н. 503
Мархоцький А. 127, 406
Мархоцький К. 127, 406, 488
Масан О. 385, 484
Матвій 125
Матвій ерцгерцог 278
Матвій II 7, 8
Матейко Я. 17, 504
Матчин С. 50, 148
Мегеммед-ага 168, 170
Мегеммед-паша 151, 168, 170, 197–201, 215
Мегмед 68, 271
Мегмед III 68, 507
Мельник К. 380
Мехмед 230, 315
Мехмед-паша 20, 21, 49
Михайло 7
Мицик Ю. А. (Мыцык Ю. А.) 50, 99, 143, 144, 146–148, 273, 380, 382, 389, 484, 485, 488

- Міхаловський П. 77, 508
Могильницький 320
Молларт 22
Молодецький 282
Молчанов В. 148
Мошинський 332, 334
Мужиловський А. 148, 389
Муравінський 109
Мурад III 68
Мурад IV 60, 506
Мурзабек-ага 24
Мустафа I 68, 69, 431, 439, 507, 518
М'яковський В. 25, 50, 51
- Нагаєв В. 403, 465
Наливайко Д. 143, 153, 220, 488
Нарушевич К. 96, 120, 146
Невер де 7, 48, 504
Немирич С. 458
Немиря В. 298, 299
Николле Д. 140, 488, 506, 517
- Обалковський Б. 105–107, 112, 122, 128, 132–135, 137, 138, 147, 148, 158, 172, 174–176, 199, 221, 222, 447–453
Оборницький 95, 104, 106, 112, 129, 135, 137, 148, 445
Ованес Т.-А. 93, 131
Огуй О. 353, 444, 488
Одживольський 38
Одинець П. 389
Ожга П. 20, 411, 412, 414, 421
Олеарій А. 69, 507
Олешко Ф. 20, 22, 24, 50, 122, 146, 158, 178, 184, 185, 189–192, 194, 195, 221–224
Опалінський 128, 146, 148, 383, 384, 386, 387
Опалінський А. 41, 42, 51, 52
Опалінський П. 285, 304, 307
Опоровський 307
- Опухтін С. 154, 158, 221, 222, 400
Осиновський 321
Осман II 9, 13–15, 45, 54, 55, 57, 58, 67–70, 73, 81, 82, 84, 92–94, 101, 106, 111, 113, 116, 120, 130, 131, 134, 139, 150, 152, 154–156, 159, 160, 163–166–169, 171, 172, 180, 183–185, 187, 190, 193, 199, 202, 204, 207, 209, 212–214, 219, 225–231, 233, 238, 243, 244, 249, 256–262, 270, 277, 280–285, 290, 293, 294, 301–304, 306–319, 321–327, 332–334, 336, 343–345, 348, 350, 358, 360–362, 364–368, 370–376, 378, 379, 392, 395, 397, 399, 402, 404–411, 413, 416, 418–421, 423–426, 429, 431, 433–436, 438, 439, 455, 468, 471–480, 505, 512
Оссолінський Є. 301
Остроух 305
Отвіновський С. І. 20–24, 26, 50, 162, 411
Отрохимович Д. 7
- Палій А. (Палий А. И.) 13, 99, 144, 153, 220, 446, 469, 488, 490
Патон Б. Є. 490, 509
Пац 303
Пачинський П. 465
Пашковський Л. 458
Пелзаск 7
Пенько (Пісарко) М. 118, 123, 124
Перепелюк О. Д. 233, 254, 261
Петриці Я. 107, 321
Петрицький А. 88, 509
Петрушевич А. С. 143, 485
Печеві 159
Підгірський А. 118, 123–125, 303
Пламеницька Є. 373, 513
Пліхта К. 298, 299
Плохій С. М. (Плохий С. Н.) 48, 143, 147, 154, 220, 221, 223, 224, 485, 488
Погодіна Г. К. 379, 490
Поляновський 49, 50
Потоцький М. 44

- Почановський 292
Пруський О. 337, 342–344
Пуфендорф С. 150
Пюїзіє П. 48, 278, 381
Пясецький П. 96, 105
- Радагеге І. 182, 221, 223
Радзівілл К. 71, 120, 132, 145–148, 292, 382, 389, 443, 470, 507, 518
Радзівілл О. 298
Радзіковський В. Е. 46, 505
Радзімінський Є. 129, 146, 386, 388–393, 401, 465
Радошевський Б. 470
Раду Міхні 7, 229, 231, 331, 364, 368, 408, 419, 416, 417, 419, 518
Раду Сербан 16
Ратовський 303
Рашба Н. С. (Raszba N.) 13, 18, 48, 49, 56, 98, 103–106, 140, 144, 147, 156, 161, 162, 221, 222, 275, 381, 286, 380, 448, 469, 489, 492
Репін І. 121, 509
Рибінський 34, 44, 305
Рігельман О. І. 94, 95, 142, 151, 220, 485
Рікаут П. 229
Рішельє 278
Роговський 34, 36, 44
Розражевський Я. 303
Рубенс П.-П. 365, 517
Рудольф II 8, 278, 431
Рудоміна Я. 107, 320
Ружинський 50
Русиновський С. 234, 303, 305, 312
Рустем 34, 36
Рушковський 305
- Сагайдачний (Конашевич) П. 12, 14, 16, 18, 21–24, 27, 53–55, 73, 93–100, 104–107, 110, 111, 118, 120, 123–130, 135–139, 146, 148, 176, 228, 243, 255, 258, 282–285, 287–289, 291–294, 303, 304, 308, 309, 311, 313, 314, 317, 322, 324–326, 328–331, 347, 354, 359, 360, 366, 367, 369, 375, 432, 437, 444–447, 456, 457, 473, 475, 479, 514, 515, 516
- Садира С. 21
Сакович К. 87, 91, 283, 509, 514
Самокиш М. 312, 511
Санкович П. (Павло з Десни) 134
Сапега А. 305
Сапега Л. 147
Сапега М. 405, 407
Сапега О. 303–305, 371
Сас П. М. 49, 62, 142, 148, 274, 385, 387, 466, 467, 489
Свешніков І. К. 62
Сезі де 26, 50, 154, 155, 158, 183, 186, 192–194, 221, 223
Селім I 70, 259
Селім III 226, 503
Сенкевич 268
Сенявський М. 72, 276, 303, 320, 321, 373, 374, 405
Сенявський П. 303
Сергійчук В. І. 143, 153, 220, 489
Сердюк О. В. 272, 487, 509–511, 517
Серебкович К. 425, 438
Сигізмунд III Ваза 7, 9, 13, 16–18, 26–30, 49–51, 54, 82, 83, 94, 95, 98, 105–108, 110, 111, 122, 132, 133, 138, 139, 141, 145–148, 158, 162, 173–176, 178, 184, 185, 190–192, 197, 198, 221–224, 230, 233, 242, 229, 276, 278, 291, 307, 360, 365, 368, 371, 382, 384, 396–399, 401–403, 408, 409, 412, 416, 420–424, 426, 432, 439, 442–445, 447–452, 455, 457, 459–462, 456, 467, 469–471, 479, 504, 510, 517–519
- Сидоренко О. Ф. 353, 444, 489
Сидоров П. 142
Сидорук О. 330, 516
Симоновський (Симоновский) П. 150, 220, 485

- Сисин Ф. 50, 484
 Сільницький 46
 Сіпінський 405
 Сірко І. 150
 Сластюн О. 203, 511
 Сласький 50
 Слатковський 236, 319, 321
 Смирнов Н. А. 140, 468, 489
 Смолій В. А. 13, 142–144, 489
 Смотрицький М. 132, 509
 Смуглевич Ф. 371, 517
 Собакін С. 104, 144
 Собесчанський 461
 Сокирко О. 489, 505, 512, 516
 Соколка 399
 Сокульський А. 153, 220, 489
 Сом О. 23
 Софонович Ф. 92, 142, 485
 Стадницький В. 303, 334
 Степанков В. С. 13, 142–144, 489
 Стефан Баторій 450
 Стефан III Великий 238, 245
 Стефан IX Томша 229, 442
 Стефанів З. 143, 488
 Стороженко І. С. 143, 488, 489, 509, 511, 512, 514, 515
 Струсь М. 31, 34, 36, 44, 47
 Сулейман 68
 Сулейман I 59, 429
 Сулима І. 176
 Сулішевський С. 421–426, 429
 Сухоруков В. Д. 465, 489
 Суша Я. (Susza J.) 132, 509
- Тайковський 51, 52
 Талішевський 320
 Гарновський 45
 Твардовський С. 107
 Телегін Д. Я. 62, 489
- Тенчинський Я. 396
 Тимофій 315
 Титлевський М. 94, 95, 150, 276, 322, 480
 Титова О. М. 62, 489
 Тихий 118, 124, 126, 127, 129
 Тишкевич 321
 Тишкевич Я. 44
 Тібо Ж. 322, 515
 Ткаченко М. 279, 293, 514, 515
 Тоганджи-паша 366
 Требуховський С. 31
 Трилятковський П. 417
 Тройчина М. Д. 233
 Тургенев А. И. 50, 154, 221, 223, 485
 Туренін В. 104, 144
 Турилов А. 50, 484
 Туркевич Л. А. 379, 490
 Тучапський Я. 51, 484
 Тушин Ю. П. 140, 220, 490
- Ульяновський В. И. 507
 Усата В. 118, 124, 126, 129–131, 309
 Уяздовський 34, 44
- Фаленський 44
 Фаренсбах В. 34, 44
 Федорович (Удовиця) Т. 118, 123–125, 303
 Фекети 364, 365
 Феофан 15, 74, 132, 134, 135, 147, 173, 446, 448, 464, 472, 509, 519
 Фердинанд II Габсбург 7–9, 13, 14, 278
 Філарет (Романов Ф. М.) 69, 507
 Фірлей А. 298
 Флоря Б. 50, 484
 Фрідріх V 8
- Хайген Лінсхотен Я. 211, 511
 Халілл-паша 83, 151–153, 156, 159, 160, 166–171, 186–188, 190, 191, 197–199, 204–206, 208, 209, 215, 219, 364

- Хмелецький К. 44
Хмелєцький С. 34, 38, 51
Хмельницький Б. 45, 94, 150, 151, 156
Хмельницький М. 45
Ходкевич Я.-К. 71, 81–86, 108–111, 113, 116, 122, 124, 128, 133, 139, 141, 145–148, 174, 221, 222, 230, 231, 233, 234, 237, 238, 242, 243, 248, 254, 255, 262, 267–269, 271, 278, 279–283, 285–288, 290, 293–295, 301–307, 309–318, 320–329, 331, 332, 334, 336, 351, 354, 355, 359, 360, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 382, 384, 397, 400, 401, 408–413, 451, 455, 456, 478, 479, 506, 515, 517
Хусейн 151
- Царович 305
- Чаплінський 405
Чаплінський Я. 103, 104, 106, 129, 146, 341, 342, 353, 386, 388–393, 401, 465
Чебан Г. Г. 375, 490
Черкес-паша 366
Чечуга (Чечура, Цецюра Ссморк) С. 118, 119, 123–125
Чичкан 125
Чорний (Семакович) С. 118, 123–125, 303
Чувардинский А. Г. 13, 99, 144, 153, 220, 446, 469, 490
Чудовський 320
Чухліб Т. 65, 140, 143, 490
- Шамякин И. П. 490, 508
Шаповалов Г. 224, 490
Шевцов В. 330, 516
Шексі Ж. 70
Шемберг Т. 31, 32, 34, 36, 40–44, 46, 47, 51, 52, 280, 349, 379, 409–411
Шершов А. П. 140, 490
Шимон 417
Шлік 444
- Шишковський М. 132, 147, 175, 221, 510
Шокарев Ю. В. 226, 273, 490
Шолдрський А. 414
Шрамченко С. 143, 488
- Щербак В. 99, 144, 490
- Яворницький Д. І. 54, 139, 143, 151, 220, 228, 271, 469, 490
Яків І 9, 301
Яковенко Н. М. 146, 490, 504
Яковлев В. 235, 508, 509
Ян II Казимир 332
Янковський 320
- Baranowski В. 141, 490
Berendei М. (Берендей М.) 154, 220, 224, 490
Besala J. 49, 490
Biedrzycka А. (Беджицька А.) 106, 107, 141, 144, 156, 221, 448, 449, 467, 469, 481, 484, 490
Bielowski А. 49, 486
- Chojnecki S. 141, 145, 491
- Dembolęcki W. 383, 490
Dzieduszycki М. 49, 490
- Frick D. A. 147, 491, 509
- Górski Т. (Гурський Т.) 156, 157, 491, 510–512
Grochowski 380
Gundulić I. (Гундуліч І.) 480, 481, 485
- Hammer J. de (Хаммер Й.) 151, 491
- Jan Hrabi z Ostrogora (Остророг Я.) 92, 142, 236–238, 240, 241, 251, 284–287, 322, 365, 370, 381, 382, 384–394, 445, 465, 467, 469

- Kaczmarczyk J. (Качмарчик Я.) 106, 107, 141, 144, 156, 221, 448, 449, 469, 481, 490
 Kołodziejczyk D. 48, 491
 Korzon T. (Корзон Т.) 14, 15, 49, 104, 144, 491
 Kroll P. 145, 491
 Krzastek T. 141, 145, 491
 Kunowski J. 48, 485, 491
- Larsson G. 48, 492, 516, 518
 Lauro I. (Ляуро Я.) 232, 236, 245, 248, 250, 255, 257, 272, 485, 512
 Lubomirski S. (Любомирський С., Псевдо-Любомирський) 71, 81–85, 141, 170, 221, 222, 233, 234, 242, 245, 246, 258, 259, 272, 273, 282, 283, 287–289, 293, 303, 304, 323, 328, 332, 341, 342, 348, 350, 369, 371, 373, 374, 378, 381–394, 396, 397, 401, 404, 405, 407–409, 416, 417, 423, 424, 431, 433, 434, 437, 465–468, 478, 479, 507
 Łopatecki K. 48, 141, 383, 485, 491
 Łukaszewicz J. (Лукашевич Я.) 143, 148, 491
- Majewski A. A. 141, 491
 Majewski R. (Маєвський Р.) 16, 17, 35, 49, 50–52, 102, 103, 105, 141, 144, 162, 222, 447, 469, 491, 505
 Majewski W. (Маєвський В.) 102, 144
 Malewska H. 146, 147, 386, 486
 Marchocki M. (Мархоцький М.) 42, 51, 52, 127, 380, 406, 407, 466
 Markiewicz M. 144, 491
- Nagielski M. (Нагельський М.) 107, 145, 469, 488, 491
 Naima M. (Наїма М.) 32, 34, 36, 51, 52, 151, 154, 155, 159, 85, 191, 197, 198, 201, 221–223, 226, 229, 232, 271, 273, 314, 320, 361, 362, 365–367, 379, 384
 Niemcewicz J. U. 49, 389, 486, 491
 Nowak T. (Новак Т.) 204, 273, 337, 388, 491, 513, 514, 516
- Ochman S. 467, 491
 Ostapchuk V. (Остапчук В.) 154, 155, 159, 166, 168, 169, 170, 184, 190, 200, 210, 211, 220–224, 353, 485, 486
- Pagès G. 48, 491, 510
 Pauli Ž. (Паулі Ж.) 86, 96, 104, 275, 288, 380, 381, 421, 428, 456
 Pietrzak J. (Петжак Я.) 18, 49, 103, 141, 144, 146, 222, 382, 448, 469, 470, 491, 492
 Plewczyński M. 451, 492
- Podhorodecki L. (Подгородецкий Л., Подгородецький Л.) 18, 48, 49, 51, 52, 102–106, 140–142, 144, 145, 147, 155–157, 162, 221, 222, 229, 230, 271, 272, 275, 296, 298, 299, 317, 358, 364, 380, 383, 386, 388–391, 393, 447, 448, 465–467, 469, 475, 478, 481, 488, 492
 Potocki W. (Потоцький В.) 393, 435, 468, 486
 Prochaska A. (Прохаска А.) 15, 49, 52, 492
- Rimša E. 492, 509
 Rogalski L. (Рогальський Л.) 228, 229, 271, 492
- Serczyk Wł. (Серчик В.) 105, 144, 155, 221, 448, 492
 Sękowski I. I. S. (Сенковський Ю.) 51, 154, 159, 486
 Sobieski J. (Собеський Я.) 72, 86, 94–96, 102, 105, 111–114, 116, 117, 142, 145, 146, 243, 244, 257, 258, 269–274, 276, 277, 280, 282, 284, 287–289, 294, 307, 308, 310, 313, 360–362, 366, 370, 375, 380–394, 400–402, 408, 414–421, 423–425, 427, 428, 433, 434, 439, 445, 455, 456, 465–469, 477, 478, 481, 486, 514, 518
 Spieralski Z. (Спиральський З.) 144, 145, 228, 271, 486
 Starovolsci S. (Старовольський Ш.) 105, 286, 382

- Suwara F. (Суvara Ф.) 15, 16, 49, 50, 492
Szajnocha K. 49, 492
Szelaowski A. 49, 492
Szemberg T. (Шемберг Т.)
Tezcan B. 468, 492
Tomkiewicz Wł. (Томкевич В.) 104, 144, 492
Tretiak J. (Третьяк Ю.) 14, 49, 96, 105, 144, 155, 161, 221, 222, 272, 275, 380, 381, 391, 395, 446–448, 456, 465, 468–470, 481, 492
Urwanowicz J. 141, 391, 492
Villstrand N. E. 48, 492, 513, 514
Wagner M. 145, 491
Walczak W. 485
Wielecki H. 492, 515
Wimmer J. (Віммер Я.) 34, 101, 102, 111, 112, 141, 142, 144, 145, 228, 271, 340, 388, 389, 486, 492
Wisner H. 139, 492
Wojcicki Wł. 50, 143, 485
Wolke L. E. 48, 492, 516, 518
Zbigniewski P. (Збігневський П.) 242, 251, 255, 256, 272, 273, 283–285, 288, 306, 307, 310, 380–389, 391–394, 465, 466, 480
Żygulski Z. 492, 508, 515

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Падіння Константинополя 1453 р. Малюнок 1499 р. (<http://www.greec.org/Romiosini/fall.html>). {{PD-Art}}) 6
2. Карл Гонзага I де Невер. Художник невідомий (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Charles_de_Gonzague.jpg) 7
3. Жахи війни. Повішені. Художник Ж. Калло. 1633 р. (= [<http://www.lib.ptc.hu/elektkonyvtar/repertoriumok/hernadibethlenbibliografia/bethlenbibl.htm>] |Date=XVIIth century |Author=not credited |Permission={{PD-Old}} |other_versions= }} [[Category:Gábor Bethle) 8
4. Густав II Адольф. Художник невідомий. XIX ст. (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Gustav_II_Adolf_of_Sweden.jpg) 9
5. Лісовчики біля господи. Художник Ю. Брандт (http://pl.wikipedia.org/wiki/Grafika:Lisowczycy_Brandt.jpg Polish wiki) {{pd}} [[Category:Polish-Lithuanian) 12
6. Бетлен Габор. Художник невідомий. XVII ст. (= [<http://www.lib.ptc.hu/elektkonyvtar/repertoriumok/hernadibethlenbibliografia/bethlenbibl.htm>] |Date=XVIIth century |Author=not credited |Permission={{PD-Old}} |other_versions= }} [[Category:Gábor Bethle)) 12
7. Станіслав Жолкевський. Художник невідомий. Перша половина XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 206) 15
8. Сигізмунд III. Художник Я. Матейко (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Zygmunt_III_Waza.jpg&filetimestamp=20060525223214) 17
9. Сейм Речі Посполитої. Гравюра Дж. Лаурі. 1622 р. (Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 108) 19
10. Плавання на турецькому кораблі (*Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. — К., 1998. — Після с. 160) 23
11. Перекоп. Гравер Г. Боденер. Друга половина XVIII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 119) 25
12. Варна. Руїни античних часів. Сучасне фото (<http://en.wikipedia.org/wiki/File:VarnaRoman.JPG>) 26

13. Гетьман Ян Замойський на полюванні. Художник невідомий (http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Jan_Zamoyski_Hetman.jpg) |Date=06/10/10 |Author= |Permission= |other_versions= }}) 32
14. Каспар Граціані ([http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik: Gaspar Gratiani.jpg&filetimestamp=20060330090624](http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Gaspar_Gratiani.jpg&filetimestamp=20060330090624)) 33
15. *Картохема I*. Цедорська битва 1620 р. Початкова фаза бойових дій 19 вересня. За Р. Маєвським (*Majewski R. Szcora. Rok 1620. — Warszawa, 1970. — S. 186*) 35
16. Станіслав Конєцьпольський. Художник невідомий. XVII ст. (Image taken by User:Mathiasrex Maciej Szczepańczyk |Date=2008 |Author=Anonymous painting XVII century |Permission= |other_versions=}}<!-- {{ImageUpload|basic}}-->)) 38
17. Гармата із багатьма дулами (ожига). Малюнок з артилерійського трактату. XVII ст. (*Луна К. Під захистом мурів (3 історії української фортифікації X–XVII ст. — К., 2008. — С. 163)*) 41
18. Бій із використанням гармати з багатьма дулами. XV ст. (<http://www.what-this.ru/encyklopediya-artillerii/modfa-po-evropejski.php>) 42
19. Битва під Цедорою 1620 р. Художник Ю. Коссак. 1862 р. ([http:// www. bilp. uw. edu. pl/ ti/ 1862/ foto/ nn144. htm](http://www.bilp.uw.edu.pl/ti/1862/foto/nn144.htm)) |Date=1862 |Author=Juliusz Kossak |Permission= |other_versions= }}) 44
20. Жупан С. Жолкевського (*Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 204*) ... 46
21. Загибель гетьмана С. Жолкевського. Художник В. Е. Радзіковський (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Cecora_1620_111.JPG) 46
22. Великий візир. Малюнок 1590 р. (Österreichische Nationalbibliothek, Wien |Urheber = Codex Vindobonensis 8626, ein um 1590 entstandenes «Manierenbuch» |Datum = um 1590 |Genehmigung = alt |Andere Versionen = |Anme)) 57
23. Бетлен Габор ([http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Gabriel_ Bethlen.jpg&filetimestamp=20060309012102](http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Gabriel_Bethlen.jpg&filetimestamp=20060309012102)) 57
24. Осман II (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Osman_2.jpg) 58
25. Сагайдак (налуч, лук та колчан зі стрілами). Початок XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 94) 58
26. Топкапи палац. Вид із Босфора. Сучасне фото (<http://bjornfree.com/galleries.html>) 59
27. Солаки. Художник невідомий. XVI ст. ([http://en.wikipedia.org/wiki/File: Solaks.png](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Solaks.png)) 59

28. Яничарський ага (http://au.encarta.msn.com/media_121628134_761578556_-1_1/Janissary.html) } Source=Transferred from [http://en.wikipedia]) . . .	60
29. Офіцери яничарського корпусу (http://static.newworldencyclopedia.org/b/b8/Janicaru.jpg)	60
30. Султан Мурад IV з яничарами (http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Battle_of_Vienna.SultanMurads_with_janissaries.jpg)	60
31. Яничар ({{GFDL-user-w en Wikipedia Lachinhatemi}})	60
32. Захисні обладунки, спорядження та зброя османських воїнів XV–XVIII ст. (<i>Николле Д. Янычары. — М., 2004. — С. 27</i>)	61
33. Сіпаг. Гравюра М. Лорха. 1646 р. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Sipahi3.jpg)	62
34. Сіпагі у Віденській битві 1683 р. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Battle_of_Vienna.Sipahis.jpg)	62
35. Ятаган. Малюнок із книги Р. Бартон (The Book of the Sword. 1884) (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Yataghan.png)	63
36. Типова форма турецького килича (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Kilij_form.jpg)	63
37. Килич XVIII ст. (Date= Author=Nazanian Permission= other_versions= } })	63
38. Топкапи палац. Мініатюра 1584 р. (= [http://www.tuerkenbeute.de/kun/kun_leb/Торкарі_de.ph])	63
39. Османські прапори і штандарти (<i>Николле Д. Янычары. — М., 2004. — С. 24</i>)	64
40. Типи османських воєнних наметів та способи їх напінання (<i>Николле Д. Янычары. — М., 2004. — С. 56</i>)	65
41. Модель галери рицарів Мальтійського ордену. XVI ст. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Galley-knightshospitaller.jpg)	66
42. Венеціанська галера (Own work by uploader Author=Myriam Thyès Date=November 2007 Permission= other_versions= } } {{Ima))	66
43. Галера. Художник Ю. Граві. Близько 1890 р. (http://www.archive.org/details/barbarycorsairs01kellgoog)	66
44. Галеас XVII ст. Художник Ю. Граві. 1890 р. (http://www.archive.org/details/barbarycorsairs01kellgoog)	66
45. Іспанський галеас XVI ст. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Armada_galleass.png&filetimestamp=20050823160301)	66
46. Османський галеон (http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Ottoman_Galleon.jpg)	67
47. Вправи для вершників за міськими мурами Стамбула (<i>Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. — К., 1998. — Після с. 160</i>)	67

48. Мегмед III (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Mehmed_III.jp) 68
49. Агмед I (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Levni_Ottoman_Ahmed_I_1703_Topkapı_Saray_museum.jpg) 68
50. Мустафа I (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/Mustafa_1.jpg) 68
51. Патріарх Філарет (*Мархоцкий Н. История Московской войны / Подготов. публикации Е. Куксиной. — М., 2000. — Илл. после с. 96*) 69
52. Московський боярин. Малюнок А. Олеарія. XVII ст. (*Ульяновський В. И. Российские Самозванцы: Лжедмитрий I. — К., 1993. — Илл. после с. 41*) 69
53. Мечеть Селіма в Едірне. 1575 р. Сучасне фото (Own Photograph |Date=2002 |Author=Nevit Dilmen |Permission=Own work GFDL |other_versions= } } {self|GFDL} } Category:Nevit DilmenCategory:Edirne)) 70
54. Бетлен Габор на коні (http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Gabriel_Bethlen.png) 70
55. Криштоф II Радзівілл (http://en.wikipedia.org/wiki/Krzysztof_RadziwiC5%82%C%82%) 71
56. Ян Кароль Ходкевич. Художник невідомий. 1621 р. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 131) 71
57. Станіслав Любомирський. Художник невідомий. XVII ст. (Image taken by User: Mathiasrex Maciej Szczepańczyk |Author=Anonymous painting |Date=XVII century |Permission= |other_versions= } } <!-- {{ImageUpload|full}} -->)) 71
58. Білгород-Дністровська фортеця. Сучасне фото (Date= |Author=[[[:en:User: MaksKhomenko|MaksKh) 72
59. Козацька старшина. Малюнок на берегах карти України Г. Боплана (Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. — Київ; Львів, 2000) 73
60. Німецький рейтар. Близько 1577 р. ([Phttp://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Reiter_color.2.jpg&filetimestamp=20051201062622](http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Reiter_color.2.jpg&filetimestamp=20051201062622)) 75
61. Німецький рейтар на коні. Близько 1577 р. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Reiter_gdanski_2.1.jpg&filetimestamp=20051201063209) 75
62. Гусар. Художник Ю. Брандт (<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Husarz1.jpg&filetimestamp=20050320200245>) 76
63. Гусарський захисний обладунок XVII ст. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Zbroje_husarskie.JPG&filetimestamp=20071207142937) ... 76
64. Рейтари XVII ст. Художник невідомий. XVII ст. (<http://www.tforum.info> |Author=неизвестен |Date=XVII |Permission= |other_versions= } }) 77

65. Гусарський обладунок. Друга половина XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004.) 77
66. Рейтар. Художник П. Міхаловський. Після 1840 р. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Michalowski_Rajtar.jpg&filetimestamp=20050522220309) 77
67. Холодна зброя (reitschwert), яку мали на озброєнні рейтарі. Художник В. Боехейм. 1880 р. (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Reitschwert_by_Wendelin_Boeheim.jpg) 78
68. Ротмістр козацької корогви. Художник Ю. Коссак (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Kossak_Jul_Rotmistrz_pancerny.jpg&filetimestamp=2007012308332) 78
69. Товариш козацької корогви. Художник Д. Т. Велець (<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Pancerny2.jpg&filetimestamp=20051001220646>) 78
70. Почтовий козацької корогви. Художник Д. Т. Велець (<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Pancerny1.1.jpg&filetimestamp=20051001220626>) 78
71. Товариш козацької корогви 1610–1630-х років. Художник невідомий (<http://en.wikipedia.org/en.wikipedia/>) 78
72. Лісовчик. Художник Ю. Коссак. Близько 1860 р. (<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Lisowczyk.JuliuszKossak.186065.ws.jpg&filetimestamp=20050428215730>) 79
73. Лісовчики. Стрільба з лука. Художник Ю. Брандт. 1885 р. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Brandt-Lisowczycy,_Strzelanie_z_%C5%82uku.jpg&filetimestamp=20061207142156) 79
74. Рота гайдуків на марші. Фрагмент «Стокгольмського сувоя» із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р. Королівський замок у Варшаві (*Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundyr wojskowy.* — Kraków, 1988. — S. 19) 79
75. Десятник вибранецької піхоти часів Владислава IV (*Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundyr wojskowy.* — Kraków, 1988. — S. 23) 80
76. Піхотинець-вибранець часів Владислава IV (*Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundyr wojskowy.* — Kraków, 1988. — S. 23) 80
77. Прийоми поведження з важким гнотовим мушкетом за голландським піхотним статутом Якуба де-Гейна. 1608 р. (*Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651–1671 гг.* — М., 2006. — После с. 72) 80
78. Панорама Варшави. Фрагмент гравюри XVI ст. (Торгівля на Україні, XIV — середина XVI століття: Волинь і Наддніпрянина / Ред. *М. Ф. Котляр.* — К., 1990. — С. 143) 81
79. План м. Вільно. З атласа Г. Брауна. XVI ст. (Франциск Скорина и его время. Энциклопедический справочник / Ред. *И. П. Шамякин.* — Минск, 1990. — С. 265) 82

80. Велика магістратська гербова печатка м. Вільно. 1504–1655 pp. (Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — S. 994) 82
81. Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича «Вършѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». 1622 р. (*Каманин И.* Очерк гетьманства Петра Сагайдачного. — К., 1901. Приложения) 87
82. Запорозька Січ. Художник А. Петрицький (*Гуркіна Г. О., Сердюк О. В.* Замки та фортеці України. — Харків, 2008. — С. 50) 88
83. Козацька рада на Запорозькій Січі. Малюнок А. Жука (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648 — 1652 pp. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 83) 88
84. Запорозькі булава, бунчук та литаври. XVII ст. (Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. У 5-ти т. — Т. 3 / Ред. *Патон Б. Є.* — К., 2003. — С. 572) 89
85. Пернач (буздиган, шестопер) зі стилетом. Бойовий пернач. XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 544) 89
86. Козак та козачка. Малюнок на берегах карти України Г. Боплана (*Carte d'Ukraine* (факсиміле карти Г. Боплана). *Боплан Г. Л.* Опис України. — К., 1990) 89
87. Козацька шабля. XVII ст. (*Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; К., 1999. — С. 183) 89
88. Оборонне шиккування козаків триангулою під захистом возів. Малюнок А. Жука (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 pp. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 67) 90
89. Здобуття запорожцями 1616 р. Кафи. Гравюра з книги К. Саковича «Вършѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». 1622 р. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — С. 133) 91
90. Запорозьці пишуть листа турецькому султану. Художник І. Рєпін. 1880–1891 pp. (From en wiki The Reply of the Zaporozhian Cossacks to Sultan of Turkey by Ilya Yefimovich Repin {{Sovietpd}}) 121
91. Єрусалимський патріарх Феофан. Художник невідомий. Кінець XIX ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 132) 132
92. Портрет Мелетія Смотрицького з книги 1666 р. Якова Суші: *Susza J.* Saulus et Paulus Ruthenae unionis sanguine B. Josaphat transformatus. Sive Meletius Smotiscius archiepiscopus poloctnsis. — Rome, 1666 (*Frick D. A.* Meletij Smotryc'kyj. — Cambridge, Mass., 1995. — After P. 169) 132

93. Іов Борецький. Розпис собору Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Фото автора) 133
94. Автограф запорозького гетьмана Якова Бородавки 1621 р. (Я. Бородавка до К. Радзівілла, 28.IV (8.V) 1621 // AGAD. — AZ. — Dz. II. — Rkps. № 746. — S. 1) 133
95. Герб роду Курцевичів (*Herbarz polski: od średniowiecza do XX wieku*, L&L, Gdańsk, 2007, ISBN 978-83-60597-10-1)138 135
96. Вінницька фортеця. Графічна реконструкція М. Козурука (*Гуркіна Г. О., Сердюк О. В. Замки та фортеці України. — Харків, 2008. — С. 56*) 138
97. Титульний аркуш книги С. Величка «Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками...». 1720 р. (Історія української культури. — У 5-ти т. — Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — С. 536) 150
98. Трапезунд. Сучасне фото (Author=Alaexis |Date=July 2008 |Permission=|other_versions= }} {{ImageUpload|full}}) 152
99. Сигізмунд III. Художник М. Кобер. Близько 1590 р. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Martin_Kober_001.jpg&filetimestamp=20081005045149) 162
100. Кілія у XV ст. (http://www.iatp.md/istorie/romana/medievala/nord_pontic1315.shtml) |Date=XVth century |Author=not credited |Permission={{PD-Art}} |other_versions= }} [[Category:Bes+)] 165
101. Галатська вежа у Стамбулі. Сучасне фото (own work, first upload to (en:Image:Galata_tower_istanbul.jpg) 167
102. Османський морський бойовий човен (*Górski T. Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. — Gdańsk, 2003. — S. 73*) 167
103. Сіноп. Сучасне фото (<http://bjornfree.com/galleries.html>) 169
104. Повернення галери у порт. Художник невідомий. Близько 1694 р. (http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:The_r%C3%A9ale_returning_to_port.jpg) 171
105. Бойові дії із використанням сил флоту часів Тридцятилітньої війни (*Pagès G. La Guerre de Trente Ans 1618–1648. — Paris, 1972. — After p. 96*) ... 174
106. Мартин Шишковський. Художник невідомий. XVII ст. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Marcin_Szyszkowski.jpg&filetimestamp=20100827050850) 175
107. Пізе. Сучасне фото ([http://www.flickr.com/photos/yeomans/](http://www.flickr.com/photos/yeomans/95432961/) |Date=February 4, 2006 |Permissio)) 177
108. Битва османського флоту із запорожцями на Чорному морі. Турецька мініатюра початку XVII ст. (*Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. — К., 1998. — Після с. 160*) 178

109. Козацька чайка в бою. Художник А. Жук (*Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2. — С. 211*) 179
110. Панорама Сіле. Сучасне фото (self-made |Date= 7 October 2008 |Author=User:Darwinek |Permission= }} {{GFDL}} <!--{{ImageUpload|basic}}-->)) ... 180
111. Фортечні стіни Несебира. Сучасне фото (<http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Nessebar.jpg> en.wikipedia] |Date= |Author= en wikipedia User B0rder |P)) .. 181
112. Фортечні стіни Несебира. Сучасне фото (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nesebar_walls.JPG) 181
113. Панорама давньої частини Несебира. Сучасне фото (English Wikipedia; there supplied by en:User:Trilobite.) 181
114. Вид на Помор'я з повітря (= [<http://www.flickr.com/photos/63465428@N00/3767990909/> Town of Pomorie] |D)) 181
115. Фортечні ворота Созопала. Сучасне фото (own work of the uploader |Date=14-18 August 2009 |Author=Todor Bozhinov / Тодор Божинов / Martyr |Permission=Own work, copyleft: Multi-license with GFDL and Creative Commons CC-BY-SA-2)) 182
116. Узбережжя Созопала. Сучасне фото ([[@ Flickr](http://www.flickr.com/photos/evgord/Evgeni_Dinev)] {{cc-by-2.0}} Category:Sozopol) 182
117. Босфор із замками Європи та Азії. Гравюра Т. Аллума. XIX ст. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Allum_Bosphorus.jpg) 183
118. Ландшафт гирла Дунаю. Сучасне фото (self-made |Date= |Author= MarO2 |Permission= |other_versions= }})) 188
119. Дніпровсько-Бузький лиман. Супутникове фото (THE BLACK SEA:NASA Visible Earth) 191
120. Вид на Керч. Художник І. Айвазовський. 1839 р. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Kerch_aivazovsky.jpg) 197
121. Бойове шиккування ескадри османських галер (*Górski T. Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. — Gdańsk, 2003. — S. 73*) 199
122. Запорозькі судна. Художник О. Сластіон (*Кардаш П., Ком С. Слава українського козацтва. — Мельбурн; К., 1999. — С. 20*) 203
123. Мапа Кінбурзького півострова. Автор Арлот. 2010 р. (Source={{own}} |Author=Arlot |Date=2010-02-06 |Permission= |other_versions= }} Category: Maps of Ukraine)) 209
124. Очаків. Давня гравюра (*Гуркіна Г. О., Сердюк О. В. Замки та фортеці України. — Харків, 2008. — С. 62*) 210
125. Легка португальська галера (fusta). Художник Я. Хайген Лінсхотен (http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Fusta_by_Jan_Huygen_van_Linschoten.jpg English Wikipedia] Category:Portugal)) 211

126. Кінбурзька коса біля с. Покровки. Сучасне фото (<http://7chudes.in.ua/info/368.htm>) 212
127. Вид на Нікопол від фортеці. Сучасне фото (own work |Date=14 sept 2007 |Author= |Permission= |other_versions= } } Category:Nicopol) 225
128. Шах Аббас I. Художник Д. Кастос. 1600-ті рр. (({PD-old}) Published 1600–1602) 226
129. Шах Аббас I на коні. Художник Т. Герберт. 1627–1629 рр. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Shah_Abbas_Horse.jpg) 226
130. Осман II (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:II_Osman.jpg) 227
131. Яничар. Художник невідомий. До 1657 р. (<http://www.kb.se/HS/draktbok/eng/25>) 228
132. Кримськотатарський воєначальник середини XVII ст. Із польської гравюри 1650-х років (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2. — С. 129) 229
133. Кримський татарин. Середина XVII ст. (татарський посол до Швеції із гравюри у «Theatrum Europaeum». 1650) (*Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 86) 229
134. Війна Польщі з Туреччиною 1621 р. Художник Я. Лауро. 1624 р. (*Górski T.* Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. — Gdańsk, 2003. — S. 158) 232
135. Хотинський замок. Західна сторона. Сучасне фото (фото автора) . . . 234
136. Розміщення гармат під час стрільби по куту бастіону. Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст. (*Луна К.* Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст. — К., 2008. — С.150) . . 235
137. Горнверк за В. Яковлевим (*Луна К.* Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст. — К., 2008. — С. 135) 235
138. Кронверк за В. Яковлевим (*Луна К.* Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст. — К., 2008. — С. 152) 235
139. Потік перед Хотинським замком. Сучасне фото (фото автора) 238
140. Потік при впадінні у Дністер під Хотинським замком. Сучасне фото (фото автора) 238
141. Дністер у місці впадіння потоку під Хотинським замком. Сучасне фото (фото автора) 238
142. Урвище під Хотинським замком. Сучасне фото (фото автора) 239
143. Хотинський замок. Північна сторона. Сучасне фото (фото автора) . . . 239
144. Миколаївська (Красна) церква у Хотині. Сучасне фото (фото автора) . . 240

145. Владислав IV Ваза. Художник Ф. Люкс (= {{own}} Date= Author= <ahref=»/wiki/User:Gryffindor« title=»User:Gryffindor<>Gryffindor Permission= other_versions= }})	242
146. Хотинський замок зсередини. Фрагмент. Сучасне фото (фото автора)	245
147. Вид Хотинського замку з півдня. Фрагмент. Сучасне фото (фото автора)	246
148. Вид на дністровські схили поблизу вул. Дністровської, 48 у Хотині. Сучасне фото (фото автора)	247
149. Підніжжя плато перед потоком, що впадає у Дністер. Сучасне фото (фото автора)	247
150. Потік на початку долини, на якій 1621 р. стояло козацьке військо. Сучасне фото (фото автора)	247
151. Дністер на початку долини, на якій 1621 р. стояло козацьке військо. Сучасне фото (фото автора)	247
152. Шкільна котельня у с. Анадоли. Сучасне фото (фото автора)	249
153. Дністер напроти шкільної котельні у с. Анадоли. Сучасне фото (фото автора)	249
154. Гора Городище (Замчисько). Сучасне фото (фото автора)	250
155. Вид із гори Городище (Замчисько) на Дністер. Зліва на фото струмок, що впадає у ріку. Сучасне фото (фото автора)	251
156. Яр, що тягнеться до Дністра в районі вул. Східної у Хотині. Сучасне фото (фото автора)	252
157. Дністер поблизу вул. Східної у Хотині. Сучасне фото (фото автора)	252
158. Фрагменти панорами дністровської долини в районі південної лінії оборони запорожців 1621 р.: від ріки до підніжжя плато (на останньому фото труба деревообробного підприємства у с. Анадоли) (фото автора)	253
159. Вид із гори Городище (Замчисько) на місцевість, де 1621 р. на Дністрі був турецький міст. Сучасне фото (фото автора)	258
160. Панорама дністровської долини. Вид із гори Городище (Замчисько) (зліва труба шкільної котельні у с. Анадоли)	260
161. Вид із гори Городище (Замчисько) на пагорб, на якому стоїть тваринницька ферма. Сучасне фото (фото автора)	261
162. Спосіб визначення ширини ріки. Малюнок А. делла Аква. 1635 р. (<i>Nowak T. Uwagi o technice budowy mostow polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. 1956. — Т. 2. — S. 369</i>)	263
163. Принцип визначення довжини певного відтинку на місцевості за допомогою вимірювальної палиці. Реконструкція Т. Новака (<i>Nowak T. Uwagi o technice budowy mostow polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. 1956. — Т. 2. — S. 371</i>)	264

164. Схема спорудження наплавного мосту на бочках. Малюнок А. делла Аква. 1635 р. (*Nowak T. Uwagi o technice budowy mostow polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. 1956. –Т. 2. — S. 373*) 264
165. Схема спорудження наплавного мосту на човнах та плотах. Малюнок А. делла Аква. 1635 р. (*Nowak T. Uwagi o technice budowy mostow polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. 1956. –Т. 2. — S. 375*) 265
166. Схема спорудження мосту на кобилицях (козлах). Малюнок А. делла Аква. 1635 р. (*Nowak T. Uwagi o technice budowy mostow polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. 1956. –Т. 2. — S. 377*) 266
167. Схема побудови канатного мосту. Малюнок А. делла Аква. 1635 р. (*Nowak T. Uwagi o technice budowy mostow polowych w Polsce w w. XV do XVII // SMHW. 1956. –Т. 2. — S. 379*) 267
168. Титульний аркуш книги Я. Собеського «Commetariorum chotinensis Belli libri tres». 1646 р. (НБУ. — Відділ стародруків. — In. — 145) 276
169. Сторінка із брошури «*Zeitung aus Walachen.*». 1622 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Mf 1590. — P. 2) 277
170. Останні сторінки «*Zeitung aus Walachen.*». 1622 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Mf 1590. — P. 21, 22) 277
171. Петро Гембіцький (<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:PGembicki.JPG&filetimestamp=20060301223155>) 278
172. Вавжинець Гембіцький. Художник невідомий. 1864 р. (Biblioteka Narodowa [Date=1864 |Author=anonymous plate |Permission= |other_versions= } }) .. 278
173. Форсування козацьким рухомим табором під командуванням М. Кривоноса р. Случ південніше Старокостянтинова 27 липня 1648 р. Художник М. Ткаченко (*Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2. — С. 308*) 279
174. Яків Нерода Бородавка. Художник невідомий (<http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/4ec9271de47d5ec1>) 279
175. Панорама київського Подолу поблизу Київського Братського монастиря. Фрагмент малюнка А. ван Вестерфельда. 1651 р. (Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1843. — Отд. 1–3. Приложения) 281
176. Михайло Дорошенко. Малюнок 1862 р. (Tygodnik Ilustrowany, 1862, [<http://www.bilp.uw.edu.pl/ti/1862/foto/n196.htm>] |Date=1862 |Author=Polkowskiwg starego sztychu |Permission= |other_versions= } } [[Category:People of Ukra)) 282
177. Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра з книги К. Саковича «Вършѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». 1622 р. (*Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генетично-історична монографія // ЗНТШ, 1930. — Т. 100. — С. 23*)283 283

178. Рухомий табір із возів запорозького війська. Художник М. Ткаченко (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2. — С. 306) 293
179. Гусарська корогва на марші. Фрагмент «Стокгольмського сувою» із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р. Королівський замок у Варшаві (*Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 18) 295
180. Ян Данилович. Художник невідомий. 1620 р. (http://picasaweb.google.com/scintillata/Ukrainian_portraits#5150611051029499170 |Author=Anonymous painting |Date=1620 |Permission= |other_versions= }) 296
181. Панорама Львова. Гравюра 1617 р. (Торгівля на Україні. XIV — середина XVI століття: Волинь і Наддніпрянщина / Ред. *М. Ф. Котляр*. — К., 1990. — С. 167) 297
182. Прийоми поводження з важким гнотовим мушкетом за голландським піхотним статутом Якуба де-Гейна. 1608 р. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651–1671 гг. — М., 2006. — После с. 72) 297
183. Ян Кароль Ходкевич у Хотинській битві 1621 р. Художник Ю. Брандт (<http://66.188.129.72:5980/History/PreModernEurope/pl-15-2ottoman1620.htm#chocim>) 302
184. Карабін із колісцевим замком. XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 377) 305
185. Мушкет з ударно-кременним замком. Фрагмент. XVI–XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 203) 311
186. Петро Конашевич-Сагайдачний. Художник С. Васильківський; віньєтка «Козацький загін у поході». Художник М. Самокиш. 1900 р. (Из украинской старины. — Спб., 1900. — Таблицы № 1) 312
187. Тришеренгове бойове шиккування козацької піхоти. Фрагмент барельєфу із зображенням Берестецької битви 1651 р. на саркофазі польського короля Яна II Казимира. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р. (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 51) 322
188. Вояки коронного війська першої чверті XVII ст.: козак, угорський піхотинець та гусар (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2. — С. 288) 325
189. Озброєння кримськотатарського воїна (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI середини XVII століття: Генезис, еволюція та організаційна структура Січі. — Дніпропетровськ, 2007. — Кн. 2. — С. 122) .. 328

190. Кримський татарин. Середина XVII ст. (татарський посол до Швеції із гравюри у «Theatrum Europaeum». 1650) (Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 86) 328
191. Кримський татарин. Середина XVII ст. (татарський посол до Швеції із гравюри у «Theatrum Europaeum». 1650) (Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 86) 328
192. Пам'ятник запорозькому гетьману П. Сагайдачному у Києві. Скульптори В. Шевцов, Є. Кунцевич, Б. Крилов, О. Сидорук, архітектори — М. Жариков, Р. Кухаренко, Ю. Лосицький. 2001 р. (фото автора) 330
193. Картохсхема 2. Хотинська битва 1621 р. Бойові позиції військ до середини вересня 335
194. Мортира. Початок XVIII ст. Сучасне фото ({{de|Zehnpfündiger stehender Mörser 1714 (Mörser von Belgrad 1717)}} |Source)) 338
195. Шарфмеца. XVI ст. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Vogel_greif.jpg&filetimestamp=20090514071200) 338
196. Фальконет XVI ст. Сучасне фото (self-made |Date=10.12.2007 | Author= [[User:Dnkyvirtual|Michael Schnittger Treffurt by w)) 339
197. Гармати з довгими дулами типу колюбрини. Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст. (Nowak T. Polska technika wojenna XVI–XVIII w. — Warszawa, 1970. — S. 272) 339
198. Картауна. Сучасне фото (de:User:Wolpertinger on 2004-08-19) 339
199. Картауна та приналежності. Малюнок 1616 р. (Deutsche Fotothek (file:df_tg_00039) 340
200. Гармати із середньою довжиною дула типу картауни. Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст. (Nowak T. Polska technika wojenna XVI–XVIII w. — Warszawa, 1970. — S. 275) 341
201. Василіск. Сучасне фото (Own work by uploader |Author=Mlm42 | Date= 10/06/2008 |Permission= |other_versions= } } {{ImageUpload|full}} [[Category:Dover Castle]]) 343
202. Гармати з козацької чайки. XVII ст. (Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — Після с. 688) 346
203. Гармата. XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 252) 347
204. Німецькі найманці під Хотиним 1621 р. Гравюра із «Zeitung aus Walachen». 1622 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Mf 1590. — P. 1) ... 352
205. Військовий табір часів Тридцятилітньої війни (Wolke L. E., Larsson G., Villstrand N. E. Wojna Trzydziestoletnia Europa i świat 1618–1648. — Warszawa, 2010. — Po s. 128) 354

206. Томаш Замоєський. Художник невідомий. Перша половина XVII ст. (http://pl.wikipedia.org/wiki/Tomasz_Zamoyski) 356
207. Фортеця у Кам'янці-Подільському. Сучасне фото (Фото автора) 357
208. Козацький табір. Художник невідомий. 1908 р. (*Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; Київ, 1999. — С. 14) 363
209. Владислав IV. Художник П.-П. Рубенс (?). Близько 1624 р. (www.royaltyguide.nl) 365
210. Смерть Яна Кароля Ходкевича під Хотиним. Художник Ф. Смуґлевич. 1806 р. (http://71.90.27.112:5980/History/PreModernEurope/4/chodkiewicz_death.JPG) 371
211. Фортеця у Кам'янці-Подільському. Графічна реконструкція Є. Пламеницької (*Гуркіна Г. О., Сердюк О. В.* Замки та фортеці України. — Харків, 2008. — С. 50) 373
212. Османський військовий оркестр (мехтер) (*Николле Д.* Янычары. — М., 2004. — С. 49) 376
213. Яничари (*Николле Д.* Янычары. — М., 2004. — С. 39) 377
214. Оборона польського прапора під Хотиним 1621 р. Художник Ю. Коссак. 1892 р. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Defending_the_Polish_banner_at_Chocim_by_Juliusz_Kossak_1892.jpg&filetimestamp=20050127043942) 378
215. Владислав IV Ваза. Художник М. Гунделах, гравер Л. Кіліан. 1635 р. (http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/index.php?title=%D0%98%D0%B7%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5:W%C5%82adys%C5%82aw_IV_Waza_2.jpg) 395
216. Посполите рушення біля броду. Художник Ю. Брандт. 1880 р. (wikipedia за: <http://www.agraart.pl/cgi-bin/obiekt.cgi?act=1&qt=1144283191&nr=696>) 397
217. Сигізмунд III на коні. Художник П. Рубенс (?). Близько 1624 р. (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Sigismund_at_horse.jpg&filetimestamp=20100305215022) 398
218. Донські козаки. Художник Ю. Коссак. 1887 р. (www.pinakoteka.zascianek.pl) 402
219. Річка Прут. Сучасне фото (|Author=Cezar Suceveanu |Date=2010 |Permission= |other_versions= }) 406
220. Владислав IV. Художник Я. Матейко (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Wladyslaw_IV_Waza.jpg&filetimestamp=20061029140840) 408
221. Ян Кароль Ходкевич. Художник невідомий. 1621 р. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 131) 409

222. Якуб Собеський. Художник невідомий. XVII ст. ({{{From English Wikipedia}}} Date: {{{December 2004}}} Author: {{{user:Emax Update}}} Permission: {{{Permission}}} Other versions of this file: {{{other_versions}}})+ 414
223. Радуга Міхні (work on Image:Radu Voda.jpg |Date= |Author= |Permission= |other_versions= } } {{{PD-Art}}} 1601 [[Category:)) 416
224. Радуга Міхні. Поштова марка Молдови. 1997 р. (<http://www.posta.md/en/filatelie.html> |Date= |Author=Post of Moldova |Permission={{t|PD-MD-exempt}} |other_versions= } } {{{PD-MD-exempt}}} Category:Stamps with unidentified topic [[Category:St)) 419
225. Криштоф Збарзький. Художник невідомий. XVII ст. (*Луна К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст. — К., 2008. — Після с. 152)*) 430
226. Медаль на честь перемог Владислава над Росією, Туреччиною та Швецією. 1637 р. (Image taken by User:Mathiasrex Maciej Szczepańczyk) 436
227. Повернення козаків із походу. Художник Ю. Брандт. 1894 р. (http://www.pinakoteka.zascianck.pl/Brandt/Brandt_4.htm) 437
228. Титульний аркуш книги С. Коберницького «Historia Vladislai». 1655 (НБУ. Відділ стародруків. — In — 159) 437
229. Мустафа I (= [http://www.tuerkenbeute.de/kun/kun_bio/Mustafa1_de.php Badisches Landesmuseum] |Date=1601-1623 |Author=unknown |Per)) 439
230. Тип запорожця. Художник С. Васильківський. 1900 р. (= [<http://www.zsu.zp.ua/euk/img/Vas6c.jpg>] |Date=19c. |Author={{Creator:Sergiy Vasylykivskiy}} } } == Licensing == {{{PD-old}}}) 441
231. Підпис запорозького гетьмана П. Сагайдачного у листі до литовського польного гетьмана К. Радзівілла, 13(23).I 1622 (AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. — № 804. — S. 2) 443
232. Йоахімсталяр 1525 р. ((<http://www.cngcoins.com>) 444
233. Таляр Максиміліана I (Own work, Ausstellungsstück im Museum für Hamburgische Geschichte |Date=29. April 2006 |Author=Michail Jungierck |Permission= |other_versions= } } Category:Roman coins)) 448
234. Печатка Сигізмунда III (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Sigismund_of_Sweden_seal.jpg&filetimestamp=20050825164413) 451
235. 40 дукатів Сигізмунда III. 1621 р. (Image taken by User:Mathiasrex Maciej Szczepańczyk |Author=Anonymous |Date=1621 |Permission= |other_versions= } } <!--{{ImageUpload|full}}-->)) 452
236. Самійло Кішка. Художник невідомий (<http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/9d62e07eacd359b8/>) 453
237. Виплата грошей західноєвропейським найманцям під час Тридцятилітньої війни (*Wolke L. E., Larsson G., Villstrand N. E. Wojna Trzydziestoletnia Europa i świat 1618–1648. — Warszawa, 2010. — Po s. 128*) 454

238. Собор Святої Софії у Києві. Малюнок К. П. Мазера. Середина XIX ст. (Карл Петер Мазер. Образи Києва середини XIX ст. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. — Нюстремс, 1999. — С. 25) 455
239. Півгрош 1548 р. ((`{English}`) Grand Duchy of Lithuania paūgroš coin, 1548. Obverse. Image made from Ruslan Raviaka's private collection coin. `{Беларуская}` Паўгрош літоўскі 1548 году. Аверс.)) 456
240. 15 дукатів Сигізмунда III. 1617 р. (Image taken by User:Mathiasrex Maciej Szczepańczyk |Author=Anonymous |Date=1617 |Permission= |other_versions= } } <!--`{ImageUpload|full}`-->) 459
241. Олифір Голуб. Художник невідомий (<http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/9556f7fc348e12e1>) 461
242. Празький грош Вацлава II. Аверс (Originally from [[http://pl.wikipedia.org pl.wikipedia](http://pl.wikipedia.org/pl.wikipedia)]; description page is/was [<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?ti>]) 462
243. Празький грош Вацлава II. Реверс (Originally from [[http://pl.wikipedia.org pl.wikipedia](http://pl.wikipedia.org/pl.wikipedia)]; description page is/was [<http://pl.wikipedia.org/w/index.php?tit>]) 462
244. Хрест, подарований Єрусалимським патріархом Феофаном церкві Богоявлення Києво-Братського монастиря. Малюнок першої половини XIX ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — Київ, 2004. — С. 132) 464
245. Свято-Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Малюнок К. П. Мазера. Середина XIX ст. (Карл Петер Мазер. Образи Києва середини XIX ст. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. — Нюстремс, 1999. — С. 27) 464

Наукове видання

Петро Михайлович САС
ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ

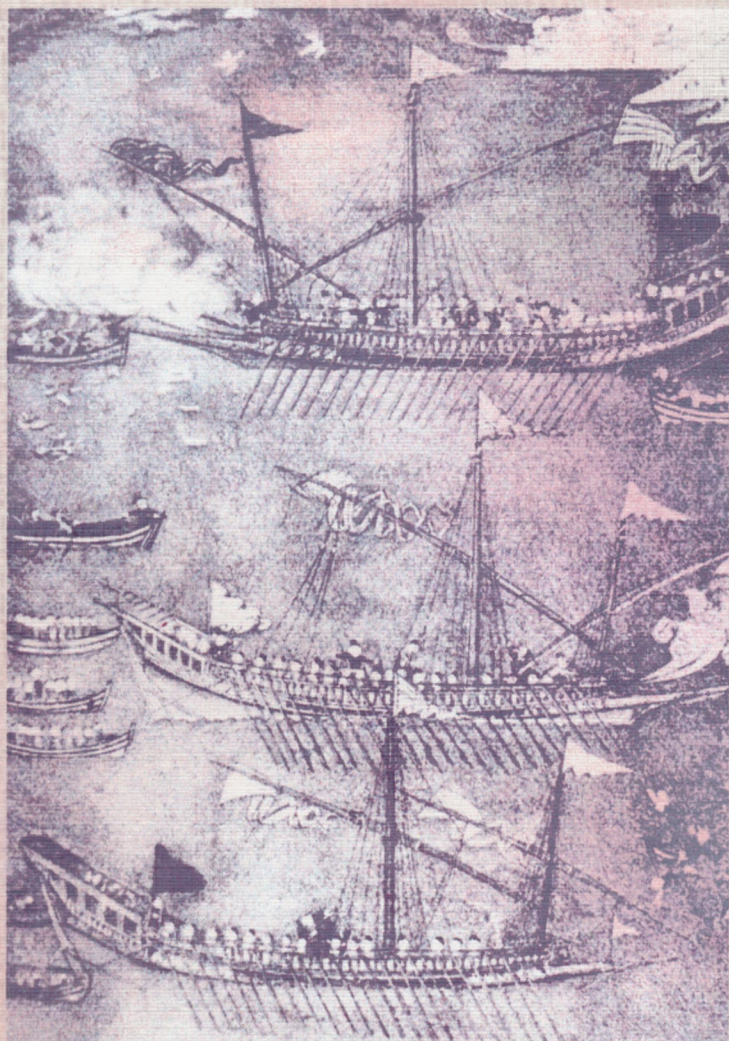
Редактор: *О. Г. Пазюк*

Верстка та оригінал-макет *Л. Г. Мигалія*
Художнє оформлення *П. М. Саса*

На обкладинці книги використано картину Ю. Коссака «Оборона польського прапора під Хотиним 1621 р.», композицію С. Васильківського «Петро Конашевич-Сагайдачний» та М. Самокиша «Козацький загін у поході», турецьку мініатюру XVII ст. «Битва османського флоту із запорожцями на Чорному морі», а також фото Хотинського замку.

Підписано до друку 12.10.2011 р. Формат 70×100 1/16
Ум. друк. арк. 42,25. Обл. вид. арк. 32,96.
Наклад 300. Зам. 27. 2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.

Цю книгу доктора історичних наук Петра Михайловича Саса присвячено гігантському для свого часу воєнному конфлікту — Хотинській війні 1621 р., у якій сили українських козаків та польсько-литовської армії дали відсіч воєнній потузі Османської імперії. Нещодавно побачили світ нові монографії П. М. Саса: «Витоки українського націотворення» (Київ, 2010), «Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.)» (Біла Церква, 2010), «Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне» (Київ, 2010).